ПРОБЛЕМИ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ 9'2004

ПРОБЛЕМИ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

БЮЛЕТЕНЬ КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

9'2004

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

код экземпляра 251054

ПРОБЛЕМИ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Щорічний бюлетень

9'2004

Київ 2004

ББК 67.309я43

Рекомендовано до видання Вченою радою Київського інституту внутрішніх справ, 23 лютого 2004 р., протокол № 2

Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ / Редкол.: О. Ф. Штанько (голов. ред.) та ін. – К.: КІВС, 2004. – № 9. – 520 с.

Включений до переліку наукових фахових видань України з юридичних, психологічних, педагогічних наук (Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4; 2000. – № 2). Видається з грудня 1996 року.

ISBN 966-7166-11-2

Засновник: Київський інститут внутрішніх справ.

Редакційна колегія:

Штанько О. Ф., заслужений юрист України (головний редактор);
Музика А. А., доктор юридичних наук (заступник головного редактора);
Синьов В. М., дійсний член Академії педагогічних наук України, доктор педагогічних наук, заслужений юрист України (заступник головного редактора);
Голосніченко І. П., доктор юридичних наук;
Джужа О. М., доктор юридичних наук;
Калюжний Р. А., доктор юридичних наук;
Костицький М. В., доктор юридичних наук;
Бех І. Д., доктор психологічних наук;
Татенко В. О., доктор психологічних наук;
Яковенко С. І., доктор психологічних наук;
Медведєв В. С., доктор психологічних наук;
Трофімов Ю. Л., доктор психологічних наук;
Гупан Н. М., доктор педагогічних наук;
Киричук О. В., доктор педагогічних наук;
Лігоцький А. О., доктор педагогічних наук;
Пометун О. І., доктор педагогічних наук;
Беца О. В., кандидат педагогічних наук;
Засанський В. В., доктор економічних наук;
Фаренюк С. Я., кандидат юридичних наук.

Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії.

За достовірність наведених даних, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей відповідають автори.
Бюлетень зареєстрований у Міністерстві України у справах преси та інформації — свідоцтво серії КВ № 1814 від 19.02.1996.

Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого
Бібліотека
Інв.№ 138969

© Київський інститут внутрішніх справ, 2004

Розділ І
ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

ДОЦІЛЬНІСТЬ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ ТА ЇЇ СПІВВІДНОШЕННЯ ІЗ ЗАКОННІСТЮ

М. В. Джига,
ректор Київського юридичного інституту МВС, кандидат юридичних наук

Доцільність у широкому філософському розумінні – це властивість процесів і явищ, що приводить до певного результату. Вища доцільність одвічно закладена у самій природі і сягає своїм корінням у найскладнішу людську діяльність, де в причинно-результативний зв'язок (як її важливий ланцюг) включається свідома мета. Всі дії людини, що відповідають меті, "доцільні" у широкому розумінні. В більш вузькому – "доцільна" лише діяльність, що відповідає не тільки умовам певного моменту, а і загальному спрямуванню розвитку [1, с. 533].

Доцільність – це відповідність явища або процесу певному стану, матеріальна або ідеальна модель якого виступає як мета, форма прояву причинно-наслідкових відносин. Розуміння доцільності у кібернетиці пов'язане з принципом зворотного зв'язку (тобто з впливом результату процесу на його вихідний пункт).

Поняття доцільний означає відповідний поставленій меті, практично корисний, розумний [2, с. 399].

Розглядаючи проблему доцільності стосовно правоохоронної діяльності, зокрема діяльності із розкриття і розслідування злочинів, варто зазначити, що лише людина, її добробут є головною метою цієї діяльності. Якщо ця мета втрачається, як відомо з історичного досвіду, правоохоронна діяльність стає діяльністю репресивною.

Філософія І. Канта, який проаналізував людську діяльність, дозволяє, на наш погляд, підвести під зазначені ключові питання достатньо серйозні методологічні засади.

Відомо, що одне з вищих досягнень філософії Канта – практичний імператив – проголошує, що вчиняй так, щоб ти завжди ставився до людства, і у своїй особі, і у особі будь-кого іншого, як до мети, і ніколи не ставився б до нього лише як до засобу [3, с. 270]. Практичний імператив є головним методологіч-

ним принципом усього етичного навчання філософа й водночас значним відкриттям, що має велике значення для теорії та практики.

Багато питань, що розглядав Кант, певною мірою торкаються проблем права. Проте його підхід значно відрізняється від загальноприйнятого: юридична наука насамперед розуміє людину як суб'єкта правозастосовної діяльності правових відносин. У Канта людина – передусім мета будь-якої людської діяльності (у тому числі й правозастосовної, причому мета активна). І це є дуже важливе раціональне зерно, важливий принцип, необхідна керівна ідея.

Кант писав, що людина – кінцева мета творіння, тому що тут вона єдина істота, яка може скласти поняття про цілі... скласти за допомогою свого розуму систему цілей [3, с. 459]. Що стосується діяльності з розслідування злочинів, то вона ґрунтується на юридичних законах, тому мову можна вести про доцільність у праві. Ще в 1966 р. П. М. Рабінович виключав протиставлення законності і доцільності, що при здійсненні права розуміється як відповідність діяльності з реалізації правової норми до тої мети, для досягнення якої цю норму встановлено. Доцільність виступає прямою вимогою законності, одним із її показників: законним визнається лише таке здійснення права, яке дозволяє досягти правової мети [4; 5; 6]. Відхід від вимог закону неприпустимий навіть і за мотиву доцільності. Але співвідношення законності і доцільності залишається складним. Його можна трактувати як співвідношення охорони прав і законних інтересів громадян та швидкого і повного розкриття злочинів, що гостро стоїть на порядку денному вже не одне десятиліття.

Співвідношення між законністю і доцільністю – це співвідношення між обов'язком точного й беззаперечного виконання приписів правових норм і тією оперативною самостійністю компетентного органу держави, що застосовує такі норми. Самостійність дозволяє враховувати всі особливості конкретного випадку у кримінальному судочинстві. Наприклад, залежно від конкретних слідчих ситуацій, які неможливо заздалегідь передбачити й класифікувати без шкоди для правильного застосування закону, слідчий на підставі ст. 114 КПК самостійно вирішує питання про необхідність взаємодії з органами дізнання і про вибір конкретної процесуальної форми взаємодії. Обрана форма взаємодії повинна відповідати вимогам доцільності, тобто забезпечувати якнайшвидше отримання від органу дізнання інформації, що має значення для встановлення обставин, що підлягають доказуванню у кримінальній справі (ст. 64 КПК).

Конституція України на перший план висуває завдання охорони прав і свобод особи, гарантуючи їхній захист (ст. 55).

На наш погляд, при збереженні пріоритету, визначеного Конституцією, важливо дотриматися балансу між завданнями охорони прав особи у кримінальному судочинстві й боротьби зі злочинністю, розглядаючи їх як два аспекти однієї з проблем – підвищення ефективності судочинства. Протиставляти ці завдання одне одному не можна. Порушення прав громадян створює загрозу притягнення невинуватих до кримінальної відповідальності, винуваті ж залишаються безкарними, боротьба зі злочинністю послаблюється, ефективність

судочинства знижується. Тому висловлення деяких авторів про те, що розширення права на захист протидіє встановленню істини у справі, на наш погляд, необґрунтовані [7; 6].

Зважаючи на зазначене, важливим є встановлення критеріїв розв'язання питання про співвідношення законності та доцільності у конкретних ситуаціях розслідування злочинів. Тут необхідно дотримуватися вимог процесуального закону, які не можуть порушуватись ні за яких обставин, у тому числі і тих, що "в інтересах розслідування" нехтуються, не виконуються, адже це може неузгоджуватись з охороною, захистом прав обвинуваченого чи інших громадян.

Проведений нами аналіз юридичних підстав обмеження прав і свобод людини має практичну вагомість для з'ясовування орієнтирів щодо визначення конкретних меж обмеження прав людини при розслідуванні злочинів.

Теоретично він спонукає до вирішення головного питання про те, яка цінність змушує міжнародне співтовариство і вітчизняних законодавців, проголошуючи пріоритет прав людини, майже у кожному випадку передбачати норми про можливість обмеження зазначених прав.

Відповідь очевидна: людини не повинна порушувати права іншої людини.

Наприклад, невідомо, як вирішувати проблему колізії різних основних (конституційних) прав, коли для досягнення цілей попереднього слідства (доцільність) і реалізації чи захисту певних прав постає необхідність обмежити інші права. Так, повідомлення через телебачення про зґвалтування, вчинене відомою особою, яка переховується від слідства, має на меті затримання злочинця і реалізує право на свободу поширення інформації (ст. 34 Конституції). Водночас таке повідомлення з наведенням даних про конкретну особу порушує конституційне право не допускати поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди (ст. 32 Конституції).

Кант вважав, що людина має діяти відповідно до моральних законів [3, с. 484]. Тому не складно зрозуміти, чому Кант окреслив вихованню головну роль у розвитку, прогресі людства.

На наш погляд, власне питання моралі й виховання людини є тією метою, що превалює в усіх нормативних актах. Без них абсолютизоване право людини на свободу може перетворитися на свободу грабувати, ґвалтувати, палити, вбивати тощо.

Просте обмеження прав людини лише правами інших осіб також може призвести до безвихідної ситуації з'ясовування питання про те, чиї або які права вищі, вагоміші тощо.

Таким чином, застосувавши чисті форми метафізики Канта до умов реального життя, потреб суспільства, теорії права і юридичної практики, можна констатувати: проблема людини є головною загальнотеоретичною проблемою, від розв'язання якої залежить ефективність практики правоохоронних органів. Її головною метою повинна бути людина, захист її прав і свобод. З іншого боку, лише діючи відповідно до цілей моральності й виховання людини, практика реалізації правових норм сприяє прогнозованому розвитку суспільства і забезпечує його стабільність.

Тому, розглядаючи законотворчість у сфері дотримання прав людини при розслідуванні злочинів, не слід забувати, що головна максима розуму – не випустити з уваги принцип цілей [8, с. 329].

Вважаючи, що саме цією метою (моральності і виховання людини) керується законодавець у правозастосовній діяльності, ми повинні орієнтуватися головним чином, на законність.

Водночас, на наш погляд, підлягає уточненню твердження О. Р. Михайленка, що "доцільність враховується й реалізується у межах законності і тільки. Виконання закону не може бути недоцільним, так само як і порушення закону не може бути визнано доцільним" [9; 10]. За такого підходу не зовсім враховується те, що існують ситуації при розслідуванні злочинів, коли в законі немає однозначного рішення (прогалина у законодавстві) або можливі різні рішення на підставі різних правових норм (колізія норм).

У випадках прогалин у законодавстві та колізій правових норм особа, яка застосовує правові норми, обираючи варіант поведінки (так само як і законодавець) повинна керуватися принципом доцільності. Проте обмеження прав людини можливе лише в інтересах моральності. Тобто існують такі варіанти:

1. Якщо ситуація прямо й недвозначно урегульована законом – необхідно діяти лише відповідно до правової норми (законність на чолі).

2. Якщо норма закону у деяких ситуаціях суперечить меті моральності й виховання людини – слід діяти відповідно до правової норми, одночасно порушуючи питання про внесення змін у закон.

3. Якщо виявляється прогалина права (норми законодавства не містять правила поведінки у конкретній ситуації) – на чолі ставиться питання доцільності дотримання відповідних принципів.

4. Якщо має місце колізія права (в одній ситуації можливі різні варіанти поведінки і кожний з них передбачений різними правовими нормами) – ситуація вирішується з урахуванням принципу доцільності.

На користь такого рішення можна додатково навести приклад використання поняття доцільності Конституційним Судом України. На жаль, безпосередньо питань, що є предметом нашого дослідження, Конституційний Суд України не розглядав. Однак, фактично всі його рішення мають більш широке значення, яке виходить за межі конкретної справи.

Так, у рішенні у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміна "законодавство") Конституційний Суд України зазначав:

"Термін "законодавство" досить широко використовується у правовій системі в основному у значенні як сукупності законів та інших нормативно-правових актів, які регламентують ту чи іншу сферу суспільних відносин і є джерелами певної галузі права. Цей термін без визначення його змісту використовує і Конституція України (статті 9, 19, 118, пункт 12 Перехідних положень). У законах залежно від важливості і специфіки суспільних відносин, що регулюються,

цей термін вживається у різних значеннях: у одних маються на увазі лише закони; в інших, передусім кодифікованих, у поняття "законодавство" включаються як закони та інші акти Верховної Ради України, так і акти Президента України, Кабінету Міністрів України, а у деяких випадках – також і нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади".

Тобто Конституційний Суд указав на наявність певної колізії у законодавстві. Прийнявши до уваги наявність такої колізії, далі він прийняв рішення саме з міркування доцільності:

"Конституційний Суд України на підставі аналізу матеріалів справ вважає, що останнім часом відбувається необґрунтоване розширення сфери застосування контракту, яка виходить навіть за межі, визначені законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України. Усе це не сприяє створенню умов для повного здійснення громадянами права на працю, ускладнює становище працівників, знижує реальність гарантій трудових прав громадян, встановлених Конституцією й законами України.

Виходячи з необхідності посилення правових засобів захисту прав громадян у галузі праці, унеможливлення їх, ущемлення, додержання вимог ратифікованої Україною Конвенції Міжнародної організації праці № 158 про припинення трудових відносин з ініціативи підприємця, Конституційний Суд України визнає за доцільне у подальшому обмежити визначення сфери застосування контракту лише законами, що є прерогативою Верховної Ради України".

Характерно, що Федеральний Конституційний Суд ФРН також "розглядає колізії основних прав через "зважування" правових благ у кожній конкретній справі", тобто вирішує, яке право доцільно обмежити на користь іншого права [11; 12].

Інший приклад застосування критерію доцільності (моральності) при вирішенні питання щодо законності та доцільності стосується безпосередньо процесу розслідування злочинів.

Останнім часом обговорюється питання, чи доцільно обов'язково пред'являти неповнолітньому всі матеріали справ, що, зокрема, містять відомості, ознайомлення з якими може негативно позначитися на психіці неповнолітнього (про упущення у сім'ї й школі, аморальний спосіб життя батьків). Чи не буде їх непред'явлення ущемляти права неповнолітнього обвинуваченого на захист? Процесуалісти висловили правильну думку, що, оскільки з матеріалами справ знайомиться захисник, то права обвинуваченого не порушуються.

До цього потрібно додати, що у законі передбачені інші заходи для захисту неповнолітнього від ознайомлення з обставинами, які можуть негативно вплинути на його психіку: видалення неповнолітнього підсудного із залу суду (ст. 444 КПК), виділення справ про злочин неповнолітнього у окреме провадження (ст. 439 КПК).

Таку практику слід поширити і для розв'язання даного питання. Ми вважаємо доцільним (оскільки це відповідає принципу моральності) закріпити у КПК (ст. 440) правило: "Якщо у справі є матеріали, ознайомлення з якими неповнолітнього у виховних цілях є небажаним, слідчий зобов'язаний ознайомити з ними захисника або законних представників неповнолітнього обвинуваченого за відсутності останнього, про що робиться відмітка у протоколі".

Для того щоб дотримуватися принципів і норм моральності, слідчі, на нашу думку, повинні передусім володіти хоча б мінімумом знань із слідчої етики. Більшість же працівників слідчих підрозділів, як показало опитування, не зуміли пояснити, що означає вимога моральності слідчого рішення. Отже розв'язання поставленої проблеми має практичне значення.

Процесуальні рішення слідчого як результат його правозастосовної діяльності можуть і повинні повною мірою відповідати принципу законності і враховувати вимоги моральності. Норми матеріального й процесуального права дозволяють враховувати як ступінь суспільної небезпеки діяння, так і соціальну, психологічну та етичну характеристики підозрюваного й обвинуваченого. Високоморальні принципи гуманізму, шанобливе ставлення до людей у поєднанні з правовими принципами уможливлюють творчий підхід до винесення слідчих рішень з урахуванням конкретних ситуацій, уникаючи при цьому шаблонів, правильне оцінювання дій учасників кримінального процесу, які мають у справі самостійний правовий інтерес.

Владні повноваження, якими наділений слідчий, не повинні породжувати негативні для юридичної діяльності наслідки, пов'язані з так званою професійною деформацією. "Ніякі владні повноваження державних органів не дають підстав для порушення закріплених у чинному законодавстві прав і свобод громадян, ущемлення честі й гідності особи" [13; 14].

Звернемося передусім до процесуальних норм, що регулюють діяльність слідчого, включаючи прийняття ним процесуальних рішень. Ці норми невіддільні від норм моральності, адже їм властивий певний моральний характер, етичний аспект, а способи їх реалізації можуть бути лише законними й етичними [15; 16]. Застосування кожної без винятку процесуальної норми пов'язане з дотриманням етичних принципів.

Вимога моральності набуває виключно важливого значення у багатьох випадках, коли кримінально-процесуальний закон дає можливість слідчому прийняти рішення з урахуванням конкретних обставин справи (тяжкості пред'явленого обвинувачення, даних про особистість обвинуваченого, пом'якшуючих і обтяжуючих відповідальність обставин). У кожному такому випадку слідчий застосовує закон з урахуванням індивідуалізації відповідальності, керуючись вимогами норм права, етичного обов'язку й справедливості. Це пов'язано і з тим, що умови прийняття рішень, сформульовані у законі, дають можливість слідчому врахувати конкретні обставини справ, особу винного і оцінити їх і з позицій закону, і за велінням совісті. Так, слідчий за згодою прокурора має право на підставі, передбаченій ч. 1 ст. 97 Кримінального кодексу України, винести мотивовану постанову про направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності (ст. 9 КПК).

У кримінально-процесуальному праві немає норм, які виключали б можливість урахування конкретних обставин, встановлених у справі. Відтак, постає проблема співвідношення обґрунтованості, доцільності, законності та справедливості рішень, що приймає слідчий. Так само як законність процесуальних рішень пов'язана з обґрунтованістю і доцільністю, утворюючи єдиний процесуальний принцип, так і справедливість слідчих рішень прямо і безпосередньо пов'язана з установленням усіх вірогідних фактів, врахованих при прийнятті слідчих рішень. Вірогідними мають бути дані про ступінь небезпеки вчиненого злочину і всі інші, що належать до предмета доказування на відповідному етапі розслідування, включаючи дані про обставини, що характеризують особу обвинуваченого, якщо їх слід врахувати при прийнятті конкретного рішення. Посилання на неперевірені чи невірогідні обставини тягне за собою прийняття незаконного, необґрунтованого і несправедливого рішення.

Етичним може бути лише законне й обґрунтоване процесуальне рішення. Моральність же при застосуванні кримінально-процесуальних норм виступає як правова властивість слідчих рішень не лише тому, що їх справедливість (одна з категорій моральності) є прямою вимогою деяких процесуальних норм, а і внаслідок змісту, етичного духу всього кримінально-процесуального законодавства.

Законність і доцільність, на наш погляд, повинні так поєднуватися у правозастосовній діяльності слідчого при прийнятті ним рішень, щоб у кожному конкретному випадку було досягнуто найефективнішого правового і етичного результату. Через це не можна погодитись з твердження П. Сергійка про те, що не всяке законне рішення виступає завжди як найдоцільніше [17; 18]. У випадках, коли норми процесуального й матеріального закону дозволяють слідчим органам вибирати, цей вибір має повною мірою відповідати вимогам законності й доцільності. І хоча міра доцільності прийняття рішення визначається у кожному конкретному випадку уповноваженою посадовою особою, будь-яке рішення має оцінюватися щодо його законності, обґрунтованості й справедливості.

Наслідком злочину у багатьох випадках є порушення не лише кримінально-правових норм, а й інших норм матеріального права. Тому нарівні з кримінально-правовими виникають також цивільні, адміністративні та інші правовідносини. Із застосуванням норм цивільного й адміністративного права у слідчій діяльності пов'язано забезпечення відшкодування заподіяної шкоди; стягнення у доход держави необґрунтовано набутого або збереженого майна; установлення причин і обставин, що сприяли здійсненню злочинів; забезпечення багатьох суб'єктивних прав громадян і організацій. Етичні критерії у цьому випадку мають важливе значення при оцінюванні поведінки обвинуваченого у зв'язку з добровільним відшкодуванням спричиненої шкоди або, навпаки, прагненням приховати викрадене, уникнути відповідальності за заподіяну шкоду й у багатьох інших випадках вирішення цивільно-правових питань.

Між тим у слідчій діяльності порушення етичних принципів нерідко виявляється у недооцінюванні цивільно-правових і процесуальних норм, що встановлюють гарантії відшкодування заподіяної злочином шкоди. Так, у стадії розслідування випадки пред'явлення регресивних позовів майже не зустрічаються, хоч необхідність у цьому є у більшості справ; у постановах про визнан-

ня громадян позивачами або відповідачами немає, як правило, ні фактичного, ні правового обґрунтування прийнятого рішення; указівки на конкретні докази (джерела і фактичні дані) і норми матеріального (цивільного, адміністративного й іншого) права, що слугують правовим обґрунтуванням позову, відсутні у переважній частині обвинувальних висновків.

Етично-правові принципи законності вимагають у всіх випадках установлення й урахування обставин, які впливають на міру і характер відповідальності обвинуваченого, а також інших обставин, що характеризують його особу.

У міжнародних правових документах постійно вживаються поняття моральності та етики при розгляді питань щодо охорони прав людини у зв'язку з розслідуванням злочинів.

Так, Основні принципи застосування сили і вогнепальної зброї посадовими особами із підтримання правопорядку (прийняті Восьмим Конгресом Організації Об'єднаних Націй щодо попередження злочинності і поводження з правопорушниками) уже у пункті першому вказують, що уряди і правоохоронні органи приймають і здійснюють норми і нормативні положення про застосування посадовими особами із підтримання правопорядку сили і вогнепальної зброї проти людей. При розробленні таких норм і положень уряд і правоохоронні органи постійно враховують етичні питання, пов'язані із застосуванням сили і вогнепальної зброї.

Викладене стосується передусім осіб, які вчинили злочини і у кримінальному процесі мають статус підозрюваного чи обвинуваченого. Стосовно їх законність і доцільність обмеження прав цілком моральні та етичні і не суперечать завданням судочинства.

Стосовно підозрюваного і обвинуваченого, чия винуватість згодом отримала підтвердження судовим вироком, що вступив у законну силу, поневіряння й прикрощі, спричинені кримінально-процесуальним примушуванням у процесі розслідування, мають ще і додаткове етичне обґрунтування: учинивши злочин, винуватий сам "спровокував" кримінальний процес, накликав на себе кримінальне переслідування, своїми протизаконними діями викликав необхідність у розслідуванні, в тому числі з можливим застосуванням певного примусу.

Іншого забарвлення набуває ця проблема, якщо йдеться про таких учасників кримінально-процесуального розслідування, як свідок, потерпілий і треті особи, які не вчиняли злочину, кримінального переслідування не зазнавали і не заслуговують на прикрощі та поневіряння, що їм довелося пережити і які ні якою мірою не окупаються їх відповідальністю, оскільки об'єктивно її не існує.

Єдиним правильним обґрунтуванням і виправданням тих прикрощів і поневірянь, що зазначають свідки, потерпілі і треті особи внаслідок застосування до них законного примушування при кримінально-процесуальному розслідуванні, слугує етична бездоганність прагнення до суспільно корисної мети – встановлення істини у кожній кримінальній справі, що відповідає основним завданням кримінального судочинства.

Ми розуміємо, що критерій моральності для практичного використання при вирішенні питань доцільності чи недоцільності прийняття певного рішення на досудовому слідстві не завжди є очевидним для слідчих та працівників оперативно-розшукових підрозділів і потребує конкретизації, на наш погляд, у межах основних цілей самого інституту досудового слідства.

Згідно зі ст. 2 КПК завданнями кримінального судочинства є охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть у ньому участь, а також швидке й повне розкриття злочинів, викриття винуватих та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинуватий не був покараний.

Оскільки проблема, що розв'язується, розглядається у площині саме необхідності обмеження прав людини у певних випадках, перше завдання кримінального судочинства (охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб) не може бути реалізовано. Таким чином, при вирішенні питань колізії правових норм, а також при внесенні пропозицій до удосконалення законодавства у галузі досудового розслідування злочинів слід керуватися іншими положеннями кримінально-процесуального закону. А саме: завданнями судочинства є швидке і повне розкриття злочинів, викриття винуватих та забезпечення правильного застосування закону для того, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності, і жоден невинуватий не був покараний. Саме це на практичному рівні повинно бути критерієм визначення доцільності прийняття відповідних рішень.

Фактично такий шлях обрала і міжнародна юридична практика. Так, наприклад, ст. 32 Європейської конвенції про передачу провадження у кримінальних справах пропонує питання про те, чи "доцільно, щоб кримінальне переслідування здійснювалось лише однією з країн", вирішувати виходячи з "інтересів встановлення істини й застосування відповідної міри покарання".

Законодавство України також не виключає можливості при розгляді питань кримінального судочинства приймати рішення з позицій їх доцільності або недоцільності. Так, відповідно до ч. 1 ст. 62 КК військовослужбовцям строкової служби призначається покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні на строк від шести місяців до двох років у випадках, передбачених цим Кодексом, а також якщо суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замінити позбавлення волі на строк не більше двох років триманням у дисциплінарному батальйоні на той самий строк.

Підсумовуючи викладене, слід зауважити, що законність, тобто юридичний засіб забезпечення прав особи і високої організації суспільства, який полягає у реалізації духу й букви правових законів, має особливе значення для організації діяльності із розслідування злочинів.

Основні принципи законності та засади охорони прав людини закріплені Конституцією України.

Разом з тим Конституція України допускає певні обмеження прав людини. На практиці органи розслідування керуються в основному нормами кримінально-процесуального законодавства.

Проте не всі положення Конституції щодо гарантій прав людини дістають достатній вияв у КПК. У випадках прогалин у законодавстві й колізій правових норм правозастосовник, обираючи варіант поведінки, повинен керуватися принципом доцільності. При цьому можливе обмеження прав людини лише в інтересах моральності.

На практичному рівні критерієм визначення доцільності прийняття відповідних рішень є сприяння завданням судочинства – швидкому й повному розкриттю злочинів, викриттю винних та забезпеченню правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний.

Література:

1. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Политизд., 1987. – 590 с.
2. Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1971. – Т. 2: Г-Ж. – 550 с.
3. Кант И. Соч.: В 6 т. – М.: Мысль, 1965.
4. Рабинович П. М. Социалистическая законность и целесообразность в советском праве: Автореф. дис. … канд. юрид. наук. – М., 1966. – 19 с.
5. Алексеев С. С. Общая теория права: В 2-х т. – М.: Юрид. лит., – 1981. – Т. 1. – 296 с.; 1982. – Т. 2. – 360 с.
6. Богданов А. А. Тайна науки. – М., 1913.
7. Ефимичев С. П., Тоцкий Н. Т. Преступность, неотвратимость ответственности и личность // Участники предварительного расследования и обеспечение их прав и законных интересов. – Волгоград: ВСШ, 1993. – С. 12–18.
8. Кант И. Критика способности суждения. – Санкт-Петербург, 1995. – 376 с.
9. Михайленко А. Р. Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 445 с.
10. Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 793.
11. Ютси З. Проблемы коллизии у законодательстве Федеративной республики Германии // Колізії у законодавстві України, проблеми теорії і практики. – К.: Генеза, 1996. – С. 28–36.
12. Головко Л. В. Дознание и предварительное следствие в уголовном процессе Франции. – М.: Прогресс, 1995. – 138 с.
13. Олейник П. А. Личностный подход (теоретические аспекты и практическая значимость для деятельности органов внутренних дел) // Сов. государство и право. – 1980. – № 4. – С. 39–52.
14. Доницов А. М. Проблема соотношения дознания и предварительного следствия в советском уголовном процессе: Автореф. дисс ... канд. юрид. наук. – Л., 1971. – 21 с.
15. Проблемы судебной этики / Под ред. М. С. Строговича. – М.: Наука, 1974. – 272 с.
16. Гельвеций К. А. О человеке, его умственных способностях и его воспитании. – М.: Мысль, 1937. – 536 с.
17. Сергейко П. Н. Законность, обоснованность и справедливость судебных актов. – Краснодар: Кр. ун-т, 1974. – 183 с.
18. Колосович С. А. Правовой статус подозреваемого и проблемы его совершенствования: Автореф. дис. … канд. юрид. наук. – М., 1991. – 21 с.

НАУКОВІ ЗАСАДИ МЕТОДИКИ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧИХ

О. Ф. Штанько,
перший проректор
Київського юридичного інституту МВС,
заслужений юрист України

Управління слідчим апаратом полягає перш за все в тому, щоб на основі збору, обробки і аналізу інформації щодо діяльності його підрозділів всебічно й об'єктивно оцінити стан слідчої роботи та відповідно до визначеної моделі цільового (бажаного) її стану обрати найбільш ефективні методи і засоби впливу для максимального поліпшення здійснення слідства.

Виступаючи найважливішим елементом управління, така оцінка виявляє наявність чи відсутність відхилень від модельного (цільового) функціонування ланок слідчого апарату, дозволяє вчасно побачити позитивний досвід роботи та з'ясувати "вузькі місця", спланувати і здійснити необхідні заходи, спрямовані на підвищення ефективності досудового слідства.

Нині кінцеві результати роботи слідчих підрозділів Міністерства внутрішніх справ України визначаються за такими критеріями:

кількість кримінальних справ, що знаходилися в провадженні у розрахунку на одного слідчого;

кількість кримінальних справ, що закінчені провадженням у розрахунку на одного слідчого;

кількість кримінальних справ, що направлені до суду у розрахунку на одного слідчого;

процент закінчених кримінальних справ у строки, понад встановлені КПК;

"якість слідства" – кількість кримінальних справ, що направлені на додаткове розслідування;

процент закритих кримінальних справ;

процент залишку кримінальних справ на кінець звітного періоду.

На наш погляд, зазначені критерії не можуть в повному обсязі об'єктивно визначити результати роботи слідчих підрозділів. Цей висновок підтверджується і тим, що Головне слідче управління МВС України розпочало розробку нових критеріїв діяльності слідчих підрозділів.

Проблема оцінки діяльності слідчих підрозділів має тривалу історію. Впродовж майже 40 років науковці та працівники практичних підрозділів намагались визначити критерії оцінки слідчої роботи. ВНДІ МВС СРСР спільно зі Слідчим управлінням МВС СРСР ще у 60-х роках здійснили спробу розробити систему показників та адекватних їм критеріїв, що дозволила б об'єктивно оцінити результати діяльності як слідчого апарату в цілому, так і його підрозділів. На основі проведеного дослідження було зроблено висновок про те, що найбільше

значення для об'єктивної оцінки ефективності функціонування слідчого апарату мають кількісні показники, що характеризують слідчу діяльність:

обсяг виконаної роботи та напруженість праці слідчих, які вимірюються трудомісткістю здійснення розслідування у кримінальних справах, і вирішення заяв (повідомлень) про вчинені злочини;

активність слідчих з розкриття злочинів, встановлення і розшуку осіб, які вчинили правопорушення, що характеризується кількістю розкритих злочинів, скоєних в умовах неочевидності, у тому числі минулих років, а також кількістю додатково виявлених у процесі розслідування невідомих до моменту порушення справи протиправних діянь і осіб, які їх вчинили;

якість і своєчасність розслідування кримінальних справ, обґрунтованість їх порушення і закриття, а також вирішення заяв (повідомлень) про злочини;

дотримання законності при вирішенні питань притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності;

стан профілактичної роботи;

рівень забезпечення відшкодування матеріальних збитків, заподіяних злочинами.

Означені кількісні показники дозволяють повною мірою оцінити майже всі сторони діяльності слідчого підрозділу за визначений період часу. Вони повинні враховуватися лише в сукупності, інакше важко зробити загальний висновок щодо ефективності функціонування того чи іншого підрозділу. Для цього видається за доцільне використовувати так званий комплексний показник ефективності діяльності слідчого підрозділу.

Таким чином, названі аспекти слідчої діяльності, узяті в сукупності, визначають результативність праці слідчого підрозділу, а успіхи і промахи можуть вказувати на ступінь наближення чи віддалення від цільового (бажаного) стану функціонування слідчого апарату. Кількісні показники дозволяють без зайвої деталізації, в укрупненій формі, об'єктивно оцінити основні сторони діяльності окремого підрозділу та загалом слідчого апарату.

В Україні такі дослідження не здійснювалися ні до проголошення незалежності, ні в теперішній час. Однак, на нашу думку, розробка критеріїв оцінки слідчої роботи (діяльності слідчих підрозділів) тісно пов'язана з подальшим вдосконаленням статистичної звітності слідих підрозділ про свою роботу. Критерії оцінки мають бути прості і зрозумілі кожному і, крім того, не повинні вимагати проведення яких-небудь додаткових підрахунків, анкетування тощо, а ґрунтуватися лише на звітних даних.

На жаль, існуюча нині статистична звітність про слідчу роботу за формою "СЛ", що є основою для слідчого апарату МВС України, органів прокуратури, слідчих підрозділів податкової міліції та Служби безпеки України, не відповідає за рядом показників реальним витратам праці кожного із перелічених суб'єктів досудового слідства.

Зокрема, такий важливий показник слідчої роботи, як "розкриття злочинів", у звітності за формою "СЛ" взагалі відсутній. Вимагають подальшого удоскона-

лення й інші, не менш важливі показники. Так, вважається недоліком у роботі справа, повернута на додаткове розслідування за нововиявленими обставинами, з'ясування яких не залежить від слідчого. Інший приклад стосується порушення терміну слідства в результаті поновлення незакінченої раніше кримінальної справи. І в цьому випадку порушення слідчим встановленого законом терміну слідства не завжди залежить від нього.

Середня завантаженість – також дуже умовний показник, за яким можна судити про завантаженість слідчих, хіба що групуючи, якимось чином кримінальні справи визначеної категорії: за складністю, багатоепізодичністю, кількістю свідків тощо. Однак в даний час звіт містить лише графу "Кількість закінчених справ", показники якої відображають без належної диференціації як складні, багатоепізодичні справи, так і справи, що не є особливо складними.

Крім того, у юридичній літературі інколи даються навряд чи прийнятні для слідчих органів внутрішніх справ рекомендації з оцінки результатів слідчої роботи за статистичними даними. Так, наприклад, Головним слідчим управлінням МВС України пропонується вважати "коефіцієнтом корисної віддачі слідчого" кількість закінчених ним кримінальних справ. Цей коефіцієнт тим вищий, чим менше справ, припинених, об'єднаних і направлених за підслідністю.

При такому підході не враховується значний обсяг роботи слідчих.

На нашу думку, для оцінки діяльності слідчих слід використовувати методику, в основу якої покладена система показників і адекватних їм критеріїв.

Показники оцінки – це складова оцінки, що характеризує певні сторони діяльності, яка оцінюється (повнота, своєчасність, інтенсивність тощо).

Для того, щоб отримати конкретне значення будь-якого показника потрібно мати адекватні критерії, тобто мірило, підстави, норми, наприклад кількість кримінальних справ тощо.

У результаті проведеного нами дослідження опрацьована методика оцінки ефективності праці слідчих, що охоплює 4 види показників оцінки за відповідними критеріями, а саме:

І. Повнота і своєчасність розкриття злочинів. Ця група критеріїв характеризує роботу слідчих з вирішення їх основного завдання – всебічного, повного і найшвидшого розкриття злочинів:

а) кількість справ, призупинених у зв'язку з невстановленням осіб, які підлягають притягненню як обвинувачені, по відношенню до загальної кількості справ, що знаходяться в провадженні у звітний період;

б) кількість справ, призупинених у зв'язку з невстановленням місця знаходження обвинувачуваного, по відношенню до справ, що знаходяться в провадженні;

в) кількість справ, направлених прокурору з обвинувальним висновком, з числа справ, поновлених після призупинення;

г) забезпечення відшкодування збитків, заподіяних злочином, як реальне (шляхом вилучення наявних коштів, цінних паперів чи накладення арешту на рахунки в банках), так і шляхом опису майна і накладення на нього арешту;

д) кількість справ, повернутих судом і прокурором для додаткового розслідування, до кількості всіх справ, направлених на їх адресу після завершення слідства;

є) кількість справ, закінчених провадженням з перевищенням встановлених законом строків досудового слідства, по відношенню до числа всіх закінчених справ;

ж) кількість злочинів, додатково розкритих у ході розслідування на 10, 100, 1000 закінчених справ, в залежності від рівня ланки слідчого апарату;

з) кількість заяв і повідомлень, вирішених слідчими з перевищенням встановленого законом максимального строку, по відношенню до всієї кількості вирішених заяв і повідомлень.

II. Дотримання законності і прав людини. У цю групу критеріїв входять показники звітності про порушення, що мали місце під час досудового слідства:

а) кількість осіб, виправданих судом, а також осіб, стосовно яких кримінальні справи закриті за відсутністю події чи складу злочину і за недоведеністю обвинувачення;

б) наявність фактів необгрунтованих затримань і арештів громадян та їх кількість.

III. Інтенсивність роботи слідчих. Ці критерії характеризують:

а) кількість справ, вирішених одним слідчим;

б) кількість справ, направлених прокурору з обвинувальним висновком, і кількість обвинувачених у цих справах на одного слідчого;

в) кількість закритих справ;

г) кількість вирішених слідчими матеріалів, за якими прийнято рішення про відмову в порушенні кримінальної справи чи передачу матеріалів без порушення кримінальної справи для вжиття заходів адміністративного впливу;

д) залишок невирішених справ на кінець звітного періоду.

IV. Стан профілактичної роботи:

а) кількість подань, внесених слідчими, про усунення причин і умов, що сприяли скоєнню злочинів по відношенню до загального числа закінчених справ;

б) кількість виступів слідчих у трудових колективах за матеріалами конкретних кримінальних справ, що вони розслідували.

Крім перелічених критеріїв, заснованих на показниках статистичної звітності, у слідчих підрозділах потрібно використовувати й інші, котрі враховуються за допомогою місцевого обліку. Ці критерії можуть значною мірою відображати специфіку роботи кожного слідчого. Наприклад:

– кількість злочинів, розкритих особисто слідчим;

– кількість виїздів слідчого на місце події;

– кількість лекцій, бесід, доповідей, виступів слідчого у засобах масової інформації тощо.

Природно, що застосування кількісних критеріїв для оцінки слідчої роботи ні в якому разі не повинне виключати глибокого якісного аналізу діяльності слідчих підрозділів і окремих слідчих, виходячи з обсягу і складності розслідуваних справ, з урахуванням реального стану справ зі злочинністю в районі, місті, області, республіці.

Таким чином, одним з найважливіших завдань статистики досудового слідства є правильне відображення кількісними показниками всієї багатогранної діяльності слідчого апарату по боротьбі зі злочинністю. Передусім виконанню цього завдання повинні сприяти розглянуті нами первинний облік, показники статистичної звітності й аналіз цих показників про слідчу роботу.

У зв'язку з цим найважливішим завданням статистики досудового слідства, на наш погляд, є завдання подальшого удосконалення як первинного обліку, так і показників статистичної звітності загалом в досудовому слідстві.

Перспективи наукового удосконалення методики оцінки ефективності функціонування слідчого апарата.

Запропонована нами схема розрахунку показників ефективності діяльності слідчого апарата дозволяє за відносно короткий термін виявити позитивні і негативні зміни в слідчій роботі, об'єктивно оцінити як окремі її аспекти, так і усю їх сукупність. Тобто, після визначення окремих показників як складових загальної оцінки можна отримати підсумкову оцінку, що характеризуватиме практично досягнутий на період здійснення оцінювання рівень ефективності роботи окремих слідчих та слідчого апарату в цілому. Тим самим створюється надійна інформаційна база для розробки і здійснення додаткових заходів щодо підвищення рівня слідчої роботи і управління слідчим апаратом. Однак багатоаспектність розглянутої проблеми визначає необхідність подальшого вдосконалення методики оцінки ефективності роботи слідчого апарату.

У цьому плані становить значний інтерес проведення досліджень у напрямку створення таких методик, які дозволяли б констатувати ступінь ефективності діяльності слідчих підрозділів і її зміни, а також давали б можливість встановити причини змін, що відбуваються з метою оперативного управлінського впливу на них.

Виходячи із системного розуміння представлення слідчої діяльності, потрібно визнати, що різні її стани обумовлюються як зовнішніми, так і внутрішніми факторами. Наприклад, зміни в роботі слідчих підрозділів можуть бути результатом різкого ускладнення оперативної обстановки, нестачі матеріальних ресурсів, недосконалості структури слідчого апарату і т. д.

На жаль, сучасний рівень наукових досліджень не дає повного уявлення про такі фактори, ступінь їх взаємозв'язку та впливу на ефективність функціонування слідчого апарату. У зв'язку з цим виникає потреба на основі глибокого вивчення умов діяльності слідчого апарату визначити фактори зовнішнього середовища і внутрішньої організації, за допомогою методів математичної статистики встановити напрямки і ступінь їх впливу на основні показники, що характеризують стан досудового слідства.

Уже зараз попередні результати проведених нами наукових досліджень дозволяють зробити деякі корисні для практики висновки.

Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого
Бібліотека
Інв. № 13896/1

З певним ступенем імовірності можна вважати, що параметри слідчої діяльності знаходяться в кореляційному зв'язку з такими факторами зовнішнього середовища: а) рівень, динаміка, структура злочинів; б) соціально-демографічна характеристика населення, міграційні процеси; в) стан економіки, засобів комунікації; г) розміри території, що обслуговується, тощо. Є підстави стверджувати, що кримінологічні характеристики злочинності детермінують обсяг і напруженість праці слідчих, структуру слідчих підрозділів та їх чисельність.

Правомірною є також гіпотеза щодо наявності тісного зв'язку між ефективністю діяльності слідчого апарату і таких факторів внутрішньої організації: а) освітній і професійний рівень працівників, рівень їх спеціалізації; б) стан організації праці і управління; в) структура і штатна чисельність підрозділів; г) рівень матеріально-технічного забезпечення й обслуговування.

Ми ще не зовсім знаємо міру впливу цих факторів на стан слідчої роботи, але з досвіду відомо, що при поганій організації і недостатньому керівництві діяльністю слідчих не можна очікувати позитивних результатів у розкритті і розслідуванні злочинів.

Нами проведені розрахунки з визначення залежності деяких показників слідчої роботи від окремих факторів, що характеризують організаційну побудову слідчого апарату. Зокрема, на прикладі Івано-Франківської області був розглянутий вплив на рівень дотримання законності (показник З) таких факторів, що відображають організаційно-структурну характеристику слідчого апарата, як частка мійськрайорганів з одним слідчим у загальному числі місьйкрайорганів (С) і кількість слідчих у міськрайорганах, що приходяться на одного зонального слідчого-методиста УМВС в області (М).

Прийнявши фактори С і М за незалежні перемінні, способом найменших квадратів була визначена формула їх зв'язку з перемінним показником З. У результаті отримане таке кількісне відображення залежності рівня дотримання законності від частки мійськрайорганів з одним слідчим:

$$З = 0{,}955 - 0{,}026\,С \pm Е,$$

де Е – вірогідна помилка.

У змістовному плані ця формула виражає тенденцію зниження рівня дотримання законності з підвищенням частки мійськрайорганів внутрішніх справ з одним слідчим у регіональному апараті.

Залежність показника З від кількості слідчих мійськрайорганів, що приходяться на одного зонального слідчого-методиста УМВС в області, визначається такою математичною формулою:

$$З = 1{,}000 - 0{,}0018\,М \pm Е$$

Варто зазначити, що отримана формула показує значну залежність показника З від показника М. Це свідчить, що зі зменшенням відносної частки зональних слідчих-методистів у даному регіоні падає (погіршується) рівень дотримання законності при вирішенні питань про кримінальну відповідальність, затримку й арешт осіб у процесі розслідування злочинів.

Установлені закономірності переконують у тому, що якісні характеристики діяльності слідчого апарата багато в чому визначаються рівнем організації роботи слідчих і управління нею, підготовкою кадрів, досконалістю професійного контролю і нагляду, технічною оснащеністю, а також визначеними умовами, що характеризують зовнішнє середовище. Саме тому необхідні подальші наукові дослідження в області вдосконалення оцінки ефективності функціонування слідчого апарата. Метою подібних досліджень повинна бути побудова багатофакторних математичних моделей діяльності слідчих підрозділів, у яких визначалася б залежність комплексного показника ефективності діяльності слідчого апарата від факторів, що характеризують зовнішнє середовище й організацію апарату.

Необхідно зауважити, що застосовуваний у таких випадках метод множинної кореляції, незважаючи на його простоту, дає можливість конструювати моделі діяльності слідчих підрозділів з урахуванням не тільки зв'язків між комплексним показником ефективності їх функціонування і введеними в моделі ознаками (факторами), але і у зв'язку взаємодії між самими цими факторами. Моделі, складені методом множинної кореляції, можуть мати такий вид:

$$У = a + в_1 х_1 + в_2 х_2 + в_3 х_3 + \ldots +,$$

де а – постійний за величиною член рівняння;

$в_i$ – постійні за величиною коефіцієнти, що визначають величини змін значення комплексного показника ефективності в залежності від зміни значень врахованих у моделі факторів;

$х_i$ – значення врахованих у моделі факторів.

Є достатні підстави думати, що створення подібних моделей має істотне значення для реалізації цілей керування слідчим апаратом.

Запропонований нами тип математичної моделі дозволяє здійснювати об'єктивну оцінку діяльності слідчого апарату кожного слідчого підрозділу з обліком тих реальних умов, у яких проходить ця діяльність, тобто вона вирішує вельми важливий практичний аспект: дає можливість оцінити зусилля слідчих і організацію роботи в тому чи іншому слідчому підрозділі. Нині бувають такі випадки, коли два слідчих підрозділи, що досягли однакових результатів, одержують рівнозначну оцінку, хоча в одному з них при явній нестачі штатної чисельності, матеріального забезпечення і в умовах складної оперативної обстановки слідчий апарат приклав максимум зусиль при розслідуванні злочинів, а в іншому, де були всі можливості для одержання більш високих результатів, наявні сили і засоби не використовувалися повною мірою через погану організацію роботи.

Як уже відзначалося, запропонована математична модель адекватно відображає тісноту і форму зв'язку як між результатами діяльності слідчого апарату і факторами, що її визначають, так і між самими факторами, введеними в модель. Ці обставини відкривають можливість планування певного рівня ефективності діяльності слідчого апарата на базі прогнозів, що стосуються таких факторів, як

криміногенна активність, рівень міграції, економічне освоєння нових районів, передбачувані зміни в структурі, штатній чисельності та професійній підготовленості кадрів, а також матеріально-технічне оснащення й обслуговування.

Таким чином, у майбутньому, з розвитком автоматизації збору й обробки даних про зовнішнє середовище, слідчий апарат і результати його діяльності, будуть розроблятися повні й адекватні математичні моделі, що дадуть можливість не тільки правильно й об'єктивно оцінити діяльність слідчих підрозділів і окремих слідчих, але і дозволять одержувати дані про те, як і в якому напрямку варто розвивати й удосконалювати досудове слідство.

СПЕЦІАЛЬНИЙ ВИД ЗВІЛЬНЕННЯ ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНИ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДЕРЖАВНУ ЗРАДУ

Ю. В. Баулін,
професор кафедри кримінального права
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків,
член-кореспондент Академії правових наук України,
доктор юридичних наук

Будь-який вид звільнення від кримінальної відповідальності, передбачений КК України, характеризується властивими йому передумовою та підставою звільнення. Так, передумовою звільнення особи від кримінальної відповідальності є вчинення нею певного злочину, а підставою – або певна посткримінальна поведінка такої особи, яка заохочується державою (наприклад, добровільна відмова від доведення злочину до кінця, примирення з потерпілим тощо), або настання певної події (наприклад, зміна обстановки, сплив строку давності тощо), з якою КК пов'язує звільнення особи від кримінальної відповідальності [4, с.72–74]. Звільнення від кримінальної відповідальності передбачене не тільки Загальною частиною КК. Зокрема, Особлива частина КК передбачає 14 спеціальних видів звільнення особи від кримінальної відповідальності, більшість з яких недостатньо досліджені у сучасній науковій літературі. Однак деякі спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності, передбачені Особливою частиною КК, становлять великий інтерес не тільки як об'єкт теоретичного дослідження, а й для застосування на практиці. До таких видів звільнення особи від кримінальної відповідальності належить, зокрема, звільнення громадянина України від кримінальної відповідальності за вчинення державної зради, що передбачене ч. 2 ст. 111 КК: "Звільняється від кримінальної відповідальності громадянин України, якщо він на виконання злочинного завдання іноземної держави, іноземної організації або їх представників ніяких дій не вчинив і добровільно заявив органам державної влади про свій зв'язок з ними та про отримане завдання".

Так, ***передумовою*** звільнення громадянина від кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 111 є вчинення ним злочину, передбаченого у частині 1 цієї статті, тобто державної зради: "Державна зрада, тобто діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України".

Разом з цим, з'ясування такої передумови потребує звернення до підстави звільнення від кримінальної відповідальності, оскільки ч. 2 ст. 111 передбачає

таке звільнення не за всі форми державної зради, що означені у ч. 1 ст. 111, а лише за такі, що пов'язані з отриманням громадянином України злочинного завдання іноземної держави, іноземної організації або їх представників.

Таким чином, для визначення передумови цього спеціального виду звільнення особи від кримінальної відповідальності необхідно дослідити передбачені законом форми вчинення державної зради з тим, щоб з'ясувати, при вчиненні яких з них можливе отримання громадянином України злочинного завдання і, відповідно, можливе його звільнення від кримінальної відповідальності за вчинену державну зраду.

Відомо, що диспозиція ч. 1 ст. 111 передбачає **три альтернативних форми вчинення державної зради:** 1) перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, 2) шпигунство та 3) надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги у проведенні підривної діяльності проти України.

Перехід на бік ворога полягає в наданні безпосередньої допомоги ворогові у випадку, коли Україна перебуває в умовах воєнного стану або збройного конфлікту. Види такого переходу можуть бути різними: перехід до ворога через лінію фронту; вступ до армії ворожої держави; участь за її завданням у бойових діях проти України; надання згоди на співробітництво агентам такої держави тощо. Перехід на бік ворога може полягати як у переході на територію ворожої держави (так званий фізичний перехід), так і в наданні згоди здійснення допомоги такій державі або її представникам у проведенні підривної діяльності проти України на території України (так званий інтелектуальний перехід) [6, с. 328]. Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони цієї форми державної зради є час вчинення злочину – в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту.

Оскільки мова йде про перебування України у воєнному стані чи участь її у збройному конфлікті, очевидно, що супротивником, тобто ворогом України є не потенційний, а дійсний супротивник, з яким ведеться війна чи виник збройний конфлікт [1, с. 116]. Таким ворогом, вочевидь, може бути і інша держава, і певного роду іноземна чи міжнародна організація, наприклад, військовий блок тощо.

З приводу моменту закінчення державної зради у зазначеній формі існують різні судження. Зокрема, М. І. Хавронюк вважає, що перехід на бік ворога є закінченим злочином з моменту, коли громадянин України виконав в інтересах ворога певні дії на шкоду Україні, а тому, на його думку, „один лише факт надання згоди виконати такі дії (наприклад, поступити на службу до поліції) є лише готуванням до вчинення злочину і залишає можливість добровільно відмовитися від доведення злочину до кінця" [8, с. 230]. В. Я. Тацій дотримується такої ж думки, вважаючи, що „у цій формі державна зрада визнається закінченою з моменту, коли особа почала надавати допомогу ворогові" [6, с. 328]. У той же час, П. С. Матишевський зазначав, що цей злочин належить до злочинів з формальним складом, тобто визнається закінченим з моменту передбачених законом дій незалежно від того, чи була заподіяна шкода державній безпеці України [9, с. 230]. Подібна думка

висловлювалася в науковій літературі і раніше. Так, Г. З. Анашкін стверджував, що „згода, надана іноземній розвідці громадянином... вже утворює склад закінченого злочину у вигляді переходу на бік ворога" [1, с. 116]. Остання позиція видається більш прийнятною, оскільки визначення цієї форми державної зради дійсно сформульоване як злочин з формальним складом і це означає, що перехід на бік ворога є закінченим злочином вже з моменту здійснення такого переходу – тобто дачі згоди громадянином України на співробітництво з ворогом на шкоду інтересам України. Те, що згода з боку громадянина України на проведення такої діяльності є вирішальним фактором для цієї форми державної зради, визначається і тим, що, наприклад, одне лише просте фізичне переміщення за лінію фронту (фізичний перехід) не можна визнати вчиненням даного злочину, якщо такий перехід не підтверджений згодою громадянина України на співробітництво з ворогом.

Необхідно, далі, встановити, чи передбачає ця форма державної зради надання злочинного завдання громадянину України іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками, адже від цього залежить, чи може бути ця форма державної зради передумовою його звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 111.

Уявляється, що перехід на бік ворога може бути вчинений: а) за власною ініціативою громадянина України, без попереднього надання йому злочинного завдання (суб'єкт виражає згоду на співробітництво за своєю ініціативою), і б) шляхом попереднього отримання злочинного завдання, наприклад, отримання пропозиції перейти на бік ворога, на яку суб'єкт погоджується.

Слід погодитися з М. І. Хавронюком, що громадянин, який вчинив державну зраду за власною ініціативою, без відповідного завдання, має притягатися до відповідальності за державну зраду і норма ч. 2 ст. 111 на такого громадянина не поширюється [8, с. 234], оскільки відсутня необхідна для цього передумова.

Таким чином, вчинення державної зради у формі переходу на бік ворога особою може бути передумовою звільнення громадянина України від кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 111 лише у випадку, коли такий перехід було здійснено за попередньою пропозицією ворога України і така пропозиція була поєднана із наданням громадянину України злочинного завдання.

Шпигунство – друга форма державної зради. Уявлення про зміст цієї форми державної зради певним чином дає ст. 114 КК, згідно з якою шпигунство – це передача або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю.

Відомості, що становлять державну таємницю, – це вид таємної інформації, що визнана у порядку, встановленому законом, державною таємницею і підлягає охороні державою. Вичерпний перелік таких відомостей міститься в Законі України "Про державну таємницю" від 21 січня 1994 р. [3]. Згідно з цим Законом державною таємницею визнається певний вид таємної інформації, що охоплює відомості в сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки й охорони правопорядку, розголошення яких може зав-

дати шкоди національній безпеці України та які визнані у порядку, встановленому цим Законом, державною таємницею і підлягають охороні державою. Ці відомості мають гриф секретності, який визначає її ступінь. Спеціальним уповноваженим органом державної влади в сфері забезпечення охорони державної таємниці є Служба безпеки України.

Шпигунство може виражатися у двох формах: 1) передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю; 2) збиранні таких же відомостей з метою передачі іноземній державі, її організаціям або їх представникам.

Передача зазначених відомостей має місце у випадках, коли особа вручає їх іноземній державі або її представнику. Способи передачі можуть бути різними (усна, письмова, безпосереднє ознайомлення з будь-якими матеріалами, передача по радіо, телефону, спеціальним зв'язком, з використанням тайників, електронною поштою, за допомогою кур'єрів тощо). Для відповідальності немає значення, передаються першоджерела (наприклад, оригінали документів, креслення, зразки пального) чи їх копії, або лише відомості про них (зліпки, макети, опис технічних систем, будь-яких об'єктів та ін.). Тому будь-які дії, виражені як у формі передачі в буквальному розумінні цього слова, так і у створенні умов для ознайомлення агента іншої держави з ними, підпадають під поняття передачі [6, с. 332].

Збирання відомостей, що становлять державну таємницю, – це будь-які випадки пошуків таких відомостей. Нерідко для отримання зазначених відомостей використовується найскладніша сучасна техніка (спеціально обладнані літаки, кораблі або автомашини, спеціально встановлені на суші чи на морі прилади для отримання розвідувальної інформації, вхід до інформаційних мереж тощо).

Збирання відомостей, що становлять державну таємницю, з метою подальшої передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам, як правило, полягає в їх пошуку і добуванні (шляхом розпитування певних осіб, візуального спостереження та підслухування, зняття інформації з каналів зв'язку, проникнення до комп'ютерних систем, виготовлення копій документів тощо), придбанні будь-яким способом (таємне чи відкрите викрадення, купівля, обмін документів чи зразків зброї, боєприпасів, макетів секретного об'єкта тощо) з наступним зосередженням їх в одному чи кількох місцях.

Більшість дослідників цієї проблеми погоджуються, що передача зазначених відомостей є закінченим злочином з моменту їх вручення адресату, тобто з моменту, коли у адресата є фактична можливість розпорядитися цими даними на власний розсуд, а збирання є закінченим злочином вже з моменту початку самого пошуку відомостей, що становлять державну таємницю, тобто початок збирання хоча б частини необхідних відомостей з метою їх передачі [8, с. 245; 6, с. 333].

Чи властиве зазначеним діянням попереднє отримання громадянином України певного злочинного завдання, пов'язаного, вочевидь, із передачею чи збиранням з метою передачі відомостей, що становлять державну таємницю? Безумовно, для шпигунства також є характерним те, що воно може вчинятись як за попередньою пропозицією іноземної держави, іноземної організації чи їх представників, так і з власної ініціативи громадянина України. Пропозиція щодо вчинення шпигунства повинна бути поєднана із отриманням громадянином України конкретного злочинного завдання: які саме відомості особа повинна зібрати чи передати. Проте, лише отримання завдання і згода на його виконання без вчинення об'єктивно виражених дій по збиранню зазначених відомостей не утворюють закінченого злочину шпигунства. Отримання злочинного завдання і надання згоди на його виконання тут можна розцінювати як готування до державної зради у формі шпигунства. Таке готування може виступати передумовою звільнення від кримінальної відповідальності лише за умови, що громадянин України ніяких дій на виконання отриманого завдання не вчинив. Вочевидь, що вчинення замаху на шпигунство, і тим більше, закінчене шпигунство вже передбачає вчинення певних дій на виконання злочинного завдання, а тому передумовою звільнення від відповідальності за ч. 2 ст. 111 бути не може.

Таким чином, передумовою звільнення громадянина України від кримінальної відповідальності за державну зраду у формі шпигунства може бути лише готування до шпигунства у випадку попереднього отримання ним злочинного завдання і надання відповідної згоди на його виконання, але без вчинення конкретних дій по збиранню чи передачі відомостей, що становлять державну таємницю.

Надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України є третя форма державної зради, яка полягає в будь-якій допомозі зазначеним суб'єктам у проведенні підривної діяльності проти інтересів України.

Підривною визнають будь-яку діяльність, яка пов'язана зі спробою зміни системи вищих органів державної влади неконституційним шляхом, з втручанням у зовнішню чи внутрішню політику України, зі спробою зміни території України чи зниження її обороноздатності, зі створенням на території України умов для діяльності іноземних розвідок [8, с. 231] тощо.

Допомога в проведенні підривної діяльності може виявлятися в сприянні резидентам (таємним представникам іноземних розвідок), укритті розвідника або його знаряддя, вербуванні агентів для проведення підривної діяльності проти України тощо. Цією формою охоплюються і випадки, коли особа за завданням іноземних держав або їх представників організовує (або вчиняє) на шкоду Україні будь-який інший злочин проти основ національної безпеки України (наприклад, диверсію, посягання на життя державного чи громадського діяча тощо). Слід погодитись із думкою П. С. Матишевського, що, по суті, це є загальна форма державної зради, а перехід на бік ворога і шпигунство, що названі окремо в тексті статті, є найбільш поширеними її різновидами, а тому ця форма державної зради має місце лише тоді, коли відсутні ознаки її конкретних різновидів [9, с. 230].

Закінченим цей злочин у даній формі визнається з моменту виконання певного діяння, яким особа надала допомогу іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам [8, с. 232].

При цій формі державної зради також має значення, як діяла особа – а) за попереднім завданням іноземної держави чи б) з власної ініціативи. В діях особи, яка надала таку допомогу з власної ініціативи, без попереднього отримання злочинного завдання, відсутня передумова звільнення від відповідальності за ч. 2 ст. 111.

При цьому за вчинення замаху на надання такої допомоги та за закінчений злочин у цій формі особа також не може бути звільнена від відповідальності, адже замах і закінчений злочин у формі надання допомоги передбачають виконання певних дій, спрямованих на виконання злочинного завдання, що, природно, унеможливлює застосування в цих випадках ч. 2 ст. 111.

Таким чином, передумовою звільнення громадянина України від кримінальної відповідальності за державну зраду у формі надання допомоги іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам у проведенні підривної діяльності проти України за ч. 2 ст. 111 може бути лише готування до надання такої допомоги у виді отримання злочинного завдання та згоди на його виконання.

Підставою звільнення від кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ч. 1 ст. 111, є така посткримінальна поведінка суб'єкта, що включає в себе два обов'язкових елементи: 1) невчинення громадянином України ніяких дій на виконання злочинного завдання і 2) добровільна заява органам державної влади про свій зв'язок з іноземною державою, іноземною організацією чи з їх представниками та про отримане завдання. Відсутність хоча б одного із зазначених елементів поведінки громадянина України унеможливлює звільнення його від кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ч. 1 ст. 111 КК України.

Невчинення громадянином України ніяких дій на виконання злочинного завдання характеризується як чиста бездіяльність особи щодо виконання отриманого злочинного завдання.

Вочевидь, що суб'єктом отримання злочинного завдання є громадянин України, тобто особа, яка набула громадянство України у порядку, встановленому законами і міжнародними договорами України. Вичерпний перелік осіб, які є громадянами України, встановлено Законом України "Про громадянство" [2] тощо. Суб'єкт отримання злочинного завдання відповідно є і суб'єктом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 111, а отже повинен бути осудною особою, яка досягла до вчинення злочину шістнадцяти років.

Суб'єктом дачі злочинного завдання є іноземна держава, іноземна організація або їх представник. Іноземна держава – це будь-яка держава, крім України. Під іноземною організацією розуміється будь-яка організація іноземної держави, незалежно від її професійної й іншої спрямованості, яка проводить підривну діяльність проти України (іноземні політичні партії, газети, що друкують підривні матеріали проти України, тощо), а також певні міжнародні чи міждержавні організації, в тому числі злочинні (міжнародні терористичні організації, військові

блоки тощо). Представниками іноземної держави і іноземної організації є: офіційні особи (члени урядових делегацій, працівники дипломатичного корпусу, працівники іноземних спецслужб, члени іноземних недержавних організацій та ін.), а також інші (неофіційні) особи, які діють за їх дорученням.

Предметом злочинного завдання – є вчинення дій на шкоду інтересам України, тобто суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України.

Суверенітет держави означає верховенство державної влади, її самостійність усередині країни, незалежність у міжнародних відносинах тощо. ***Територіальна цілісність*** держави передбачає нерозривний взаємозв'язок, єдність всіх складових території держави, її ***територіальну недоторканність,*** тобто захищеність території країни в існуючих кордонах від будь-яких посягань. ***Обороноздатність*** означає підготовленість держави до захисту від зовнішньої збройної агресії або збройного конфлікту. ***Державна безпека*** – це захищеність суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності України, правопорядку, державної таємниці, державного кордону тощо. ***Економічна безпека*** передбачає захищеність інтересів України у сфері економіки, її стабільності та методів проведення економічної політики. ***Інформаційна безпека*** передбачає захищеність інформації, належної Україні, її державної таємниці, інформаційних і комунікаційних систем від різного роду посягань [5; 7].

Спосіб отримання злочинного завдання може бути будь-який, наприклад, здійснюватися усно, письмово, по радіо, телефону, за допомогою пошти, телеграфу, переховування в тайнику тощо.

Невчинення громадянином України жодних дій на виконання злочинного завдання означає його повну бездіяльність після отримання такого злочинного завдання і надання згоди на його виконання. Якщо особа вже дала таку згоду, а потім вчинила будь-яке діяння на виконання цього завдання, наприклад, розробила план чи підшукала співучасників тощо, це свідчить про відсутність підстави для звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 111.

Добровільна заява громадянина України органам державної влади про свій зв'язок з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками та про отримане завдання характеризується такими ознаками:

Суб'єкт заяви – громадянин України, який вчинив злочин, передбачений ч. 1 ст. 111; адресат, якому спрямована заява – відповідні компетентні органи державної влади, під якими, перш за все, слід розуміти органи Служби безпеки України, а також інші органи державної виконавчої та судової влади України за кордоном – дипломатичні представництва та консульські установи України в цій країні. У відповідних випадках зазначеними органами можуть виступати, наприклад, і органи місцевого самоврядування, службові особи яких зобов'язані передати зазначену інформацію про зроблену заяву відповідним органам державної влади.

Зміст заяви повинен включати в себе відомості про те, з якою іноземною державою чи іноземною організацією або їх конкретними представниками мав

зв'язок той, хто робить заяву, в чому конкретно такий зв'язок виразився, де і коли, а також яким способом і з ким був встановлений та підтримувався цей зв'язок; де, коли, від кого і яким чином було отримане завдання; в чому полягав зміст цього завдання, способи та час його виконання тощо; поведінка особи після отримання завдання; мотиви зробленої заяви тощо. Заява повинна містити вичерпний перелік інформації щодо зв'язку громадянина України з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками, отриманого ним злочинного завдання та своєї поведінки після отримання такого завдання. Утаювання будь-якої інформації щодо зазначених обставин або обманна заява унеможливлюють звільнення особи від кримінальної відповідальності за ч. 2 ст.111.

Добровільність заяви означає, що особа за своєю волею, а не вимушено, робить зазначену заяву. Мотиви добровільної заяви значення не мають (каяття чи страх перед покаранням тощо).

Форма заяви може бути будь-яка (усна чи письмова), із використанням засобів зв'язку чи без такого використання тощо.

Зазначена заява повинна бути зроблена до вчинення будь-яких дій на виконання злочинного завдання іноземної держави, іноземної організації або їх представників.

Як було зазначено вище, передумовою звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 111 може бути лише державна зрада у формі переходу на бік ворога в умовах воєнного стану або збройного конфлікту, а також готування до шпигунства та готування до надання допомоги іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам у проведенні підривної діяльності проти України, якщо ці діяння були вчинені за попередньою пропозицією-завданням іноземної держави, іноземної організації чи їх представників і виразилися лише у наданні згоди на співробітництво.

Стосовно двох останніх передумов цього виду звільнення виникає питання про конкуренцію підстави звільнення від відповідальності, передбаченої ч. 2 ст. 111, та добровільної відмови (ч. 2 ст. 17). Так, М. І. Хавронюк зазначає, що якщо громадянин України, встановивши "зв'язок і отримавши відповідне злочинне завдання, не вчинив ніяких дій і добровільно відмовився від продовження реалізації свого наміру, то – незалежно від того, заявив він вказаним органам державної влади про вказаний зв'язок чи ні, – підстав для притягнення його до кримінальної відповідальності за ст. 111 немає, а справа має бути закрита відповідно до ч. 2 ст. 17 та п. 2 ст. 6 КПК)" [8, с. 234].

Автор цієї статті виходить з того, що добровільна відмова є підставою саме звільнення від відповідальності, а не виключення її. А тому у зазначених вище випадках повинні бути застосовані правила конкуренції загальної та спеціальної норм щодо звільнення особи від відповідальності. За загальним правилом, як відомо, повинна застосовуватись спеціальна підстава звільнення від кримінальної відповідальності, передбачена ч. 2 ст. 111 КК.

Тут можливі заперечення: ст. 17 встановлює більш сприятливі для особи умови звільнення, оскільки при добровільній відмові непотрібно повідомляти компетентні органи про отримання злочинного завдання, достатньо просто відмовитись від подальших дій на його виконання. Враховуючи, однак, великий ступінь суспільної небезпечності передбаченого ч. 1 ст. 111 злочину, законодавець спеціально встановив для особи звільнення від відповідальності лише у випадку, коли вона не просто відмовилася від вчинення таких дій, але й надала відповідну інформацію органам державної влади, інформацію, що може допомогти їм у розкритті злочинної діяльності інших осіб тощо. Тому в даному випадку, навіть за готування до державної зради у вказаних вище формах особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності лише на підставі ч. 2 ст. 111 КК.

Особою, яка підлягає імперативному і безумовному звільненню від кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 111, є суб'єкт зазначених дій, передбачених ч. 1 ст. 111, тобто громадянин України – осудна особа, яка досягла 16 років до дня вчинення зазначених видів злочинних діянь і посткримінальна поведінка якої відповідає ознакам, передбаченим ч. 2 ст. 111.

Література:

1. Анашкин Г. З. Ответственность за измену родине и шпионаж. – М.: Юрид. лит., 1964.
2. Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №13. – Ст. 65.
3. Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 49. – Ст. 428.
4. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. – К.: Атіка, 2004.
5. Закон України „Про основи національної безпеки України" від 19 червня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №39. – Ст.351.
6. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За ред. В. В.Сташиса, В. Я.Тація. – К.: Видавничий дім „Ін Юре", 2003.
7. Ліпкан В. А. Національна безпека України: нормативно-правові аспекти забезпечення. – К.: Текст, 2003.
8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І.Мельника, М. І.Хавронюка. – К.: Атіка, 2003.
9. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. проф. С. С. Яценка. – К.: А.С.К., 2002.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА САМОВІЛЬНЕ ЗАЛИШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ

В. К. Грищук,
Львівський юридичний інститут МВС,
доктор юридичних наук, професор;

В. П. Євтушок,
проректор з наукової роботи
Львівського юридичного інституту МВС,
кандидат юридичних наук, доцент;

М. М. Сенько,
слідчий з особливо важливих справ
Генеральної прокуратури України

Злочини, пов'язані з ухиленням військовослужбовців від військової служби, належать до найбільш небезпечних посягань на встановлений порядок проходження військової служби. Як зазначає військова колегія Верховного Суду України, в структурі судимості ці злочини є найбільш поширеними і справи цієї категорії складають в середньому 30 відсотків від загальної кількості розглянутих військовими судами кримінальних справ, а серед військових злочинів – 47 відсотків [1]. За роки незалежності України проблема кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби вивчалась недостатньо, як правило, в межах характеристики військових злочинів або коментування кримінального законодавства. Окремі аспекти відповідальності за цей злочин досліджувались у працях вітчизняних науковців М. І. Хавронюка, С. І. Дячука, М. І. Мельника [2; 3]. У своїх роботах автори розглядають, зокрема, деякі питання кримінальної відповідальності за окремі види військових злочинів, призначення покарання за них, вносять пропозиції з удосконалення кримінального законодавства. Крім того, заслуговують уваги публікації А. Поліщука [4] та М. Карпенка [5]. А. Поліщук розглядає деякі моменти застосування кримінального закону про відповідальність за злочини, пов'язані з ухиленням військовослужбовців від проходження військової служби, й особливості кваліфікації цих злочинів у залежності від видів проходження військової служби. М. Карпенко піднімає проблему кримінальної відповідальності за вчинення військових злочинів осіб, які були незаконно призваними чи зарахованими на військову службу, що має велике практичне значення.

Попри зазначені дослідження, цей злочин залишився недостатньо вивченим на рівні взаємопов'язаного і поглибленого аналізу всіх елементів складу злочи-

ну. Немає жодного монографічного чи дисертаційного дослідження, присвяченого характеристиці цього протиправного посягання. Пленумом Верховного Суду України не було прийнято спеціальної постанови про судову практику в справах про військові злочини, де б розглядались питання кримінальної відповідальності, зокрема, й за вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби. Внаслідок недостатнього теоретичного дослідження цієї проблеми, серед науковців по-різному визначається безпосередній об'єкт цього злочину, не існує єдиної думки щодо змісту деяких ознак об'єктивної сторони посягання, конкретного кола осіб – суб'єктів самовільного залишення військової частини або місця служби, форми та виду вини, характерних для цього злочину, тощо.

Метою цієї статті є вивчення найменш досліджених та найбільш суперечливих питань кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби, об'єктивних та суб'єктивних ознак цього злочину і формування на їх основі рекомендацій, спрямованих на удосконалення кримінального законодавства, що регламентує кримінальну відповідальність за цей вид злочину.

У кримінально-правовій літературі радянського та пострадянського періоду безпосереднім об'єктом самовільного залишення військової частини або місця служби називають "встановлений порядок несення військової служби" [6, с. 710-713; 7, с. 859] або "встановлений порядок проходження військової служби" [8, с. 678; 9, с. 719, 721; 10, с. 451; 3, с. 125; 11, с. 54]. На нашу думку, ні порядок несення, ні порядок проходження військової служби, як безпосередній об'єкт, не розкривають особливостей самовільного залишення військової частини або місця служби (нез'явлення вчасно без поважних причин на службу), так як під час вчинення будь-якого військового злочину порушується порядок несення військової служби, а порядок проходження військової служби за своїм змістом включає в себе порядок виникнення відносин військової служби, терміни служби, визначену систему військових звань, порядок їх присвоєння тощо. Винний, вчиняючи самовільне залишення військової частини або місця служби чи нез'явлення вчасно без поважних причин на службу, не посягає на всі вказані вище відносини. Зміст безпосереднього об'єкта дезертирства чи самовільного залишення військової частини або місця служби (нез'явлення вчасно без поважних причин на службу) значно вужчий. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, затверджений Законом України від 24 березня 1999 року [12], та інші нормативні акти, що визначають порядок розташування, переміщення та звільнення особового складу Збройних Сил України, зобов'язують кожного військовослужбовця вчасно прибувати з відпустки, відрядження, госпіталю і т.д. на службу, знаходитися на військовій службі до часу звільнення з неї у встановленому порядку та виконувати покладені на нього обов'язки. Вказаними нормативними актами передбачено підстави та термін законного перебування військовослужбовців поза межами військової частини або місця служби. Встановлений порядок знаходження військовослужбовців у військовій частини чи на місці служби забезпечує виконання їх обов'язків, підтримання постійної боєготовності. Під час вчинення самовільного залишення військової частини або

місця служби порушується саме цей порядок. Тому безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 407 КК України, на нашу думку, є суспільні відносини, що виникають з приводу встановленого порядку знаходження військовослужбовців у військовій частині або на місці служби. Таку ж позицію займає й В.М. Борисенко. Він зазначає, що об'єктом цього злочину є встановлений порядок перебування на військовій службі, відповідно до якого військовослужбовець повинен проходити службу у встановленому місці та виконувати службові обов'язки в повному обсязі [13, с. 178].

В юридичній літературі та на практиці також розповсюджений погляд, що самовільне залишення військової частини або місця служби і дезертирство посягають на один і той же безпосередній об'єкт, і ці злочини відрізняються лише за метою [1; 10, с. 451; 3, с. 125, 136; 11, с. 54; 7, с. 859, 862]. З такою позицією, на нашу думку, важко погодитися. Зміст об'єкта самовільного залишення військової частини або місця служби чи нез'явлення вчасно без поважних причин на службу, тобто злочину, передбаченого ст. 407 КК України, та дезертирства, відповідальність за вчинення якого встановлена ст. 408 КК України, – різні за своїми об'ємами. При дезертирстві винний має намір шляхом вчинення протиправних дій взагалі ухилитися від військової служби. Таким чином, він намагається виключити себе з існуючих між ним та державою правовідносин з приводу знаходження на військовій службі. В такому випадку шкода заподіюється не тим суспільним відносинам, що виникають з приводу встановленого порядку знаходження військовослужбовця у військовій частині або на місці служби, а тим, що виникають з приводу порядку знаходження винного на військовій службі в цілому, що і є об'єктом дезертирства. У зв'язку з цим, на нашу думку, безпосередній об'єкт дезертирства за своїм змістом відрізняється від безпосереднього об'єкта самовільного залишення військової частини або місця служби, і визначається через суб'єктивну ознаку: намір винного взагалі ухилитися від військової служби [14].

Ми вважаємо, що Кримінальний кодекс України передбачає ще одне суспільно небезпечне діяння, яке посягає на суспільні відносини, що виникають з приводу встановленого порядку знаходження військовослужбовців на місці служби. Це самовільне залишення поля бою під час бою, відповідальність за вчинення якого передбачена статтею 429 КК України. Поле бою – це земельна ділянка, морський чи повітряний простір, в якому ведеться бій. Час бою – це проміжок часу, який цей бій триває. Для військовослужбовця, який відповідно до своїх обов'язків повинен вести бій, поле бою є його місцем служби. Існування бою у його часовій та просторовій характеристиках свідчить про наявність бойової обстановки. В цей же час, частина 4 статті 407 КК України передбачає кримінальну відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби в бойовій обстановці. На нашу думку, існують дві цілком аналогічні норми з аналогічними санкціями. На це звертають увагу також С. І. Дячук та М. І. Хавронюк [3, с. 134]. Крім того, безпосередній об'єкт самовільного залишення поля бою під час бою відрізняється від безпосереднього об'єкта відмови під час бою діяти зброєю, хоча обидва ці діяння передбачені статтею 429 КК України. У зв'язку із цим, ми вважаємо за доцільне виключити із назви та диспозиції статті 429 КК України слова "самовільне залишення поля бою під час бою".

Стаття 407 КК України носить найменування "Самовільне залишення військової частини або місця служби". Однак, із змісту статті випливає, що даний злочин може бути вчинений двома способами: шляхом самовільного залишення військової частини або місця служби, а також шляхом нез'явлення вчасно без поважних причин на службу. За вчинення цих діянь передбачають кримінальну відповідальність усі частини статті 407 КК України. На нашу думку, найменування статті, яка передбачає кримінальну відповідальність за даний злочин, лише одним із способів його вчинення є неточним. Оскільки безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини, що виникають з приводу встановленого порядку знаходження військовослужбовців у військовій частині або на місці служби, вважаємо, що статтю 407 КК України доцільно було б назвати "самовільне знаходження військовослужбовців поза межами військової частини або місця служби". Ця назва, як видається, найбільш точно й повно розкриває суть та зміст аналізованого злочину, оскільки вона вказує на об'єкт кримінально-правового посягання, а також включає в себе обидва способи його вчинення.

Діяння завжди вчиняється в умовах певної обстановки. В злочині, передбаченому ст. 407 КК України, обстановка вчиненого може набувати ознак кваліфікуючої обставини, що значно підвищує ступінь суспільної небезпеки діяння. Так, ч. 4 ст. 407 КК України передбачає кримінальну відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби, а також нез'явлення вчасно на службу без поважних причин, вчинені в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці. Відповідно до ст. 1 Закону України "Про правовий режим воєнного стану" [15], воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню й органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Бойовою обстановкою слід вважати знаходження військової частини (підрозділу) в умовах безпосередньої підготовки до бою чи ведення бою [14]. Як зазначає Р. В. Закомолдін, ознакою бойової обстановки є те, що вона може виникнути не лише у воєнний, але й в мирний час, наприклад, при відбитті нападу ворога на прикордонну заставу, порушенні повітряного чи морського простору України тощо [16].

М. І. Хавронюк підкреслює, що кваліфікуючі ознаки "в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці" не можуть бути застосованими при кваліфікації військових злочинів, вчинених військовослужбовцями українських миротворчих контингентів під час проходження ними служби в цих контингентах з таких причин. По-перше, Верховною Радою України стан війни ні з однією із країн, на території яких дислокуються ці контингенти, не оголошувався. По-друге, у вказаних випадках воєнного нападу на Україну не існує. По-третє, названі контингенти не призначені для ведення військових дій з метою знешкод-

ження військового супротивника та виконання інших тактичних завдань [3, с.102-103]. Така позиція, на нашу думку, потребує уточнення. Ми погоджуємося, що військові злочини, вчинені військовослужбовцями під час участі в миротворчих операціях, не можуть бути кваліфікованими як такі, що вчинені в умовах воєнного стану, в жодному випадку із вищезазначених причин. Однак, бойова обстановка може виникати й в мирний час. Ми вважаємо, що участь українських військовослужбовців у миротворчих місіях не виключає можливості виникнення бойової обстановки. Відповідно до ст. 1 Закону України "Про участь України в міжнародних миротворчих операціях", миротворчий контингент – це військові підрозділи, оснащені відповідним озброєнням і військовою технікою. Їх завданням є, зокрема, запобігання виникненню міждержавних або внутрішніх конфліктів, врегулювання таких конфліктів з використанням примусових заходів, роззброєння та розформування підрозділів конфліктуючих сторін, виконання міліцейських (поліцейських) функцій із забезпечення безпеки і додержання прав людини тощо [17]. На нашу думку, виконання цих функцій у зонах політичної нестабільності та військових конфліктів може спричинити напади однієї з конфліктуючих сторін чи певних озброєних груп на українських миротворців. Вчинені за таких обставин військові злочини, зокрема самовільне залишення військової частини або місця служби, характеризуються підвищеним ступенем суспільної небезпеки та повинні бути кваліфіковані як такі, що вчинені в умовах бойової обстановки. Про можливість виникнення бойової обстановки при проведенні миротворчих місій зазначає також й Р. В. Закомолдін [16].

Суб'єкт самовільного залишення військової частини або місця служби (нез'явлення вчасно без поважних причин на службу), як і суб'єкт військового злочину взагалі, це – спеціальний суб'єкт. Спеціальним суб'єктом злочину, як передбачено ч. 2 ст. 18 КК України, є фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа. Більш повне й точне, на нашу думку, визначення спеціального суб'єкта дає В. Г. Павлов. Він зазначає, що спеціальний суб'єкт – це фізична осудна особа, що досягла встановленого законом віку та на момент вчинення суспільно небезпечного діяння володіє додатковими ознаками і підлягає кримінальній відповідальності за злочин [18, с. 208].

До кримінальної відповідальності за вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби (нез'явлення вчасно без поважних причин на службу) не можуть притягуватися особи, які не досягли мінімального, встановленого для відповідних категорій військовослужбовців віку. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за військові злочини, для кожної категорії військовослужбовців різний, в залежності від віку з досягненням якого особа може бути призваною чи зарахованою на той чи інший вид військової служби, відповідно до Закону України "Про загальний військовий обов'язок і військову службу" [19]. Так, наприклад, для курсантів вищих військових навчальних закладів або вищих навчальних закладів, що мають військові навчальні підрозділи, такий вік, фактично, може становити навіть 16 років, якщо 17 років їм виповнюється у рік зарахування до навчального закладу. Для іншої категорії військовослужбовців, наприклад, для солдатів, матросів, старшин, прапорщиків і мічманів, що проходять службу за контрактом, такий вік становить не менше 19 років. Тому, на нашу думку, не можна погодитися з позицією М. Карпенка та деяких інших авторів, які вважають, що кримінальна відповідальність за військові злочини та самовільне залишення військової частини або місця служби чи нез'явлення вчасно без поважних причин на службу, зокрема, може наставати з досягненням суб'єктом 18 чи 17-річного віку [20, с. 848; 5]. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за військові злочини, для кожної категорії військовослужбовців різний, в залежності від віку, з досягненням якого особа може бути призваною чи зарахованою на той чи інший вид військової служби.

Таку ж позицію займають й суди в практичній своїй діяльності. Так, військовим судом Чернівецького гарнізону лейтенант Є. визнаний винним у тому, що протягом 1999 року без поважних причин не з'являвся на службу тривалістю понад десять діб, але не більше місяця, і засуджений за п. "б" ст. 240 КК України 1960 року [21]. У касаційній скарзі захисник Є. просив суд II інстанції скасувати вирок, а справу закрити за відсутністю в діях Є. складу злочину. При цьому, захисник вказав, що Є. не є суб'єктом злочину, оскільки приймав присягу до досягнення ним 17-річного віку. В ході судового слідства було встановлено, що Є. народився 31 листопада 1977 року. Початком перебування на військовій службі для курсантів вищих військових навчальних закладів, відповідно до ст. 24 Закону України "Про загальний військовий обов'язок і військову службу", є день призначення на посаду курсанта. Відповідно до наказу ректора Військового інституту Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, 1 серпня 1994 року Є. призначений на посаду курсанта, тобто ця дата є початком його військової служби. Приймати Є. на службу органи військового управління мали право, так як 17 років йому виповнилось у рік зарахування на навчання – 31 листопада 1994 року. Факт же прийняття присяги юридичного значення не має. В зв'язку з цим, суд II інстанції залишив вирок військового суду гарнізону без змін, а скаргу захисника – без задоволення [22].

На практиці трапляються випадки, коли особа призвана або зарахована на військову службу незаконно. Наприклад, незаконним є призов чи зарахування на службу громадян, що не досягли встановленого мінімального віку, необхідного для проходження відповідних видів військової служби, прийняття на неї непридатних до проходження військової служби громадян тощо. В юридичній літературі питання про кримінальну відповідальність таких осіб за вчинення військових злочинів вирішується по-різному. Так, М. Карпенко вважає, що таких осіб слід визнавати суб'єктами військових злочинів [5]. Свою позицію він аргументує тим, що рішення призовних комісій про призов осіб є нормативним актом, який породжує певні правові відносини. Як суб'єкт правовідносин, що виникли на підставі акта військового управління, виданого компетентним органом за встановленою формою, така особа стає носієм прав та обов'язків. Останні до їх скасування у належному порядку мають юридичну силу, а особи, винні в їх порушенні, підлягають відповідальності [5]. З такою позицією не можна погодитися. Підставою виникнення правовідносин, пов'язаних із військовою службою, є

відповідний юридичний факт. Якщо він відсутній, то відносини, з точки зору права, визнаються такими, що не спричиняють жодних правових наслідків. Як зазначають В. О. Навроцький, М. І. Хавронюк та інші, неправильні дії працівників органів державного управління, внаслідок порушень з боку яких особа була призвана на військову службу незаконно, не можуть погіршувати становище громадянина. В зв'язку з цим, на таку особу не може бути покладено обов'язків, пов'язаних із проходженням військової служби, і вона не може підлягати кримінальній відповідальності за дії, що підпадають під ознаки військового злочину [23, с. 982; 8, с. 686; 4; 3, с. 88–89; 13, с. 58–59, 184–185]. Крім того, позиція М. Карпенко [5] суперечить судовій практиці. Так, аналізуючи п.15 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 березня 1993 року № 2 "Про судову практику в справах про злочини, пов'язані з порушеннями режиму відбування покарання в місцях позбавлення волі" [21], військова колегія Верховного Суду України зробила загальний висновок про те, що незаконне покладення на особу обов'язків є обставиною, яка виключає для такої особи кримінальну відповідальність за їх невиконання [1]. Так, незважаючи на наявність у кримінальній справі доказів того, що рядовий Т. був призваний на строкову військову службу до досягнення ним 18-річного віку, більше того, ухилення вчинено ним також до досягнення повноліття, суд визнав його винним у самовільному залишенні військової частини. Суд другої інстанції залишив вирок без змін і помилки не виправив. Військова колегія Верховного Суду України, зробивши висновок про те, що Т. призваний на військову службу незаконно і ухилявся від неї до досягнення ним призовного віку, постановлені у справі рішення скасувала, а справу закрила за відсутністю в діях Т. складу злочину, на підставі п. 2 ч. 1 ст. 6 КПК України [21].

Аналогічно, із зазначених підстав, як правильно, на нашу думку, зазначають В. О. Навроцький та К. І. Єгоров, повинні вирішуватися питання про визнання чи невизнання суб'єктами військових злочинів військовослужбовців, які хоч і законно були призвані чи зараховані на військову службу, однак їх безпідставно не звільнено з військової служби (наприклад, у зв'язку з досягненням граничного віку перебування на відповідному виді військової служби або з закінченням строку військової служби тощо) [8, с. 686; 13, с. 58–63].

Суб'єктивна сторона самовільного залишення військової частини або місця служби характеризується низкою особливостей, зумовлених тим, що злочин, передбачений ст. 407 КК України, є триваючим та формальним. Зважаючи на зазначене, в теорії кримінального права та на практиці неоднозначно вирішується питання про те, з якою формою вини може бути вчинене самовільне залишення військової частини або місця служби, який вид умислу чи необережності характерний для цього злочину, які ознаки входять у зміст вини. Більшість вчених, зокрема В. Г. Сизранцев [11, с. 61–62], В. А. Клименко [7, с. 860], Х. М. Ахмєтшин [24, с. 186–187], М. І. Панов, С. О. Харитонов [10, с. 453] та інші, зазначають, що самовільне залишення військової частини або місця служби може бути вчинено умисно, а нез'явлення вчасно без поважних причин на службу – як умисно, так і з необережності. М. І. Хавронюк вважає, що самовільне залишення військової частини або місця служби в цілому характеризується умисною

формою вини. При цьому, до самого факту самовільного залишення військової частини або місця служби винний ставиться з прямим, інколи з непрямим умислом, а до тривалості такого залишення – з умислом або необережністю. Нез'явлення вчасно без поважних причин на службу, на думку М. І. Хавронюка, може бути вчинене з умислом (прямим та непрямим) та з необережності (самовпевненість та злочинна недбалість) [3, с. 131; 23, с. 1006]. В. М. Чхіквадзе вважає, що самовільне залишення військової частини або місця служби може бути вчинено лише з прямим умислом, а нез'явлення вчасно без поважних причин – як умисно (з прямим та непрямим умислом), так і з необережності (із злочинної самовпевненості та із злочинної недбалості) [25, с. 306, 320–321]. В. М. Борисенко зазначає, що і самовільне залишення військової частини або місця служби, і нез'явлення вчасно без поважних причин на службу може бути вчинене лише з прямим умислом [13, с. 185]. Більшість наукових праць та підручників з кримінального права обмежуються лише вказівкою на те, з якою формою вини може бути вчинене самовільне залишення військової частини або місця служби чи нез'явлення вчасно без поважних причин на службу. Це призводить до того, що недостатньо уваги приділяється суб'єктивній стороні цього злочину й на практиці. Так, суди, всупереч вимогам п. 2 ч. 1 ст. 64 Кримінально-процесуального кодексу України [21], нерідко ухиляються від вирішення цього завдання і не вказують у вироку психологічний зміст вини, залишають нез'ясованим питання про те, які мотиви керували винним та яку мету він мав. Із 185 вивчених нами кримінальних справ, що розглядалися місцевими військовими судами Західного регіону України за ст. 407 КК України, лише в 4 з них у вироках вказана форма вини, з якою засуджені вчинили кримінально карані діяння, її зміст, мотиви та мета цього злочину [22]. Таке становище не сприяє відповідності призначеного покарання вчиненому діянню, суперечить вимогам кримінально-процесуального закону, не забезпечує захист прав особи, щодо якої ведеться кримінальне переслідування [26].

Яке ж психічне ставлення винного до свого діяння при вчиненні злочину, передбаченого ст. 407 КК України? Кримінальний закон визначає умисел щодо матеріальних складів злочинів. Самовільне залишення військової частини або місця служби (нез'явлення вчасно без поважних причин на службу) – злочин з формальним складом. У теорії кримінального права існують різні погляди на те, чи можливий непрямий умисел у злочинах з формальним складом. Деякі вчені (Б. С. Утєвський, О. М. Ігнатов, Г. А. Крігер, П. А. Воробей) доводять, що непрямий умисел можливий як у злочинах з матеріальним, так і в злочинах з формальним складом. При цьому, в злочинах з формальним складом вольове ставлення винного передбачається або до наслідків, що лежать поза межами складу злочину [27, с. 107; 28, с. 238; 29], або не до наслідків, а до соціальних властивостей вчинюваного діяння, тобто до його суспільної небезпеки [30]. Однак, як зауважив П. С. Дагель, питання про бажання чи свідоме допущення наслідків має значення для розмежування форм вини лише стосовно наслідків, що є елементами складу злочину. Ставлення ж до наслідків, що не мають юридичного значення і тому не включені в коло ознак складу злочину, не може

визначати зміст та форму вини [31, с. 75]. Наслідки при вчиненні самовільного залишення військової частини або місця служби чи нез'явленні вчасно без поважних причин на службу полягають в заподіянні шкоди об'єкту посягання – суспільним відносинам, що виникають з приводу встановленого порядку знаходження військовослужбовців у військовій частині або на місці служби. Про те, що ці наслідки настали, свідчить винне вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого ст. 407 КК України, оскільки ці наслідки органічно й нерозривно пов'язані з діянням. Тому форму вини суб'єкта самовільного залишення військової частини або місця служби (нез'явлення вчасно без поважних причин на службу) ми повинні визначати за його ставленням до вчинення передбаченого статтею кримінального закону діяння. В зв'язку з цим, самовільне залишення військової частини або місця служби (нез'явлення вчасно без поважних причин на службу), як і будь-який інший злочин з формальним складом, не може бути вчинено з непрямим умислом, так як ставлення у вигляді "не бажав, але свідомо допускав" можливе лише до наслідків і ні в яких формах не може бути застосоване до діяння [26].

Деякі вчені намагаються застосувати концепцію злочинів з двома формами вини для того, щоб з'ясувати ставлення військовослужбовця до тривалості ухилення від військової служби, або визначають форму вини по вольовому ставленню не до діяння, а до інших об'єктивних ознак суспільно небезпечного діяння. Зокрема, М. І. Хавронюк та інші зазначають, що у випадку самовільного залишення військової частини або місця служби винний до своїх дій може ставитися з прямим, інколи непрямим умислом, а до тривалості такого залишення – з умислом або необережністю. У випадку нез'явлення вчасно без поважних причин на службу, умисел (прямий та непрямий) і необережність (злочинна самовпевненість та злочинна недбалість) стосуються факту нез'явлення, поважних причин, його тривалості [32, с. 45; 3, с. 131; 23, с. 1006]. Однак така позиція, на нашу думку, не відповідає теоретичному поняттю умислу і його суті. Так, О. Я. Свєтлов писав, що психічне ставлення до окремих об'єктивних ознак складу злочину не слід називати умислом чи необережністю, оскільки закон використовує ці поняття лише для узагальненої характеристики діяння [33, с. 68]. Такої ж думки додержується й П. С. Дагель. Він вважає, що форми вини характеризують ставлення винного до злочину в цілому. Тому вони не можуть розглядатися лише відносно однієї з ознак, що характеризує будь-який з елементів складу злочину [34, с. 174–175]. Встановлення вольової ознаки вини до інших, крім діяння, об'єктивних ознак складу злочину, передбаченого ст. 407 КК України, на нашу думку, є теоретично необґрунтованим.

Зміст прямого умислу при вчиненні злочину, передбаченого ст. 407 КК України, полягає в тому, що винний усвідомлює суспільну небезпеку і фактичні обставини самовільного залишення військової частини або місця служби чи нез'явлення вчасно без поважних причин на службу і бажає вчинити передбачене статтею 407 КК України діяння. При цьому, "бажання", як ознака умислу, відноситься виключно до діяння, тобто до самовільного залишення військової частини або місця служби чи до нез'явлення вчасно без поважних причин на службу.

Законодавче формулювання необережності, так як і умислу, орієнтовано на злочини з матеріальним складом. Тому важливо з'ясувати питання про те, чи можливе вчинення з необережності злочинів з формальним складом. Як зазначалось вище, в злочинах із формальним складом не можна визначати вину щодо наслідків, які знаходяться поза межами складу злочину, чи до об'єктивних ознак суспільно небезпечного діяння, про що йшлося вище. Злочинна самовпевненість, як вважає А. І. Рарог, за своєю психологічною суттю нерозривно пов'язана з суспільно небезпечними наслідками. Без наслідків неможливо сконструювати ні інтелектуальну, ні вольову ознаку цього виду необережності. В злочинах, склад яких не включає наслідки як ознаку об'єктивної сторони, злочинна самовпевненість, як і непрямий умисел, існувати не може, так як неможливо говорити про передбачення суспільно небезпечних наслідків чи розрахунок на відвернення суспільно небезпечних наслідків як результат власних діянь, що вчиняють свідомо і з власної волі [35, с. 53–54]. Такої ж думки дотримується й В. І. Борисов [36, с. 141–142] та інші вчені.

Однак в юридичній літературі не виключається можливість необережного вчинення злочинів із формальним складом. На думку П. С. Дагеля, Р. І. Міхєєва, А. І. Рарога й інших науковців, є можливим вчинення злочинів із формальним складом із злочинної недбалості. Вони вважають, що психологічний зміст злочинної недбалості в злочинах із формальним складом характеризується відсутністю усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння при наявності обов'язку та можливості такого усвідомлення [31, с. 101; 37, с. 37; 35, с. 53–54]. Як зазначає В. А. Сєребрякова, щоб діяння людини, в злочинах з матеріальним складом, проявило суспільно небезпечний характер, необхідним є настання суспільно небезпечного наслідку [38]. Усвідомлення суспільної небезпеки, на думку П. С. Дагеля, – це усвідомлення того, що діяння заподіює шкоду або ставить в загрозу заподіяння шкоди охоронюваному суспільному відношенню [31, с. 62]. У злочинах, обов'язковою ознакою складу яких є настання суспільно небезпечного наслідку, неможливе заподіяння шкоди їх об'єкту без настання цього наслідку. Тому ми вважаємо, що усвідомлення суспільної небезпеки в таких злочинах неможливе без передбачення настання суспільно небезпечних наслідків. Саме для злочинів із матеріальним складом кримінальний закон визначає психологічний зміст злочинної недбалості: не передбачав суспільно небезпечні наслідки, хоча повинен і міг їх передбачити. В злочинах із формальним складом заподіяння шкоди охоронюваному об'єкту настає одночасно із вчиненням суспільно небезпечного діяння. В цьому випадку суспільно небезпечна дія (бездіяльність) настільки тісно пов'язана із охоронюваним кримінальним законом суспільним відношенням, що виконання об'єктивної сторони злочину свідчить про заподіяння шкоди об'єкту. Тому, якщо особа в злочинах із формальним складом усвідомлює фактичну сторону свого діяння й усі його об'єктивні ознаки, вона усвідомлює, що тим самим порушуються охоронювані цим законом суспільні відносини, а отже, усвідомлює суспільну небезпеку цього злочину. Як правило, якщо особа осудна, досягла встановленого віку, вона завжди усвідомлює суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності). На це звертають увагу О. П. Литвин, І. М. Тяжкова, П. С. Дагель

та інші науковці [39, с. 5; 40, с. 38; 31, с. 29]. Відсутність усвідомлення суспільної небезпеки в злочинах із формальним складом, на нашу думку, може свідчити або про особливі якості самої особи (наприклад, неосудність), або відсутність вини у діях (бездіяльності) особи.

Тому, ми вважаємо, що злочинна самовпевненість та злочинна недбалість є неможливими в злочинах із формальним складом. Про неможливість вчинення формальних злочинів з необережності зазначається й в науковій літературі. Так, на думку В. Ф. Кириченка, відповідальність за необережність констатується в законі таким чином, що вона можлива лише при реальному настанні результату. Необережні дії, які могли потягнути за собою наслідки, але не потягнули, не містять достатньо підстав для притягнення особи до кримінальної відповідальності. Відповідно, питання про необережність може розглядатися лише щодо наслідків, які настали [41, с. 187]. Такої ж думки додержується й В. А. Нерсесян. Він пропонує викласти статтю кримінального закону, що розкриває зміст необережності, таким чином, щоб виключалась сама можливість її застосування до злочинів із формальним складом [42].

Отже, самовільне залишення військової частини або місця служби та нез'явлення вчасно без поважних причин на службу можуть бути вчинені лише з прямим умислом. Крім вищенаведеного, про це свідчить ознака суспільно небезпечного діяння – "самовільне". Як зазначає М. А. Шнейдер, ознака "самовільне" означає свавілля, яке протистоїть статутним вимогам про те, що знаходження поза межами частини можливе лише за наявності відповідного дозволу. Наявність цієї ознаки в діях особи означає, що винний усвідомлює порушення цього порядку, те, що він незаконно знаходиться поза межами військової частини або місця служби, та бажає цього [43, с. 28]. На нашу думку, ознака "самовільне" відноситься не лише до залишення військової частини або місця служби, але й до нез'явлення вчасно без поважних причин на службу. Позиція про те, що самовільне залишення військової частини або місця служби та нез'явлення вчасно без поважних причин на службу може бути вчинене лише з прямим умислом, знайшла своє підтвердження й в науковій літературі. На це звертає увагу В. М. Борисенко. На його думку, суб'єктивна сторона цього злочину полягає в намірі суб'єкта знаходитися поза межами військової частини або місця служби і бажанні повернутися в частину та продовжити проходження військової служби [13, с. 185, 192].

Обґрунтовуючи наявність в діях складу злочину самовільного залишення військової частини або місця служби (нез'явлення вчасно без поважних причин на службу), необхідно посилатися на відсутність в діях винного мети взагалі ухилитися від військової служби. Аналізуючи кримінальні справи про злочини, пов'язані з ухилення військовослужбовців від військової служби, військова колегія Верховного Суду України зазначила, що для самовільного залишення військової частини або місця служби чи нез'явлення вчасно без поважних причин на службу характерною метою є тимчасове ухилення від обов'язків військової служби, ухилення від конкретних обов'язків військової служби. В першому випадку це може відбутися, наприклад, коли особа бажає на певний час поїхати додому допомогти батькам, провідати хворого родича, вирішити проблеми приватного

характеру тощо, а в другому – коли не бажає їхати у відрядження, переводитися до іншої військової частини [1]. Враховуючи те, що для злочину, передбаченого статтею 407 КК України, є характерною мета тимчасово ухилитися від військової служби, для більш чіткого розмежування складу цього злочину від дезертирства, доцільно в диспозиції статті 408 КК України мету злочину сформулювати таким чином: "з метою взагалі ухилитися від військової служби". Це дало б змогу більш ефективно розмежувати два таких подібних склади злочинів та сприяло б додержанню законності при здійсненні кримінального судочинства.

Правильне визначення усіх ознак складу самовільного залишення військової частини або місця служби сприятиме дотриманню законності при здійсненні кримінального судочинства та запобігатиме притягненню до кримінальної відповідальності неналежних осіб. Однак, теоретичні дослідження зазначеної теми не можна вважати достатніми. Зокрема, потребує подальшого дослідження проблема безпосереднього об'єкта самовільного залишення військової частини або місця служби та відмежування за цим критерієм від суміжних видів злочинів, більш детально необхідно розглядати зміст психічного ставлення винного до суспільно небезпечного діяння при вчиненні цього злочину, потребує й глибшого вивчення проблема його суб'єкта тощо. На основі теоретичних розробок необхідно провести удосконалення кримінального законодавства в тій його частині, що передбачає відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби.

Література:

1. Військова колегія Верховного Суду України. Узагальнення практики розгляду військовими судами кримінальних справ, пов'язаних із ухиленням військовослужбовців від обов'язків військової служби / Архів військового суду Західного регіону України. – Справа № 1. – Т. 2. – 1999.

2. Хавронюк М. І. Військові злочини: Навч. посіб. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 1995.

3. Хавронюк М. І., Дячук С. І., Мельник М. І. Військові злочини: Коментар законодавства. – К.: А.С.К., 2003.

4. Поліщук А. Особливості кваліфікації злочинів, пов'язаних з ухиленням військовослужбовців від проходження військової служби // Вісник прокуратури. – 2001. – №2.

5. Карпенко М. Суб'єкт нестатутних взаємовідносин: кримінально-правовий аспект // Право України. – 2000. – №2.

6. Пионтковский А. А., Меншагин В. Д., Чхиквадзе В. М. Курс советского уголовного права. Особенная часть: В 2 т. – М.: Юрид. л-ра, 1959. – Т.2.

7. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Ю. В. Александров, П. П. Андрушко, В. І. Антипов, В. А. Клименко та ін.; За ред. С. С. Яценка. – К.: А.С.К., 2002.

8. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина: Курс лекцій. – К.: ТВО "Знання"; КОО, 2000.

9. Уголовное право. Особенная часть: Учебник / Т. И. Ваулин, П. А. Волостнов, М. И. Ковалев и др.; Отв. ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамова, Т. П. Новоселов. – М.: Норма-Инфра-М, 1998.

10. Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник для ВУЗів / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. В. Гавриш та ін.; За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ-Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002.

11. Сызранцев В. Г. Воинские преступления: Комментарий к главе 33 УК РФ. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002.

12. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, затверджений Законом України від 24 березня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 194.

13. Преступления против воинской службы / В. М. Борисенко, К. И. Егоров, Г. Н. Исаев, А. В. Сапсай; Под ред. Н. А. Петухова. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002.

14. Сенько М. Об'єктивні ознаки самовільного залишення військової частини або місця служби // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37.

15. Закон України "Про правовий режим воєнного стану" // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 28. – Ст. 224.

16. Закомолдин Р. В. Преступления против военной службы: Проблемы уголовно-правовой регламентациии пути их решения // Уголовное право: Стратегия развития в XXI веке. Материалы международной научно-практической конференции в Московской государственной юридической академии 29–30 января 2004 года. – М.: МГЮА, 2004.

17. Закон України "Про участь України в міжнародних миротворчих операціях" // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 202.

18. Павлов В. Г. Субъект преступления. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001.

19. Закон України "Про загальний військовий обов'язок і військову службу" // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 33. – Ст. 270.

20. Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник для ВУЗів / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, С. Я. Лихова та ін.; За ред. П. С. Матишевського, С. С. Яценка, П. П. Андрушка. – К.: Юрінком Інтер, 1999.

21. Кримінальний кодекс України. Кримінально-процесуальний кодекс України. Постанови Пленуму Верховного Суду України із загальних питань судової діяльності та в кримінальних справах: Офіційне видання / Відп. ред. В. Т.Маляренко. – К., 1999.

22. Архів військової прокуратури Західного регіону України. 1997–2004 рр.

23. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / А. М. Бойко, Л. П. Брич, В. К. Грищук, О. О. Дуров та ін.; За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Каннон; А.С.К., 2002.

24. Советское уголовное право. Воинские преступления: Учебник / Х. М. Ахметшин, Ф.С. Бражник, А. А. Вихров и др.; Под ред. А. Г. Горного. – М.: Изд-во военного института, 1978.

25. Чхиквадзе В. М. Советское военно-уголовное право. – М.: Мин. юст. СССР, 1948.

26. Сенько М. Суб'єктивна сторона самовільного залишення військової частини або місця служби // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – Вип. 38.

27. Воробей П. А. Теорія і практика кримінально-правового ставлення в вину. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1997.

28. Утевский Б. С. Вина в советском уголовном праве. – М.: Госюриздат, 1950.

29. Кригер Г. А. Рецензия на книгу Г. И. Бушуева "Ответственность за укрывательство преступления и недоносительство" // Советская юстиция. – 1966. – № 6.

30. Игнатов А. Спорные вопросы квалификации хулиганства // Советская юстиция. – 1967. – №2.

31. Дагель П.С. Проблемы вины в советском уголовном праве // Ученые записки Дальневосточного государственного университета. – Владивосток: Дальневосточный государственный университет, 1968. – Вып. 21. – Ч.1.

32. Научно-практический комментарий к Закону об уголовной ответственности за воинские преступления / Под ред. А. Г. Горного. – 2-е изд. – М.: Юрид. лит., 1961.

33. Светлов А. Я. Ответственность за должностные преступления. – К.: Наукова думка, 1978.

34. Дагель П. С., Котов Д. П. Субъективная сторона преступления и ее установление. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 1974.

35. Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. – М., 2001.

36. Уголовное право Украины. Общая часть: Учебник / М. И. Бажанов, Ю. В. Баулин, В. И. Борисов, С. В. Гавриш и др.; Под. ред. проф. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тация. – Харьков: Право, 1999.

37. Дагель П. С. Михеев Р. И. Теоретические основы установления вины: Учебное пособие. – Владивосток: Дальневосточный государственный университет, 1975.

38. Серебрякова В. А. К вопросу об ответственности за неосторожное лишение жизни по советскому уголовному праву // Советское государство и право. – 1961. – № 3.

39. Литвин О. П. Вина в складах злочинів проти громадської небезпеки і народного здоров'я. – К.: Знання, 1998.

40. Курс уголовного права. Часть Общая: Учебник для ВУЗов: В 2 т. / Г. Н. Борзенков, В. С. Комиссаров, Н. Е. Крылова, Н. Ф. Кузнецова и др.; Под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. – М.: Зерцало, 1999. – Т.1: Учение о преступлении.

41. Уголовное право. Часть Общая: Учебник / Н. И. Загородников, С. В. Бородин, М. И. Якубович и др.; Под ред.: Л. А. Евстигнеевой, Г. К. Большаковой. – М.: Юрид. л-ра, 1966.

42. Нерсесян В. А. Неосторожная вина: проблемы и решения // Уголовное право: Стратегия развития в XXI веке. Материалы международной научно-практической конференции в Московской государственной юридической академии 29–30 января 2004 года. – М.: МГЮА, 2004.

43. Шнейдер М. А. Советское уголовное право. Часть особенная. Воинские преступления: Учебник. – М.: ВЮЗИ, 1959.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Л. В. Иногамова-Хегай,
профессор Московской государственной юридической академии, доктор юридических наук

Уголовный кодекс РФ как систематизированный нормативный акт, обладающий высокой репрессивностью, ограничивающий наиболее важные права и свободы личности, должен быть в максимальной мере лишен противоречивого регулирования уголовно-правовых отношений, а также включать положения, бесспорно понятные как правоприменителю, так и другим лицам.

Реформирование уголовного законодательства последнего времени характеризуется значительными изменениями в регламентации ряда институтов и положений, вызывающими неодинаковое их понимание и толкование как учеными, так и правоприменителями.

1. Федеральным законом РФ от 8 декабря 2003 г. "О внесении изменений и дополнений в УК Российской Федерации" из УК была исключена неоднократность [1]. Новелла же, введенная в ч. 1 ст. 17 УК Федеральным законом РФ от 21 июля 2004 г. "О внесении изменений в УК Российской Федерации" [2], привела к дискуссии о ее сущности как в науке уголовного права, так и в правоприменении.

Согласно ч. 1 ст. 17 УК реальная совокупность преступлений имеется при совершении двух или более преступлений, ни за одно из которых лицо не осуждалось за исключением случаев, когда совершение двух или более преступлений предусмотрено статьями Особенной части УК в качестве обстоятельства, влекущего более строгое наказание. Новелла не признает наличие реальной совокупности преступлений в случаях, когда признак одного состава преступления включает другое преступление.

По моему мнению, в действующем УК встречаются две разновидности такого признака: 1) совершение преступления в отношении двух и более лиц; 2) совершение преступления, сопряженного с другим преступлением.

Совершение преступления в отношении двух и более лиц как квалифицирующий признак, по моим подсчетам, имеется в 15 составах (п. "а" ч. 2 ст. 105; ч. 2 ст. 107; ч. 3 ст. 109 УК; п. "б" ч. 3 ст. 111; п. "а" ч. 2 ст. 112; п. "а" ч. 2 ст. 117; ч. 2 ст. 121; ч. 3 ст. 122; п. "ж" ч. 2 ст. 126; п. "ж" ч. 2 ст. 127; п. "а" ч. 2 ст. 127; п. "а" ч. 2 ст. 127I; п. "ж" ч. 2 ст. 206; п. "в" ч. 2 ст. 230; п. "б" ч. 2 ст. 335 УК).

Этот признак охватывает две ситуации совершения преступления. Во-первых, совершение преступления одновременно в отношении двух и более лиц, характеризующегося одним умыслом виновного, например акт захвата двух заложников. Вторая ситуация присутствует во всех случаях, когда в разное

время совершаются самостоятельные преступления, то есть, похищена одна жертва, затем вторая и т. д. Эти похищения людей образуют реальную совокупность преступлений, но в силу законодательного предписания каждое квалифицируется не самостоятельно, а все – по квалифицирующему признаку, предусмотренному п. "ж" ч. 2 ст. 126 УК.

Анализируемая новелла в норме о реальной совокупности преступлений распространяется на случаи совершения преступления, сопряженного с другим преступлением, предусмотренные УК как признак состава, квалифицирующий или конститутивный. В действующем УК мною найдено 3 нормы о преступлениях с таким признаком: п. "в", "з" и "к" ч. 2 ст. 105; ч. 3 ст. 205 и ст. 239 УК.

Сопряженность деяний с главным преступлением предусматривается в УК еще в 4 статьях: ч. 4 ст. 204; ч. 3 ст. 287, ч. 1 ст. 333 и ч. 1 ст. 335 УК. Однако в перечисленных нормах имеется в виду сопряженность иного характера в сравнении с анализируемыми нормами об убийстве, терроризме и организации объединения, посягающего на личность и права граждан. Например, в нормах о сопротивлении начальнику (ст. 333 УК) и нарушении уставных правил взаимоотношения между военнослужащими (ст. 335 УК) понятие "сопряженные с насилием или с угрозой его применения" означает способ совершения данных преступлений, что не имеет никакого отношения к реальной совокупности преступлений.

Наибольшие споры в науке и судебной практике вызывает квалификация убийства, сопряженного с другими преступлениями, предусмотренного пунктами "в", "з" и "к" ч. 2 ст. 105 УК. Названными пунктами квалифицированного состава убийства охватываются случаи учтенной законодателем как идеальной, так и реальной совокупности преступлений. При этом учтенная в законе идеальная совокупность преступлений означает на самом деле наличие единого составного преступления, квалификацию которого согласно ч. 3 ст. 17 УК следует осуществлять по специальной норме. Таковой является норма об убийстве, сопряженном с похищением человека, захватом заложника, разбоем, вымогательством, изнасилованием и насильственными действиями сексуального характера. Полагаю, что рекомендация Пленума Верховного Суда РФ о квалификации анализируемых случаев сопряженности преступлений по правилам совокупности, данная в постановлениях от 27 января 1999 г. "О судебной практике по делам об убийстве (ст. 105 Уголовного кодекса РФ)" [3], а также от 15 июня 2004 г. "О судебной практике по делам о преступлениях, предусмотренных ст. 131 и 132 Уголовного кодекса РФ" [4], не соответствует положениям уголовного закона.

"Сопряженный" означает "взаимно связанный, сопровождаемый чем-нибудь" [5]. Анализируемый термин характеризует как случаи, когда явления, события происходят одновременно, так и ситуации последовательного поочередного их осуществления. Поэтому "сопряженный" в норме об убийстве характеризует не только учтенную идеальную совокупность, но и учтенную законом реальную совокупность преступлений. Последняя свидетельствует о необходимости квалификации сопряженных преступлений только по

норме с такой учтенной совокупностью, то есть, по норме о квалифицированном убийстве [6]. Так, считаю, следовало рассматривать анализируемые убийства с принятием УК РФ в 1996 г.

С внесением в ч. 1 ст. 17 УК июльским ФЗ 2004 г. дополнения о запрете квалификации по совокупности двух и более преступлений, когда их совершение предусмотрено статьей Особенной части как обстоятельство, влекущее более строгое наказание, отсутствие квалификации по правилам реальной совокупности преступлений стало более чем очевидным. В этой ситуации вызывает только удивление игнорирование прямого указания закона рядом как ученых, так и практических работников.

Во всех случаях наказание за квалифицированное убийство больше наказания за сопряженные с ним преступления. Поэтому необходимо содеянное квалифицировать только по норме за убийство, сопряженное с похищением человека или с захватом заложника, или с изнасилованием и т. д., без дополнительной ссылки на нормы о похищении человека, захвате заложника, изнасиловании.

Вместе с тем, учитывая, что в составе квалифицированного убийства закрепление признака о сопряженных преступлениях было осуществлено без достаточных объективных обоснований, предпочтительнее анализируемые квалифицирующие признаки исключить из состава убийства.

Частью 3 ст. 205 УК предусмотрена ответственность за терроризм, если он сопряжен с использованием ядерных материалов, радиоактивных веществ или источников радиоактивного излучения. За использование последних наряду с их незаконным приобретением, хранением, передачей или разрушением установлена самостоятельная ответственность по ст. 220 УК с максимальным наказанием в виде лишения свободы на срок до 7 лет. С учетом дополнения ч. 1 ст. 17 УК норма о террористических действиях, которым предшествовали вышеназванные альтернативно предусмотренные действия с опасными материалами и веществами, должна быть применена одна без совокупности со ст. 220 УК.

Частью 1 ст. 239 УК предусмотрена ответственность организатора за создание религиозного или общественного объединения, деятельность которого сопряжена с насилием над гражданами или иным причинением вреда их здоровью. Этот вред может быть легким, средней тяжести и тяжким. Когда в процессе деятельности такого объединения причиняется легкий вред здоровью, то к ответственности виновного следует привлекать только по ст. 239 УК, наказание по которой превышает наказание за причинение легкого вреда здоровью. Если же здоровью потерпевшего причиняется более тяжкий вред, чем легкий, то необходима совокупность преступлений, предусмотренных статьями 239 и 112 или 111 УК, поскольку наказание за создание рассматриваемых объединений (лишение свободы на срок до 3 лет) не является более строгим в сравнении с наказанием за причинение вреда средней тяжести или тяжкого.

Аналогично рассмотренному следует решать вопрос о квалификации действий участника анализируемого объединения (ч. 2 ст. 239 УК).

2. В ч. 2 ст. 88 УК внесли положение о возможности взыскать уплату штрафа с родителей или иных законных представителей несовершеннолетнего с их согласия, что вряд ли может быть признано приемлемым, соответствующим принципам уголовного права. По УК РФ наказание носит строго личный характер, о чем свидетельствуют положения, предусмотренные в статьях 3, 5, 6. Установление возможности взыскать уплату штрафа с иных лиц, чем виновного, нарушает основные принципы уголовного права, закрепленные УК РФ. Данную новеллу следует исключить из УК.

3. Из системы наказаний исключена конфискация имущества. В настоящее время отсутствует возможность реального воздействия на преступников под угрозой конфискации его имущества. С исключением этого наказания из УК практически стало невозможно выполнять и международные обязательства по конфискации имущества согласно Европейской конвенции "Об отмывании, выявлении, изъятии и конфискации доходов от преступной деятельности" 1990 г., а также Конвенции ООН против транснациональной организованной преступности 2000 г.

Но для достижения целей наказания: восстановления социальной справедливости, исправления осужденного, а также общей и специальной превенции – конфискацию имущества как наказание нужно восстановить в уголовном законе. И если не в том виде, как раньше, то хотя бы в виде конфискации имущества, денег, иных ценностей, полученных или нажитых преступным путем.

4. При декриминализации неосторожного причинения средней тяжести вреда здоровью лица сохранено такое причинение вреда в ч. 1 ст. 124 УК (неоказание помощи больному). Причины ее сохранения непонятны. С таким же успехом можно было бы оставить как уголовно наказуемое причинение по неосторожности вреда здоровью средней тяжести в нормах о нарушении правил охраны труда (ст. 143 УК) или безопасности движения или эксплуатации транспорта (ст. 264 УК) и др. Трудно привести обоснование повышенной общественной опасности причинения по неосторожности вреда здоровью средней тяжести при неоказании помощи больному в сравнении с причинением такого же вреда в случае нарушения указанных правил.

Думаю, что законодатель поспешил с декриминализацией рассматриваемого причинения вреда здоровью лица. Большинство бытовых правонарушений, нарушений на специальных производствах причиняют неосторожный вред здоровью средней тяжести. Как известно, защита интересов личности гражданско-правовыми способами не всегда реальна (не каждый потерпевший обратится в суд с исковым заявлением). В целях эффективной защиты интересов личности (в плане охраны его здоровья) и именно публичным способом, от имени государства предпочтительнее восстановить уголовную ответственность за неосторожное причинение вреда здоровью средней тяжести.

Другой аспект проблемы состоит в том, что следует понимать под причинением по неосторожности вреда здоровью личности в тех статьях УК, где указание о вреде сформулировано в общем виде, например в статьях об эко-

логических преступлениях, о преступлениях против общественной безопасности и др.? Ответ на поставленный вопрос может быть только один, основанный на учении о конкуренции уголовно-правовых норм.

При исключении из закона общей нормы о неосторожном причинении вреда здоровью средней тяжести, ответственность за такой вред возможна исключительно по специальной норме, предусмотренной ст. 124 УК. Когда законом неконкретизирован причиняемый здоровью лица вред, в этом случае под таким вредом следует понимать исключительно тяжкий вред. К примеру, в квалифицированном составе загрязнения атмосферы предусмотрено причинение по неосторожности вреда здоровью человека (ч. 2 ст. 251 УК). В этой статье к указанному вреду относится только тяжкий вред. Ответственность, уголовно-правовая, при причинении по неосторожности иного вреда здоровью лица, то есть легкого или средней тяжести, не должна наступать. Такой вывод следует из теоретического положения: отсутствие общей нормы исключает уголовную ответственность кроме случаев наличия специальных норм.

5. Введение уголовной ответственности за использование рабского труда (ст. 127^2 УК) является показателем намерения последовательного выполнения Российской Федерацией международно-правовых обязательств. Однако исключение уголовной ответственности за такое использование при согласии "раба" на использование его труда не соответствует нормам международного уголовного права. На мой взгляд, российский законодатель не полностью учел рекомендации международного сообщества по криминализации рабства. Нет самостоятельной уголовной ответственности за обращение в рабство, за склонение и иное соучастие в отдаче себя в рабство. Не являются по УК самостоятельными преступлениями формы подневольного состояния, приравненные к рабству: долговая кабала, крепостное состояние, деяния, связанные с матримониальными отношениями. Полагаю, что в ст. 127^2 УК или новой статье УК следует закрепить как преступные вышеперечисленные деяния, а также упразднить из ч. 1 ст. 127^2 УК согласие раба как обстоятельство, исключающее уголовную ответственность "рабовладельца".

6. Серьезный шаг на пути достижения единообразия в правоприменительной деятельности сделан на основе Федерального закона от 8 декабря 2003 г., которым сокращены ряд оценочных понятий по определению причиненного преступлением ущерба. Большая часть изменений коснулась понятия вреда в экономических посягательствах. Согласно примечанию к ст. 169 УК во всех статьях главы 22 УК за исключением статей 174, 174^1, 178, 185, 185^1, 193, 194, 198, 199, 199^1 УК, крупным размером, крупным ущербом, доходом либо задолженностью в крупном размере признаются стоимость, ущерб, доход либо задолженность в сумме, превышающей 250 тысяч, особо крупным – один миллион рублей. К единым цифровым показателям приведены размер, ущерб, доход, задолженность, о которых говорится в формальных или материальных составах преступлений.

Следовало бы такой путь унификации понятий размера и причиненного вреда законодателю избрать и в других главах УК, в частности – в главе о преступлениях против собственности. В данной главе при определении вредного последствия законодатель использует понятия как размера, так и ущерба. Вместе с тем в примечании 4 к ст. 158 УК дано понятие исключительно размера: крупным размером признается стоимость имущества, превышающая 250 тысяч, а особо крупным – один миллион рублей.

В то же время в числе особо квалифицирующих признаков двух преступлений, причинения имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием (п. "б" ч. 3 ст. 165 УК) и неправомерного завладения автомобилем или иным транспортным средством без цели хищения (ч. 3 ст. 166 УК), предусмотрено причинение особо крупного ущерба. При этом в составе причинения имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием (ч. 2 ст. 165 УК) квалифицирующим признаком является совершение этого преступления в крупном размере. Анализ понятий размер и ущерб, используемых законодателем в этих статьях, свидетельствует об их схожести. Фактически для определения одного вредного результата законодатель использует разный понятийный аппарат.

Что же следует правоприменителю понимать под особо квалифицирующим признаком в анализируемых составах преступлений: особо крупный ущерб как особо крупный размер, определение которого содержится в примечании 4 к ст. 158 УК, или особо крупный ущерб как оценочное понятие? Думаю, в данном случае особо крупный ущерб означает особо крупный размер.

Необходимо указанное содержание понятия "особо крупный ущерб" закрепить в УК. Возможны два способа: либо заменить в ст. 165 и 166 УК слова "причинившие особо крупный ущерб" на слова "совершенные в особо крупном размере", либо в примечании 4 к ст. 158 УК к особо крупному размеру приравнять особо крупный ущерб. Учитывая уже состоявшуюся унификацию понятий размер, ущерб, доход, задолженность в нормах об экономических преступлениях (примечание к ст. 169 УК), можно аналогичную унификацию предусмотреть и в примечании 4 к ст. 158 УК.

7. Дискуссионным остается толкование учеными и правоприменителями некоторых положений УК.

Традиционным правилом в числе основных начал назначения наказания является правило о назначении наказания в пределах санкции статьи Особенной части УК (ч. 1 и 2 ст. 60). Это правило конкретизировано на основании изменений Федерального закона от 8 декабря 2003 г. в ст. 68 УК, содержащей специальную норму. Согласно этим изменениям и при рецидиве, и при наличии одновременно рецидива и смягчающих наказание обстоятельств, предусмотренных ст. 61 УК, суд обязан назначить наказание в пределах санкции соответствующей статьи Особенной части УК (ч. 2 и 3 ст. 68 УК). На самом деле нововведение в статью о назначении наказании при рецидиве только лишь оттеняет общее правило об ограничении сроков назначаемого наказания исключительно пределами санкции статьи Особенной части УК (ч. 1 и 2 ст. 60 УК).

Спорный же вопрос состоит в том, что несмотря на четкое закрепление основного начала в законе, ряд ученых, Верховный Суд РФ игнорируют пря-

мое предписание закона. В п. 9 постановления от 11 июня 1999 г. "О практике назначения судами уголовного наказания" Пленум Верховного Суда РФ рекомендовал судам применять правила назначения наказания за неоконченное преступление и в случае, "когда исчисленный срок будет ниже низшего предела санкции соответствующей статьи Особенной части УК РФ. При этом не требуется, чтобы имелись основания для назначения более мягкого наказания, чем предусмотрено за данное преступление. Поэтому ссылка на ст. 64 УК РФ в резолютивной части приговора является излишней" [7]. Данная рекомендация Суда не соответствует закону:

1) из положений, предусмотренных ч. 1 и 2 ст. 60 УК, следует, что наказание всегда должно назначаться в пределах санкции статьи Особенной части УК, в том числе и при применении специальных правил исчисления наказания при наличии: смягчающих обстоятельств, закрепленных п. "и" и "к" ч. 1 ст. 61 УК; вердикта присяжных заседателей о заслуживании лицом снисхождения; неоконченного преступления; рецидива;

2) при применении особого правила, предусмотренного ст. 68 УК, теперь дважды подчеркнуто, что наказание должно назначаться в пределах санкции статьи Особенной части УК;

3) единственное исключение из анализируемого общего начала (ч. 2 ст. 60 УК) закреплено в норме о назначении наказания ниже низшего предела в соответствии со ст. 64 УК: лишь при наличии исключительных обстоятельств суд вправе выйти за пределы низшей границы санкции статьи Особенной части УК [8]*.

Вместе с тем в целях правильного применения уголовного закона и едином его понимании можно было бы закрепить анализируемое основное начало и в других статьях УК о специальных правилах смягчения наказания (ст. 62, 65, 66 УК). В последних, полагаю, можно было бы подчеркнуть, что исчисление наказания в определенной части от максимального срока наиболее строгого вида наказания, предусмотренного санкцией статьи Особенной части УК, в любом случае должно осуществляться в пределах этой санкции.

8. Одним из неверных представлений ряда ученых и практических работников является вопрос о понятии административно наказуемого и уголовно-правового ненасильственного хищения.

Ненасильственное хищение на сумму не свыше одного минимального размера оплаты труда является преступлением. Только на основании ч. 2 ст. 14 УК такое хищение может быть признано не представляющим общественной опасности и не являться преступлением. Обращение же ученых, судей к положениям ст. 7.27 КоАП РФ как отграничивающим административный проступок от преступления несостоятельно, ибо данные юристы забывают, что не административный, а уголовный и только уголовный закон (ч. 1 ст. 1, ст. 14 УК РФ) называет, что преступно, а что непреступно.

* Автор всегда рассматривала излагаемый вопрос именно так [8].

Приоритет в решении вопроса о преступности и непреступности деяния принадлежал, принадлежит и должен принадлежать исключительно уголовному закону. Учитывая массовый характер ошибочного представления о правовой природе хищения на сумму не свыше одного минимального размера оплаты труда, желательно внести изменение в определение уголовно наказуемого хищения. Это определение (примечание 1 к ст. 158 УК) можно было бы дополнить словами "в любом размере". Действующее конституционное и уголовное законодательства анализируемое уголовно-правовое понятие хищения определяют достаточно конкретно. Но специальное подчеркивание уголовно-правовой природы любого ненасильственного хищения быстрее позволит вернуть ошибающихся на традиционный путь в вопросе соотношения уголовных и административных деяний.

Рассмотренные примеры совершенствования уголовного закона свидетельствуют о ряде его сложностей. Одним из способов их преодоления я вижу в четком законодательном закреплении положений УК с применением всех правил русского языка.

Литература:

1. СЗ РФ. – 2003. – № 50. – Ст. 4848.

2. СЗ РФ. – 2004. – № 30. – Ст. 3091.

3. БВС РФ. – 1999. – № 3. – П. 7, 11, 13.

4. БВС РФ. – 2004. – № 8. – П. 16.

5. Ожегов С. И., Шведова Ю. Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1997. – С. 748.

6. Иногамова-Хегай Л. В. Конкуренция норм уголовного права. – М., 1999. – С. 148–159.

7. Бюллетень Верховного Суда РФ. – 1999. – № 8. – С. 4.

8. Иногамова-Хегай Л. В. Конкуренция норм уголовного права. – М., 1999. – С. 207–208.

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ

О. М. Костенко,
завідувач відділу Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор

Як свідчить досвід, універсальним показником стану суспільства є стан правосуддя в країні. Якщо правосуддя в кризі, то в кризі усе суспільство. Це тому, що правосуддя являє собою засіб забезпечення суспільного порядку, котрий є джерелом суспільного благополуччя. Будь-які реформи, що на них ми покладаємо надії, зводитимуться нанівець, якщо в суспільстві немає правосуддя, здатного забезпечити правопорядок. Реформи приносять протилежні очікуваним результати тоді, коли суди стають знаряддям зловживань. А це – найнебезпечніше знаряддя.

Чому у нас правосуддя "хворе" – тому є ряд причин. Одна з них – це те, що до сих пір в Україні не створено ефективну систему судів. У свою чергу, з цим пов'язана, зокрема, реалізація права громадян на оскарження судових рішень в порядку апеляції і касації.

Уже кілька років продовжуються намагання створити нову систему судів, яка відповідала б положенням Конституції України і вимогам часу.

Каменем спотикання стала, зокрема, проблема оптимальної моделі цієї системи, тобто так званого "судового дерева". Саме тут спотикається, на наш погляд, і Закон України "Про судоустрій України" від 7 лютого 2002 року.

Запропонована в цьому Законі модель „судового дерева" є результатом виявлення трьох суб'єктивних чинників: політичних інтересів, відомчих амбіцій та ігнорування наукового підходу з боку суб'єктів судово-реформаторського процесу. А страждає, як це вже видно сьогодні "неозброєним" оком – правосуддя.

Створене на підставі зазначеного Закону „судове дерево" є досить еклектичним і суперечливим саме в собі, що і є, безумовно, перешкодою для ефективного здійснення правосуддя в Україні.

Зокрема, це стосується п. 3 частини другої статті 18 Закону України "Про судоустрій України", який передбачає утворення в системі судів загальної юрисдикції Касаційного суду України. 11 грудня 2003 року Конституційний Суд України своїм рішенням визнав такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), положення зазначеного Закону щодо утворення в системі судів загальної юрисдикції "Касаційного суду України". На нашу думку, утворення "Касаційного суду України" є невиправданим незалежно від того, що воно було визнано неконституційним. Воно є таким, що суперечить органічному функціонуванню правосуддя. І сьогодні залишається неврегульованим питання – який же суд має здійснювати касаційне провадження, якщо утворення спеціального "Касаційного суду України" визнано неконституційним?

Для подолання зазначених недоліків треба знову і знову звертатися до Конституції України і, зокрема, до ст. 125, для того щоб сконструювати найоптимальнішу модель "судового дерева".

З цією метою слід зробити відповідний аналіз і дати належне тлумачення тексту ст. 125 Конституції.

У ч. 1 цієї статті зазначається, що система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації. Але тлумачення ч. 4 цієї самої статті, в якій сказано, що відповідно до закону діють апеляційні та місцеві суди, дає підстави вважати, що в ній говориться також про третій принцип побудови "судового дерева". І цей принцип, на наш погляд, полягає в тому, що суди мають розташуватися в певному порядку один відносно іншого, аби один суд був апеляційною (чи касаційною) інстанцією для іншого. Даний принцип можна було б назвати принципом ієрархії судів, тобто розподілу їх в порядку певних інстанцій.

Отже, конституційних принципів, за якими має будуватися "судове дерево", є три: принцип територіальності, принцип спеціалізації і принцип ієрархії.

Крім того, при моделюванні системи судів має враховуватись положення ст. 125 Конституції про те, що "найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України".

При цьому, в Конституції передбачається, що "вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди". Очевидно, вони мають існувати поряд з найвищим судом (Верховний Суд) та місцевими судами і бути проміжною ланкою між найвищим судом (Верховним Судом) і місцевими судами. Це саме стосується і вищих неспеціалізованих (загальних) судів, які теж є проміжною ланкою в ієрархії неспеціалізованих (загальних) судів.

На наш погляд, тлумачення ст. 125 Конституції дає підстави вважати, що "вищі суди", про які йдеться в ч. 3. ст. 125 Конституції, слід розглядати як одночасно і "апеляційні суди", про які йдеться в ч. 4 ст. 125 Конституції, і суди, що розглядають касаційні оскарження. Отже, ці "вищі спеціалізовані суди" мають розглядати як апеляції, так і касації. На нашу думку, ті суди, які сьогодні існують як апеляційні, мають бути перетворені у "вищі суди", що здійснюють як апеляційне, так і касаційне провадження, поділяючись на відповідні палати, а Верховний Суд України має переглядати справи у порядку повторної касації.

Створення системи "Місцеві суди – Вищі суди – Верховний Суд України", на наш погляд, – це єдиний оптимальний спосіб вирішення проблеми побудови ефективного судоустрою, який би забезпечував найкращим чином здійснення правосуддя в Україні, зокрема здійснення апеляційного і касаційного провадження.

І ще одне. Виходячи з тлумачення принципу спеціалізації слід зазначити, що суди усіх трьох ланок судової ієрархії (палати Верховного Суду, вищі суди і місцеві суди) мають поділятися на 2 групи:

1. Неспеціалізовані, тобто загальні суди, що утворюються обов'язково і поділяються за принципом територіальності (в них у міру необхідності можуть утворюватись або ліквідовуватись спеціалізовані колегії).

2. Спеціалізовані суди, які відгалужуються від неспеціалізованих (загальних) судів у міру необхідності, або так само в міру необхідності ліквідовуються і поділяються, як і неспеціалізовані (загальні) суди, за принципом територіальності.

При цьому слід виходити з того, що неспеціалізовані (загальні) суди і спеціалізовані суди є судами одного рівня і відрізняються між собою не повноваженнями, а лише ступенем спеціалізації.

Такий спосіб співвідношення неспеціалізованих (загальних) і спеціалізованих судів відкриває можливості для пристосування системи судів до конкретних умов шляхом забезпечення **стабільності** неспеціалізованих (загальних) судів і **змінюваності** спеціалізованих.

Якщо виходити з такого тлумачення ст. 125 Конституції України, то система судів загальної юрисдикції в Україні може бути побудована за такою моделлю:

Система судів загальної юрисдикції,
що пропонується відповідно до Конституції України

<table>
<tr><th>Територіальність</th><th colspan="3">Спеціалізація</th><th>Ієрархія</th></tr>
<tr><td rowspan="4">Україна</td><td colspan="3">ВЕРХОВНИЙ СУД УКРАЇНИ</td><td rowspan="4">2 інстанція для вищих судів</td></tr>
<tr><td colspan="3">Пленум Верховного Суду України</td></tr>
<tr><td>Загальні (неспеціалізовані) суди</td><td colspan="2">Спеціалізовані суди</td></tr>
<tr><td>Загальна палата Верховного Суду України (з спеціалізованими колегіями), зокрема, з функціями перегляду справ в порядку повторної касації</td><td>Спеціалізовані палати Верховного Суду України (наприклад, “Палата з господарських справ Верховного Суду України”), зокрема, з функціями перегляду справ у порядку повторної касації</td></tr>
<tr><td>АРК, області, м. Київ, м. Севастополь</td><td colspan="2">Вищі суди (наприклад, “Вищий суд Львівської області”) з функціями апеляційного і касаційного провадження</td><td>Вищі спеціалізовані суди (наприклад, “Вищий господарський суд Львівської області”) з функціями апеляційного і касаційного провадження</td><td>2 інстанція для місцевих судів</td></tr>
<tr><td>Сільські і міські райони, міста без районування</td><td colspan="2">Місцеві суди (наприклад, “Суд Святошинського р-ну м. Києва”)</td><td>Місцеві спеціалізовані суди (наприклад, “Господарський суд Святошинського р-ну м. Києва”)</td><td>1 інстанція</td></tr>
</table>

Таке “судове дерево”, з нашої точки зору, не лише відповідало б положенням Конституції України, а й сприяло б найефективнішому функціонуванню судової влади, і, зокрема, ефективному здійсненню апеляційного і касаційного провадження. І ось чому. Утворення “Вищих судів” замість теперішніх “Апеляційних судів” вимагає відповідного вдосконалення самих інститутів апеляційного і касаційного провадження, і, зокрема, приведення їх до стану “гармонічного” співіснування.

У чинному законодавстві України і відповідній йому кримінально-процесуальній доктрині апеляційна процедура і касаційна процедура знаходяться у стані неузгодженості між собою. Зокрема, законодавець при визначенні ознак апеляційного провадження виходить, очевидно, із концепції, що апеляційна перевірка оскаржуваного судового рішення – це перевірка його лише “з фактичного боку”. І саме в такому розумінні апеляційне провадження протиставляється касаційному. На нашу думку, зазначена позиція законодавця є невиправданою. При вирішенні проблеми співвідношення (співіснування) апеляційного і касаційного провадження слід виходити з такої концепції.

Апеляційне провадження – це перевірка оскаржуваного рішення суду як “з фактичного боку”, так і “з правового боку”. На наш погляд, перегляд справи “з фактичного боку” не може не тягти за собою перегляд справи “з правового боку”. Отже, суд, розглядаючи апеляцію, не може, розглянувши оскаржуване рішення “з фактичного боку”, не розглядати його “з правового боку”.

Зовсім інша справа з касаційним оскарженням. Цілком можливо оскаржуване рішення суду перевіряти “з правового боку”, не перевіряючи його “з фактичного боку”. Це тому, що правовий аспект судового рішення є похідним від фактичного аспекту, тобто правовий аспект залежить від фактичного, а фактичний аспект від правового не залежить.

Виходячи з цього і має вирішуватись питання щодо змісту поняття апеляції та поняття касації.

Очевидно, формула перевірки судового рішення в порядку апеляційного провадження має бути такою: **перевірка “з фактичного боку” + перевірка “з правового боку”; а формула касаційної перевірки така: перевірка лише “з правового боку”.**

Яке це має практичне значення? В законодавстві апеляційне і касаційне провадження мають бути визначені таким чином. Якщо у скарзі ставиться питання про перевірку оскаржуваного рішення суду “з фактичного боку”, то суд має перевіряти його як “з фактичного боку”, так і “з правового”, і не може обмежуватись перевіркою лише першою. Така перевірка є апеляційним провадженням, а рішення, розглянуте за апеляційним провадженням, не підлягає перевірці за касаційним провадженням, бо перевірка “з правового боку” вже була здійснена при апеляційному провадженні. Касаційному провадженню підлягає та скарга, в якій ставиться питання про перевірку судового рішення лише “з правового боку”.

Що дає такий підхід?

Замість двох перевірок – у порядку апеляції, а потім у порядку касації, як це має місце за чинним законодавством, судове рішення буде перевірятися один раз – або в порядку апеляції, або в порядку касації, залежно від змісту скарги. Внаслідок цього: 1) створюються умови для підвищення ефективності перевірки судових рішень; 2) реалізується так званий принцип “економії судової процедури”, оскільки замість двох перевірок судового рішення та сама мета буде досягатися однією з двох перевірок.

Крім того, зазначена концепція відкриває можливість “розмістити” функції апеляційного провадження і касаційного провадження в структурі одного су-

дового органу – "Вищого суду", оскільки апеляція і касація в такому розумінні є цілком сумісними між собою. "Розводити" їх між судами різного рівня відпадає потреба.

На нашу думку, необґрунтованою є досить поширена думка, що касаційну скаргу може розглядати лише інший судовий орган або суд, що стоїть вище того, який розглядав апеляційну скаргу.

Існуючий сьогодні в правосудді України принцип перевірки судових рішень **"апеляція і після неї касація"** має бути замінений принципом **"апеляція, або замість неї касація".** Тоді не треба буде шукати чи створювати спеціальну касаційну судову інстанцію. Одна і та сама судова інстанція (а саме "Вищі суди", які ми пропонуємо створити замість існуючих "Апеляційних судів") може виконувати і апеляційні, і касаційні функції, не порушуючи жодних принципів правосуддя, в тому числі і принципу ієрархізації судів.

Таким чином, відпадає також потреба: 1) "завантажувати" Верховний Суд України непосильним для нього (якою б великою не була кількість суддів) касаційним провадженням фактично майже з усіх справ, що розглядаються в Україні, або 2) створювати для касаційного провадження спеціальний "Касаційний суд України".

Запропоноване вище вирішення деяких проблем може, на нашу думку, сприяти вдосконаленню правосуддя в Україні.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СРЕДСТВ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ ТЕХНИКИ ПРИ РЕГЛАМЕНТАЦИИ ПРОЦЕССА ПРИМЕНЕНИЯ НАКАЗАНИЯ

Л. Л. Кругликов,
зав. кафедрой уголовного права и процесса
Ярославского государственного университета
им. П. Г. Демидова, академик МАН ВШ и РАЕН,
доктор юридических наук, профессор,
заслуженный деятель науки РФ

В общей теории права вопрос о понятии законодательной техники остается дискуссионным. Так, нередко ее отождествляют с техникой юридической, что неточно по крайней мере по двум причинам. Во-первых, последняя, как категория более широкая по предмету, охватывает собой процесс "изготовления" не только собственно законов, но и иных нормативных актов. Во-вторых, она имеет отношение и к правотворчеству, и к интерпретационной практике, и к правоприменительной деятельности, т. е. по сфере применения она шире. Законодательная же техника – в точном смысле этого слова – призвана "дать законы", сформулировать их, то есть касается правотворческой деятельности государства. Следовательно, в случаях, когда речь ведется о технике правоприменения, о толковании, а равно и о выработке любых нормативно-правовых актов, точнее оперировать выражением *"юридическая техника"*. В этом плане законодательная техника как используемая лишь в правотворческой деятельности, к тому же в процессе "изготовления" только законов, представляет собой важнейшую, но в то же время одну из разновидностей юридической техники. Следует поэтому поддержать мнение о том, что "юридическая техника встроена во все уровни и сферы функционирования права, во все формы реализации воли правоустановителя: 1) в сфере правообразования она применяется на уровнях – законотворческом, нормотворческом, правотворческом; предметом ее воздействия выступают законы, нормативно-правовые акты, индивидуальные правовые акты; 2) в сфере правоприменения и интерпретации (толкования) правовых актов она используется в случаях "приложения" закона и иных правовых актов к конкретным лицам и конкретным обстоятельствам" [1].

Кроме того, в литературе законодательную (и в целом – юридическую) технику трактуют по содержанию в одних случаях – в широком, а в других случаях – в узком смысле слова. В широком смысле, как считают некоторые ученые, она охватывает "как *разработку решений по существу*, так и разработку решений, называемых обычно решениями технического порядка. Иначе говоря, она охватывает собой и операции по подготовке правовых норм с точки зрения их существа, их содержания, и операции, при помощи которых

решения по существу приобретают свою специфическую форму выражения"* [2, с. 138]. Исходя из такого понимания, утверждают, что юридическая (законодательная, нормотворческая) техника – совокупность правил и приемов подготовки, формирования и опубликования нормативных правовых актов, а то и совокупность специфических средств, правил и приемов наиболее оптимального правового регулирования общественных отношений.

Узкое понимание законодательной техники связывается со стадией собственно технического построения норм с присущими ей техническими средствами и приемами [3].

В настоящее время, как представляется, в общей теории права преобладающим становится мнение о необходимости придерживаться узкого понимания юридической и законодательной техники, исключающего процедурно-процессуальные моменты той или иной стадии правотворческого процесса. Так, А. Нашиц характеризует законодательную технику в качестве комплекса методов и приемов, призванных придавать соответствующую форму содержанию правовых норм [2, с. 144].

Однако и среди сторонников узкой трактовки упомянутого понятия наблюдается единодушие лишь в признании того, что это понятие является собирательным, и отсутствует таковое относительно элементов, включаемых в его содержание: говорят о совокупности (комплексе) средств; средств и приемов; методов и приемов; правил; правил и приемов; средств, правил и приемов; принципов, средств и правил; средств и операций; и т. д. Видимо, такое положение не случайно, ибо юридическая техника – явление многогранное.

Но при всей многогранности и сложности этого правового явления можно выделить те элементы, которые составляют сердцевину, "ядро" последнего: к ним следует отнести технические средства и технические приемы. При этом, как справедливо замечает С. С. Алексеев, при теоретическом истолковании юридической (законодательной) техники необходимо выдвинуть ее субстрат, "так сказать, ее субстанциональную сторону – средства, а вслед за тем и приемы..."* [5]. Таким образом, именно средства и приемы (методы, способы) составляют основное содержание юридической и законодательной техники. Что же касается такого элемента, как правило, нередко выделяемого в качестве самостоятельного компонента юридической (законодательной) техники, то относительно него верно указывается, что речь идет о такой стороне нормотворческой и правоприменительной техники, которая "характеризует **использование** технических средств и приемов, относящееся в основном к внешней форме" [5].

Резюмируя сказанное, необходимо констатировать, что, во-первых, применительно к уголовному законодательству целесообразно оперировать понятием **законодательной** техники. В случае, когда анализу подвергается правоприменительная деятельность, в частности встает вопрос о технике применения уголовного закона, следует использовать уже иное – более емкое – понятие: юридическая техника. Во-вторых, понятие законодательной техники в **узком** смысле наиболее адекватно отражает его суть и значение в нормотворческой и правоприменительной деятельности, в том числе в сфере уголовного права. Недопустимо, с одной стороны, расширять его рамки за счет положений *организационно-процессуального* (процедурного) характера, а с другой – ограничивать его *словесно-документальной формой* того или иного нормативно-правового предписания либо же *строением* (структурой) нормативного акта и составляющих последнего (разделов, статей и т. д.). В-третьих, основными составляющими содержание законодательной техники элементами являются **средства и приемы**, с помощью которых содержание нормы объективируется, она приобретает соответствующую форму. Отсюда *под законодательной техникой необходимо понимать совокупность средств и приемов, используемых для придания содержанию норм соответствующей формы.*

В юридической литературе не наблюдается единства мнений и относительно **круга** средств законодательной техники. Применительно к современному уровню (состоянию) общей теории права есть основания оперировать в науке уголовного права понятиями а) юридической конструкции, б) терминологии, в) презумпции, г) юридической фикции, д)символов и е) аксиом.

Вопросы терминологии давно и активно анализируются специалистами в области общей теории и науки уголовного права [6]. Что же касается иных средств законодательной техники, то они практически обойдены вниманием, до недавнего времени вовсе оставались вне поля зрения науки уголовного права. Это ли не свидетельство недооценки значимости упомянутых средств (юридических конструкций, презумпций, аксиом, фикций и символов) при нормативном и системном построении уголовно-правовых актов? Между тем, как правильно подчеркивается в общей теории права, "полное и правильное использование всех средств и приемов на основе отработанных правил юридической техники обеспечивает точное выражение содержания правовых актов, их доходчивость и доступность, возможность наиболее рационального их использования в практической работе" [7]. Отсюда необходимо осмысление всего круга средств, возможностей их использования в процессе законотворчества. Отрадно, что вопросам законодательной техники в уголовном праве наконецто стало уделяться заметное место, в последние годы "не избалованные вниманием" виды средств стали предметом кандидатских диссертаций, в т. ч. подготовленных аспирантами и соискателями ярославской юридической школы [8], представителями этой школы опубликовано немало работ, в их числе и монографического характера [9].

---

* Видимо, из столь же широкой трактовки исходит законодатель Украины, давая в проекте Закона "О нормативно-правовых актах" следующее определение нормотворческой техники: это система выработанных теорией и практикой нормотворчества правил и способов создания наиболее эффективных по форме и совершенных по структуре, содержанию и изложению нормативных актов

* В уголовно-правовой теории к этому взгляду примыкает Е. В. Ильюк, трактующая законодательную технику как систему принципов, средств и правил построения законодательных актов и отдельных статей.

Остановимся на некоторых, наиболее значимых для рассматриваемой темы, законодательных средствах.

Терминология (язык) закона очень важна прежде всего для адекватного выражения мысли законодателя и правильного восприятия этой мысли теми, кому она адресуется. В этом плане заслуживает внимания вопрос о целях наказания: должны ли они в законодательстве криминального цикла представать как идентичные, унифицированные? На наш взгляд, ответ должен быть только положительным, иначе содержание наказания в ходе движения дела постоянно менялось бы: ведь наказание и цель находятся в соотношении средства и цели, наказание по своему содержанию должно быть достаточным средством достижения последней.

Рассматривая эту проблему, нельзя не обратить внимания на расхождение в обрисовке целей наказания в уголовном и уголовно-исполнительном законодательстве. Так, ч. 2 ст. 43 УК РФ к таковым относит: 1) восстановление социальной справедливости, 2) исправление осужденного и 3) предупреждение совершения новых преступлений. Иначе определяет круг целей исполнения наказания УИК РФ: в ч. 1 ст. 1 ими объявлены: 1) исправление осужденных и 2) предупреждение совершения новых преступлений: а) как осужденными, б) так и иными лицами. Подобный разнобой удивляет: по смыслу закона, движение суда и исполнителя однонаправленно (применение наказания), а намечаемый результат, выходит, – различен. Неупоминание в УИК (если считать это сознательным) о восстановлении социальной справедливости может означать лишь одно: законодатель полагает данную цель достигнутой уже в момент постановления обвинительного приговора, провозглашения назначенного наказания, что вряд ли звучит убедительно. Ведь важно фактически, а не на бумаге, восстановить статус-кво блага, "отладить" нарушенное общественное отношение. Еще большее недоумение вызывает разноголосица в УК и УИК при обрисовке цели предупреждения (превенции): в одном случае она выступает монолитной, неделимой, в другом – как и в ч. 2 ст. 50 Украины, дифференцированной (цель специальной превенции; цель общего предупреждения). Здесь наблюдается очевидный сбой в законодательной технике, ничем иным рассогласованность законоположений не объяснить. Цели наказания при его применении (назначении и исполнении) едины, следовательно и терминологическое обозначение должно совпадать.

Конструкция как средство законодательной техники в сфере избрания наказания наиболее весома при установлении законодательных пределов. В зависимости от конструкции санкции, выбора законодателем ее вида и типа возможности суда по индивидуализации, назначению наказания соответственно возрастают или уменьшаются, становятся более широкими или, напротив, более узкими. В свете сказанного важно, чтобы "физиономия" каждой санкции была определена законодателем четко, однозначно, соответствовала бы по виду и размерам описанного в ней наказания типовым, а равно прогнозируемым индивидуальным свойствам содеянного виновным и его личности.

Но для успешного решения этой задачи важно иметь полную ясность прежде всего в исходном – какие конструкции, варианты санкций теоретически мыслимы, какие из них наиболее приспособлены к целям правосудия и т.п. В этом вопросе, к сожалению, мало что изменилось. Так, в учебной литературе и ранее, и ныне классификации санкций как таковой не проводится. При характеристике же санкций действующего законодательства традиционен разнобой. В одних источниках утверждается, что действующее уголовное законодательство знает два вида санкций: относительно определенные и альтернативные, в других называют четыре вида санкций: абсолютно определенные, относительно определенные, альтернативные и отсылочные, в третьих выделяют абсолютно определенные, относительно определенные, альтернативные и абсолютно неопределенные санкции, в четвертых утверждается, что в отечественном уголовном законодательстве существует лишь один вид санкции. "Относительно определенная санкция, – по мнению проф. М. И. Ковалева, – практически единственная в действующем ныне уголовном законодательстве, так как ею же одновременно является альтернативная санкция" [10].

Думается, противоречивость суждений по поводу видов санкций сохранится, если не удастся достичь единства в том, что, как и любое другое правовое явление, понятие, они могут быть охарактеризованы с различных позиций, по различным классификационным основаниям. При этом необходимо строгое соблюдение логических правил деления понятий: о непрерывности (последовательности) деления, о недопустимости подмены одного основания деления другим, о полноте деления. Пока, к сожалению, по всем этим моментам подходы отечественных теоретиков права небезупречны.

В нашем представлении – в зависимости от основания деления – санкции делятся на простые (их в УК РФ 72,5%) и кумулятивные (27,5%); единичные (43%) и альтернативные (57%); относительно определенные (100%) и абсолютно определенные. Кроме этих видов, УК РСФСР 1960 года были известны санкции опосредованно определенные (ссылочные) наряду с непосредственно определенными; с указанием на иные меры воздействия (общественного, дисциплинарного) наряду с содержащими только уголовное наказание. Ныне в УК РФ 1996 г. все санкции – лишь непосредственно определенные и содержащие исключительно уголовное наказание. Нет и абсолютно определенных санкций, в то время как в прежнем Уголовном кодексе РСФСР они встречались, причем не только как единичные (ст. 187), но и в качестве альтернативных (ст. 263, 264).

Отталкиваясь от того, что санкция может быть охарактеризована с различных позиций, по разным основаниям (критериям), мыслимо создание различных сочетаний, состоящих из трех элементов (по одному "представителю" от каждой из трех групп санкций). Такой набор различных видов санкций может именоваться "типом" санкции. В УК РФ 1996 г. использовано четыре основных типа: 1) простая, альтернативная, относительно определенная (42%); 2) простая, единичная, относительно определенная (29%); 3) кумулятивная,

альтернативная, относительно определенная (13%); 4) кумулятивная, единичная, относительно определенная (15%). Помимо этого, поскольку в ряде статей Особенной части санкции носят смешанный характер, являются абсолютно-относительно определенными (например, "...наказываются лишением свободы на срок от двенадцати до двадцати лет либо пожизненным лишением свободы или смертной казнью"), заслуживает быть упомянутым еще один, пятый тип: простая, альтернативная, смешанная (1%).

В сравнении с прежним Кодексом 1960 г. по действующему УК уменьшилась доля санкций первых двух типов – соответственно на 4 и 7%, и в общей сложности на 11% возросло число санкций двух других типов: на 6% – кумулятивных, альтернативных, относительно определенных и на 5% – кумулятивных, единичных, относительно определенных. Изменилось соотношение единичных и альтернативных санкций (в пользу последних, на 4%), а также простых и кумулятивных (в пользу последних, на 10%). В целом можно констатировать некоторое расширение возможностей суда по индивидуализации наказания, ибо альтернативные и кумулятивные санкции более благоприятны в этом плане.

Кроме того, в актив современного законодателя следует отнести также отказ от абсолютно определенных (единичных и альтернативных), ссылочных (опосредованно определенных) и содержащих описание иных мер воздействия (помимо уголовного наказания) санкции. В итоге последние приобрели большую определенность, логичность, подчиненность целям наказания.

Обращает на себя внимание некоторая непоследовательность в описании дополнительных наказаний: подчас отсутствует о них упоминание в частях 2 и 3 статьи, в то время как применительно к менее тяжкой разновидности состава (ч. 1 или 2) возможность применения таких наказаний предусматривается. Например, к нарушителю правил вождения или эксплуатации машин, осуждаемому по ч. 1 и 2 ст. 350 УК РФ, наряду с основным наказанием может быть применено и дополнительное – лишение права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до трех лет. Если же содеянное виновным повлекло по неосторожности смерть двух или более лиц (ч. 3), для назначения упомянутого дополнительного наказания требуется ссылка на ч. 3 ст. 47 УК, поскольку санкция ч. 3 ст. 350 об этом наказании не упоминает.

Еще более сложная ситуация возникает в случае непоследовательности в обозначении штрафа, ибо согласно ч. 4 ст. 46 УК РФ в качестве дополнительного вида наказания он может назначаться только когда о нем упоминается в санкции статьи. Между тем в ч. 3 ст. 252 и в ч. 2 ст. 273 о штрафе не говорится, в то время как в ч. 2 ст. 252 и ч. 1 ст. 273 он в качестве дополнительного наказания предусмотрен. Думается, в данном случае опять же не сработала законодательная техника: видимо, предполагалось само собой разумеющимся распространение возможностей санкции предыдущей части (ч. 1, 2) на более тяжкий вариант совершения виновным преступления, предусмотренный последующей частью.

Обратим внимание и на еще один момент. Согласно измененной (в 2003 г.) редакции ч. 5 ст. 46 УК РФ, при злостном уклонении лица от уплаты штрафа он заменяется более строгим видом в *пределах санкции* соответствующей статьи Особенной части Кодекса. Однако санкции ряда статей являются единичными и никакого иного наказания, кроме штрафа, не предусматривают (см.: ч. 1 ст. 174 и 174[1]). В этих условиях исполнить предписания ч. 5 ст. 46 не представляется возможным.

С **фикцией** как средством законодательной техники приходится иметь дело, в частности, при определении вида колонии. Согласно традиционному правилу лицам, ранее содержавшимся в местах лишения свободы, определяется к отбыванию более строгий вид режима. При этом в период существования СССР преобладало мнение, что ранее отбывавшим лишение свободы осужденный считается "независимо от снятия или погашения судимости к моменту вынесения приговора за вновь совершенное преступление" [11].

Такая точка зрения не единожды подвергалась критике [12]. В настоящее время в России она пересмотрена и Пленумом Верховного Суда, по мнению которого погашенные и снятые в установленном законом порядке судимости не могут являться основанием для назначения более строгого вида колонии [13]. Налицо юридическая фикция: субъект в действительности был судим и лишение свободы отбывал, однако с позиции закона этого якобы не было, имевший место факт признается несуществующим.

Наконец, наверняка из **презумпции** незначительной общественной опасности не только содеянного, но и личности виновного исходит законодатель, предписывая назначать колонию-поселение лицам, осуждаемым к лишению свободы: а) за неосторожные преступления, а также б) за умышленные посягательства небольшой и средней тяжести.

Однако эту презумпцию он считает *опровержимой*, в силу чего оговаривается, что "с учетом обстоятельств совершения преступления и личности виновного суд может назначить указанным лицам отбывание наказания в исправительных колониях общего режима с указанием мотивов принятого решения" (ч. 1 ст. 58 УК РФ). Напротив, с 2003 года приобрела статус *неопровержимой* другая презумпция: если для своего исправления осужденный не нуждается в полном отбывании назначенного судом наказания, он утрачивает общественную опасность. Только этим можно объяснить то, что в таком случае лицо *подлежит* условно-досрочному освобождению (ч. 1 ст. 79 УК РФ). Думается, в данном случае вид презумпции определен законодателем ошибочно: во-первых, им самим признается, что осужденный не нуждается далее в отбывании назначенного судом *вида* наказания, а не наказания вообще. Во-вторых, регламентация противоречива и по той причине, что лицо освобождается от наказания не вовсе, не окончательно и бесповоротно, а *условно-досрочно*. В таких условиях предпочтительным выглядело прежнее законодательное решение, когда лицо *могло быть* освобождено условно-досрочно.

Литература:

1. Соловьев О.Г. Преступления в сфере налогообложения (ст. 194, 198, 199 УК РФ): проблемы юридической техники и дифференциации ответственности: Автореф. дис. … канд. юрид. наук. – Казань, 2002. – С. 10.

2. Нашиц А. Правотворчество. Теория и законодательная техника. – М., 1974.

3. Проблемы юридической техники. – Н. Новгород, 2000. – С. 73.

4. Юков М. К. Место юридической техники в правотворчестве // Правоведение. – 1979. – № 5. – С. 46-47.

5. Алексеев С. С. Общая теория права: В 2-х т. – М., 1982. – Т. 2. – С. 271.

6. Язык закона / Под ред. А. С. Пиголкина. – М., 1990; Власенко Н. А. Язык права. – Иркутск, 1997; Бушуева Т. А. Язык уголовного закона. Язык Общей части УК РСФСР // Учен. зап. ДВГУ. – 1973. – Т. 66; Кузнецова Н. Эффективность уголовно-правовых норм и язык закона // Соц. законность. –№ 9; Ушаков А. Каким должен быть язык уголовного закона // Соц. законность. – 1974. – № 10.

7. Алексеев С. С. Указ. соч. – С. 270.

8. Панько К. К. Фикции в уголовном праве: Дис. … канд. юрид. наук. – Ярославль, 1998; Зуев Ю. Г. Презумпции в уголовном праве: Дис. … канд. юрид. наук. – Ярославль, 2000; Спиридонова О. Е. Символы в уголовном праве: Дис. … канд. юрид. наук. – Ярославль, 2002; Иванчин А. В. Уголовно-правовые конструкции и их роль в построении уголовного законодательства: Дис. … канд. юрид. наук. – Ярославль, 2003.

9. Панько К. К. Фикции в уголовном праве. Воронеж, 1998; Кругликов Л. Л., Зуев Ю. Г. Презумпции в уголовном праве (в сфере ответственности за экономические и иные преступления). – Ярославль, 2000; и др.

10. Ковалев М. И. Советское уголовное право: Курс лекций. – Свердловск, 1974. – Вып. 2. – С. 91.

11. Бюллетень Верховного Суда СССР. – 1971. – № 6. – С.14.

12. Кругликов Л. Л. Влияет ли погашенная и снятая судимость на меру наказания? // Правоведение. – 1982. – № 1.

13. Бюллетень Верховного Суда РФ. – 2002. – № 1. – С. 4.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

О. М. Литвак,
доктор юридичних наук, професор

Світова антикримінальна практика 90-х років поступово переходить до системного впливу на злочинність, тобто здійснення комплексних програм загальносоціальних, кримінально-правових (репресивних) і попереджувальних заходів протидії [1]. У широкому розумінні попередження злочинності тією або іншою мірою здійснюється всіма складовими державного впливу на злочинність. Призначення покарання має на меті не лише відтворення справедливості, але й попередження вчинення нових злочинів засудженим та іншими особами. Одночасно покарання – цей караючий меч, з яким його часто порівнюють, – є обопільно гостре знаряддя: воно не лише попереджує, а й провокує злочинну діяльність рецидивістів. Це давно відзначали прогресивні філософи та правознавці, підкреслюючи пріоритет попередження перед покаранням. Про те, що краще попередити злочини, ніж карати за їх вчинення, писали Ч. Беккарія, Ф.-М. Вольтер [2] та багато інших видатних вчених, серед яких не слід забувати і К.Маркса, хоча саме його послідовники, охоче цитуючи слова щодо переваг спеціально-криміналогічного попередження ("Мудрий законодавець попередить злочин, щоб не бути змушеним карати за нього"), фактично спростовують їх, коли ототожнюють цілеспрямовану без застосування покарання кримінологічну практику з будь-яким протистоянням злочинності у широкому розумінні. Започаткували таку позицію науковці Всесоюзного інституту вивчення причин та розробки заходів попередження злочинності (тепер це – Інститут проблем зміцнення законності та правопорядку при Генеральній прокуратурі Російської Федерації).

Багато років у спеціальній літературі країн колишнього СРСР панує таке досить лаконічне, але занадто узагальнене визначення попередження: "широкий комплекс взаємопов'язаних заходів, що проводяться державними органами і громадськістю з метою викорінення злочинності та усунення причин, які її попереджують" [3].

Автори фундаментального курсу радянської кримінології підкреслюють, що йдеться про **"широке, комплексне поняття"**, яке містить у собі: "а) загальнодержавні заходи соціального, ідеологічного, культурно-виховного порядку, законодавчого, правового плану, які поєднують методи переконання та примусу у процесі боротьби зі злочинністю; б) діяльність державних органів і громадських організацій... з виявлення причин та умов скоєння злочинів і прийняття заходів щодо їхнього усунення, розкриття, розслідування, судового розгляду справ про злочини, покарання злочинів, виправлення та перевиховання їх...; в) здійснення інших заходів, що зумовлені конкретними обставинами" [4].

Схожі, фактично безмежні тлумачення попередження злочинності містяться у численних російських підручниках з кримінології, які заполонили книжковий

ринок України і використовуються українськими юридичними навчальними закладами. Вітчизняний підручник, виданий у Національній академії внутрішніх справ у 1997 р., повторює майже дослівно: "система об'єктивних і суб'єктивних передумов локалізації та скорочення злочинності, а також комплекс державних і громадських заходів, що спрямовані на викорінення цього соціального явища, причин та умов, що його породжують" [5]. Таке визначення обіймає не лише попереджувальні заходи без застосування кримінально-правового примусу, але й практику розшуку злочинця, притягнення його до відповідальності, призначення та виконання покарання. Однак у цьому випадку втрачає сенс багатовікова гуманістична сентенція "краще попередити, ніж карати".

Стала тенденція широкого тлумачення одного із фундаментальних інститутів кримінології не є, на мою думку, випадковою. Вона відображає застаріле, можливо навіть, неусвідомлене неприйняття соціології та психології злочинності. І коли вже стало неможливо ігнорувати спеціально-кримінологічне попередження злочинності, його "розчинили" у юриспруденції, економіці, педагогічній діяльності, релігії тощо. Наслідок відомий – кримінологічна наука і досі є незначним додатком кримінально-правової догматики, а пріоритет спеціально-кримінологічного попередження урочисто проголошується, але фактично не проводиться. Щоправда, деякий час у складі МВС СРСР та МВС України діяла **служба профілактики,** до якої входили, зокрема, дільничні інспектори міліції – найбільш численний загін оперативних працівників, які безпосередньо пов'язані з населенням (у липні 1991 р. цю службу ліквідовано).

Не краще становище і в теорії попередження злочинності, хоча наукових публікацій на цю тему не бракує. У них неподільно панують вульгарний соціологізм і нормативістська спрямованість. Чомусь кримінологічне попередження називається обов'язково **соціальним,** хоч все у людській спільності має соціальне значення – народження, смерть, СНІД, атомна бомба і чорнобильська катастрофа. Але настирливі повтори цього епітету створюють враження, що нічого іншого у кримінологічній проблематиці не існує [6]. А тому психологічні дослідження особи злочинця та пошуку медико-фармацевтичних засобів коригування агресивної поведінки у більшості кримінологів викликають ідеологічні заперечення. Ідеологічна парадигма несумісна з неупередженими науковими дослідженнями. Адже **основна функція ідеології полягає не тільки в тому, щоб знайти істину, скільки в прагненні обґрунтувати і виправдати відповідний стан речей.** Ідеологічна парадигма за своєю сутністю не допускає не лише появи альтернативних концепцій, але рішуче дає відсіч спробі критики будь-якого зі своїх положень [7].

Досі не узгоджено єдину термінологію понятійного апарату. Використовуються слова **попередження** (від рос. предупреждение), **профілактика, запобігання** (від рос. предотвращение), **припинення** (від рос. пресечение). Більшість авторів вважають ці слова синонімами. Дехто, зокрема працівники МВС, віддають перевагу терміну "профілактика", розглядаючи його як родове поняття, різновидами якого є **загальна** профілактика, **індивідуальна,** а також "рання". Остання викликає подив: всяка профілактики повинна бути "ранньою". А якщо

вона "пізня", то кому вона потрібна? Автор поділяє позицію тих кримінологів (А.Ф. Зелінський, В.В. Голіна та ін.), які пропонують всі форми та заходи превентивного характеру об'єднати терміном "попередження", а профілактикою називати заходи щодо усунення або нейтралізації криміногенних чинників. Так, між іншим, тлумачиться і медична профілактика, що здійснюється масовими санітарними та протиепідемічними заходами. За аналогією в кримінології – це охорона майна від крадіжок, патрулювання міліцейськими нарядами міських вулиць задля підтримки громадського порядку, усунення умов, що сприяють економічним злочинам, правова пропаганда тощо.

Більш цілеспрямованим є **запобігання** реально можливим злочинам з боку конкретних осіб, які висловили свої наміри або готуються до злочину. І нарешті, як виключення із загального визначення превентивних заходів, **припинення** вже розпочатого злочинного посягання (до моменту закінчення та заподіяння шкоди) теж розглядається як індивідуальна форма спеціального кримінологічного **попередження,** хоча вона не виключає притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за замах на злочин чи вчинення при цьому іншого правопорушення, наприклад, за незаконне зберігання вогнепальної зброї тощо. Адже попередження складає суспільну цінність не лише скороченням сфери застосування кримінально-правових норм, але й зменшенням так званої **ціни злочинності,** її шкідливих наслідків. У багатьох випадках ці наслідки є невідворотними (смерть, втрата здоров'я тощо), а тому припинення агресивних проявів має важливе превентивне значення незалежно від того, що винні часом підлягають кримінальній відповідальності. До того ж запобігання шкідливим наслідкам завжди розглядається як обставина, що пом'якшує покарання.

На відміну від загальносуспільних програм, спрямованих на покращення економічного стану, розвиток культури, освіти й охорони здоров'я, соціально-кримінологічні превентивні заходи мають на меті контроль над злочинністю **без застосування репресій.** Саме це відокремлює їх від усіх інших державних рішень, які так або інакше впливають на стан злочинності в країні. Але не слід вдаватися до інших крайностей і повністю заперечувати примусові заходи у процесі здійснення попередження, як це, зокрема, пропонував у свій час П. П. Осипов [8]. Адже адміністративно-правові стягнення, що спрямовані, наприклад, на усунення криміногенних факторів, є, безперечно, примусовими. Але профілактичний примус дає можливість уникнути застосування більш суворого і тяжкого, тобто покарання за вчинений злочин.

Таким чином, попередження злочинності як родове поняття – це **"система заходів, які вживає суспільство для того, щоб стримувати зростання злочинності і, по можливості, знизити її реальний рівень шляхом усунення та нейтралізації її причин та умов, що їй сприяють (профілактики), а також через запобігання та припинення окремих конкретних злочинів"** [9].

У цьому визначенні виділено мотивацію, спрямовану не на покарання винних осіб, не на здійснення соціальних програм, а на профілактику, запобігання конкретним можливим злодіянням та примусове їх припинення. Не згадуються

фантастичні завдання "викорінення" злочинності, запозичені зі словника нашого соціалістичного минулого, а також репресивні кримінально-правові засоби їхнього вирішення, які розглядаються як самостійні стратегічні напрями державної протидії злочинності.

Підтримку такого тлумачення попередження ми знаходимо в Резолюції ООН, розповсюдженої серед країн-членів ООН під заголовком "Елементи відповідального попередження злочинності: стандарти і норми" (1937/31; 21/7/97). Український переклад **"відповідального"** у контексті названого документу здається не зовсім вдалим: найвірогідніше, йдеться про офіційне, здійснюване державними установами попередження. Перший розділ "Концепція попередження злочинності" розпочинається словами: "Попередження злочинності за допомогою засобів, не пов'язаних із застосуванням покарання, необхідно розглядати як додатковий **елемент здійснення правосуддя. Воно є незаконною реакцією суспільства на загрозу безпеці громадян, що створюється злочинною діяльністю"**. Концепція підкреслює пріоритетні напрями "відповідального попередження": тероризм, комп'ютерні й екологічні злочини, торгівля людьми та зброєю, організована та економічна злочинність. Наступний розділ висвітлює основні принципи **"відповідального попередження злочинності":** законність, повага до прав людини, рівність всіх людей перед законом і судом, суворе дотримання норм міжнародного права. Відзначається також принцип "пропорційності між превентивним примусом і злочином, який ним попереджується". Превентивний вплив, що обмежує права людини, повинен спиратися на правові гарантії та контролюватися судом або інститутом омбудсмена (п. 7). Навіть "прогнозування майбутньої злочинної поведінки окремих осіб потребує значної обережності, щоб не скомпрометувати їх" (п. 8).

Автори Резолюції цілком слушно пишуть про небажаність захоплення детективними сюжетами у засобах масової інформації "для запобігання надмірному зростанню страху перед злочинністю або підриву репутації цільових груп" (п. 20). Резолюція ООН має на меті висвітлити перспективи активізації профілактичної діяльності держав-членів ООН, однією із засновників якої була Україна.

У кримінологічній літературі, зокрема у підручниках і навчальних посібниках, спостерігається також розбіжність поглядів щодо об'єктів та суб'єктів соціально-кримінологічного попередження і класифікації попереджувальних заходів. На мою думку, ці погляди значною мірою визначають перспективи майбутньої кримінологічної теорії і практики, а тому заслуговують на розгляд.

Поняття об'єкта попередження з'явилося у спеціальній літературі порівняно недавно і означає криміногенні чинники, на які спрямовано діяльність суб'єктів попередження [10]. Іншими словами, це те, на що безпосередньо впливають (усувають, нейтралізують, стримують) з метою зменшити кількість правопорушень або запобігти конкретному реально можливому злочину, або припинити його здійснення.

Визначення типових об'єктів попередження значною мірою залежить від методологічних позицій дослідників. Радянська і пострадянська кримінологія

спирається на соціологічну парадигму, суспільні відносини вважає об'єктами злочинів, а об'єктами попередження визначаються різного роду недоліки у функціонуванні суспільних відносин власності: виробничих, "надбудованих", насамперед ідеологічних, сімейних та інших, які у соціалістичному суспільстві, звичайно, не є антагоністичними [11].

Кримінологи гуманістичної орієнтації вбачають об'єктами попередження насамперед людську гріховність та хвороби, які як отримані у спадок, так і надбані в процесі життєдіяльності, хоча не заперечують також криміногенного впливу об'єктивних умов буття.

Відповідно до цих магістральних напрямів кримінологічної думки об'єктами попередження стають сімейне виховання дітей, субкультура малих соціальних груп, девіантна поведінка неформальних молодіжних об'єднань, неналежна ефективність правоохоронної системи, явища соціальної анемії, а також агресивність й егоїзм людей, психопатологія та акцентуація особи, шкідливі звички (наркоманія, алкоголізм і т. ін.).

Особливим об'єктом попередження є потенційні жертви злочинних посягань. Тут мова йде про так званий **віктимологічний аспект попередження. Віктимологічна профілактика** поширюється на все населення країни, насамперед, на численні групи підвищеного ризику, пов'язаного з маргіналізацією, належністю до неформальних об'єднань антисуспільного спрямування, а також на захист осіб, які виконують посадові та фахові обов'язки, що пов'язані з підвищеним ризиком (охорона, міліція, інкасатори банків, нічні таксисти, підприємці тощо).

Віктимологи відрізняють пасивний та активний захист. Пасивний захист – це броньовані двері квартир і грати на вікнах, електронна сигналізація у автомашинах та приміщеннях, бронежилети тощо. Активний захист здійснюється за допомогою припинення нападу охоронцями або потерпілим. Особистий захист не завжди буває успішним без використання зброї, в першу чергу вогнепальної. Проблема легального озброєння населення для активного захисту від бандитів та вбивць залишається не вирішеною, бо чинний закон, ставить право слухняного громадянина в нерівні умови: від озброєного автоматичною зброєю зловмисника він може захищатися лише газовими або пневматичними видами зброї, у найкращому разі – мисливською рушницею.

Дослідження свідчать, що жертвами агресивних нападів найчастіше стають чоловіки (60–70%), але від корисливих посягань (розбої, грабежі) – частіше потерпають жінки.

Найбільш віктимним є вік від 21 до 30 років, але ймовірність стати жертвою крадіжок та розбійних нападів з проникненням у житло підвищується у осіб віком 60 років і старших. Особи у віці 21–30 років найбільше потерпають від сексуальних нападів. Це висновки дослідження, проведеного в Німеччині [12]. В Україні значно частіше жертвами стають діти, в першу чергу безпритульні. Статистика потерпілих не ведеться, а репрезентивні віктимологічні дослідження ще не набули належного поширення [13].

Державна підтримка віктимологічної профілактики реалізується, одного боку, через систематичне інформування населення про засоби самозахисту, з іншого – підтримкою спеціальних програм додаткової захищеності громадян від злочинності. Так, наприклад, із середини 1999 р. Київська державна адміністрація за допомогою преси організувала кампанію "Охоронець": місто бере на себе створення у під'їздах житлових будинків спеціальних приміщень для цілодобового чергування охоронців за умови оплати їхніх послуг мешканцями. На жаль, таких прикладів державного або муніципального сприяння у віктимілогічній профілактиці в Україні не дуже багато.

Суб'єктами попередження кримінальних правопорушень можуть бути всі юридичні та фізичні особи, які, не порушуючи чинного законодавства та природних прав людини, свідомо і цілеспрямовано здійснюють профілактику, запобігання та припинення злочинів. Найчастіше, це владні структури – від Верховної Ради до селищної Ради, освітянські заклади, військові підрозділи, банки, податкова адміністрація та колективи установ, підприємств, а також громадські, спортивні та інші організації й об'єднання громадян, сім'я, окремі особи. Суб'єкти, про які йде мова, розподіляються на **спеціальні і неспеціальні.** Для перших попередження є одним із статутних функціональних завдань, не завжди головним, але обов'язковим. Так, наприклад, п. 2 ст. 10 Закону "Про міліцію" вказує на обов'язок міліції "виявляти, попереджувати, припиняти та розкривати злочини". У п. 6 цієї ж статті мова йде про профілактику: "виявляти криміногенні чинники, усувати їх, брати участь у правовому вихованні населення". Спеціалізованими суб'єктами попередження слід вважати і всі інші підрозділи МВС України. Це зафіксовано Положенням про МВС, затвердженим Президентом України 7 жовтня 1992 року.

Не викликає сумніву спеціально-попереджувальна функція СБУ, Державної податкової адміністрації, у складі якої працює податкова міліція з власним оперативно-розшуковим і слідчим апаратом, Державного митного комітету та Держкомкордон України у справах їхньої компетенції, а також інших правоохоронних органыв держави.

Складнішим є питання про те, чи слід вважати спеціальними суб'єктами попередження злочинності суди та прокуратуру. Майже у всіх відомих мені підручниках з кримінології та монографічних дослідженнях проблем попередження на це питання даються стверджувальні відповіді. Більше того, прокуратуру багато хто вважає природним координатором дій усіх спеціалізованих суб'єктів профілактики. Можливо саме тому, з подачі своїх радників Президент України у 1999 р. призначив Генерального прокурора України Головою Координаційного комітету по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю. Вважаю, що особливий статус Генерального прокурора, встановлений Конституцією України 1996 р., не лише суперечить командно-адміністративним функціям Голови Координаційного комітету, а взагалі не передбачає превентивної діяльності як статутного обов'язку прокуратури. Щоправда, Перехідні положення Конституції тимчасово зберігають за прокуратурою досудове слідство, а

також загальний нагляд за дотриманням законів установами, організаціями та приватними особами, що тісно пов'язане з попередженням реально можливих злочинів та профілактичною роботою. Але строк дії Перехідних положень закінчується, а тимчасові повноваження, що збереглися з минулого, навряд чи повинні братися до уваги.

Заходи, спрямовані на усунення криміногенних чинників, здійснюються виключно виконавчою владою. Тільки вона має необхідні для цього повноваження, технічні та матеріальні можливості. Судову владу створено не для боротьби зі злочинністю, а заради здійснення правосуддя. Згідно з Конституцією суди є незалежними і підпорядковані лише закону. Ніякі інші міркування, в тому числі інтереси попередження злочинності, не повинні впливати на судові рішення. Право й обов'язок суду встановити у кримінальній справ причини та умови скоєння злочину і окремою ухвалою вимагати від компетентних осіб усунення цих причини та умов не є статутною функцією правосуддя, а виступає такою, що супроводжує її. **Суд та прокуратура – це неспеціалізовані суб'єкти кримінологічної профілактики.**

Так само не слід вважати спеціалізованими превентивними установами державну законодавчу та представницьку місцеву владу, хоча вони у рамках своєї компетенції створюють нормативну базу для протистояння злочинності, а також періодично контролюють діяльність органів кримінальної юстиції. Але це не означає безпосереднього втручання в діяльність виконавчої влади і не перетворює парламент або місцеві Ради у спеціалізовані суб'єкти кримінологічного попередження. А тому вважаю, що, затверджуючи 25 червня 1993 р. постанову "Про державну програму боротьби зі злочинністю" з детальним розглядом організаційних правових і технічних заходів терміном до 1995 р., Верховна Рада України, як це вже було неодноразово, взяла на себе функції Президента України та Кабінету Міністрів. Не випадково наступну Комплексну цільову програму боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки затвердив згідно з Конституцією Президент України, як і сьогоднішню програму на 2000–2005 рр.

Щодо недержавних суб'єктів попередження злочинів, то ними є громадські організації, приватні охоронні та розшукові формування, а також окремі громадяни. Вони дуже численні, але спеціальними, тобто такими, для яких кримінологічне попередження є статутною функцією, слід назвати ті громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону, які створені і зареєстровані відповідно до Закону України від 22 липня 2000 р. "Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону". Всі інші недержавні об'єднання й окремі громадяни, які законними засобами забезпечують свою безпеку та допомагають правоохоронним органам в попередженні злочинності, виступають як неспеціалізовані суб'єкти попередження.

Засоби кримінологічної профілактики. Залежно від того, передбачені засоби кримінологічної профілактики нормами права чи ні, їх виокремлюють як **правові** і **неправові**. Перші регулюються адміністративно-правовими норма-

ми, окремими статтями КПК (наприклад, статті 23, 23^1 і 23^2), а також деякими нормами КК України. Це статті Загальної частини КК України, де йдеться про необхідну оборону, затримання злочинця, про стадії злочинної діяльності та добровільну відмову від злочину, а також статті Особливої частини, спрямовані на усунення типових, найпоширеніших криміногенних чинників: загроза вбивством або тяжким тілесним ушкодженням, втягування неповнолітніх у злочинну діяльність, незаконне носіння, зберігання, придбання, виготовлення та збут вогнепальної зброї, бойових припасів і вибухових речовин, статті про відповідальність за незаконний обіг наркотиків тощо.

Інші заходи попередження можуть бути **технічними, організаційними, педагогічними, медичними або психологічними.** Цим двом останнім, на мою думку, мало приділяють уваги вчені-кримінологи, ще менше вони використовуються практично. Йдеться зокрема про психологічну діагностику особи, що може мати неабияке значення для вирішення кадрових проблем, а також психотерапевтичне коригування агресивності особи для профілактики насильницьких злочинів.

Слід відзначити, що Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки передбачала "використання психологічних засобів профілактики протиправної поведінки і соціально-психологічної адаптації (реабілітації) окремих категорій громадян, зокрема військовослужбовців строкової служби, демобілізованих з військової служби, допризовників" (ст. 72, п. 4). Як свідчать звіти відомств, на які покладалося виконання цього пункту, майже нічого не зроблено. Крім фінансових та методологічних перепон, дається взнаки наше традиційне неприйняття клінічної кримінології, яка завжди асоціювалась з "антинародними, реакційними буржуазними теоріями".

Чинне законодавство передбачає призначення судом примусового лікування від наркоманії й алкоголізму осіб, що вчинили злочини під впливом названих психічних відхилень (ст. 96 КК). Лікування проводиться у місцях виконання покарань і, як свідчить практика, є малоефективним: дається взнаки його примусовий характер, неналежний фаховий рівень лікування, нестача коштовних медикаментів і т. ін. Примусове лікування засуджених осіб від інших психопатологій, які не виключають осудності, законом не передбачається, а здійснюється на загальних підставах. До цього часу не створені у потрібній кількості центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, що передбачається Законом від 21 січня 1995 р. "Про органи і служби в справах неповнолітніх та соціальні заклади для неповнолітніх". Викликає подив положення цього Закону про те, що неповнолітні потрапляють до центру медико-соціальної реабілітації лише за власним бажанням. Нагадаю, йдеться про юних алкоголіків, наркоманів, токсикоманів і дітей з іншими відхиленнями поведінки, що не досягли віку кримінальної відповідальності, а тому не підлягають примусовому лікуванню у виправно-трудових колоніях для неповнолітніх. Вони не можуть також перебувати у загальноосвітніх школах соціальної реабілітації. А якщо така дитина не забажає лікуватися у центрі медико-соціальної реабілітації, то що з нею робити? Або чи не

занадто велика повага до "прав" хворої неповнолітньої людини, якщо вона приречена на деградацію та загибель? Вважаю, що до названих установ, які ще треба створити й належним чином обладнати, потрібно за наявності висновку медико-експертної комісії та ухвали суду направляти неповнолітніх з делінквентною поведінкою незалежно від їхнього бажання.

Вважаю, що відповідні зміни у Законі України "Про органи та служби у справах неповнолітніх і спеціальні заклади для неповнолітніх" були б доречними і відповідали міжнародним стандартам захисту прав особи.

І на завершення короткого огляду загальнотеоретичного підґрунтя слід зупинитися коротко на питанні щодо наукової незалежності вчення про попередження злочинності. На нього претендує кримінальне право, оскільки загальна та спеціальна превенція покарання проголошується кримінальним законом, а каральна практика вважається найважливішим стримуючим антикримінальним чинником [14]. Не є безпідставними також твердження вчених галузі адміністративного права про те, що профілактична діяльність державних установ регулюється головним чином нормами адміністративного права. Саме тому, мабуть, неодноразові спроби створити кримінологічний проект Закону про попередження злочинів (на зразок дореволюційного російського "Устава предупреждения и пресечения преступлений") породжують лише додатки до чинного Кодексу про адміністративні правопорушення [15]. Запобігання вчиненню конкретних посягань та припинення злочинної діяльності давно вже стали складовою частиною оперативно-розшукової діяльності, яка регулюється спеціальним законом і має свою власну теоретичну базу.

Не менш переконливими, на перший погляд, здаються також твердження про те, що вчення про попередження злочинів та інших правопорушень є самостійною галуззю знань, яка відокремилася від кримінології і відноситься до неї так, як, скажімо, технічні науки до фізики. Тобто кримінологія розробляє лише загальнотеоретичні засади протидії антисуспільним проявам, а вже реалізація теорії – це справа "профілактики" [16].

Відокремлення практики попередження від кримінології й оформлення її у самостійну прикладну наукову галузь має свої підстави. Але тепер воно навряд чи своєчасне. Диференціація (відокремлення) наук можлива лише на певному рівні розвитку, коли новому напряму, що розвивається у межах традиційної галузі знань, стає, так би мовити, тісно, і він потребує самостійності. Вітчизняна кримінологія і теорія попередження злочинів ще не досягли такого стану, а тому, на мою думку, підстав для їхнього розподілу поки що немає.

Кримінологія – це, найперше, соціологія та психологія злочинності, фундаментом якої є кримінальне право та інші правові науки. Як теорія протистояння злочинності, вона покликана пропонувати свої рекомендації, спираючись на конкретне кримінологічне, соціологічне та психологічне вивчення відхиленої поведінки та її чинників. Попередження злочинів – це і є та частина кримінології (Особлива частина), яка містить науково обґрунтовані висновки для практики попередження різного роду злочинів.

Література:

1. Иншаков С. М. Зарубежная криминология. – М., 1997. – С. 202–203.
2. Беккария Ч. О. О преступлениях и наказаних. – М., 1939. – С. 393; Вольтер Ф.-М. Комментарии к книге о преступлениях и наказаниях // Избранные произведения. – М., 1956. – С. 64.
3. Теоретические основы предупреждения преступления. – М., 1977. – С. 64.
4. Курс советской криминологии: предупрежедние преступности / Под ред. В. Н. Кудрявцева, И. И. Карпе, Б.В. Коробейникова. – М., 1986. – С. 22–23.
5. Кримінологія / Лихолоб В. Г., Филонов В. П., Коваленко О. И., Михайлов А. Е. – К., 1997. – С. 148.
6. У підручнику з кримінології, виданому в Києві в 1997 р., соціальними названі норми, правопорушення, явища, діяльність, причини, профілактика – 9 разів. Див. також загаловки монографий: Жалинский А. Э. Социальное предупреждение преступности в СССР. – Львов, 1976; Саркисов Г. С. Социальная система предупреждения преступлений. – Ереван, 1975 та ін.
7. Блувштейн Ю. Д., Добрынин А. В. Основания криминологии. Опыт логико-философского исследования. – Минск, 1990. – С. 63.
8. Осипов П. П. Гуманистические основы предупреждения преступлений в социалистическом обществе // Правоведение. – М., 1975. – № 3. – С. 89.
9. Зелинсикий А. Ф. Криминология: Курс лекций. – Харьков, 1996. – С. 140.
10. Голіна В. В. Попередження злочинності: Лекція. – Харків, 1994. – С. 12–14.
11. Айдаров И. И. О профилактической политике и ее роли в борьбе с преступностью // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1988. – Вып. 47. – С. 106–108; Долгова А. И. Организация предупреждения преступности с учетом детерминации // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1988. – Вып. 47. – С. 85–87.
12. Кури Х. Исследование проблем виктимизации в Германии // Криминологические исследования в мире. – М., 1995. – С. 121–124.
13. Туликов В. А. Виктимилогия (социальные и криминологические проблемы). – Одесса, 2000. – С. 129–136; 134–144.
14. Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. – М., 1979. – 204 с.; Карпе И. И. Наказание: социальные, правовые и криминологические проблемы наказания. – М., 1973. – 287 с.
15. Лобзяков В. П., Овчинский С. С. Административно-правовые меры предупреждения преступлений. – М., 1978. – 150 с.
16. Російський "Устав предупреждения и пресечения преступлений" був адміністративним законом (Малянтович П. Н., Муравьев Н. К. Законы о политических и общественных преступлениях. – М., 1910. – С. 573–616).
17. Блуштейн Ю. Д., Зырие М. Н., Романов В. В. Профилактика преступлений. – Минск, 1980; Підручник для ВУЗів системи МВС, виданий у 1989 р., мав назву: "Кримінологія і профілактика". Так само назвав свою монографію Г. А. Авенсон – "Криминология и социальная профилактика". – М., 1980.

ФУНКЦИИ УГОЛОВНОГО ПРАВА*

Н. А. Лопашенко,
Саратовская государственная академия права,
директор Саратовского Центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции,
доктор юридичних наук, профессор

В современной российской уголовно-правовой науке ведутся ожесточенные споры по поводу функций уголовного права; иногда их накал несколько снижается, в связи с появлением новых поводов для споров, но они никогда не прекращаются. Спорят о количестве функций, об их содержании, даже – об их названии. Большинство копий ломается, при этом, по поводу наличия или отсутствия у уголовного права такой функции, как регулятивная. При этом ***В. П. Малков*** выделяет у уголовного права только указанную функцию [2], вслед за ***Б. Т. Разгильдиевым***, утверждающим, что уголовно-правовая функция – это "регулятивно-обязывающее воздействие системы уголовно-правовых норм на физических лиц, соответствующих определенным требованиям, для достижения задач, стоящих перед уголовным правом" [3].

К числу функций уголовного права, существование которых признается многими исследователями, следует отнести охранительную, предупредительную и воспитательную функции [4].

Охранительная функция**, по мнению большинства ученых, исходя из задач, стоящих перед уголовным правом, должна быть признана, едва ли, не главной функцией уголовного права. На мой взгляд, она предполагает защиту правоохраняемых интересов путем установления уголовно-правового запрета.

В науке считают, что охранительная функция реализуется также и в применении уголовно-правовой нормы в случае нарушения уголовно-правового запрета. Так, В. Д. Филимонов, исчерпывая количество уголовно-правовых функций только охранительной функцией, разделяет ее на две составляющие: функцию предупреждения преступлений и их общественно опасных последствий (предупредительная функция) и функцию восстановления порядка общественных отношений, нарушенного совершением преступлений (восста-

---

* Следует с удовлетворением отметить, появление по проблеме функций уголовного права – теме, редко выступающей темой самостоятельных научных исследований, – монографии известного специалиста в области уголовного права и криминологии В. Д. Филимонова [1]. Значения работы переоценить нельзя, несмотря на то, что многие ее положения представляются мне высоко дискуссионными; а, возможно, с учетом последнего, значение работы, наоборот, возрастает.

** Ее в качестве самостоятельной функции не выделяет И. Э. Звечаровский. Вернее, он полагает, что задача охраны общественных отношений, стоящая перед уголовным правом, решается посредством следующих функций: регулятивной (или регулятивно-охранительной), предупредительной, восстановительной.

новительная функция или функция восстановления социальной справедливости) [6]. В науке есть и точка зрения, согласно которой, охранительная функция разделяется на две составляющих: статическую и динамическую. "Статическая охранительная функция выражается в установлении уголовно-правового запрета, утверждении неприкосновенности охраняемых уголовным правом наиболее важных общественных отношений. Охранительная динамическая функция уголовного права проявляется в реализации норм уголовного права в случае совершения преступления" [7].

Думаю, что применение уголовно-правовой нормы к лицу, преступившему ее запрет, выходит за рамки охранительной функции; это – проявление вовне функции регулятивной.

Предупредительная функция в науке определяется достаточно близкой по смыслу к охранительной; ее также связывают с наличием уголовно-правового запрета, поскольку сам факт существования круга преступных и наказуемых деяний позитивно воздействует на неустойчивых граждан, воздерживая их от совершения преступлений.

На мой взгляд, поэтому, разделение функций уголовного права на охранительную и предупредительную – принципиально неверно, искусственно. Отрадно, что к такому же мнению приходят и некоторые молодые исследователи, утверждающие: "функция предупреждения преступлений реализуется в конечном итоге в рамках функции охраны" [8].

Исходя из изложенного, правильнее было бы говорить не об охранительной, а о ***предупредительно-охранительной*** (или охранительно-предупредительной) функции.

Наконец, ***воспитательная функция**** уголовного права, неразрывно связываемая исследователями с ранее рассмотренными функциями, состоит в позитивном воздействии уголовно-правового запрета на правосознание граждан, в воспитании у них самим фактом существования уголовного права и фактами привлечения виновных к уголовной ответственности, убежденности в необходимости соблюдения уголовно-правовых норм.

Думаю, что выделение воспитательной функции, едва ли верно, поскольку, как совершенно справедливо отмечает И. Э. Звечаровский, "в данном случае отсутствует специально организованный и управляемый процесс формирования личности уголовно-правовыми средствами, осуществляемый специальными субъектами (педагогами) в особых учебно-воспитательных формах и учреждениях" [10], хотя, разумеется, позитивное воздействие на правосознание уголовного права нельзя отрицать. Интересно, что воспитательная функция отрицалась и одним из первых исследователей функций уголовного права В. Г. Смирновым [11].

* Ее не выделяет, например, А. И. Коробеев [9].

К числу функций уголовного права, выделяемых некоторыми исследователями, следует отнести ***поощрительную***[1] ***и восстановительную функции***[2]. Под первой Б. В. Здравомыслов понимал такую функцию, которая "с одной стороны, стимулирует граждан к участию в пресечении преступных проявлений, к защите своих интересов и интересов общества (необходимая оборона, крайняя необходимость, задержание преступника). С другой стороны, эта функция дает основания в соответствующих случаях не нести ответственности за причиненный охраняемым законом интересам вред при обоснованном риске, за выполнение обязательного приказа или распоряжение либо быть освобожденными от уголовной ответственности при совершении действий, свидетельствующих о добровольном отказе от преступления или о деятельном раскаянии" [14].

В отношении обстоятельств, исключающих преступность деяния, думаю, уголовное право выполняет предупредительно-охранительную функцию. С одной стороны, в отдельных случаях, оно передает право на охрану благ и законных интересов частному лицу, делегирует ему это право, с другой – охраняет вновь возникшие и соответствующие условиям правомерности отношения от нарушения. Что же касается регулирования уголовным правом обстоятельств, при которых возможно освобождение лица от уголовной ответственности, действительно, здесь можно говорить о специфической функции уголовного права. Я бы назвала эту функцию не поощрительной, а ***стимулирующей***[3], поскольку уголовное право не просто "награждает" виновное лицо за какое-то его позитивное поведение, а, как правило, требует от него этого позитивного, чаще – постпреступного – поведения. Собственно, и сам Б. В. Здравомыслов говорит о стимулировании, а не о поощрении, раскрывая содержание названной функции. Хотя примеров проявления указанной функции – не так уж и много, и вполне можно «уложить» указанную функцию в регулятивную функцию.

А. И. Коробеев, признающий существование восстановительной функции уголовного права[4], полагает, что она предназначена для восстановления нару-

[1] Против ее выделения выступает И. Э. Звечаровский. Он пишет: "...поощрение и наказание – всего лишь средства уголовно-правового регулирования. ... В противном случае, следуя правилам логики, наряду с поощрительной, необходимо выделить и наказательную функцию уголовного права" [12].

[2] В литературе иногда предполагают наличие совсем уж экзотических функций уголовного права: социально-интегративной (или функции социального примирения) и функции усиления моральных запретов. См.: Коняхин В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права. – СПб, 2002. – С. 146. Думаю, можно говорить о том, что уголовное право оказывает подобное правовое воздействие, однако, едва ли, это воздействие вырастает до самостоятельного направления его реализации.

[3] Так называет ее, например, В. П. Ревин, употребляющий это название, как синоним к термину "поощрительная функция" [15].

[4] Наличие этой функции уголовного права признается также В. В. Похмелкиным [16]. Т. В. Кленова признает существование самостоятельных восстановительных уголовно-правовых отношений [17].

шаемых преступлениями общественных отношений [18]. С наличием подобной функции у уголовного права сложно согласиться; думаю, что такого характера функции более присущи, например, гражданскому праву. Примечательно, что и сам А. И. Коробеев не приводит каких-либо примеров или даже обоснования существования восстановительной функции. Это частично делает также выделяющий ее И. Э. Звечаровский. Он пишет: "включая в свое содержание целый комплекс мер, направленных на восстановление нарушенного преступлением общественного отношения (таких, например, как примирение с потерпевшим, заглаживание вреда, причиненного потерпевшему, возмещение имущественного ущерба и морального вреда, причиненных в результате преступления, наказаний в виде штрафа, конфискации имущества), оно (уголовное право – Н. Л.) тем самым вполне реально выполняет восстановительную функцию" [19].

Следует, однако, заметить, что приведение в качестве примера восстановления нарушенных отношений уголовных наказаний (даже с учетом того, что конфискация ныне ушла из российского Уголовного кодекса) совершенно неверно, поскольку взыскиваемые суммы (имущество) идут в доход государства, а отнюдь не потерпевшему, на возрождение нарушенных отношений. Точно также, все остальные обстоятельства, перечисленные И. Э. Звечаровским, едва ли, могут свидетельствовать о наличии у уголовного права самостоятельной восстановительной функции, т. е. специального направления уголовно-правового воздействия. Действительно, можно, в определенной степени, говорить, что иногда происходит некоторое подобие восстановления нарушенных отношений (на мой взгляд, нарушенные преступлением отношения в принципе не могут быть восстановлены; могут возникнуть новые, однородные с нарушенными, отношения, в этом специфика уголовно-правовых отношений), но оно остается за рамками публичных уголовно-правовых отношений, субъектами в которых выступают лицо, совершившее преступное деяние, и государство. Лишь в рамках действия такого метода уголовно-правового регулирования, как дифференциация и индивидуализация ответственности, государство может принять во внимание отношения по восстановлению нарушенного блага, т. е. отношения, носящие частно-правовой характер и регулируемые, преимущественно, гражданским правом.

В. В. Мальцев выделяет и такую функцию, как ***функция обеспечения справедливости***, под которой он понимает сохранение соответствия, поддержание адекватности уголовного права системе социальной справедливости существующего общества [20]. Едва ли с этим можно согласиться; справедливость – принцип права, в том числе уголовного. Низведение ее до уровня функции, по-моему, неверно методологически.

Наличие у уголовного права ***регулятивной функции*** признается не всеми учеными. Так, о такой функции не говорил, например, Б. В. Здравомыслов [21], не упоминает ее ныне и В. Д. Филимонов [22].

Напротив, многие современные исследователи полагают, что регулятивная функция в полной мере принадлежит уголовному праву. К их числу следует

отнести В. Д. Иванова, А. В. Наумова, А. Н. Игнатова, И. Я. Козаченко, А. И. Коробеева, А. И. Бойко, и др. Однако, одинаково называемая регулятивной, эта функция наполняется названными и другими авторами принципиально разным содержанием.

Так, по мнению ***В. Д. Иванова***, регулятивная функция уголовного права состоит "в регулировании поведения граждан, стимулируя при этом их законопослушное поведение и обеспечивая в связи с этим нормальное функционирование позитивных общественных отношений" [23]. В данном определении не прослеживается специфика регуляции общественных отношений именно уголовным правом; оно в равной степени, может быть адресовано любой правовой отрасли.

Думаю, что очень узким является и дефиниция регулятивной функции, предложенная ***А. И. Бойко***. Он считает, что она выражается, во-первых, в том, что уголовное право разграничивает преступное поведение от непреступного, и, во-вторых, "дает руководства для различения схожих преступлений друг от друга" [24]. Если исходить из этой позиции, получается, что уголовное право не регулирует отношений, возникающих из факта совершения лицом преступления, что, разумеется, неверно.

Отказывая уголовному праву в регулировании позитивных отношений, ***Ю. И. Ляпунов*** наделяет его, в то же время, противореча себе, таким образом, регулятивной функцией, под которой понимает не только "регулирование негативных общественных отношений, возникающих при совершении преступлений", но и "обеспечение нормального функционирования наиболее ценных позитивных общественных отношений, регулируемых другими отраслями права (гражданского, государственного и др.)" [25].

По регулятивной функции уголовного права ***А. В. Наумов*** совершенно справедливо, на мой взгляд, замечает: "Поскольку право диктует исходящие от государства общеобязательные правила, оно есть регулятор поведения людей в обществе. В этом смысле не является исключением и право уголовное" [26]. Однако, далее он замечает: "Уголовное право регулирует общественные отношения, направленные на охрану личности, ее прав и свобод, общества и государства от преступных посягательств. Как всякое право, оно может выполнить свою задачу только путем регулирования соответствующих отношений. В уголовном праве регулятивная функция есть проявление его охранительной функции, есть форма и способ ее осуществления"* [27]. Здесь можно согласиться с тем, что в любых своих проявлениях, в том числе, и при осуществлении охранительной функции, уголовное право, в определенной степени, регулирует общественные отношения; выше на это уже обращалось внимание. Но

* В науке есть и другая точка зрения на соотношение охранительной и регулятивной функций уголовного права. И. Я. Козаченко, например, полагает, что регулятивная функция, при определенных обстоятельствах трансформируется в охранительную. "...Регулятивная функция есть активная (деятельная) форма охраны субъектов общественных отношений, необходимо проявляющаяся в экстремальных (преступных) ситуациях" [28].

сводить регулятивную функцию к охранительной, по-моему, неверно. Это – совершенно разные функции (направления реализации уголовного права), хотя и связанные между собой.

А. Н. Игнатов, также наделяющий уголовное право регулятивной функцией, разделяет все регулируемые уголовным правом отношения на две большие группы: 1) "отношения, регулируемые другими отраслями права, когда уголовно-правовой запрет закрепляет, обеспечивает реализацию правил поведения и взаимоотношения людей в общественной жизни, установленных другими отраслями права"; 2) отношения, непосредственно регулируемые уголовным правом. В эту группу А. Н. Игнатов относит не только, например, право граждан на необходимую оборону, но предусмотренный преимущественно в уголовном праве запрет, лишать жизни другого человека [29]. Думаю, с этим согласиться нельзя. Все отношения, выделенные автором, реализуются посредством предупредительно-охранительной функции. Разумеется, и в отношении указанных отношений осуществляется правовое регулирование, однако, если вести речь о функциях уголовного права, то следует признать, что регулятивная функция, или активная, динамическая, осуществляется не в отношении названных А. Н. Игнатовым отношений, а по другим отношениям: вытекающим из факта совершения лицом преступления.

В связи со сказанным, абсолютно, на мой взгляд, прав ***А. И. Коробеев***, утверждающий, что регулятивная функция заключается в организации, упорядочивании, урегулировании общественных отношений, "возникающих в результате совершения общественно опасных деяний" [30]. С той только оговоркой, что речь идет о преступных деяниях.

И, наконец, верно отмечает ***И. Я. Козаченко***, что охранительная и регулятивная функции "неравнозначны с точки зрения условно ожидаемого социального результата их реализации. Одна из них (регулятивная) решает прежде всего тактические задачи, другая (охранительная) рассчитана на дальнюю перспективу". Однако, вывод, который делает автор, заканчивая приведенное рассуждение, на мой взгляд, правилен уже не так однозначно. Он пишет: "...действуя вместе, взаимообусловлено и взаимопроникновенно, они (охранительная и регулятивная функции – Н. Л.) составляют суть механизма уголовно-правового регулирования" [31]. Представляется, что механизм уголовно-правового регулирования – более емкое и объемное понятие, он не может быть сведен только к действию двух уголовно-правовых функций. В механизм следует включать также предмет и метод правового регулирования, оставшиеся принадлежащие уголовному праву функции, субъектов правоотношений и объекты уголовно-правовой охраны, и т. д.

Исходя из изложенного, следует признать наличие у уголовного права следующих основных функций: 1) предупредительно-охранительной; и 2) регулятивной.

Література:

1. Филимонов В. Д. Охранительная функция уголовного права. – СПб., 2003.

2. Уголовное право России. Часть Общая / Отв. ред. проф. Л. Л. Кругликов. – М., 1999. – С. 8 (Автор главы – В. П. Малков).

3. Разгильдиев Б. Т. Задачи уголовного права Российской Федерации и их реализация. – Саратов, 1993. – С. 27.

4. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть / Под ред. проф. Б. В. Здравомыслова. – М., 1999. – С. 12 (Автор главы – Б. В. Здравомыслов); Иванов В. Д. Уголовное право. Общая часть. – Ростов-на-Дону, 2002. – С. 8; Уголовное право. Общая часть / Под ред. проф. А. И. Рарога. – М., 1997. – С. 8 (Автор главы – А. И. Чучаев).

5. Уголовное право России. Общая часть / Под ред. И. Э. Звечаровского. – М., 2004. – С. 15–17 (Автор главы – И. Э. Звечаровский).

6. Филимонов В. Д. Охранительная функция уголовного права. – СПб., 2003. – С. 60 и др.

7. Фефелов П. А. Уголовно-правовая концепция борьбы с преступностью: Основы общей теории. – Екатеринбург, 1999. – С. 76–77; Фефелов П. А. Механизм уголовно-правовой охраны (основные методологические проблемы). – М., 1992. – С. 53 и др.

8. Гафурова Г. Д. Предупредительные начала российского уголовного права: Автореф. канд. юрид. наук дисс. – Казань, 2004. – С. 11.

9. Уголовное право Российской Федерации: В 2 т. – Т. 1: Общая часть / Под ред. проф. Л. В. Иногамовой-Хегай. – М., 2002. – С. 15.

10. Уголовное право России. Общая часть / Под ред. И. Э. Звечаровского. – М., 2004. – С. 17 (Автор главы – И. Э. Звечаровский).

11. См.: Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права. – Л., 1965. – С. 8–9.

12. Уголовное право России. Общая часть / Под ред. И. Э. Звечаровского. – М., 2004. – С. 16–17 (Автор главы – И. Э. Звечаровский).

13. Коняхин В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права. – СПб., 2002. – С. 146.

14. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть / Под ред. проф. Б. В. Здравомыслова. – М., 1999. – С. 12.

15. Уголовное право России: Общая и Особенная части / Под ред. проф. В. П. Ревина. – М., 2000. – С. – 6 (Автор главы – В. П. Ревин).

16. Похмелкин В. В. О восстановительной функции советского уголовного права // Правоведение. – 1990. – № 2. – С. 46 и др. Т. В. Кленова признает существование самостоятельных восстановительных уголовно-правовых отношений.

17. Кленова Т. В. Основы теории кодификации уголовно-правовых норм. – Самара, 2001. – С. 17-20.

18. Уголовное право Российской Федерации: В 2 т. – Т. 1: Общая часть / Под ред. проф. Л. В. Иногамовой-Хегай. – М., 2002. – С. 15 (Автор главы – А. И. Коробеев).

19. Уголовное право России. Общая часть / Под ред. И. Э. Звечаровского. – М., 2004. – С. 16 (Автор главы – И. Э. Звечаровский).

20. Мальцев В. В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности. – СПб., 2004. – С. 294, 301 и др.; Он же. Введение в уголовное право. – Волгоград, 2000. – С. 134 и др.

21. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть \ Под ред. проф. Б. В. Здравомыслова. – М., 1999. – С. 12–13.

22. Филимонов В. Д. Охранительная функция уголовного права. – СПб., 2003.
23. Иванов В. Д. Уголовное право. Общая часть. – Ростов-на-Дону, 2002. – С. 8.
24. Уголовное право. Общая часть / Под ред. В. Н. Петрашова. – М., 1999. – С. 17 (Автор главы – А. И. Бойко).
25. Уголовное право. Общая часть / Под ред. Н. И. Ветрова, Ю. И. Ляпунова. – М., 1997. – С. 32.
26. Российское уголовное право. Общая часть / Под ред. акад. В. Н. Кудрявцева и проф. А. В. Наумова. – М., 2000. – С. 4 (Автор главы – А. В. Наумов).
27. Российское уголовное право. Общая часть / Под ред. акад. В. Н. Кудрявцева и проф. А. В. Наумова. – М., 2000. – С. 5 (Автор главы – А. В. Наумов).
28. Уголовное право. Общая часть / Отв. ред. – проф. И. Я. Козаченко, проф. З. А. Незнамова. – М., 2001. – С. 13 (Автор главы – И. Я. Козаченко).
29. Игнатов А. Н., Красиков Ю. А. Курс российского уголовного права: В 2-х т. – Т. 1: Общая часть. – М., 2001. – С. 2–3 (Автор главы – А. Н. Игнатов).
30. Уголовное право Российской Федерации: В 2 т. – Т. 1: Общая часть / Под ред. проф. Л. В. Иногамовой-Хегай. – М., 2002. – С. 15 (Автор главы – А. И. Коробеев); Уголовное право: Часть Общая. Часть Особенная / Под ред. проф. Л. Д. Гаухмана, проф. Л. Д. Колодкина и проф. С. В. Максимова. – М., 1999. – С. 9 (Автор главы – Л. Д. Гаухман).
31. Уголовное право. Общая часть / Отв. ред. – проф. И. Я. Козаченко, проф. З. А. Незнамова. – М., 2001. – С. 13 (Автор главы – И. Я. Козаченко).

ЗАКОНОДАВЧІ АСПЕКТИ ВІДМЕЖУВАННЯ ЗЛОЧИННОГО ДІЯННЯ ВІД НЕЗЛОЧИННОГО

М. І. Мельник,
заступник керівника Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України, доктор юридичних наук, професор

Відмежування злочинної поведінки від незлочинної є одним з основних аспектів визначення діяння як злочину. По суті, таке відмежування є, з одного боку, процесом (процесом визначення злочинності діяння), з іншого – його метою (констатацією діяння як злочину або іншого правопорушення).

Проблема відмежування злочинного від незлочинного на практиці виникає у двох випадках: 1) при криміналізації діяння (тобто у законодавчій діяльності при прийнятті кримінального закону, який визнає діяння злочином); 2) при встановленні ознак злочину (елементів складу злочину) вчиненого конкретного діяння (тобто, у правозастосовній практиці при здійсненні правової оцінки вчиненого діяння).

Кожний із цих випадків має свої особливості. При цьому слід виходити з того, що базові (сутнісні) ознаки (критерії) відмежування злочинного від незлочинного закладаються при криміналізації діяння чи визначенні його іншим правопорушенням (воно знаходить своє відображення у відповідному формулюванні кримінального або іншого закону).

Відбувається це шляхом визначення сутнісних (крімоутворюючих) ознак злочину або сутнісних ознак іншого правопорушення (наприклад, адміністративного чи дисциплінарного). Визначення ознак іншого правопорушення (не злочину) для відмежування злочинного від незлочинного має таке ж правове значення, як і визначення ознак злочину. Бо не може бути (точніше – не повинно бути) однакової сукупності певних ознак, які одночасно утворюють різні види протиправних діянь – наприклад, злочин та адміністративне правопорушення. Іншими словами, якщо діяння визнане злочином, то воно вже ніяк не може бути визнане іншим правопорушенням. І, навпаки, якщо діяння визначено як, скажімо, адміністративне правопорушення, то воно у свою чергу вже ніяк не може бути визначено як злочин. Інакший підхід не враховував би об'єктивних критеріїв визначення шкідливості (небезпечності) діяння, суперечив би підставам поділу юридичної відповідальності на види та й взагалі робив би такий поділ непотрібним.

Те, що у чинному законодавстві мають місце випадки, коли одне і те ж саме діяння одночасно визнається і злочином, і адміністративним правопорушенням, свідчить не про помилковість викладеного вище правила, а про його грубе ігнорування при криміналізації діяння чи визнанні його іншим правопорушенням.

Відмежування злочинного від незлочинного передбачає якісну відмінність одного від іншого. При цьому така відмінність має бути об'єктивною – через закон вона лише фіксується за допомогою відповідних формулювань, які визначають злочинність чи незлочинність діяння. Тобто закон всього-на-всього лише "фіксує" об'єктивно існуючу "якість" шкідливості діяння. Водночас вказана фіксація носить суб'єктивний характер, оскільки криміналізація певного діяння чи визнання його іншим правопорушенням, маючи об'єктивні підстави, в кінцевому рахунку залежить від волі відповідного суб'єкта – законодавця. Саме йому належить правильно визначити існуючу "якість" (реальну шкідливість) певного виду діяння.

Таким чином, якщо говорити загалом, проблема криміналізації діяння, за допомогою якої здійснюється відмежування злочинного від незлочинного, полягає у правильному відображенні в законі сутності такого діяння. Якщо сутність діяння визначена законодавцем правильно, можна говорити про те, що діяння криміналізовано (чи, навпаки, не криміналізовано) обґрунтовано і відмежування злочинного від незлочинного здійснено правильно. Якщо така сутність визначена не правильно, то має місце помилкове відмежування на законодавчому рівні злочинного від незлочинного з усіма соціальними, правовими та іншими наслідками, які з цього випливають. А наслідки ці можуть бути самими різноманітними. Зокрема, у правовій сфері це призведе до: неадекватного правового реагування на протиправні прояви (неправильного вибору правових засобів реагування), а отже і до неефективності такого реагування; штучного ускладнення відмежування злочинного від незлочинного у правозастосовній практиці (помилок при кваліфікації вчиненого)[1].

У цьому зв'язку виникає принципово важливе запитання: у чому полягає *якісне* відмежування злочинного від незлочинного і яким чином (за допомогою яких критеріїв) його можна провести?

У науці кримінального права таким критерієм прийнято вважати суспільну небезпеку діяння. Це, власне, випливає також і із закону. Так, у ст. 11 КК України сказано, що злочином є суспільно небезпечне діяння. Але така відповідь на поставлене запитання породжує інше: виходячи з чого, власне, визначається суспільна небезпека діяння? Знову ж таки, відповідь нібито очевидна й однозначна – його (діяння) шкодою (реальною або потенційною) для суспільства та держави. Ще Ч. Беккаріа писав: "істинним мірилом злочинів є шкода, яку вони завдають суспільству"[2]. Цей висновок також випливає з багатьох положень КК України, які кримінальну відповідальність за певні діяння пов'язують з певними наслідками або загрозою таких наслідків (загибеллю людей, шкодою їх здоров'ю, іншими тяжкими наслідками). Слід зазначити, що в деяких державах цей момент відображено безпосередньо в кримінальному законі. Так, ст. 14 КК Республіки Молдова злочином визнає діяння, "яке заподіює шкоду" (при цьому не уточнюється, чому саме заподіюється шкода). КК Республіки Болгарія

[1] Про помилкову криміналізацію діянь, у тому числі пов'язану з визнанням одного і того ж діяння і злочином, і іншим правопорушенням, причини та наслідки такої криміналізації див.: [1].

(ст. 10) дає визначення суспільно небезпечного діяння, вказуючи що: "Суспільно небезпечним є діяння, яке створює загрозу заподіяння шкоди чи заподіює шкоду особі, правам громадян, власності, встановленому Конституцією правопорядку в Республіці Болгарія або іншим інтересам, які захищаються правом".

Зазначена вище констатація критерію визначення діяння злочинним закономірно породжує наступне запитання: чим визначається "якість" такої шкоди, яка є достатньою (мінімальною) для визнання діяння злочином? Адже сама по собі вказівка на об'єкти, яким заподіюється шкода, мало що дає, хоча б з тієї простої причини, що такі об'єкти "страждають" і від діянь незлочинного характеру.

Аналіз українського кримінального закону та кримінальних законів інших країн дає підстави для висновку про те, що в узагальненому вигляді необхідна для криміналізації діяння шкода визначається передусім цінністю блага, на яке воно посягає, і наслідками, до якого воно призводить чи може призвести. Крім того, шкода від такого діяння може полягати в його характері (зокрема, способі вчинення, застосовуваних засобах), певному ставленні суб'єкта до вчинюваного діяння та його наслідків, спеціальних ознаках суб'єкта злочину.

Слід зауважити, що дослідження кримінального закону різних країн дозволило відшукати кримінальний закон, який достатньо чітко формулює критерії відмежування злочинного від незлочинного безпосередньо при описанні загальних положень про злочин. Йдеться про КК Республіки Молдова, в ст. 15 якого таким критерієм визнається *ступінь* заподіюваної шкоди, який визначається відповідно до ознак, що характеризують елементи злочину: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона. Критерієм же класифікації самих злочинів є *характер* і *ступінь* їх шкоди (ст. 16 КК Республіки Молдова). Цікаво, що, скажімо, КК України критерієм такої класифікації визнає ступінь тяжкості злочину, яка формально (за законом) визначається залежно від передбаченого законом виду та розміру покарання за злочин. Хоча можна передбачити, що тяжкість злочину об'єктивно залежить від тяжкості заподіяної ним шкоди.

Чіткість визначення формальних ознак необхідного для криміналізації діяння ступеня заподіюваної шкоди у тому ж КК Республіки Молдова зовсім не знімає проблеми визначення змістовних елементів такої шкоди. Адже, по-перше, критерієм визначення ступеня заподіюваної шкоди вибрані елементи юридичної абстракції (елементи складу злочину, хоча в самому КК Республіки Молдова вони іменуються "елементами злочину"), по-друге, цей процес значною мірою носить суб'єктивний характер. До того ж не зовсім зрозуміло, чи необхідно для достатньої для криміналізації діяння шкоди встановлення одного з вказаних елементів, чи кількох (тоді – яких саме), чи всієї їх сукупності?

Якщо, скажімо, торкнутися визначення ступеня шкоди за цінністю блага, то цей критерій далеко не у всіх випадках може дозволити законодавцю однозначно констатувати злочинність (або, навпаки, незлочинність) діяння. Не повинно в принципі виникати подібного питання, наприклад, при заподіянні шкоди таким благам, як життя, свобода, статева недоторканість особи – за своєї протиправності діяння, які посягають на зазначені блага, завжди злочинні. У той же час відносно багатьох інших благ такої однозначності немає. Наприклад, таким сус-

пільним цінностям, як здоров'я, власність, громадський порядок, громадська безпека шкода може заподіюватися не лише злочинами, але й іншими правопорушеннями.

Характер діяння сам по собі є визначальним при криміналізації у тому випадку, коли його шкідливість (небезпека для важливих суспільних цінностей) очевидна – вона не залишає жодних сумнівів у необхідності віднесення такого діяння до категорії злочинних. Наприклад, це можна віднести до нападу при розбої або погромів, насильству, підпалів, знищення майна при організації масових заворушень. Однак, у багатьох випадках сам по собі характер діяння без інших ознак (скажімо, характеру наслідків чи психічного ставлення до вчинюваного діяння або його наслідків) не може мати визначального значення при вирішенні законодавцем питання про криміналізацію діяння.

Що стосується характеру діяння, то сьогодні в теорії кримінального права і законодавчій практиці проблемним, зокрема, є визнання злочинним повторюваності незлочинних діянь. Йдеться про преюдиціальність, за якої саме по собі діяння при повторному його вчиненні визнається злочинним (у розглядуваному аспекті факт притягнення особи за перше діяння до юридичної відповідальності не має принципово важливого значення). Іншими словами, проблема полягає у можливості переростання кількості діянь у їх якість. Тривалий час це положення у вітчизняній науці кримінального права не викликало особливих сумнівів з точки зору його правової обґрунтованості, оскільки КК України 1960 р. (як, власне, й КК інших союзних республік) містив багато складів злочину з так званою адміністративною преюдицією. У свій час, дрібне хуліганство за певної повторюваності із адміністративного правопорушення "переростало" в злочин. Це ж мало місце і з порушенням правил пожежної безпеки, правил адміністративного нагляду та рядом інших діянь.

Останнім часом такий підхід було визнано неправильним, що потягло за собою зміну в антикриміногенній політиці та законодавчій практиці нашої держави в частині визнання повторюваних адміністративних правопорушень злочинами. Так, творці нового кримінального закону України (КК України 2001 р.), а з ними і вітчизняний законодавець відмовились від адміністративної преюдиції у кримінальному законі. У пояснювальній записці до проекту зазначеного Кодексу вказувалося: "Проект відмовляється від адміністративної преюдиції як умови кримінальної відповідальності за злочини невеликої тяжкості. Така умова призводила до того, що адміністративні проступки при повторному їх вчиненні визнавалися злочином. Це означало невиправдану криміналізацію діянь, які не досягли того ступеня суспільної небезпечності, який притаманний злочинові" [3].

Відмова від адміністративної преюдиції не означала повну відмову творців нового КК України та законодавця від визнання злочином повторюваних правопорушень незлочинного характеру. Так, ч. 2 ст. 407 КК було передбачено кримінальну відповідальність, зокрема, за самовільне залишення військової частини або місця служби військовослужбовцем тривалістю хоч і менше десяти діб, але більше трьох діб, вчинене повторно протягом року. Дещо пізніше КК було доповнено ст. 209[1], яка передбачила відповідальність за повторне умисне ненадання інформації про певні фінансові операції або повторне надання завідомо недостовірної інформації про фінансові операції. Тобто і при прийнятті нового КК, і пізніше законодавець діяв за принципом, відповідно до якого повторне вчинення діяння він визнавав як обставину, що істотно підвищує суспільну небезпеку діяння.

Відмовившись від адміністративної преюдиції і залишивши у кількох складах злочинів повторне вчинення діянь як конструктивну ознаку таких злочинів, законодавець у питаннях визначення підстав для криміналізації та відмежування злочинного від незлочинного щонайменше виявив непослідовність.

Видається, що пануюча у кримінально-правовій доктрині точка зору, відповідно до якої повторюваність діянь незлочинного характеру не може зробити їх злочинними (оскільки суспільна небезпека таких діянь при їх кількісному збільшенні не змінюється – що, зокрема, було відображено у зазначеній вище пояснювальній записці до проекту КК України), не може визнаватися безапеляційною. Так, на думку Я. Соловія повторне вчинення адміністративного проступку, у тому числі після накладення адміністративного стягнення, не підвищує суспільної небезпечності діяння і особи правопорушника. Він стверджує, що "злочин не є і не може бути сумою проступків" [4]. На мій погляд, є підстави для протилежного твердження – повторність будь-яких негативних діянь змінює (збільшує) їх шкідливість (суспільну небезпечність). Це є очевидним, виходячи з положень самого кримінального закону, які передбачають повторне вчинення злочину, по-перше, як обставину, що обтяжує покарання (ст. 67 КК України), по-друге, як кваліфікуючу ознаку великої кількості злочинів. При цьому ніхто з вчених не ставить під сумнів ту обставину, що повторне вчинення злочину підвищує його суспільну небезпечність. І підвищення небезпечності діяння у даному випадку визначається, головним чином, двома моментами: 1) новим (повторним) посяганням на певне благо (заподіянням йому додаткової шкоди – тобто більшою шкідливістю); 2) виявом стійкого злочинного наміру особи. У цьому зв'язку виникає цілком резонне питання: хіба не є в принципі характерними ці два моменти для повторного вчинення незлочинних (але протиправних) діянь?

До речі, чинні кримінальні закони деяких країн прямо визначають злочином каране у кримінальному порядку діяння, караність якого може залежати від попереднього застосування до винного адміністративного чи дисциплінарного стягнення (ч. 1 ст. 7 КК Естонської Республіки).

Підтвердженням того, що повторне вчинення незлочинного діяння змінює "якість" його шкідливості, є також передбачення відповідальності за систематичний характер певних дій (наприклад, систематичне нанесення побоїв – ч. 1 ст. 133 КК Азербайджанської республіки), їх злісний характер (злісне? зокрема, системне, багаторазове ухилення від сплати аліментів – ч. 1 ст. 164 КК України), їх повторюваність (повторне самовільне залишення військової частини чи місця служби – ст. 333 КК Азербайджанської республіки).

Не ставлячи за мету у цій статті детально охарактеризувати інші вказані вище обставини, які можуть впливати на суспільну небезпечність діяння, зазначу лише таке. Стосовно характеру наслідків як визначального чинника суспільної

небезпечності діяння, а, отже, його криміналізації, треба враховувати те, що: в одних випадках наслідки діяння взагалі важко передбачити і визначити їх, так би мовити, предметно (що виключає їх врахування при криміналізації); у других випадках реальні наслідки є крімоутворюючою обставиною, без якої криміналізація діяння є неможливою (у цьому разі проблемним для законодавця є чітке визначення наслідків); у третіх випадках при криміналізації враховуються потенційні наслідки (у таких випадках виникає проблема щодо правильного "прорахунку" можливих наслідків). Отже, наслідки діяння можуть як враховуватися при його криміналізації, так і не враховуватися – у яких саме випадках це має робитися, також є проблемою, що підлягає окремому розв'язанню. У багатьох випадках саме наслідки є тією ознакою, яка відмежовує кримінально карне діяння від адміністративного чи іншого правопорушення. Так, порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки як злочин (ст. 270 КК України) відрізняється від порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки як адміністративного правопорушення (ст. 175 КУпАП) тим, що для визнання таких порушень злочином необхідно настання відповідних наслідків – спричинення виникнення пожежі, якою заподіяно шкоду здоров'ю людей або майнову шкоду у великому розмірі. Саме ці наслідки роблять вказане діяння злочинним. Слід зазначити, що кримінальні закони деяких країн відображають особливості криміналізації діяння залежно від наслідків. Так, КК Данії (параграф 9) фіксує особливість кримінально-правової ситуації, коли караність діяння залежить від наслідку, що настав або передбачається, чи такого ж наслідку (що настав чи передбачається), який впливає на караність діяння.

Характер ставлення винного до вчинюваного діяння та його наслідків може як враховуватися при криміналізації, так і не впливати на неї. Тобто, в одних випадках криміналізації підлягає лише діяння, до якого та/чи його наслідків з боку винної особи має бути певне чітко визначене ставлення (наприклад, лише умисне), в інших – ставлення може бути різним (як умисним, так і необережним). До речі, кримінальні закони деяких країн визначають певні правила, за якими здійснюється криміналізація діянь залежно від характеру ставлення особи до вчинюваного діяння та його наслідків. Так, КК Франції (ст. 121^3) встановлює, що "злочин або проступок не мають місця у випадку відсутності умислу на їх вчинення".

Наступне запитання зводиться до того, чи є визначальною для криміналізації діяння якась одна ознака (якщо так, то яка), чи вся їх сукупність? Все залежить від конкретного діяння і навіть від обставин його вчинення: в одних випадках для визнання діяння злочинним достатньо лише однієї ознаки (наприклад, як це було продемонстровано вище, наслідків діяння), в інших відмежувати злочинне діяння від незлочинного можна лише за допомогою кількох або ж всієї сукупності ознак, які характеризують шкідливість (небезпечність) діяння. Тобто, це також являє собою складну для законодавця проблему, яка має розв'язуватися у кожному конкретному випадку законодавчого визначення правової суті протиправної поведінки.

У своїй постанові від 24 жовтня 2003 р. №7 "Про практику призначення судами кримінального покарання" Пленум Верховного Суду України роз'яснив, що "визначаючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, суди повинні виходити з класифікації злочинів (ст. 12 КК), а також із особливостей конкретного злочину й обставин його вчинення (форма вини; мотив і мета, спосіб, стадія вчинення; кількість епізодів злочинної діяльності; роль кожного зі співучасників, якщо злочин вчинено групою осіб; характер і ступінь тяжкості наслідків, що настали; тощо). У попередній редакції цієї постанови йшлося про визначення не ступеня тяжкості злочину, а ступеня суспільної небезпечності вчиненого злочину. Логічно передбачити, що перелічені й інші обставини, які характеризують суспільну небезпечність діяння, мають враховуватися не лише при призначенні покарання за вчинений злочин, а й при криміналізації діяння.

Водночас проблема полягає в тому, що визначення законодавцем суспільної небезпечності в цілому і її складових носить оціночний характер за відсутності чітких критеріїв такої оцінки. Звідси випливає небезпека гіпертрофованої ролі в процесі визначення характеру протиправності діяння (ступеня його шкідливості) суб'єктивного фактора, що створює основу для помилковості рішення при криміналізації діянь. Ця небезпека посилюється в умовах неправової і недемократичної держави, слабкості парламентаризму, недосконалості законодавчого процесу, низького рівня його наукового забезпечення.

Навіть якщо виходити з того, що закон передбачає певні критерії, за якими можна відмежовувати злочинну поведінку від незлочинної, то все одно визначення за ними конкретного змісту ознак відповідного правопорушення є виключною компетенцією законодавця. Тобто остаточне рішення залежить від законодавця, його компетентності, об'єктивності, прагнення обґрунтовано, образно кажучи, карати і милувати. Але для того, щоб рішення законодавця про визнання поведінки злочинною (чи, навпаки, незлочинною) було обґрунтованим, по-перше, у його розпорядженні мають бути достатньо чіткі критерії криміналізації діяння, розроблені науковцями і закріплені в законі (в іншому випадку навіть самий відповідальний законодавець не буде застрахований від помилок у відмежуванні злочинного діяння від незлочинного), по-друге, кожне рішення про криміналізацію діяння має бути надзвичайно виваженим, відповідальним і таким, що базується на зазначених критеріях.

Література:

1. Мельник М. Помилкова криміналізація: види, причини та наслідки // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 5. – С 88–93.

2. Беккариа Чезаре. О преступлениях и наказаниях. – М., 1939. – С. 226.

3. Проект Кримінального кодексу України. Поданий до Верховної Ради України Кабінетом Міністрів України. Реєстраційний № 1029 від 12 травня 1998 р. – С. 25–26.

4. Соловій Я. І. Межі кримінальної відповідальності: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – К., 2004. – С. 105.

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ, СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ІНСТИТУТІВ АМНІСТІЇ ТА ПОМИЛУВАННЯ

А. А. Музика,
проректор з наукової роботи
Київського юридичного інституту МВС,
доктор юридичних наук, професор;

С. М. Школа,
заступник начальника кафедри кримінального права
Юридичної академії МВС,
кандидат юридичних наук (м. Дніпропетровськ)

Правові інститути, що реалізують волю державної влади стосовно прощення осіб, які вчинили злочин, походять із глибини століть. Історично виникненню амністії і помилуванню передувало право потерпілого пробачити свого кривдника. У перекладі з грецької амністія (amnestia) – прощення, забуття, а помилування в сучасних тлумачних словниках визначається як прощення і милість [1, с. 103; 2, с. 435; 3, с. 112]. На різних етапах розвитку людства ці інститути набували різноманітних форм. Помилування має більш давню історію. Німецький правознавець Ф. Ліст писав: "Право помилування виникло в епоху Римської імперії" [4, с. 323]. У римлян прерогативою верховної влади було право видання розпоряджень про відмову або припинення кримінального переслідування стосовно певних осіб.

Поступово помилування застосовується не лише щодо конкретних осіб, а й до невизначеного кола осіб, тобто фактично набуває ознак амністії. Перші спогади про амністію зустрічаються в Стародавній Греції. Так, в Афінах у 404 р. до н. е. Тразибул після вигнання тридцяти тиранів запропонував на народному голосуванні віддати забуттю (яке афіняни називали амністією) справи минулого часу, що повернуло спокій державі. У Римській республіці амністія застосовувалась за рішенням народних коміцій, пізніше – сенату. Наприклад, після другої Пунічної війни сенат, маючи на меті ізолювати Ганнібала, проголосив амністію народам Італії, які раніше підтримували карфагенян. За часів Стародавньої Греції та Риму не допускалось амністування або помилування осіб, які повстали проти існуючого ладу, що свідчить про політичну спрямованість цих інститутів.

В імператорські часи право дарувати амністію привласнили імператори, у зв'язку з чим амністія майже злилася з інститутом помилування. В епоху феодалізму амністія нерідко проголошувалася королями, інколи з ініціативи духовенства, і нічим не відрізнялась за своїм юридичним значенням від помилування [2, с. 484–485].

Практика помилування існувала і була досить поширеною на Стародавній Русі в слов'янських князівствах. Наприклад, Данило Галицький після завоювання м. Галич, яке за допомогою боярства було захоплено Ростиславом, проявив милосердя і помилував галицьких бояр, незважаючи на їхню зраду [5]. У зв'язку з централізацією державної влади князівська милість набула більш певної форми, помилування на свій розсуд почав здійснювати монарх.

У вересні 1497 р. проводиться кодифікація законодавства, внаслідок чого з'являється Судебник Івана III, проте він не передбачає ані помилування, ані амністії. При царюванні Івана Грозного, у 1550 р., Боярська дума затвердила новий кодекс законів – Судебник, спрямований на вдосконалення центрального та місцевого управління. Цей кодекс також не вніс суттєвого законодавчого розвитку в інститути амністії і помилування. Судебник 1550 р. хоча і передбачав помилування, але не давав його тлумачення. Відповідно до положень Судебника судді про важливі справи доповідали монарху, який обирав вид покарання для винної особи або милував її. За роки свого правління Іван Грозний досить часто застосовував право помилування. Навіть у своєму заповіті від 10 березня 1584 р. він наказав звільнити після своєї смерті усіх в'язнів.

У 1649 р. було видано систематизований звід законів – Соборне Уложення, в якому законодавчо право помилування закріплювалося за монархом. Так, у ст. II зазначалося, що зрадник, який повернувся із-за кордону, при помилуванні його государем втрачав право на повернення конфіскованих земель.

Подальший розвиток помилування відбувається за часів правління Петра I, який часто милував злочинців, замінюючи смертну кару каторжними роботами. Так, з нагоди укладення миру зі Швецією Петро I видав Маніфест від 4 листопада 1721 р. "Про прощення всім каторжним і колодникам, крім смертоубивць і розбійників, внаслідок милості Всевишнього у війні". Маніфест передбачав як повне звільнення від покарання, так і його пом'якшення. Принагідно зазначити, що Указом від 30 серпня 1720 р. для проголошення цього Маніфесту було визначено спеціальне публічне місце [6, с. 89–90].

За часів царювання Катерини I, Петра II, Анни Іоанівни, Єлізавети та Катерини II також видавалися маніфести про помилування злочинців. Як правило, помилування відбувалося з нагоди свят, урочистих подій у царській сім'ї (коронація, народження спадкоємця тощо). У більшості випадків злочинцям лише пом'якшувалось призначене покарання.

Мали місце і такі випадки прояву милості, коли царське помилування здійснювалося шляхом заміни одного виду смертної кари іншим. Наприклад, Микола I засудженим декабристам – Пестелю, Муравйову-Апостолу, Рилєєву, Бестужеву-Рюміну і Каховському – замінив страту у виді четвертування повішанням [7, с. 47].

У 1820–1830 рр. спеціальною комісією під керівництвом М. М. Сперанського було підготовлено систематизований 15-томний збірник законів Російської імперії, виданий у 1832 р. П'ятнадцятий том згодом було суттєво перероблено і видано у новій редакції в 1845 р. під назвою "Уложення про покарання кримінальні і виправні". Воно передбачало помилування, яке здійснювалося у виді:

скасування покарання, призначеного вироком суду певній особі; застосування чи заміну покарання на більш м'яке і можливість поновлення винного у своїх правах. Як одна із форм помилування у ст. 170, 171 Уложення розглядалася й амністія – прощення чи пом'якшення покарання, або непритягнення до кримінальної відповідальності значної кількості винних.

У дореволюційній Росії не існувало розмежування між помилуванням та амністією, у чинному на той час законодавстві термін "амністія" не вживався, а використовувався термін "помилування" або "прощення", внаслідок якого звільнялися від покарання як індивідуально визначені особи, так і певні категорії засуджених.

Відповідно до ст. 165 Уложення про покарання кримінальні і виправні помилування винних не залежало від суду, а здійснювалось безпосередньо Верховною Самодержавною владою і було проявом Монаршого милосердя. У виключних випадках, коли суд вважав за можливе порушити перед царем клопотання про помилування, останнє згідно з Указом від 25 листопада 1869 р. підлягало доповіді царю міністром юстиції. Прохання від засуджених злочинців про помилування приймалися лише за наявності поважних причин для клопотання про полегшення їхньої долі [7, с. 46].

Одним із джерел кримінального права, що діяло на території царської Росії, у тому числі і в Україні, було Уголовне Уложення, підписане імператором Миколою II 22 березня 1903 р. Цей кримінальний закон передбачав інститут помилування і майже дослівно відтворював формулювання "Уложення про покарання кримінальні і виправні" 1845 р. Як правило, про помилування видавався Маніфест (наприклад, Маніфест від 11 серпня 1904 р. про помилування злочинців з нагоди народження спадкоємця престолу).

У новому виданні Основних державних законів Російської імперії (23 квітня 1906 р.) також передбачалось право монарха дарувати помилування. Так, у ст. 23 цього кодифікованого акта зазначалося, що Государю Імператору належить право на помилування засуджених, пом'якшення покарання і загальне прощення осіб, які вчинили злочинні діяння, із звільненням їх від суду і покарання [2, с. 448]. З 1905 р. помилування видається у формі Указу, а не Маніфесту. Прикладом може бути царський Указ від 21 лютого 1913 р. про помилування з нагоди 300-річчя династії Романових.

При формалізмі і суворості кримінальних законів помилування відігравало велику роль і виконувало функції багатьох правових інститутів, які у подальшому отримали самостійне правове закріплення (давність, дійове каяття, крайня необхідність тощо). У порядку помилування здійснювалося поновлення у своїх правах невинно засуджених осіб, звільнення від кримінальної відповідальності. Майже всі види скасування покарання виникли на підставі права монарха на помилування [2, с. 16].

До епохи Великої французької революції (1789–1794 рр.) зароджується негативне ставлення до помилування. Так, Чезаре Беккаріа вважав, що з тенденцією до пом'якшення покарань милосердя і прощення втрачають актуальність. Прощення, на його думку, не повинно бути в досконалому законодавстві, де покарання помірні, а суд справедливий. Він виступав проти закріплення інституту "прощення" в кримінальному кодексі, оскільки можливість помилування злочинця породжує в суспільстві ілюзію безкарності і примушує вірити в те, що приведення обвинувального вироку до виконання є швидше актом насильства влади, ніж результатом правосуддя [8, с. 243–244].

Проти права помилування висловлювалися також італійський публіцист Філанджієрі Гаєтано, англійський юрист Бентам Ієремія, що стало наслідком скасування помилування у Франції з 1789 р. по 1803 р. Негативне ставлення до права помилування спостерігалося також у Північній Америці, де його здійснення обмежувалося певними умовами, а саме вимогою попереднього публічного обговорення підстав застосування помилування [2, с. 16–17].

У XIX ст. в Західній Європі амністія сформувалась у самостійний інститут, який відрізнявся від інституту помилування як за своїми цілями, так і за юридичним значенням та способом застосування. Право проголошувати амністію належало в багатьох конституційних державах владі, яка приймала закони. Право помилування залишалося у компетенції глави виконавчої влади, інколи з деякими обмеженнями або гарантіями з метою запобігти можливим зловживанням. Чітке розмежування амністії і помилування було проведено у французькому праві. Так, у ст. 3 Конституційного закону від 25 лютого 1875 р. зазначалось, що право помилування належить Президенту республіки, а проголошення амністії відбувається лише шляхом видання закону.

Перший російський демократичний уряд було сформовано 2 березня 1917 р. одразу після відречення від престолу Миколи II. Він був утворений Тимчасовим комітетом членів Державної думи на період до скликання Установчих зборів і діяв з 2 березня по 25 жовтня 1917 р. Тимчасовий уряд виконував також і законодавчі функції. У декларації, опублікованій 3 березня, уряд виклав свою програму, в якій першим пунктом проголошувалася повна і негайна амністія у всіх справах політичних і релігійних, у тому числі щодо терористичних замахів і військових повстань.

Для кримінального законодавства на початку існування Радянської держави є характерним видання постанов, що містили погрози за ті чи інші злочини застосуванням покарання "з усією суворістю закону", "з усією суворістю революційних законів" або віддання до "революційного суду", "судової відповідальності" тощо без встановлення будь-яких розмірів покарання за певний злочин.

У той же час одним із перших документів Радянської влади був Декрет РНК "Про суд", прийнятий 24 листопада 1917 р., який закріпив право на здійснення помилування. Зокрема, у п. 7 Декрету зазначалось, що "право помилування і поновлення в правах осіб, засуджених у кримінальних справах, надалі належить судовій владі". Прийнятий Декрет ВЦВК "Про суд" від 7 березня 1918 р. та Інструкція "Про організацію і дію місцевих народних судів" залишили право помилування як виключну прерогативу судів. Відповідно до ст. 32 Декрету всім особам, засудженим за вироком народного суду, надавалося право клопотати перед місцевим народним судом за місцем проживання засудженого про умовне

або дострокове звільнення, а також про помилування чи поновлення в правах. Якщо місцевий суд доходив висновку, що таке клопотання має певні підстави, він передавав справу на розгляд суду за підсудністю [9, с. 15–16, 22–23].

При досить загальному формулюванні положень Декретів "Про суд" 1917–1918 рр., важко з'ясувати, чи охоплювало поняття помилування лише повне звільнення від покарання, чи під помилуванням розумілося і пом'якшення покарання, чи, можливо, воно поширювалося на випадки звільнення від кримінальної відповідальності. Встановлена законом підсудність народним судам, а також ряд випадків, в яких суд здійснював право помилування, свідчать про те, що воно не застосовувалось до осіб, які вчинили контрреволюційні чи особливо небезпечні злочини. Революційним трибуналам право на помилування не надавалось.

У перші роки Радянської влади застосовувалося не лише помилування, а видавалися й акти амністії. 10 липня 1918 р. була прийнята Конституція РСФРР, у п. "с" ст. 49 якої зазначалось, що до компетенції Всеросійського з'їзду Рад і ВЦВК належить, зокрема, право амністії, загальної і приватної [7, с. 80].

Конституцією РСФРР 1918 р. поняття загальної і приватної амністії не визначалися, хоча в теорії і на практиці під "загальною" амністією визнавалося звільнення від кримінальної відповідальності і покарання чи пом'якшення покарання невизначеного кола осіб. Під "приватною" амністією розумілося помилування – звільнення від кримінальної відповідальності і покарання або його пом'якшення індивідуально визначених осіб. Першим актом амністії, що був прийнятий Радянською владою, є постанова VI Всеросійського з'їзду Рад від 6 листопада 1918 р. "Про звільнення деяких категорій засуджених" [7, с. 82–83].

Звільнення від покарання внаслідок акта амністії та у зв'язку з помилуванням було передбачено і в першому кодифікованому кримінально-правовому акті – Керівних началах з кримінального права РСФРР 1919 р. На початку двадцятих років амністії проголошувались досить часто. Судді, які звикли до великої кількості амністій, у багатьох випадках призначали більш суворе покарання, вважаючи, що засуджені до смертної кари чи позбавлення волі будуть амністовані або помилувані.

Постановою Народного Секретаріату України "Про введення народного суду" від 4 січня 1918 року передбачалося, що право помилування, поновлення в правах засуджених "належить тим же судам" [10, с. 120]. 14 лютого 1919 року був введений Декрет Ради Народних Комісарів України "Про помилування і пом'якшення покарання" [10, с. 137]. Про вирішення клопотань стосовно помилування і пом'якшення долі осіб, засуджених вироком революційного трибуналу, йшлося також і в п. 22 Тимчасового положення про революційні трибунали, затвердженого Декретом РНК України від 19 лютого 1919 року "Про суд (Декрет і Тимчасове положення)" [10, с. 139–140].

В Україні протягом двох років (1920–1921) Всеукраїнським з'їздом Рад і Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом було прийнято близько дев'яти постанов про амністію, зокрема:

– від 22 травня 1920 р. "Про амністію різних категорій злочинців" [7, с. 137–138];

– від 7 листопада 1920 р. "Амністія до 3-ї річниці Жовтневої революції" [7, с. 138–140];

– від 5 березня 1921 р. "Про амністію" [7, с. 140–142];

– від 27 квітня 1921 р. "Про першотравневу амністію" [7, с. 142];

– від 11 травня 1921 р. "Про амністію польським громадянам" [7, с. 142–144];

– від 7 листопада 1921 р. "Амністія до IV річниці Жовтневої революції" [7, с. 147–148];

– від 30 листопада 1921 р. "Про амністію робітникам і селянам, які служили у ворожих арміях і знаходяться за кордоном" [7, с. 149];

Найбільш "широкою" за своєю дією була амністія, проголошена V Всеукраїнським з'їздом Рад 5 березня 1921 р. У постанові з'їзду передбачалось повне звільнення осіб від кримінальної чи адміністративної відповідальності і покарання, пом'якшення покарання та заміна його іншими, більш м'якими видами. Крім того, звільнялись від відповідальності особи, винні у бандитизмі, і які добровільно з'явились до органів місцевої влад не пізніше 15 квітня 1921 р., склали зброю і зобов'язалися не брати участі у збройних нападах проти Радянської влади.

Характерною особливістю цієї амністії є те, що вона поширювалась на всіх осіб, винних у вчиненні злочинів або адміністративних проступків, у тому числі і на тих засуджених, покарання яким було вже скорочено на підставі попередніх амністій. Смертна кара як вища міра покарання була замінена позбавленням волі на п'ять років. На думку П. П. Михайленка, така "широка" амністія була зумовлена, головним чином, зміцненням Радянської влади і тим, що Радянська Україна після переможного завершення громадянської війни переходила до мирного будівництва [11, с. 471].

Архієрейський Д. В. розглядає амністії, проголошені в Україні на початку 20-х років, як елемент боротьби з українським повстанством. Автор зазначає, що психологічний фактор і ряд інших вагомих причин змушували повстанців здаватися на умовах амністії. У цілому в другій половині 1921 р. припинили боротьбу і були амністовані понад 10 тис. рядових повстанців і близько 200 отаманів. Над амністованими встановлювався легальний або таємний контроль міліції, партосередків, місцевих органів влади. Обов'язковою була реєстрація за місцем проживання. Такі надзвичайні адміністративні правила зберігалися довгий час з початку дії амністії. На думку Д. В. Архірейського, органи Радянської влади на початку 20-х рр. діяли "поза межами правового поля", тому й проголошувані ними амністії для повстанців важко розглядати саме як "норму права", за своєю суттю вони були політично-пропагандистським заходом впливу на населення і засобом розколу повстанського руху [12, с. 14–15, 17].

Не вдаючись у дискусію про мету проголошення амністій у зазначений історичний період, зазначимо, що, думка, згідно з якою ці амністії не можна розглядати як "норму права", є некоректною. Приймаючи акти амністії, Всеукраїнський з'їзд Рад діяв саме в рамках закону, а дії органів Радянської влади стосовно осіб, до яких було застосовано амністію, не можна вважати підставою для визнання положень актів амністії ненормативними.

Із прийняттям Кримінального кодексу УСРР, затвердженим ВУЦВК 23 серпня 1922 р. і введеним у дію з 15 листопада 1922 р., спостерігається зменшення кількості проголошених амністій. Так, в УСРР у 1922 р. було прийнято три акти амністії, у 1923 р. – чотири, у 1924 р. – три, у 1925 – три, у 1926 – жодного, у 1927 р. – один. Це було пов'язано, зокрема, і з тим, що КК УСРР 1922 р. передбачав інститут умовно-дострокового звільнення.

Після підписання 30 грудня 1922 р. Договору про утворення СРСР приймається Конституція СРСР 1924 р., а згодом видається загальносоюзний нормативний акт – Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік. Акти амністії проголошуються як загальносоюзними, так і республіканськими державними органами відповідно до положень Конституції СРСР і Конституцій союзних республік.

Згідно з п. "ц" ст. 1 Конституції СРСР 1924 р. право проголошення амністії, що поширювалося на всю територію Союзу, належало верховному органу державної влади СРСР. Щодо осіб, засуджених судами союзних республік, право проголошення амністії, здійснення помилування і реабілітації зберігалося за Центральними Виконавчими Комітетами цих республік.

Центральними Виконавчими Комітетами союзних республік право помилування інколи застосовувалось щодо осіб, засуджених військовими трибуналами. Така практика не відповідала вимогам ст. 35 Основних начал кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, оскільки право помилування по вироках військових трибуналів було віднесено до виключної компетенції ЦВК СРСР і його Президії. У Циркулярі Президії ЦВК Союзу РСР від 18 листопада 1925 р. "Про порядок застосування амністій, виданих Центральними Виконавчими Комітетами союзних республік, щодо засуджених Верховним Судом Союзу РСР і військовими трибуналами" зазначалося, що така практика є неприпустимою. При застосуванні ЦВК союзних республік амністії на території відповідної союзної республіки, дія останньої могла поширюватися і на осіб, засуджених вироками військових трибуналів, за попереднім, у кожному окремому випадку амністії, погодженням цього питання з Президією ЦВК СРСР [7, с. 60]. За період з 1924 р. і до прийняття Конституції СРСР 1936 р. правом амністії та помилування у порядку виключення користувалися й окремі автономні республіки.

На початку 30-х рр. посилюються заходи репресії у кримінальній політиці держави, знижується кількість випадків проголошення амністії. Приблизно в середині 30-х років союзні республіки взагалі припинили видання актів амністії і обмежилися лише здійсненням актів помилування, хоча в Конституції СРСР 1936 р. і Конституціях союзних республік було закріплено положення про право останніх проголошувати амністію щодо громадян, засуджених судами союзних республік.

За часів Радянського Союзу Верховний Суд СРСР приділяв певну увагу питанням застосування амністії та здійснення помилування. Так, 16 січня 1925 р. на пленарному засіданні Верховного Суду СРСР розглядалося таке питання: чи можна вважати постанови Президії ЦВК СРСР про поновлення в правах громадянства окремих осіб, які емігрували за межі СРСР, актами застосування щодо них приватної амністії за вчинення ними інших злочинів.

Верховний Суд СРСР роз'яснив: 1) якщо постанову було прийнято на підставі клопотання особи лише про поновлення її в правах громадянства, без зазначення вчинених нею злочинів, то постанова не може одночасно розглядатися як акт приватної амністії за вчинення особою контрреволюційних або інших злочинів; 2) якщо постанову про поновлення особи в правах громадянства прийнято на підставі її клопотання про приватну амністію і за вчинені нею злочини, – таку постанову необхідно вважати актом приватної амністії. Амністований може бути притягнутий до відповідальності лише за вчинені ним більш тяжкі злочини, не зазначені у клопотанні, або у разі надання завідомо неправдивих відомостей [13, с. 475–476].

Питання, пов'язані із застосуванням амністії та здійсненням помилування, розглядалися, зокрема, у постановах Пленуму Верховного Суду СРСР від 4 березня 1929 р. "Про умови застосування давності та амністії щодо триваючих і продовжуваних злочинів" [14, с. 74–76], від 28 липня 1936 р. "Про межі прав касаційної інстанції щодо скасування амністії, застосованої судом І-ї інстанції" [14, с. 108–109], від 21 вересня 1953 р. "Про судову практику застосування конфіскації майна" (п. 13) [13, с. 486], від 22 грудня 1964 р. "Про деякі процесуальні питання, що виникли у судовій практиці при виконанні вироку" (п. 2, 3) [14, с. 772, 774], від 18 березня 1970 р. "Про вирахування строку погашення судимості" (п. 5) [13, с. 495], від 19 жовтня 1970 р. "Про судову практику умовно-дострокового звільнення засуджених від покарання і заміни невідбутої частини покарання більш м'яким" (п. 13) [13, с. 521], від 17 грудня 1971 р. "Про практику розгляду судами кримінальних справ у касаційному порядку" (п. 13, 17) [13, с. 799–802].

Відповідно до положень Конституції СРСР 1936 р. право на видання загальносоюзних актів амністії належало вищим органам державної влади і органам державного управління (п. "ш" ст. 14), а право помилування було закріплено за Президією Верховної Ради СРСР (п. "к" ст. 49). Верховним Радам союзних республік надавалося право амністії і помилування щодо осіб, засуджених судовими органами союзної республіки (п. "г" ст. 60). Проголошення амністій союзною республікою щодо осіб, засуджених судовими органами СРСР, дозволялося лише із санкції Президії Верховної Ради СРСР. Автономні республіки не мали права на видання амністії і здійснення помилування.

Починаючи з 1947 р. і по 1953 р. акти амністії взагалі не приймалися. Велика Вітчизняна війна суттєво змінила кримінальну політику держави. Посилення репресій, культ особи Сталіна сприяли зниженню політичної спрямованості амністії. У ці роки велике значення відігравало помилування. Криміналізація окремих діянь і посилення репресій відбувається до кінця 50-х років. У 1930 – 1950 рр. злочинці визнавалися ворогами суспільства, до них застосовувалися суворі покарання, які доволі часто не відповідали суспільній небезпеці вчиненого діяння та особи винного [15, с. 28–29].

Після смерті Сталіна Президія Верховної ради СРСР прийняла Указ від 27 березня 1953 р. "Про амністію" [9, с. 113–114], згідно з яким із місць позбавлення волі

звільнилося близько мільйона осіб, засуджених на строк до п'яти років (більше третини радянських в'язнів), у тому числі засуджені за бандитизм і умисне вбивство. Застосовувалася амністія і до особливо небезпечних рецидивістів.

Незважаючи на негативні наслідки застосування цього Указу (зростання злочинності, рецидиву злочинів тощо), для нього були характерними і позитивні риси. Видання цієї амністії сприяло розвитку гуманістичних рис кримінального права і запровадило процес декриміналізації. Так, у п. 8 Указу зазначалося про необхідність перегляду кримінального законодавства СРСР і союзних республік, а саме: пропонувалося замінити кримінальну відповідальність за деякі службові, господарські, побутові та інші злочини, що не становлять великої небезпеки, заходами адміністративного і дисциплінарного характеру, а також пом'якшити кримінальну відповідальність за окремі злочини.

Відповідно до цих положень Президією Верховної Ради Союзу РСР було введено умовно-дострокове звільнення з місць позбавлення волі (Указ від 14 липня 1954 р. [9, с. 23]); скасовано кримінальну відповідальність за здійснення абортів (Указ від 5 серпня 1954 р. [9, с. 23]); замінено кримінальну відповідальність за самовільний проїзд у товарних поїздах заходами адміністративного впливу (Указ від 11 березня 1955 р. [9, с. 25–26]); скасовано судову відповідальність робітників та службовців за самовільне залишення підприємств і установ та за прогул без поважної причини (Указ від 25 квітня 1956 р. [9, с. 29–30]) тощо.

Законом Верховної Ради Союзу РСР від 25 грудня 1958 р. були прийняті Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік [16], які серед підстав звільнення від покарання передбачали звільнення від покарання або його пом'якшення в порядку актів амністії та помилування (ст. 46 Основ). Кримінальний кодекс Української РСР від 28 грудня 1960 р. поряд з інститутами дострокового і умовно-дострокового звільнення від покарання, заміни покарання більш м'яким покаранням також передбачав звільнення від покарання на підставі актів амністії і помилування (ст. 54 КК).

Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, затверджені Законом Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1958 р. (ст. 5 Основ), Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР від 28 грудня 1960 р. (ст. 6 КПК) передбачали, зокрема, звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочин, внаслідок акта амністії (якщо він усуває застосування покарання за вчинене діяння), а також у зв'язку з помилуванням.

Починаючи з 60-х років, акти амністії приймалися нечасто. У більшості випадків вони проголошувалися з нагоди важливих державних подій і поширювалися на певне коло індивідуально невизначених осіб в залежності від характеру злочину, призначеного покарання та інших обставин, що зазначалися в самих актах амністії. Ініціатива видання амністії належала лише вищому органу державної влади, тобто Верховній Раді СРСР та Верховним Радам союзних республік. На відміну від амністії, помилування здійснювалося щодо індивідуально визначених осіб, як з ініціативи вищого органу державної влади, так і за клопотанням засудженого, його захисника тощо.

Акти амністії видавалися, як правило, у формі указів, акти помилування – у формі указів і постанов. Порядок здійснення помилування регламентувався постановою Президії Верховної Ради СРСР від 3 грудня 1961 р. "Про порядок розгляду в Президії Верховної Ради СРСР клопотань про помилування". Після прийняття постанови від 17 листопада 1964 р. "Про форми актів Президії Верховної Ради СРСР з питань помилування" [17] акти помилування почали видаватися у формі указу, а рішення про відхилення клопотання про помилування у формі постанови. Пізніше вийшла постанова Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1980 р. "Про порядок здійснення помилування і розгляд у Президії Верховної Ради СРСР клопотань про помилування", яка була новою редакцією постанови від 3 грудня 1961 р.

Відповідно до положень Конституції СРСР 1977 р. амністія і помилування належали до компетенції вищих органів державної влади: Верховної Ради Союзу РСР і її Президії, Верховних Рад союзних республік та їх Президій.

Після проголошення державного суверенітету колишніми союзними республіками СРСР і створення незалежних держав розпочався новий етап у розвитку кримінального законодавства, який характеризується повною самостійністю в кожній із цих країн. Більшість держав колишнього СРСР ратифікують міжнародні конвенції, які передбачають "гуманізацію" кримінального законодавства. Так, зокрема, у п. 4 ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. закріплено, що кожна особа, стосовно якої винесено вирок про смертну кару, має право просити про помилування або пом'якшення вироку. У цьому ж пункті зазначається, що "амністія, помилування чи заміна смертного вироку можуть бути даровані у будь-яких випадках".

24 серпня 1991 р. проголошується незалежність України. Функції глави держави виконували переважно Верховна Рада, яка вважалась найвищим органом державної влади України, її Президія, як постійний діючий орган державної влади, та її голова. Законом Української РСР від 5 липня 1991 р. "Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР" [18] було засновано пост Президента. В цей же день Верховна Рада Української РСР прийняла Закони Української РСР "Про Президента Української РСР" [19] та "Про вибори Президента Української РСР" [20]. 1 грудня 1991 р. відбулися вибори Президента, під час яких було вперше на конституційній основі шляхом прямих виборів обрано Президента України – Леоніда Макаровича Кравчука.

Президент України відповідно до положень Конституції УРСР 1978 р. та Конституційного договору між Президентом і Верховною Радою України "Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні до прийняття нової Конституції України" [21] оголошував амністію. Першим таким актом Президента був Указ від 17 серпня 1992 р. [22]. Він також здійснював і помилування засуджених, керуючись Положенням "Про порядок здійснення помилування осіб, засуджених судами України" від 31 грудня 1991 р. [23]. Із прийняттям Конституції України 1996 р. видання актів про амністію віднесено до компетенції Верховної Ради України.

Протягом 1991 – 2003 рр. в Україні було проголошено сімнадцять амністій (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Акти амністії, що прийняті за часів незалежності України

№ п/п	Назва документа	Дата підписання документа	Суб'єкт проголошення амністії	Вид документа
I	II	III	IV	V
1	Про амністію з нагоди річниці прийняття Декларації про державний суверенітет України [24]	11 липня 1991 р.	Президія Верховної Ради Української РСР	Указ
2	Про амністію з нагоди прийняття Акту про проголошення незалежності України [25]	25 серпня 1991 р.	Президія Верховної Ради Української РСР	Указ
3.	Про звільнення від покарання осіб, засуджених за ухилення від чергового призову на дійсну військову службу за релігійними переконаннями [26]*	11 березня 1992 р.	Верховна Рада України	Постанова
4	Про амністію з нагоди річниці проголошення незалежності України [22]	17 серпня 1992 р.	Президент України	Указ
5	Про амністію учасників війни в Афганістані та воєнних конфліктів в інших зарубіжних країнах [27]	10 березня 1994 р.	Президент України	Указ
6	Про амністію з нагоди третьої річниці проголошення незалежності України [28]	18 серпня 1994 р.	Президент України	Указ
7	Про амністію з нагоди 50-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні [29]	19 квітня 1995 р.	Президент України	Указ
8	Про звільнення з місць позбавлення волі деяких категорій засуджених жінок і неповнолітніх [30]*	20 лютого 1996 р.	Президент України	Указ
9	Про амністію у зв'язку з десятою річницею Чорнобильської катастрофи [31]	16 квітня 1996 р.	Президент України	Указ
10	Про амністію з нагоди п'ятої річниці незалежності України [32]	27 червня 1996 р.	Президент України	Указ
11	Про амністію осіб, які брали участь у масових акціях протесту проти несвоєчасних виплат заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат [33]	21 листопада 1996 р.	Верховна Рада України	Закон
12	Про амністію з нагоди першої річниці Конституції України [34]	26 червня 1997 р.	Верховна Рада України	Закон
13	Про амністію [35]	24 липня 1998 р.	Верховна Рада України	Закон
14	Про амністію [36]	16 липня 1999 р.	Верховна Рада України	Закон
15	Про амністію [37]	11 травня 2000 р.	Верховна Рада України	Закон

I	II	III	IV	V
16	Про амністію [38]	5 липня 2001р.	Верховна Рада України	Закон
17	Про амністію [39]	11 липня 2003 р.	Верховна Рада України	Закон

*У назві постанови й Указу не вживається слово "амністія", хоча, по суті, в тексті постанови йдеться про звільнення у зв'язку з проголошенням амністії, а в ст. 1 Указу прямо вказано: "звільнити в порядку амністії з місць позбавлення волі". Тому вважаємо безпідставним не відносити зазначені документи до актів амністії, як це інколи трапляється в юридичній літературі (див.: Збірник нормативно-правових актів з питань забезпечення діяльності кримінально-виконавчої системи: В 2 т. – К.: "МП Леся", 2002. – Т. 2. – С. 641–642.).

Із таблиці видно, що в 1991, 1992, 1994 роках амністія проголошувалася двічі на рік, у 1993 р. – акт амністії не видавався, а у 1996 р. – прийнято аж чотири акти про амністію. За період з 1997 по 2001 рр. закони про амністію приймалися щороку. До 1997 р. проголошення амністії здійснювалося з нагоди видатних подій у державі або з інших підстав, про що зазначалося в назві акта амністії. З 1998 р. законодавець не мотивує рішення щодо прийняття закону про амністію.

У зв'язку зі скасуванням смертної кари і заміною її на довічне позбавлення волі, а також іншими змінами у кримінальному законодавстві Указом Президента України від 12 квітня 2000 р. було затверджене нове Положення про порядок здійснення помилування [40].

Кримінальне законодавство багатьох зарубіжних країн також використовує інститути амністії та помилування, а в окремих – лише інститут помилування, який за своїм змістом, як правило, включає і положення інституту амністії. Наприклад, звільнення внаслідок акта амністії регламентується ст. 84 Кримінального кодексу Російської Федерації. Відповідно до цієї статті амністія оголошується щодо індивідуально невизначеного кола осіб, які вчинили злочини. Акт амністії може передбачати звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання або його відбування, скорочення призначеного покарання, заміну призначеного покарання більш м'яким, звільнення від додаткового покарання, зняття судимості. Відповідно до ст. 85 КК РФ помилування поширюється на індивідуально визначену засуджену особу, яка може бути звільнена від подальшого відбування покарання, тощо.

Згідно зі ст. 133^9 КК Франції 1992 р. (із змінами та доповненнями на 1 січня 2002 р.) амністія скасовує судимість, а також звільняє від покарання без можливості перегляду справи. За ст. 133^7 помилування здійснюється лише у виді звільнення від покарання [41, с. 233–234]. Норми, що передбачають можливість звільнення від покарання у зв'язку з актом амністії та/чи помилування, закріплені у Кримінальних кодексах Японії [42, с. 500], В'єтнаму [43, с. 483], Корейської Народно-Демократичної Республіки [43, с. 470], Швейцарії [44, с. 339–341], Китайської Народної Республіки [45, с. 303], Республіки Таджикистан [46, с. 103–104], Азербайджанської республіки [47, с. 111–112] тощо.

Положення про звільнення від кримінальної відповідальності і покарання внаслідок актів амністії та помилування знайшли своє відображення і в Кримінальному кодексі України 2001 р. [48] у ряді статей окремих розділів його Загальної частини: ст. 44 "Правові підстави та порядок звільнення від кримінальної відповідальності" (розділ IX "Звільнення від кримінальної відповідальності"); ст. 74 "Звільнення від покарання та його відбування", ст. 85 "Звільнення від покарання на підставі закону України про амністію або акта про помилування", ст. 86 "Амністія", ст. 87 "Помилування" (розділ XII "Звільнення від покарання та його відбування").

На наш погляд, така "розпорошеність" правових норм ускладнює осмислення зазначених інститутів. Зарубіжний законодавчий досвід свідчить про те, що умови і порядок застосування амністії та здійснення помилування нерідко регламентуються відповідними статтями однієї глави. Це, наприклад, ст. 95 "Амністія" і ст. 96 "Помилування" (глава 12 "Звільнення від кримінальної відповідальності та покарання" КК Республіки Білорусь); ст. 84 "Амністія" і ст. 85 "Помилування" (глава 13 "Амністія. Помилування. Судимість" КК Російської Федерації); ст. 81 "Амністія" і ст. 82 "Помилування" (глава 13 "Амністія. Помилування. Судимість" КК Азербайджанської республіки); ст. 82 "Амністія" і ст. 83 "Помилування" (глава 13 "Амністія. Помилування. Судимість. Реабілітація" КК Республіки Таджикистан).

Враховуючи, що в Кримінальному кодексі України норми про звільнення від кримінальної відповідальності та покарання розташовані в окремих розділах, і те, що амністія є "змішаним" видом звільнення, до того ж – і амністія, і помилування є актами вищих органів державної влади, ми вважаємо, що законодавче закріплення цих інститутів повинне здійснюватись в окремому розділі Кримінального кодексу України.

Таким чином, дослідження історії виникнення, становлення і розвитку інститутів амністії та помилування, приводить нас до таких висновків. Помилування виникло в епоху Римської імперії. У порівнянні з амністією воно має більш давню історію. Поступово помилування застосовується не лише щодо конкретних осіб, а й до невизначеного кола осіб, тобто фактично набуває ознак амністії, яка остаточно сформулювалася як самостійний інститут у XIX ст. в Західній Європі.

Аналіз історії розвитку законодавства у сфері застосування амністії та здійснення помилування виявив ряд цікавих законодавчих рішень, що містилися в нормативних документах, зокрема, за часів Російської імперії. Наприклад, в Уложенні про покарання кримінальні і виправні 1845 р. зазначалися види помилування. Формування такої норми свідчить про обґрунтоване прагнення законодавця того часу більш повно забезпечити регламентування порядку здійснення помилування.

Вивчення норм кримінального законодавства у сфері амністування і помилування деяких зарубіжних держав дозволило виявити певні переваги та вади кримінального законодавства України. Це, в свою чергу, надає додаткові підстави для подальшого вдосконалення законодавства, що регламентує застосування амністії та здійснення помилування.

Література:

1. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А – Г. – 672 с.
2. Энциклопедический словарь Русского Библиографического Института "Гранат". – М., Т. 33. – 980 с.
3. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2002. – Т. 4: Н – П. – 720 с.
4. Лист Ф. Учебник уголовного права. Общая часть. – М., 1903. – 496 с.
5. Люблинский П. И. Право амнистии. – 1907. – 80 с.
6. Ромашкин П. С. Основные начала уголовного и военно-уголовного законодательства Петра I. – М., 1947. – 390 с.
7. Ромашкин П. С. Амнистия и помилование в СССР. – М.: Госюриздат, 1959. – 364 с.
8. Беккария Ч. О преступлениях и наказаниях. – М., 1939. – 258 с.
9. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР: (1953–1991 гг.). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1992. – Ч. 1: Законодательство СССР. – 270 с.
10. Борьба с преступностью в Украинской ССР. – Т.1: 1917–1925 / Автор очерка и составитель сб. документов проф. П. П. Михайленко. – К., 1966. – С. 120.
11. Михайленко П. П. Кримінальне право, кримінальний процес та кримінологія України (статті, доповіді, рецензії): У 3-х т. – К.: Генеза, 1999. – 944 с.
12. Архірейський Д. В. Амністія як елемент боротьби з українським повстанством у 20-х роках // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – 2000. – № 2. – С. 11–18.
13. Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР (1924–1986). – М.: Известия, 1987. – 1040 с.
14. Сборник действующих постановлений Пленума Верховного Суда СССР 1924–1957 гг. – М., 1958. – 279 с.
15. Марогулова И. Л. Амнистия и помилование в российском законодательстве. – М., 1998. – 144 с.
16. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик // Ведомости Верховного Совета ССР. – 1959. – № 1. – Ст. 6.
17. Постановление Президиума Верховного Совета СССР от 17 ноября 1964 р. "О формах актов Президиума Верховного Совета СССР по вопросам помилования" // Ведомости Верховного Совета ССР. – 1964. – № 48. – Ст. 541.
18. Закон Української РСР від 5 липня 1991 р. "Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР" // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 33. – Ст. 445.
19. Закон Української РСР від 5 липня 1991 р. "Про Президента Української РСР" // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 33. – Ст. 446.
20. Закон Української РСР від 5 липня 1991 р. "Про вибори Президента Української РСР" // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 33. – Ст. 448.
21. Конституційний договір між Президентом і Верховною Радою України "Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні до прийняття нової Конституції України" // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 18. – Ст. 133.
22. Указ Президента України від 17 серпня 1992 р. "Про амністію з нагоди річниці проголошення незалежності України" // Голос України. – 1992. – 18 серпня.

23. Указ Президента України від 31 грудня 1991 р. "Про порядок здійснення помилування осіб, засуджених судами України" // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 293.

24. Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 11 липня 1991 р. "Про амністію з нагоди річниці прийняття Декларації про державний суверенітет України" // Голос України. – 1991. – 12 липня.

25. Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 25 серпня 1991 р. "Про амністію з нагоди прийняття Акту про проголошення незалежності України" // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 5. – Ст. 123.

26. Постанова Верховної Ради України від 11 березня 1992 р. "Про звільнення від покарання осіб, засуджених за ухилення від чергового призову на дійсну військову службу за релігійними переконаннями" // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 239.

27. Указ Президента України від 10 березня 1994 р. "Про амністію учасників війни в Афганістані та воєнних конфліктів в інших зарубіжних країнах" // Голос України. – 1994. – 25 березня.

28. Указ Президента України від 18 серпня 1994 р. "Про амністію з нагоди третьої річниці незалежності України" // Урядовий кур'єр. – 1994. – 20 серпня.

29. Указ Президента України від 19 квітня 1995 р. "Про амністію з нагоди 50-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні" // Урядовий кур'єр. – 1995. – 22 квітня.

30. Указ Президента України від 20 лютого 1996 р. "Про звільнення з місць позбавлення волі деяких категорій засуджених жінок і неповнолітніх" // Урядовий кур'єр. – 1996. – 24 лютого.

31. Указ Президента України від 16 квітня 1996 р. "Про амністію у зв'язку з 10-ю річницею Чорнобильської катастрофи" // Урядовий кур'єр. – 1996. – 18 квітня.

32. Указ Президента України від 27 червня 1996 р. "Про амністію з нагоди п'ятої річниці незалежності України" // Урядовий кур'єр. – 1996. – 16 липня.

33. Закон України від 21 листопада 1996 р. "Про амністію осіб, які брали участь у масових акціях протесту проти несвоєчасних виплат заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат" // Голос України. – 1996. – 18 грудня.

34. Закон України від 26 червня 1997 р. "Про амністію з нагоди першої річниці Конституції України" // Урядовий кур'єр. – 1997. – 15 липня.

35. Закон України від 24 липня 1998 р. "Про амністію" // Урядовий кур'єр. – 1998. – 13 серпня.

36. Закон України від 16 липня 1999 р. "Про амністію" // Урядовий кур'єр. – 1999. – 10 серпня.

37. Закон України від 11 травня 2000 р. "Про амністію" // Урядовий кур'єр. – 2000. – 1 червня.

38. Закон України від 5 липня 2001 р. "Про амністію" // Урядовий кур'єр. – 2001. – 21 липня.

39. Закон України від 11 липня 2003 р. "Про амністію" // Урядовий кур'єр. – 2003. – 12 серпня.

40. Указ Президента України від 12 квітня 2000 р. "Про Положення про порядок здійснення помилування" // Урядовий кур'єр. – 2000. – 28 квітня.

41. Бойцов А. И. Содержание уголовной ответственности // Вопросы уголовной ответственности и наказания: Межвуз. сборник. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1986.

42. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / Под ред. и с предисл. И. Д. Козочкина. – М.: Институт международного права и экономики имени А. С. Грибоедова, 2001. – 576 с.

43. Российское уголовное право: Курс лекций. – Т. 2: Наказание / Под ред. проф. А. И. Коробеева. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1999. – 500 с.

44. Уголовный кодекс Швейцарии / Научное редактирование и перевод с немецкого канд. юрид. наук А. В. Серебренниковой. – СПб.: Издательство "Юридический центр Пресс", 2002.

45. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики // Науч. ред. проф. А. И. Коробеев. – СПб.: Изд-во "Юридический центр-Риэлтер", 2001. – 303 с.

46. Уголовный кодекс Республики Таджикистан / Принят Законом Республики Таджикистан от 21 мая 1998 года "О принятии Уголовного кодекса Республики Таджикистан". Введен в действие 1 сентября 1998 года Постановлением Парламента Республики Таджикистан / Предисловие А. В. Федорова. – СПб.: Издательство "Юридический центр Пресс", 2001.

47. Уголовный кодекс Азербайджанской республики / Научное редактирование, предисловие докт. юрид. наук, профессора И. М. Рагимова. Перевод с азербайджанского Б. Э. Аббасова. – СПб.: Издательство "Юридический центр Пресс", 2001.

48. Кримінальний кодекс України від 5 липня 2001 року // Офіційний вісник України. – 2001. – №1. – Ст. 920.

МІЖГАЛУЗЕВІ І ВНУТРІГАЛУЗЕВІ КОЛІЗІЇ ТА ЇХ ПОДОЛАННЯ В ХОДІ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

В. О. Навроцький,
Львівський юридичний інститут МВС,
доктор юридичних наук, професор

Поняття та види колізій у чинному законодавстві. Серед недоліків чинного законодавства, які вирішальною мірою впливають на правильність його застосування, на першому місці перебуває його внутрішня суперечливість – колізійність. Під колізією звичайно розуміють таке співвідношення між двома чи більше нормами, коли вони спрямовані на регламентацію одного і того ж питання, але по-різному його вирішують. Тому застосування однієї норми виключає застосування іншої, з кількох норм, які перебувають у колізії, слід визначити якусь одну, яка є чинною. Колізія відрізняється від конкуренції норм, коли кілька з них, регламентуючи однакові положення, між собою не суперечать, можуть існувати одночасно.

Слід одразу ж підкреслити, що колізія – це явище, яке характеризує законодавство, а не право. Тому точніше було б вести мову про колізію не між нормами, а між статтями нормативно-правових актів.

Типовими видами колізії є *темпоральна* (між раніше діючим і чинним нормативно-правовим актом), *ієрархічна* (між нормативними актами різної юридичної сили), *територіальна* (між актами держави і окремих адміністративно-територіальних одиниць), *міжнародно-правова* (між актами внутрідержавного законодавства і міжнародно-правовими актами). В теорії та на практиці давно (ще з часів римського права) вироблені правила подолання такого роду колізій, які є загальновідомими і загальновизнаними. Серед них ті, які встановлюють, що пріоритет мають норми, які містяться в нормативно-правових актах:

- ✓ прийнятих з цього ж питання пізніше;
- ✓ більш високої юридичної сили;
- ✓ загальнодержавних (порівняно з актами адміністративно-територіальних одиниць);
- ✓ міжнародно-правових (порівняно з актами національного законодавства).

Ситуації ж, які виникають при колізії комплексного характеру – коли поєднуються різні її види, загалом не породжують особливих проблем для будь-якого грамотного юриста. Наприклад, навряд чи в кого виникає сумнів, що норми інструкції, навіть прийнятої пізніше, не повинні суперечити нормі закону, а якщо така суперечність має місце, то керуватися слід лише законом.

Аналіз показує, що невідповідності за змістом можуть бути не лише між різними актами (які належать до різних галузей права), але і в межах одного і того ж нормативного акта. Це дає підставу виділяти колізії *міжгалузеві* та *внутрігалузеві*. Питання вирішення саме таких колізій є чи не найбільш актуальними для кримінального права. Це обумовлено рядом обставин, зокрема:

- підпорядкуванням будь-яких нормативно-правових актів положенням Конституції України (ч. 2 ст. 8 Конституції України). Отже, кримінально-правові норми жодним чином не повинні суперечити конституційним, а виявлені невідповідності повинні вирішуватися на користь перших;
- необхідністю забезпечити відповідність кримінального закону положенням, які містяться в чинних міжнародно-правових договорах (ч. 5 ст. 3 КК України). Звідси випливає, що, по-перше, передумовою ратифікації Україною міжнародно-правових договорів є приведення кримінального закону України у відповідність з ними, а, по-друге, виявлені згодом невідповідності повинні вирішуватися на користь положень, які містяться в міжнародно-правових актах;
- особливою роллю кримінально-правових засобів, як ultima ratio. Тому кримінально-правові норми повинні бути узгодженими з положеннями "регулюючого" законодавства, на охорону яких спрямовані. Однозначно неприпустимою є ситуація, коли галузеві норми визначають правомірність певного діяння, а кримінально-правові передбачають за них відповідальність чи коли в нормативно-правових актах інших галузей права даються "рекомендації" щодо вирішення питань кримінальної відповідальності, які не узгоджуються з положеннями КК України;
- "засиллям" бланкетних диспозицій в Особливій частині КК України. При цьому відсутність нормативно-правових актів, до яких відсилає бланкента диспозиція статті КК, невідповідність вказівки на бланкетні акти в статті КК змісту самих таких актів істотно утруднює, а той взагалі робить неможливим застосування відповідних кримінально-правових норм.

Повертаючись до питання про види колізій, аналіз яких злободенний для кримінального права, слід виділити такі з них:

1) між положеннями Конституції України та статтями КК України;
2) між положеннями чинних для України міжнародно-правових договорів та статтями КК України;
3) між статтями КК України та іншими законами;
4) між статтями КК України та підзаконними нормативно-правовими актами;
5) між окремими положеннями самого КК України.

Колізії між положеннями Конституції України та статтями КК України. Колізія між конституційними і галузевими нормами звичайно виникає тоді, коли конституція приймається пізніше, ніж нормативно-правові акти інших галузей права. Тому доволі просто навести разючі приклади прямої невідповідності між положеннями, закріпленими в Конституції України 1996 р. та КК 1960 р. Досить згадати хоча б конституційне гасло про те, що усі суб'єкти права власності рівні перед законом (ч.4 ст.13 Конституції України) і значні розбіжності в умовах відповідальності за злочини проти державної і колективної власності, з одного боку, і приватної власності – з іншого боку. Більше того, КК 1960 р. передбачав захист форми власності, невідомої Конституції (особистої власності), і, водночас, не послуговувався терміном "приватна власність". Окремі із розбіжностей між конституційними положеннями і статтями КК 1960 р. усувалися в ході поточного вдосконалення законодавства, інші – через рішення Конституційного

Суду Україні (найбільш резонансним було визнання неконституційності смертної кари), більшість же так і залишалися непоміченими або з їх наявністю "мирилися" в очікуванні завершення кодифікації кримінального законодавства.

Зараз же прямої невідповідності між положеннями, закріпленими в Конституції України, та статтями чинного КК України не простежується. За великим рахунком, їх і не повинно бути. Адже КК приймався значно пізніше, ніж Конституція України, його розробники мали можливість і були зобов'язані врахувати декларації, принципи, вимоги Основного закону держави. Однак, окремі розбіжності між нормами, закріпленими в статтях КК та Конституції, все ж таки мають місце. Вони не завжди очевидні, наявність більшості із них не усіма визнається. Але заперечувати саму можливість відповідних розбіжностей навряд чи правильно.

Очевидно, що колізії між конституційними і кримінально-правовими положеннями можуть бути лише одного виду. Це розбіжності, суть яких полягає у тому, що в КК України формально передбачена відповідальність за певні діяння, а з Конституції України випливає правомірність відповідної поведінки. Причому, йдеться не взагалі про діяння, описані в диспозиції статті Особливої частини КК України, а про окремі їх різновиди, прояви. Інколи і в самому КК наводяться виключні норми, призначені для обмеження кримінальної відповідальності з врахуванням, насамперед, конституційних вимог (наприклад, ч. 4 ст. 331, ч. 2 ст. 385 КК України).

Пріоритет конституційних положень над галузевими, вища юридична сила Конституції порівняно з актами поточного законодавства щодо кримінального права означає обмеження дії цілого ряду статей КК України. Проведений аналіз показує, що є принаймні півтора десятка випадків, коли КК України формально передбачає відповідальність за певні діяння, а з норм Конституції випливає їх дозволеність. Тому *в таких випадках дія кримінально-правових норм обмежується – вони не можуть застосовуватися у тій частині, в якій не відповідають конституційним положенням*.

Таблиця 1.

Конституційні положення, з яких випливає усунення злочинності окремих видів діянь, передбачених Особливою частиною КК України

Стаття Конституції України	Положення, з врахуванням якого усувається злочинність діяння	Стаття КК України та передбачене нею діяння, злочинність якого усувається відповідно до положень Конституції
I	II	III
Частина 2 ст. 25	Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іноземній державі	Ст. 331 – перетинання державного кордону *громадянином України, який повертається на батьківщину без встановленого документа*
Частина 2 ст. 26	Іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом	Ст. 331 – незаконне перетинання державного кордону *для використання права притулку*
Частина 2 ст. 35	У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою	Ст, 335 – ухилення від призову на строкову військову службу; ст. 336 – ухилення від призову за мобілізацією; ч. 2 ст. 337 – ухилення від навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів – *щодо осіб, релігійні переконання яких суперечать виконанню військового обов'язку*

I	II	III
Ст. 39	Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування	Ст. 293 – участь *рядових учасників* в групових діях, що призвели до грубого порушення громадського порядку; ст. 293 – участь *рядових учасників* у масових заворушеннях
Частини 1, 2 ст. 42	Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування обмежується законом	Ст. 203 – заняття підприємницькою діяльність, *щодо якої немає заборон, прямо встановлених законом*; ст. 203 – заняття підприємницькою діяльністю *особами, щодо яких в законі встановлені обмеження*
Частина 3 ст. 42	Не допускається зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом	Ст. 228 – примушування до антиконкурентних узгоджених дій, *які прямо не передбачені законом про захист економічної конкуренції*
Частина 4 ст. 44	Заборона страйку можлива лише на підставі закону	Ст. 174 – перешкоджання участі у страйку шляхом інших незаконних дій, *якщо їх протиправність прямо не визначена законом*
Частина 2 ст. 51	Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття	Ст.164 – злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліменти), *за умови досягнення дітьми повноліття*
Частина 2 ст. 53	Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах	Ст. 161 – ненадання права представникам національних меншин на навчання рідною мовою *у приватних закладах освіти*
Частина 2 ст. 57	Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними	Загальне положення – *не може визнаватися злочином порушення обов'язків, якщо такі обов'язки належно не доведені до населення*
Частина 1 ст. 60	Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження або накази	Ст. 402 – відкрита відмова виконати *явно злочинний наказ начальника*; ст. 403 – невиконання *явно злочинного наказу*
Частина 1 ст. 61	Ніхто не може бути двічі притягнутий до кримінальної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення	Ст. 382 – невиконання судового рішення, *якщо воно вже було виконане раніше*; ст. 389 – ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, *якщо це покарання вже було виконане раніше*; ст. 390 – ухилення від покарання, у виді обмеження волі або у виді позбавлення волі, *якщо це покарання вже було виконане раніше*
Частина 1 ст. 63	Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї або близьких родичів, коло яких визначається законом	Ст. 385 – відмова свідка давати показання або пояснення *щодо себе, членів сім'ї або близьких родичів, коло яких визначається законом*
Частина 1 ст. 67	Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом	Ст. 212 – ухилення від сплати платежів, порядок і розмір сплати яких визначений не законом, *а іншим актом (зокрема, роз'ясненнями податкових органів)*
Стаття 71	Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є Вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права	Ст. 157 – перешкоджання здійсненню виборчого права, *якщо вибори не проводяться відповідно до закону*; ст. 159 – порушення таємниці голосування під час проведення *виборів, не передбачених законом*
Ст. 74	Не допускається проведення референдуму з питань податків, бюджету та амністії	Ст. 160 – порушення законодавства про референдум, *якщо він проводиться з питань, заборонених Конституцією*

Колізії між положеннями чинних для України міжнародно-правових договорів та статтями КК України. Про такі колізії можна говорити скоріше гіпотетично, оскільки аналіз чинного КК України та міжнародно-правових договорів не дозволяє, як видається, констатувати наявність суперечностей між ними. Це обумовлено рядом обставин:

1) особливим порядком ратифікації міжнародно-правових договорів, який передбачає попереднє проведення їх оцінки на предмет відповідності внутрішньому законодавству. Тому договори, які не відповідають Конституції (та й актам поточного законодавства), фактично не мають шансів бути ратифікованими Україною до моменту узгодження з ними актів внутрішнього законодавства. Яскравим прикладом є ситуація з визнанням Україною Статуту Міжнародного кримінального суду;

2) специфічною роллю міжнародно-правових договорів, які містять положення кримінально-правового характеру. По суті всі такі договори передбачають лише побажання щодо встановлення кримінальної відповідальності за певні діяння, зобов'язання держав-учасниць криміналізувати ті чи інші посягання та забезпечити реальне кримінально-правове переслідування винних. Відсутність чітко визначених диспозицій і санкцій не дає можливості безпосередньо застосовувати міжнародно-правові акти щодо конкретних життєвих ситуацій. Точніше, не може наставати відповідальність на підставі положень актів міжнародно-правового характеру, які не "продубльовано" в КК України (тим більше, з врахуванням вимог ч. 3 ст. 3 КК). Водночас, цілком мислимі ситуації зворотного порядку – коли КК України передбачає відповідальність за певні діяння, які, виходячи з міжнародних договорів, не повинні переслідуватися;

3) в чинному КК України враховані чи не всі положення, які випливають з міжнародно-правових зобов'язань України. Це, наприклад, виключення кримінальної відповідальності осіб, які перетнули кордон з порушеннями встановленого порядку, однак, для набуття статусу біженця.

Разом із тим, не можна не відзначити складність порівняння положень КК України та міжнародно-правових договорів, яка обумовлена, як змістовними, так і формальними чинниками:

- в Україні досі не налагоджене належне опублікування текстів ратифікованих міжнародно-правових договорів;
- не вирішене питання про чинність для України тих договорів, учасником яких свого часу став СРСР чи які підписані від імені УРСР;
- понятійний апарат міжнародно-правових актів переважно не відповідає тому, який характерний для КК України, там використовується складна і незвична для вітчизняних юристів термінологія.

У цілому ж можна констатувати, що можливі колізії між положеннями міжнародно-правових актів і КК України мають вирішуватися так:

1. *Якщо міжнародно-правовий акт передбачає встановлення кримінальної відповідальності, а в КК України вона не передбачена, то пріоритет віддається КК України.*

2. *Якщо з положень міжнародно-правового акта вбачається, що відповідальність за певні дії, криміналізовані в КК України, не повинна наставати, то перевагу мають положення міжнародно-правового акта.*

Проблема невідповідності між нормативно-правовими актами інших галузей законодавства та КК України. Системний характер законодавства передбачає, що окремі його норми не повинні суперечити одна одній. Разом із тим, випадків різного вирішення одних і тих же питань в нормативно-правових актах різних галузей українського законодавства більш ніж досить. Стосуються вони і кримінального закону.

Наведу кілька прикладів і на них спробую пояснити свою позицію щодо вирішення вказаних невідповідностей.

У цілому ряді галузевих (не кримінально-правових) нормативних актів наводяться положення, які мають відношення до кримінально-правової кваліфікації. По суті, це вказівки на те, як має бути застосований кримінальний закон у певних типових ситуаціях. Причому, далеко не всі з них заслуговують на схвалення. Чи не найбільш одіозний приклад – це ст. 17 Закону України від 23 вересня 1997 р. "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів", яка передбачає, що відповідальність за скоєння злочину проти журналіста у зв'язку з виконанням ним професійних обов'язків або перешкоджання його службовій діяльності прирівнюється до відповідальності за скоєння таких же дій проти працівника правоохоронного органу [1].

Неприйнятність такого рішення очевидна. Насамперед, наяву очевидна колізія між вказаним законом та статтями чинного КК України, які передбачають перешкоджання професійній діяльності журналістів як окремий злочин (ст. 171 КК). Крім того, журналістів за жодних обставин не можна віднести до працівників правоохоронних органів. Ці положення видаються настільки очевидними, що на них навіть не варто окремо зупинятися.

Такі ж за суттю вказівки містяться і в цілому ряді інших нормативно-правових актів. Так, в ч. 3 ст. 5 Указу Президента України від 4 березня 1998 р. № 167/98 "Про заходи щодо підвищення відповідальності за розрахунки з бюджетами та державними цільовими фондами" вказується, що відчуження платником податків майна та майнових прав, які перебувають у податковій заставі без письмової згоди органів державної податкової служби визнається ухиленням від сплати податків. Аналогічне положення міститься і в ст. 8 (підпункт 8.6.4) Закону України "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетом і державними цільовими фондами". Виходячи з цих актів, Міністерство юстиції України своїм листом №21-41-698 від 25 червня 2001 р. взяло на себе сміливість роз'яснити, що вказані дії тягнуть відповідальність, передбачену статтею 148^2 КК України 1960 р. [2].

Пропоноване щодо кваліфікації рішення викликає заперечення як за формою, так і за змістом. Не випадково Пленум Верховного Суду України в п.4 своєї постанови від 26 березня 1999 р. № 5 вказав, що відчуження посадовою особою майна або майнових прав, що перебувають у податковій заставі, вчинене без письмової згоди органів державної податкової служби за місцем знаходження платника податків,

має кваліфікуватися не за ст. 148^2 КК, як ухилення від сплати податків, а за ст. 165 чи іншими статтями КК України 1960 р., які передбачають відповідальність за посадові злочини. Позиція, викладена у вказаних Указі Президента України та Законі піддана обґрунтованій критиці в літературі.

Перелік прикладів, коли в нормативно-правових актах, які не відносяться до кримінального законодавства, містяться вказівки щодо кримінально-правової оцінки певних діянь, можна продовжувати і продовжувати. І так само можна знаходити серед них положення, які є неприйнятними з точки зору кримінального закону, загальновизнаних теоретичних позицій, підходів практики. Водночас особа, яка проводить дізнання, слідчий, прокурор, суддя, здійснюючи кримінально-правову кваліфікацію, опиняються у двозначній ситуації. З одного боку, вони змушені підкорятися закону чи підзаконному акту і кваліфікувати скоєне так, як вимагається у тому чи іншому нормативно-правовому акті. З іншого ж – розуміючи неприйнятність певного формально обов'язкового рішення з питань кваліфікації й проявляючи самостійність, здійснюючи кваліфікацію відповідно до вимог теорії і практики кримінального права, самостійно тлумачачи норми КК України, правозастосовувач йде на порушення іншого закону, указу, постанови.

Внутрішньогалузеві колізії й їх подолання. Однак, трапляються і колізії в межах окремого нормативно-правового акта. Аналіз КК України 2001 р. показує, що в ньому є види колізії, які не вписуються в жоден із звичних її видів. Це колізії між:

1) статтями Загальної і Особливої частини КК;

2) між назвами розділів і їх змістом, між назвами статей і їх диспозиціями:

3) нормами, викладеними в статтях Особливої частини КК.

Наявність колізій між статтями одного і того ж закону обумовлена використанням понять різного ступеня узагальнення, які не узгоджуються об'ємом. До вирішення таких колізій не можуть бути застосовані вже існуючі правила подолання суперечностей між різними нормами, адже всі статті містяться в одному і тому ж законі, рівні за юридичною силою, прийняті, здебільшого, одночасно. До того ж, в колізії можуть перебувати не різні норми, а різні статті, кожна з яких містить складові однієї і тієї ж кримінально-правової норми. Тут слід шукати й обґрунтовувати інші правила. Поки що вони теорією кримінального права не вироблені, слідчо-прокурорською та судовою практикою – не апробовані, на законодавчому рівні – не регламентовані.

Звідси випливає, що суперечливість між статтями одного і того ж КК дає великий простір для появи помилок у кримінально-правовій кваліфікації, утруднює їх виявлення і робить проблематичним виправлення. Адже один юрист може приймати рішення з питань кваліфікації, беручи за основу одну статтю, інший – ту, яка передбачає зовсім не таке вирішення питання, і кожен з них вправі бути переконаним у своїй правоті, вважати помилковим не своє, а саме інше рішення.

В цілому ж слід констатувати, що наявність колізій між нормами одного і того ж нормативно-правового акта є неприпустимим явищем. Суперечливість же між нормами різних галузей, а тим більше, між нормами однієї і тієї ж галузі законодавства свідчить про його недоліки. Такі недоліки доводиться долати в ході правозастосування, слід попереджувати в ході правотворчості, усувати під час вдосконалення законодавства.

Колізії між статтями Загальної й Особливої частини КК України. Аналіз чинного КК України показує, що цілий ряд положень, викладених у статтях його Загальної частини явно не відповідає положенням Особливої частини. Причому, мова йде не лише про термінологічну неузгодженість, дрібні "помарки", які не перешкоджають правильному застосуванню закону, а й про значні розбіжності, що стосуються самої суті положень, регламентованих у нормах, які перебувають у відносинах колізії.

Неузгодженість між окремими положеннями Особливої частини КК України в цілому не перешкоджає їх правильному застосуванню. Адже кожна із відповідних норм відносно автономна, може застосовуватися незалежно від іншої. Тому, наприклад, неодноразово вказана в літературі невідповідність між визначенням поняття *вбивства* в ч.1 ст. 115 КК України як лише умисного діяння і використання цього ж терміна в ст. 119 КК для позначення відповідного необережного злочину, мабуть, не стає на заваді кваліфікації відповідних посягань та призначенню за них покарання.

Принципово інша ситуація має місце при колізії між положеннями, які викладені в статтях Загальної і Особливої частини КК України. Відомо, що вони не застосовуються самостійно, у відриві від інших. Тому суперечність між ними ставить питання про необхідність визначення, якою ж нормою – Загальної чи Особливої частини КК України слід керуватися в конкретному випадку, якій із них віддати перевагу.

Можна навести цілий ряд конкретних прикладів різного підходу законодавця до вирішення одних і тих же питань в статтях Загальної та Особливої частини КК України. Для чіткості викладу вони відображені в таблиці:

Таблиця 2

Суперечності між статтями Загальної та Особливої частини КК України

Положення Загальної частини	Положення Особливої частини	В чому полягає невідповідність
I	II	III
Ч. 2 ст. 18 КК: Спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, *суб'єктом* якого може бути лише певна особа	В статтях Особливої частини спеціальні ознаки суб'єкта стосуються лише *виконавця злочину*	Поняття суб'єкта злочину охоплює не лише виконавця, але й інших співучасників. Не існує злочинів, суб'єктом яких може бути лише певна особа, – є злочини, виконавцем яких може бути лише певна особа
Ч. 6 ст. 27 КК: Особи, які вчинили ці діяння [заздалегідь не обіцяне переховування злочину] підлягають відповідальності *лише у випадках, передбачених статтями 198 та 396 цього Кодексу*	Ч.1 ст.256 КК: Заздалегідь не обіцяне сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності...	В Особливій частині передбачена відповідальність за випадок, який виходить за межі переліку, визначеного статтею Загальної частини
Ч. 4 ст. 28 КК: Злочин визнається вчиненим злочинною організацією, ...члени якої за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності *з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів...*	Ч.1 ст.255 КК: створення злочинної організації *з метою вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину...* Ст.257 КК: Організація озброєної банди *з метою нападу...*, участь у такій банді *чи вчинюваному нею нападі*	В Загальній частині наявність злочинної організації пов'язується з метою вчинення кількох злочинів, а в Особливій – і одного

I	II	III
Ч. 1 ст. 32 КК: Повторністю злочинів визнається вчинення двох або більше злочинів, передбачених *тією самою статтею або частиною статті* Особливої частини цього Кодексу	Примітка 1 до ст.185 КК: У статтях 185, 186 та 189–191 повторним визнається злочин, вчинений особою, яка раніше вчинила *будь-який із злочинів, передбачених цими статтями або статтями 187, 262* цього Кодексу	В Загальній частині під повторністю розуміють повторність тотожних злочинів, в Особливій – також однорідних. Тобто, Особлива частина визначає повторність ширше, ніж Загальна
Ч. 1 ст. 33 КК: Сукупністю злочинів визнається вчинення особою двох або більше злочинів, передбачених *різними статтями або різними частинами однієї статті* Особливої частини цього Кодексу...	Існують випадки кваліфікації злочинів, передбачених *однією і тією ж статтею Особливої частини*, але з посиланнями чи без посилання на статті Загальної частини. Наприклад, крадіжка, вчинена повторно, і замах на крадіжку, вчинену повторно однією і тією ж особою (ч. 2 ст. 185 КК, ч. 2 ст. 15 КК).	Можлива сукупність злочинів, передбачених не різними, а однією і тією ж статтею Особливої частини КК – поєднання повторності із сукупністю злочинів
Ч. 2 ст. 59 КК: Конфіскація майна встановлюється лише за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини...	Санкції статей Особливої частини КК про злочини, які не відносяться до тяжких чи особливо тяжких, де передбачена конфіскація: ч.1, 2 ст. 176, ч. 1, 2 ст. 177, ч.1, 2, 3 ст. 204, ч.1, 2 ст. 208, ч. 1 ст. 209, ч. 2 ст. 216, ч. 2 ст. 240, ч. 1, 2 ст. 244, ст. 246, ч. 1, 2 ст. 248, ч. 1, 2 ст. 249, ч. 1, 2, 3 ст. 300, ч. 1, 2 ст. 301, ч. 1 ст. 332, ст. 334 КК. Санкції статей Особливої частини, де передбачена конфіскація майна щодо *злочинів, які можуть вчинятися з різних* мотивів: ч. 2, 3 ст. 149, ч. 1, 2 ст. 201, ч. 1, 2 ст. 208, ч. 2 ст. 209, ч. 3 ст. 212, ч. 2 ст. 216, ч. 1, 2 ст. 244, ст. 246, ч. 1, 2 ст. 248, ч. 1, 2 ст. 249, ст. 257, ч. 1, 2, 3 ст. 300, ч. 1, 2, 3 ст. 301, ч. 1, 2, 3 ст. 305, ч. 3 ст. 311, ч. 2 ст. 317, ч. 1, 2 ст. 332, ст. 334, ч. 3 ст. 364, ч. 2 ст. 369, ч. 1, 2 ст. 446 КК	Конфіскація майна (спеціальна конфіскація – знаряддя і засобів вчинення злочину, предметів, здобутих злочинним шляхом, предметів злочину) передбачається і щодо злочинів, які не відносяться до тяжких чи особливо тяжких. Конфіскація майна передбачена щодо злочинів, які можуть бути вчинені як з користі, так і з інших мотивів

Загальні засади визначення співвідношення між статями Загальної й Особливої частини КК України. Інколи стверджують, що статті Особливої частини КК можуть і не відповідати, не бути строго підпорядкованими щодо статей його Загальної частини, що Особлива частина кримінального законодавства розвиває і уточнює Загальну частину, а відповідні норми перебувають у співвідношенні *загальної* та *спеціальної*. На цій основі робиться висновок, що у випадку невідповідності між ними питання кваліфікації і призначення покарання слід вирішувати так, як це випливає зі статей Особливої частини КК. Погодитися з таким підходом не можна, оскільки:

- співвідношення *загальної* і *спеціальної* норм далеко не тотожне співвідношенню *загального* і *особливого*. Перше характеризує співвідношення норм за об'ємом та відмінність у колі випадків, які охоплюються кожною із них, друге – виражає взаємозв'язок окремих сторін одного і того ж явища, взаємодоповнення ознак, які стосуються єдиної норми;
- концепція про співвідношення *загальної* і *спеціальної* норм може бути застосована лише щодо правових норм, які в цілому виражені в статтях як Загальної, так і Особливої частини КК. Тому не можна говорити про те, що в такому співвідношення знаходяться положення, які виражені окремо в статтях

Загальної і Особливої частини КК. Адже в жодній із таких статей не викладена правова норма повністю;

- положення Особливої частини КК щодо положень Загальної частини цього закону перебувають у відносинах субординації, вони не можуть виходити за межі того, що визначено Загальною частиною КК. Це випливає, перш за все, з розуміння Загальної частини як того, що "винесене за дужки" з усіх норм кримінального закону, що спільне, однакове для відповідних норм Особливої частини;
- виділення певного законодавчого матеріалу в Загальну частину служить не лише суто технічним потребам – уникнути повторень, скоротити обсяг закону. Це має куди більш глибокий зміст – задекларувати і закріпити найбільш принципові положення, встановити чіткі рамки, в яких мають вирішуватися часткові питання. Загальна частина КК виступає запорукою того, що при встановленні відповідальності за окремі злочини і її реалізації не будуть порушуватися обмеження, вироблені в ході багатовікового розвитку права, будуть дотримані гарантії прав особи, щодо якої застосовується кримінальний закон, реалізуються принципи даного нормативно-правового акта. Інакше, виділення Загальної частини КК, за великим рахунком, втрачає своє значення.

З викладеного випливає, що Загальна частина КК України має пріоритет над Особливою частиною. Це стосується як питань законотворчості, так і правозастосування. Інакше кажучи, законодавець зобов'язаний формулювати статті Особливої частини КК України таким чином, щоб вони не виходили за межі, не входили у суперечність зі статтями Загальної частини; *особа ж, уповноважена на застосування кримінально-правових норм, мусить при виявленні колізії між частинами одного і того ж закону вирішувати певні питання так, як цього вимагає Загальна частина КК України.*

Шляхи усунення колізій між Загальною й Особливою частиною КК України в ході його вдосконалення. Колізії повинні усуватися з КК України шляхом внесення до нього змін. Однак, це процес непростий і внесення найближчим часом більш-менш масштабних змін до закону, прийнятого внаслідок складного, тривалого, нерідко конфліктного процесу кодифікації кримінального законодавства України чекати не доводиться. Це, однак, не виключає необхідності розробки шляхів, якими можуть усуватися колізії між Загальною і Особливою частиною КК України.

Так, в Загальній частині КК можна викласти загальне правило про те, що в регламентація злочинності та караності окремих злочинів в Особливій частині КК може відрізнятися від вирішення відповідних питань в Загальній частині. Тобто, йдеться про проголошення можливості розбіжностей між Загальною та Особливою частиною одного й того ж самого закону. Однак, по суті, це означає декларування необов'язковості Загальної частини, за великим рахунком, її непотрібність. Враховуючи, що ступінь досконалості кримінального законодавства (як і будь-якої іншої галузі законодавства) багато в чому визначається тим, наскільки розвинутою є його Загальна частина, що саме в Загальній частині закріплюються найбільш важливі, принципового характеру питання, піти на такий крок не уявляється можливим.

Ще один прийом подолання колізій полягає в тому, що такого роду положення можуть міститися в окремих статтях Загальної частини. Викласти їх доречно шляхом застережень типу: "За винятком випадків, передбачених статтями Особливої частини цього Кодексу".

Тоді, як загальне правило, буде прийняте те, що Особлива частина підпорядковується Загальній частині КК, регламентує питання відповідальності в межах, визначених нею. Однак, щодо вирішення певних питань допускається відхід від правил, унормованих в Загальній частині КК. Наприклад, ознакою злочинної організації визнаватиметься наявність в ній трьох чи більше учасників, окремі ж види таких організації, зокрема, банда, матиме місце і тоді, коли вона утворена двома суб'єктами.

Таке рішення також не видається бездоганним. Адже при його реалізації:

- все одно буде підірване значення Загальної частини КК України як сукупності положень, що поширюються на всю Особливу частину;
- враховуючи динамічний характер кримінального законодавства, те, що зміни та доповнення переважно вносяться в статті Особливої частини КК України, проблематично визначити коло випадків, щодо яких регламентація у Загальній та Особливій частині КК повинна відрізнятися;
- вимагаються чіткі і однозначні формулювання в Особливій частині для того, щоб можна було визначити чи в конкретному випадку слід виходити з положень Загальної частини чи має місце виняток. Сучасний же рівень законотворчості не дає підстав сподіватися на те, що відповідні норми будуть викладені належним чином. Крім того, це призведе до необхідності перехресних посилань між статтями Загальної і Особливої частини КК України та збільшення обсягу нормативно-правового акта в цілому.

Виходячи з викладеного, найбільш вдалим способом усунення аналізованих колізій видається зміни в статтях Загальної та Особливої частини КК України – такі їх формулювання, при яких відповідні питання регламентувалися б на основі єдиних вимог. Ці зміни можуть і повинні стосуватися:

– статей Загальної частини – розширення об'єму викладених там понять з тим, щоб вони охоплювали всі випадки, передбачені статтями Особливої частини КК. Так, доцільно змінити поняття повторності злочинів в ст.32 КК України, передбачивши, що нею визнається вчинення двох або більше злочинів, передбачених тією самою статтею або частиною статті, а у випадках, передбачених Особливою частиною цього Кодексу, і різними її статтями. Що ж до статті, яка регламентує конфіскацію майна (ст.59 КК України), то в ній слід вказати, що так звана спеціальна конфіскація застосовується щодо злочинів будь-якого ступеня тяжкості. А ще краще, інститут спеціальної конфіскації взагалі регламентувати в Кримінально-процесуальному кодексі України, а в КК України передбачити *лише загальну конфіскацію – як вид покарання*;

– статей Особливої частини – звуження об'єму понять, які там застосовані і зведення їх до тих, які містяться в Загальній частині КК. Так, поняття злочинної організації в ст.255 КК України, банди в ст.257 КК належало б викласти так, щоб не викликало сумнівів, що вони створені для вчинення щонайменше двох тяж-

ких чи особливо тяжких злочинів. Якщо ж законодавець притримується іншої позиції щодо ознак злочинного співтовариства, то йому належить внести зміни в ч.4 ст.28 КК України.

Невідповідність між назвами розділів і їх змістом, між назвами статей і їх диспозиціями. Невідповідність між назвами структурних елементів КК України та диспозиціями відповідних статей є недоліком, наявність якого констатувався і щодо раніше чинного КК [3], який має місце і в КК України 2001 р. Прикладів може бути наведено більш ніж достатньо, на окремі з них вже зверталася увага в публікаціях [4].

Звісно, не всі з них містять в собі потенційне джерело помилок у кримінально-правовій кваліфікації. Однак, не виключено, що в окремих випадках, доведеться зустрітися з випадками, коли різнобій між структурними частинами однієї і тієї ж статті Особливої частини КК України призведе до неправильного застосування закону. Одіозний, як видається, приклад, викладемо у формі таблиці, де простим курсивом виділена вказівка на предмет посягання, курсивом напівжирним – на предмет, вказаний лише у назві:

Таблиця 3

Невідповідність між назвою і диспозицією статті Особливої частини КК України

Номер статті КК УКРАЇНИ	Назва статті	Диспозиція
Ст. 200	Незаконні дії з *документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, **обладнанням для їх виготовлення***	Підробка *документів на переказ, платіжних карток та інших засобів доступу до банківських рахунків*, а так само придбання, зберігання, перевезення, пересилання з метою збуту *підроблених документів на переказ чи платіжних карток* або їх використання чи збут

Як видно, відповідне обладнання передбачене як предмет лише в назві статті, в диспозиції ж про нього немає прямої вказівки. В зв'язку з цим виникає питання, чи настає відповідальність за ст. 200 КК України (як за закінчений злочин) у випадку, наприклад, перевезення з метою збуту обладнання для виготовлення платіжних карток?

Видається, що в подібних випадках слід виходити з таких засад:

- ✓ назва структурного елементу закону призначена, головним чином, для полегшення пошуку відповідного розділу, статті;
- ✓ такі назви не визначають зміст кримінально-правових норм, не є частиною самої норми;
- ✓ назви можуть лише додатково використовуватися для визначення змісту термінів, які використано в диспозиції статті КК;
- ✓ кримінальна відповідальність настає лише за умови, що встановлені обов'язкові ознаки складу злочину, які вказані у диспозиції статті КК.

З викладеного випливає правило, що *у випадку невідповідності між назвою статті КК і її диспозицією слід віддавати пріоритет диспозиції статті.*

Колізії між окремими статтями, частинами статей Особливої частини КК України. Доводиться констатувати і існування колізій між окремими статтями чи частинами статей Особливої частини КК України. Це, зокрема, має місце щодо частин статей, які містять забороняючу норму та норму, яка передбачає звільнення від кримінальної відповідальності при позитивній посткримінальній поведінці. Так, в ч. 1 ст.111 КК України передбачено, що державна зрада полягає у вчиненні принаймні однієї з трьох дій:

1) перехід на бік ворога;

2) *шпигунства*;

3) надання допомоги... в проведенні підривної діяльності проти України.

Диспозиція вказаної статті не дає підстав вважати, що державна зрада полягає у самих по собі контактах з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками, отриманні злочинного завдання. Така поведінка становить собою або ж виявлення умислу на вчинення злочину, передбаченого ч.1 ст.111 КК України, або ж готування до нього. Але аж ніяк не закінчений злочин.

В той же час, з ч. 2 ст. 111 КК України, де передбачені умови звільнення від кримінальної відповідальності за державну зраду, випливає, що вона підлягає застосуванню і тоді, коли громадянин України "на виконання злочинного завдання... ніяких дій не вчинив". Однак, в такому випадку цей громадянин не вчинив закінченого злочину, не виникли підстави для відповідальності, немає від чого його звільняти. Сам же текст частини статті, яка передбачає звільнення від кримінальної відповідальності при даному виді позитивної посткримінальної поведінки, вказує на те, що законодавець виклав норму так, що різні частини цієї статті суперечать одна одній.

Видається, що в таких випадках потрібно керуватися принципом, відповідно якого всі неясності, суперечливості закону вирішуються на користь особи, щодо якої застосовується кримінальний закон. Тому, *у випадку колізій між різними частинами статей, окремими статтями Особливої частини КК України слід застосовувати статтю, її частину, яка найбільш "сприятлива" для особи, дії якої кваліфікуються.*

Література:

1. Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 50. – Ст. 302.

2. Бухгалтерская газета. – 2001. – 3 августа. (№ 30).

3. Тростюк З. Щодо назв у понятійному апараті Кримінального кодексу України // Право України. – 1999. – № 12. – С. 77–80.

4. Навроцький В. О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). – К.: Атіка, 2001. – С. 45–52.

УГОЛОВНОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ НУЖДАЕТСЯ В РАСШИРЕНИИ АЛЬТЕРНАТИВНЫХ ФОРМ ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ПРАВОНАРУШИТЕЛЕЙ ПРИ ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ПРАВОСУДИЯ ПО УГОЛОВНЫМ ДЕЛАМ

В. М. Хомич

зам. директора по научной работе Института переподготовки и повышения квалификации судей и работников прокуратуры Республики Беларусь, доктор юридических наук, профессор

Современная уголовная политика должна быть социально ориентированной и по возможности не сопровождаться отрывом осужденного от привычных условий, в которых происходит процесс нормальной жизни человека. Конечно, такая ориентация в уголовной политике вовсе не означает отказа от применения строго изоляционных мер наказания (лишение свободы, пожизненное заключение) для преступников, представляющих серьезную опасность для общества и его граждан в связи с совершением тяжких и особо тяжких насильственных преступлений. Тем не менее, прогнозируя развитие уголовной политики, все-таки следует ориентироваться на тенденцию расширения применения альтернативных наказанию (прежде всего лишению свободы) мер уголовной ответственности в отношении лиц, вступивших в конфликт с уголовным законом. Принятый в 1999 г. Уголовный кодекс Республики Беларусь (далее – УК Беларуси) в целом позволяет реализовать такую тенденцию. Однако в самом уголовном законе (УК Беларуси) и сопровождающем его Уголовно-процессуальном и Уголовно-исполнительном кодексах Республики Беларусь (далее, соответственно – УПК и УИК Беларуси) имеются деструктивные положения и просто пробелы, которые не позволяют в полной мере реализовать указанную прогрессивную тенденцию в уголовной политике. На некоторые наиболее существенные из них следует обратить внимание уже сегодня.

1. В качестве исходного положения более широкого применения альтернатив лишению свободы при осуществлении правосудия по уголовным делам следует на деле, а не декларативно отказаться от возмездных начал при избрании мер уголовной ответственности лицам, обвиняемым в совершении преступления. Практическое и правовое разрешение данной проблемы упирается в то, что в качестве субъективного основания уголовной ответственности выступает вина в её сугубо психологическом понимании. Безусловно, как субъективное основание уголовной ответ-

ственности вина в таком её понимании не вызывает возражений. Однако для индивидуализации уголовной ответственности психологическая концепция вины, принятая в отечественном уголовном праве и практике судебных органов, явно не достаточна. Если при индивидуализации меры уголовной ответственности суд будет исходить только из психологической природы вины лица в совершении преступного, т. е. не определять **степень вины** с учетом социальных факторов, предопределивших преступное поведение, то правосудие всегда (желает оно этого или не желает) будет склоняться к жестко возмездным началам при осуществлении уголовной политики. Ориентация в нынешнем уголовном судопроизводстве только на *психологическую концепцию* вины не в состоянии обеспечить индивидуализацию ответственности, ибо она сориентирована только на требования, обращенные к правонарушителю и обусловленные наличием запрета, и совершенно игнорирует учет социальных фактов, виктимизирующих и, следовательно, *оправдывающих* поведение преступника. Особенно зримо это проявляется в сфере наказуемости деяний, нарушающих установленные государством уголовно-правовые запреты в сфере защиты предпринимательской деятельности.

Так называемая нормативная концепция вины ориентирует правосудие учитывать нормативность, т. е. степень антисоциальности вины, допущенной при совершении конкретного преступления, и не требует строго законодательного регулирования, поскольку она имманентно выражает (должна выражать) акт правосудия. Именно нормативное понимание вины для суда есть правовая предпосылка обсуждения социального фактора (общественной опасности) преступления с учетом правовой оценки как установленного уголовным законом под угрозой наказания запрета, так и ***степени оправданного упрека к деятелю***, его нарушившему, без чего невозможно правосудие по уголовному делу и, следовательно, возможное смягчение карательной политики. В этой связи в качестве первоочередного шага в ст. 62 УК Беларуси (Общие начала назначения наказания) после слов "суд учитывает … и степень общественной опасности совершенного преступления" дополнить словами ***"степень вины лица в его совершении"***.

2. Прогнозируемое в начале реформ более широкое применение наказаний и мер уголовной ответственности, альтернативных лишению свободы, конечно же, базировалось на стратегии определенного риска, который предполагалось нейтрализовать более высоким уровнем организации исполнения такого рода правовых санкций и, соответственно, созданием специализированных органов, способных это обеспечить. К сожалению, такая система организации исполнения альтернативных лишению свободы уголовных санкций в республике не сформирована.

Уголовно-исполнительные инспекции, на которые было возложено исполнение практически всех уголовных санкций, не связанных с ограничением или лишением осужденного свободы, без структурной реорганизации и увеличения штатной численности сотрудников не смогли обеспечить надлежащее и эффективное исполнение указанных уголовных санкций. Организационно и материально уголовно-исполнительные инспекции все еще находятся вне системы Департамента исполнения наказаний МВД Республики Беларусь. Более того, отчетливо проявляется тенденция отхода от намерений формирования завершенной и профессионально выстроенной системы органов по исполнению уголовных санкций, не связанных с ограничением или лишением свободы. Это существенно дезориентирует общество и правосудие в необходимости применения альтернативных лишению свободы видов наказания и мер уголовной ответственности.

3. Сохраняется на законодательном и практическом уровнях назначение несоразмерного наказания за преступления, не представляющие значительной опасности. Несмотря на многочисленные попытки высшей судебной инстанции (Верховного Суда Республики Беларусь) стабилизировать тенденцию на резкое снижение применения лишения свободы за совершение преступлений, не представляющих большой общественной опасности, и за менее тяжкие преступления, они пока остаются безуспешными. Из 20587 лиц, осужденных в 2003 г. к лишению свободы, 1966 осуждено к данной мере наказания за совершение **преступлений, не представляющих большой общественной опасности**, а 8323 человек – **за менее тяжкие преступления**. Таким образом, более 50% лишенных свободы – это лица, осужденные за совершение **не тяжких преступлений**. Аналогичная ситуация сохраняется и в 2004 г., если судить по статистическим показателям применения наказания за первое полугодие этого года.

Как результат, в стране нет устойчивой уголовной и, следовательно, судебной политики в области применения лишения свободы и альтернативных ему видов наказания и мер уголовной ответственности, что в конечном итоге и привело к деформации и самого лишения свободы как наиболее строгого наказания и средства изоляции от общества действительно опасных преступников. Самое печальное то, что лишение свободы утрачивает свойства радикальной карательной меры для большинства населения, потому что оно применяется повсеместно, как и повсеместно происходит освобождение от его отбывания по амнистии, которые практически проводятся ежегодно, или вследствие условно-досрочного освобождения, которое также утратило свойство **исключительности.**

Между тем, очевидно, что пределом кары в системе наказания может (и должно) быть только **лишение свободы**, которое следует применять к преступникам, нахождение которых на свободе небезопасно для общества и его граждан. Социальное отношение к лишению свободы как к высшей ***исключительной каре*** за совершенное преступление – есть та основа, на которой должна строиться система уголовных санкций и дифференциация уголовной ответственности.

Общий негативный фон карательной политике на основе УК Беларуси 1999 г. создает чрезмерное и очевидно неоправданное завышение карательных санкций за большинство преступлений.

4. Следует обратить внимание и на проблему классификации преступлений по степени их тяжести, которая составляет основу дифференциации и индивидуализации уголовных санкций при назначении наказания и иных мер уголовной ответственности.

Если классификация преступлений по степени их тяжести составляет основу, на которой базируется дифференциация мер уголовной ответственности, то

такая классификация должна основываться только ***на объективных свойствах опасности конкретного преступления***, а не на субъективных качествах деятеля, совершившего преступление (повторность совершения преступного деяния, наличие рецидива). Между тем, Особенная часть УК Беларуси 1999 г. достаточно подробно дифференцирует уголовную ответственность с установлением соответствующих пределов санкции и по признакам, которые относятся только к характеристике деятеля (судимость, повторность совершения преступления).

Поэтому выход из создавшего положения состоит в том, чтобы:

– во-первых, снизить по целому ряду наиболее распространенных преступлений уровень наказуемости до шести лет и тем самым перевести эти преступления в категорию менее тяжких.

– во-вторых, устраняя несогласованность института классификации преступлений с общими началами и правилами назначения наказания и системой дифференциации уголовной ответственности на уровне Особенной части, необходимо дополнить статью Уголовного кодекса, предусматривающую классификацию преступлений по степени их тяжести, следующим положением:

"При установлении судом категории тяжести совершенного преступления, квалифицирующие обстоятельства субъективного характера, связанные только с более высокой степенью общественной опасности лица, совершившего преступление, независимо от пределов наказуемости данного преступления с учетом таких квалифицирующих обстоятельств, не влияют на изменение категории тяжести преступления по сравнению с основным видом данного преступного деяния".

Это позволило бы снять ограничения для применения альтернативных лишению свободы уголовных санкций (ст. ст. 77–79 УК Беларуси), если суд назначит за совершенное преступление наказание в виде лишения свободы в пределах до пяти лет, хотя в соответствии с санкцией за данное преступление (при наличии, например, повторности) данное наказание может быть назначено и на срок более шести лет.

В этой связи предлагается дополнить ст. 12 УК Беларуси частью 6 следующего содержания:

"6. При установлении судом категории тяжести совершенного преступления в соответствии с пределами его наказуемости учитываются только квалифицирующие признаки, определяющие более высокую степень опасности преступного деяния по сравнению с основным видом данного преступления.

Квалифицирующие признаки субъективного характера, определяющие только более высокую степень общественной опасностью лица, совершившего преступление, независимо от пределов наказуемости данного преступления с учетом таких признаков, не изменяют категорию тяжести преступления по сравнению с основным видом данного преступного деяния".

5. Касаясь проблемы дифференциации уголовной ответственности, нельзя оставить без внимания проблему индивидуализации наказания при рецидиве

преступлений. Опять же эта проблема связана с тем, что ответственность за рецидив преступлений дифференцируется как на уровне общих начал назначения наказания, так и в статьях Особенной части УК. При таком положении применение правил ст. 65 УК Беларуси должно быть ограничено только случаями рецидива, который основан на наличии неоднократных судимостей (не менее двух судимостей до совершения нового умышленного преступления, за которое лицо осуждается). Эти правила должны применяться независимо от того, предусматривает или не предусматривает статья Особенной части УК рецидив в качестве квалифицирующего признака.

Часть вторую ст. 65 УК Беларуси изложить в следующей редакции:

"2. При неоднократном рецидиве преступлений, то есть при осуждении лица, которое ранее дважды или более осуждалось за совершение умышленного преступления, срок наказания за рецидив не может быть менее половины, за опасный рецидив – менее двух третей, а за особо опасный рецидив – не менее трех четвертей максимального срока наиболее строгого вида наказания, предусмотренного за совершение данного преступления".

6. Существенной задачей в контексте расширения альтернатив лишению свободы является более широкое применение штрафа за совершение нетяжких, а также тяжких преступлений корыстного характера.

Использование штрафа как меры наказания зависит от оптимального объема карательного воздействия, который определяется размером подлежащей взысканию суммы. Очевидно, также, что "репрессивность" штрафа зависит и от материального положения осужденного. Учет этих двух моментов при определении системы штрафа как уголовного наказания и составляет суть проблемы его дифференциации в зависимости от тяжести совершенного преступления и материального положения виновного. К сожалению, УК Беларуси 1999 г. не решает данную проблему, придерживаясь так называемой *традиционной системы* штрафа, при этом в очевидно завышенных размерах. Отсюда уровень применения штрафа с 11% в 2001 г. последующие годы снизился до 3–3,5%.

В основе давно принятой в нашем законодательстве системе установления, применения и исполнения штрафа как меры уголовного наказания лежит неприемлемое, на наш взгляд, начало, которое по существу превратило денежный штраф в конфискацию (имущественный штраф), посредством возможности его принудительного взыскания за счет имущества осужденного. Между тем, сущность штрафа заключается в том, что он есть исключительно **денежное взыскание**, то есть должен устанавливаться на законодательном уровне и применяться судом, наконец, исполняться в пределах денежных доходов и сбережений осужденного. Если будет соблюдено это начало на уровне закона и при осуществлении правосудия, то штраф займет доминирующее место в системе уголовных санкций и составит серьезную альтернативу лишению свободы. В этой связи следует незамедлительно переходить от традиционной для нас системы штрафа к так называемой немецкой или шведской системе, кото-

рая принята сегодня практически во всех европейских государствах, для чего ст. 50 УК Беларуси необходимо изложить в следующем виде:

"1. Штраф есть денежное взыскание, назначаемое судом в дневных ставках в случаях, предусмотренных настоящим Кодексом.

2. Количество дневных ставок суд устанавливает с учетом характера и степени общественной опасности совершенного преступления в пределах от 30 до 360, а за тяжкие преступления – в пределах от 60 до 720 ставок.

3. Размер дневной ставки определяется судом с учетом материального положения виновного, его действительного и возможного заработка, иных источников дохода в пределах от 2 до 60 базовых величин.

4. В случае невозможности взыскания штрафа при отсутствии признаков уклонения от его уплаты суд по представлению органа, на который возложено исполнение данного наказания, заменяет штраф общественными работами из расчета 4 часа общественных работ за одну дневную ставку, но не более 240 часов".

7. Кризисная ситуация сложилась с организацией исполнения такого наказания как ограничение свободы. Ежегодно судами республики к данному наказанию осуждается более 6 тысяч человек (в 2002 г. – 6102; в 2003 г. – 7711), что в среднем составляет 11,5% от всех осужденных. Исполнение наказания в виде ограничения свободы возложено на исправительные учреждения открытого типа. Указанные образования с большой долей условности можно назвать ***учреждениями***, поскольку организационно они функционируют в виде администраций (по аналогии прежних специальных комендатур), которые и должны обеспечить принудительное пребывание осужденных вне места их жительства, а по месту обязательного привлечения к труду, а также надзор за ними в течение всего срока отбывания наказания. Осужденные на время отбывания наказания прописываются по месту нахождения администрации исправительного учреждения открытого типа и не могут без разрешения администрации покидать границы территории места привлечения к труду (условно границы данного исправительного учреждения), которые определяются в установленном порядке. Главная, как это не странно, проблема в организации исполнения наказания в виде ограничения свободы сводится *к наличию* в республике районов (мест), нуждающихся в рабочей силе. При этом трудоиспользование лиц, осужденных к ограничению свободы, предполагает компактное их распределение на работы, организуемые в пределах определенной территории с тем, чтобы осужденные после работы постоянно находились в пределах границ исправительного учреждения открытого типа и тем самым был обеспечен надлежащий надзор за ними со стороны администрации учреждения. Ничего подобного в республике не наблюдается уже со времен объявления государственной независимости.

Кроме того, данное наказание нельзя признать альтернативой лишению свободы. Во-первых, ограничение свободы по своему режиму отбывания практически ничем не отличается от отбывания наказания в виде лишения свободы в исправительной колонии-поселении (по существу является открытой формой исполнения и отбывания лишения свободы). Во-вторых, при большом количестве относительно опасных осужденных (а ограничение свободы по рейтингу рассчитано на применение в отношении лиц, совершивших тяжкие и особо тяжкие преступления), отбывающих наказание фактически в условиях свободы, возникает проблема, каким образом обеспечить за ними надлежащий профилактический надзор. Последняя проблема и стала одной из серьезных для нашей уголовно-исполнительной системы. Организовать труд осужденных, отбывающих ограничение свободы, таким образом, чтобы прописанные к определенному исправительному учреждению открытого типа осужденные работали компактно на производствах или работах, приближенных к месту расположения администрации учреждения, удается в редких случаях. В большинстве же случаев осужденные распределяются на работы, значительно отдаленные от места дислокации администрации учреждения и фактически находятся вне надзора, который в таких случаях перепоручается службе участковых инспекторов. Не случайно уровень осуждения за уклонение от отбывания данного наказания в среднем по республике в 2002–2003 гг. составлял более 19% от числа лиц, осуждаемых ежегодно к данному наказанию (соответственно в 2002 г. осуждено за уклонение от отбывания наказания 1587, а в 2003 г. – 1339 человек).

В последнее время стало практиковаться отбывание ограничения свободы на дому (в 2003 г. таких осужденных было уже более тысячи). Конечно, все это делается под вывеской гуманизации уголовно-исполнительной политики, против чего трудно что-либо возразить. Предлагается даже закрепить ограничение свободы в таком виде в уголовном и уголовно-исполнительном законе (имеется в виду с отбыванием на дому). Однако в этом случае возникает вопрос, как будет соотноситься такое наказание, например, с исправительными работами или с отсрочкой исполнения назначенного наказания, при которой осужденный в период отсрочки обязан в ряде случаев соблюдать режимные ограничения более строгие, чем при отбывании ограничения свободы на дому.

Все-таки наказание в виде ограничения свободы мыслилось как принудительная "прописка" осужденного на срок отбывания наказания не по месту жительства. В противном случае, это наказание утрачивает свои карательные свойства в качестве самостоятельного наказания. По всей видимости, следует реорганизовать ограничение свободы в усиленный вариант исправительных работ (например, исправительные работы с ограничением или без ограничения свободы). Тем более, что в определенной реконструкции нуждаются и сами исправительные работы как самостоятельное наказание. Усиление карательных свойств исправительных работ за счет введения элементов ограничения свободы усилило бы надзорную функцию за отбыванием данного наказания. Наконец, это позволило бы усилить уголовно-исполнительные инспекции за счет сотрудников администраций исправительных учреждений открытого типа.

Таковы в самом общем виде изменения и дополнения, которые, по нашему мнению, должны быть внесены в Уголовный и Уголовно-исполнительный кодексы для того, чтобы обеспечить реализацию альтернативных форм уголовной ответственности, прежде всего в отношении лиц, совершивших нетяжкие преступления.

БЕЗПІДСТАВНЕ ВІДШКОДУВАННЯ ПОДАТКУ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ: ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПРОТИДІЇ

О. О. Дудоров,
завідувач кафедри кримінального права та кримінології Академії управління та інформаційних технологій "АРІУ", кандидат юридичних наук, доцент (м. Бердянськ)

Статистичні дані засвідчують розповсюдженість такого явища, як свідоме використання вад механізму функціонування податку на додану вартість (ПДВ). Так, за 2001 р. податківці попередили безпідставне відшкодування ПДВ на суму 413 млн. грн.; зазначений показник у 2002 р. склав вже 1,3 млрд. грн. [1]. За 10 місяців 2003 р. на необґрунтовані, фіктивні, а у ряді випадків – кримінально карані заявки на відшкодування ПДВ, за даними керівництва ДПА, припадало 0,8 млрд. грн. із заявленої до відшкодування суми у 16 млрд. грн. [2]. Всього за 2003 р., як повідомив голова ДПА Ю. Кравченко, податківцями попереджено необґрунтованого бюджетного відшкодування ПДВ на суму понад 1 млрд. грн. [3].

Деформації механізму відшкодування ПДВ, постійно зростаючий дисбаланс між нарахуванням і відшкодуванням ПДВ негативним чином позначаються на загальній економічній ситуації в країні, призводять до "вимивання" бюджетних коштів. Виступаючи у січні 2004 р. на Всеукраїнській нараді з проблем боротьби з організованою злочинністю і корупцією та захисту прав людини, Президент України Л. Д. Кучма відзначив, що на сьогоднішній день до відшкодування заявляється понад 80% від суми нарахованого ПДВ. Фіктивне відшкодування цього податку на внутрішньому ринку у декілька разів переважає експортне відшкодування ПДВ без належних підстав [4]. ПДВ, перетворюючись із бюджетоформуючого у бюджетовитратний фактор, втрачає свою фіскальну цінність, оскільки позитивне сальдо, тобто різниця між сумою ПДВ, сплаченою до бюджету, та сумою, відшкодованою з бюджету, з кожним роком зменшується. Висловлюється навіть думка про те, що "ПДВ у теперішньому вигляді може розвалити бюджетну систему України" [5]. Фахівці констатують, що відшкодування бюджетної заборгованості з ПДВ перетворилось в Україні у досить прибутковий кримінальний бізнес і водночас у ґрунт для корупційних зловживань чиновників, а ПДВ став одним із найбільш криміногенних податків. Очевидно, що існуючий наразі законодавчий порядок адміністрування ПДВ за умов, коли держава не в змозі проконтролювати кожного платника податків, загрожує економічній безпеці країни, завдає серйозної шкоди механізму формування і використання бюджетних коштів.

Саме прагнення вирішити проблему безпідставного відшкодування ПДВ в організаційно-правовому аспекті призвело до ухвалення Президентом України 1 березня 2004 р. Указу № 259/2004 "Про окремі поточні рахунки для справляння

податку на додану вартість та обороту коштів податку", який у зв'язку з очевидною необхідністю законодавчого врегулювання питань, пов'язаних із сплатою ПДВ, на підставі Указу Президента України від 9 квітня 2004 р. № 420/2004 був визнаний таким, що втратив чинність [6].

Згідно з пп. 7.7.3 п. 7.7 ст. 7 Закону України від 3 квітня 1997 р. із змінами "Про податок на додану вартість" [7] бюджетне відшкодування ПДВ на момент підготовки цієї статті до друку здійснюється шляхом перерахування відповідних грошових коштів з бюджетного рахунка на рахунок платника податку в установі банку, що його обслуговує, або шляхом видачі казначейського чека, який приймається до негайної оплати (погашення) будь-якою банківською установою. Закон забороняє здійснювати відшкодування шляхом зменшення платежів по інших податках і зборах. При цьому у п. 4 Порядку відшкодування податку на додану вартість, затвердженого наказом ДПА України і Головного управління Державного казначейства України від 2 липня 1997 р. № 209/72 (у редакції наказу ДПА України та Державного казначейства України від 21 травня 2001 р. № 200/86) [7], передбачаються три варіанти відшкодування, які здійснюються за рішенням платника податку, відображеним у податковій декларації: 1) перерахування грошових сум з бюджетного рахунка на банківський рахунок платника податку; 2) зарахування суми відшкодування в рахунок платежів з ПДВ (за наявності у платника податкового боргу минулих звітних періодів зі сплати ПДВ, у тому числі відстроченого та розстроченого, сума, задекларована платником до відшкодування, зараховується у погашення такої заборгованості); 3) зарахування суми відшкодування в рахунок інших податків і зборів, які надходять до Державного бюджету України.

Метою цієї статті є ретельне з'ясування питання про те, яка саме кримінально-правова оцінка має даватись випадкам безпідставного відшкодування ПДВ з бюджету, а також формулювання конкретних пропозицій щодо застосування кримінального законодавства.

У вітчизняній юридичній літературі зазначену тематику досліджували, зокрема, такі науковці, як Р. Гревцова, Н. Гуторова, В. Лисенко, Ю. Сухов. Звертався до неї і автор цих рядків [8]. Необхідність розгляду питань кримінально-правової оцінки безпідставного відшкодування ПДВ на сучасному етапі актуалізується розповсюдженням таких правопорушень на практиці, дискусійністю вирішення деяких питань кваліфікації в доктрині, а також, як на мене, недостатньою увагою криміналістів до реагування на ті варіанти незаконного відшкодування ПДВ, які не пов'язані з перерахуванням бюджетних коштів на банківський рахунок платника.

Вважаю, що кваліфікацію аналізованих злочинних дій за ст. 212 КК навряд чи можна визнати правильною. Інкримінування цієї статті має виключатися тому, що для складу злочину "ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів" притаманною є майнова шкода державі у формі непередачі належного. Ст. 212 КК передбачає караність фактичного ненадходження коштів до бюджетів чи державних цільових фондів, а суму відшкодування, незаконно отриману платником ПДВ, немає підстав розглядати як невнесений у встановлений

термін податок, збір чи інший обов'язковий платіж. У зв'язку з цим важко погодитись із закріпленим у ст. 17 Указу Президента України від 7 серпня 1998 р. № 857/98 "Про деякі зміни в оподаткуванні" положенням про те, що у разі отримання завищеного бюджетного відшкодування платник податку визнається таким, що ухиляється від оподаткування. Сказане не означає, що в жодному разі зловживання з ПДВ диспозицією ст. 212 КК не охоплюються. Якщо до складу податкового кредиту незаконно включені витрати (наприклад, не підтверджені податковими накладними чи митними деклараціями), але при цьому за результатами звітного періоду різниця між загальною сумою податкових зобов'язань і сумою податкового кредиту не має від'ємного значення, платник зобов'язаний сплатити до бюджету відповідну суму ПДВ. Таким чином, безпідставне завищення податкового кредиту з ПДВ в залежності від конкретних обставин справи може бути, так би мовити, повноцінним способом умисного ухилення від сплати податків.

Повертаючись до питання про кримінально-правову оцінку безпідставного відшкодування ПДВ з бюджету, слід зазначити, що у фактичному заволодінні коштами Державного бюджету України у ситуації, коли кошти надійшли на банківський рахунок платника податку, автором вбачаються ознаки об'єктивної сторони шахрайства як злочину проти власності. У підготовленому Верховним Судом України Аналізі роботи судів загальної юрисдикції в 2001 р. за даними судової статистики констатується поширеність фактів "розкрадання бюджетних коштів шляхом неправомірного відшкодування податку на добавлену вартість у ході проведення експортно-імпортних операцій з використанням підставних фірм та проблемних банків" [9]. Предметом посягання (ст. 190 КК) у даному разі виступають кошти, які на момент вчинення злочину вже перебувають у державній власності і які шляхом обману уповноважених державних органів (податкових органів і органів Державного казначейства) протиправно, безоплатно і назавжди вилучаються з бюджету. Безоплатність тут може бути як повною, так і частковою (наприклад, оцінюючи скоєне, із загальної суми, заявленої до відшкодування, слід вираховувати суму ПДВ, яка підлягає відшкодуванню згідно з фактично здійсненим експортом товару). Шахрайський обман носить активний характер – винна особа повідомляє належному адресату неправдиві відомості про те, що конкретний платник нібито має право на бюджетне відшкодування ПДВ. На кримінально-правову оцінку скоєного впливає й особа правопорушника. Як зазначається в юридичній літературі, шахрайство, вчинене службовою особою, якщо вона з метою обману чи зловживання довірою зловживала владою або службовим становищем, слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених відповідними частинами ст. 190 і ст. 364 КК [10].

Тут варто уточнити одну обставину, пов'язану із стадіями вчинення злочину. Як відомо, шахрайство визнається закінченим злочином з того моменту, коли винна особа заволоділа чужим майном і отримала реальну можливість розпоряджатись або користуватись ним. Якщо кошти вже перераховані на банківський рахунок платника ПДВ, але це зроблено під контролем з боку правоохоронних органів, більш правильно вести мову не про закінчене

шахрайство, а про закінчений замах на цей злочин, оскільки в такому випадку особа не здобуває об'єктивної можливості розпорядитись привласненим на свій розсуд. У тому разі, коли встановлено, що задекларована платником ПДВ сума бюджетного відшкодування безпідставно завищена, однак негативне сальдо ПДВ поки що фактично не відшкодоване, дії винного, який бажає отримати "живі" гроші, за спрямованістю умислу також мають розцінюватись як замах на шахрайство і кваліфікуватись за відповідними частинами ст. 15, ст. 190 КК. Варто зазначити, що така кваліфікація буде виправданою передусім тоді, коли у податковій декларації з ПДВ, підписаній винним і направленій податковому органу, міститься заява платника податку здійснити відшкодування бюджетної заборгованості з ПДВ шляхом перерахування грошей на його рахунок у банківській установі.

Більш складно вирішити питання про кваліфікацію вказаних вище незакінчених дій за умов невизначеності волевиявлення платника, коли у декларації з ПДВ відсутня відмітка платника про порядок проведення відшкодування. На перший погляд, звернення у даній ситуації до ст. 15 КК виключається, оскільки замахом на злочин визнається вчинення особою діяння тільки з прямим умислом. Загальновизнано, що цілеспрямованість, за наявності якої можна встановити відповідність між задуманим злочином і реальним втіленням його в життя, притаманна злочинам з прямим умислом – діянням, в яких особа бажає настання передбачуваних нею суспільно небезпечних наслідків. Із п. п. 7.7.3 п. 7.7 ст. 7 Закону "Про податок на додану вартість" випливає, що у тому разі, коли платник не реалізував своє право ухвалити рішення про зарахування суми бюджетного відшкодування в рахунок платежів з ПДВ, відшкодування в силу прямої вказівки законодавця автоматично має набувати форми перерахування грошових коштів з бюджетного рахунку на банківський рахунок платника. Наведене тлумачення податкового закону, як на мене, дозволяє дійти такого висновку. Навіть якщо у поданій податковій декларації платником не конкретизується напрям бюджетного відшкодування ПДВ, кваліфікація безрезультатного завищення задекларованої суми бюджетного відшкодування ПДВ як замаху на шахрайство за наявності до цього підстав виключатись не повинна.

У тому разі, коли під час митного контролю і митного оформлення товару покладено край проведенню псевдоекспортної операції або безпідставному завищенню вартості фактично експортованого товару, вчинене не виходить за межі створення умов для подальшого здійснення шахрайства – заволодіння державним майном шляхом обману. Зрозуміло, що кваліфікація вказаних дій як таких, що не входять в об'єктивну сторону шахрайства, за ч. 1 ст. 14, ч. 2, ч. 3 або ч. 4 ст. 190 КК буде обґрунтованою лише за умови встановлення прямого умислу винного на проведення відшкодування ПДВ у вигляді перерахування бюджетних коштів на банківський рахунок платника. Проблематичність встановлення такої спрямованості умислу на етапі митного оформлення експорту є очевидною. Зазначені дії, якщо вартість товару у тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, можуть додатково кваліфікуватись як замах на контрабанду (відповідні частини ст. 15, ст. 201 КК), адже у цьому випадку переміщення товару через митний кордон

поєднується з поданням як підстави для такого переміщення документів, що містять неправдиві дані по вартість товару та його інші характеристики, тобто з приховуванням від митного контролю (так звана "документальна" контрабанда). Маємо класичний приклад, по-перше, ідеальної сукупності злочинів, по-друге, ситуації, коли в залежності від характеру злочинного посягання одні і ті ж діяння можуть розглядатись і як готування до злочину, і як замах на нього.

Ю. М. Сухов пише про те, що у тому разі, коли платник протиправно, шляхом підроблення документів, укладання удаваних угод або в інший спосіб отримує безпідставне право на повернення з бюджету сум раніше перерахованих або, навіть, не перерахованих обов'язкових платежів і заволодіває цими коштами, його діяння є шахрайством і за наявності достатніх підстав повинне кваліфікуватись за ст. 83 або ст. 86[1] КК 1960 р. (в залежності від розміру шкоди) як розкрадання державного майна шляхом шахрайства [11]. Поділяючи в цілому висновок про інкримінування винному норми КК про відповідальність за шахрайство, хотів би дещо уточнити. Якщо з порушенням встановленого порядку особа повертає з бюджету кошти, раніше фактично і зайво сплачені нею, в її поведінці, на мій погляд, відсутня така ознака шахрайства, як безоплатність, тобто немає обернення майна на користь винного або інших осіб без рівноцінного відшкодування. У зв'язку з цим вчинене не може кваліфікуватись за ст. 190 КК, навіть якщо виходити з того, що йдеться про протиправне вилучення авансових платежів – сплачених коштів, на які вже одержала право держава. Видається, що за наявності ознак відповідного складу злочину скоєне може кваліфікуватись, скажімо, за ст. ст. 364, 366, 192, 358 КК.

Кваліфікувати випадки, коли державні органи вводяться платниками податків в оману у питанні про право на бюджетне відшкодування, за відповідною частиною ст. 222 КК як шахрайство з фінансовими ресурсами можна хіба що тоді, коли надміру сплачена сума ПДВ зараховується (повністю або частково) у рахунок зменшення податкових зобов'язань наступних звітних податкових періодів. Винна особа прагне до того, щоб платник ПДВ протягом певного часу був звільнений від обов'язку сплачувати податки і збори в межах штучно створеної заборгованості бюджету перед платником. В оглядовому листі про результати роботи підрозділів податкового аудиту та валютного контролю ДПА України за січень 2002 р. щодо перевірок підтвердження достовірності заявлених до відшкодування з бюджету сум ПДВ вказується, що частіше допускаються порушення податкового законодавства в деклараціях, в яких до відшкодування заявляються суми ПДВ у рахунок майбутніх платежів. Якщо за деклараціями про відшкодування ПДВ на банківський рахунок порушення встановлено за кожною сьомою декларацією, то за деклараціями про відшкодування у рахунок майбутніх платежів – за кожною п'ятою [12].

Видається, що можливість інкримінування у аналізованій ситуації ст. 222 КК залежить від того, визнаємо ми чи ні бюджетне відшкодування надміру сплаченого ПДВ податковою пільгою. Дане питання має чітко вирішуватись на законодавчому рівні, а не у відомчому документі ДПА України. Має рацію М. В.Тітова, яка, вказуючи на наявність податкових пільг у широкому розумінні цього поняття,

водночас виступає за те, щоб однопорядкові податкові механізми були приведені до однакової термінології і певним чином впорядковані в межах податкового законодавства. Це, на думку науковця, дозволить уникнути неоднозначного тлумачення нормативних положень про податкові пільги, що значно спростить практику їх застосування платниками і зніме певне навантаження з податкових органів [13]. Додам від себе, що чітка законодавча регламентація і впорядкування такого важливого інструменту фіскальної політики як податкові пільги сприятиме правильній кримінально-правовій оцінці порушень податкового законодавства, а також оптимізації кримінального законодавства про відповідальність за злочинні посягання на систему оподаткування.

Врешті-решт внаслідок неправомірного заліку ПДВ у рахунок інших обов'язкових, у тому числі майбутніх, платежів бюджет не отримує від конкретного платника належні суми податкових платежів, тобто такі дії при бажанні можуть тлумачитись і як ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів або як замах на ухилення (якщо строк сплати податку чи збору ще не настав). Розмірковуючи над положеннями Указу Президента України "Про деякі зміни в оподаткуванні", О.Єфімов займає з цього приводу протилежну позицію: "Якщо платник податків не вимагає з бюджету грошей, а суми, що підлягають відшкодуванню, вирішує зарахувати в рахунок своїх майбутніх платежів, то й таким, що ухиляється від сплати ПДВ, за умови, що розмір донарахованої суми не перевищує суми зазначеного майбутнього платежу, його вважати не можна" [14]. Щоправда, значення наведеного контраргументу знецінюється, якщо враховувати: 1) законодавчу невизначеність поняття, яке є ключовим для складу злочину, передбаченого ст. 212 КК, – "ухилення від сплати"; 2) сумнівність самого Указу Президента України від 7 серпня 1998 р. в частині віднесення до ухилення від оподаткування отримання платником завищеного бюджетного відшкодування ПДВ. У той же час на користь того, що у разі обрання аналізованого напряму бюджетного відшкодування ПДВ перевагу слід віддавати все ж не ст. 212, а, зокрема, ст. 364 ("Зловживання владою або службовим становищем") або ст. 192 КК ("Заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою"), можна навести пряму вказівку законодавців у ст. 212 КК на *фактичне ненадходження* коштів до бюджетів чи державних цільових фондів.

Як зловживання посадовим становищем, що спричинило тяжкі наслідки, розцінив слідчий дії головного бухгалтера Вінницьких центральних електричних мереж (ВЦЕМ) ДАЕК "Вінницяобленерго" Б. Отримавши для потреб підприємства імпортні товари з РФ (ізолятори, запчастини для автомобілів) і не сплативши за них згідно з чинним на той час законодавством податок на додану вартість на суму 37300 грн., Б. надалі звернувся до ДПІ у м. Вінниці із заявою повернути з бюджету переплату з цього податку. Перекваліфіковуючи дії Б. з ч. 3 ст. 148[2] на ч. 2 ст. 165 КК 1960 р. і направляючи кримінальну справу прокурору для спрямування її за підслідністю, слідчий правильно врахував те, що бюджетне відшкодування ПДВ здійснено в рахунок сплати ВЦЕМ обов'язкових (податкових і неподаткових) платежів [15].

Якщо у платника на момент настання терміну відшкодування суми ПДВ, яка за його бажанням, зазначеним у декларації, має спрямовуватись на його рахунок, обліковується податковий борг за іншими обов'язковими платежами, то він має право звернутись до податкового органу із заявою про зміну напряму відшкодування – не на рахунок платника, а на погашення існуючого податкового боргу (п. 8 Порядку відшкодування податку на додану вартість). Вважаю, що у тому разі, коли шляхом реалізації безпідставно отриманого права на бюджетне відшкодування ПДВ погашається існуючий податковий борг конкретного платника, мова про застосування ст. 212 КК йти не повинна. Адже податковий борг не входить до переліків податків і зборів як предмета цього злочину; до того ж, у поняття податкового боргу включаються пеня і штрафні санкції, які предметом злочинного ухилення від оподаткування також не визнаються. Отже, аналізовані дії як такі, що не пов'язані із вилученням і заволодінням бюджетними коштами, повинні кваліфікуватись в залежності від того, хто їх вчинив, за ст. 364 як зловживання службовим становищем або за ст. 192 КК як заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою. Однак, як і у випадку із зарахуванням переплаченої суми ПДВ у рахунок зменшення наступних податкових зобов'язань, на точність кримінально-правової оцінки істотно впливатиме те, що саме слід розуміти під податковою пільгою стосовно ПДВ.

Якщо винному було байдуже, у якій саме формі здійснюватиметься безпідставне відшкодування з бюджету ПДВ, кримінально-правова оцінка визначатиметься фактично заподіяними суспільно небезпечними наслідками. Кваліфікуючи дії винного, слід враховувати те, що, по-перше, платник ПДВ має право звернутись до податкового органу із заявою про зміну напряму відшкодування, раніше зазначеного у декларації, по-друге, можливе одночасне відшкодування ПДВ за декількома напрямами, рішення про яке відображається у податковій декларації. В першому випадку вбачається реальна сукупність злочинів, коли особа окремими діяннями вчиняє в різний час два або більше злочини, які мають різні юридичні склади (наприклад, після невдалої спроби одержати "живі" кошти на банківський рахунок платника, що розцінюється як замах на шахрайство, винна особа надалі домагається бюджетного відшкодування ПДВ без належних підстав у рахунок сплати податків і зборів, що містить ознаки іншого, відмінного від шахрайства складу злочину). А в другому випадку, на мій погляд, за наявності до цього підстав може вбачатись ідеальна сукупність злочинів – ситуація, коли особа одним діянням вчиняє два або більше злочини, які мають різні юридичні склади.

Проведене дослідження дозволяє дійти ***висновку*** про те, що кваліфікація незаконного бюджетного відшкодування ПДВ залежить передусім від того, повертає винна особа надміру сплачене або вилучає з бюджету кошти, які вона раніше туди не сплачувала, а також від того, у який спосіб проводиться таке відшкодування і на що при цьому був спрямований умисел винної особи.

Перспективними напрямками наукових розвідок вважаю: по-перше, з'ясування специфіки кримінально-правової оцінки розглянутих у даній статті дій після законодавчого закріплення системи адміністрування ПДВ через спеціальні рахунки; по-друге, висунення й обґрунтування пропозиції про

доповнення КК України спеціальною нормою, яка б передбачала відповідальність за надання завідомо недостовірної інформації для проведення заліку у рахунок наступних податкових зобов'язань, погашення податкового боргу або повернення раніше сплаченого податку, збору, іншого обов'язкового платежу, що входить у систему оподаткування.

Література:

1. ПДВ потребує законодавчого реформування // Урядовий кур'єр. – 21 січня. – 2003. – № 11.
2. Принуждениями мы не занимаемся // Бизнес. – 24 ноября. – 2003. – № 47.
3. ДПА: курс на зміцнення партнерських стосунків // Урядовий кур'єр. – 27 січня 2004. – № 15.
4. Урядовий кур'єр. – 31січня. – 2004. – № 19.
5. "... Жодна людина в Україні позитивно не оцінить наше податкове законодавство" // Юридичний журнал. – 2002. – № 4. – С. 59.
6. Урядовий кур'єр. – 4 березня. – 2004. – № 42; Там же. – 14 квітня. – 2004. – № 70.
7. Офіційний вісник України. — 2001. — № 24. — Ст.1087.
8. Дудоров О. О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика: Монографія. – К.: Юридична практика, 2003. – С. 693–702.
9. Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 4. – С. 17.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: – 3-тє вид., переробл. та доповн. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2003. – С. 441; Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. – С. 513.
11. Сухов Ю. М. Ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів: проблеми відмежування від суміжних злочинів та кваліфікації за сукупністю: Дис. … канд. юрид. наук. – К., 2000. – С. 190.
12. Вісник податкової служби України. – 2002. – № 16. – С. 44–45
13. Титова М.В. Проблемы правового регулирования налоговых льгот на современном этапе // Правоведение. – 2002. – № 5. – С. 101–103.
14. Єфімов О. Хто ж вигадав санкцію за завищення бюджетного відшкодування? // Бухгалтерія. – 10 липня 2000. – № 28.
15. Кримінальна справа № 97271014. Матеріали слідчого управління УМВС у Вінницькій обл. за 1997 р.

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ

М. І. Хавронюк,
завідувач відділу Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України, кандидат юридичних наук, доцент

Одним з основних інститутів кримінального права будь-якої країни є інститут суб'єкта злочину (особи, яка підлягає кримінальній відповідальності).

У вітчизняній правовій доктрині загальновизнано, що суб'єкт злочину – фізична особа (а за кримінальним правом України це тільки фізична особа), має дві основні ознаки: 1) осудність і 2) досягнення віку кримінальної відповідальності.

Осудною, згідно зі ст. 19 Кримінального кодексу України (КК), визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Відсутність можливості *цілком* усвідомлювати свої дії свідчить про неосудність особи. Згідно зі ст. 20 КК, нездатність особи *повною мірою* усвідомлювати свої дії (бездіяльність) може свідчити про обмежену осудність особи. Проте, обмежена осудність у цій статті пов'язується тільки з наявністю у особи на час вчинення злочину психічного розладу. Тобто психічно повністю здорові особи не можуть визнаватися обмежено осудними.

У зв'язку з цим доречно згадати, що давньоєврейські юристи, які тлумачили Талмуд, для вирішення питання про осудність особи сформулювали низку ознак, за якими визначався стан людини і встановлювалася її здатність нести відповідальність. За цими ознаками виділялись три ступеня осудності: обмежено осудний, неосудний і осудний. Обмежено осудними визнавалися малолітні й глухонімі люди, а неосудними – душевнохворі, котрі не розуміли змісту заповідей і не могли дати їм розумного тлумачення. Всі інші особи вважалися осудними [1]. У германських "варварських правдах", зокрема в Законах Кнута, встановлювались правила, згідно з якими дитина не могла вважатися осудною (ст. 76.2) [2]. Ці приклади можна продовжити. Але головне – це те, що з самого початку розвитку кримінального права вік особи безпосередньо пов'язувався з її осудністю. За чинним же КК України психічно здорова особа, яка досягла 16-річного віку, може бути тільки осудною, незважаючи на те, що у деяких випадках вона, на наш погляд, не може повною мірою усвідомлювати свої дії чи бездіяльність з огляду на характер злочину. Встановлений же у ст. 22 КК України перелік злочинів, відповідальність за які неповнолітні несуть по досягненні 14-річного віку, взято, здається, "зі стелі": він не створює враження науково обґрунтованого.

З цими проблемами безпосередньо пов'язана і проблема визначення спеціального суб'єкта, яким, відповідно до ч. 2 ст. 18 КК, є особа, яка має спеціальні ознаки. Проте, ця проблема має й інші свої аспекти.

Окремим проблемам визначення суб'єкта злочину у чинному КК були присвячені деякі дослідження О. О. Дудорова, Н. О. Гуторової, М. І. Мельника, А. А. Музики, Є. В. Фесенка, С. С. Яценка й інших українських вчених. Але зазначені вище проблеми залишились, на наш погляд, недостатньо розробленими, а втілення відповідних результатів наукових розвідок у кримінальне законодавство України не завжди було послідовним і логічним. Тому завданням цієї статті є постановка і спроба вирішити деякі з проблем визначення суб'єкта злочину у КК України. Розглянемо їх.

1. Законодавець, на нашу думку, виявився непослідовним при визначенні віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Так, згідно зі ст. 22 КК "особи, що вчинили злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за… крадіжку (стаття 185, частина перша статей 262, 308), грабіж (статті 186, 262, 308), розбій (стаття 187, частина третя статей 262, 308), вимагання (статті 189, 262, 308)". При цьому за вчинення крадіжки, грабежу, розбою та вимагання, передбачених іншими, крім вказаних у ст. 22 КК, статтями Особливої частини КК, відповідальність настає з 16 років. Інколи навіть суб'єктом одного і того самого злочину у різних його формах є різні за віком особи. Наприклад, суб'єктом злочину, передбаченого статтями 262 і 308 у формі грабежу і вимагання, а так само крадіжки, передбаченої ч. 2 цих статей, є особа, яка досягла 14 років, а у формі крадіжки, передбаченої ч. 1 статей 262 і 308 КК – 16 років. Кримінальну відповідальність за вимагання, передбачене статтями 189, 262 і 308 КК, особа несе з 14 років, а за вимагання, передбачене статтями 312 і 313, – з 16-ти.

Таким чином, за задумом законодавця виходить, нібито особа у віці від 14 до 16 років має можливість повністю усвідомлювати свої дії, які полягають, наприклад, у таємному викраденні вогнепальної зброї, вчиненому повторно або за попередньою змовою групою осіб (ч. 2 ст. 362), але не має можливості усвідомлювати такі самі дії, вчинені у перший раз або не за попередньою змовою (ч. 1 ст. 362).

Отже, ст. 22 КК принаймні слід скорегувати.

2. Сумнівно, що усі психічно здорові діти 14–15-річного віку, а тим більше діти, фізичний і психічний розвиток яких характеризується відсталістю, здатні повністю усвідомлювати свої дії, якщо вони полягають у вчиненні: умисного вбивства особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку (п. 8 ч. 2 ст. 115), посягання на життя певних осіб (статті 112, 348, 379, 400, 443), диверсії у більшості її форм (ст. 113), організації банди (ст. 257), терористичного акту (ст. 258), особливо у формах створення терористичної організації, матеріального, організаційного чи іншого сприяння її створенню або діяльності. Видається, що діти у зазначеному віці ще не можуть мати достатнього психічного рівня для повного усвідомлення як конструктивних ознак цих складів злочинів, так і їхньої суспільної небезпеки, а так само навряд чи фактично здатні вчиняти деякі з них (наприклад, такий, як матеріальне сприяння створенню або діяльності терористичної організації).

Разом з тим, за вчинення злочинів, передбачених статтями 129, 190, 195, 263, 283, ч. 1 ст. 289, статтями 297, 298, 299, 303, 310, 312, 313, 314, 315, 316, 338, 342, ч. 3 ст. 357, статтями 360, 361 КК, відповідальність настає тільки з 16-річного віку. При цьому не враховано, що ці діяння часто вчинюються підлітками у віці від 14 до 16 років.

Видається, що при визначенні переліку злочинів, кримінальна відповідальність при вчиненні яких настає з 14-річного віку, не були у належній мірі використані сучасні досягнення як української і зарубіжної кримінально-правової доктрини, так і таких наук, як кримінологія, соціологія, загальна та дитяча психологія і психіатрія тощо, а також даних судової статистики у кримінальних справах і статистики адміністративних правопорушень щодо вчинення злочинів та проступків неповнолітніми, статистики щодо застосування примусових заходів виховного характеру за останні десятиріччя.

3. Відповідно до ст. 22 КК кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років. Особи, що вчинили злочини у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності лише за злочини, перелічені у ч. 2 ст. 22 КК.

Таким чином, кримінальний закон вимагає притягувати до кримінальної відповідальності, за наявності для цього підстав, усіх осіб, які досягли 16-річного віку. При цьому він не містить винятків для випадків, коли той чи інший злочин, що полягає у порушенні певного обов'язку, вчинено особою, на яку до або після настання визначеного у регулюючому законодавстві віку такий обов'язок не може бути покладено. Наприклад, ознакою спеціальних суб'єктів злочинів, передбачених статтями 276, 284, 304, 335 або частинами 1 і 2 ст. 390 КК, є досягнення ними 18-річного віку, злочину, передбаченого ст. 375 КК, – 25-річного віку. За злочини, передбачені статтями 335–337 КК, не можуть нести відповідальність особи, які вже досягли, скажімо, 25, 45 або 60 років.

Видається, що це є вадою КК. Так, що стосується, наприклад, призову на військову службу особи, непридатної до неї за віком, то ця обставина, незалежно від мотивів ухилення такої особи від служби, на наш погляд, є безумовною підставою для визнання її незаконно призваною і свідчить про відсутність в її діях складу будь-якого військового злочину (відсутній суб'єкт). Разом з тим, відсутність відповідного положення безпосередньо в КК дозволяє застосовувати на практиці інший підхід, згідно з яким сам по собі факт непридатності особи до військової служби не звільняє її від кримінальної відповідальності за вчинений злочин, а може служити лише обставиною, що враховується при призначенні покарання.

У зв'язку з прийняттям ГК та нового ЦК і набранням ними чинності слід привести у відповідність з ними усі поняття, які стосуються суб'єкта злочинів у сфері господарської діяльності.

На те, що визнання суб'єктами деяких злочинів у сфері господарської діяльності осіб віком від 16 до 18 років суперечило ст. 13 того, що вже втратив чинність, Цивільного кодексу України, відповідно до якої неповнолітні віком від 15 до 18 років мали право укладати лише дрібні побутові контракти і самостійно розпоряджатися своїм заробітком (стипендією) вказувала Н. О. Гуторова [3].

Чинним ЦК (статті 32–35) встановлені інші і більш складні правила. Так, фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа):

1) має право: а) самостійно вчиняти дрібні побутові правочини; б) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; в) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; г) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; д) самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку). Інші правочини неповнолітня особа вчиняє за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників;

2) за наявності достатніх підстав може бути обмежена судом за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування у праві самостійно розпоряджатися заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавлена цього права;

3) особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно відповідно до закону;

4) може набути повної цивільної дієздатності, якщо вона: а) зареєструвала шлюб з іншою особою; б) досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором; в) записана матір'ю або батьком дитини; г) досягла шістнадцяти років і бажає займатися підприємницькою діяльністю.

Ці положення мають бути уважно переглянуті з точки зору кримінальної відповідальності неповнолітніх за злочини у сфері господарської діяльності, у сфері службової діяльності, за деякі злочини проти власності, проти довкілля, безпеки виробництва, безпеки руху й експлуатації транспорту тощо.

У зв'язку з цим потрібно, мабуть, доповнити ст. 22 КК частиною 3 приблизно такого змісту: *"Не є злочином передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне діяння, що полягає у порушенні певного обов'язку, вчинене особою, на яку до або після настання визначеного законодавством України віку такий обов'язок не може бути покладено"*.

4. У багатьох статтях Особливої частини КК суб'єкт не визначений, хоча його конкретизація є надзвичайно бажаною. Наприклад, можна лише догадуватися, що суб'єкт злочинів, передбачених статтями 371, 437 КК та багатьох інших, є спеціальним, хоча за конструкцією складу відповідного злочину за його вчинення можна притягнути будь-яку особу, що відповідає загальним ознакам суб'єкта злочину.

Видається, що в усіх випадках, коли діяння полягає у порушенні певних правил, вимог законодавства або спеціальних обов'язків особи, у відповідних диспозиціях має міститися вказівка на спеціального суб'єкта злочину та його певна характеристика. Це стосується, зокрема, статей 214, 236, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 247, 248, 250, 251, 267, 272, 273, 274, 275, 276, 281, 282, 286, 287, 288, 291, 320, 325, 326, 334, 363, 406, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422 КК.

При цьому слід мати на увазі, що відповідно до ч. 2 ст. 68 Конституції, не звільняє від юридичної відповідальності незнання *лише законів*.

Законами ж є тільки Конституція (Основний Закон) та інші закони України. До законів можна, у певному сенсі, прирівняти також ті нормативно-правові акти, які в силу прямої вказівки у Конституції України та в інших законах, мають юридичну силу законів. Це міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, укази Президента України, видані у 1997–1999 рр. відповідно до пункту 4 розділу XV "Перехідні положення" Конституції України, а також декрети Кабінету Міністрів України, видані у 1992–1993 рр.

Незнання особою підзаконних нормативно-правових актів не звільняє її від юридичної відповідальності тільки у випадках, коли знання цих актів даною конкретною особою передбачається як необхідний юридичний факт. Це означає, що інші, крім законів, нормативно-правові акти зобов'язані знати лише особи, на яких такий обов'язок покладається у зв'язку з їхньою професією, посадою, виконанням певного іншого обов'язку тощо.

Це, на наш погляд, має бути відображено у ч. 2 ст. 18 КК України.

5. КК повинен визначити поняття і ознаки публічних посадових та службових осіб, відрізняючи їх від комерційних посадових осіб. У випадках, коли те чи інше діяння фактично може бути вчинене тільки публічною посадовою чи службовою особою, відповідні норми повинні містити посилання на таку особу як єдино можливого (спеціального) суб'єкта злочину.

Певним орієнтиром тут виступає глава 23 КК Росії, присвячена злочинам у комерційних та інших організаціях, які не є державними органами.

Відповідно до приміток 1 і 2 ст. 201 КК Росії, виконуючою управлінські функції в комерційній чи іншій організації визнається особа, яка постійно, тимчасово або по спеціальному повноваженню виконує організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські обов'язки в комерційній організації незалежно від форми власності, а також у некомерційній організації, що не є державним органом, органом місцевого самоврядування, державною чи муніципальною установою. Якщо діяння заподіяло шкоду інтересам винятково комерційної організації, що не є державним чи муніципальним підприємством, кримінальне переслідування здійснюється за заявою цієї організації чи з її згоди.

Безумовно, заслуговують на увагу міркування О. О. Дудорова з приводу недоцільності поширення на менеджерів, нарівні зі службовими особами органів державної влади та органів місцевого самоврядування, чинності ст. 367 КК ("Службова недбалість"), з огляду на відсутність вертикальних, субординаційних господарських зв'язків і широку самостійність менеджерів у прийнятті управлінських рішень. Автор у цьому контексті не обмежується згадкою лише про ст. 367 КК і загалом зазначає, що "за допомогою кримінально-правових норм про відповідальність за злочини у сфері службової діяльності нереально створити ефективного власника" [4].

Дійсно, положення ст. 19 Конституції України дозволяє посадовим особам органів державної влади та органів місцевого самоврядування діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Що ж до комерційних та деяких інших посадових осіб, то на

них поширюється положення ст. 68 Конституції України, яке у рівній мірі стосується усіх громадян України, і згідно з яким їм дозволяється усе, що прямо не заборонено Конституцією і законами України.

Висновку про необхідність диференціації кримінальної відповідальності за вчинення службових зловживань та службової недбалості службовими та посадовими особами органів державної влади і органів місцевого самоврядування і особами, які виконують управлінські функції у недержавних організаціях, а також поділу посадових осіб на публічних і комерційних, дійшли і інші дослідники [5].

Крім того, з огляду на положення Конституції України, яка розділяє посадових і службових осіб, у КК також слід переглянути підходи до застосування термінології, згідно з якою поняття посадова особа нібито охоплюється поняттям службова особа [6]. Крім Є. В. Фесенка, на це звертає увагу і М. І. Мельник. Останній зазначає: "Чинне законодавство України вживає два терміни – "посадові особи" і "службові особи". Так, у Конституції України про посадових осіб йдеться у статтях 4, 19, 40, 124, а про службових – у статтях 42, 55, 56. При цьому в останніх трьох статтях говориться як про посадових, так і про службових осіб. Тобто Основний Закон нашої держави розрізняє ці поняття... Закон України "Про державну службу" виділяє серед державних службовців посадових осіб, навіть не згадуючи при цьому службових осіб" [7].

Не повинна залишитися без уваги і проблема визначення у законі дійсного правового статусу представників громадськості, які виконують певні функції владного характеру (член громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, громадський інспектор органів рибоохорони, громадський інспектор Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, позаштатний інспектор Головної державної інспекції України з безпеки судноплавства, громадський лісовий інспектор, громадський мисливський інспектор, громадський інспектор з охорони довкілля, члени добровільних пожежних дружин (команд), протипожежних об'єднань громадян тощо).

6. Статтями 161–163, 168, 171, 189, 191, 210–211, 238, 253, 256, 258, 262, 308, 312, 313, 320, 340, 349–353, 357, 362, 364–368 КК передбачена відповідальність за вчинення злочину службовою особою. Крім того, у статтях 169, 176, 177, 206, 229, 248, 298, 343, 397 КК йдеться про вчинення злочину службовою особою з використанням службового становища, а у ст. 159 КК – про вчинення злочину службовою особою з використанням влади чи службового становища.

Таким чином, незрозумілим є концептуальний момент. Якщо вважається, що службова особа може вчинити злочин *тільки* з використанням службового становища, то навіщо у деяких статтях підкреслюється цей факт, а в інших – ні. Якщо ж вважається, що службова особа за окремі діяння має нести підвищену відповідальність незалежно від того, чи використовувала вона службове становище, це суперечить ст. 24 Конституції України про рівність громадян перед законом.

Якимось чином слід уніфікувати і терміни одного ряду:

"службова особа підприємства, установи, організації незалежно від форми власності", "службова особа підприємства, установи чи організації", "службова особа суб'єкта господарської діяльності";

"особа, яка займається підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи", "особа, яка здійснює господарську діяльність без створення юридичної особи", "особа, яка здійснює підприємницьку діяльність без створення юридичної особи", "громадянин – суб'єкт підприємницької діяльності", "громадянин-підприємець" [8].

Але усе зазначене вище стосовно кримінальної відповідальності службових (посадових) осіб слід вирішувати, на наш погляд, у взаємозв'язку з загальною проблемою кримінальної відповідальності за зловживання службовим становищем. Видається, що багато аспектів проблеми кримінальної відповідальності зазначених осіб можна вирішити, якщо нарешті врахувати сучасні загальнотеоретичні підходи до поняття зловживання правом як діяння, яке насправді є не правопорушенням, а іншим самостійним видом правової поведінки і, за прикладом КК Австрії (§ 313) [9] і КК Голландії (ст. 44) [10], виключивши із КК України статті 364 і 423, а також усі статті, що передбачають відповідальність за спеціальні види службового зловживання і відповідні кваліфікуючі ознаки, доповнити КК нормою, згідно з якою будь-який злочин, вчинений публічною службовою особою з використанням службового стану, наполовину збільшує максимальний строк покарання, встановлений за відповідний злочин.

Таким чином, проведене дослідження демонструє наявність пробілів та суперечностей у чинному КК України, які стосуються проблеми визначення суб'єкта злочину, і необхідність внесення до нього певних змін. Проте, викладене не обмежує усіх зазначених проблем, і подальші розвідки у даному напрямку видаються актуальними і важливими.

Література:

1. А. И. Казанник. Преступления по Вавилонскому Талмуду // Вестник Омского университета. – 1998. – Вып. 4. – С. 99-102.
2. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (Древность и Средние века) / Составитель В. А. Томсинов. – М.: ИКД ЗЕРЦАЛО-М, 2001. – С. 308–320.
3. Там само. – С. 287.
4. Дудоров О. О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально–правова характеристика: Монографія. – К.: Юридична практика, 2003. – С. 618–620.
5. Мельник М.І. Кримінологічні та кримінально–правові проблеми протидії корупції: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 2002. – С. 21.
6. Про це див. також: Фесенко Є. В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони: Монографія. – К.: Атіка, 2004. – С. 150.
7. Мельник М. І. Нові аспекти кримінальної відповідальності за посадові (службові) злочини // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.–практ. конф. [Харків] 25–26 жовт. 2001 р. – К.–Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 200.
8. Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України: Монографія. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – С. 300–301.
9. Уголовный кодекс Австрии / Пер. с нем. – М.: ИКД "Зерцало-М", 2001. – С. 128.
10. Уголовный кодекс Голландии / Науч. ред. Б.В. Волженкин. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 174–175.

ОСНОВНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ДОКТРИНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ СИСТЕМИ НОРМ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ КОМП'ЮТЕРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Д. С. Азаров,

доцент кафедри кримінального права та кримінології Університету економіки та права "КРОК", кандидат юридичних наук

Уперше окремі суспільно небезпечні діяння у сфері комп'ютерної інформації (часто їх називають "комп'ютерними" або "кібернетичними" злочинами) у нашій державі криміналізовано у 1994 р., коли Кримінальний кодекс України 1960 р. був доповнений ст. 198[1] "Порушення роботи автоматизованих систем". Законнаступник, хоча і передбачив кримінальну відповідальність за більшу кількість діянь у сфері комп'ютерної інформації, як видається, породив нові проблеми, тоді як вирішення старих у ньому не знайшло свого відображення. Вивчення матеріалів слідчої та судової практики підтверджує, що існує багато труднощів при застосуванні ст. 361–363, ч. 3 ст. 190 і ст. 200 Кримінального кодексу України (далі – КК). Порівняльно-правовий аналіз відповідної частини кримінального законодавства окремих зарубіжних країн і низки міжнародно-правових документів доводить, що у світі вчиняється значно більша кількість суспільно небезпечних діянь у сфері комп'ютерної інформації, ніж нині криміналізовано в Україні.

Отже, необхідність удосконалення вітчизняного кримінального законодавства про відповідальність за аналізовані злочини є надзвичайно актуальною та потребує якомога швидшого розв'язання.

Існує значна кількість різних пропозицій щодо реформування цієї частини кримінального законодавства. Проте їх автори, як правило, обирають дещо однобічний підхід, приділяючи увагу лише ст. 361 КК України.

Наприклад, найбільш істотні результати дослідження М. В. Карчевського в законотворчому плані зводяться до пропонування двох редакційних змін у тексті ч. 1 ст. 361 КК України і трьох доповнень, які торкаються кваліфікуючих ознак відповідного злочину. Зокрема, автор вважає зайвим згадування перекручення чи знищення носіїв комп'ютерної інформації як наслідку незаконного втручання в роботу автоматизованих електронно-обчислювальних машин (далі – ЕОМ), їх систем чи комп'ютерних мереж. Водночас він залишає вказівку на таку властивість програмних і технічних засобів, призначених для незаконного проникнення в ці машини, системи чи мережі, що видається дещо непослідовним [1, с. 57; 64; 140–141].

Карчевський М. В. також обстоює необхідність передбачити як кваліфікуючі ознаки аналізованого злочину вчинення його "особою, яка має доступ до електронно-обчислювальних машин, систем чи комп'ютерних мереж у зв'язку

з виконуваною роботою або займаною посадою, або шляхом незаконного доступу" [1, с. 84; 113; 141]. Проте аналогічні пропозиції щодо ст. 362 КК, які мали б стати логічним продовженням авторської позиції, у праці відсутні. Виникають також сумніви у доцільності внесення доповнень у спосіб, що його обрав дослідник. Суспільна небезпека незаконного* доступу до комп'ютерної інформації, а також специфічні ознаки цих дій обумовлюють необхідність передбачити їх як окремий склад злочину, а не кваліфікуючу ознаку іншого посягання.

Розенфельд Н. А. у своєму дослідженні так само вносить пропозиції, які торкаються лише ст. 361 КК України. Зокрема, вона наголошує на "практичній доцільності виокремлення і розгляду як самостійних юридичних складів злочинів "Несанкціонований доступ до комп'ютерної інформації" та "Умисне розповсюдження шкідливих комп'ютерних програм", альтернативних діянь, передбачених чинною редакцією ч. 1 ст. 361 КК України" [2, с. 13].

На особливу увагу заслуговує проект Закону України "Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України", зареєстрований у Верховній Раді України 30 січня 2003 р. за № 3039. Аналіз цього законопроекту надав змогу виявити певні недоліки і суперечності у його тексті.

Зокрема, автори пропонують у ст. 361 КК встановити кримінальну відповідальність за перехоплення і копіювання комп'ютерної інформації чи її носіїв як наслідку незаконного втручання в роботу автоматизованих ЕОМ, їх систем чи комп'ютерних мереж. Вони, очевидно, не врахували те, що у ст. 362 КК передбачені схожі за змістом діяння (викрадення, привласнення тощо комп'ютерної інформації), а тому логічнішим було б внесення відповідних змін саме до цієї статті. Більше того, в реальності незаконні перехоплення та копіювання комп'ютерної інформації може, і часто відбувається, без втручання в роботу комп'ютерних систем. Отже, у кримінальному законі пропонується передбачити злочин із матеріальним складом, в структурі якого наслідком одного діяння фактично визнаватиметься інше самостійне діяння. Така конструкція безпідставно звужуватиме коло посягань, які згідно з аналізованою статтею будуть визнаватися злочинними.

Також видається сумнівним використання звороту "перехоплення та копіювання" щодо носіїв комп'ютерної інформації. Ці терміни можуть застосовуватися лише для описання випадків, коли одержання певного матеріального утворення (насамперед інформації) можливе без його вилучення із законного володіння іншої особи.

Законопроект передбачає доповнення КК новими нормами, які встановлюватимуть кримінальну відповідальність за створення з метою збуту, збут програмних або технічних засобів, призначених для незаконного проникнення в ЕОМ (комп'ютери), їх системи, комп'ютерні мережі чи для блокування їх роботи (ст. 361^1), і за незаконне тиражування з метою збуту або збут електронних баз даних, створених в установленому законом порядку державними органами, що містять персональні дані (ст. 361^2).

*Принагідно зазначимо, що у пропозиціях М. В. Карчевського містяться окремі редакційні упущення: доступ до АЕОМ, систем чи комп'ютерних мереж він називає несанкціонованим, тоді як втручання у їх роботу – незаконним. На нашу думку, відсутні підстави використовувати в одній статті різні терміни для позначення протиправності діяння. Ще одне – формулювання кваліфікуючої ознаки, пов'язаної з особливим статусом суб'єкта злочину, не передбачає обов'язкове використання відповідних повноважень при вчиненні посягання. Воно вказує лише на те, що особа має доступ до якоїсь (виходить, що будь-якої) ЕОМ, системи чи комп'ютерної мережі у зв'язку з виконуваною роботою або займаною посадою.

З позицій авторів проекту саме лише створення та збут засобів, призначених для блокування роботи ЕОМ, їх систем чи комп'ютерних мереж вже є суспільно небезпечним, що обумовлює необхідність встановлення кримінальної відповідальності за нього. Проте блокування як самостійне суспільно небезпечне діяння не привернуло їх увагу – його криміналізація не пропонується.

Доповнення КК нормою про незаконне тиражування та збут електронних баз даних, створених в установленому законом порядку державними органами, що містять персональні дані, як видається, запропоноване без урахування об'єкта цього посягання. Воно має бути віднесене до злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. З цією метою доцільно було б внести відповідні зміни до ст. 182 КК "Порушення недоторканності приватного життя".

Положення аналізованого проекту мають вади термінологічного характеру, зокрема: використовується термін "електронно-обчислювальна машина", тоді як у диспозиціях ст. 361, 363 КК України – "автоматизована електронно-обчислювальна машина" (проект не передбачає внесення змін, які б усували цю неузгодженість); абсолютно невизначеним є термін "персональні дані" (доводиться лише припускати, що йдеться про відомості, які у ст. 182 КК України названі "конфіденційна інформація про особу"); поняття "проникнення в ЕОМ" означає одержання доступу всередину корпусу комп'ютера, до його внутрішніх пристроїв (очевидно має йтися про комп'ютерну інформацію і незаконний *доступ до неї*).

Суттєві зауваження виникають при аналізі запропонованої у проекті нової системи санкцій за злочини, передбачені статтями розділу XVI Особливої частини КК. Зокрема, видається непослідовним одночасно вилучати вказівку на покарання у виді штрафу зі ст. 362 КК України і передбачати його у статтях 361^1 і 361^2 (медіана його розміру становить 750 нмдг) та збільшувати розмір штрафу, зазначений у ст. 361 КК України (медіана перебуватиме на рівні 150 нмдг).

По-різному автори законопроекту оцінюють вплив однієї тієї ж самої кваліфікуючої ознаки на розмір покарання: ч. 2 ст. 361 – заподіяння злочином істотної шкоди збільшуватиме медіану покарання у виді позбавлення волі на певний строк у 2,7 рази; ч. 3 ст. 362 – у 3,5 рази.

Неоднозначно оцінюється ступінь тяжкості окремих злочинів. Так, якщо на рівні основних складів посягання, передбачене ст. 361^1, є більш небезпечним, ніж те, що передбачене ст. 361^2, то на рівні кваліфікованих складів це співвідношення змінюється: ч. 2 ст. 361^2 передбачатиме більш небезпечний злочин, а ч. 2 ст. 361^1 – менш небезпечний.

Отже, аналізований законопроект містить значну кількість суперечностей і, на нашу думку, є внутрішньо неузгодженим. Ураховуючи зазначене, ми не

можемо поділити оптимізм його авторів, висловлений у пояснювальній записці до проекту: "прийняття цього Закону дозволить привести кримінальне законодавство України у відповідність до міжнародних стандартів з питань боротьби з комп'ютерною злочинністю та положень підписаної Україною Конвенції про кіберзлочинність".

Як видається, розробка та внесення змін і доповнень до кримінального законодавства щодо відповідальності за злочини у сфері комп'ютерної інформації має здійснюватися комплексно. Це дозволить уникнути явних суперечностей між окремими нормами, забезпечити по-справжньому дієвий кримінально-правовий захист відповідних суспільних відносин. В іншому випадку реформування кримінального закону в аналізованій частині носитиме фрагментарний, хаотичний характер, що, очевидно, не може забезпечити належний ефект. Негативним прикладом може служити внесення змін до ст. 361 КК. На момент прийняття відповідного Закону у Верховні Раді України було зареєстровано ще два законопроекти (№ 3039, зареєстрований 30 січня 2003 р., і № 3039-1, зареєстрований 20 лютого 2003 р.). Однак законодавець замість того, щоб порівняти всі три проекти, виокремити й об'єднати все раціональне, що в них запропоноване, розглядає і приймає лише один, причому, на наше переконання, далеко не найкращий.

З огляду на зазначене ми вважаємо за необхідне створити доктринальну модель системи норм про кримінальну відповідальність за суспільно небезпечні діяння у сфері комп'ютерної інформації. При цьому, очевидно, слід враховувати дійсні, існуючі у реальності ознаки зазначених посягань, а не ті, що закріплені в чинних кримінально-правових нормах. Потрібно передбачити декілька повністю нових складів і виключити з чинного КК окремі спеціальні норми, оскільки ознаки злочинів, відповідальність за які ними передбачена, охоплюються іншими – загальними кримінально-правовими заборонами.

Така система норм має спиратися на науково обґрунтовані положення щодо основних ознак суспільно небезпечних діянь у сфері комп'ютерної інформації. На підставі проведеного дослідження ми дійшли висновку, що такими ознаками є об'єкт і предмет злочинів, знаряддя їх вчинення та форма вини, з якою скоюються ці посягання. Вважаємо, що сукупність цих ознак дозволить безпомилково розмежовувати злочини у сфері комп'ютерної інформації та суміжні посягання.

Об'єктом зазначених злочинів, на нашу думку, доцільно визнавати суспільні відносини у сфері комп'ютерної інформації. Їх основний зміст полягає у здійсненні суб'єктом відносин правомірної інформаційної діяльності щодо предмета цих відносин – тобто створення, збирання, оброблення, накопичення, зберігання, пошуку, розповсюдження, використання, введення, копіювання, зчитування, знищення, реєстрації тощо комп'ютерної інформації – і обов'язків інших учасників відносин цьому не перешкоджати.

Назва розділу повинна відбивати зміст родового об'єкта злочинів, кримінальна відповідальність за які передбачена вміщеними у нього статтями. Відтак пропонуємо сформулювати по-іншому назву розділу XVI "Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та

комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку", а саме: "Злочини у сфері комп'ютерної інформації".

Предметом аналізованих посягань має визнаватися виключно комп'ютерна інформація – відомості про навколишній світ і процеси, що в ньому відбуваються, які представлені у формі даних, зафіксованих в електронному вигляді. Різновидом такої інформації є комп'ютерна програма – побудована за особливими правилами сукупність даних, що забезпечує функціонування та керування комп'ютерними системами і/або телекомунікаційними мережами, виконання ними певних завдань.

У разі незаконного заволодіння, пошкодження чи знищення носіїв комп'ютерної інформації, комп'ютерних систем чи телекомунікаційних мереж, вчинене має оцінюватися з урахуванням норм про кримінальну відповідальність за злочини проти власності.

Знаряддям "комп'ютерних" злочинів також має бути визнана виключно комп'ютерна інформація. Таким чином, у законі буде врахований специфічний механізм вчинення цих злочинів, який характеризується використанням однієї комп'ютерної інформації (знаряддя) для здійснення впливу на іншу комп'ютерну інформацію (предмет). Відсутність хоча б одного з елементів цього механізму має свідчити про відсутність ознак злочину у сфері комп'ютерної інформації. Посягання, знаряддям вчинення або предметом яких є лише комп'ютерна інформація не мають якихось суттєвих особливостей, які б зумовлювали необхідність встановлення кримінальної відповідальності за їх вчинення в окремих нормах.

На нашу думку, злочинами у сфері комп'ютерної інформації мають визнаватися лише умисні посягання. Відтак порушення правил експлуатації автоматизованих електронно-обчислювальних систем (ст. 363 КК), вчинене службовою особою через необережність, необхідно оцінювати з урахуванням положень ст. 367 КК як службову недбалість. Необережне порушення правил експлуатації електронно-обчислювальних систем особою, яка не є службовою, доцільно декриміналізувати. За такі діяння повинна наставати цивільно-правова чи дисциплінарна відповідальність.

Узагальнюючи наведені ознаки, пропонуємо таке визначення аналізованих посягань: **злочини у сфері комп'ютерної інформації – це умисні суспільно небезпечні діяння, що посягають на суспільні відносини щодо здійснення інформаційної діяльності стосовно комп'ютерної інформації, предметом і знаряддям вчинення яких є така інформація** у різних її проявах (відомості, дані, комп'ютерні програми тощо). Це визначення, на нашу думку, не потребує законодавчого закріплення. Існуючи лише у кримінально-правовій доктрині, воно слугуватиме, зокрема, для розмежування аналізованих посягань від суміжних чи схожих, надаватиме первісне, проте змістовне, уявлення про ці злочини.

Кримінально-правові норми, які встановлюватимуть відповідальність за злочини у сфері комп'ютерної інформації, повинні мати такі формулювання, які б не були "чутливими" до змін в інформаційних технологіях, зумовлених науково-технічним прогресом. Йдеться не про "комп'ютерну революцію", яка обов'язково вплине на всі сфери суспільного життя і, звичайно, на кримінальний закон і теорію кримінального права, а про поступові зміни у технології.

Разом із цим, ми вважаємо спірною думку М. В. Гуцалюка, який пропонує "використовувати в нормативних актах нейтральні з технічної точки зору формулювання" [3, с. 165]. Достатньо враховувати вимоги до спеціалізованої термінології, яка вживатиметься у цих формулюваннях. Зміст більшості із зазначених вимог вже неодноразово висвітлювався у науковій літературі. Насамперед необхідно уникати вузько спеціалізованих термінів; використовувати спеціалізовані терміни у значенні, яке закріпилося за ними у тій сфері спеціальних знань, з яких вони запозичені; вживати спеціальні терміни у граматичній конструкції, в якій вони відомі у сфері спеціальних знань, тощо [4, с. 90].

Збереження значення спеціалізованих термінів і термінологічних зворотів, яке закріпилося за ними у тій сфері спеціальних знань, з яких вони запозичені, на нашу думку, не означає запозичення визначень, що роз'яснюють їх значення. Навпаки, таке запозичення буде заважати використанню цих термінів і термінологічних зворотів у процесі застосування кримінального закону принаймні у частині, що стосується злочинів у сфері комп'ютерної інформації. Кримінально-правове розуміння цих понять повинне ґрунтуватися на спеціальному, зокрема, технічному знанні, проте бути дещо простішим, охоплювати загальні, а не технічні ознаки певного поняття.

Складнощі, пов'язані з тлумаченням спеціалізованої термінології, викликають необхідність законодавчого закріплення в межах КК її змісту. У зв'язку із зазначеним видаються слушними пропозиції щодо створення "термінологічного" розділу в законі про кримінальну відповідальність, який потрібно було б розмістити наприкінці Загальної частини КК [5, с. 245–249].

За відсутності такого розділу вважаємо недоцільним в інший спосіб законодавчо визначати окремі поняття, наприклад, шляхом винесення визначень за дужки, об'єднання їх в окремій статті, або у примітці до статті, чи у виносці, оскільки це порушуватиме системність КК. На даному етапі видається достатнім прийняти постанову Пленуму Верховного Суду України, присвячену злочинам у сфері комп'ютерної інформації, у якій би наводилось тлумачення згаданих термінів і термінологічних зворотів, висвітлювалися питання кваліфікації відповідних посягань тощо.

Наші пропозиції спрямовані на створення єдиної збалансованої системи кримінально-правових норм, які б передбачали відповідальність за злочини у сфері комп'ютерної інформації. Аналіз чинного кримінального законодавства засвідчує, що на сьогодні в Україні відсутня належна законодавча база щодо протидії цим посяганням, відповідні статті КК мають численні недоліки. Тому актуальність змін і доповнень до цих статей постійно стає все відчутнішою. Вважаємо, за доцільне криміналізувати такі суспільно небезпечні діяння у сфері комп'ютерної інформації: 1) незаконне втручання у процес обробки комп'ютерної інформації; 2) комп'ютерний саботаж; 3) незаконна зміна, пошкодження чи знищення комп'ютерної інформації; 4) незаконний доступ до комп'ютерної інформації; 5) незаконне заволодіння комп'ютерною інформацією; 6) незаконні дії зі шкідливими комп'ютерними програмами; 7) незаконне розповсюдження даних, які призначені для отримання доступу до комп'ютерної інформації.

Подальші наукові розробки проблем створення системи норм про кримінальну відповідальність за злочини у сфері комп'ютерної інформації доцільно здійснювати у напрямі розроблення проекту формулювань відповідних статей Кримінального кодексу України.

Література:

1. Карчевський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне втручання в роботу електронно-обчислювальних машин, систем та комп'ютерних мереж: Монографія / МВС України, Луганська академія внутрішніх справ ім. 10-річчя незалежності України. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2002. – 144 с.

2. Розенфельд Н. А. Кримінально-правова характеристика незаконного втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж: Автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.08 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2003. – 17 с.

3. Гуцалюк М. В. Кримінальний кодекс та комп'ютерна злочинність // Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. [Харків] 25–26 жовтня 2001 р. – К. – Х.: Юрінком Інтер. – 2002. – С. 163–166.

4. Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України: Монографія. – К.: Атіка, 2003. – 144 с.

5. Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. – К.: Атіка, 1999. – 464 с.

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ КОНФІСКАЦІЇ МАЙНА

О. П. Горох,
викладач кафедри кримінального права та кримінології
Київського юридичного інституту МВС

За останні роки в юридичній літературі з'явилося чимало статей, присвячених покаранню та його видам. Проте доводиться констатувати, що деяким покаранням не було приділено достатньої уваги, зокрема, це стосується покарання у виді конфіскації майна.

Відповідно до ч. 1 ст. 59 КК покарання у виді конфіскації майна полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Конфіскація майна може призначатися лише як додаткове покарання (ч. 2 ст. 52 КК).

Варто наголосити, що зазначений вид покарання містить значний каральний потенціал. Про це, зокрема, свідчать дослідження системи покарань, що передбачена у вітчизняному КК, а також правові наслідки для засудженого, які настають після застосування конфіскації майна.

Наявність у КК 1960 р. великої кількості санкцій, які передбачали конфіскацію майна, спонукувала вчених до наукової розробки проблем, що пов'язані із цим видом покарання. Однак вивчення правниками зазначених проблем нерідко мало загальнотеоретичний та методологічний характер. Попри всі їхні переваги, у більшості наукових праць зазначений вид покарання розглядався здебільшого із позиції системи покарань та порядку й практики його застосування. Водночас деякі науковці спробували більш ґрунтовно підійти до аналізованої теми. У цьому аспекті заслуговують на особливу увагу дослідження І. Л. Марогулової та О. Л. Цветіновича. У своїх роботах вони не лише ретельно дослідили правові проблеми застосування конфіскації майна, а й запропонували шляхи вдосконалення цього виду покарання [1]. Не оминув увагою аналізований вид покарання і відомий російський криміналіст О. П. Козлов. У своєму монографічному дослідженні він, зокрема, сформулював власні правила побудови санкцій з конфіскацією майна [2].

Після реформування кримінального законодавства державами-учасницями СНД ставлення науковців різних країн до покарання у виді конфіскації майна дещо змінилося. Наприклад, російські криміналісти виявляють значну зацікавленість названим видом покарання [3], водночас у вітчизняній юридичній літературі нам не вдалося відшукати жодної роботи, присвяченої проблемам застосування конфіскації майна.

У поглядах сучасних російських юристів немає одностайності щодо інституту кримінально-правової конфіскації. Зокрема, існують чотири протилежних позиції. Так, чимало науковців переконані, що такий вид покарання, як конфіскація майна потрібно виключити із загального переліку видів покарань [4]. На думку інших юристів, аналізований вид покарання має право на існування

у Кримінальному кодексі, більше того – його потрібно передбачити у багатьох інших санкціях, а також доцільно розширити практику його застосування [5].

Ще далі у цьому напрямі пішла Т. А. Лєснієвські-Костарєва. Автор, підтримуючи окремих вчених радянських часів, вважає за необхідне визначення за конфіскацією майна статус не лише додаткового, а й основного покарання [6].

Окремі вчені при дослідженні інституту кримінально-правової конфіскації не зайняли певної, чітко визначеної позиції. Так, В. А. Пімонов зазначає, що наразі відсутні якісь достатні підстави для виключення аналізованої міри карної репресії із системи покарань. Проте для значного розширення практики її застосування також немає підстав [7].

Слід віддати належне правникам, які, досліджуючи означену проблему, не зупинилися лише на критичному аналізі протилежних точок зору, а запропонували конкретні зміни до ч. 1 ст. 52 КК РФ, які підкріплені глибокими науковими та логічними аргументами.

Зокрема, на нашу думку, слід підтримати С. Ф. Мілюкова, який пропонує застосовувати як покарання конфіскацію не лише майна, що є власністю засудженого, а й майна, яке було передане ним у власність інших фізичних чи юридичних осіб. І дійсно, слідча та судова практика свідчить, що злочинці, які вчинили тяжкі й особливо тяжкі корисливі злочини, часто заздалегідь оформляють майно, що фактично їм належить, на своїх родичів або сторонніх підставних осіб. Звичайно, у кожній подібній кримінальній справі слідчому буде необхідно обґрунтовано довести факт належності майна саме винному, а не номінальному власнику чи власникам.

Не зупиняючись детальніше на аналізі інших точок зору, зазначимо, що більш прийнятною видається позиція тих вчених, які вважають, що конфіскація майна має право на існування у Кримінальному кодексі. Цей вид покарання повинен застосовуватися у кожному випадку, коли вчинено тяжкий чи особливо тяжкий корисливий злочин. Однак наявність різних підходів до вирішення аналізованого питання зайвий раз доводить, що проблема конфіскації майна потребує спеціальної уваги з боку вітчизняних науковців.

Порівняно з Кримінальним кодексом України 1960 р., умови застосування конфіскації майна були кількісно і якісно розширені. У старому законодавстві такий вид покарання, як конфіскація майна міг бути призначений разом із покараннями, що не пов'язані з обмеженням чи позбавленням волі, зокрема, з виправними роботами без позбавлення волі та штрафом як основними покараннями. Варто зазначити, що таке становище, при якому додаткове покарання (конфіскація) за своєю суворістю перевищувало основне покарання (виправні роботи без позбавлення волі та штраф), було необґрунтованим, а тому справедливо викликало критику з боку вчених [8]. Тепер застосування конфіскації майна можливе лише у випадках, коли вчинено тяжкий чи особливо тяжкий корисливий злочин, за який санкція статті Особливої частини КК передбачає як основне покарання позбавлення волі, а як додаткове – обов'язкову чи факультативну конфіскацію майна.

Ще однією принциповою новелою чинного законодавства, пов'язаного із застосуванням конфіскації майна, є те, що зазначений вид покарання може призначатися лише до осіб, які досягли 18 років. Кримінальний кодекс 1960 р. надавав право призначати конфіскацію майна і до осіб, які не досягли повноліття.

Все це призвело до зменшення майже на 1/3 кількості санкцій статей Особливої частини Кримінального кодексу, в яких конфіскація майна була передбачена як додаткове обов'язкове чи додаткове факультативне покарання. Кримінальний кодекс 1960 р. встановлював конфіскацію майна у 133 санкціях, а саме – у 72 випадках передбачалась обов'язкова конфіскація та у 61 випадку – факультативна. У КК 2001 р. законодавець передбачив застосування конфіскації майна в 39 санкціях: у 36 випадках передбачена обов'язкова конфіскація майна і лише у 3 санкціях конфіскація майна виступає як додаткове факультативне покарання. Зменшення кількості випадків застосування конфіскації майна у чинному Кримінальному кодексі України досягнуто не лише завдяки виключенню цього виду покарання із санкції статей за некорисливі злочини. Таке становище склалося також завдяки *декриміналізації* та *депеналізації* ряду діянь, що передбачав колишній Кодекс, а також через заміну в низці санкцій конфіскації майна штрафом.

У теорії кримінального права конфіскацію майна як вид покарання прийнято відмежовувати від так званої *спеціальної конфіскації*, що не є покаранням [9]. Остання полягає у вилученні у засудженого спеціальних предметів, що є знаряддями й засобами вчинення злочину, а також предметів здобутих злочинним шляхом. У загальній формі застосування спеціальної конфіскації передбачено у ст. 81 КПК України і відповідно до положень зазначеної кримінально-процесуальної норми може бути здійснена у будь-якій кримінальній справі. Спеціальна конфіскація передбачена також і в деяких санкціях статей Особливої частини Кримінального кодексу України (всього 33 санкції). При цьому в деяких санкціях конфіскація майна як вид покарання поєднана зі спеціальною конфіскацією (ч. 1, 2 ст. 201; ч. 1, 2 ст. 209; ч. 1, 2, 3 ст. 305 КК).

Окремі вітчизняні науковці, досліджуючи інститут кримінально-правової конфіскації, дійшли висновку, що такий вид покарання, як конфіскація майна може бути призначений і за злочини невеликої та середньої тяжкості [10]. Як приклад, М. І. Хавронюк наводить санкції за злочини, передбачені статтями 176, 177, 208, 244, 248, 249 КК тощо. Така точка зору видається досить спірною, оскільки ми переконані, що у зазначених санкціях йдеться про спеціальну конфіскацію. На нашу думку, автор не враховує, що конфіскація передбачених кримінальним законом певних видів майна у санкціях, на які він посилається, у ст. 51 КК не вказана, а, отже, не є покаранням. Водночас умови призначення конфіскації майна, передбачені ч. 2 ст. 59 КК, поширюються лише на конфіскацію майна як вид покарання. М. І. Бажанов правильно зауважує з цього приводу: "правові санкції, навіть при вчиненні злочину, можуть мати не кримінально-правовий, а, наприклад, кримінально-процесуальний характер" [11]. В аналізованому випадку саме це і має місце.

Як зазначалося вище, обов'язковою умовою для призначення покарання у виді конфіскації майна є вчинення злочину із корисливих мотивів. Проте у багатьох злочинах, за вчинення яких передбачена обов'язкова конфіскація майна, корисливий мотив може мати не обов'язковий, а факультативний характер. Наприклад, у диспозиції ч. 1 ст. 289 КК про корисливий мотив взагалі не згадується, а прямо вказано, що незаконне заволодіння транспортним засобом може бути вчинено "*з будь-якою метою*". Однак, санкція ч. 3 зазначеної статті передбачає як вид покарання обов'язкову конфіскацію. Так само і зловживання владою або службовим становищем не завжди вчиняється з корисливих мотивів (ч. 3 ст. 364 КК). Законодавець чітко визначає, що мотивацією вчинення цього злочину можуть бути *інші особисті інтереси або інтереси третіх осіб.* Незважаючи на це, у санкції ч. 3 ст. 364 також передбачене застосування обов'язкової конфіскації майна.

У таких випадках застосування до засудженого конфіскації майна, на нашу думку, буде безпідставним, а, отже, і незаконним.

Особливої уваги потребує проблема застосування аналізованого виду покарання за злочини у сфері обігу наркотичних засобів.

За вчинення злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів застосування конфіскації майна як додаткового покарання передбачено у 12 санкціях (ч. 2, 3 ст. 305, ч. 1, 2 ст. 306, ч. 2, 3 ст. 307, ч. 2, 3 ст. 308, ч. 3 ст. 311, ч. 3 ст. 312, ч. 3 ст. 313, ч. 2 ст. 317 КК). При цьому у всіх санкціях за вчинення зазначених "наркотичних" злочинів такий вид покарання, як конфіскація майна є обов'язковим. Однак, як і у прикладах наведених вище, мотивом вчинення "наркотичних" злочинів не завжди виступає користь. Аналізовані злочини можуть вчинятися і з інших мотивів.

В юридичній літературі при аналізі злочинів, пов'язаних з обігом наркотиків, вчені виокремлюють два види типових мотивів вчинення цих злочинів: прагнення до збагачення та прагнення забезпечити себе наркотиками для власного вживання [12]. І дійсно, кваліфікована контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ч. 2, 3 ст. 305 КК) може вчинятися як для подальшого збуту наркотиків, так і за мотивами забезпечення достатньою їх кількістю для власного вживання. Збут наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів (ч. 2, 3 ст. 307 КК), вчинений навіть при кваліфікуючих обставинах, також не завжди пов'язаний з корисливим мотивом. Наприклад, відчуження наркотиків у формі дарування зазвичай не пов'язане із задоволенням матеріального інтересу.

Корисливість не є обов'язковою ознакою і для викрадення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів (ч. 2, 3 ст. 308 КК), а також обладнання, призначеного для їх виготовлення (ч. 3 ст. 313 КК). Актуальними щодо цього видаються результати дисертаційного дослідження І. М. Дружиніна. Вітчизняний науковець, вивчивши мотиви злочинів цієї категорії, дійшов висновку, що *користь* як мотив зустрічалася лише в 7,9% випадків; іншими мотивами були такі: *пристрасть до наркотиків* (57,7%), цікавість, наслідування, удаване почуття товариськості, малодушність, жалість [13]. Слушною видається з цього приводу

точка зору А. А. Музики. Дослідивши мотиви вчинення "наркотичних" злочинів, він обґрунтував позицію про те, що викрадення наркотичних засобів або психотропних речовин не можна за зазначеними підставами відносити до корисливих посягань [14]. На нашу думку, аналогічного висновку можна дійти і щодо мотивів дій, передбачених статтями 311, 313 КК.

Певними властивостями від аналізованих злочинів відрізняється злочин, передбачений ч. 2 ст. 317 КК. У диспозиції ч. 1 ст. 317 безпосередньо вказано на мотив його вчинення – організація або утримання місць *для незаконного вживання* чи *виготовлення* наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, а також надання приміщення з цією метою. Хоча у ч. 2 ст. 317 КК законодавцем прямо вказано на корисливий мотив, проте зазначена кваліфікуюча ознака не є єдиною у межах цієї диспозиції. Окрім неї в диспозиції ч. 2 ст. 317 КК кваліфікуючими ознаками також виступають повторність, вчинення злочину групою осіб, залучення неповнолітнього до вчинення злочину. Однак санкція зазначеної норми передбачає обов'язкову конфіскацію майна, що певною мірою суперечить ч. 2 ст. 59 КК України.

Нарешті, не можна не враховувати судової практики у справах про злочини цієї категорії. Відомо, що майже 90% засуджених за злочини у сфері обігу наркотиків – це особи, які вчиняють "наркотичні" злочини для власного вживання.

Враховуючи викладене, вважаємо, що у санкціях за "наркотичні" злочини (як і будь-яких інших посягань), які можуть вчинятися не лише із корисливих, а й з інших мотивів, доцільніше встановлювати не обов'язкову, а факультативну конфіскацію майна.

Підтримують зазначену точку зору й інші вчені, котрі присвятили свої праці питанням протидії незаконному обігу наркотиків. Зокрема, Л. І. Романова, зауважуючи про недосконалість ст. 229 КК РФ "Викрадення або вимагання наркотичних засобів чи психотропних речовин", пропонує змінити у санкції частини третьої обов'язкову конфіскацію майна на факультативну [15]. Е. Ю. Кулієв та В. С. Яловік, досліджуючи проблеми кримінальної відповідальності за організацію або утримання місць для незаконного вживання наркотичних засобів, висловлюються проти законодавчого закріплення обов'язкової конфіскації майна за вчинення цих дій [16].

Показовим у цьому відношенні є кримінальне законодавство інших держав. Зокрема, в усіх без виключення санкціях статей КК Республіки Білорусь, що прямо чи опосередковано встановлюють відповідальність за вчинення "наркотичних" злочинів, передбачена факультативна конфіскація. КК РФ та КК Республіки Узбекистан солідарні у цьому питанні із КК Республіки Білорусь лише стосовно контрабанди наркотичних засобів, психотропних і сильнодіючих речовин. За вчинення інших незаконних дій із наркотиками, наприклад, незаконного заволодіння ними, відповідно до ч. 3 ст. 229 КК РФ та частин 2, 3 ст. 271 КК Республіки Узбекистан, передбачається обов'язкове застосування конфіскації.

Треба зазначити, що вітчизняне кримінальне законодавство 2001 р. майже не відрізняється у питанні про конфіскацію майна у санкціях за "наркотичні" злочини від колишнього кримінального законодавства. Аналіз відповідних

санкцій статей КК 1960 р. (статті 70^{1}, 229^{1}, 229^{2}, 229^{3}, 229^{4}, 229^{12}, 229^{13}, 229^{17}, 229^{19}, 229^{20}) дозволяє дійти висновку, що зміна факультативної конфіскації на обов'язкову у межах однієї статті була пов'язана лише із підвищеною суспільною небезпекою кваліфікованого складу злочину.

Вважаємо, що внесені законодавцем зміни до інституту конфіскації майна, безперечно повинні були вплинути і на санкції за "наркотичні" злочини. Але, як бачимо, цього не сталося.

Враховуючи викладене, пропонуємо у санкціях, передбачених ч. 2, 3 ст. 305, ч. 2, 3 ст. 307, ч. 2, 3 ст. 308, ч. 3 ст. 311, ч. 3 ст. 312, ч. 3 ст. 313, ч. 2 ст. 317 КК, слова *"з конфіскацією майна"* замінити словами *"з конфіскацією майна або без такої"*.

Розглянуті проблеми не обмежуються лише пропозиціями щодо *депеналізації* злочинів у сфері обігу наркотиків. На нашу думку, певні дії з наркотичними засобами потребують водночас і *пеналізації*. Втім, означене питання потребує самостійного дослідження.

Як відомо, санкції кримінально-правових норм побудовані з урахуванням системи покарань (ст. 51 КК). Водночас у межах того чи іншого розділу Особливої частини КК використовується лише певний "набір" покарань, який утворює, на нашу думку, свою систему покарань відповідного розділу.

Наприклад, законодавець використовує три види покарань (довічне позбавлення волі, позбавлення волі на певний строк, обмеження волі) та шість видів – штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, конфіскація майна, арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк у статтях розділів I, XIII Особливої частини КК відповідно. Це зумовлено різним характером і ступенем суспільної небезпеки певних злочинів, мотивами вчинення злочинів, їх суб'єктами тощо. Очевидно, зазначена проблема також є перспективною для дослідників.

Література:

1. Марогулова И. Л. Конфискация имущества как мера наказания по советскому уголовному законодательству: Автореф. дис. … канд. юрид. наук. – М., 1979. – 15 с.; Цветинович А. Л. Дополнительные наказания в советском уголовном праве. – Калининград: Калининградский ун-т, 1980. – 67 с.; Цветинович А. Л. Дополнительные наказания: функция, система, виды. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1989. – 189 с.

2. Козлов А. П. Уголовно-правовые санкции (проблемы построения, классификации и измерения). – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. – С. 135.

3. Голубов И. И. Конфискация имущества как вид уголовного наказания: Автореф. дис. … канд. юрид. наук. – М., 1999. – 22 с.; Пимонов В. А. Конфискация имущества как уголовное наказание // Государство и право. – 2002. – №7. – С. 114–116; Степанищев А. В. Конфискация имущества // Российская юстиция. – 1998. – №6. – С. 6–7.

4. Кузнецов А. Конфискация имущества как кумулятивный вид наказания в уголовном законодательстве // Уголовное право. – 1999. – №2. – С. 39–43.

5. Старков О. В., Милюков С. Ф. Наказание: уголовно-правовой и криминологический анализ. – СПб.: Изд-во "Юридический центр Пресс", 2001. – С. 73–76.

6. Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответсвенности. Теория и законодательная практика. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во НОРМА, 2000. – С. 326–327.

7. Пимонов В. А. Конфискация имущества как уголовное наказание // Государство и право. – 2002. – №7. – С. 114–116.

8. Цветинович А. Л. Дополнительные наказания: функция, система, виды. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1989. – С. 121–122.

9. Загородников Н. И. Советское уголовное право. Общая и Особенная части. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 173; Советское уголовное право: Часть общая: Учебник / Здравомыслов Б. В., Гельфер М. А., Гришаев П. И. и др. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 296; Уголовное право УССР. Общая часть / Под ред. проф. В. В. Сташиса и доцента А. Ш. Якупова. – К.: Вища школа, 1984. – С. 248; Матишевський П. С. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид вузів і фак. – К.: А.С.К., 2001. – С. 251 (Економіка, Фінанси, Право).; Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – 416 с. – С. 315; Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права в двух книгах. – Книга вторая "О наказании". – Х.: Харьков юридический, 2002. – С. 110–111.

10. *Уголовный кодекс Украины: От 5 апр. 2001 г. Комментарий отдельных положений* / Сост. : Н. И. Мельник, Н. И. Хавронюк. – К.: А.С.К., 2001. – С. 270; Хавронюк М. І. Система та види покарань // Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Александров Ю. В., Антипов В. І., Володько М. В. та ін.; відп. ред. Кондратьєв Я. Ю.; наук. ред. Клименко В. А. та Мельник М. І. – К.: Правові джерела, 2002. – С. 302.

11. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 35.

12. Музика А. А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів. – К.: Логос, 1998 – С. 176; Криминология: Учебник / Под ред. проф. Н. Ф. Кузнецовой, проф. Г. М. Миньковского. – М.: Издательство БЕК, 1998. – С. 384.

13. Дружинин И. Н. Ответственность за хищение наркотических веществ по советскому уголовному праву: Автореф. дис… канд. юрид. наук. – Харьков, 1980. – С. 13.

14. Музика А. А. Вказана праця. – С. 178.

15. Романова Л. И. Криминальный наркотизм в Российской Федерации и особенности его проявления в Дальневосточном регионе. Криминалистические и уголовно-правовые аспекты: Диссертация в виде научного доклада на соискание научной степени докт. юрид. наук. – Владивосток, 2001. – С. 56.

16. Кулиев Э. Ю. Уголовная ответственность за организацию или содержание притонов для потребления наркотических средств (на материалах Туркменской ССР, Узбекской ССР, Киргизской ССР, Таджикской ССР): Автореф. дис… канд. юрид. наук. – Томск, 1991. – С. 15; Яловик В. С. Уголовно-правовая борьба с организацией или содержанием притонов для распития спиртных напитков, потребление наркотиков и других одурманивающих средств: Автореф. дис… канд. юрид. наук. – М., 1991. – С. 22.

ПРИЧИННИЙ ЗВ'ЯЗОК, УСКЛАДНЕНИЙ ВТРУЧАННЯМ ПРИВХІДНИХ СИЛ (на прикладі транспортних злочинів)

С. Р. Багіров,
старший викладач кафедри кримінального права Гуманітарного університету "ЗІДМУ" (м. Запоріжжя)

Згідно із сучасними кримінологічними даними у загальній масі вчинених злочинів необережна злочинність становить приблизно 20%. Подальші кримінологічні дослідження необережної злочинності показали, що близько 75% її складають необережні злочини у сфері безпеки руху або експлуатації транспорту. Тому як типовий необережний злочин в науці кримінального права прийнято розглядати транспортні злочини. Серед самих же транспортних злочинів, вчинених з необережною формою вини, найпоширенішим є суспільно небезпечне діяння, передбачене ст. 286 КК України, тому саме названу категорію злочинів було виокремлено як об'єкт цього дослідження.

У справах про транспортні злочини встановлення причинного зв'язку між порушенням особою, яка керує транспортним засобом (чи інакше забезпечує його безпечне функціонування), правил безпеки руху або експлуатації транспорту і шкідливим наслідком, що настав у результаті цього, – необхідний етап доведення наявності в діях цієї особи складу злочину, передбаченого відповідною статтею розділу XI Особливої частини КК України.

Здебільшого встановлення такого зв'язку на досудовому слідстві і при судовому розгляді не є складним, оскільки причина наслідків очевидна і майже не викликає сумніву. Проте відбуваються і такі дорожньо-транспортні пригоди, коли встановлення причини наслідків, що настали, викликає певні труднощі. У дорожньо-транспортній пригоді дії водіїв, пішоходів і велосипедистів, дефекти або інші особливості транспортних засобів, стан дорожнього покриття, явища природи характеризуються як взаємозалежні. Заподіяння шкоди при цьому найчастіше сприймається як щось випадкове, що настає за тими чи іншими діями водія. Це буває частіше у випадках порушення правил безпеки руху або експлуатації транспортних засобів декількома учасниками дорожнього руху, при дії декількох причин чи настанні декількох шкідливих наслідків тощо.

Видається доцільним спочатку навести теоретичні погляди криміналістів щодо втручання в розвиток причинного зв'язку інших незалежних факторів, вплив яких може істотно змінити його перебіг. Це питання в різні роки вивчали М. С. Грінберг, П. С. Дагель, В. М. Кудрявцев, А. Н. Трайнін, Т. В. Церетелі. Стосовно транспортних злочинів його торкалися М. С. Алексєєв, В. І. Касинюк, О. І. Коробєєв, Б. О. Курінов, В. В. Лук'янов, В. А. Мисливий. Проте, незважаючи на значну кількість публікацій, це питання і дотепер залишається дискусійним.

Метою цієї статті є здійснення теоретичних узагальнень щодо ознак і особливостей ускладненого причинного зв'язку, які грунтувалися б на емпіричних даних і були б логічним висновком із наукових здобутків попередників.

Більшість криміналістів оцінюють привхідні у причинний зв'язок між діянням суб'єкта злочину і суспільно небезпечними наслідками сили як випадкові фактори. "Дезорганізуючий вплив сторонніх осіб на безпечне функціонування техніки є, власне, різновидом випадковостей, що несприятливо впливають на роботу останніх. Виключенню таких випадків слугує основна частина технічних норм", – пише М. С. Грінберг [1]. Він поділяє думку, висловлену раніше В. М. Кудрявцевим у праці "Об"єктивна сторона злочину". "Що являють собою ці "привхідні сили", які слугують часом безпосередньою причиною шкідливого результату? – ставить запитання В. М. Кудрявцев і сам же дає відповідь на нього. – Для дій обвинувачуваного вони зазвичай є випадковостями, тому що причини їхнього виникнення лежать поза діяльністю обвинувачуваного" [2]. На його думку, ці випадковості враховуються ще при створенні кримінально-правових норм.

В. М. Кудрявцев виділяє такі чотири типи привхідних сил, що втручаються в розвиток причинного зв'язку: а) сили природи і технічні процеси; б) діяльність невинної особи; в) вина потерпілого; г) злочинна поведінка іншої особи [3].

За спеціально розробленими анкетами нами були вивчені 150 архівних кримінальних справ зазначеної категорії, розглянутих судами м. Запоріжжя і Запорізької області. В анкеті містилися питання, що стосуються події злочину, його механізму, дорожніх умов, транспортного засобу, особи суб'єкта злочину й особи потерпілого, кваліфікації та покарання. Окремою графою були винесені питання відносно об'єктивної сторони злочину, що включали в себе і проблематику причинного зв'язку – його характеристику, різновиди, суб'єкти встановлення.

Розділ анкети "Характер причинного зв'язку" був розбитий на два пункти: 1) прямий (безпосередній) причинний зв'язок; 2) опосередкований причинний зв'язок. Наступний розділ містив у собі шість основних різновидів причинного зв'язку, що ускладнюються втручанням привхідних сил. Їх перелік пропонується нижче.

У досліджених нами 150 кримінальних справах у 72 випадках зустрілися ті чи інші ускладнення в розвитку причинного зв'язку через вплив різнорідних факторів (як людських, так і технічних). Це складає 48% від загальної кількості вивчених справ. Отже, можна зробити висновок про те, що майже в кожному другому випадку вчинення злочину, пов'язаного з порушенням правил безпеки руху або експлуатації транспорту особою, що керує транспортним засобом (ст. 286 КК), причинний зв'язок має опосередкований характер і розвивається з ускладненнями.

Через те, що 72 вивчених випадки ще не можуть дати загальну картину різновидів ускладненого причинного зв'язку, для задовільної репрезентативності нами було здійснено додаткове дослідження вибіркового характеру. У результаті були відібрані ще 70 кримінальних справ зазначеної категорії, кожна з яких включала ті чи інші ускладнення в розвитку причинного ланцюга. Таким чином, загальна кількість справ з опосередкованим причинним зв'язком склала 142 (100%), що розподілилися так:

1) причинний зв'язок, ускладнений дією тільки природних факторів (без участі людського і технічного факторів), – не зустрівся в жодному з випадків;

2) причинний зв'язок, ускладнений дефектами транспортного засобу, – 18 випадків (12,6%);

3) причинний зв'язок, ускладнений дефектами дорожнього полотна й інших дорожніх умов, – 12 випадків (8,4%);

4) причинний зв'язок, ускладнений діяннями потерпілого, – 47 випадків (33%);

5) причинний зв'язок, ускладнений поведінкою третьої особи, – 12 випадків (8,4%);

6) причинний зв'язок, ускладнений діяннями невинної третьої особи, – 17 випадків (11,9%).

У 36 випадках (що складає 25,3% від загальної кількості кримінальних справ) нам зустрілася ситуація, в якій ускладнення в розвитку причинного зв'язку були зумовлені комбінацією різнотипних факторів, наприклад, дії (бездіяльність) потерпілого і дія сил природи, або дефекти транспортного засобу і діяння потерпілого. Тут нами виявлена така закономірність. В усіх 36 випадках серед декількох каузальних факторів завжди спостерігалася віктимна поведінка потерпілої оссби. Остання група випадків являє собою найбільшу складність для теорії і практики кримінального права з погляду констатації юридично значущого причинного зв'язку.

Вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що природні фактори, які ускладнюють об'єктивний перебіг необережного злочину, в теорії виділяються вченими, зокрема В.М. Кудрявцевим, як привхідні сили. Проте більш прийнятним видається віднесення їх не до привхідних сил, а до особливостей ситуації необережного злочину, до умов делікту. І яка б не була криміногенна роль конкретної життєвої ситуації, вона за своїм об'єктивним змістом лише сприяє вчиненню злочину, але не є його причиною [4]. При дослідженні судової практики у справах про транспортні злочини нам не зустрілися ситуації, за яких факторами, що ускладнюють перебіг причинного зв'язку, були б тільки природні сили без участі "людського" фактора. Тим часом при вивченні іншого необережного злочину – службової недбалості вчені правильно відзначають, що тяжкі наслідки нерідко настають у результаті діяння службової особи і стихійних сил природи [5]. Досліджуючи особливості екологічних злочинів, Н. О. Лопашенко зазначає, що при встановленні причинного зв'язку в матеріальних складах екологічних злочинів необхідно з'ясовувати, чи не викликані шкідливі наслідки іншими факторами, у тому числі природними, і чи не настали вони поза залежністю від встановленого порушення [6].

Одним із проблемних питань є констатація причинного зв'язку в транспортних злочинах, коли він ускладнений діяльністю потерпілого чи особливими властивостями його організму.

У науці кримінального права питання про оцінку причинного зв'язку в транспортних злочинах, ускладненого поведінкою потерпілого, не отримало належної теоретичної розробки.

Підвищена небезпека транспортних засобів обумовлює певне розширення меж кримінальної відповідальності для працівників транспорту: вони повинні брати до уваги можливість не лише правильної поведінки громадян, які потрапляють до цієї сфери, а й неправильної поведінки, випадкових помилок, і тому

несуть відповідальність за створення умов своїми злочинними діями навіть тоді, коли злочинний результат настає безпосередньо з вини потерпілого, – вважає В. М. Кудрявцев [7]. Дійсно, осудна людина, що діє в сучасному суспільстві, являє собою відносно більш самостійну силу, ніж сили природи чи технічні засоби, що підкоряються вузькому колу фізичних та інших природних закономірностей. Тому внаслідок самостійності власної поведінки і відповідальності за власні вчинки потерпілий скорочує межі відповідальності суб'єкта злочину, який створив умови для настання шкідливого результату. Однак важко погодитися із судженням В. М. Кудрявцева про те, що водій транспортного засобу має нести кримінальну відповідальність за створення умов злочинного результату навіть у випадку, коли цей результат настав безпосередньо з вини потерпілого.

М. С. Грінберг, наводячи приклади із судової практики, що підтверджують реальність ситуацій, при яких відповідальність за руйнівну дію технічних пристроїв повинна покладатися на потерпілих чи на третіх осіб, наголошував, що статус потерпілого чи третьої особи не є вирішальним для розв'язання питання про правомірність чи неправомірність дій осіб, які керували технікою [8].

Вплив неправомірної поведінки потерпілих у механізмі дорожньо-транспортних пригод особливо очевидний. Труднощі ж полягають у тому, щоб визначити ступінь впливу таких факторів на розвиток причинного зв'язку і їхню роль у настанні шкідливих наслідків [9].

М. С. Грінберг обґрунтовано вважає, що неналежна поведінка потерпілого і третіх осіб має потрійне кримінально-правове значення:

1) вона взагалі не здійснює ніякого впливу на кримінальну відповідальність суб'єкта злочину – випадки, при яких останній повинний був і міг рахуватися з можливістю такої поведінки;

2) пом'якшує кримінальну відповідальність того, хто завдав шкоди;

3) виключає кримінальну відповідальність особи, яка завдала шкоди, – технічні правила не зобов'язували його рахуватися з такою поведінкою [10]. Уточнимо це судження автора лише тим, що в останньому випадку оператора (водія) технічного засобу навряд чи можна називати "особою, яка завдала шкоди", оскільки потерпілий завдає собі шкоди в результаті власної поведінки.

Разом з тим поведінка потерпілого в ряді випадків може бути абсолютно нейтральною і ніякою мірою не зумовлювати настання наслідків, однак оцінка і встановлення причинного зв'язку можуть бути істотно ускладнені вступом у причинний ланцюг привхідних факторів, сторонніх стосовно системи "суб"єкт злочину – потерпілий" і таких, що мають відносну самостійність.

Тим часом практичне значення питання про вину потерпілого дуже значне. Реалії такі, що не останню роль у процесі об'єктивного розвитку багатьох транспортних злочинів відіграє поведінка самих потерпілих осіб, що вступає привхідною обставиною у перебіг причинності або навіть породжує її. Як уже зазначалося, відповідно до результатів нашого дослідження причинний зв'язок у транспортних злочинах, що був ускладнений поведінкою потерпілого, мав місце в 33% вивчених справ, а ще в 25,3% випадків поведінка потерпілого спостерігалася серед декількох факторів, що сукупно завдали шкоди в результаті вчинення транспортного злочину [11]. Отже, загальний відсоток транспортних злочинів, у яких зустрічаються ті чи інші ускладнення перебігу причинного зв'язку в результаті небезпечної поведінки самого потерпілого, складає 58,3, тобто більше половини всіх випадків.

Зовсім інші результати були отримані І.Г. Філановським. Здійснене вченим вибіркове вивчення цього питання показало, що від транспортних пригод тільки 10% людей гине з вини водіїв, а 90% – в результаті власної неправильної поведінки [12]. Проте І. Г. Філановський не наводить у публікації кількість вивчених кримінальних справ, тому маємо сумніви щодо репрезентативності дослідження й обґрунтованості наведених вченим висновків – зазначені відсотки (90%) видаються нам дещо перебільшеними.

За даними дослідження В. В. Вандишева і Д. В. Рівмана, у дорожньо-транспортних злочинах власною негативною поведінкою сприяли заподіянню собі шкоди: серед водіїв – 26%; серед пішоходів – 50%; серед пасажирів – 39%. Обґрунтовуючи необхідність загальної й індивідуальної профілактики необережних злочинів, ці автори відзначають, що профілактика повинна бути спрямована не тільки на можливих осіб, які завдають шкоди, але і на можливих потерпілих, оскільки вони можуть бути "співавторами" необережних злочинів – так само, як і злочинів умисних [13].

Усі криміналісти, котрі висвітлювали у своїх працях тією чи іншою мірою питання щодо впливу поведінки потерпілої особи ("вини потерпілого") на детермінацію злочину, відзначали тісний зв'язок цього питання з необережними злочинами у сфері використання техніки. Особливе місце тут належить злочинам у сфері безпеки руху або експлуатації транспорту. Ми уже зазначали, що названі злочини складають близько 75% усієї зареєстрованої злочинної необережності.

Через взаємодію пішоходів і транспортних засобів у процесі дорожнього руху відбувається досить велика кількість пригод, так чи інакше пов'язаних з віктимною поведінкою потерпілих. Їх поведінкою ускладнюються не лише транспортні злочини, пов'язані з наїздами на пішоходів, але і випадки зіткнення транспортних засобів. Поширеність дорожньо-транспортних пригод, пов'язаних з активною роллю поведінки потерпілих у сприянні настанню злочинного результату, а також труднощі процедури оцінки і встановлення об'єктивної сторони транспортних злочинів при ускладненні їхнього об'єктивного механізму вчинення поведінкою потерпілого, висувають на перший план дослідження проблеми причинного зв'язку в транспортних злочинах, опосередкованого привхідними факторами у вигляді діяльності потерпілої особи.

На нашу думку, схеми структури причинного зв'язку в злочинах, ускладнених діяльністю потерпілого, що запропоновані П. С. Дагелем [14], навряд чи можуть бути корисними при аналізі транспортних злочинів. Об'єктивний механізм транспортного злочину в аналізованих випадках нам видається іншим. Звичайно, дії потерпілого можуть розпочати розвиток причинного ряду, що призводить до заподіяння потерпілому шкоди, однак набагато частіше спосте-

рігається ситуація рівномірного перебігу двох причинних рядів, початок яким дають і потерпілий, і суб'єкт злочину. Причинні ланцюги несподівано (але це може бути передбачено при належній уважності) перетинаються в результаті неправомірних дій кожного з них; ці дії не відповідають правилам дорожнього руху, що призводить у підсумку до заподіяння злочинних наслідків. Разом з тим не можна цілком відкидати положення П. С. Дагеля про те, що дії потерпілого можуть бути причиною дій особи, яка завдала шкоди, і в такий спосіб породжувати розвиток причинного зв'язку.

Так, керуючи легковим автомобілем ВАЗ-2106, Т. на прямій горизонтальній ділянці дороги, на відстані, достатній для зупинки свого транспортного засобу, виявив пішохода К., яка переходила проїзну частину в неналежному місці і переміщалася зліва направо в напрямі руху автомобіля. Вважаючи, що К. продовжить свій рух, і маючи в дійсності можливість безаварійного проїзду в прямому напрямку, Т. почав невиправданий з технічної точки зору маневр уліво з виїздом на смугу зустрічного руху, де вчинив наїзд на К. У результаті пригоди К. були заподіяні тяжкі тілесні ушкодження.

У висновку експерта у цій справі було відзначене таке: "Відповідно до існуючих в експертній практиці рекомендацій, небезпека для водія Т. могла виникнути тільки тоді, коли пішохід почав би рух із середини проїзної частини на смугу його руху. Однак у даній дорожній обстановці пішохід не вийшла на смугу руху автомобіля і тим самим у водія не було небезпеки для руху. Виходячи з вищенаведеного, Т. мав у своєму розпорядженні технічну можливість запобігти пригоді при збереженні прямолінійного руху по своїй смузі" [15].

Вивчення судової практики показало, що найчастіше мають місце два основних типи подій, що відрізняються між собою за часом вступу діяльності потерпілого або суб'єкта злочину як каталізатора, що прискорює перебіг причинності, сприятливі умови для якої створені іншою стороною.

Д., керуючи автомобілем РАФ-2203, зі швидкістю 25 км/год рухався по території заводу в напрямку прохідної. Швидкість руху транспорту на території підприємства обмежена – 10 км/год. Коли автомобіль наближався до складу, від групи пішоходів, які рухалися з правого боку в тому ж напрямку, відокремилася С. і стала перебігати шлях справа наліво у напрямі руху автомобіля, створюючи своїми діями небезпеку для водія. Виявивши небезпечно діючого пішохода, Д. неправильно зорієнтувався у дорожній обстановці і з запізненням застосував гальмування, у зв'язку з чим вчинив наїзд на С. У результаті ДТП їй були заподіяні тілесні ушкодження.

У матеріалах справи відзначено, що дії Д. знаходяться в прямому причинному зв'язку з наслідками, що настали. Водночас і в діях пішохода С. мали місце порушення Правил дорожнього руху: пп. 4.1, 4.7, 4.15, що також знаходиться в причинному зв'язку з наслідками, які настали [16].

На наш погляд, причинний зв'язок між діями Д. і наслідком, що настав, не можна визнати прямим, оскільки суспільно небезпечний результат був опосередкований поведінкою потерпілого. Разом з тим опосередкований причинний

зв'язок у даному випадку кримінальну відповідальність не виключає. Суд прийшов до правильного рішення – врахував вину потерпілого і визнав цю обставину як пом'якшуючу покарання обвинуваченого, про що прямо зазначено у вироку.

В іншому випадку водій К., керуючи автомобілем ВАЗ-21011 і рухаючись по прямій ділянці дороги в нічний час, при виконанні об'їзду транспортного засобу, що стояв праворуч, зосередив увагу на останньому і вчасно не виявив велосипедистку Л., яка стояла поруч з іншим автомобілем, що знаходився на протилежній стороні дороги. Л. розмовляла з водієм автомобіля, при цьому знаходячись на проїзній частині біля лівих передніх дверцят автомобіля. К. не впорався з керуванням і вчинив наїзд на Л., заподіявши останній тяжке тілесне ушкодження. Матеріалами справи встановлено, що потерпіла Л. порушила п. 15.8 Правил дорожнього руху. У діях К. суд установив ряд порушень: пп. 2.1, 2.8, 12.2, 12.3, 13.3 і 2.9 Правил дорожнього руху [17].

Аналізуючи наведені дорожньо-транспортні пригоди, необхідно відзначити таке. У першому випадку спочатку мало місце порушення норм безпеки з боку водія Д., що створювало небезпечну ситуацію, але саме по собі не призводило до настання злочинного наслідку, а лише створювало можливість останнього. Ця можливість перетворилася в дійсність у результаті вступу привхідної сили у вигляді дій потерпілої С., що також порушила норми безпеки.

В останньому прикладі спостерігається інша ситуація – тут спочатку порушується правило безпеки з боку потерпілого, що саме по собі ще не приводить до настання суспільно небезпечного наслідку. Злочинний результат настає після приєднання дій суб'єкта злочину, які також являють собою порушення норм безпеки.

Таким чином, в одних випадках створена суб'єктом злочину небезпека настання злочинних наслідків реалізується в результаті дій самого потерпілого, в інших – створена потерпілим можливість заподіяння суспільно небезпечного наслідку стає дійсною в результаті дій суб'єкта злочину.

При вивченні подібних кримінальних справ, де в заподіянні шкоди бере участь і сам потерпілий, так само, як і суб'єкт злочину, що порушив певні норми безпеки, мимоволі виникає думка про те, що більшості з цих пригод не було б, якщо виключити одне з порушень правил безпеки. Своїми сукупними діями винний і потерпілий спільно утворюють єдину інтегральну причину, що і породжує злочинний результат. Виключення неправомірної поведінки потерпілого з процесу заподіяння приведе до того, що наслідки не настануть. Однак суди при розгляді подібних справ перебувають під своєрідним психологічним пресом тяжкості наслідків, заподіяних потерпілому, тому не завжди здійснюють неупереджену соціальну і правову оцінку його поведінки. Крім того, варто мати на увазі, що при призначенні покарання суд може врахувати "вину потерпілого" як пом'якшуючу обставину винного. Однак якщо перелічені в ст. 66 КК України обставини суд зобов'язаний врахувати, то інші обставини, у тому числі і неправомірну поведінку потерпілого, суд має право враховувати, але не зобов'язаний. Тому ми вважаємо, що мають рацію ті автори, які пропонують передбачити у кримінальному законодавстві "привілейовані" склади злочинів з урахуванням "вини потерпілого".

О. І. Коробєєв обґрунтовано відзначає, що "внесок" потерпілого в транспортні злочини потребує більшої уваги з боку законодавця у процесі криміналізації цих злочинів. Практично це може виявитися або у створенні "привілейованих" складів деяких видів транспортних злочинів, або у включенні такої поведінки в перелік пом'якшуючих обставин. Прийнятним видається перший варіант, оскільки він більшою мірою буде орієнтувати практику на врахування ролі потерпілого в етіології транспортного злочину, на необхідність самостійної кримінально-правової оцінки його поведінки [18].

П. С. Дагель пропонував включити до ст. 211 КК РСФСР (ст. 286 КК України) частину четверту, за якою кваліфікувалися б порушення, що потягли наслідки, передбачені частинами другою і третьою цієї статті, якщо їхнє настання було зумовлене порушенням правил руху з боку інших осіб, у тому числі і потерпілого, або схованими дефектами транспортного засобу, або надзвичайними ситуаціями [19]. Більш обґрунтованим з погляду законодавчої техніки нам видається виокремлення самостійних складів злочинів, орієнтованих на урахування названих П. С. Дагелем умов настання тяжких наслідків.

Література:

1. Гринберг М. С. Преступления против общественной безопасности: Учеб. пособие. – Свердловск: Изд-во Свердловск. юрид. ин-та, 1974. – С. 166.
2. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 216.
3. Там само. – С. 218.
4. Антонян Ю. М. Роль конкретной жизненной ситуации в совершении неосторожных преступлений // Советская юстиция. – 1974. – № 10. – С. 15.
5. Клименко В. А., Мельник Н. И., Хавронюк Н.И. Уголовная ответственность за должностные преступления. – К.: Блиц-Информ, 1996. – С. 27.
6. Лопашенко Н. А. Экологические преступления: Комментарий к главе 26 УК РФ. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 34.
7. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 225–226.
8. Гринберг М. С. Некоторые вопросы ответственности за преступления в области использования техники // Проблемы борьбы с преступной неосторожностью в условиях научно-технической революции: Темат. сб. / Под ред. проф. П.С. Дагеля. – Владивосток: ДВГУ, 1976. – С. 144.
9. Квашис В. Е. Научно-технический прогресс и ответственность за неосторожность // Основные направления борьбы с преступностью. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 124–125.
10. Гринберг М. С. Некоторые вопросы ответственности за преступления в области использования техники // Проблемы борьбы с преступной неосторожностью в условиях научно-технической революции: Темат. сб. / Под ред. проф. П.С. Дагеля. – Владивосток: ДВГУ, 1976. – С. 146.
11. Багіров С. Р. Причинний зв'язок у "транспортних" злочинах // Теорія та практика застосування чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства в сучасних умовах: Тези доп. наук.-практ. конф.: У 2-х ч. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2002. – Ч. І. – С. 52.

12. Филановский И. Г. Влияние поведения потерпевшего на ответственность субъекта преступления // Советская юстиция. – 1972. – № 14. – С. 13.
13. Вандышев В. В., Ривман Д.В. К вопросу о виктимологической профилактике неосторожных преступлений // Проблемы борьбы с преступной неосторожностью. – Владивосток: ДВГУ, 1978. – Вып. 2. – С. 87–89.
14. Дагель П. С. "Вина потерпевшего" в уголовном праве // Советская юстиция. – 1967. – № 6. – С. 10.
15. Архів Шевченківського районного суду м. Запоріжжя за 1994 р. – Справа № 1789404.
16. Архів Шевченківського районного суду м. Запоріжжя за 1995 р. – Справа № 8929504.
17. Архів Кам'янка-Дніпровського районного суду Запорізької області за 1999 р. – Справа № 2519922.
18. Коробеев А. И. Транспортные преступления. – СПб.: Издательство Юридический центр Пресс, 2003. – С. 371–372.
19. Дагель П. С. Причинная связь в преступлениях, совершаемых по неосторожности // Вопросы борьбы с преступностью: Сб. ст. – М.: Юрид. лит., 1981. – Вып. 34. – С. 37.

ОБ'ЄКТ ВБИВСТВА ЧЕРЕЗ НЕОБЕРЕЖНІСТЬ

О. В. Гороховська,
доцент кафедри кримінального права
Гуманітарного університету "ЗІДМУ" (м. Запоріжжя),
кандидат юридичних наук

Незважаючи на значну увагу, що традиційно приділяється науковцями питанням кримінальної відповідальності за злочини проти життя людини, дослідженню кримінально-правових проблем окремих видів вбивств присвячено небагато праць. Дотепер відсутні фундаментальні праці з проблем необережного вбивства. Питання відповідальності за вбивство через необережність розглядались лише на рівні окремих підрозділів підручників з Особливої частини кримінального права та коментарів Кримінального кодексу України.

Актуальність обраної теми дослідження визначається високим ступенем суспільної небезпеки вбивства через необережність, певною недосконалістю кримінально-правових норм, передбачених ст. 119 КК України, недостатнім розробленням теоретичних аспектів означеної проблеми.

Встановлення об'єкта злочину має важливе значення для з'ясування характеру і ступеня суспільної небезпеки посягання, його правильної кваліфікації, відмежування від інших злочинів тощо, оскільки особливості і якості об'єкта дозволяють найбільш повно розкрити соціально-правовий зміст та юридичні ознаки складу злочину.

У радянський юридичній літературі об'єкт злочину традиційно визначався як суспільні відносини, що охороняються законом від злочинних посягань. За усталеним визначенням, суспільні відносини – це певні зв'язки між суб'єктами відносин, які створюються в процесі їх матеріальної і духовної діяльності та ззовні проявляються як форма, як певний спосіб взаємодії людей. Цієї точки зору дотримується більшість криміналістів [1].

Останнім часом виявилася тенденція щодо визначення об'єкта злочину як цінностей, що охороняються кримінальним правом, проти яких спрямоване злочинне діяння і яким воно може спричинити або спричиняє шкоду. Так, Є. В. Фесенко стверджує, що традиційне визначення об'єкта як сукупності суспільних відносин надто загальне і розпливчасте. Такі відносини можуть виступати як об'єкт злочинності в цілому. Основною змістовною характеристикою об'єкта є блага, на які посягає злочинець [2]. Підтримує цю думку С.Я. Лихова, яка вважає, що концепція об'єкта злочину як суспільних відносин не відповідає сучасним поглядам щодо оцінки соціальних цінностей. Основним її недоліком є певне перебільшення значення категорії публічного у сфері соціального життя. Людина з її потребами, інтересами, правами відійшла на другий план [3].

Противники концепції суспільних відносин як об'єкта злочину виходять з того, що суспільні відносини є лише певною формою наукової абстракції, тому

самі по собі не існують, їм не може бути завдано будь-якої шкоди. Так, Є. В. Фесенко та П. С. Матишевський вважають, що об'єктом злочину мають визнаватись не якісь абстрактні суспільні відносини, а конкретні людські, суспільні або державні цінності [4]. Суспільні відносини, на їх думку, не є універсальною характеристикою об'єкта злочину. Цим поняттям не можуть охоплюватись особисті блага людини (життя, здоров'я, фізична недоторканність).

У зв'язку з цим виникає запитання: чи існують об'єктивно, тобто незалежно від нашої свідомості, суспільні відносини? Чи не є вони дійсно науковою абстракцією?

Основними завданнями нашого дослідження є такі: обґрунтувати об'єктивний характер суспільних відносин як об'єкта злочину; встановити і проаналізувати загальний, родовий та безпосередні об'єкти вбивства через необережність.

Нам видається, що суспільні відносини не можна визначати як щось абстрактне. Шкода під час вчинення злочину заподіюється не абстрактному, а конкретному явищу. Злочинець завжди впливає на реальність, а не на абстракцію. Об'єктивний характер суспільних відносин полягає в тому, що вони не можуть бути довільно усунуті людьми, вони діють незалежно від того, хочуть цього люди чи ні, пізнали вони їх чи ні. Суспільні відносини невіддільні від діяльності людини, вони встановлюються самими людьми в процесі їх діяльності, тому не можуть ані існувати, ані змінюватися незалежно від людської діяльності. З іншого боку, без суспільних відносин людська діяльність не може обійтись ніде і ніколи. Людина, народжуючись, застає вже визначені суспільні відносини. Однак це не означає, що суспільні відносини дані "вищим розумом". Навпаки, вони породжені діяльністю конкретних людей і існують як форма цієї діяльності. При цьому суспільні відносини і людська діяльність не можуть існувати один без одного. Таким чином, суспільні відносини пов'язують індивіда із суспільством.

Суспільні відносини функціонують як нормативно врегульована система. Суспільство визначає межі людської діяльності в інтересах всього суспільства, виробляючи правила загальнолюдської поведінки. М. Й. Коржанський у зв'язку з цим зазначає, що суспільні відносини не можуть існувати без соціальних норм, які їх регулюють. Без соціальних норм немає і суспільних відносин. Суспільні відносини – це фактично існуюча поведінка, а соціальні норми – це вимоги до майбутньої поведінки [5].

Насправді суспільні відносини як соціальне явище не можна ні побачити, ні відчути на дотик (це не емпірична категорія), тому варто підтримати думку В. С. Прохорова, що завдана об'єктові шкода завжди реальна, а не матеріальна [6]. На підставі цього важко погодитись, що об'єктом злочину може бути лише матеріальне і тільки конкретне у формі, що сприймається органами чуття. В такому разі йдеться не про об'єкт, а про предмет злочину.

Не можна погодитись також з тим, що суспільними відносинами не охоплюються особисті блага людини, оскільки ці блага є предметом суспільних відносин, тобто одним з їх елементів. Цінність сама по собі, поки вона не вступить у сферу відносин людей, байдужа для суспільства, а тому не охороняється. Лише

після того, як суб'єкти вступають у суспільні відносини з приводу цієї цінності (предмета суспільних відносин), вона стає суспільно значущою, тому що, впливаючи на неї, змінюються відносини між людьми. Отже, не сама ізольована цінність охороняється законом, а цінність як предмет суспільних відносин. Посягання на цю цінність є посяганням на суспільні відносини.

Саме тому видається некоректним зроблений Є. В. Фесенком та П. С. Матишевським висновок: якщо злочин спричиняє шкоду цінностям, то останні є об'єктом злочину. М. Й. Коржанський з цього приводу правильно пише: "якщо погодитись, що злочин посягає на суспільні цінності, то яке практичне значення такого визначення об'єкта злочину, як його використати для визначення суспільної сутності злочину, його ознак, для кваліфікації злочину, для відмежування одного злочину від іншого? Ніякого практичного значення воно не має і мати не може" [7].

Визнання Конституцією України людини як найвищої соціальної цінності свідчить про переоцінку цінностей у нашому суспільстві. Суть об'єкта злочину, проте, від прийняття або неприйняття будь-якого нормативного документа змінитись не може, як не може змінитись і суть цінності поза конкретними суспільними відносинами. Вихоплені з цих відносин цінності втрачають свою суть. Злочини тому і небезпечні для суспільства, що їх наслідки не зводяться до ущемлення окремих цінностей, а завдають шкоду суспільству взагалі, створюючи небажані для останнього антигромадські відносини. Таким чином, заподіяння шкоди цінностям є лише доказом суспільно шкідливих змін в об'єкті злочину, яким є суспільні відносини.

Об'єкти злочинних посягань можуть бути класифіковані. Широко відома триступенева класифікація об'єктів злочину "за вертикаллю", запропонована в 1938 р. В. Д. Меньшагіним, відповідно до якої всі об'єкти злочинів, залежно від ступеня узагальненості суспільних відносин, поділяються на загальні, родові і безпосередні. Конкретизація об'єкта злочину дає змогу виявити ступінь та соціальні властивості заподіяної злочином суспільно небезпечної шкоди, а також виробити правила кваліфікації злочинів за об'єктом.

Як вважає більшість криміналістів, загальний об'єкт злочину – це не постійна система суспільних відносин, а змінювана сукупність, яка охороняється чинним кримінальним законодавством (наприклад, у зв'язку з криміналізацією або декриміналізацією суспільно небезпечних діянь змінюється й існуюча сукупність суспільних відносин, яка утворює загальний об'єкт злочину).

У ст. 1 КК України, яка визначає завдання Кримінального кодексу, перераховуються правоохоронювані інтереси, а, отже, і об'єкти можливих посягань. Відповідно до закону загальним об'єктом будь-якого злочину є права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок і громадська безпека, довкілля, конституційний устрій України.

Що ж до визначення родового об'єкта злочину, то під ним розуміється об'єкт, який охоплює певне коло тотожних або однорідних суспільних відносин, що повинні охоронятися з огляду на це єдиним комплексом взаємозалежних кримінально-правових норм.

Склади злочинів Особливої частини Кримінального кодексу формуються, виходячи з єдиного родового об'єкта певних груп злочинів. Якщо при побудові Особливої частини Кримінального кодексу України 1960 р. переважна більшість складів злочинів, за винятком посадових і військових, формувались за родовим об'єктом (посадові і військові злочини – за суб'єктом), то в новому Кодексі законодавець намагався усунути цей недолік шляхом формулювання назв розділів Особливої частини.

Стосовно труднощів кваліфікації злочину за родовим об'єктом, М. Й. Коржанський вважає, що відповідно до зі структури кримінального законодавства при пошуку родового об'єкта злочину можна користуватися таким правилом: "Діяння, які містяться в одному розділі Кримінального кодексу, посягають на той самий родовий об'єкт" [8]. Такий підхід, проте, не завжди можна визнати правильним.

Родовим об'єктом вбивства через необережність є людина як учасник (носій) певних суспільних відносин, її життя і здоров'я. Цей злочин передбачений розділом II Особливої частини Кримінального кодексу України – "Злочини проти життя та здоров'я особи".

Багато непорозумінь у трактуванні родового об'єкта злочину виникають при виокремленні деякими авторами біологічної і соціальної сутностей людини. А. В. Кузнєцов, наприклад, визнає помилковою позицію М. А. Бєляєва, відповідно до якої об'єктом злочинів проти особи можуть бути тільки суспільні відносини [9]. Він стверджує, що об'єктом цих злочинів є особа як цілісна істота і як сукупність суспільних відносин, що її складають, й як явище природи, яке характеризується певними біофізіологічними і психічними ознаками [10]. Аналогічного погляду на злочини проти особи дотримується Ю. А. Демидов [11]. Такі позиції авторів видаються нам спірними. Слід зазначити, що біологічні властивості людини, зокрема життя, охороняються кримінальним правом не абстрактно, не поза суспільством, а в системі суспільних відносин. Кримінальним правом захищаються саме суспільні відносини, що забезпечують фізичні блага особи, а не самі по собі дані блага.

Треба погодитись з І. Я. Козаченком, який стверджує, що біологічна сутність людини поза сукупністю суспільних відносин не має для кримінального права самостійного значення [12]. Дійсно, необхідно визнати, що конкретні блага особи, матеріальним субстратом ряду з яких є певні фізіологічні процеси, являють собою певні суспільні відносини і саме в такій якості охороняються кримінальним законом.

У главі третій "Злочини проти життя, здоров'я, свободи і гідності людини" Кримінального кодексу України 1960 р. занадто широко окреслено коло суспільних відносин, що виступають родовим об'єктом вбивства через необережність. Саме тому для конкретизації родового об'єкта Є. А. Фролов, а пізніше й інші криміналісти пропонували поряд із родовим об'єктом виділяти підгруповий (видовий) об'єкт, коли усередині великої групи однорідних суспільних відносин, що заслуговують єдиної кримінально-правової охорони, можна розрізнити більш вузькі групи відносин, які відбивають той самий інтерес учасників цих відносин

або виявляють деякі тісно взаємозалежні інтереси того самого об'єкта. Такий видовий об'єкт співвідносився б з родовим як частина з цілим або як вид з родом.

Вважаємо, проте, що український законодавець вирішив цю проблему більш вдало, скориставшись досвідом Російської Федерації. Кримінальний кодекс РФ 1996 р. як спеціальний об'єкт злочину відокремлює життя і здоров'я особи (глава 16), волю, честь і гідність особи (глава 17), статеву свободу і статеву недоторканість особи (глава 18). Фактично це означає, що відокремлені таким чином суспільні відносини розглядаються російським, а тепер і нашим законодавцем як окремі родові об'єкти певних груп злочинів. Ще раз підкреслимо, що такий підхід, з точки зору законодавчої техніки, видається більш прийнятним.

Родовий об'єкт злочину, як пише В. Я. Тацій, характеризуючи ще Кримінальний кодекс України 1960 р., "відбиває характер і соціальну значимість різноманітних груп суспільних відносин, які виступають об'єктом злочину, що дозволяє використовувати названу його властивість для послідовного розташування окремих розділів у межах Особливої частини Кримінального кодексу. З урахуванням цього на першому місці розміщено главу про державні злочини, потім – про державну і колективну власність, про злочини проти життя..." [13].

Виходячи з цієї позиції, вбачається за необхідне нове розташування розділів Особливої частини Кримінального кодексу України в порядку de lege ferenda. Особливу частину повинен відкривати розділ "Злочини проти життя і здоров'я особи".

Одним із показників набуття Україною ознак сучасної держави є нормативне визначення пріоритетів в ієрархії тих соціальних цінностей, які становлять основу життєдіяльності людського суспільства. Людина, її життя і здоров'я, права і свободи – центральна проблема будь-якого цивілізованого суспільства. Кримінальне право має базуватися на концепції прав людини, пріоритеті загальнолюдських цінностей, визнанні завдання кримінально-правової охорони прав і свобод людини як основної ідеї кримінального права. Свідченням прагнення нашої держави до формування такого суспільства, затвердження демократичних принципів правління і життя стало законодавче визнання Україною прав і свобод людини. У загальній формі таке визначення наведене в ст. 3 Конституції України. Отже, відповідальність за злочини проти життя і здоров'я людини повинна бути передбачена розділом I Особливої частини Кримінального кодексу. На жаль, у чинному Кримінальному кодексі України цей момент не враховано.

Родовим об'єктом зазначеної групи злочинів є особа, а точніше суспільні відносини, що забезпечують її найбільш цінні блага й інтереси.

Визначення родового об'єкта злочину, проте, можна вважати лише попереднім, оскільки констатація факту вбивства людини ще недостатня для висновку, що цей злочин необхідно кваліфікувати за відповідною статтею розділу II Особливої частини Кримінального кодексу. Відомо, що необережне позбавлення життя може бути кваліфіковане не лише за ст. 119 КК України, а й за статтями, що знаходяться в інших розділах Кримінального кодексу (спеціальні норми). Тобто в багатьох випадках питання про родову належність вчиненого злочину може бути остаточно вирішене після встановлення його безпосереднього об'єкта.

Суттєве значення для правотворчої і правозастосовної діяльності має безпосередній об'єкт злочину. Безпосереднім об'єктом злочину є конкретні суспільні відносини, які безпосередньо потерпають від злочинного посягання.

Існує глибокий внутрішній взаємозв'язок між загальним і безпосереднім об'єктами злочину. Так, хоча при посяганнях на життя людини безпосереднім об'єктом виступає саме життя людини, але, водночас, порушуються і суспільні відносини, оскільки ці посягання спрямовані проти людини як суб'єкта суспільних відносин.

Більшість авторів дотримуються точки зору, відповідно до якої безпосереднім об'єктом вбивства, у тому числі й вбивства через необережність, є життя людини [14]. Деякі криміналісти вважають, що об'єктом вбивства через необережність є не життя людини, а особиста безпека потерпілого [15], проте така позиція не знайшла підтримки в юридичній літературі. Останнім часом у юридичній літературі висловлюється судження, згідно з яким об'єктом вбивства є право на життя. Так, на думку О. М. Красікова, життя є природним благом людини, а закон нібито в підтвердження цього констатує право людини на життя; "таким чином, життя опосередковується правом" [16]. Об'єктом злочинів проти життя, вважає автор, виступає право на життя, яке належить людині.

На наш погляд, такий підхід є спірним. Оцінюючи життя як невід'ємне право людини, навряд чи варто забувати про те, що в суспільстві існує комплекс соціальних засобів і методів його забезпечення. Право людини на життя – це лише один з елементів у системі суспільних відносин, що забезпечують існування людини. Цьому праву кореспондується обов'язок держави забезпечувати його реалізацію. До того ж, визнаючи об'єктом вбивства лише право людини на життя, принижується абсолютна соціальна цінність людини і її життя взагалі (як біологічної особи, наділеної розумом).

Треба погодитися з Е. П. Побігайлом, який стверджує: "вказуючи на те, що об'єктом злочину є суспільні відносини, ми тим самим припускаємо, що кримінальний закон охороняє і суб'єктів цих відносин, що об'єктом злочину є також і особа – учасник суспільних відносин", а тому і її право на життя і можливість реалізувати це право [17]. Ні в яких відносинах, які охороняються одиничною нормою права, законодавець не має на увазі всі суспільні функції людини. Для встановлення безпосереднього об'єкта необхідно завжди встановлювати соціальні функції людини.

Якщо визнати об'єктом злочину не людину як сукупність суспільних відносин, а людину як біологічну істоту, неможливо буде пояснити правомірність позбавлення життя людини, наприклад, при необхідній обороні. Один і той самий об'єкт не може бути поставлений під захист кримінального закону і в той же час не захищатися ним.

Безпосереднім об'єктом вбивства через необережність є не життя як сукупність біофізіологічних процесів, а життя як сукупність суспільних відносин, що забезпечують людині можливість жити. На підставі цього можна зробити висновок, що безпосередні об'єкти умисних вбивств, вбивства через необережність і доведення до самогубства, відповідальність за які встановлено в розділі II Особливої частини Кримінального кодексу України, збігаються.

Література:

1. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. – М.: Юрид. лит., 1963. – 275 с.; Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений). – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1979. – 127 с.; Коржанский Н. И. Объект посягательства и квалификация преступлений. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1976. – 188 с.; Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / Бажанов М. І., Баулін Ю. В., Борисов В. І., Гавриш С. Б., Кривоченко Л. М. – К.–Харків: Юрінком Інтер-Право, 2001. – 416 с.

2. Фесенко Є. Об'єкт злочину з погляду реалій // Юридичний вісник України. – 1997. – № 33. – С. 3.

3. Лихова С. Конституційно-правовий інститут основних прав і свобод людини як об'єкт кримінально-правової охорони // Юридичний вісник України. – 2000. – № 25. – С. 20–22.

4. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів юрид. вузів і фак. / Андрусів Г. В., Андрушко П. П., Бенківський В. В., Кобзаренко П. В., Лихова С. Я. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 124.

5. Коржанський М. Й. Уголовне право України. Частина загальна: Курс лекцій. – К.: Наукова думка та Українська видавнича група, 1996. – С. 114.

6. Курс советского уголовного права: В 2 т. – Л.: ЛГУ, 1968. – Т. 1. – С. 333.

7. Коржанський М. Й. Ще раз про об'єкт злочину // Юридичний вісник України. – 1996. – № 29. – С. 24.

8. Коржанский Н.И. Объект посягательства и квалификация преступлений. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1976. – С. 83.

9. Курс советского уголовного права: В 2 т. – Л.: ЛГУ, 1968. – Т. 1. – С. 282.

10. Кузнецов А.В. Уголовное право и личность. – М.: Юрид. лит., 1977. – С. 64.

11. Демидов Ю. А. Обзор литературы о теоретико-ценностных исследованиях в уголовном праве // Советское государство и право. – 1980. – № 5. – С. 150–153.

12. Козаченко И. Я. Структура объекта в преступлениях против личности // Уголовное право в борьбе с преступностью. – Свердловск: Темплан, 1987. – С. 64.

13. Таций В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. – Харьков: Выща школа, 1988. – С. 87.

14. Михайленко П. П. Уголовное право Украины. Общая часть: Учебник для вузов. – К.: РИО при МВД УССР, 1995. – С. 63.

15. Беляев В. Г., Свидлов Н. М. Вопросы квалификации убийств: Учебное пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. – С. 6.

16. Красиков А. Н. Преступления против права человека на жизнь: в аспектах de lege lata и de lege ferenda. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1999. – С. 65.

17. Побегайло Э. Ф. Умышленные убийства и борьба с ними. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1965. – С. 10.

ПСИХОЛОГО-КРИМІНОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ЗЛОЧИНУ: НОВИЙ АСПЕКТ

І. В. Нікітіна,
Київський національний університет харчових технологій, кандидат психологічних наук, доцент;

В. К. Матвійчук,
Національна академія управління, кандидат юридичних наук, доцент;

Ю. В. Нікітін,
Національна академія управління, кандидат юридичних наук, доцент

У статті розглядаються теоретичні психолого-правові проблеми застосування психологічних знань в кримінальному праві, зокрема, при визначенні суб'єктивної сторони складу злочину.

Постановка проблеми. В статті розглядаються проблеми застосування сучасних психолого-правових знань у з'ясуванні та визначенні в кримінальному праві поняття "суб'єктивна сторона злочину".

Аналіз останніх публікацій. Теоретичними проблемами з'ясування і визначення феноменів особистості, як суб'єкта діяльності, її психічного ставлення до дійсності і використанням цих аспектів у визначенні поняття суб'єктивної сторони складу злочину досить широко і всебічно розглядаються в психологічній і правовій літературі. Зокрема, вони дістали розвиток у працях відомих вітчизняних і зарубіжних вчених О. М. Леонтьєва, В. О. Татенка, С. Л. Рубінштейна, А. В. Петровського, А. А. Піонтковського, П. С. Матишевського, В. Я. Тація, М. І. Бажанова, І. П. Лановенка, М. Й. Коржанського, Б. С. Утевського, Д. А. Дриль та інших.

Не вирішені раніше частини проблеми. Більшість із публікацій, у яких йде мова про застосування психології у праві, зоорієнтовані на кримінологічні аспекти вчинкової поведінки суб'єктів. У них даються визначення суб'єктивної сторони складу злочину без врахування сучасного арсеналу психологічних знань, особливо вчинкової психології. Проте, щоб визначити повний зміст поняття "суб'єктивна сторона злочину" необхідно розмежувати і детально з'ясувати науковий психологічний зміст понять "особистість", "суб'єктивність", "психічне ставлення".

Основною **метою** статті є аналіз існуючих визначень поняття "суб'єктивна сторона злочину" в кримінальному праві, а також окреслення основних пропозицій щодо з'ясування і визначення означеного поняття на підставі актуальних психолого-правових знань.

Основний матеріал. У сучасній правовій літературі існує безліч визначень суб'єктивної сторони складу злочину: а) психологічне ставлення особи до вчиненого нею діяння та його наслідків, що виражається в формі умислу або необережності, мотиву і мети злочину [1, с. 115]; б) внутрішня сторона злочину, тобто психічна діяльність особи, що відображує ставлення її свідомості та волі до суспільно небезпечного діяння, котре нею вчиняється, і до його наслідків [2, с. 142]; в) внутрішня сторона злочинного діяння; це ті внутрішні процеси, які відбуваються у психіці осудної особи під час вчинення нею передбаченого кримінальним законом суспільно небезпечного діяння [3, с. 169]; г) процес мислення, бажання та волі людини, в якому відображаються її об'єктивна поведінка й інші зовнішні обставини, пов'язані із вчиненням злочину [3, с. 169]; д) психічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків, характеризується виною, мотивом і метою злочину [4, с. 161]; е) психічні процеси, які відбуваються у свідомості суб'єкта, в яких виявляється його воля до злочинного діяння та його наслідків [5, с. 185].

Проаналізуємо вищевизначені точки зору стосовно поняття "суб'єктивна сторона складу злочину". По-перше, звертає на себе увагу те, що майже всі автори однією і тією ж дефініцією "психічного ставлення" визначають і частину, і ціле – як вину, так і суб'єктивну сторону. Це призводить до стирання межі між ними. По-друге, автори використовують для визначення суб'єктивної сторони складу злочину терміни: "психічне ставлення особи" [1, с. 115; 5, с. 161]; "психічна діяльність особи" [2, с. 172]; "психічні процеси, які відбуваються у психіці особи" [3, с. 169]; "психічні процеси, які відбуваються у свідомості суб'єкта" [5, с. 185]. Така велика палітра відмінних понять, що використовуються для визначення суб'єктивної сторони складу злочину, насторожує та потребує їх уточнення для більш змістовного і точного використання.

Уявляється, що для визначення повного змісту поняття "суб'єктивної сторони складу злочину" необхідно розглянути детально психологічний зміст таких понять: "особистість", "суб'єктивність", "психічне ставлення", "вчинок" тощо.

Звернемося до першої дефініції "особистість".

Зацікавленість у вивченні філософського феномена проблеми "особистість" в системі права, у кримінально-правовому аспекті, зокрема, і через призму кримінології, в особливості, посилюється не тільки у зв'язку з певною ідентичністю центральних категорій – причин і наслідків, необхідності та випадковості, змісту і форми тощо, але й завдяки зосередженню уваги на проблемі особистості злочинця, вивчення якої безпосередньо здійснюється на основі аналізу результатів розвитку філософо-психолого-кримінологічних досліджень [14; 15; 16].

Поняття "особистість" у психології, філософії, соціології не є однозначним. Психологи нараховують близько 50 визначень цього поняття [6]. У сучасній

вітчизняній психологічній науці найбільш поширеним є визначення особистості за О.Н.Леонтьєвим. Згідно з його висновками особистість – це система мотиваційних відносин суб'єкта до світу, до інших людей та до себе самого [7]. Виходячи з цього, соціально-психічна діяльність особистості – це результат загальних, взаємопов'язаних біологічних, психічних і соціальних процесів. І при цьому необхідно враховувати індивідуальні особливості кожної людини, бо кожна особа характеризується індивідуальним набором моральних та психологічних якостей, особистим рівнем тих чи інших установок з їх нестандартними пропорціями.

Проблема співвідношення біологічного, психічного та соціального в людині є однією з кардинальних як в психології, так і в кримінології. Її вирішення є квінтесенцією різних визначень (застосувань) терміну "особистість" в кримінальному праві. Як слушно вказує Б. Ф. Ломов, без фундаментальної розробки цієї великої проблеми буде неможливо розробити і впровадити універсальну теорію боротьби зі злочинністю [17, с. 34–35].

У психофізіології та кримінології застосовують поняття "афферентний синтез" (або зворотний зв'язок), під яким розуміють психологічний механізм, який передує прийняттю конкретного рішення, коли здійснюється особою співставлення зовнішніх і внутрішніх подразників з потребами організму. Безпосередньо результат афферентного синтезу надихає людину до поведінкового акту, а також до закріплення рефлексів, у т. ч. злочинних, які, в кінцевому результаті, стають мотивоутворюючими якостями (мотивом, метою) [18, с. 89; 19, с. 20–43; 21, с. 158].

Мотиваційне ставлення містить, як відомо, чотири детермінанти: потреба, мотив, мета та смисл. Відомий вчений психолог А.В.Петровський дає таке визначення особистості: це індивід як суб'єкт соціальних відносин та свідомої діяльності [8]. Він же пропонує визначення особистості злочинця як сукупності психологічних властивостей, характерних для особи, яка вчиняє злочин [8]. Кримінологічна наука підкреслює, що поняття особистість злочинця залежить великою мірою від теоретичних установок і методів дослідження, особливо на рівні психологічних підходів. Серед відомих визначень цього поняття інтерес, на нашу думку, становлять такі: особистість злочинця – це: а) "індивідуальний аспект сутності людини" (Хекер); б) "сукупність цілого ряду окремих етапів розвитку людини, інтегрованих у ній для осмислення себе індивідуальністю" (Тома); в) "суб'єктивна сторона, яка дозволяє прогнозувати поведінку людини" (Гаттель); г) "стійка форма організації характеру, темпераменту та фізичної конституції людини" (Айзенк); д) "всі якості, якими наділено людину" (Гильфорд). З наведених визначень особистості злочинця можна виділити дві, найбільш суттєві характеристики: 1) злочинець – звичайна людина; 2) однозначний підхід при визначенні особистості злочинця недоцільний, тому що "неможливо вести розмову про однозначний підхід вивчення психологічної характеристики особистості делінквента" [22], особливо з урахуванням його психічної, фізіологічної конституції та соціального оточення. Виходячи з цьо-

го, стає цілком зрозумілим, що механізм злочинної поведінки – це не що інше, як процес взаємодії негативної для суб'єкта соціальної ситуації та комплексу його психологічних якостей.

Інакше кажучи, детермінантами розвитку вчинку (злочинної поведінки) є, по-перше, встановлення ситуаційних відношень "людина-світ", по-друге – мотиваційних, по-третє – відношень дії. Загальну структурну схему автори концепції вчинкової психології [13, с. 189] подають у такому вигляді:

С – ситуація
М – мотивація
ВА – вчинковий акт

Ситуація – це опанований людиною об'єктивний світ, в який і вона сама входить як його компонент.

Мотивація – суб'єктивне віддзеркалення об'єктивного світу, образу багатобічного, зокрема емоційно визначеного, активно-цільового як основи для діяльності відносно об'єктивного світу. Мотивація означає спрямованість суб'єкта на певну зміну ситуації.

Зміна ситуації в дії, що визначається мотивацією, є своєрідним актом звершення з метою перетворення відношень, існуючих між людиною та природою, а також міжособистісних відносин. Все це становить єдине відношення "людина-світ" за С. Л. Рубінштейном [23]. Це своєрідний акт, основою якого є ситуація та мотивація, це акт поведінковий, як акт перетворення відносин "людина-світ" [13, с. 188–189].

Вчинкові відношення, перш за все, виявляють суб'єктивну визначеність ситуації, об'єктивну визначеність мотивації та сам вчинковий акт як базу їхнього взаємозбагачуючого переходу. Ми вважаємо, що суб'єктивна сторона злочину є мотиваційним вчинком зі знаком "-". Розглянемо психологічний механізм мотиваційного вчинку.

Аналіз взаємодії ситуативних, мотиваційних і поведінкових відношень у вчинку розкриває, на нашу думку, такі механізми його здійснення:

– усвідомлення протиріч ситуації реалізації суспільно небезпечного діяння;
– подолання залежності від ситуації шляхом:
а) зміни ситуації, або б) зміни внутрішньої позиції;
– боротьба мотивів;
– вибір мотивів злочину;
– цілеполягання, визначення мети злочину;
– формування психологічної готовності;
– уявне моделювання власних намірів у реальній ситуації;
– оцінювання моделі шляхом рефлексії;

– усвідомлення наслідків помилкових кроків;
– вибір засобів реалізації злочину;
– уявне моделювання значущих умов вчинення злочину;
– вибір адекватних способів його реалізації;
– програмування конкретних дій;
– реалізація дій;
– оцінювання наслідків вчиненого злочину;
– коригування дій, оцінка наслідків;
– післядія, переживання вини;
– моделювання якісно нової життєвої ситуації;
– усвідомлення нового суб'єктивного смислу "Я у соціумі";
– прийняття нового смислу "Я у соціумі".

Власне здійснення вчинку відбувається не лише здійсненням самої дії. Як правило, це коло, цикл дій, що певним чином поєднані, й саме своєю цілісністю забезпечують учинок як такий. Цикл учинкових дій організовує розгортання вчинкового діяння під час життєдіяльності особистості. Досліджуючи його, можна певною мірою достовірно визначити початок і завершення вчинкового циклу. Можна подати його у вигляді розгорнутої послідовності окремих дій, *що переходять одна в одну, спричиняють наступну й спричиняються попередніми*, що поступово наближають розв'язання морального змісту ситуації.

Можна говорити про певний алгоритм учинкових дій, що реалізує вчинок як такий. Алгоритм вчинкових дій завжди індивідуально неповторний: навіть якщо він реалізується за усталеним соціальним або суспільним стереотипами. Індивідуальна природа особистості насичує його такою кількістю індивідуально неповторних ознак, що в цілому алгоритм завжди виявляє індивідуальні властивості, спрямованість та характер вчинкового діяння особистості [24, с. 497].

Таким чином, можна зробити висновок, що "особистість" – це така психологічна характеристика суб'єкта, яка регулює його ставлення до об'єктивної реальності в системі цінностей суспільства.

Проаналізуємо наступне поняття "суб'єктивність" та розкриємо його психологічний зміст. Традиційно під суб'єктивним розуміється цілісна онтологічна характеристика буття людини. Таким чином, під суб'єктивним, з одного боку, слід розуміти все, що задає якісну визначеність життя конкретного суб'єкта: належить суб'єкту, виробляється суб'єктом або витікає з цього в цілому і не протистоїть уявленню про об'єктивну реальність. Зокрема, це можуть бути суб'єктивні ідеї, думки, судження, оцінки, потреби, здібності тощо. Вони складають внутрішній світ людини, внутрішній зміст її буття. З іншого боку, суб'єктивне – це гносеологічне (пізнавальне), аксіологічне (ціннісне), конативне (поведінкове), праксіологічне (перетворююче) ставлення суб'єкта до світу, до інших людей та до себе [9, с. 223–224].

Щодо психологічної діяльності людини, то слід погодитися, що це її внутрішній суб'єктивний досвід [10]. Загальновизнаним є те, що він містить три групи психічних явищ, психічні процеси; психічні стани і психічні властивості особистості.

Розглянемо кожну із вказаних груп. Так, психічні процеси поділяють на пізнавальні (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уява) та емоційно-вольові (почуття, емоції та воля). Оскільки психічні процеси є формою цілісного відображення людиною об'єктивної дійсності, то вони звичайно можуть бути динамічними та короткотривалими.

У свою чергу, психічні стани відображають триваліші, статистичні душевні переживання людини. Це настрій, афект, ейфорія, фрустрація (емоційні прояви), зосередженість, розгубленість (увага), рішучість, зібраність (вольові прояви), сумніви (мисленні прояви), а також бадьорість, втома, натхнення тощо.

Стосовно психічних властивостей необхідно сказати, що це сталі, стійкі душевні якості суб'єкта, яким притаманні закріпленість і повторюваність у структурі особистості: темперамент, характер, здібності.

Слід зазначити, що крім вказаних психічних явищ сучасна психологія вивчає низку інших форм прояву психіки – факти поведінки, несвідомі психологічні процеси, психосоматичні явища.

Отже, поняття "суб'єктивність" є вужчим за змістом, ніж поняття "суб'єктивна сторона злочину", але своїми складовими елементами воно відображається в ньому.

Проаналізуємо наступне поняття – "психічне ставлення" людини. Воно є складовою психологічного ядра особистості, як індивідуально-цілісної системи її суб'єктивно-оціночних, свідомо-вибіркових інтеграцій досвіду взаємовідносин з іншими людьми в умовах соціального оточення [12]. Поняття ставлення є базовою категорією в теорії В. Н. Мясищева. Він вважає, що особистість – це суб'єкт її психічних ставлень, так само як і суб'єкт її зовнішньої діяльності [12, с. 347].

У ході дослідження зазначеного вище феномена було виокремлено такі структурні компоненти:

- когнітивний (пізнавальний);
- афективний (емоційний);
- поведінковий (конативний);
- аксіологічний (ціннісно-смисловий).

Отже, поняття "психічне ставлення" особистості пов'язане з поняттям "особистісний смисл", під яким розуміють індивідуалізоване відображення дійсного ставлення особистості до тих об'єктів, заради яких розгортається її діяльність. Воно усвідомлюється як "значення – для – мене", яке містить поняття "дії та вчинку людини", а також соціальні норми, ролі, цінності, сенси та ідеали [7]. Набуття особистого смислу діяння, вчинку є особливо значущим для вирішення суперечності між індивідуальною та суспільною свідомістю в житті особистості.

За допомогою поняття "особистісного смислу" психологи досліджують ставлення людини до соціуму в залежності від її місця у суспільстві, її мотивів, установок, емоцій тощо.

Кримінологи в свою чергу, аналізуючи мотиви, установки, емоції, місце в суспільстві особи, виділяють декілька етапів процесу виникнення злочинної

поведінки: 1) формування особистості з певними морально-психологічними деформаціями; 2) виникнення ситуації, яка сприяє наміру вчинення злочину; 3) докримінальна обстановка; 4) сам злочин [24, с. 181].

Але для з'ясування питання, чому людина вчинила злочин, тобто вибрала кримінальний варіант поведінки, необхідно проаналізувати її детермінації в цілому. Саме в процесі поведінки людина виступає носієм конкретних психофізіологічних характеристик, а це дає можливість з'ясувати внутрішній світ людини, який проявляється у цілеспрямованої особи. Тобто тут і проявляються ознаки суб'єктивної сторони злочину: вина, мотив та мета вчинення злочину.

Особистісний смисл діяння як "значення – для – мене" є похідною соціальної позиції людини, зміна якої веде до переосмислення свого ставлення до дійсності (А. Г. Асмолов). Це сприяє усвідомленню суб'єктом значущості реальної життєвої ситуації для нього. Це викликає почуття вини при вчиненні злочину.

Таким чином, суб'єктивна сторона складу злочину містить як психічний, так і аксіологічний (ціннісно-смисловий) виміри життєдіяльності особистості.

Висновки. Підводячи підсумок дослідженню, можна констатувати той факт, що жодна з наведених дефініцій поняття "суб'єктивна сторона складу злочину" не є достатньою для визначення її психолого-кримінологічного змісту.

Враховуючи сказане, ми пропонуємо таке визначення окресленого поняття. Суб'єктивна сторона злочину – це внутрішня сторона злочину як асоціального мотиваційного вчинку, яка є психічною діяльністю особи, що відображає її ціннісно-смислове ставлення до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння, наслідків і має разом з наслідками злочину особистісний смисл та характеризується виною, мотивом, метою і емоціями.

Література:

1. Уголовное право УССР. – К., 1985.

2. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юр. спец. ВНЗ // М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ-Харків: Юрінком Інтер – Право, 2001. – 416 с.

3. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів юридичних вузів і факультетів // Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Бенківський та ін.; За ред. П. С. Матишевського та ін. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – 512 с.

4. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. – К., 1985.

5. Коржанський М. Й. Кримінальне право України. Частина загальна: Курс лекцій. – К.: Наукова думка та Українська видавнича група, 1996. – 336 с.

6. Юрчук В. В. Современный словарь по психологи / Авт. – сост. В. В. Юрчук. – Мн.: Эпайда, 2000. – 704 с.

7. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. / Под ред. В. В. Давыдова, А. Н. Леонтьева и В. Т. Зинченко. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 2. – 318 с.

8. Петровський В. А. Личность в психологии: парадигма субъектности. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.

9. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении. – К.: Изд. центр "Просвіта", 1996. – 404 с.

10. Геппенрейтер Ю. Б. Введения в общую психологию. – М.: ЧеРо, 1996. – 336 с.
11. Психология: Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
12. Мясищев В. Н. Психология отношений / Под ред. А. А. Бодалева. – М.: Изд-во "Институт практической психологии"; Воронеж: "МОДЭК", 1995. – 356 с.
13. Основи психології / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – К.: Либідь, 1995. – 632 с.
14. Кивенко Н. В., Лановенко І. П., Мельник П. В. Філософсько-психологічні підвалини кримінології як науки. – К., 2000. – Т.1.
15. Письконель А. А. Научная концепция: структура, генезис (историко-методологические очерки развития научного значения). – М., 1999.
16. Арнольдов А. И. Человек и мир культуры. Введение в культурологию. – М., 1992.
17. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 444 с.
18. Зелинский А. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. – Х., 1986. – С. 89.
19. Иванов Н. Г. Аномальний субъект преступления. – 1999. – С. 20–43.
20. Дриль Д. А. Учение о преступности и мерах борьбы с нею. – СПб., 1912.
21. Криминальная мотивация. – М., 1986. – С. 158.
22. Кернер Х. Ю. Криминология: Словарь-справочник. – М., 1998. – С. 128.
23. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М., 1973.
24. Кримінологія. – СПб., 1999. – С. 181.

ОСНОВНІ ФОРМИ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ У СВІТІ

О. О. Кваша,
Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук

Під основними формами організованої злочинності в світі у кримінологічній літературі мають на увазі діяльність найбільших транснаціональних злочинних організації. Сучасна організована злочинність вирізняється гнучкістю і високою адаптивністю. Згідно з оцінками Інституту стратегічних досліджень при Національному університеті оборони у Вашингтоні, даними ООН, поглядами окремих аналітиків, найбільш відомими є такі злочинні угрупування, як мафія в Італії і США, якудза в Японії, тріади в Китаї, картелі в Колумбії та Мексиці.

Найбільш відомою формою організованої злочинності, яку іноді ототожнюють із поняттям "організована злочинність", є мафія. Що взагалі означає термін "мафія"? Коли воно з'явилось вперше? Заступник прокурора трибуналу в Палермо Фалконе в статті, присвяченій структурі організованої злочинності на міжнародному рівні, зазначає, що мафія – в прямому значенні цього слова виникла і базується на Сицилії, де існує організація, що іменується Коза Ностра [1]. Існує велика кількість теорій походження мафії. Одні вчені відносять виникнення мафії до 1282 року, коли в країні виник бунт "Сицилійська вечерня". Інші історіографи датою виникнення мафії вважають 1670 рік, коли в Палермо був утворений так званий "Беаті паолі" – "Союз вільнодумних дворян". Проте на сьогоднішній день ні одна з численних версій походження терміну "мафія" не вважається загальновизнаною достовірно.

Мафія в Італії виникла на ґрунті багатовікового звичаю кровної помсти. Одним з основних законів мафії є **omerta.** Іноді його називають законом мовчання, а іноді – законом чоловічої честі: за образу – помста у вигляді смерті, але смерть сама – образа честі. Тому за смерть треба було мститися смертю. Дослідники мафії так характеризують дію цього закону: "Як тільки сицилієць навчався говорити, його вчили мовчати"[2]; "Спочатку була мафія. Її законом було мовчання. Для тих, хто порушував омерту – закон мовчання, вирок був один – смерть. Мафія – прообраз організованої злочинності – була і залишається лише типово сицилійським феноменом" [3].

Поняття "мафія" почало застосовуватись лише у XX ст. Настільний словник для довідок з увсіх галузей знань Ф. Толля, виданий у 1864 році, взагалі не містив такого поняття [4]. Деякі автори розглядають „мафію" як абревіатуру, яка складається з початкових букв такої фрази: "Morte Alla Francia Italia Anela", що в перекладі означає: "Девіз Італії – смерть всім французам" чи "Смерть Франції, зітхни Італія" [5]. Окремі лінгвісти вважають, що це слово арабського походження: від слова „махіас" –

сміливий, або „му афах" – „клан, який охороняє своїх членів". Словник видання 1876 року говорить, що це слово означає „банда", а у сицилійсько-італійському словнику 1868 року слово „мафія" мало значення „виявлення бравади"[6]. У 1869 році цей термін попав у Малий словник сицилійських слів Траіни, воно визначався як бравада, сміливість, самовдоволення. Але на той час мафія вже давно була злочинною організацією. В 1982 році італійський КК вперше дав визначення мафії як злочинного співтовариства, у самому законі слово "мафія" вживається як синонім словосполучення "мафіозна банда" чи "злочинна організація".

Найстарішим документом про діяльність мафії вважається звіт прокурора Трапані П'єтро Уллоа міністру юстиції іспанського короля Фердинанда II Бурбона, що відноситься до 1838 року. Вже в 1894 році італійській міністр внутрішніх справ Джироламо Кантеллі назвав мафію справжнім соціальним лихом чи епідемією [7].

Одночасно, американські вчені справедливо зазначають, що методологічно неправильно ставити знак рівності між організованою злочинністю і мафією. В книзі Д. Альбіні "Американська мафія: генезис легенди" досить переконливо доводиться, що ніде не існує єдиної, централізованої в національному масштабі злочинної організації, яка називається "мафія" [8].

Цей висновок підтверджується також дослідниками Італії, які вказують, що основними кримінальними організаціями, які мають міжнародний характер, є: Каморра (діє в Кампан'є), Ндрангета (діє в Калабрії), "Сакра корона уніта" (діє в Апулії), Мафія, точніше Коза Ностра ("Наша справа") (діє на Сицилії) [1]. Таким чином, не слід ототожнювати поняття "мафія" з поняттям організованої злочинності загалом, оскільки мафія – це лише специфічна форма організованої злочинності.

Перші відомості про мафію у США відносяться до кінця XIX століття, коли розпочалася масова еміграція з Італії за океан. Сицилійська мафія потрапила на благодатний ґрунт розвиненого капіталістичного суспільства. Американське демократичне правосуддя мало складну процедуру доказування, тому після італійських розстрілів без суду і слідства мафія швидко утверджувалася у США. Прийнятий в США "сухий закон" відкрив мафії нове поле діяльності – надання незаконних послуг. Спочатку це було бутлегерство (контрабанда і продаж спиртного), потім азартні ігри. Коли в 1933 році сухий закон було відмінено, гангстерів це не дуже засмутило: "Громадяни хочуть жінок? Бажають мати наркотики, грати на скачках, у лотерею, у рулетку? Ми підкоряємось закону попиту, найбільш шанованому закону вільного суспільства" [3]. Розквітла проституція. Публічні доми перетворились на тюрми, а повії – в рабинь, яких безжально експлуатували, а після того, як ті втрачали "товарний вигляд", – викидали на вулицю. Тисячі дівчат і хлопчаків викрадались по всій Америці. Тортурами і погрозами їх перетворювали в сексуальних роботів.

Злочинна діяльність зробила багатьох членів мафії найбагатшими людьми в США. Тепер вони могли не лише вбивати і залякувати для забезпечення безпеки, але й широко використовувати підкуп. В структурі мафіозних організацій

з'явились спеціальні посадові особи – так звані коруптери, які відповідали за підкуп суддів, політиків, поліцейських. Тих, хто не продавався, знищували. Займаючись злочинною діяльністю, члени мафії для прикриття своєї злочинної діяльності відкривали фірми. Поступово з фіктивних компаній ці фірми перетворювались в легальні прибуткові підприємства. Кримінальні методи дозволяли усувати конкурентів, встановлювати монополію, тероризувати профспілку, застосовувати рабську працю, отримувати надприбутки. До 1977 року мафія в США володіла не менше ніж 10 тис. законних фірм з річним прибутком в 12 млрд. доларів. Вже важко було сказати, де закінчується кримінал і починається бізнес [9]. Поступово основна зброя мафії – жорстока розправа – відходить на другий план, а на перше місце виходить підкуп і заснований на кримінальних підходах бізнес. Причому чим багатше стає мафіозна родина, тим менша питома вага в її справах криміналу. Сьогодні в США чітко простежується прагнення кримінальних босів "відмити" не лише гроші, але і своїх дітей. Їх дистанціюють від кримінального світу, забезпечують їм освіту і виховання найвищого рівня.

Мафія являє собою своєрідну модель "сім'ї". У склад сім'ї входять її члени – мафіозі. Вони, як брати, рівні між собою і повинні беззаперечно підкорятися "батьку" – капо. Аль Капоне, Френк Костелло, Сальваторе Лучано (Лаки Лучано), Мейер Лански – найбільш відомі головні ватажки, лідери мафії у США. Останні слідкують за тим, щоб дотримувались "п'ять заповідей крові" (Кодекс честі):

1) кожний мафіозі повинен допомагати своєму брату і виручати його з біди, навіть ціною власного життя;

2) будь-яку образу чи зневагу мафіозі повинен сприймати як образу мафії і зобов'язаний якнайшвидше помститися;

3) кожний мафіозі повинен негайно виконувати будь-який наказ капо;

4) мафіозі ніколи не повинен звертатися в поліцію чи до органів правосуддя; тільки мафія судить, вона виносить вирок і виконує його;

5) кожний мафіозі повинен усупереч очевидному заперечувати існування мафії, нікому не говорити про свої дії і обов'язки всередині мафії, не визнавати належності до мафії когось з своїх братів. Якщо хтось видасть ім'я члена організації, він може бути вбитий ким завгодно і коли завгодно. Помста розповсюджується і на всю його сім'ю. Відступ від цих заповідей карається смертю.

Існуючі правила покликані відігравати стабілізуючу, інтеграційну роль у діяльності злочинних організацій, особливо там, де етнічна або расова ідентичність (італійці та сицилійці) є ключем для набуття членства у ній.

У літературі можна зустріти терміни "стара мафія" і "нова мафія". Вчені впевнені, що в Італії "нова" мафія проявляється не в окремих сенсаційних викраденнях, а в конкретних взаємовідносинах з політичною владою. Саме у цьому розрізі можна говорити про "стару" і "нову" мафію. Протягом кількох сторіч мафія була визнаною владою на Сицилії. Сьогодні вона – невидима влада у всьому західному світі [10]. Наприкінці XX століття мафія в міжнародному розумінні асоціюється перш за все з організацією напівлегального бізнесу, що має свої акції і транснаціональні зв'язки.

В Японії злочинність протягом всього післявоєнного періоду знаходиться на більш низькому рівні, ніж в інших розвинутих країнах. Коефіцієнт злочинності в цій країні в 4–5 разів нижчий, ніж в Германії, США, Франції. Проте, починаючи з 50-х років XX ст., японська поліція веде облік організованих злочинних груп – борьокудан. Здебільшого дослідники генезис організованої злочинності в Японії шукають 100–200 років тому назад.

За японським тлумачним словником, "борьокудан" означає "об'єднання незаконослухняних громадян, що чинять погані вчинки, вдаючись до насильства". Організована злочинність глибоко вкорінилась в японському суспільстві, наділена всіма основними рисами, типовими для організованої злочинності. Сьогодні громадськість Японії турбує той факт, що хоча лише один японець з 1,5 тисяч громадян якоюсь мірою пов'язаний з борьокудан, на їх долю приходиться дуже велика кількість порушень кримінального законодавства. Якудза дає в кредит більше грошей, ніж всі японські банки разом взяті, а її оборот не може досягнути ні один з гігантських промислових концернів Японії (Міцубісі, Санва тощо).

Основні відмінності якудзи від організованої злочинності інших країн полягають у тому, що вона не претендує на певні географічні зони як сфери свого впливу, не спирається на родинні і сімейні зв'язки як основу групової солідарності і не прагне зберігати в таємниці свою внутрішню структуру. Іноземні дослідники вивчають феномен якудзи, при якому їх структура, учасники, штабквартири відомі поліції і широкій громадськості. "Відкритість" борьокудан пояснюється, зокрема, тим, що з феодальних часів зберігалося ставлення частини громадян до організованої злочинності як до різновиду підприємництва.

Для якудзи також характерні широкомасштабна міжусобна боротьба між різними угрупованнями, що не заважає їй вкорінюватися в сферу законного підприємництва і займатися корупцією в рамках політичної системи. Крім того, наявність якудзи помітна майже у всіх країнах Південно-Східної Азії, де японським злочинцям належить основна роль в організації секс-бізнесу. Сфера діяльності якудзи розповсюдилась і на азартні ігри, шахрайство, відмивання грошей. У ситуації з наркотиками в Азії члени якудзи відіграють роль перевізників метанфетамінів. Організація налічує приблизно 60 тис. "дійсних членів" плюс 25 тис. залучених співробітників. Якудза має зв'язки з організованою злочинністю у США, Колумбії, Німеччині, Китаї, країнах СНД.

В якудзу входять декілька великих організацій, серед яких лідирує "Ямагучі–гумі", яка нараховує більше 26 тисяч членів у складі 944 крупних банд. Про цей клан відомо, що він заснований в 1915 році. Після другої світової війни в нього входило лише 25 гангстерів. Але в умовах американської окупації третій бос цього синдикату К.Таока почав збільшувати чисельність своєї організації і розширювати сфери впливу. У кінці 60-х років йому підпорядковувалось 10 тис. гангстерів. Помер він у 1981 року, після чого почалась боротьба за владу між його послідовниками. У 1989 році новим босом було обрано І. Ватанаба і чисельність синдикату досягла 21 тисячі членів [11]. Також потужною злочинною організацією є Інагава-кай (більше 7 тис. членів).

Ямагучі-гумі та Інагава-кай мають пірамідальну багаторівневу структуру розподілу влади, очолювану "хрещеним батьком". На вершині піраміди знаходиться сам батько. "Старші брати" є босами другого рівня. Кожний керує власною бандою на досить значній території. Заступники ("лейтенанти") виступають як боси на нижніх рівнях.

Дослідники виявили генетичний зв'язок трьох складових: сім'я, фірма, держава, при чому за сім'єю закріплено статус прототипу. З середини ж 50-х рр. XX століття все змінюється, частка сімей-кланів знижується.

Борьокудан мають свої кодекси поведінки, члени цих груп пов'язані між собою псевдородинними стосунками відданості, часто – клятвою, скріпленою кров'ю. Обряд посвячення у члени борьокудан означає зречення від кровних батьків і визнання боса фактичним батьком. Таким чином група якудза являє собою псевдосім'ю-клан. Кодекс поведінки якудза є пародією на бусідоетичний кодекс самураїв середньовіччя.

У Китаї Тріади з'явилися у 1674 році внаслідок опору маньчжурцям, які правили в країні на той час. Протягом наступних століть відбулося переродження патріотичних організацій у злочинні угруповання. Нині діяльність тріад – наркобізнес, лихварство, шулерство, рекет, інвестування у сферу послуг, участь у незаконному обігу зброї, нелегальна імміграція, азартні ігри, проституція, відмивання грошей та інвестування їх у легальні підприємства, транспорт, кіновиробництво.

Китайські тріади здійснюють свої операції на материковій частині Китаю, а також на території Гонконгу. Згідно з деякими оцінками, в Гонкозі нараховується близько 16-ти тисяч членів тріад. Ступінь організованості тріад до цих пір викликає суперечки серед юристів-практиків і аналітиків. У бізнесі тріад задіяно близько 170 тис. Хоча тріади і мають певну формальну структуру, яка включає боса – "голову дракона" і боса, відповідального за найом, штат постійних управлінців, значна частина злочинної діяльності тріад здійснюється членами, які залучаються для кожного окремого випадку в рамках гнучкої сітьової системи. Остання може змінюватись залежно від тієї чи іншої операції, що проводиться. Рядові іменуються солдатами.

Тріади є постачальниками героїну з Південно-Східної Азії в США. Тріади проникають повсюди і діють в Азії, Європі і США, хоча основна активність їх пов'язана з Гонконгом, Мьянмою, Тайванською провінцією Китаю, Філіппінами та США. Тріади виявляють високу активність у Західній Європі, особливо в Амстердамі та Лондоні. Експерти ООН вважають, що масштаби проблеми, пов'язаної з діяльністю тріад, будуть розширюватись.

Відомі офіційні назви організацій: "Сан і Он" (Гонконг), "14К" (Гонконг), "Федерація Ву" (Гонконг), "Об'єднаний бамбук" (Тайванська провінція Китаю), "Банда чотирьох морів" (Тайвань), "Велике коло" (Китай).

Унікальними в багатьох відношеннях є колумбійські і мексиканські картелі. Картелі займаються переважно наркобізнесом. У Колумбії наймогутнішими є Медельїнський картель і картель Калі, в Мексиці – картель в містах Хуарес, Тіху-

ана та картель Гулф. Кокаїнові картелі – це високоорганізовані корпоративні угруповання Колумбії і Мексики, що контролюють весь кокаїновий цикл від виробництва до розповсюдження по всьому світу.

У Латинській Америці кущ кокі дає перший врожай на десятий місяць, а потім плодоносить кожні три місяці впродовж двадцяти років. Гектар посівів здатен принести до десяти кілограмів чистого кокаїну. Відмиті кошти вкладаються у банки, мережу аптек, гріль-бари тощо. Методи діяльності злочинних угруповань різні – від терористичних актів і викрадення людей з метою викупу, до налагодження відносин з владою (силовий тиск Медельїнського картелю), купівлі дружби депутатів, політиків, внески у благодійні фонди.

Картелі організовуються, як і багато інших світових злочинних транснаціональних організацій, за принципом піраміди, ватажки різних сімей контролюють географічні області та співіснують як вільні ділові коаліції з метою максимального збільшення прибутку, підтримуючи міжнародні зв'язки з угрупованнями Коза Ностра, Ла Коза Ностра, Тріади, Якудза.

Відмовившись від тактики протистояння уряду і силам охорони правопорядку, Калійський картель взяв на озброєння стратегію мирного втілення в суспільство. Ватажки картелю виступають в ролі законних підприємців. У 80-х роках XX століття Карлос Ледер та інші члени Медельїнського картелю поклали початок використання промислового способу перевезення наркотиків, збільшивши обсяг наркотиків, що перевозяться в США повітрям. Калійський картель розпочав застосовувати у своїй діяльності найбільш ефективні методи управління комерційними підприємствами і процедури свого бухгалтерського обліку. Калійський картель розширює свої ринки збуту, приділяючи особливу увагу Західній Європі і новим ринкам у Східній Європі і колишнього СРСР. Картель застосовує все більш витончені методи приховування наркотиків. Злочинцям вдається ховати кокаїн у картоні, склі, пластмасах і скловолокні. Це свідчить про винахідливість і витонченість методів протистояння правоохоронним органам [12].

Отже, аналіз еволюції мафії як однієї із найдавніших форм організованої злочинності у світі дозволяє виявити три основні тенденції розвитку організованої злочинності у будь-якій країні. Перша тенденція полягає в необхідності утворення гарантій безпеки, що обумовлює складну структуру злочинних угруповань: створення елітних верхівок, ззовні не причетних до злочинів, функціонування систем безпеки, розвідки, контррозвідки тощо. Друга тенденція – намагання отримувати максимальну вигоду зі злочинної діяльності, що призводить до процесу комерціалізації злочинних співтовариств і криміналізації бізнесу. І третя тенденція розвитку полягає у прагненні до влади, що веде до політизації злочинної діяльності. Таким чином, основні форми організованої злочинності хоча й є різними за своєю формою, функціональною структурою, однак мають багато спільного, зокрема свою злочинну діяльність здійснюють через державні кордони і створюють великі труднощі для правоохоронних органів на національному і міжнародному рівнях.

Література:

1. Итальянская мафия как модель организованной преступности на международном уровне // Борьба с преступностью за рубежом (по материалам зарубежной печати). – М.: ВИНИТИ, 1996. – С. 3.

2. Гулар Дидье. История мафии. – М., 1991. – С. 13.

3. Шарлье Ж.-М., Ж. Марсилли. Преступный синдикат. – М.: Прогресс, 1983. – С. 30.

4. Мафия. Научные основы формирования и функционирования. Книга 1. – К., 1998. – С. 4.

5. Иванов Р. Ф. Мафия в США. – М.: ТОО "Новина", 1996. – С. 23.

6. Гаєвський І. О. Мафія, ЦРУ, Уотергейт. Нариси про організовану злочинність та політичні звичаї у США. – Х.: Прапор, 1985. – С. 8.

7. Клаус Хорст, Полькен Сцепоник. Кто не молчит, тот должен умереть. Факты против мафии. – М.: Мысль, 1988. – С. 32.

8. Шабалин В. А. Организованная преступность в Росси: взгляд из Америки // Государство и право. – 1996. – №1. – С. 89.

9. Иншаков С. М. Зарубежная криминология. – М.: Издат. группа ИНФА М-НОРМА, 1997. – С. 299.

10. Геллерт Г. Мафия. – М.: Прогресс, 1983. – С. 10.

11. Иванов А. М. Организованная преступность и борьба с ней в Японии. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 2000. – С. 23.

12. Основы борьбы с организованной преступностью / Под ред. В. С. Овчинского, В. Е. Эминова, Н. П. Яблокова. – М.: ИНФА-М, 1996. – С. 36.

ФОРМИ СПІВУЧАСТІ, ЯКІ ОХОПЛЮЮТЬСЯ ПОНЯТТЯМ ГРУПОВОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

О. В. Головкін,
здобувач відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Групова злочинність як окремий вид злочинності має певні специфічні властивості, кількісні й якісні характеристики. Відповідно кримінальне законодавство в оформленні групової злочинності потребує окремого глибокого дослідження. Групова злочинна діяльність становить підвищену небезпеку для суспільства, оскільки у процесі її здійснення відбувається об'єднання зусиль кількох осіб (співучасників) з метою досягнення певного злочинного результату. Часто тяжкість і значимість шкоди від групового злочину обумовлена саме тим, що особи діють спільно, узгоджено. Слід підкреслити, що аналіз групової злочинності не може обмежитись вивченням окремих злочинів, котрі вчиняються групами осіб. Групова злочинність як самостійне явище має свої особливості та тенденції розвитку і являє собою, по суті, сукупність групових злочинів.

Відповідальність за групові злочини у кримінальному праві України регулюється в першу чергу інститутом співучасті у злочині. Поняття „співучасть у злочині" є рівнозначним з поняттям „груповий злочин", оскільки співучасть власне передбачає групу осіб, яка вчиняє суспільно небезпечне і протиправне діяння, тобто здійснює груповий злочин.

Отже, груповий злочин – це завжди злочин, який вчиняється у співучасті. Однак, зважаючи на те, що співучасть можлива у різних формах, є важливим і потребує вирішення питання: чи всі форми співучасті – це груповий злочин, тобто злочин, вчинений групою осіб, і, відповідно, які з форм співучасті входять в поняття групової злочинності. Сутність цієї проблеми досить влучно окреслив А. П. Козлов, зазначивши, що не є вирішеним головне питання: групова злочинність являє собою всю співучасть, чи лише якийсь її вид (форму), чи взагалі виходить і за межі співучасті [1].

У чинному КК України передбачені чотири форми співучасті, слід визначити ті з них, які можуть лягти в основу поняття групової злочинності. Таким чином, поняття співучасті є тотожним поняттю "група". У зв'язку з цим важливим є висновок М. Г. Іванова, що поняття групи, як воно формулюється у соціальній психології, включає в себе всі форми співучасті, які були розроблені в теорії кримінального права [2]. Суперечить цій позиції точка зору Р.Р. Галіакбарова, який пропонує вважати групу лише самостійною формою співучасті [3]. Точки зору стосовно того, що не всі випадки спільного вчинення злочину свідчать про вчинення його групою осіб, притримуються й інші вчені, зокрема, В. Гузун, Ю. Д. Блувштейн, В. В. Романов та інші.

Як і М. Г. Іванов, науковець А. П. Козлов вважає, що злочинна група є терміном, який охоплює всі форми групових об'єднань [4]. Однак слід зазначити, що хоча будь-яка форма співучасті є групою, проте не всі з них мають значення як злочинна група, а саме – як явище з досить високим ступенем організованості. Це підтверджується і тим, що окремі вчені пропонували у свій час одну з форм співучасті іменувати злочинною групою. Зокрема, П. Ф. Тельнов за способом взаємодії між співучасниками розрізняв: співвиконавство; співучасть з розподілом ролей; злочинна група; злочинна організація [5]. Тому, на думку автора, не слід плутати соціологічне поняття групи і кримінально-правове поняття форми співучасті „злочинна група". Проте на сьогодні це питання втратило свою актуальність, оскільки у чинному КК України чітко визначені форми співучасті, серед яких термін „злочинна група" – відсутній, натомість ключовим поняттям є „група осіб", як ще одне підтвердження нетотожності понять групи осіб і злочинної групи.

У статті 28 КК України закріплено поділ співучасті на форми залежно від суб'єктивного критерію – характеру і стійкості суб'єктивного зв'язку між співучасниками, згідно з яким злочин може бути вчинено групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою або злочинною організацією. Для відповіді на поставлене питання слід провести аналіз обов'язкових і водночас специфічних ознак кожної із законодавчо закріплених форм співучасті. З'ясувавши їх особливості, ми зможемо визначитись, які з них охоплюються поняттям групової злочинності. Чітке розмежування різновидів співучасті і визначення конкретних параметрів цього інституту значно полегшує практичне оперування правовими нормами, які регулюють групову злочинну діяльність [6].

Вчинення злочину групою осіб передбачає участь у злочині декількох (двох або більше) виконавців без попередньої змови між собою. Тобто вчинення злочину групою осіб за чинним законодавством – це завжди співвиконавство, коли всі учасники злочину повністю чи частково виконують дії, що входять в об'єктивну сторону складу відповідного злочину. Змова на вчинення злочину має відбутися лише тоді, коли один із виконавців вже розпочав виконувати об'єктивну сторону складу конкретного злочину.

Злочин визнається вчиненим за попередньою змовою групою осіб, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення (ч. 2 ст. 28 КК України). Відмінною від попередньої форми співучасті у цьому разі є така ознака, як обов'язкова наявність попередньої змови, яка повинна відбутися до замаху на злочин. Тобто співучасники можуть домовитися задовго до початку вчинення злочину або безпосередньо перед злочином. Якщо випадкова група залишається вчасно не викритою правоохоронними органами і продовжує свою злочинну діяльність, то часто вона поступово трансформується в групу осіб, які вчиняють злочини за попередньою змовою. Ця змова може відбуватись як у письмовій, так і в усній формі та передбачає з'ясування об'єкта і предмета посягання, способу вчинення, місця злочину тощо. Розглянутий вид групи В. М. Биков

іменує "компанією" [7]. Така група більш організована, певною мірою стабілізується основний склад групи, злочинна діяльність посідає значне місце і починає відігравати провідну роль. В такій групі поки що не існує чіткого плану на здійснення злочинної діяльності, не сформована функціональна структура [8]. У групи за попередньою змовою відбувається окрема домовленість щодо кожного окремого злочину. Згідно з чинним законодавством ця властивість є специфічною рисою даної форми співучасті вже не тільки по відношенню до групи без попередньої змови, але й щодо організованої групи. Цікавою видається позиція, яка була притаманна китайському середньовічному праву: для того, щоб злочин було визнано груповим, колективним, необхідно було, щоб мало місце попереднє складання його плану, в іншому випадку, навіть якщо його було вчинено групою осіб, вважали, що мав місце збіг дій його учасників, а не груповий злочин [9]. Тобто, груповим злочином вважався лише той злочин, який, за сучасною термінологією, вчинений групою осіб за попередньою змовою. Ця позиція є важливою і для сучасного розуміння групового злочину як одного із необхідних понять при вивченні групової злочинності. Таке розуміння групового злочину підкреслює значимість саме даної форми співучасті – групи за попередньою змовою, для дослідження проблеми групових злочинів і групової злочинності.

Злочин визнається вчиненим організованою групою, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього й іншого (інших) злочинів та об'єднані єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи. Таким чином, ми можемо виокремити обов'язкові ознаки організованої групи:

1) наявність хоча б трьох осіб;

2) попередня, до початку готування або вчинення злочину, організованість учасників;

3) стійкість об'єднання, що виявляється у такому:

а) метою створення групи є вчинення принаймні двох злочинів;

б) наявність єдиного плану, відомого всім учасникам групи;

в) розподіл функцій (ролей) учасників групи.

Вчені переконані, що саме мета (здобуття крупної наживи, промисел), співвіднесена з об'єктивними можливостями групи (кримінальні навички, спеціалізація учасників), надає групі властивість організованості і забезпечує реальну можливість для тривалої злочинної діяльності (стійкість групи) [10]. Для визначення сутності такої важливої і специфічної ознаки організованої групи, як організованість в юридичній літературі використовується поняття попередньої змови. Будь-яка попередня змова передбачає певну організованість. Поняття попередньої змови притаманно як групі за попередньою змовою, так і організованій групі. При чому в першому випадку, як вже підкреслювалось вище, це має бути окрема змова на кожний конкретний злочин, а в організованій групі – змова на кілька злочинних діянь. Однак досить часто у теорії кримінального права висловлюється думка про те, що орга-

нізована група може бути створена і для вчинення одного злочину. Не випадково окремі вчені розглядають організовану групу як різновид групи за попередньою змовою, а не як самостійну форму співучасті [11]. Таким чином поняття попередньої змови швидше зближує ці дві форми співучасті, ніж спроможне надати можливості для їх диференціації.

Детальні дослідження проблеми організованої групи у попередні роки засвідчили, що практично не можливо визначити специфічні ознаки організованості, а також виявити чіткі критерії відмежування цієї ознаки від попередньої змови. М. Г. Іванов зауважує, що перш ніж розмірковувати про об'єднання організованих груп, слід провести демаркацію між організованою групою і групою, об'єднаною за попереднім зговором, що ні практично, ні теоретично не можливо [12]. Тому окремі вчені ставлять під сумнів не лише правильність назви даної форми співучасті, а й взагалі доцільність її виділення як такої. Ми погоджуємось з українським вченим А. Ф.Зелінським, що освячене авторитетом закону і багаторічною правоохоронною практикою словосполучення "організована група" є не зовсім вдалим, воно нагадує "масло масляне" [13]. Окремі вчені намагаються знайти більш вдалу назву для даної форми співучасті. Зокрема, О. О. Кваша вважає, що більш відповідною сутності даної форми співучасті слід вважати назву „стійка злочинна група", що підтверджується положеннями чинного кримінального законодавства України, позиціями вчених у галузі кримінального права та даними судової практики [14].

Однак така конститутивна ознака організованої групи, як стійкість, на нашу думку, є спірним показником даної форми співучасті. По-перше, це є оціночна категорія, що автоматично знижує її цінність для правозастосовчої практики. По-друге, ця ознака притаманна і такій формі співучасті, як злочинна організація, внаслідок чого зближує ці дві форми. Отже, можемо зробити висновок, що і КК України 2001 р. не вирішив давно існуючу проблему щодо специфічних ознак організованої групи. Очевидно, саме це спонукає окремих українських вчених до категоричних пропозицій про виключення із статті 28 КК України ч. 3, оскільки ознаки організованої групи співпадають як із ознаками групи осіб за попередньою змовою, так і з ознаками злочинної організації [15]. Однак на сьогоднішній день дана форма співучасті закріплена у законодавстві, причому не лише у КК, але й інших законах України, враховується правоохоронними органами у статистичній звітності, тому жоден дослідник не може не зважати на це і повинен аналізувати поняття організованої групи і намагатись удосконалити його.

Новелою чинного КК України є закріплення форми співучасті у виді злочинної організації. Злочин визнається вчиненим злочинною організацією, якщо він скоєний стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (три і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп. Наведене визначення дозволяє нам виокремити обов'язкові ознаки злочинної організації:

1) наявність трьох і більше осіб;

2) організованість, яка передбачає наявність організатора (керівника), жорстка дисципліна, погоджений план дій;

3) стійкість, що обумовлює наявність постійних членів, сталі зв'язки між членами організації та взаємодію між її частинами, розподіл функцій (обов'язків);

4) ієрархічність, яка виражається у підпорядкованості членів організації своїм керівникам, підпорядкуванні окремих структурних частин злочинної організації єдиному центру, обов'язковості рішень керівників для інших учасників злочинної організації;

5) наявність специфічної мети спільної злочинної діяльності, яка може полягати у такому:

а) вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації;

б) керівництво чи координація злочинної діяльності інших осіб (це, наприклад, координація дій двох або більше організованих груп);

в) забезпечення функціонування як самої організації, так і інших злочинних груп.

Визначення злочинної організації піддається критиці науковцями, зокрема в частині конкретизації мети на вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів. По-перше, злочинна організація може вчиняти й злочини меншої тяжкості. По-друге, і організована група може бути створена для вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів [16]. Крім того, ознака стійкості, яка сама по собі є оціночною, також не може мати вирішального значення, оскільки ця риса характеризує і організовану групу. Проте все ж при визначенні злочинної організації законодавцю вдалось запропонувати чіткі критерії, що уособлюють специфічність даної форми співучасті, – це структура й ієрархічність. Професор О.М. Костенко основну відмінність злочинної організації від групи осіб вбачає саме у структурованості [17]. Ієрархія як форма побудови складних соціальних систем на основі підпорядкування надає можливість одній особі впливати на поведінку інших осіб, що значно підвищує ефективність досягнення поставленої мети. Саме перелічені вище ознаки у комплексі виражають сутність злочинної організації як найбільш небезпечної форми співучасті у злочині.

Практично будь-який із злочинів, передбачених в Особливій частині КК України, може бути вчинено у співучасті. Окремі форми співучасті часто зазначені як кваліфікуючі чи особливо кваліфікуючі, або ж як конститутивні ознаки складу злочину. Тому правильно відмічають вчені, що окремі злочини можуть вчинятися лише як групові [18]. Чинний КК України передбачає склади злочинів, об'єктивна сторона яких вимагає діяльності двох і більше осіб. У кримінально-правовій літературі такі випадки часто називають „необхідною співучастю" [19]. Це, наприклад, бандитизм – 257 КК України, масові заворушення – стаття 294 КК, групове порушення громадського порядку – 293 КК тощо. Необхідна співучасть передбачає, що вчинення злочину у співучасті є обов'язковою ознакою основного складу злочину на відміну від складів злочинів, де таке спільне вчинення злочину є кваліфікуючою ознакою. Наприклад ч. 2 ст. 185 КК – вчинення крадіжки за попередньою змовою групою осіб. Крадіжка може бути вчинена як одноособово, так і спільними діями кількох осіб. У наведеному прикладі мова іде про так звану „можливу співучасть". Поняття можливої співучасті вживається щодо кваліфікованих складів злочинів, передбачених в Особливій частині КК, і стосується Загальної частини КК. Також виділяє подібні два види співучасті японська кримінально-правова доктрина: „обов'язкова співучасть", коли злочин не може бути вчинено інакше як у співучасті, і „добровільна співучасть", коли злочин може бути вчинено і одним виконавцем. У Загальній частини КК Японії містяться положення щодо „добровільної співучасті", а в Особливій частині – „обов'язкова співучасть", на яку не розповсюджуються положення Загальної частини [20]. Однак у вітчизняній теорії кримінального права такий поділ співучасті не знайшов підтримки науковців, оскільки не додає нічого суттєвого для розуміння поняття і форм співучасті у злочині.

З'ясування особливостей форм співучасті за чинним кримінальним законом України дає підстави для вирішення питання про те, діяльність яких з них є груповою, і, відповідно, утворює групову злочинність. Для нас принциповим у цьому плані є відмежування форм співучасті, які утворюють групову злочинність, від тих, які входять в організовану злочинність. Складнощі вирішення цього питання полягають у тому, що ці різновиди злочинності мають багато спільного, оскільки охоплюють собою злочини, які вчиняються не одноособово, а групами осіб. Відповідно кримінологічне визначення понять групової і організованої злочинності залежить від аналізу поняття співучасті у злочині й її форм. Саме тому при розгляді проблем співучасті у злочині вчені з кримінального права констатують, що в Україні та Росії спостерігається зростання групової і організованої злочинності, і саме тому в КК цих держав значне місце відведено даному інституту [21].

Стосовно співвідношення групової і організованої злочинності українські науковці справедливо зазначають: організована злочинність є похідною від групової, але набула нових організаційних форм, внаслідок чого якісно відрізняється від групової та функціонує автономно, є самостійним поняттям [22]. Дійсно, організована злочинна діяльність – це, по суті, групова злочинна діяльність, більш розвинута, удосконалена, ускладнена структурно-організаційними зв'язками. Таким чином, групова і організована діяльність є різновидами спільної злочинної діяльності. Можливо, це є однією з причин негативної ситуації, яка відмічається багатьма українськими вченими, щодо штучного перебільшення показників розкриття злочинної діяльності організованих злочинних груп, які за чинним українським законодавством утворюють організовану злочинність. Це стосується випадків, коли так звана організована злочинна діяльність при розгляді конкретних справ у судах виявляється звичайною груповою злочинністю, коли злочини вчиняються групою осіб за попередньою змовою [23].

Таким чином, в українській юридичній науці існує позиція, що групова злочинність проявляється у двох формах: проста групова злочинність і організована групова злочинність [24]. Очевидно, саме із цього слід виходити при розгляді питання про форми співучасті, що охоплюються кожним із цих видів злочинності.

Як відомо, визначення групової злочинності законодавчо не закріплене, а визначення організованої злочинності міститься в Законі України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" від 30.06.1993 р. Цей Закон грунтується на нормах КК України 1960 року і тому не відповідає ні чинному законодавству, ні реаліям сучасної України, ні стану боротьби з організованою злочинністю. Під організованою злочинністю розуміється сукупність злочинів, що вчиняються у зв'язку зі створенням та діяльністю організованих злочинних угруповань. Така форма співучасті як організоване злочинне угруповання не відома КК України. Однак, у кримінологічній науці при характеристиці даного виду злочинності переважно розглядаються поняття організованої групи і злочинної організації, співтовариства тощо. Також і у звітах правоохоронних органів при відображенні стану справ у боротьбі з організованою злочинністю йдеться саме про розкриття діяльності організованих злочинних груп. Отже, оскільки організована злочинність утворюється діяльністю (за чинним кримінальним законом) організованих груп і злочинних організацій, то групова злочинність охоплює сукупність злочинів, що вчиняються групами осіб без попередньої змови і групами осіб за попередньою змовою. Наш висновок знаходить своє підтвердження у наукових дослідженнях останніх років. Зокрема, у своїй дисертації „Інститут співучасті у кримінальному праві України" О. Ф. Ковітіді розглядає співвідношення інституту співучасті у злочині з організованою злочинною діяльністю в таких формах, як організована злочинна група і злочинне співтовариство (злочинна організація) [25]. Проте викликає заперечення те, що автор розмежовує тут не поняття групової і організованої злочинної діяльності, а інститут співучасті загалом і організовану злочинну діяльність, оскільки не правильно виводити організовані форми злочинної діяльності (організовану групу і злочинну організацію) за межі співучасті.

У дисертаційному дослідженні, присвяченому проблемі кримінальної відповідальності за розкрадання, вчинені у співучасті, автор наводить статистичні дані по груповій злочинності і окремо – організованій, враховуючи при цьому злочинні розкрадання, вчинені організованими групами [26]. Також у вказаному дисертаційному дослідженні, у підрозділі 2.3 „Організовані форми співучасті у розкраданнях", аналізуються поняття організованої групи і злочинної організації.

Таким чином вбачається за доцільне надалі кримінологічне поняття групової злочинності визначати з урахуванням закріплених у кримінальному законі, форм співучасті, які утворюють цей вид злочинності, а саме – групи осіб без попередньої змови і групи осіб за попередньою змовою. Це є вкрай важливим, оскільки без належного кримінально-правового осмислення неможлива розробка обґрунтованого та прийнятного для науки і практики поняття групової злочинності.

Література:

1. Козлов А. П. Соучастие: традиции и реальность. – СПб.: Юрид. центр Пресс, – 2001. – С. 212 .

2. Иванов Н. Г. Понятие и формы соучастия в советском уголовном праве. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1991. – С. 119.

3. Галиакбаров Р. Р. Групповое преступление. Постоянные и переменные признаки. – Свердловск: СЮИ, 1973. – С. 72.

4. Тельнов П. Ф. Ответственность за соучастие в преступлении. – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 112.

5. Иванов Н. Г. Групповая преступность: содержание и вопросы законодательного регулирования // Государство и право. – 1996. – № 9. – С. 76.

6. Быков В. Виды преступных групп // Российская юстиция. – 1997. – №12. – С. 19.

7. Кваша О. О. Організатор злочину. Кримінально-правове та кримінологічне дослідження. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2003. – С. 30.

8. Кычанов Е. И. Основы средневекового китайского права. – М.: Наука, 1986. – С. 58.

9. Ткачёв Н., Миненок М. Объединения преступников: формы и специфические признаки // Социалистическая законность. – 1991. – №12. – С. 11.

10. Коваль М. П. Общая часть уголовного права (в схемах): Учебное пособие. – Одеса: Астро Принт, 1999. – С. 57.

11. Иванов Н. Г. Нюансы уголовно–правового регулирования экстремистской деятельности как разновидности группового совершения преступлений // Государство и право. – 2003. – № 5. – С.45.

12. Зелинский А. Ф. Криминальная психология. – К.: Юринком Интер, 1999. – С. 198.

13. Кваша О. О. Організатор злочину. Кримінально-правове та кримінологічне дослідження. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2003. – С. 34-38.

14. Жаровська Г. П. Співучасть у злочині за кримінальним правом України: Автореф. дис... к-та юрид. наук: 12.00.08 / Ін-т дер. і права. – К., 2004. – С.4.

15. Альошин Д. П. Кримінальна відповідальність за розкрадання, вчинені у співучасті: Автореф.дис... к-та юрид.наук: 12.00.08 / Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003. – С. 13.

16. Костенко О. М. Організована злочинність: юридична дефініція та модель протидії // Уряду України. Проблеми боротьби з корупцією та організованою злочинністю. – К., 1998. – Том VII. – С.73.

17. Варчук Т. В. Криминология. – М.: ИНФРА-М, 2002. – С. 127.

18. Галиакбаров Р. Р. Групповое преступление. Постоянные и переменные признаки. – Свердловск: СЮИ, 1973. – С. 31; Угрехелидзе Н. Г. Криминологическая характеристика соучастия в преступлении. – Тбилиси: Мецниереба, 1975. – С. 10.

19. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / Под ред. И. Д. Козочкина. – М.: Омега-Л, 2003. – С. 481.

20. Алешин Д. Соучастие по уголовному законодательству России и Украины // Российская юстиция. – 2002. – № 9. – С. 66.

21. Юридичний словник-довідник / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Феміна, 1996. – С. 124.

22. Ковітіді О. Ф. Інститут співучасті у кримінальному праві України: Автореф. дис... к-та юрид. наук: 12.00.08 / Ун-т внутр. справ. – Х., 1999. – С. 4.

23. Альошин Д. П. Кримінальна відповідальність за розкрадання, вчинені у співучасті: Автореф.дис... к-та юрид. наук: 12.00.08 / Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003. – С. 1.

ПЕРЕВИЩЕННЯ МЕЖ ЗАПОДІЯННЯ ШКОДИ ПРИ ВИКОНАННІ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗАВДАННЯ З ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЧИ РОЗКРИТТЯ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗОВАНИХ ГРУП АБО ЗЛОЧИННИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Ю. В. Огаренко,
здобувач Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (м. Харків)

Розділ VIII КК України 2001 року „Обставини, що виключають злочинність діяння" містить певні законодавчі новели і серед них – ст. 43. Ця стаття не тільки визначає, що виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації є обставиною, що виключає злочинність заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, а й встановлює відповідальність за перевищення меж такого заподіяння (ч. 2).

Відомо, що заподіяння певної шкоди при здійсненні вчинків, які виключають злочинність діяння, є правомірним засобом досягнення суспільно корисної мети, якщо така шкода не виходить за передбачені законом межі [1, с. 203]. Дослідження ознак, які характеризують перевищення меж заподіяння шкоди, зокрема, при виконанні спеціального завдання*, є надзвичайно актуальним. Адже, покладаючи на певних осіб обов'язок або надаючи право здійснювати діяльність з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної діяльності, держава повинна гарантувати зазначеним особам можливість діяти для захисту правоохоронюваних інтересів, чітко встановивши межі такої діяльності. Оскільки ст. 43 є новою у вітчизняному кримінальному законі, окремі дослідження питання про ексцес виконання спеціального завдання не проводилися, а науково-практичні коментарі, видані за новим КК, підчас не містять повного аналізу згаданих положень, або наводять дискусійні позиції. Таким чином, аналіз цього питання становить не тільки науковий інтерес, а й має практичну цінність для правозастосовної діяльності.

Заподіяння шкоди при виконанні спеціального завдання, подібно до інших обставин, що виключають злочинність діяння, має свої підстави й ознаки.

Підставою заподіяння шкоди тут є вимушеність такої шкоди, про що безпосередньо йдеться у ч. 1 ст. 43. *Вимушеність* заподіяння шкоди при виконанні спеціального завдання окреслена у ч. 1 ст. 43 і обумовлюється декількома факторами. В теорії кримінального права є різні позиції щодо тлумачення терміна

* Тут і далі під терміном „спеціальне завдання" розуміється „спеціальне завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації".

„вимушене" стосовно виконання спеціального завдання. Так, деякі автори вважають, що поняття *"вимушене"* походить від слів „вимусити" або „вимушувати", тобто домагатися чого-небудь у примусовому порядку, насильно [2, с. 102; 3, с. 304; 9, с. 100]. Інші не розкривають змісту поняття „вимушене", а тлумачать його відповідно до змісту ст.43, наприклад, як "...заподіяння шкоди, що здійснюється особою не з власних потреб та інтересів..." [7, с. 273]. Ще ряд дослідників пов'язують вимушеність вчинення діяння з примусом з боку організатора злочинної організації [5, с. 280]. А. М. Ришелюк, зокрема, тлумачить вимушеність як „таке заподіяння шкоди, що є необхідним для збереження особою у таємниці факту виконання нею спеціального завдання, її співробітництва з оперативним підрозділом чи її інкогніто" [8, с. 115]. Ю. В. Александров зазначає, що вимушеним заподіяння такої шкоди є у випадку, коли „особа, що виконувала спеціальне завдання, іншим шляхом не змогла б викликати до себе довіру або була б викрита її справжня роль, або вона таким чином попереджувала чи розкривала більш тяжкі злочини, або виявляла структуру угруповання і дійсну роль її членів" [6, с. 253].

У зв'язку з викладеним слід зауважити, що, на нашу думку, в ч.1 ст.43 КК термін *"вимушене"* не передбачає фізичного або психічного насильства над особою, яка виконує спеціальне завдання, з метою примусити її заподіяти шкоду правоохоронюваним інтересам. Якщо злочин було вчинено під впливом фізичного або психічного примусу, питання про виключення кримінальної відповідальності особи в таких випадках розглядається згідно зі ст. 40 КК.

Уявляється, що термін "вимушене" необхідно тлумачити, грунтуючись на його походженні не від "вимусити", а від "мусити", тобто діяти всупереч бажанню, залежно від обставин; бути змушеним [2, с. 545]. Причому заподіяння шкоди, зазначене у ч. 2 ст. 43 КК, повинне зумовлюватися лише несприятливою для особи обстановкою, неможливістю уникнути такого заподіяння, тобто його „вимушеністю". Наприклад, виникненням необхідності довести свою "вірність" керівництву організованої групи чи злочинної організації, показати свою "відданість" злочинній ідеології з метою уникнення викриття для подальшого виконання суспільно корисної мети тощо. За відсутності вимушеності, тобто за відсутності необхідної підстави заподіяння шкоди, особа несе кримінальну відповідальність на загальних підставах згідно з чинним КК.

Вищезгадане заподіяння шкоди має ряд ознак, що характеризують: 1) об'єкт заподіяння шкоди, 2) його суб'єкт, 3) суб'єктивну й об'єктивну сторони. *Об'єктом* цього вчинку можуть бути інтереси особи, суспільства чи держави, що охороняються кримінальним законом (наприклад, недоторканність громадянина, його власності, громадська безпека тощо).

Суб'єктами заподіяння шкоди в цих випадках можуть бути дві категорії осіб: 1) негласні штатні співробітники та 2) негласні нештатні співробітники оперативних підрозділів правоохоронних органів. Згідно з Законом України "Про оперативно-розшукову діяльність" від 18 лютого 1992 р. оперативні підрозділи МВС, СБ, Прикордонних військ, Управління державної охорони, органи Державної податкової служби й органи і установи Державного департаменту України з питань виконання

покарань для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності при наявності передбачених законом підстав мають право здійснювати проникнення в злочинну групу *негласного працівника оперативного підрозділу* або *особи, яка співробітничає з останнім*, із збереженням в таємниці достовірних даних щодо їх особистості. Закон України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" також передбачає можливість введення під легендою негласних співробітників (як штатних, так і нештатних) в організовані злочинні угруповання. Відсутність ознак спеціального суб'єкта при зазначеному заподіянні шкоди означає притягнення особи до кримінальної відповідальності на загальних підставах.

Суб'єктивні ознаки заподіяння шкоди на підставі ст. 43 КК визначає наявність усвідомлення особою характеру вчинюваного діяння та його наслідків, а також мети такого вчинку. При чому в означеному випадку наявна як кінцева мета, передбачена законом, – попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації, так і найближча (безпосередня) мета – уникнення викриття, доведення „відданості" інтересам злочинного угрупування тощо. Відсутність у особи спеціальної мети такого вчинку (як кінцевої, так і найближчої) при заподіянні шкоди на підставі ст. 43 КК означає притягнення її до кримінальної відповідальності на загальних підставах.

Об'єктивними ознаками заподіяння шкоди при виконанні спеціального завдання є ознаки, що обумовлюють характер діяння особи при заподіянні шкоди. Перш за все, це діяння за своїми зовнішніми ознаками повинне збігатися з ознаками якогось злочину, за винятком виключень, наведених у ч. 2 ст. 43 КК. Крім того, таке заподіяння повинне бути своєчасним (тобто скоєне саме в обстановці вимушеності, але не пізніше і не раніше цього) та відповідним. Порушення вимог своєчасності заподіяння шкоди тягне за собою кримінальну відповідальність особи на загальних підставах.

Ознака відповідності заподіяння шкоди на підставі ст. 43 полягає у тому, що заподіяння шкоди характеризується певними межами допустимої шкоди, які прямо у ст. 43 не зазначені, але висновок про які можна зробити, спираючись на визначення у ч. 2 ст. 43 випадків перевищення меж такого заподіяння. Зокрема, при виконанні спеціального завдання особа може спричинити будь-яку шкоду, за винятком: 1) особливо тяжких злочинів, вчинених умисно та поєднаних з насильством над потерпілим, або 2) тяжких злочинів, вчинених умисно і пов'язаних з спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому або настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків. Однак слід врахувати, що перевищення допустимих меж може мати місце, лише за наявності всіх інших ознак, що характеризують і об'єкт, і суб'єкт, і суб'єктивну й об'єктивну сторони діяння, що були названі вище, окрім ознаки відповідності. Дійсно, відсутність будь-якої із інших зазначених вище ознак веде не до кримінальної відповідальності особи за перевищення меж заподіяння шкоди при виконанні спеціального завдання, а до кримінальної відповідальності особи за вчинення злочину на загальних підставах. Лише при порушенні *відповідності* заподіяння шкоди (яка характеризується такими вимогами до спричинення шкоди, як максимальна допустимість, розумна достатність такої шкоди та

відповідність її суспільно корисній меті*, особа несе відповідальність за перевищення меж заподіяння шкоди, тобто за вчинення злочинів, передбачених ч.2 ст.43.

На нашу думку, вимога розумної достатності шкоди як складова її відповідності обґрунтовується тим, що виправданою повинна визнаватися лише шкода, яка в конкретній обстановці була розумно достатньою даній особі для досягнення суспільно корисної мети вчинку. Як вже зазначалося, перевищенням меж виконання спеціального завдання визнається вчинення двох категорій злочинів. Зокрема, загальними ознаками цих злочинів є вчинення їх у складі організованої групи чи злочинної організації, умисне вчинення та певний ступінь тяжкості (тяжкі й особливо тяжкі злочини). Спеціальними ознаками цих злочинів є: застосування насильства, спричинення тяжкого тілесного ушкодження потерпілому чи настання інших тяжких або особливо тяжких наслідків. Вочевидь, що жодні суспільні інтереси та необхідність викриття діяльності навіть найнебезпечніших злочинних угруповань не можуть служити достатньою підставою для позбавлення життя інших осіб, спричинення тяжкої шкоди їх здоров'ю тощо. Адже людина, її життя та здоров'я визнаються в нашій державі найвищою соціальною цінністю [4]. Законодавець врахував це положення при конструюванні ч.2 ст.43, визнавши вчинення таких злочинів неприпустимими навіть у найбільш несприятливій для суб'єкта обстановці. Таким чином, при ексцесі виконання спеціального завдання порушується і правило максимальної допустимості заподіюваної шкоди.

Про порушення відповідності шкоди при ексцесі виконання спеціального завдання свідчить і порушення вимоги про відповідність шкоди суспільно корисній меті. Адже такою кінцевою метою, що прямо передбачена законом, тут є попередження чи розкриття злочинної діяльності організованих груп чи злочинних організацій. Уявляється, що виконання цієї мети не виправдовує заподіяння такої шкоди, яка передбачена у ч. 2 ст. 43. Не виправдовує заподіяння такої шкоди і наявність безпосередньої мети такого вчинку – уникнути викриття тощо. Дійсно, може виникнути необхідність для заподіяння певної шкоди із зазначеними цілями. Але у випадку, коли виникає необхідність для заподіяння шкоди якісно більшої, невідповідної тим цінностям, які захищаються, особа повинна відмовитись від виконання цього завдання і припинити свою діяльність. Заподіяти смерть або тяжку шкоду здоров'ю інших осіб ця особа може лише у випадку, коли їй самій або інтересам інших осіб, держави чи суспільства безпосередньо загрожує небезпека – наприклад, при необхідній обороні від злочинного посягання чи в стані крайньої необхідності.

Отже, при встановленні кримінальної відповідальності за перевищення меж виконання спеціального завдання, законодавцем було передбачено, що саме заподіяння зазначених вище двох груп злочинів явно порушує названі вимоги відпо-

* Висновок про такі ознаки можна зробити, грунтуючись на теоретичних розробках Ю.В.Бауліна щодо ознак перевищення меж заподіяння шкоди у обставинах, що виключають злочинність діяння взагалі [1, с. 204].

відності заподіяння шкоди. Тому при вчиненні цих злочинів під час виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, злочинність таких діянь не виключається, і особа підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж заподіяння шкоди, тобто при врахуванні положень п.9 ч.1 ст.66 КК і у межах, зазначених ч. 3 ст. 43 КК, а саме: особа не може бути засуджена до довічного позбавлення волі, а покарання у виді позбавлення волі не може бути призначене їй на строк, більший, ніж половина максимального строку позбавлення волі, передбаченого законом за вчинений злочин.

Література:

1. Баулин Ю. В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния. – Х.: Основа, 1991. – 360 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – Київ-Ірпінь: ВТФ "Перун", 2002. – 1440 с.
3. Даль Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Русский язык, 1989. – Т. 1.– 704 с.
4. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – Ст. 3, 141.
5. Кримінальне право України. Загальна частина. – К. – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2001. – 416 с.
6. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник/ За ред. проф. Я. Ю. Кондратьєва. – К.: Правові джерела, 2002. – 432 с.
7. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Загальна частина. – К.: Форум, 2001. – 388 с.
8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: – 3-тє вид. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2003. – 1056 с.
9. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Рус. яз., 1984. – 816 с.

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ДО ЯКИХ МОЖУТЬ БУТИ ЗАСТОСОВАНІ ПРИМУСОВІ ЗАХОДИ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ

О. І. Ткачук,

здобувач кафедри кримінального та адміністративного права Одеського національного морського університету, начальник сектору "Контейнерний термінал" транзитно-вантажного відділу Чорноморської регіональної митниці

Проблема девіантної поведінки осіб з психічними аномаліями, ефективна організація та здійснення роботи з удосконалення практики застосування примусових заходів медичного характеру, у тому числі попередження та припинення діяльності таких осіб є особливо важливою, теоретично і практично актуальною.

Питанням застосування примусових заходів медичного характеру приділялася значна увага у роботах багатьох авторів – відомих вчених Росії та України: Антоняна Ю. М., Бажанова М. І., Багрій-Шахматова Л. В., Бородіна С. В., Кудрявцева В. М., Мірошніченко Н. А., Міхеєва Р. І., Морозова Г. В., Музики А. А., Орловської Н. А., Протченко Б. А., Сербського В. П., Сташиса В. В., Строговича М. С., Сітковської О. Д., Фейнберга Ц. М. та ряду інших.

Дослідження цих вчених, безсумнівно, внесли значний вклад у розробку концепції боротьби із суспільно небезпечною поведінкою осіб, які мають психічні аномалії та страждають на психічні захворювання, а також на наркоманію й алкоголізм, однак багато сформульованих у них положень носять дискусійний характер, вимагають подальшої розробки як у теоретичному, так і в практичному аспектах.

У роботах цих авторів низка питань не висвітлені взагалі. Зокрема, це питання про те, яка частка осіб з психічними аномаліями серед тих, хто вчиняв до засудження адміністративні правопорушення.

Не вказується також, що розлади психіки в означених осіб у поєднанні з іншими негативними особистісними особливостями і зовнішніми впливами відіграють значну криміногенну роль.

Звідси мета статті – *науковий аналіз кримінологічної характеристики осіб, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру.*

Кримінологічно-психіатричне дослідження, проведене російськими вченими на початку 90-х років, підтвердило попередні відомості про високий рівень осіб з аномальною психікою серед осіб, засуджених за вбивство (12%) і нанесення тяжкої шкоди (64,8%) [1, с. 84]. На думку українських спеціалістів в галузі судової психіатрії, психічні захворювання зустрічаються майже у 80% неповнолітніх злочинців. Наприклад, за даними Київської обласної психіатричної

лікарні, із 743 неповнолітніх обвинувачених відхилення у психіці були виявлені у 71,6%, а також розумова відсталість – у 26% [2, с. 49].

Найбільше психопатів серед тих, хто скоїв вбивство, хуліганство, згвалтування, крадіжку та розбій, тобто серед осіб, які вчинили насильницькі злочини або злочини, в котрих насильство зазвичай має місце [3, с. 106]. Потрібні і дані, що характеризують злочинну поведінку осіб, які страждають залишковими явищами травм черепу й органічними захворюваннями центральної нервової системи [4, с. 224–225].

Окремо слід сказати про олігофренію. Олігофренів найбільше серед насильників, наприклад, удвічі більше, ніж серед вбивць, крадіїв, розбійників і грабіжників. Одночасно їх досить багато серед хуліганів. Це пояснюється передусім тим, що розумова відсталість перешкоджає засвоєнню олігофренами соціальних норм. Крім того, враховуючи розумову відсталість і "неприємний" зовнішній вигляд, вони більшою мірою позбавлені можливості задовольнити свої природні потреби нормальним шляхом і тому часто вдаються до насильницьких дій [5, с. 301–302]. Ці дані, безперечно, становлять значний інтерес для органів, що займаються розкриттям і розслідуванням кримінальних справ про згвалтування.

При загальній кримінологічній оцінці дебільності слід також мати на увазі, що для усіх дебілів характерні недостатнє самовладання та осмислення своїх дій, нездатність подавляти свої потяги, імпульсивність поведінки.

Епілептиків і шизофреніків (у стадії стійкої ремісії), а також осіб, у яких діагностовано реактивний стан і судинні захворювання з психічними змінами, серед злочинців дуже мало. Все ж таки відмітимо, що і серед аналізованого контингенту мають перевагу особи, які винні у скоєнні вбивств і хуліганства.

Доречно навести деякі дані, що характеризують поширеність психічних аномалій серед осіб, які систематично займаються бродяжництвом. За вибірковими даними, більше 60% з них страждали "розладами психічної діяльності різної природи та генезису". З них найбільш поширеною патологією був алкоголізм. Серед бродяг старшого віку виявилося немало тих, хто страждає судинними захворюваннями з психічними змінами.

У зв'язку з цим нині дуже важливо звернути увагу на так званих "бомжів". Цей прошарок нашого суспільства все більш зростає, причому має кримінологічний характер. Означені особи часто визнаються співучасниками злочинних діянь, пов'язаних з тіньовою економікою, з вироблення різного роду підробок і сурогатів. На жаль, на цей прошарок суспільства поки що ніхто у правовій літературі не звернув уваги.

Слід сказати і про те, що психічно нездорові особи, які вчинили злочин, майже завжди вчиняють його повторно. Так, з 743 підлітків, 70% вчинили після засудження повторні корисні злочини. 90% підлітків з розумовою відсталістю і 84% психопатів вчинили повторні злочини проти особистості [2, с. 50].

Необхідно спеціально зупинитися на обмежено осудних особах.

Обмежена осудність визначається за допомогою тих же критерій, які використовуються при вирішенні питання про осудність чи неосудність, тобто медичного (біологічного) й юридичного (психологічного). Мова йде про оцінку впливу психічних розладів на сферу свідомості та волі особи, а саме – про врахування здатності особи усвідомлювати свої діяння (бездіяльність) та (чи) керувати ними.

Медичний (біологічний) критерій обмеженої осудності означає, що особа страждає визначеним психічним розладом, а юридичний (психологічний) – що у неї зменшена здатність усвідомлювати свої діяння (бездіяльність) і (або – при збереженні такої здатності повною мірою) послаблена здатність керувати ними.

До психічних розладів належать аномалії психіки, що є наслідком психопатій, неврозів, невротичних і неврозоподібних реакцій, затяжних соматичних захворювань (наприклад, грипу, герпесу), психопатоподібних станів, а також залишкові явища черепно-мозкової травми, глибока акцентуація характеру (тобто посилення певних психічних розладів, наприклад, істерії). Це можуть бути і хронічний алкоголізм, олігофренія у стадії дебільності тощо.

Прерогатива встановлення наявності у особи під час вчинення нею злочину психічного розладу належить слідчим органам, прокурору, суду, які повинні оцінювати висновок комплексної судової психолого-психіатричної експертизи. До питань, що ставляться перед експертами, відноситься не тільки необхідність визначити наявність у підозрюваного (обвинувачуваного, підсудного) того чи іншого психічного розладу, але і з'ясувати його вплив на злочинну поведінку особи, характер такого впливу.

Особа, яка вчинила злочин у стані обмеженої осудності, залишається його суб'єктом і підлягає кримінальній відповідальності. Мова йде лише про зменшену винуватість і можливість пом'якшення покарання та застосування примусових заходів медичного характеру.

На підставі законодавчого формулювання (ч. 2 ст. 20 КК України 2001 р.) можна зробити висновок про потребу врахування судом при призначенні покарання факту визнання особи обмежено осудною, хоча не обов'язково наслідком цього повинно бути пом'якшення покарання. Серед пом'якшувальних покарання обставин, перерахованих у ст. 66 КК, вчинення злочину обмежено осудною особою не передбачене.

Значення вперше введеної у КК України норми про обмежену осудність полягає у послідовному впровадженні принципу справедливості. До вирішення питання призначення покарання обмежено осудній особі суд повинен підходити індивідуально. Призначаючи покарання такій особі, суд має враховувати не тільки ступінь тяжкості скоєного злочину, особу винного і обставини, які пом'якшують чи обтяжують покарання (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК), але і наявність (або відсутність) впливу психічного розладу на вчинення злочину, рівень можливої обумовленості злочину таким розладом (сутність ролі психічного розладу як ланки в загальному ланцюгу причинного зв'язку між таким розладом і вчиненням злочину), рівень зниження можливості усвідомлювати фактичний бік скоюваного діяння, його соціальне значення і (або) керувати ним. Також важливо з'ясувати причини проявлення (етіологію) психічного розладу – було воно викликано об'єктивними чи суб'єктивними факторами, що залежать від самої

особи (зокрема, чи не був такий розлад наслідком антисуспільної звички чи аморальної поведінки особи, наприклад, її схильності до зловживання алкоголем). Потрібно враховувати і характер впливу психічного розладу на злочинну поведінку. Так, навряд чи є підстави для пом'якшення покарання, якщо такий вплив проявився в особливій жорстокості під час вчинення злочину [4, с. 42].

Дуже важливою є і проблема впливу факторів постійного вчинення злочинів і систематичного ведення антисуспільного способу життя, у тому числі у місцях позбавлення волі, на стан психічного здоров'я злочинців. Перелічені фактори становлять значний інтерес як для теорії, так і для практики боротьби зі злочинністю, оскільки проливають світло на деякі питання зворотного впливу асоціального способу життя злочинців на їх психічне здоров'я. Щодо цього необхідно зробити одне суттєве зауваження – про недопустимість перебільшення ролі позбавлення волі при виявленні розладів психічної діяльності.

Наше дослідження показало, що чим тривалішою є злочинна діяльність, тим більша серед злочинців частка осіб з психічними розладами. Ці розлади являють собою один з факторів, що сприяють повторному вчиненню злочинів. Так, у строк до 3 років після відбуття покарання за попередній злочин найбільш інтенсивно вчиняли кримінальні діяння хронічні алкоголіки, психопати, олігофрени й особи, які страждають залишковими явищами травм черепу. Переважна частина алкоголіків вчинили новий злочин більш, ніж через три роки після звільнення від покарання за попередній. Наведене не повинно викликати здивування, оскільки алкоголізм і його вплив на злочинну поведінку виявляється не одразу. Таким чином, олігофренія та залишкові явища травм черепу значно сприяють злочинним проявам, і в цьому, зокрема, полягає їх підвищена криміногенність. У той же час тривала злочинна діяльність чи тривале ведення антисуспільного способу життя і пов'язане з ним багаторічне знаходження у місцях позбавлення волі зумовлюють прояв і розвиток розладів психіки. Цей висновок ґрунтується і на тому, що у проявленні і розвитку таких аномалій, як психопатія, алкоголізм, залишкові явища травм черепу і реактивні стани дуже велику роль має антисуспільний спосіб життя індивідууму, особливо у підлітковому віці.

У підсумку можна зробити такі висновки.

1. Інтелектуально обмежений (розумово відсталий) тип охоплює злочинців, особистісні зміни яких визначаються рисами розумового зниження, елементами слабоумства, що носять успадкований чи рано набутий характер.

2. У першу чергу, це олігофрени й особи, у яких зниження інтелектуального рівня настало внаслідок різних органічних уражень центральної нервової системи, а також злочинці психічно незрілі, розумово відсталі, інфантильні, у яких наслідки органічних уражень центральної нервової системи виражені незначно і більше значення у поведінкових девіаціях яких має соціально-педагогічна запущеність.

3. Наявність психопатичних рис характеру і схильності до вживання алкоголю (наркотиків) у осіб ще не визначає їх поведінки за психопатоподібним чи алкоголізованим типом. Головним в їх поведінці стають ті риси, які зовні схожі з рисами гіпердинамічних олігофренів з помірно вираженою дебільністю.

4. Негативний характер соціальних зв'язків, входження до груп з антисуспільною орієнтацією, високий рівень відреагування впливу групи тощо – виявляються на поведінці відповідних осіб, що вирізняється яскраво вираженою імпульсивністю.

5. У роботі наведено загальний типологічний опис людей з психічними аномаліями для більш чіткого розуміння характеристики окремих категорій осіб, до яких можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру.

Література:

1. Право и психиатрия // Сост. С. В. Полубинская; научн. ред. С. В. Бородин. – М., 1991.

2. Гончар Т. О. Проблеми вдосконалення законодавства щодо порядку примусового лікування обмежено осудних осіб // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1998. – №1.

3. Антонян Ю. М., Бородин С. В. Преступное поведение и психические аномалии. – М., 1998.

4. Уголовный кодекс Украины. Научно-практический комментарий. – 3-е изд. – К.: А.С.К., 2003.

5. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар. – К.: Видавничий дім „Юре", 2003.

ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ В ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВІЙ РОБОТІ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ТА ВІКТИМОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ОСОБУ ПОТЕРПІЛОГО ВІД ЗЛОЧИНУ

В. М. Євдокимов,
проректор по роботі з персоналом Київського юридичного інституту МВС;

М. М. Корчовий,
начальник кафедри оперативно-розшукової діяльності Київського юридичного інституту МВС, кандидат юридичних наук

Ефективність боротьби зі злочинністю не може бути високою без глибокого вивчення особи злочинця. Але при цьому не можна ігнорувати й різнобічну інформацію про жертви злочину, мотиви і мету дій усіх учасників кримінальних подій. Роль жертв у виникненні й розвитку криміногенних ситуацій часто дуже значна, тому потрібний аналіз усіх віктимологічних, а також і кримінологічних чинників, аби зробити правильні висновки й узагальнення щодо досудового розслідування та розкриття насильницьких злочинів, у тому числі злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.

Згвалтування належить до числа не тільки найбільш тяжких насильницьких злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, але і є найбільш розповсюдженим видом серед них. У ч. 1 ст. 152 КК України, що передбачає кримінальну відповідальність за згвалтування потерпілої особи, стисло сформульовано поняття цього злочину. Законодавець під згвалтуванням розуміє статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи [1, с. 312].

Кримінально-правове поняття згвалтування має більш широке тлумачення щодо питання про статеві зносини, яке пов'язане з його визначенням незалежно від статі суб'єкта згвалтування, що суттєво змінює зміст цього поняття. Отже, "потерпілою особою від згвалтування може бути як жінка, так і чоловік, незалежно від її попередньої поведінки (в тому числі і аморальної) та стосунків із суб'єктом злочину (перебування з ним у фактичному чи юридичному шлюбі)" [1, с. 313].

Вивчення в оперативно-розшуковій роботі проблеми потерпілих від насильницьких злочинів не можна визнати випадковим, оскільки тут взаємодія між "злочинцем – жертвою" виступає найбільш яскраво. Поведінка жертви багато в чому дає можливість зрозуміти поведінку злочинця. Таким чином, викликає інтерес питання щодо особистості і поведінки потерпілих від згвалтувань.

Треба зазначити, що в дослідженнях з оперативно-розшукової діяльності майже відсутнє вивчення кримінологічних, віктимологічних, соціально-психологічних проблем особи, потерпілої від згвалтування. У деяких працях наводяться такі відомості і висновки щодо потерпілих, які носять викривальний, звинувачувальний характер. Більше того, є відомості про їх безпутність, антисуспільний спосіб життя, неналежну поведінку тощо. Пошлемося тут на показники, що одержані Б. Л. Гульманом за результатами вивчення передумов згвалтувань (684 жінки віком від 19 до 50 років).

Дослідником встановлено, що більшість – 72% потерпілих – є випадковими жертвами і не провокували злочинців, причому 27% із них чинили рішучий опір насильству. Свідомо провокували чоловіків з надією в останній момент не допустити згвалтування 15% жінок; 12% жінок несвідомо провокували злочинців (легко знайомилися, фліртували, вели розмови на сексуальні теми). Серед потерпілих 15% були сугестивними, 29% після згвалтування вимагали грошової компенсації, а 3% – шлюбу. В основному з цих причин 36 % жінок заявляли про злочин у правоохоронні органи через 1–2 тижні після згвалтування, молоді жінки робили це частіше за наполяганням батьків. Таким чином, як видно з результатів наведеного дослідження, у 27% випадків згвалтування було спровоковано неправильною поведінкою жінок або вчиненню злочину сприяли особливості особистості жертв і їх нездатність протистояти насильству [2, с. 228].

Безперечним є питання про те, що особа потерпілої віктимологічно відіграє все більшу роль у практиці боротьби із згвалтуваннями, її спосіб життя і поведінки набувають суттєвого правового значення при індивідуалізації покарання винного, оцінці зібраних доказів у профілактиці та розкритті згвалтувань. У цьому зв'язку треба розглянути деякі дані про потерпілих, одержані і узагальнені нами в результаті вивчення справ про згвалтування, вчинені неповнолітніми – статевими насильниками [3, с. 123–131].

За даними нашого дослідження, підставами для порушення кримінальної справи за фактом згвалтування були: у 24% випадків заява потерпілих, у 72% – заява батьків потерпілих і лише у 4% – безпосереднє затримання винної особи працівниками правоохоронних органів.

Згвалтування, за даними вивчених нами кримінальних справ, зазнавали особи жіночої статі найрізноманітнішого віку. Так, у 18% випадків згвалтування вчинені щодо малолітніх потерпілих, у 60% – щодо неповнолітніх, у 22% – щодо повнолітніх.

Згвалтування, що вчинені щодо однієї потерпілої, становили 36,8%, а щодо групи потерпілих – 63,2%. Причому, як показують результати нашого дослідження, аналізований вид злочину становить невелику питому вагу за таким показником, як згвалтування малолітньої потерпілої.

За віком малолітні потерпілі розподілилися таким чином: дошкільний вік – 2%, до 10 років – 1,2%, 11 років – 1,5%, 12 років – 2,2%, 13 років – 9%, до 14 років – 2,1%. Як бачимо, це здебільшого дівчатка віком від 5 до 13 років. Форми сексуального контакту в цих випадках неповні через невідповідність розмірів статевих органів. Тому для насильницьких актів із малолітніми характерними є статеві контакти у спотворених формах.

Найбільшу питому вагу з-поміж аналізованих злочинів становлять згвалтування, вчинені щодо неповнолітніх потерпілих. Вікові показники останніх такі: до 15 років – 10,4%, до 16 років – 14,8%, до 17 років – 30%, до 18 років – 10%.

Вік повнолітніх потерпілих при згвалтуванні склав: від 18 до 24 років – 6,8%, від 25 до 29 років – 1,6%, від 30 до 39 років – 1,2%, від 40 до 49 років – 2,8%, від 50 років і більше – 6%.

Предметом особливого піклування мають бути дівчата – діти і підлітки, які в силу своїх вікових особливостей надмірно довірливі, необережні, неспроможні оцінити небезпеку, що їм загрожує, та й взагалі не думають або навіть не знають про неї. Під час прогулянок чи ігор поза домом вони завжди мають бути під наглядом дорослих, вдома ж їх бажано не залишати наодинці з незнайомими чоловіками чи з особами, які не викликають довір'я, особливо якщо вони перебувають у нетверезому стані. Цілком правильно чинять ті батьки, які попереджають дітей про те, щоб вони не довіряли стороннім, не погоджувались би слідувати за ними, не спокушались на солодощі тощо, не одержавши на те дозволу рідних.

Щодо попередніх стосунків потерпілих з насильниками – неповнолітніми нами одержані такі дані: 34,8% потерпілих були знайомі із засудженими, 50% – незнайомі, 4% мали сусідські стосунки, 7,2% перебували у неприязних стосунках, 4% мали родинні відносини.

Із результатів нашого дослідження видно, що з числа потерпілих від згвалтування жінок 50% – раніше не були знайомі із гвалтівниками. Як правило, вони були випадковими жертвами і не провокували злочинців, причому третина з цих потерпілих чинили рішучий опір, незважаючи на раптовість нападу і відчуття страху.

Наведене дозволяє припустити, що в більшості випадків достатньо інтенсивного фізичного опору не було (віктимогенний чинник). Частина потерпілих від згвалтування (малолітні, перестарілі, а також особи, які перебували у безпорадному стані) не чинили винному належного опору. Непрямим підтвердженням цьому служить той факт, що при судово-медичному освідуванні у 48,8% потерпілих на тілі не було виявлено ніяких тілесних ушкоджень, через наявність яких потерпіла була б змушена припинити опір.

За даними нашого дослідження, серед соматичних наслідків згвалтування 51,2% становлять легкі і середньої тяжкості тілесні ушкодження. В переважній більшості випадків при згвалтуванні потерпілі одержували тілесні ушкодженню у вигляді синців, саден, подряпин, невеликих поранень. Відносно частими є випадки дефлорації, рідко настає вагітність і має місце зараження венеричними хворобами (близько 2%).

48% опитаних нами неповнолітніх, засуджених за згвалтування, пояснили, що криміногенним чинником у конкретній ситуації, тобто приводом до статевих насильницьких дій стала поведінка самої потерпілої.

Кримінологічна оцінка поведінки потерпілої від згвалтування повинна виходити з визнання за жінкою рівного з чоловіком права на регулювання інтимних відносин, права поводити себе так, як вона вважає за потрібне, можливе і припустиме в будь-якій ситуації, в тому числі й "сексуально напруженій або ризикованій" [4, с. 22]. Ситуація ж переростає у злочинну тільки в тих випадках, коли,

усвідомлюючи відмову жінки на вступ у статевий зв'язок, чоловік застосовує насильство чи погрозу насильством, щоб зламати її опір.

Проте ми вважаємо, що не можна заперечувати провокаційної ролі аморальної чи необережної поведінки потерпілих, що сприяла навіть тому, щоб стати жертвами посягань на статеву волю чи статеву недоторканість.

Більше того, у разі провокуючої поведінки потерпілої дуже часто з її боку має місце певна сексуальна гра, зміст і значення якої усвідомлюються чоловіком далеко не завжди. Така гра особливо характерна для тих випадків, коли майбутня жертва допускає усамітнення з чоловіком, сприймає його пестощі, створює певну інтимну атмосферу в ситуації, що склалася, але на цьому її "програма" закінчується, і вона не бажає вступити в інтимний зв'язок. Нагадаємо, що дані обставини мають місце в разі, коли жінка веде свого роду гру з чоловіком ("пасивно-ігровий тип"). Проте, як правило, чоловік не розуміє цього і намагається пояснити поведінку жінки іншими причинами. Застосування насильства для подолання її опору інколи може бути розцінено і як осуд подібних вчинків потерпілої.

Дані нашого дослідження свідчать про те, що багато хто з опитаних неповнолітніх гвалтівників висловили щиру впевненість у тому, що вони ні в чому не винуваті або що їх провина невелика. При цьому всю провину вони перекладають на зовнішні обставини і на самих потерпілих.

Саме поведінка потерпілих виступає, судячи з відповідей опитаних нами засуджених за згвалтування, основною причиною їх злочинних дій. Більше того, вони вбачають провину потерпілих і тоді, коли об'єктом сексуального посягання були дівчата віком до 14 років.

Зрозуміло, що таке ставлення до оцінки власної злочинної поведінки істотно ускладнює виправлення і перевиховання неповнолітніх, засуджених за згвалтування, це, звичайно, підвищує імовірність повторення ними насильницьких сексуальних дій щодо жінок різного віку.

З огляду на сказане вище, відповідно до теми нашого дослідження, становить інтерес питання, що стосується кримінологічної характеристики потерпілої особи.

Згідно з одержаними нами даними, за показником зайнятості потерпілі розподілилися таким чином: кількість працюючих на виробництві склала 8,4%, непрацюючих – 7,2%, учениць середньої школи – 68,4%, учениць ПТУ – 1,4%, тих, хто не працював і не навчався, – 12,2%, домогосподарок – 2,4%.

Поведінка, що передувала згвалтуванню, характеризувалася у 42,5% потерпілих як позитивна, у 8,0% – як негативна, у 48,1% оцінювалася як нейтральна, у 1,4% – як аморальна.

На момент вчинення злочину 72,0% потерпілих були тверезими, а 28,0% перебували у стані алкогольного сп'яніння. 22,6% потерпілих перед згвалтуванням спільно із винним проводили дозвілля і розпивали спиртні напої; 10,6% уживали алкогольні напої раніше.

Ми вважаємо, що поведінка потерпілої, яка перебуває у стані сп'яніння, в сукупності з іншими обставинами (наприклад, кокетування, розв'язність у сто-

сунках з особами протилежної статі, нескромний одяг, інтимність обстановки тощо) створює напружену віктимну ситуацію, викликаючи, таким чином, у винної особи хибне враження про її "сексуальну доступність". Більше того, така віктимна поведінка в одних випадках є достатнім приводом до вчинення нападу на вулиці з метою зґвалтування, а в інших сприяє його вчиненню.

Подібна поведінка потерпілої певною мірою формує злочинний умисел винного. Потерпіла, яка сама чи разом з винним уживала спиртні напої і після цього своєю неправильною поведінкою, що суперечить нормам моралі і моральності, в кримінологічному аспекті об'єктивно створила віктимну ситуацію, повинна підлягати моральній відповідальності.

Запобіганню насильницьким сексуальним злочинам, у тому числі зґвалтуванням, відчутно сприяла б профілактика асоціального способу життя певної категорії людей, здебільшого молодих, що організовують різного роду групи, компанії, вечірки з метою пияцтва і розпусти.

Профілактика таких явищ досить актуальна в наші дні, бо певна частина молодих людей втратили звичні моральні орієнтири, і подібний образ дій, така форма проведення дозвілля одержує все більшого поширення. В компанії, де безладні статеві зв'язки є нормою, жінки інколи поводяться необачно і стають жертвами насильства. В таких компаніях зазвичай не зважають на опір жінки, а розцінюють його як кокетування [4, с.170].

Необхідно підкреслити, що показання потерпілої нерідко становлять єдине джерело доказової інформації, яка викриває ґвалтівника. Викриття злочинця залежить від своєчасності звернення потерпілої до правоохоронних органів, а також від того, наскільки повні її показання і чи не містять вони протиріч.

Пошлемося на цікаві кримінологічні показники, що стосуються зґвалтування. Так, у термін до 3-х діб після зґвалтування до правоохоронних органів зверталися 84% потерпілих. З метою уникнути можливої обмови звинувачуваної особи принципового значення набуває з'ясування причин несвоєчасності подачі заяв потерпілих від зґвалтувань, проте це питання під час попереднього і судового слідства з'ясовувалося тільки у 58% необхідних випадків. Важливо зазначити, що з 5% вивчених справ потерпілі відмовилися від попередньо даних правдивих показань, що викривали підозрюваного у вчиненні зґвалтування. Характерно при цьому, що в 70% випадків потерпілі заявляли про добровільність статевого акту, а в 30% випадків вони явно пом'якшували обставини зґвалтування (заявляючи, що начебто мав місце лише замах на зґвалтування, не було погрози вбивством тощо) [5, с. 131–134].

Більше того, простежується і певна закономірність: що більше часу пройшло з моменту зґвалтування і звернення потерпілих до правоохоронних органів і що частіше потім мала місце відмова від первісних викривальних показань, тим ближче, як виявлялося, потерпілі й обвинувачені знали одне одного раніше, до вчинення злочину.

Таким чином, збирання і вивчення відомостей про особу і поведінку потерпілого в ситуації, що передувала злочинному посяганню, в момент посягання і після нього, про характер її взаємостосунків із винним допомагають прийняти

правильне рішення про напрям розкриття злочину, досудового розслідування (судового розгляду) і з'ясувати питання щодо того, що ж мало місце насправді – добровільні статеві зносини, що виключає кримінальну відповідальність, чи насильницькі статеві зносини з потерпілою особою. В залежності від соціальної і морально-психологічної характеристики і поведінки потерпілої інколи можна в процесі розслідування вирішувати питання про об'єктивність і вірогідність її показань, у тому числі, про подію злочину, характер застосованого насильства, прикмети злочинця тощо.

Література:

1. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – К.: А.С.К., 2002. – С. 312.

2. Гульман Б. Л. Сексуальные преступления. – Харьков, 1994. – С. 228.

3. Корчовий М. М. Кримінологічні проблеми боротьби зі зґвалтуваннями, вчинюваними неповнолітніми: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2000. – С. 123 – 131.

4. Антонян Ю. М., Голубев В. П., Кудряков Ю. Н. Изнасилования: причины и предупреждение. – М., 1990. – С. 22.

5. Лановенко И. И. Концепция ранней профилактики половых преступлений: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1995. – С.131–134.

ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

В. В. Ціркаль,
доцент кафедри криміналістики
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
кандидат юридичних наук

Широке залучення спеціальних знань та технічних засобів позитивно впливає на слідчу, експертну й оперативно-розшукову діяльність. Це об'єктивний процес взаємодії науки і практики, який обумовлений загальними закономірностями розвитку науково-технічного процесу. Оскільки цей процес має місце не тільки в судочинстві, але й в оперативно-розшуковій діяльності, то слід розрізнювати його процесуальну і непроцесуальну сторони.

У непроцесуальній діяльності, яка пов'язана з розслідуванням і попередженням злочинів, використання спеціальних знань та технічних засобів, особливо комп'ютерів, АСУ тощо, суттєво розширяє їх інформаційне забезпечення, так як сприяє автоматизації постійного накопичення відомостей, які мають значення в оперативно-розшуковій роботі, забезпечує швидке їх отримання та використання з метою розкриття і попередження злочинів.

Різне цільове призначення спеціальних знань у кримінальному процесі й оперативно-розшуковій діяльності обумовлює неоднакову правову регламентацію їх застосування в слідчо-судовій та оперативно-розшуковій практиці.

Питання про передбачені кримінально-процесуальним законом підстави залучення слідчим, судом (суддею) до участі в слідчих (судових) діях спеціалістів тісно пов'язане з проблемами тактики використання їх допомоги. Цей органічний зв'язок полягає в тому, що жоден тактичний прийом участі спеціаліста на досудовому слідстві, в суді, а також під час проведення експертиз не може бути впроваджений, якщо він не узгоджений з положеннями кримінально-процесуального закону. Їх застосування в оперативно-розшуковій діяльності, оскільки вона не врегульована кримінально-процесуальними нормами, здійснюється відповідно до відомчих актів (положень, інструкцій і т. ін.), які ґрунтуються на положеннях Конституції України стосовно гарантій прав громадян, а також вимогах кримінально-процесуального законодавства за умови неухильного дотримання цих положень в практиці розслідування і попередження правопорушень. Отже, розробка обґрунтованих рекомендацій про тактику використання у слідчих (судових) діях спеціальних знань і навичок можливе лише на основі чіткого з'ясування цих положень.

Структура спеціальних знань, які використовуються в кримінальному процесі, досить складна, так як кожен їх різновид має специфічне значення. Одні їх різновиди, наприклад, професійні знання і навички спеціалістів, носять вузькопрофільний характер і застосовуються у необхідних випадках безпосередньо спеціалістами у порядку, передбаченому законом (ст. ст. 75, 76, 196, 310 КПК України). Інші, наприклад, природно-технічні дані, спеціально пристосовані криміналістикою для цілей розкриття злочинів і встановлення злочинців, для слідчого (суду) мають рекомендаційно-методичне значення та використовуються ними у вигляді окремих методик, прийомів виявлення, фіксації і дослідження матеріальних відображень події злочину, правил застосування технічних засобів під час проведення слідчих (судових) дій.

Відповідно до статей 128^1 і 270^1 КПК України спеціаліст залучається до участі в проведенні слідчої (судової) дії у необхідних випадках. Слідчий, суд (суддя) вирішує, чи є необхідність звернення до послуг спеціаліста при проведенні конкретної слідчої (судової) дії, але при цьому обов'язково повинні бути виконані дві умови: обрати спеціалістом особу, яка не заінтересована в результатах справи і має спеціальні знання та навички в галузі науки, техніки, мистецтва і ремесла.

Таким чином, зі змісту зазначених статей Кодексу видно, що під необхідними випадками слід розуміти потребу використання при проведенні слідчої (судової) дії спеціальних знань та навичок.

Основною ознакою спеціальних знань є вид професійної підготовки, в межах якої використовуються відомості, необхідні для вирішення спеціальних питань, що виникають при проведенні слідчих (судових) дій. На відміну від цього, спеціальні навички є вмінням, створеним практикою. Людина, яка володіє спеціальними знаннями, може не мати спеціальних навичок, але в більшості випадків вони співіснують у однієї особи, оскільки знання формуються з використанням навичок. На практиці за допомогою спеціальних знань вирішуються певні питання, а за допомогою навичок виконується спеціальна робота.

У спеціальній літературі є ґрунтовні розробки про те, що треба розуміти під спеціальними знаннями і навичками. Проте спеціальні знання по-різному трактуються науковцями [3]. На основі аналізу норм КПК України, літературних джерел можна сформулювати визначення поняття "спеціальні знання" – це незагальновідомі для слідчого, прокурора, суду і учасників процесу наукові, технічні й інші професійні знання, набуті в результаті навчання або роботи за певною спеціальністю, що використовуються під час провадження у справі експертом або спеціалістом.

Передбачені кримінально-процесуальним законом форми, в яких спеціаліст надає допомогу слідчому, суду (судді) при проведенні процесуальних дій, у загальних рисах полягають у сприянні їм у виявленні, закріпленні, вилученні та дослідженні доказів, а також дає пояснення з приводу спеціальних питань. Конкретні ж форми допомоги визначаються багатьма факторами, переважно видом використовуваних спеціальних знань, характером процесуальних дій й обставинами, які слідчий, суд (суддя) розраховує при цьому встановити.

За загальним правилом слідчий, суд (суддя) викликають спеціаліста тоді, коли визнають за необхідне використати його спеціальні знання та навички при проведенні процесуальних дій. Відповідно до статей 128^1 і 270^1 КПК України

вони повинні переконатися в особі та компетентності спеціаліста, роз'яснити йому його права й обов'язки. Про виконання слідчим, судом (суддею) цих вимог зазначається у протоколі слідчої дії чи протоколі судового засідання.

Вимога ст. 128[1] КПК України про незаінтересованість спеціаліста в результатах справи означає, що ним не може бути особа, що є потерпілим, цивільним позивачем чи відповідачем, родичем слідчого, обвинувача або обвинуваченого; а також особа, яка брала участь у цій справі, – проводила дізнання, розслідування, здійснювала обвинувачення чи представляла інтереси потерпілого, цивільного позивача або відповідача.

Згідно з кримінально-процесуальним законом (ст. ст. 54 і 62 КПК України) спеціалістом не може бути особа, родичі якої і вона сама заінтересовані в результатах справи, або коли існують якісь обставини, що викликають сумнів в її об'єктивності. Якщо при проведенні процесуальних дій беруть участь два або більше спеціалістів, вони не повинні бути родичами.

У зв'язку з процесуальними підставами залучення спеціалістів до участі у проведенні слідчих дій постає питання, яке стосується, власне, законодавчої техніки, але має відношення до визначення: чи в однаковій мірі кримінально-процесуальний закон регламентує участь спеціалістів у всіх слідчих діях. Справа в тому, що ст. 128[1] КПК стосується участі спеціаліста у всіх без винятку слідчих діях. Одночасно у статтях 191 і 194 КПК України міститься спеціальна вказівка про те, що у необхідних випадках слідчий може запросити незаінтересованих у результатах справи спеціалістів для участі в проведенні огляду та відтворенні обстановки й обставин події. Ця участь є альтернативною, тобто залежить від думки слідчого, на відміну від обов'язкової участі судово-медичного експерта при зовнішньому огляді трупа на місці його виявлення та педагога чи лікаря в допиті неповнолітніх.

Немає підстав вважати, що законодавець до цих слідчих дій підходить особливо, спеціально підкреслюючи можливість участі в них спеціаліста. Статті 191 і 194 КПК існують з моменту введення в дію чинного Кодексу, тобто з 1961 року, а у 1971 році він був доповнений ст.128[1], проте змін до зазначених статей чомусь не було внесено. Отже, зайві вказівки про спеціаліста залишилися, що зумовлює певні неоднозначності та нечіткості окремих положень КПК. Тому, пропонуємо виключити з тексту зазначених статей слова щодо участі спеціаліста в огляді та відтворенні обстановки й обставин події.

За загальним правилом суд або суддя, який одноособово розглядає справу, викликає спеціаліста тоді, коли визнає за необхідне використати його спеціальні знання і навички. Як виняток, закон передбачає обов'язкову участь спеціаліста при допиті неповнолітнього свідка та участі перекладача в ході судового слідства.

Так, при підготовці до допиту і під час допиту неповнолітнього свідка суд (суддя) повинен враховувати особливості його психіки, зокрема, підвищену вразливість, емоційність, незрілість мислення, схильність вважати себе дорослішим і до фантазування, а також притаманні цьому віку риси характеру, і прагнути створити, по можливості, невимушену обстановку допиту з метою отримання найбільш повних і достовірних свідчень про обставини справи, яка розглядається.

При цьому враховується те, що на відміну від досудового слідства, де слідчий може обрати будь-яке місце, яке сприяло б такому допиту неповнолітнього свідка, допит його в судовому засіданні відбувається, як правило, в присутності публіки і за активної участі не тільки самого суду, а й учасників судового розгляду.

Для подолання цих труднощів закон передбачає обов'язкову участь при допиті свідка віком до 14 років, а за розсудом суду чи судді віком до 16 років – педагога, лікаря, в разі необхідності – батьків чи інших законних представників неповнолітнього (ст.ст.168 і 307 КПК України). Педагог і лікар беруть участь у допиті неповнолітнього свідка як спеціалісти. Педагогом тут має бути особа, професійна діяльність якої пов'язана з вихованням і навчанням неповнолітніх приблизно того віку, який має свідок. Якщо допитується малолітній свідок, як педагог може бути запрошений не тільки вчитель, а й вихователь дошкільного виховного дитячого закладу. Присутність лікаря при допиті неповнолітнього свідка віком до 16 років може бути визнана судом (суддею) необхідною в разі відсталості у фізичному чи розумовому розвитку допитуваного, його хворобливості. Лікарем повинен бути фахівець в галузі дитячої чи юнацької психології. Їх завдання полягає в тому, щоб допомогти суду (судді) встановити з допитуваним психологічний контакт, правильно сформулювати запитання.

Проте педагог і лікар не можуть висловлювати своєї думки про обдуманість свідчень допитуваного, тому що це належить до оцінки доказів – функції суду. Вони також не можуть висловлювати зауваження з приводу тактики проведення допиту, оскільки це не належить до їх компетенції. Логічно припустити, що передбачене законом право педагога й лікаря висловлювати зауваження може належати лише до змісту і форм запитань, які ставлять допитуваному, повноті і чіткості відображення в протоколі їх відповідей. Обов'язкова присутність педагога, а в разі необхідності лікаря, під час допиту неповнолітніх свідків належить до допоміжної процесуальної форми застосування спеціальних знань, а обов'язки, які ними виконуються, в передбачених законом випадках є самостійним різновидом обов'язкової участі спеціаліста під час проведення цієї слідчої дії.

Відповідно до чинного законодавства, особам, що беруть участь у судовому розгляді справи і не володіють мовою, якою провадиться судочинство, забезпечується право робити заяви, давати свідчення, заявляти клопотання, знайомитися з усіма матеріалами справи, виступати в суді рідною мовою і користуватися послугами перекладача (ст.270 КПК України). Перекладачем може бути особа, що вільно володіє мовою, якою ведеться судовий розгляд справи, та іншими мовами, з яких і на які належить здійснювати переклад, має певні навички перекладу.

З метою встановлення компетентності перекладача, його здатності забезпечити належний переклад при вирішенні питання про допуск перекладача до участі в судовому розгляді належить з'ясувати, крім необхідних анкетних даних і відсутності обставин, які виключають його участь у даній справі (ст.62 КПК), чи досконало він володіє мовою судочинства і мовою учасника процесу, який потребує перекладача, чи має він навички перекладу, чи орієнтується в спеці-

альній термінології. Під час судового розгляду справи суд (суддя) має вести судове засідання в такому темпі, щоб у перекладача була реальна можливість для точного і повного перекладу. Він повинен акцентувати увагу перекладача на необхідність дослівного перекладу даних про обставини, які мають важливе значення для правильного вирішення справи, а також, час від часу, з'ясовувати у особи, яка не володіє мовою судочинства, чи зрозумілий їй переклад.

Участь перекладача в судовому розгляді справи необхідна для того, щоб суб'єкти кримінально-процесуальної діяльності, незалежно від того, чи володіють вони мовою, якою ведеться судочинство, могли вільно спілкуватися, зрозуміти і реалізувати свої процесуальні права і виконувати свої процесуальні обов'язки в суді.

Незабезпечення участі в справі перекладача, коли мовою, якою ведеться судочинство, не володіють підсудний, його захисник, законний представник, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, їх представники, є грубим порушенням їх права на захист своїх законних інтересів і як істотне порушення вимог кримінально-процесуального закону є підставою для скасування судового вироку (ч. 1 ст. 370 КПК), а розгляд справи без участі перекладача у тих випадках, коли підсудний не володіє мовою, на якій проводиться судочинство, є безумовною підставою для скасування вироку (п. 5 ч. 2 ст. 370 КПК).

Розглянуті положення повністю поширюються на особу, яка розуміє знаки німого або глухого та допомагає суду й учасникам судового розгляду спілкуватися з ними під час допиту (ст. 270 КПК).

На жаль, вивчення автором цієї публікації слідчої і судової практики (вивчено 30 кримінальних справ) свідчить про те, що у трьох справах, при проведенні окремих слідчих дій, слідчі не запрошували перекладача, коли його участь була обов'язковою, а це є грубим порушенням вимог кримінально-процесуального закону і підставою для повернення судом кримінальних справ на дослідування.

Суд (суддя), готуючись до допиту глухонімого, має враховувати можливості перекладача, загальний рівень розвитку допитуваного, особливості психології глухонімих і відповідно до цього скласти план допиту, виробити його тактику. Неабияке значення має, при цьому, не тільки досвід суду (судді), але й його такт, вміння аналізувати одержані дані і швидко орієнтуватися у ситуації, яка склалася.

Підставами для відводу перекладача, крім вказаних у ст. 54 КПК, є також його службова або інша залежність від підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, потерпілого, цивільного позивача або цивільного відповідача; проведення ним ревізії, матеріали якої стали підставою для порушення даної кримінальної справи, його участь у відомчому розслідуванні і виступ там як свідка, його некомпетентність.

У криміналістичній літературі більшість авторів досліджують процесуальні, організаційні та тактичні питання участі спеціалістів при проведенні слідчих дій [5; 6; 7]. По-різному досліджуються питання щодо участі спеціалістів при проведенні судових дій. Так, Л. Є. Ароцкер, Т. П. Адріанова розглядають питання використання спеціальних криміналістичних знань при проведенні окремих судових дій [8; 9] і В. Махов розглядає питання участі спеціалістів при проведенні судових дій, які визначені законодавством [10].

Ми вважаємо, що крім обов'язкової участі спеціаліста суд (суддя) вправі запросити відповідного спеціаліста до участі в проведенні будь-якої судової дії, зокрема, допиту підсудного, допиту свідка, пред'явлення для впізнання, допиту експерта в суді, огляду речових доказів, огляду й оголошення документів, огляду місця події. Але кримінально-процесуальне законодавство не передбачає проведення таких судових дій, як освідування, відтворення обстановки і обставин події, перевірка показань на місці. З метою вдосконалення правової регламентації здійснення цих судових дій необхідно внести відповідні доповнення до Кримінально-процесуального кодексу України і включити їх до глави "Судове слідство".

Крім того, необхідно зробити доповнення до статей 128^1 і 270^1 КПК України, що стосується забезпечення правових гарантій точності і достовірності результатів наданої спеціалістом допомоги слідчому, суду (судді) при проведенні процесуальних дій.

Понад тридцять дев'ять років тому М. О. Селіванов обґрунтував необхідність передбачити в кримінальних кодексах союзних республік колишнього СРСР доповнення про відповідальність спеціаліста за повідомлення явно неправдивих відомостей і здійснення ним свідомо неправильних дій [4]. Проте в законодавстві це питання не отримало вирішення.

Аналіз слідчої практики показує, що під час участі спеціалістів при проведенні окремих слідчих дій, наприклад, огляд місця події і транспортних засобів, відтворення обстановки і обставин події та ін., трапляються випадки недбалого виконання ними своїх обов'язків, зокрема, не виявляються пов'язані з подією сліди під час проведення огляду, не застосовуються науково-технічні засоби там, де вони потрібні, не дотримуються технічні правила відбору зразків і т. ін., не виключені також можливості дачі неправильних пояснень, здійснення неправильних дій, або навмисно неправильного застосування науково-технічних засобів, знищення або пошкодження слідів та інших речових доказів.

У зв'язку з цим на спеціаліста доцільно поширити положення, передбачені КК України щодо відповідальності експерта, і сформулювати заключні частини статей 128^1 і 270^1 КПК у такій редакції: "Перед початком слідчої (судової) дії слідчий, суд (суддя) з'ясовують особу і компетентність спеціаліста, його відношення до обвинуваченого (підсудного) і потерпілого, пояснюють його права і обов'язки, попереджають про відповідальність за відмову або ухилення від виконання своїх обов'язків за повідомлення неправдивих свідчень за дачу завідомо неправдивої консультації або здійснення завідомо неправильних дій, які призвели до пошкодження або зміни доказів, що відображається в протоколі слідчої дії чи протоколі судового засідання і засвідчується підписом спеціаліста про те, що він несе відповідальність за статтями 384 і 385 КК України".

Таким чином, внесення відповідних доповнень до Кримінально-процесуального кодексу України щодо включення таких судових дій, як освідування, відтворення обстановки й обставин події, перевірка показань на місці до глави "Судове слідство" буде сприяти вдосконаленню правової регламентації їх проведення, а участь спеціалістів різних професій у їх проведенні буде сприяти

виявленню, закріпленню, вилученню та дослідженню доказів, що позитивно впливатиме на проведення судового слідства.

Література:

1. Кримінальний Кодекс України. – К., 2001.
2. Кримінально-процесуальний Кодекс України. – К., 2001.
3. Ейсман А. А. Заключение експерта. Структура и научное основание. – М., 1967.
4. Селиванов Н. А. Основания и формы применения научно-технических средств и специальных знаний при расследовании преступлений // Вопросы борьбы с преступностью. – 1964. – № 12 (27). – С. 5-25.
5. Ищенко П. П. Специалист в следственных действиях. – М., 1990. – С. 10.
6. Мельникова Э. Б. Участие специалистов в следственных действиях. – М., 1964. – С. 12.
7. Надгорный Г. М. Гноссеологические аспекты понятия "специальные знания" // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1980. – Вып. 21. – С. 37–42.
8. Сорокотягин И. Н. Специальные познания в расследовании преступлений. – Свердловск, 1984. – 104 с.; Шиканов В. И. Проблемы использования специальных познаний и научно-технических навыков в уголовном судопроизводстве: Автореф. дис… докт. юрид. наук. – М., 1980. – 27 с.
9. Ароцкер Л. Е. Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве уголовных дел. – М., 1964. – С. 223.
10. Андрианова Т. П. Применение специальных криминалистических познаний при судебном разбирательстве уголовных дел: Автореф. дис… канд. юрид. наук. – Минск, 1989. – 18 с.
11. Махов В. Специалист в суде // Сов. юст. – 1973. – № 13. – С. 26–28.

ЩОДО "РОЗУМНОСТІ" СТРОКІВ ПРОВАДЖЕННЯ СУДОЧИНСТВА У РАДЯНСЬКОМУ ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

С. О. Заїка,
ад'юнкт кафедри теорії кримінального процесу та судоустрою Національної академії внутрішніх справ України

За часів радянської влади строки досудового розслідування, судового слідства та судового розгляду не завжди були виваженими й розумними. У деякі періоди історії нашої країни, принаймні з часів Жовтневої революції, суд фактично не відігравав ніякої істотної ролі. При здійсненні кримінального судочинства за допомогою позасудових органів – так званих революційних "двійок", "трійок", "особливих нарад", "трибуналів" тощо, які були наділені безмежними повноваженнями карати "ворогів народу" без проведення слідства і суду, строки використовувалися владою як надійний "політичний інструментарій" для вирішення таких цілей й завдань, які не були закріплені в жодному чинному законодавчому або нормативно-правовому акті[1]. При цьому, права та законні інтереси пересічного громадянина, як правило, не забезпечувалися, а подекуди, просто нехтувалися. Трагічні події радянської дійсності незаперечно підтвердили, що будь-яке скорочення або урізання процесуальних гарантій здатне призвести лише до свавілля, хаосу й беззаконня і ніколи – до дієвого й ефективного посилення боротьби зі злочинністю[2]. Як справедливо і цілком слушно з цього приводу зауважує М. І. Сірий, характерним для радянської системи, на що не можливо не звернути увагу, було те, що окремі правила щодо досудового затримання, арешту та тримання під вартою, при всій їх категоричності, допускали

---

[1]С. О. Голунський писав: "На перший погляд, може здатися, що вимога швидкості попереднього розслідування не має принципового характеру, що ця вимога скоріше технічного порядку, хоча й дуже важлива. Але такий погляд помилковий. Темпи кримінального процесу є одним із засобів проведення в цьому процесі певної політичної лінії" [1, с. 12]. Доречно також з цього приводу навести вислів А. Я. Вишинського, який у 1937 році на зборах партактиву Прокуратури СРСР сказав, що "потрібно пам'ятати вказівку товариша Сталіна про те, що бувають такі періоди й моменти у житті суспільства та у нашому житті, коли, зокрема, закони виявляються застарілими і їх потрібно відкласти вбік" [2, с. 13–14].

[2]Правильно, на нашу думку, зазначав В. Савицький: "Все, що робилося судами, прокуратурою, органами дізнання й слідства від імені держави, робилося по прямій вказівці різних партійних комітетів і окремих їхніх функціонерів. Причому команди давалися на усіх без винятку рівнях, і чим нижче (особливо в районних умовах), тим частіше й практично у кожній кримінальній справі… Традиційний стиль ставлення КПРС до суду й правоохоронних органів: тримати їх на короткому повідку, одночасно, заради елементарної пристойності створювати в очах громадськості видимість їхньої самостійності й незалежності. У результаті жодне з конституційних положень, що декларувало незалежність суду, на практиці не виконувалося. Норми Конституції служили лише фіговим листком, що прикривав безхребетну догідливість та холуйську слухняність так званої судової влади, яка з першого ж дня знаходилася під п'ятою партапарату" [3, с. 44–45].

водночас і винятки принципового характеру, які значною мірою нівелювали основні правила [4, с. 12].

У період Великої вітчизняної війни в чинне на той час радянське кримінально-процесуальне законодавство були внесені зміни, які у цілому зводились до скорочення процесуальних строків. Було зменшено строк між врученням підсудному копії обвинувального висновку і судовим розглядом – він скоротився з 3-х діб до 24-х годин. Строки розслідування скорочувалися відповідно до кваліфікації та суб'єкта злочину. Так, справи про бандитизм, крадіжки, а також про злочини, скоєні неповнолітніми, розслідувалися протягом 10 днів, справи про розкрадання, скоєне іншим способом, і про спекуляцію – протягом 15 днів. У тих випадках, коли обвинувачений зник, слідчому необхідно було у триденний строк допитати свідків, а також встановити місце, де міг переховуватися обвинувачений і де можна було його шукати. Зібравши відповідні дані, слідчий виносив постанову про розшук, арешт обвинуваченого і зупинення провадження у справі [5, с. 43].

Справи про прогули без поважних причин повинні розглядатися не пізніше 48 годин, а справи про самовільне залишення підприємства чи установи – не пізніше трьох діб після надходження справи до суду поза чергою. Кримінальні справи про крадіжки на виробництві та про хуліганство розглядалися по суті не пізніше двох діб з моменту їх надходження до суду, у справах про ухилення від мобілізації на сільськогосподарські роботи та про самовільне залишення сільськогосподарських робіт – не пізніше п'яти діб після надходження справи до суду. Справи про витрати пального і масел не за прямим призначенням, про злочинну недостачу й про розкрадання пального, про безгосподарне його зберігання і витрати повинні були закінчуватися розслідуванням протягом семи діб і бути розглянуті судом у строк не більше ніж десять діб. Майже стосовно всіх категорій перелічених вище справ у вказаний період вирок приводився до виконання негайно [6, с. 37–40].

Наказом Прокурора СРСР від 17 травня 1944 року за № 121 у окремих, найбільш актуальних справах прокурорам республік, областей і районів взагалі дозволялося встановлювати скорочені строки розслідування, дотримання яких для слідчих було обов'язковим [7, с. 59–60].

Вказані вище строки, враховуючи надзвичайний воєнний стан і реалії життя того періоду, деякою мірою можна вважати розумними.

Але навряд чи можна оцінювати розумними строки, які встановлювалися такими нормативно-правовими актами. Так, Положенням про революційні трибунали від 12 квітня 1919 року встановлювався місячний строк слідства. Положення про полкові суди від 10 листопада 1919 року встановлювало, що у справах, з яких обвинувачений знаходиться під вартою, строк слідства не повинен перевищувати двох тижнів, у директивному листі від 13 серпня 1934 року "Про якість розслідування" Прокурором СРСР перед органами розслідування було поставлене завдання "встановити найкоротші строки слідства, які не повинні перевищувати, як правило, 10–20 днів і лише в найбільш складних випадках – одного місяця" [8, с. 64]. Постановою ЦВК і РНК

СРСР від 1 грудня 1934 року "Про порядок провадження справ про підготовку і здійснення терористичних актів", яка з'явилася на світ у зв'язку з убивством секретаря Ленінградського обкому партії С. М. Кірова, передбачалося різке скорочення строків слідства. Згідно з цією постановою Головне управління державної безпеки НКВС дістало право проводити розслідування справ про підготовку й здійснення терактів проти працівників Радянської влади замість двох місяців за десять днів і ця норма була закріплена у Кримінально-процесуальних кодексах союзних республік [9, с. 16]. Обвинувальний висновок у цих справах вручався обвинуваченому за добу до розгляду справи в суді. Справи слухалися без участі сторін. Касаційного оскарження вироків, як і подання клопотань про помилування, не допускалось. Смертні вироки приводились до виконання негайно після винесення вироку [10, с. 124, 125; 11, с. 19; 12, с. 75; 13, с. 21]. За даними С. О. Голунського, за період з 1931 по 1936 рік Народним Комісаріатом Юстиції було видано 60 циркулярів, які встановлювали граничні строки розслідування з окремих категорій справ у три, десять і п'ятнадцять днів [1, с. 12].

Вважалося, що у "дріб'язкових" справах, "простих і зрозумілих", не варто удаватися до звичайних сталих кримінально-процесуальних форм і витрачати на них час, зусилля, кошти. Але якщо йдеться про кримінальну справу, якщо у цій справі громадянина притягнуто до кримінальної відповідальності, якщо йому загрожує кримінальне покарання – це вже не дріб'язкова справа. У цьому випадку питання стоїть про добре ім'я, честь та гідність людини, отже, судовий процес у такій справі повинен проводитись із дотриманням процесуальних форм і процесуальних гарантій... Якщо вважати можливим скорочувати або повністю скасовувати процесуальні гарантії у "простих", "незначних", "дріб'язкових" кримінальних справах, – цей підхід неминуче перейде й на справи про тяжкі, серйозні злочини: якщо справа про тяжкий злочин здається зрозумілою, якщо злочинця викрито у скоєнні тяжкого, дуже небезпечного злочину – чи варто витрачати час і сили на виконання складних процесуальних форм? ... якщо тільки допустити процесуальне спрощення стосовно деяких категорій кримінальних справ, воно неминуче перейде й на інші кримінальні справи [14, с. 66-67][1].

Строки досудового розслідування у практиці політичної юстиції тривали від декількох днів (а навіть – і менше години[2]) до декількох років. Так, генерала

---

[1] Підтримуючи вказану точку зору, В. М. Савицький зазначає, що надмірне скорочення строку розслідування, яке не обумовлене конкретними обставинами справи, може призвести до того, що при розслідування будуть упущені важливі докази, залишаться нерозкритими дійсні мотиви злочину і т. п., – іншими словами, буде викривлена перспектива розслідування і судового розгляду справи [15, с. 15–16]. У свою чергу, з цього приводу А. П. Гуляєв робить висновок, що встановлення скороченого строку слідства з певної категорії злочинів допустимо тільки у законодавчому порядку, причому будь-яке виключення із загального правила повинно бути не тільки обумовлене особливими соціальними явищами, але й бути реальними з точки зору його здійснення без відступу від принципів кримінального судочинства [16, с. 39].

[2] У своїй книзі "Архипелаг ГУЛАГ" О. Солженіцин розповідає про випадок, коли у 1937 році чоловік на прізвище Бородко обвинувачувався у тому, що у 1921 році він їздив до своїх батьків, які проживали на території Польщі, без закордонного паспорту (батько з матір'ю проживали від нього на відстані десяти верст, на той час згідно з міжнародною угодою Білорусію було приєднано до Польщі, люди ще не звикли до цього і їздили без якихось документів). Слідство тривало 30 хвилин: Їздив? – Їздив. – Як? – Кіньми. – Отримай 10 років за КРД! (контрреволюційну діяльність) [17, с. 127–128].

П. Привалова було заарештовано за обвинуваченням у зраді Батьківщині у 1945 році, а засуджено в 1951 році – слідство проводилось шість років. Провадження у справі генерала І. Ласкіна проводилось більше восьми років, генерала Н. Плюсніна – десять років, генерала І. Рухле – одинадцять років [18, с. 274]. 13 травня 2003 року на українському каналі "1+1" у програмі "Подвійний доказ" одним з ведучих програми, а саме Д. Корчинським, було повідомлено, що у справі про трагічну загибель письменника В. Маяковського розслідування проводилось 28 років – з 1930 по 1958 роки.

Були випадки, коли слідчі, не вклавшись у визначені законом строки, при підтримці Генерального Прокурора СРСР добивалися від Президії Верховної Ради СРСР "у порядку виключення" дозволу продовжити тримання обвинувачених під вартою на будь-який час[1].

Перераховані випадки не повинні повторитися у кримінально-процесуальному законодавстві нашої країни. Метод "проб й помилок", які часто застосовувався у нашій країні у будь-якій сфері людської діяльності, а особливо у сфері кримінального судочинства, з точки зору ефективності закону, як правило, не завжди був оптимальним і свідомо не враховував реалії життя. Побудова дійсно демократичної держави повинна передбачати реальну систему гарантій прав кожної особи, чітку законодавчу регламентацію усіх сфер діяльності суспільства, а також ефективну систему контролю за додержанням законів органами й посадовими особами, у тому числі в кримінальному провадженні.

Правова система нашої країни знаходиться у процесі становлення, тому особливого значення у питанні застосування міжнародних норм про права людини набуває досвід інших держав. На даному етапі розвитку нашої молодої держави вкрай важливо врегулювати і привести наше законодавство й судову систему у відповідність із міжнародними нормами та стандартами. Це тим більш потрібно ще й у зв'язку з необхідністю уникнути негативних рішень Європейського Суду з прав людини щодо нашої країни.

У кримінально-процесуальному законодавстві України питання щодо порядку встановлення, обчислення, поновлення й продовження строків закріп-

[1] У коментарях до статті "Строки тримання під вартою" Кримінально-процесуальних кодексів республік колишнього СРСР (наприклад, статті 92 КПК Білоруської РСР та 156 КПК УРСР) було, зокрема, зазначено, що "граничний строк тримання під вартою встановлений законом у дев'ять місяців. У виняткових випадках, у особливо важливих справах, Генеральний Прокурор СРСР може звернутися з клопотанням до Президії Верховної Ради СРСР про подальше продовження строку тримання під вартою понад встановленого законом максимального строку" [19, с. 135; 20, с. 39]. З цього приводу В. Савицький писав: "Граничний строк тримання під вартою в якості міри запобіжного заходу завжди був і залишається однією із самих гострих проблем кримінально-процесуального регулювання... У радянські часи максимальний строк тримання під вартою дорівнював за КПК дев'яти місяцям. Але практика з єзуїтською вседозволеністю достатньо легко її обходила. Генеральний прокурор СРСР при необхідності звертався (хоча закон цього не передбачав) до Президії Верховної Ради СРСР, і той (теж без закону) продовжував строк тримання під вартою. Така практика зникла тільки в період перебудови, коли у 1989 році максимальний строк тримання під вартою було збільшено до 18 місяців, тобто рівно удвічі" [21, с. 17].

лені у законах та підзаконних нормативних актах. Забезпечуючи право кожної людини на свободу та особисту недоторканність, стаття 29 Конституції України гарантує при цьому дотримання часових меж при проведенні кримінального судочинства.

Поняття "розумного строку", про яке згадувалося вище, тлумачиться у рішенні Конституційного Суду України від 30 січня 2003 року №3-рп/2003. У зазначеному рішенні єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні на підставі аналізу міжнародних правових актів вказує на те, що строки досудового слідства повинні бути розумними... Поняття «розумний строк досудового слідства» є оціночним, тобто таким, що визначається у кожному конкретному випадку з огляду на сукупність усіх обставин вчинення і розслідування злочину (злочинів). Визначення розумного строку досудового слідства залежить від багатьох факторів, включаючи обсяг і складність справи, кількість слідчих дій, число потерпілих і свідків, необхідність проведення експертиз та отримання висновків тощо [22, с. 57].

Іншими словами можна сказати, що поняття "розумний строк" означає необхідність враховувати всі конкретні обставини, в яких діють суб'єкти кримінально-процесуальних правовідносин. Правосуддя без затримки є важливим елементом прав людини у всіх справах – простих й складних. Це важливо не тільки для заінтересованих сторін у справі, але й для суспільства в цілому, адже це буде сприяти успішному функціонуванню судової системи.

Велика увага строкам досудового розслідування та судового розгляду приділяється у постановах Пленуму Верховного Суду України. Зокрема, це постанови від 1 квітня 1994 року № 3 "Про строки розгляду судами України кримінальних та цивільних справ", від 25 квітня 2003 року № 4 "Про практику застосування судами запобіжного заходу у виді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства", від 24 жовтня 2003 року № 8 "Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві".

Необхідно зазначити, що процесуальні строки закріплені не тільки у законах, але й у відомчих підзаконних нормативних актах (наказах, інструкціях Генеральної прокуратури, МВС, Міністерства юстиції України тощо). У вказаних документах строки, як і визначені у законі, однаково обов'язкові для виконання. У разі потреби вони забезпечуються силою державного примусу. Відмінність строків, визначених у законі, від встановлених відповідними рішеннями органів і осіб полягає лише у тому, що перші розраховані на всі випадки виникнення правовідносин певного виду, другі є обов'язковими лише у конкретних правовідносинах. При цьому важливо мати на увазі, що строки, встановлені рішеннями, лише тоді обов'язкові, якщо ці рішення є законними. Це означає, що такі рішення повинні спиратися на відповідні правові норми, що наділяють особу, яка приймає подібне рішення, відповідними повноваженнями.

Основним нормативним документом, що безпосередньо встановлює і регулює строки у кримінальному судочинстві України, є Кримінально-процесу-

альний кодекс, у якому детально виписані питання щодо правильного обчислення й поновлення кримінально-процесуальних строків. Проте це вже тема наступного ґрунтовного дослідження.

Література:

1. Голунский С. А. К вопросу о реформе предварительного расследования // Проблемы социалистического права. – 1938. – № 4. – С. 10–18.
2. Миронов Н. Р. Укрепление законности и правопорядка в общенародном государстве – программная задача партии. – М.: Юрид. лит., 1969. – 239 с.
3. Судебный контроль и права человека (Материалы российско-британского семинара. Москва, 12–13 сентября 1994 г.). – М.: Права человека, 1996. – 224 с.
4. Затримання та взяття під варту в Україні: стан, проблеми удосконалення законодавства та практики його застосування: Посібник / За ред. О.В. Беци, М.І. Мельника. – К.: Атіка, 2002. – 96 с.
5. Королев М. В. Развитие института приостановления производства по уголовным делам после Революции 1917 года // Следователь. – 1998. – № 2. – С. 42–43.
6. Исаев М. М., Утевский Б. С., Гродзинский М.М. Законодательство по уголовному праву и процессу в период войны. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1943. – 41 с.
7. Тарасов–Родионов П. И. Предварительное следствие: Пособие для следователей / Под ред. М. А. Чельцова–Бебутова. – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – 196 с.
8. Стремовский В. А. Предварительное расследование в советском уголовном процессе / Под ред. М. М. Гродзинского. – М.: Госюриздат, 1958. – 136 с.
9. Карев Д. С., Левина М. М. Советский уголовный процесс: Альбом наглядных пособий. – М.: Госюриздат, 1950. – 160 с.
10. Строгович М. С. Учебник уголовного процесса. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1938. – 248 с.
11. Ларин А. М., Мельникова Э. Б., Савицкий В. М. Уголовный процесс России: Лекции-очерки / Под ред. проф. В. М. Савицкого. – М.: Издательство БЕК, 1997. – 324 с.
12. Рассказов Л. П., Петручак Л. А., Упоров И. В. История уголовного процесса России: Учеб. пособие. – Краснодар: Краснодарский юрид. ин-т МВД России, 2001. – 104 с.
13. Маляренко В. Т., Вернидубов І. В. Прокурор у кримінальному судочинстві: Деякі проблеми та шляхи вирішення. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 240 с.
14. Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности / М. С. Строгович, А. Б. Алексеева, А. М. Ларин. – М.: Наука, 1979. – 319 с.
15. Савицкий В. М. Прокурорский надзор за дознанием и предварительным следствием / Под ред. М. С. Строговича и Г. Н. Александрова. – М.: Госюриздат, 1959. – 262 с.
16. Гуляев А. П. Процессуальные сроки в стадиях возбуждения уголовного дела и предварительного расследования. – М.: Юрид. лит., 1976. – 143 с.
17. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. – М.: ИНКОМ – НВ, 1991. – Т. 1. – 544 с.
18. Кудрявцев В. Н., Трусов А. И. Политическая юстиция в СССР. – СПб.: Издательство "Юридический центр Пресс", 2002. – 385 с.
19. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Белорусской ССР. Издание второе, исправленное и дополненное / Под общей редакцией первого заместителя Председателя Верховного Суда БССР С. Т. Шардыко. – Минск, 1968. – 588 с.

20. Советский уголовный процесс: Методические разработки по изучению курса советского уголовного процесса (сост. по УПК УССР) / Сост. И. А. Крючатов, И. В. Михайлов. – Одесса, 1970. – Ч. 3. – 194 с.
21. В. Савицкий. Последние новеллы УПК: порядок и сроки содержания под стражей // Российская юстиция. – 1997. – № 5. – С. 16–19.
22. Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 2. – С. 56–59.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ст. 120 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Ю. М. Мельничук,
Університет економіки та права "КРОК"

Застосування ст. 120 Кримінального кодексу України (далі – КК) "Доведення до самогубства" пов'язане з вирішенням низки проблем, і насамперед необхідно з'ясувати зміст окремих елементів складу злочину.

Найбільш інформативним елементом складу злочину виступає об'єктивна сторона як зовнішня форма прояву злочинного діяння, що розкриває саму сутність злочинного посягання, характер суспільної небезпеки злочину. Об'єктивна сторона злочину є визначальним елементом складу злочину, який враховується законодавцем при вирішенні питання про криміналізацію тих чи інших діянь і визначенні покарання за їх вчинення [1].

Аналіз об'єктивної сторони доведення до самогубства свідчить, що цей злочин належить до матеріальних складів, тобто є закінченим з моменту настання передбачених законом суспільно небезпечних наслідків злочинного діяння.

Отже, об'єктивна сторона доведення до самогубства характеризується: злочинним діянням – це жорстоке поводження, примус до протиправних дій, шантаж, систематичне приниження людської гідності; злочинними наслідками – самогубство чи спроба самогубства потерпілого; причинним зв'язком між злочинним діянням та злочинними наслідками.

Пленум Верховного Суду України у своїй постанові „Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я особи" від 7 лютого 2003 р. № 2 зазначає, що під *жорстоким поводженням* слід розуміти безжалісні, грубі діяння, яку завдають потерпілому фізичних чи психічних страждань (мордування, систематичне заподіяння тілесних ушкоджень чи побоїв, позбавлення їжі, води, одягу, житла тощо) [2]. Для вирішення питання про можливість притягнення до кримінальної відповідальності необхідно з'ясувати, наскільки сильними мають бути такі страждання, чи може одноразовий прояв жорстокості вважатись жорстоким поводженням і скільки таких проявів необхідно для ставлення в вину особі доведення до самогубства? В юридичній літературі і на практиці ці питання вирішуються по-різному .

Під поводженням розуміють певну поведінку, спосіб або характер дій; обходження з ким-небудь, ставлення до когось [3, с. 814], тобто певна сукупність дій. Отже, якщо використовувати формальний підхід, то кримінальна відповідальність за аналізоване діяння може наставати лише у випадку, коли винний вчинив відповідні діяння як мінімум двічі. Та навряд чи такий підхід сприяє захисту інтересів людини, адже не лише кількаразове заподіяння фізичних чи моральних страждань може спонукати особу до вчинення самогубства. Мабуть, визначальною ознакою цих дій є не кількісна, а якісна сторона – ступінь і глибина жорстокості визначають

кримінальну караність цього діяння. Для того, щоб усунути зазначені суперечності необхідно сконструювати норму так, щоб її форма відповідала змісту, що, в свою чергу, надасть змогу уникнути неоднозначного її тлумачення.

Із роз'яснення Пленуму Верховного Суду незрозумілим залишається зміст поняття „страждання". Адже вчинення будь-якого злочину, як правило, завдає особі певні страждання, а фізичні страждання завжди супроводжуються й моральними, але не всі страждання доводять особу до самогубства. Визначити чи „достатньо" жорстокими є ці діяння – досить складна проблема, оскільки вчинення їх стосовно одних осіб може призвести до самогубства, а щодо інших – ні. Вирішення питання про те, чи мало місце жорстоке поводження, залежить від конкретної життєвої ситуації і має вирішуватись з урахуванням всіх обставин справи, зокрема стосунків винного з потерпілим, обстановки діянь, їх характеру тощо. Не може визнаватись жорстоким поводженням вчинення правомірних дій (притягнення до юридичної відповідальності, прохання припинити протиправні дії, розірвання стосунків тощо), за винятком випадків, коли такі дії супроводжуються приниженням честі та гідності людини.

Шантаж – це залякування погрозою викрити або розголосити з певною метою факти, відомості, які можуть скомпрометувати, зганьбити кого-небудь [3, с. 1389]. Наведене тлумачення цього терміна вказує на дві ознаки шантажу: шантаж є погрозою розголошення певних відомостей; відомості можуть зганьбити потерпілого.

Погроза в розумінні шантажу має бути реальною і конкретною, тобто потерпілий повинен бути переконаний у здатності винного здійснити її.

Але обмеження відомостей (у випадку шантажу) лише тими, які ганьблять потерпілого, на нашу думку, є недоцільним, оскільки „основною ознакою шантажу є не категорія відомостей, розголошенням яких погрожує винний, а його розрахунок на те, що потерпілий прагне зберегти їх у таємниці" [4]. Поняття „шантаж" у контексті цієї статті необхідно тлумачити більш широко: не лише як погрозу розголошення певних відомостей, а й як погрозу здійснення інших дій (звільнити з роботи, заподіяти матеріальну шкоду тощо).

Загалом доцільність передбачення такої форми доведення до самогубства, як шантаж є суперечливою. Небажання потерпілого розголошення відомостей має бути настільки сильним, щоб перевищувати його бажання жити, тобто шантаж повинен створювати безвихідну ситуацію для людини, яка б спонукала її вчинити самогубство.

Примус до протиправних дій означає, що винна особа змушувала потерпілого до вчинення проти його волі дій, які заборонені чинним законодавством. Виникає запитання: чи можна притягнути особу до відповідальності, якщо вона примушує потерпілого до злочинної бездіяльності?

Виходячи з буквального тлумачення ст. 120 КК України, ці діяння не визнаються злочинними і не тягнуть кримінальної відповідальності. Хоча не можна сказати, що лише примус до протиправних дій може спонукати особу вчинити самогубство, адже основним чинником є не стільки протиправність дій, до вчинення яких примушує винний потерпілого, скільки їх невідповідність його бажанням.

Під *систематичним приниженням людської гідності* слід розуміти тривале принизливе ставлення до потерпілого (зокрема, постійні образи, глумління над ним) [2]. Це також може бути цькування, поширення наклепницьких відомостей, грубі насмішки, чіпляння, непристойні жарти, явно несправедлива критика, інші вчинки, що принижують честь і гідність особи. Закон пов'язує настання відповідальності із систематичністю таких дій (три і більше рази).

Отже, якщо винний вчинив відповідні дії один раз або двічі, вони, на думку законодавця, не є „достатньою" причиною для самогубства. Але це формулювання не враховує того, що відчуття безвихідності можуть створити не лише багаторазові акти поведінки, а й один акт агресії, який супроводжувався сильним приниженням потерпілого. Навряд чи взагалі є доцільним використання терміна „систематичність", коли він стосується людської психіки, адже в такому випадку має значення не стільки кількість, скільки жорстокість відповідних діянь винного.

Важко розмежувати жорстоке поводження і приниження людської гідності, оскільки жорстоке поводження завжди супроводжується зневажливим ставлення до гідності та честі особи, а приниження людської гідності завжди заподіює потерпілому моральні страждання.

Ці поняття взагалі можна назвати оціночними (все, що стосується людської психіки завжди є відносним), тому при застосуванні ст. 120 КК України необхідно визначати їх зміст з урахуванням обставин справи, особи потерпілого, стосунків між потерпілим і винною особою.

Аналізований злочин є закінченим як тоді, коли особа вчинила самогубство, так і тоді, коли вона здійснила замах на самогубство. Оскільки чинний Кримінальний кодекс України не визнає самогубство злочином, точнішим було б використання терміна „спроба самогубства".

Не можемо підтримати позицію, згідно з якою „підмова до самогубства чи пособництво самогубству кваліфікуються за ч. 4 чи ч. 5 ст. 27 і ч. 1 ст. 115 КК" [5]. Самогубство не є злочином, а тим більше умисним вбивством, а, отже, і дії підбурювача чи пособника у самогубстві не можна кваліфікувати як співучасть в умисному вбивстві. Крім того, така кваліфікація не дає можливості розмежувати підбурювання до умисного вбивства і до самогубства.

Особливої уваги потребує дослідження причинного зв'язку між діянням винної особи та самогубством чи спробою самогубства потерпілого. Цей зв'язок є суб'єктивно обумовленим, тому що виникнення чи не виникнення відповідного наслідку залежить не лише від діянь винного, а й від наявності певного стану потерпілого, оскільки самогубство є лише одним із можливих варіантів реагування на несприятливу ситуацію.

Суб'єктивна сторона доведення до самогубства викликає безліч різноманітних, часто навіть протилежних думок. Чинний Кримінальний кодекс України чітко не визначає форму вини, з якою може вчинятися цей злочин.

Можливість вчинення цього злочину з виною у формі злочинної самовпевненості, злочинної недбалості та непрямого умислу не викликає заперечень. Найбільш дискусійним є питання про можливість вчинення доведення до самогубства з прямим умислом.

Прихильники позиції, згідно з якою доведення до самогубства не може вчинятись з прямим умислом, аргументують її тим, що встановлення факту свідомого бажання винною особою, аби потерпілий закінчив життя самогубством і спонукання його до відповідних дій, необхідно кваліфікувати як умисне вбивство, а не доведення до самогубства.

Така позиція видається спірною. По-перше, щоб кваліфікувати дії особи як умисне вбивство необхідно, щоб вона умисно протиправно заподіяла смерть іншій людині. У випадку доведення до самогубства потерпілий сам позбавляє себе життя, тобто причинний зв'язок у такому разі є більш складним і суб'єктивно обумовленим. На нашу думку, така кваліфікація є обґрунтованою лише в тому випадку, коли винний вчиняє відповідні дії стосовно особи, яка через свою психічну хворобу не могла усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними, а винний знав про такий стан потерпілого.

По-друге, якщо ми вважаємо, що для настання наслідку у вигляді самогубства чи "замаху" на самогубство достатньо лише великого бажання винного і здійснення ним відповідних діянь, то ми абсолютно виключаємо можливість людини протидіяти негативному зовнішньому впливу, обрати інший шлях подолання конфліктної ситуації, що склалася, адже самогубство, як зазначалося, є лише одним із можливих варіантів поведінки особи.

Отже, більш аргументованою ми вважаємо думку, що цей злочин може вчинятися як умисно, так і необережно. Звідси видається необхідним диференціювати відповідальність за доведення до самогубства залежно від форми вини, оскільки ступінь суспільної небезпеки як діяння, так і винного є різними, а тому й потребує самостійної оцінки.

На нашу думку, диспозиція кримінально-правової заборони "Доведення до самогубства" сформульована надто абстрактно. Законодавець для позначення злочинного діяння використовує поняття, які можуть тлумачитись неоднозначно. Із тексту ст. 120 КК України також не можна чітко визначити, з якою формою вини вчиняється доведення до самогубства, що викликає безліч дискусій. Використання оціночних понять, складність причинного зв'язку, труднощі доведення в діяннях особи наявності складу злочину, недосконалість формулювання диспозиції призводять, як свідчить практика, до необґрунтованого закриття багатьох кримінальних справ, що аж ніяк не сприяє належній кримінально-правовій охороні життя людини.

Література:

1. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 2-е вид. перероб. і доповн. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 117.

2. Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України. – К.: Атіка, 2004. – С. 395.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь, ВТФ „Перум", 2001. – С. 814.

4. Тростюк З. А. Про необхідність тлумачення поняття „шантаж" у Кримінальному кодексі України // Проблеми державотворення і захисту прав людині в Україні. Матеріали IX регіональної науково-практичної конференції (13–14 лютого 2003 р.). – Львів, 2003. – С. 464.

5. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів. Навчальний посібник. – Видання 2-ге. – К.: Атіка, 2002. – С. 152.

Розділ II
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ТА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ, АЛЬТЕРНАТИВНИХ ПОЗБАВЛЕННЮ ВОЛІ

(теорія і практика їх упровадження)

І. Г. Богатирьов,
проректор з навчальної роботи
Чернігівського юридичного коледжу
Державного департаменту України з питань виконання
покарань, кандидат юридичних наук, доцент

Постановка проблеми. З набуттям Україною незалежності в суспільстві виникли якісно нові соціально-політичні, економічні та правові умови. Це надало можливість Україні вступити на шлях демократизації суспільства та ратифікувати низку міжнародних угод, у тому числі угоди щодо прав людини і поводження з ув'язненими. Крім того, з'явилася нагальна потреба удосконалення існуючої кримінальної політики держави в сфері призначення, виконання та відбування покарань. У кримінально-виконавчому аспекті заслуговує особливої уваги проблема альтернативних видів покарань [5].

З прийняттям у 2001 р. нового Кримінального кодексу України було введено нові види покарань, такі-як: обмеження волі, арешт, громадські роботи, довічне позбавлення волі й ін. У цій роботі ми обмежимося розглядом ***кримінальних покарань, альтернативних позбавленню волі,*** які визначаємо як такі, що за своїм статусом не позбавляють особу, яка вчинила злочин і за вироком суду визнана винною в ньому, соціальних зв'язків, роботи, сімейних відносин тощо, а також які реально забезпечують в результаті їх призначення мету покарання.

Дослідження проблем упровадження кримінальних покарань, альтернативних позбавленню волі, буде вагомим внеском не тільки в теорію, а й практику їх призначення та виконання.

Метою статті є характеристика нових видів покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та деякі проблеми їх впровадження.

Аналіз літератури. На сьогодні наукові праці українських дослідників у галузі пенітенціарної політики спрямовані, головним чином, більше на дослідження відбування кримінальних покарань у місцях позбавлення волі, ніж на їх

альтернативні види (О. В. Беца, І. Г. Богатирьов, М. Г. Вербенський, В. О. Глушков, О. М. Джужа, Т. А. Денисова, А. П. Закалюк, В. М. Іванов, В. І. Кривуша, В. Г. Лихолоб, В. А. Льовочкін, С. Я. Фаренюк та ін.). Європейські дослідники (Жутсен, Звехіч, Юнгер-Тас та ін.) альтернативним видам покарань присвятили значно більше праць, що пов'язано з більш давньою практикою їх упровадження.

Постійним джерелом розвитку альтернативних видів покарань є теорія і практика, які забезпечують достатній поступ нових знань, що входять в єдиний потік кримінально-виконавчої науки відповідно до сучасних законів розвитку та пізнання суспільства.

Отже альтернативи в теорії права можна розглядати як суспільне явище, складну систему суспільних відносин, які складаються в процесі впровадження кримінальних покарань, альтернативних позбавленню волі, як одного із видів людської діяльності, і які знаходять відображення в одній із форм суспільної свідомості.

У ст. 56 чинного Кримінального кодексу передбачено такий перспективний вид покарання, як ***громадські роботи,*** які полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт. Громадські роботи встановлюються на строк від – 60 до 240 годин, зокрема для неповнолітніх – від 30 до 120 годин (ч.1 ст. 100 КК України), і відбуваються не більше як чотири години на день (для неповнолітніх – дві години на день) [6]. Потреби у таких роботах у кожному населеному пункті досить значні. Особи, які вчинили злочини і яким судом призначена така міра покарання, як громадські роботи, прибирають парки, сквери і подвір'я, ремонтують дитячі та спортивні майданчики, працюють в інтернатах та лікарнях, надають допомогу людям похилого віку. Тобто, виконуючи суспільно корисну працю, ті, хто вчинив зло суспільству, мають спокутувати свою провину перед ним [7].

Види робіт визначають органи місцевого самоврядування залежно від потреб району чи мікрорайону. Контроль за якістю і обсягом робіт покладається на власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу за місцем відбування покарання. Зловживання з боку засуджених чи контролюючих осіб виключаються, оскільки передбачений контроль за виконанням покарання з боку органів кримінально-виконавчої інспекції Державного департаменту України з питань виконання покарань.

Основними засадами розподілу робіт є кваліфікаційне їх визначення, адже не завжди засуджені можуть виконувати роботу, що вимагає певних професійних навичок, тому зазвичай це робота низької кваліфікації. Крім того органи місцевого самоврядування надають пріоритет у забезпеченні роботою тимчасово непрацюючих громадян – мешканців регіону. Засуджених до громадських робіт, за виключенням робіт, пов'язаних із шкідливим виробництвом та ризиком для життя і здоров'я, використовують на роботах, до яких недоцільно залучати кваліфікованих робітників.

На 1 грудня 2003 року кримінально-виконавча інспекція здійснювала контроль за 719 особами, засудженими до громадських робіт. І це краплина у морі, так як від органів місцевого самоврядування надходить велика кількість заявок

на виконання подібних робіт. Найбільше засуджених до цього виду покарання перебуває зараз на обліку у Сумській (101), Донецькій (47), Чернігівській (39), Луганській (35) та Дніпропетровській (32) областях. Наведені дані свідчать, що суди обережно підходять до призначення цього виду покарання і застосовують його досить обмежено. Особливо це спостерігається у Волинській, Закарпатській, Львівській, Полтавській, Рівненській, Тернопільській, Черкаській та Чернівецькій областях. Практика показує, що засуджені до громадських робіт здебільшого відбувають покарання за порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом (ст.213 КК), скоєння крадіжок чужого майна (ст.185 КК), умисні тілесні ушкодження (ст.ст. 122, 125 КК), незаконне зберігання наркотичних засобів (ст.309 КК), хуліганство (ч.2 ст.296 КК). До речі, у першому півріччі 2002 року 248 осіб було засуджено до громадських робіт із застосуванням ст.69 КК України, тобто призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом.

Незважаючи на позитивний досвід застосування в інших країнах кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, в Особливій частині Кримінального кодексу України такому виду кримінальних покарань, як громадські роботи, присвячено всього 14 статей. Тому на практиці судами вони застосовуються дуже рідко (у зарубіжних країнах питома вага громадських робіт у структурі видів покарань досягає 10-12%) [3].

При виконанні покарання у виді громадських робіт виникає ряд проблем, які необхідно вирішувати в процесі роботи працівникам кримінально-виконавчої інспекції. Перш за все, це відсутність досвіду роботи при здійсненні контролю за виконанням громадських робіт, а також роботи з неповнолітніми, засудженими до таких покарань. Ще не налагоджена взаємодія з органами місцевого самоврядування щодо забезпечення роботою засуджених до громадських робіт і здійснення контролю за виконанням таких робіт. Суди не часто практикують застосування покарання у виді громадських робіт до осіб, які скоїли нетяжкі злочини. Практично не висвітлюються в засобах масової інформації позитивні наслідки застосування до злочинців покарання у виді громадських робіт [2].

Тому вбачається доцільною пропозиція щодо внесення змін до чинного законодавства про розширення переліку статей у Кримінальному кодексі України, які б містили такий вид кримінального покарання, як громадські роботи, застосування громадських робіт у порядку додаткового покарання до виправних робіт, до звільнених від відбування покарання з випробуванням, до злочинців, які мають постійне місце роботи або активно шукають роботу [2].

Виправні роботи, як вид покарання, визначено ст.57 Кримінального кодексу України, його відбування передбачено лише за місцем роботи засудженого. Покарання у виді виправних робіт відбувається на підприємстві, в установі, організації незалежно від форми власності за місцем роботи засудженого. Контроль за виконанням виправних робіт покладається на кримінально-виконавчу інспекцію, а проведення індивідуально-профілактичної роботи за місцем проживання засудженого – на органи внутрішніх справ. Крім цього до проведення виховної роботи із засудженим та здійснення контролю за виконанням визначе-

них для нього робіт, а також за поведінкою засудженого залучається власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган за місцем відбування засудженим покарання [6].

З року в рік застосування такого виду покарання, як виправні роботи, знижується у зв'язку із зростанням безробіття, що не дає можливості працевлаштовуватися засудженим до таких покарань. Але, крім цього, при виконанні виправних робіт є ще ряд проблем. Незважаючи на те, що ст.57 КК України передбачає застосування покарання у виді виправних робіт за місцем роботи засудженого, суди практикують застосування такого покарання до осіб, які не працюють [4]. Іноді це покарання призначається особам без певного місця проживання та громадянам інших держав, які не мають можливості працевлаштуватися. В нормативних документах центрів зайнятості населення не передбачено працевлаштування осіб, засуджених до виправних робіт. На таких засуджених не розповсюджується квота на підприємствах для працевлаштування осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Кошти, утримані із заробітку засуджених до виправних робіт, не завжди своєчасно перераховуються підприємствами, установами, організаціями в доход держави із-за заборгованості по виплаті заробітної плати, що особливо характерно для сільських підприємств.

Стаття 75 Кримінального кодексу України передбачає ***звільнення від відбування покарання з випробуванням***. При призначенні покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років, враховуючи тяжкість злочину, особу винного й інші обставини справи, при можливості виправлення засудженого без відбування покарання може бути застосовано звільнення від відбування покарання з випробуванням [6].

Звільнення від відбування покарання з випробуванням означає гуманну спрямованість нового Кримінального кодексу. Законодавець з більшою довірою ставиться до тих, хто свого часу зробив хибний крок у своєму житті, однак, визнавши свою провину перед суспільством, став на шлях виправлення і бажає більше не повертатися на небезпечний і безперспективний шлях злочину. Встановлюється певний іспитовий термін, аби перевірити, наскільки тверде рішення особи виправитися, чесно жити серед людей [4]. На засудженого може бути покладено ряд обов'язків, які він повинен виконувати. Крім цього, при звільненні від відбування покарання з випробуванням можуть бути призначені додаткові покарання у виді штрафу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, позбавлення військового, спеціального звання, рангу або кваліфікаційного класу. Ст.79 Кримінального кодексу України передбачає, що при призначенні покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за тяжкі і особливо тяжкі злочини, суд може звільнити таких засуджених від відбування як основного, так і додаткового покарання з випробуванням у межах строку, на який згідно із законом жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами і до досягнення дитиною семирічного віку [6]. На звільнених покладаються обов'язки, передбачені ст.76 КК України, а також вони не можуть відмовлятися від дитини чи передавати її в дитячий будинок, зникати з місця проживання, ухилятися від виховання дитини та догляду за нею [6].

За ст.83 Кримінального кодексу України засуджених до обмеження волі або до позбавлення волі жінок, які стали вагітними або народили дітей під час відбування покарання, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за умисні тяжкі та особливо тяжкі злочини, суд може звільнити від відбування покарання у межах строку, на який згідно із законом жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами і до досягнення дитиною трирічного віку [6]. На підставі цієї статті таке звільнення застосовується до засудженої, яка має сім'ю або родичів, що дали згоду на спільне з нею проживання, або яка має можливість самостійно забезпечити належні умови для виховання дитини, а також вони не можуть відмовлятися від дитини.

При здійсненні контролю за виконанням зазначених покарань виникає цілий ряд проблем. Це і перевантаження працівників кримінально-виконавчої інспекції, що не дає можливості в повній мірі працювати із засудженими до таких покарань з метою не допущення скоєння ними повторних злочинів, сприяння реабілітації злочинця і його інтеграції в суспільство [5]. Високим залишається рівень безробіття в країні, що значно ускладнює проблему зайнятості засуджених. Відчувається відсутність належної взаємодії при здійсненні контролю за виконанням покарань з правоохоронними органами, органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, громадськістю, що не дає можливості проводити із засудженими необхідної індивідуально-профілактичної роботи [4]. Суди ще не завжди віддають перевагу застосуванню покарань, не пов'язаних з позбавленням волі при винесенні вироків за незначні та нетяжкі злочини. У деяких випадках суди, навпаки, призначають покарання без врахування особи злочинця й інших обставин, що не дає можливості належним чином здійснювати контроль за виконанням покарань.

В Україні виконання більшості покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, покладається на 711 підрозділів кримінально-виконавчої інспекції, які контролюють такі види кримінальних покарань, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 55 КК України), громадські роботи (статті 56, ч. 1 ст. 100 КК України), виправні роботи (ст. 57, ч. 2 ст. 100 КК України). Крім цього, кримінально-виконавча інспекція здійснює контроль за звільненими від відбування покарання з випробуванням (статті 75, 104 КК України), звільненими від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років (ст. 79 КК України), звільненими від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (ст. 83 КК України) [6]. Таким чином, при виконанні покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, найважливішими завданнями є: забезпечення дієвого нагляду за засудженим, захист суспільства від злочинця, реабілітація злочинця в очах громади та попередження скоєння повторних злочинів особами, які знаходяться на обліку [1].

Виходячи з вищевикладеного зробимо такі **висновки:**

1. Впровадження в Україні нових видів кримінальних покарань, альтернативних позбавленню волі, надасть можливість засудженому відновити свій статус,

зберегти роботу, сімейні відносини, соціальні зв'язки, а державі – збільшити витрати на тих, хто відбуває покарання в місцях позбавлення волі.

2. Впровадження кримінальних покарань, альтернативних позбавленню волі, дає змогу здійснити поступове зниження максимальних меж кримінально-правових санкцій, які передбачають покарання у виді позбавлення волі (окрім випадків скоєння особливо тяжких злочинів).

3. Впровадження кримінальних покарань, альтернативних позбавленню волі, реально дозволить забезпечити досягнення мети покарання.

Література:

1. Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений / Под ред. проф. Б.С.Никифорова. – М., 1979.

2. Беца О., Панасюк М., Шкадюк В. Впровадження альтернативних видів покарань в Україні: Посібник / За редакцією О. В. Беци. – К.: МП Леся, 2003. – 116 с.

3. Беца О. В. До питання про створення служби пробації в Україні // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. – К.: КІВС; МП "Леся", 2002.

4. Богатирьов І. Виправні роботи як вид покарань: Кримінальні, кримінологічні та кримінально-виконавчі проблеми: Монографія. – К.: МП "Леся", 2002. – 139 с.

5. Бойко І. Ув'язнення і альтернативні міри покарання // Юридичний вісник України. – 21–27 грудня 2000 р. – С. 10-11.

6. Кримінальний кодекс України. – К.: Юрінком Інтер, 2001.

7. Уткин В. А. Реорганизация уголовно-исполнительной инспекции как условие расширения альтернативных наказаний // Альтернативы тюремному заключению в Российской федерации: Материалы международной конференции. – М.: PRI, 2001.

8. Josine Junger-Tas. Alternatives to Prison Sentences: Experiences and Development. – Kugler, Amsterdam, 1994.

9. Odette-Luce Bouvier. Alternatives to Imprisonment and the Sentence Enforcement Judge in Developing Countries, Paper for International Conference on Community Service Orders in Africa, Kadoma, Zimbabwe, 24–28 November 1997.

10. Peter Tak. Alternatives to Prison in Europe, in Prison Populations and Penal Policy in Estonia, Latvia and Lithuania, Swedish Prison and probation Service. – 1998. – P.54.

ДО ПИТАННЯ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

В. В. Стаднік,
старший викладач кафедри кримінального права та кримінології Київського юридичного інституту МВС

Очевидно, що останнім часом все більше уваги приділяється порівняльному правознавству, оскільки вчені-теоретики, практики та законодавці прагнуть підкреслити передові погляди людства та механізм втілення їх у життя. Зазначається, що за радянських часів недостатньо уваги приділялось вивченню зарубіжного права [1, с. 3], проте не можна стверджувати, що це спричинило відставання від більш розвинутих країн у сфері виконання покарань, навіть можна констатувати, що багато складових виконання і відбування покарань не поступається закордонним моделям, а деякі із них справляють краще враження щодо своєї ефективності.

Після здобуття Україною незалежності відпала потреба у відмежуванні чи приховуванні кримінально-виконавчої діяльності від світового співтовариства, швидше навпаки – особливості правового регулювання виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх та загалом досвід діяльності установ виконання покарань у зарубіжних країнах становлять великий інтерес для теорії, практики та законотворчої діяльності України: аналіз кримінально-виконавчого права зарубіжжя дозволяє з'ясувати тенденції його розвитку, практика кримінально-виконавчої діяльності дає можливість визначити перспективні напрямки, методи та прийоми подолання актуальних проблем кримінально-виконавчої діяльності, все більшою стає потреба у міжнародному співробітництві у цій сфері. Особливої значущості зарубіжний досвід набуває у період удосконалення чи принципових змін існуючої кримінально-виконавчої системи. Нині, як зазначає Голова Державного департаменту України з питань виконання покарань В. А. Льовочкін, йде активний процес входження України до світового співтовариства, а це у свою чергу означає, що наша держава при розробці та прийнятті нових законодавчих актів повинна керуватись змістом не тільки національних правових норм, але й міжнародних правових актів, зокрема, міжнародних стандартів з прав людини [2, с. 1].

Дещо раніше, великий вклад у розвиток порівняльного виправно–трудового, кримінально-виконавчого, пенітенціарного[1] права зробили відомі дослід-

[1] Як правило, у науковій, навчальній літературі, яка стосується розкриття системи норм, що регулюють відносини, які виникають при виконанні чи відбуванні позбавлення волі, у зарубіжних країнах найчастіше застосовують термін "пенітенціарне право".

ники тюремних (пенітенціарних) систем зарубіжжя – Ю. А. Алферов, З. А. Астеміров, І. А. Воробьєв, М. П. Мелентьєв та інші. Проте потрібно зазначити, що процес вивчення відповідного досвіду інших країн з боку українських науковців проходить вкрай повільно. Останнім часом досвід виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх у зарубіжних країнах розповсюджується переважною мірою на науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах, що проводяться здебільшого громадськими діячами, які не мають відповідних спеціальних знань та кваліфікації, тому такі зібрання повною мірою не вирішують завдань наукового вивчення досвіду виконання означеного виду покарання. Та, незважаючи на це, не втрачають актуальності їх результати. Поряд з цим за останнє десятиріччя можна прослідкувати більшу активність у вивченні проблем поводження із правопорушниками з боку інших суб'єктів суспільних відносин, якими є спеціалізовані міжнародні установи Організації Об'єднаних Націй, міжурядові організації, міжнародні неурядові організації.

Варто підкреслити головні тенденції зарубіжних країн, що стосуються виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх: на міжнародній конференції по реформі виконання покарань, що проходила у Егхамі (Англія) у 1999 році, визнано, що характерною рисою сьогодення стало більш суворе поводження із неповнолітніми. В Англії створені нові приватні тюрми для дітей від 12 до 14 років, у Франції, де система поводження із неповнолітніми правопорушниками завжди вважалась зразком для Європи, розробляються плани введення більш жорстких заходів у цій галузі, у Сполучених Штатах Америки все більше підлітків класифікуються як дорослі і направляються для відбування покарання в тюрми [3, с.19]. Аналіз доповідей, що прозвучали на цій конференції, вказує на те, що на питання виконання покарання у виді позбавлення волі неповнолітніх звертається надто мало уваги і навіть на таких поважних міжнародних зібраннях.

На підставі аналізу зарубіжного пенітенціарного законодавства і практики виконання позбавлення волі можна зазначити, що цей вид покарання є найбільш суворим і до неповнолітніх застосовується у крайніх випадках. Здебільшого покарання у виді позбавлення волі застосовується до осіб, які вчинили найбільш суспільно небезпечні вчинки.

Практика виконання позбавлення волі неповнолітніх у зарубіжних країнах свідчить як про незначне застосування даного покарання у деяких країнах, так і про значний відсоток неповнолітніх, які засуджуються до позбавлення волі. Так, наприклад, неповнолітніх, позбавлених волі, у Косово – 4, у Словенії – 8, Угорщині – 51, Вірменії – 41, Грузії – близько 50, їх коефіцієнт на 100 000 населення становить відповідно 0,2; 0,4; 0,5; 1,2; 1,3. Проте в Україні, Естонії, Латвії, Туркменістані, Білорусі, Росії цей показник складає відповідно 11,6; 11,9; 14,0; 17; 20; 23,8 [6, с.24].

У країнах Європейського союзу ці показники є такими [7, с.398]:

Таблиця 1

Країна	Неповнолітні	
	%	Максимальний вік
Австралія	1,6	18
Англія та Уельс	28,6	21
Бельгія	0,9	18
Великобританія	27,7	21
Греція	7,8	21
Ісландія	16,0	22
Іспанія	13,4	21
Італія	1,8	18
Кіпр	24,7	21
Люксембург	4,7	21
Мальта	0	18
Нідерланди	21,8	23
Норвегія	9,0	21
Португалія	14,9	21
Північна Ірландія	9,2	21
Туреччина	0,9	—
ФРН	13,4	—
Франція	15,6	21
Швейцарія	0,1	18
Швеція	2,5	21
Шотландія	28,3	21

Варто відмітити Нову Зеландію як одну із тих небагатьох країн, яка спромоглася створити таке законодавство, що привело до зменшення кількості випадків тюремного ув'язнення неповнолітніх, незважаючи на високий рівень застосування цього виду покарання у країні в цілому. Одна із причин – це нехватка тюремних закладів, у Новій Зеландії в 1998 році було лише 4 установи на 70 місць для тих молодих людей, які знаходяться під слідством, і для тих, хто засуджений до ув'язнення з подальшим застосуванням нагляду [8, с.49].

У кримінально-виконавчому праві, що досліджується українськими фахівцями, ми не знаходимо чіткого відмежування покарання у виді позбавлення волі від заходів виховного впливу. Види позбавлення волі ототожнюють із формами (адміністративно-правовою, кримінально-процесуальною, кримінально-правовою), лише розділяють місця позбавлення волі, в яких це покарання виконується [4, с.168–169]. Відсутній чіткий розподіл покарання у виді позбавлення волі неповнолітніх за видами (підвидами) у зарубіжній теорії і практиці, тільки окремими

іноземними фахівцями побічно, при описі порядку і умов відбування покарання у різних виправно-виховних закладах для неповнолітніх, вказується на поділ такого виду покарання, як позбавлення волі. Наприклад, у Франції позбавлення волі за видами поділяється на загальнокримінальні і політичні [5, с.79].

Проведений аналіз пенітенціарного законодавства зарубіжних країн свідчить, що правове регулювання позбавлення волі неповнолітніх переважно здійснюється самостійними нормативно-правовими актами, а не окремим розділом чи частиною загального закону. У більшості країн в основу виконання покарання у виді позбавлення волі неповнолітніх покладено прогресивну систему, а підставами поміщення до закладів позбавлення волі є вирок загального чи ювенального суду, клопотання батьків чи відповідне рішення інших компетентних органів.

У закладах, що відносяться до місць позбавлення волі, тримаються неповнолітні, засуджені до позбавлення волі за вироком суду; неповнолітні, які підозрюються у вчиненні злочину за рішенням суду; неповнолітні, які підлягають додатковому вивченню перед поміщенням до виправних закладів за рішенням суду чи компетентних органів; а також неповнолітні, направлені батьками чи компетентними органами для виправлення.

Позбавлення волі неповнолітніх здебільшого здійснюється у відокремлених закладах, проте у деяких країнах передбачено їх тримання в окремих відділеннях чи спеціальних корпусах загальних тюрем, в яких встановлюється більш м'який режим, що полягає у встановленні для неповнолітніх більш тривалих прогулянок, наданні їм можливості користуватись власним одягом і забезпеченні кращим харчуванням.

Огляд пенітенціарного законодавства та практики досліджуваних країн свідчить, що створюються заклади позбавлення волі для неповнолітніх виключно державними органами чи частково державними органами, громадськими, релігійними організаціями та приватними особами, але підпорядковуються ці заклади лише державним органам, наприклад, Міністерству внутрішніх справ, Міністерству юстиції чи окремому відомству.

Варто відмітити, що виправні системи для неповнолітніх досить розгалужені, покарання у виді позбавлення волі виконується у різноманітних закладах, зокрема у Англії до означеної системи входять виправні школи, виправно-виховні центри, арештні доми (виховні центри); у США – центри тимчасового ув'язнення, притулки, діагностичні центри, виправні установи, інтернати і групові будинки, трудові табори, тюрми.

У переважній більшості зарубіжних країн виправні системи для неповнолітніх характеризуються тим, що в однорідних установах існують єдині вимоги, які ставляться до виконання позбавлення волі, за виключенням виправних систем Німеччини та США, в яких правове регулювання позбавлення волі, практика його виконання, умови тримання, режиму тощо у кожному штаті чи землі відрізняються.

Строки перебування у виправних закладах зарубіжних країн теж відрізняються, мінімальний строк позбавлення волі триває декілька годин, максимальний – довічне позбавлення волі, але короткострокові (від 6 місяців до 1 року)

складають значний відсоток від загальної кількості вироків до позбавлення волі. Існують невизначені строки позбавлення волі. Зазначимо, що строк перебування у цих закладах є дещо умовним, адже він може бути змінений уповноваженими щодо цього особами, наприклад, міністром внутрішніх справ.

У більшості країн за відсутності позитивного результату неповнолітні засуджені можуть бути переведені у заклади із суворішими умовами тримання, проте, виходячи із практики виконання цього покарання, це трапляється досить рідко.

В установах для неповнолітніх існує система впливу, що повинна привести до бажаного результату – виправлення засуджених неповнолітніх. Для цього у закладах організовуються загальноосвітнє навчання і професійна підготовка, індивідуальна виховна робота.

Аналіз пенітенціарного законодавства зарубіжних країн свідчить, що у роботі із неповнолітніми засудженими до позбавлення волі застосовуються різноманітні методики, методи, прийоми виховного впливу. Особливістю англійських і американських виправних закладів є те, що в них широко використовуються методи психоаналізу: гіпноз, навіювання, здійснення різного роду психологічних впливів. Здебільшого для виховання неповнолітніх створюються програми, що враховують такі фактори:

- значний вплив тюремної субкультури на підлітків;
- більш емоційний підхід до проблем життя в тюрмі;
- обмеження фізичної активності по відношенню до потреб молодого організму;
- наявність елементів агресивної психіки молоді з кримінального середовища;
- негативний вплив батьків тощо.

Наприклад, у виправних закладах Латинської Америки тримаються як неповнолітні правопорушники, так і безпритульні та бездоглядні [9, с.143]. У цих виправних установах здійснюється відносно неповнолітніх 3 види програм: лікувальні, профілактичні та програми, що стосуються виняткових випадків [9, с.144]. Результати реалізації цих програм беруться до уваги при визначенні ступеня виправлення неповнолітнього і його здатності жити у суспільстві після звільнення.

Звільнення неповнолітніх від покарання здійснюється переважно у зв'язку із закінченням строку покарання, проте у деяких країнах, наприклад, США, після закінчення навчального року у виправному закладі для неповнолітніх складаються характеристики, на підставі яких бюро умовного звільнення штату вирішує питання про подальше перебування неповнолітніх в установі, про їх переведення в іншу установу чи звільнення під нагляд.

Практика позбавлення волі неповнолітніх у зарубіжних країнах не позбавлена проблем щодо повної реалізації вимог міжнародних стандартів і норм національного законодавства, що пояснюється відсутністю достатніх фінансових засобів, переповненням закритих тюрем, неадекватним архітектурним вирішенням закладів для потреб ресоціалізації, нехваткою персоналу.

Отже, можна спостерігати, що виправно-трудові, кримінально-виконавчі системи для неповнолітніх зарубіжних країн і система виховних колоній України мають багато спільного стосовно класифікації неповнолітніх, особливостей

відбування позбавлення волі, застосування основних засобів виправлення (ресоціалізації). Проте це не дає підстави для повного копіювання зарубіжного пенітенціарного законодавства та практики, не потрібно забувати, що виконання позбавлення волі неповнолітніх у зарубіжних країнах має відмінності і в історії створення, і в розвитку, що не може не відобразитися на особливостях виконання цього покарання сьогодні.

Аналізуючи законодавство та практику виконання покарання у виді позбавлення волі стосовно неповнолітніх у зарубіжних країнах, вбачається, що досвід зарубіжних країн з розробки окремих законів, створення ювенальних судів, застосування невизначених строків позбавлення волі, влаштування невеликих за наповнюваністю виправних закладів для неповнолітніх доцільно врахувати при формуванні національного законодавства та запровадити у практику.

Література:

1. Уголовное право буржуазных стран. Общая часть: Сборник законодательных актов / Под. ред. А. Н. Игнатова и И. Д. Козочкина. – М.: Издательство УДН, 1990. – 312 с.

2. Льовочкін В. А. Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі: *Автореф. дис... канд. юрид. наук.* – К., 2002. – 18 с.

3. Новые подходы для нового века: Материалы международной конференции по реформе исполнения наказаний, Лондон, 13–17 апреля 1999 года. – Донецк, 1999. – 80 с.

4. Курс кримінально-виконавчого права України: Загальна та Особлива частини: Навч. посіб. / О. М. Джужа, С. Я. Фаренюк, В. О. Корчинський та ін.; За заг. ред. О. М. Джужи. – 2-е вид., переробл. та допов. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 448 с.

5. Преступление и наказание в Англии, США, Франции, ФРГ, Японии: Общая часть уголовного права / И. С. Власов, Н. Ф. Кузнецова, Н. А. Голованова и др.; Отв. ред. Н. Ф. Кузнецова. – М.: Юрид. лит., 1991. – 288 с.

6. А.Букалов. Подростки в местах лишения свободы // Аспект. Інформаційний бюлетень. – 2001. – №1(2). – С. 23–26.

7. Шнайдер Г. Й. Криминология: Пер. с нем. / Под. общ. ред. с предисл. Л. О. Иванова. –М.: Издательская группа "Прогрес-Универс", 1994. – 504 с.

8. Кратноски П., Уолкер Д. Исправительные учреждения для несовершеннолетних // Вопросы борьбы с преступностью за рубежем: Реферативный сборник. – Москва, 1987. – С. 33–35.

9. Хосе Артур Риос. Безпризорные дети: Положение в Латинской Америке// Международный обзор уголовной политики. Специальный сдвоенный выпуск, посвященный международной перспективе в области правосудия несовершеннолетних. ООН. – Нью-Йорк, 1990. – № 39–40. – С. 143–150.

ОСОБЛИВОСТІ ТА ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ОБМЕЖЕННЯ ВОЛІ ЗА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ

Є. М. Бодюл,

викладач кафедри кримінальної та юридичної соціології Національної академії внутрішніх справ України

Історія розвитку кримінального і кримінально-виконавчого законодавства України свідчить про те, що позбавлення волі було і продовжує залишатися найбільш розповсюдженою мірою кримінального покарання. У свій час це пояснювалося, головним чином, відсутністю альтернативних видів покарань, які б містили достатню реальну кару, але не виражалися у позбавленні засудженого волі з усіма його негативними наслідками. Тому одним з напрямків реформування українського кримінального і кримінально-виконавчого законодавства був пошук альтернатив покаранню у виді позбавлення волі і можливості їх ефективного застосування у сучасних умовах. При цьому необхідно зазначити, що скорочення застосування позбавлення волі припускало наявність кримінальної міри, яка б несла достатній каральний заряд, викликала у засудженого контрмотив злочинної діяльності і дозволяла широко застосовувати її за злочини невеликої і середньої тяжкості. Після прийняття в 2001 р. нового Кримінального кодексу України таким заходом з повним правом можна вважати кримінальне покарання у виді обмеження волі.

Порядок і умови виконання покарання у виді обмеження волі регламентуються главою 13 КВК України (статті 56–70). Засуджені до обмеження волі відбувають покарання в спеціальних установах – кримінально-виконавчих установах відкритого типу (виправних центрах). Ці установи входять до системи установ виконання покарань Державного департаменту України з питань виконання покарань (далі – Департамент). Виправні центри організовуються і ліквідовуються Департаментом. Вони користуються правами юридичних осіб і мають печатку із зображенням Державного герба України та своїм найменуванням.

Виправні центри будуються за типовими проектами. У житловій зоні виправних центрів розміщуються гуртожитки, їдальня, клуб, бібліотека, лазня з пральнею, дезкамерою та сушильнею, амбулаторія зі стаціонаром, ларьок, перукарня, камери для зберігання постільних речей, спецодягу й особистих речей засуджених, майстерня з ремонту одягу та взуття, кабінети для начальника виправного центру, його заступників, начальників відділень соціально-психологічної служби[1], працівників оперативної служби, відділу нагляду та безпеки, кімнати виховної роботи, спортивний майданчик. У житловій зоні також обладнується місце для телефонних розмов засуджених, які в обов'язковому порядку кон-

[1] Далі – відділення.

тролюються адміністрацією. Виправні центри, на відміну від виправних колоній, не мають приміщень камерного типу, а обладнані тільки дисциплінарними ізоляторами, які відгороджуються від інших споруд парканом суцільного заповнення. Території виправних центрів, як правило, обладнуються огорожею суцільного заповнення з полегшених конструкцій та КПП.

Особи, засуджені до обмеження волі, відбувають покарання у виправних центрах зазвичай у межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до їх постійного місця проживання до засудження. Межі виправних центрів установлюються у порядку, визначеному Кримінально-виконавчим кодексом України. Так, у ч. 3 ст. 56 КВК України вказується, що межі виправних центрів визначаються управліннями (відділами) Державного департаменту України з питань виконання покарань в Автономній Республіці Крим, областях, місті Києві та Київській області за погодженням з органами місцевого самоврядування. Про встановлені межі оголошується засудженим під розписку, що долучається до їх особових справ. Засудженим, яким дозволено пересуватися без нагляду поза територією колонії у зв'язку з виконанням ними роботи або навчанням, особам, які відбувають покарання у виправному центрі, та тим, які проживають зі своїми сім'ями на квартирах, видаються посвідчення встановленого зразка. Особливе значення для практики виконання покарання у виді обмеження волі має закріплений в ч. 2 ст. 56 КВК України обов'язок місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування сприяти адміністрації виправних центрів у трудовому і побутовому влаштуванні засуджених.

Кримінально-виконавчим кодексом України встановлено особливий порядок направлення засуджених до обмеження волі у виправні центри. Так, особи, засуджені до обмеження волі, прямують за рахунок держави до місця відбування покарання самостійно. Кримінально-виконавча інспекція згідно з вироком суду вручає засудженому припис про виїзд до місця відбування покарання. Не пізніше трьох діб з дня одержання припису засуджений зобов'язаний виїхати до місця відбування покарання і прибути туди відповідно до вказаного в приписі строку (ч. 1 ст. 57 КВК України). Крім цього, з урахуванням особи й інших обставин справи суд може направити засудженого до обмеження волі до місця відбування покарання у порядку, встановленому для осіб, засуджених до позбавлення волі. У цьому випадку засуджений звільняється з-під варти при прибутті до місця відбування покарання (ч. 2 ст. 57 КВК України). Засуджені, яким обмеження волі призначено відповідно до статей 82 і 389 КК України, направляються виправною колонією чи кримінально-виконавчою інспекцією до місця відбування покарання у порядку, передбаченому вище.

Засуджений, який ухиляється від одержання припису про виїзд або не виїхав у встановлений строк до місця відбування покарання, за поданням кримінально-виконавчої інспекції затримується органом внутрішніх справ для встановлення причин порушення порядку слідування до місця відбування покарання. У разі невиїзду без поважних причин суд за поданням кримінально-виконавчої інспекції направляє засудженого до місця відбування покарання в порядку, встановленому для засуджених до позбавлення волі. У разі неприбуття засудженого

до місця відбування покарання органом внутрішніх справ за поданням кримінально-виконавчої інспекції оголошується його розшук. Після затримання він направляється до місця відбування покарання в порядку, встановленому для засуджених до позбавлення волі.

Порядок і умови відбування покарання у виді обмеження волі встановлюються ст. 59 КВК України. Так, засуджені до обмеження волі мають право: носити цивільний одяг, мати при собі гроші та цінні речі і користуватися ними без обмежень; відправляти листи, отримувати посилки (передачі) і бандеролі, одержувати короткострокові побачення без обмежень, а тривалі побачення – до трьох діб один раз на місяць. Їм можуть бути дозволені короткочасні виїзди за межі установи. Причому, крім обставин, передбачених законом для осіб, засуджених до позбавлення волі, встановлюються інші поважні причини для надання таких виїздів: необхідність звернутися в медичний заклад з приводу захворювання чи лікування за наявності відповідного медичного висновку; складання іспитів у навчальному закладі; виклик судових і слідчих органів; попереднє вирішення питань трудового і побутового влаштування після звільнення; виникнення інших життєво необхідних обставин, які потребують присутності засудженого.

Особи, засуджені до обмеження волі, зобов'язані: виконувати законні вимоги адміністрації виправного центру, які стосуються порядку відбування призначеного покарання; сумлінно працювати у місці, визначеному адміністрацією виправного центру; постійно знаходитися в межах виправного центру під наглядом, залишати його межі лише за спеціальним дозволом адміністрації цього центру; проживати за особистим посвідченням, яке видається взамін паспорту; проживати, як правило, у спеціально призначених гуртожитках. Перебування засудженого у вільний від роботи час поза гуртожитком допускається з дозволу адміністрації виправного центру, яка з цього питання виносить вмотивовану постанову.

Засудженим до обмеження волі забороняється: доставляти і зберігати на території, де вони проживають, предмети, вироби і речовини, перелік яких визначений Департаментом; вживати спиртні напої і пиво, наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги чи інші одурманюючі засоби. У разі виявлення таких предметів, виробів і речовин у засудженого вони підлягають вилученню і зберіганню, речі, вилучені з обігу, знищуються, гроші, цінності й інші речі за рішенням суду можуть бути передані в доход держави.

Засуджені, які відбувають покарання у виді обмеження волі, а також приміщення, в яких вони проживають, можуть піддаватися обшуку, а їхні речі, посилки, передачі і бандеролі, що надійшли, – огляду. Огляди і обшуки приміщень, де проживають засуджені з сім'ями, провадяться за наявності встановлених законом підстав, за вмотивованим рішенням суду. Житлове приміщення, де проживає засуджений, може відвідуватися, як правило, в денний час уповноваженими працівниками виправного центру.

Засуджені, які не допускають порушень встановленого порядку виконання покарання у виді обмеження волі і мають сім'ї, після відбуття шести місяців строку покарання можуть за постановою начальника виправного центру про-

живати за межами гуртожитку із своїми сім'ями і повинні з'являтися у виправний центр для реєстрації від одного до чотирьох разів на тиждень. Для проживання із своїми сім'ями вони можуть орендувати або придбавати житло в межах території виправного центру.

Кримінально-виконавче законодавство України передбачає матеріально-побутове забезпечення засуджених до обмеження волі. Так, засуджені, які тримаються у виправних центрах, забезпечуються індивідуальним спальним місцем, інвентарем і постільними речами, а продукти харчування і речове майно купляють за власні кошти. Норма жилої площі на одного засудженого не може бути меншою 4 м². Комунально-побутові й інші послуги оплачуються засудженими на загальних підставах (ст. 64 КВК України). Засудженим, які не працюють у зв'язку із захворюванням, а також з причин, що від них не залежать, і не одержують за цей час заробітної плати або інших доходів, харчування та комунально-побутові послуги надаються за встановленими нормами за рахунок виправного центру. Засуджені, які направлені на лікування до лікувальних закладів охорони здоров'я, забезпечуються цими лікувальними закладами всіма видами забезпечення на загальних підставах. У необхідних випадках адміністрація виправного центру або підприємства, установи чи організації, де працевлаштований засуджений, може видавати йому аванс із наступним відшкодуванням. Із засуджених, які тримаються в дисциплінарних ізоляторах, стягується повна вартість харчування, наданого їм за встановленими нормами.

Засудженим до обмеження волі гарантується право на охорону здоров'я. Охорона здоров'я забезпечується системою медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних заходів, а також поєднанням безоплатних і платних форм медичної допомоги. Лікувально-профілактична і протиепідемічна робота у виправних центрах організовується і проводиться на загальних підставах відповідно до законодавства про охорону здоров'я органами і закладами охорони здоров'я. Направлення засуджених до лікувальних закладів визначається згідно з порядком обслуговування населення органами охорони здоров'я.

Всі засуджені до обмеження волі зобов'язані сумлінно працювати у місці, визначеному адміністрацією випраного центру. Умови праці засуджених до обмеження волі визначені ст. 60 КВК України. Вони залучаються до праці, як правило, на виробництві виправних центрів, а також на договірній основі на підприємствах, в установах чи організаціях усіх форм власності за умови забезпечення належного нагляду за їхньою поведінкою. Праця засуджених до обмеження волі регулюється законодавством про працю, за винятком правил прийняття на роботу, звільнення з роботи, переведення на іншу роботу. Переведення засуджених на іншу роботу, в тому числі в іншу місцевість, може здійснюватися власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом за погодженням з адміністрацією виправного центру. Засудженим незалежно від усіх відрахувань належить виплачувати не менш як сімдесят п'ять відсотків загальної суми заробітку.

Кримінально-виконавчий кодекс України містить положення, в яких закріплені обов'язки адміністрації виправного центру (ст. 61 КВК України), а також

обов'язки власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу за місцем роботи засуджених до обмеження волі (ст. 62 КВК України). Так, адміністрація виправного центру веде облік засуджених, роз'яснює порядок і умови відбування покарання, організовує трудове і побутове влаштування засуджених; забезпечує додержання умов праці засуджених, порядку і умов відбування покарання; здійснює нагляд і заходи з попередження порушень порядку відбування покарання; проводить із засудженими соціально-виховну роботу; застосовує встановлені законом заходи заохочення і стягнення; здійснює роботу щодо підготовки засуджених до звільнення. Власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган за місцем роботи засуджених до обмеження волі зобов'язаний забезпечити їх залучення до суспільно корисної праці з урахуванням стану здоров'я та, за можливістю, спеціальності, організовувати первинну професійну підготовку і створити необхідні побутові умови. Про запізнення засудженого на роботу та його відсутність на роботі з невідомих причин власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган зобов'язаний негайно повідомити адміністрацію виправного центру. Власнику підприємства, установи, організації або уповноваженому ним органу, де працюють засуджені, забороняється звільняти їх з роботи, крім таких випадків: звільнення від відбування покарання на підставах, передбачених КК України; переведення засудженого на роботу на інше підприємство, в установу чи організацію або для дальшого відбування покарання до іншого виправного центру; набрання законної сили вироком суду, за яким особа, що відбуває покарання у виді обмеження волі, засуджена до позбавлення волі; неможливість виконання даної роботи за станом здоров'я.

Адміністрацією виправного центру, а також власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом, де працюють засуджені, і громадськими організаціями проводиться соціально-виховна робота. Активна участь засуджених у виховних заходах заохочується і враховується при визначенні ступеня їхнього виправлення. За сумлінну поведінку і ставлення до праці до засуджених можуть застосовуватися такі заходи заохочення: подяка; нагородження похвальною грамотою; грошова премія; нагородження подарунком; дострокове зняття раніше накладеного стягнення; дозвіл на виїзд до близьких родичів за межі виправного центру на святкові, неробочі та вихідні дні. Засуджені, які стали на шлях виправлення або сумлінною поведінкою і ставленням до праці довели своє виправлення, можуть бути у встановленому законом порядку представлені до заміни невідбутої частини покарання більш м'яким або до умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. До засуджених, які порушують трудову дисципліну і встановлений порядок відбування покарання, адміністрація виправного центру може застосовувати такі заходи стягнення: попередження; догана; сувора догана; призначення на позачергове чергування з прибирання гуртожитку і прилеглої до нього території; заборона проживати поза гуртожитком строком до трьох місяців; заборона виходу за межі гуртожитку у вільний від роботи час на строк до трьох місяців; поміщення в дисциплінарний ізолятор строком до десяти діб.

Викладене дозволяє отримати лише загальне уявлення про обмеження волі як вид кримінального покарання та порядок і умови його виконання. Тому не буде зайвим окреслити деякі прогалини та протиріччя у його правому регулюванні.

По-перше, в законодавстві нічого не говориться про умови роздільного тримання засуджених до обмеження волі. Адже серед них можуть бути як особи, засуджені вперше, так і засуджені, які були переведені з місць позбавлення волі в порядку заміни покарання, а також особи, раніш судимі або які вчинили злочини у співучасті. Для усунення цього доцільно закріпити в законі норму про їх роздільне тримання на території виправних центрів. На наш погляд, виправні центри взагалі можуть бути спеціалізованими, тобто для осіб, засуджених вперше, і осіб, раніш судимих, а також осіб, які звільнені з місць позбавлення волі в порядку заміни покарання. Запропонована диференціація дозволить краще організувати процес виправлення, а також попередити можливості виникнення криміногенної обстановки у виправних центрах.

По-друге, існуючий порядок направлення до виправних центрів засуджених, яким невідбута частина позбавлення волі була замінена на обмеження волі, не відповідає правовій природі даного виду покарання. Логіка підказує, що до осіб, які потребують конвоювання при слідуванні з місць позбавлення волі до виправного центру, взагалі застосовувати таку заміну недоцільно і навіть небезпечно, адже у виправному центрі вони будуть знаходитися без охорони. Така заміна повинна розцінюватися засудженими як привілей і застосовуватися до осіб, які дійсно заслуговують довіри і довели своє виправлення. Аналогічний підхід повинен застосовуватися і до засуджених, які без поважних причин ухилилися від прибуття у виправний центр. У чинному КВК України встановлено, що засуджений, який ухиляється від одержання припису про виїзд або не виїхав у встановлений строк до місця відбування покарання, за поданням кримінально-виконавчої інспекції затримується органом внутрішніх справ для встановлення причин порушення порядку слідування до місця відбування покарання. У разі невиїзду без поважних причин суд за поданням кримінально-виконавчої інспекції направляє засудженого до місця відбування покарання в порядку, встановленому для засуджених до позбавлення волі (ч. 4 ст. 57). У разі неприбуття засудженого до місця відбування покарання органом внутрішніх справ за поданням кримінально-виконавчої інспекції оголошується його розшук. Після затримання засуджений направляється до місця відбування покарання в порядку, встановленому для засуджених до позбавлення волі (ч. 5 ст. 57). Чи доцільно буде після цього тримати таких осіб у виправних центрах? Скільки правопорушень, а можливо і злочинів вчинять ці особи в умовах відсутності суворого режиму і належних умов ізоляції. Тому, автор вважає, що після розшуку і затримання засуджених до обмеження волі у разі неявки їх у випрані центри без поважних причин адміністрація кримінально-виконавчої інспекції повинна направляти в суд мотивоване подання про заміну обмеження волі на позбавлення волі. Вважається, що дані заходи будуть направлені на формування у засуджених дисципліни і належної правосвідомості. Вони будуть сприяти виробленню у них ставлення до обмеження волі як до певної привілеї і створен-

ню відчуття тієї довіри, яку їм виявили держава і суспільство. Крім цього, вони будуть виступати при виконанні кримінальних покарань як елементи виховного характеру.

Література:

1. Інструкція про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань: Затв. наказ. Держ. департ. України з питань виконання покарань, МВС України від 19 грудня 2003 р. №270/1560 // Офіційний вісник України. – 2004. – №2. – Ч. 1-2. – Ст. 90.

2. Козлов А. П. Ограничение свободы – новый вид наказания // Актуальные проблемы правоприменительной практики в связи с принятием нового Уголовного кодекса Российской Федерации. – Красноярск, 1996.

3. Кримінально-виконавчий кодекс України: прийн. 11 липня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – №33. – Ст. 1767.

4. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: 2-ге вид., переробл. та доповн. / Відп. ред. С. С. Яценко. – К.: А.С.К., 2002. – 986 с.

5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: 3-тє вид., переробл. та доповн. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2004. – 1056 с.

6. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: Затв. наказ. Держ. департ. України з питань виконання покарань від 25 грудня 2003 р. №275 // Офіційний вісник України. – 2003. – №52. – Ст. 2898.

7. Хирш Э. Ф. Прошлое и будущее преступления: заслуженность наказания и опасность преступника при вынесении приговора // Общественные науки за рубежом. Сер. 4: Гос-во и право. – 1988. – №3.

ПРАВО НА РІВНІ ПРАВА ТА МОЖЛИВОСТІ: СУЧАСНІ СТАНДАРТИ РАДИ ЄВРОПИ І ЮРИДИЧНА ПРАКТИКА В УКРАЇНІ

Н. Б. Болотіна,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Київського юридичного інституту МВС,
кандидат юридичних наук, доцент;

М. М. Феськов,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Київського юридичного інституту МВС,
кандидат юридичних наук

Упровадження міжнародних стандартів набуло практичного значення для України. Це зумовлено підготовкою проекту нового Трудового кодексу України, який має відповідати загальновизнаним міжнародним співтовариством правам і принципам у світі праці. Проблеми законодавчого забезпечення принципу рівності, зокрема чоловіків і жінок, досліджувалися М. Бурменським, В. М. Венедиктовою, І. Лаврінчук, Т. Мельник, А. Олійник, С. Поленіною [1] та іншими вченими, вони були предметом багатьох науково-практичних конференцій [2]. Водночас залишаються недослідженими проблеми комплексного підходу до проблеми рівності, що випливає з міжнародних актів. Мета цієї роботи – прослідкувати становлення та розвиток проблеми рівності прав і можливостей стосовно сфери трудового законодавства, встановлення відповідності національного законодавства сучасним європейським міжнародним стандартам.

Рада Європи наполегливо упроваджує в юридичну практику принцип рівності серед жінок і чоловіків. Провідне значення щодо цього має Конвенція Ради Європи про захист прав людини та основних свобод від 4 листопада 1950 р. На регіональному рівні вона закріпила положення, згідно з яким користування правами та свободами, викладеними у цій Конвенції, забезпечується без будь-якої дискримінації за ознаками статі, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або іншими ознаками (ст. 14). Ратифікація Україною цієї Конвенції у 1997 р. [3] мала велике значення в утвердженні принципу недискримінації, в тому числі за ознакою статі.

У подальшому принцип недискримінації за ознакою статі піддавався спеціальній регламентації. Декларація Ради Європи про рівність жінок та чоловіків від 16 листопада 1988 р. встановила такий перелік напрямів ствердження рівного статусу, що будь-яким чином відбивається на рівних можливостях обох статей у здійсненні професійної діяльності: захист особистих прав; участь у по-

літичному, економічному, соціальному та культурному житті; доступ до державних посад усіх рівнів; доступ до освіти і свободу у виборі початкової та подальшої загальноосвітньої, професійної підготовки; права у подружньому житті; викорінення насильства у сім'ї та суспільстві; права й обов'язки стосовно дітей; доступ до всіх професій, зайнятість роботою та заробітна плата; сприяння економічній незалежності; доступ до інформації (п. VI).

2 травня 1996 року Україною при вступі до Ради Європи було підписано Європейську соціальну хартію (Турін, 1961 р.) – головний міжнародний акт Ради Європи у сфері забезпечення соціальних та економічних прав, а 7 травня 1999 р. підписано Європейську соціальну хартію (переглянуту). Україна зобов'язалася вивчати Хартію з метою її подальшої ратифікації і, разом з тим, проводити політику, відповідно до принципів цього документа. Справа з ратифікацією Хартії затягнулася, оскільки забезпечення соціальних прав – це складна проблема для будь-якої держави. І лише у 2002 році відбулися зрушення у цьому питанні. Серед зобов'язань, які на себе взяли сторони Генеральної угоди на 2002–2003 роки, підписаної 16 січня 2002 р. між Кабінетом Міністрів України та Конфедерацією роботодавців України і всеукраїнськими профспілками та профоб'єднаннями України, є й зобов'язання з участю профспілок у грудні 2002 року розглянути питання щодо ратифікації серед інших міжнародних актів Європейської соціальної хартії (п. 4.6 Генеральної угоди). Підготовка проекту нового Трудового кодексу України, у свою чергу, поставила на порядок денний потребу визначитися із обов'язковістю для України європейських соціальних стандартів.

У червні 2003 року у комітеті Верховної Ради України відбулося обговорення проекту Закону України "Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)". Серед положень Хартії, обов'язкових при ратифікації, важливе місце належить статті 20, яка передбачає право на рівні можливості та рівне ставлення при вирішенні питань щодо працевлаштування та вибору професії без дискримінації за ознакою статі. За змістом цієї статті договірні Сторони мають взяти зобов'язання визнати це право і вжити відповідних заходів для забезпечення його застосування або сприяння його застосуванню у таких галузях, як працевлаштування, захист від звільнення та професійна реадаптація; професійна орієнтація, підготовка, перепідготовка та перекваліфікація; умови працевлаштування і праці, включаючи винагороду, професійне зростання, просування по службі.

Правову базу можливості ратифікації ст. 20 Хартії утворюють положення Конституції України та зобов'язання, які взяла на себе Україна за міжнародними актами. На теперішній час Україною ратифіковано: Конвенцію ООН "Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок" 1979 р. (ратифікована 29 грудня 1980 р.); Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1996 р. (ратифікований 18 вересня 1973р.); Конвенції МОП: № 45 "Про застосування праці жінок на підземних роботах у будь-яких шахтах" 1935 р. (ратифіковано 30 червня 1961р.), № 100 "Про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю рівної цінності" 1951 р. (ратифіковано 9 червня 1956 р.), № 111 "Про дискримінацію в

галузі праці і занять" 1958 р. (ратифіковано 30 червня 1958 р.), № 156 "Про рівне ставлення і рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками" 1981 р. (ратифіковано 22 жовтня 1999 р.).

За часів Радянського Союзу, відповідно до Конвенцій МОП, з метою охорони праці жінок була розроблена система пільг і спеціальних обмежень стосовно характеру праці та видів трудової діяльності, які були перенесені в нову Конституцію України та галузеве законодавство. З метою захисту рівності конституційних прав і свобод громадян за ознакою статі ст. 24 Конституції України встановлює для громадян України рівні права і свободи без будь-яких привілеїв чи обмежень та гарантує створення умов, які надають жінкам можливість поєднувати працю з материнством. Разом з тим, частина 3 цієї статті та частина 5 ст. 43 Конституції України передбачають спеціальні заходи стосовно охорони праці і здоров'я жінок.

Проте, аналізуючи ці конституційні положення на предмет їх відповідності стандартам Ради Європи, зокрема Європейської соціальної хартії (переглянутої), слід взяти до уваги нові тенденції розуміння поняття "право на рівні можливості та рівне ставлення", яке склалося в сучасних умовах на світовому рівні і відобразилося в нових європейських міжнародних актах.

Наприкінці 90-х років XX століття намітилася тенденція у законодавстві зарубіжних країн щодо ліквідації гарантій для жінок при використанні їх роботи на важких і шкідливих роботах, на роботах у нічний час, надурочних роботах. Це пов'язується з гендерним рухом, представники якого вимагають забезпечення рівності між чоловіками і жінками, аргументуючи це тим, що низка обмежень у законодавстві щодо застосування праці жінок розвиває у них почуття неповноцінності і позбавляє їх рівних можливостей у доступі до джерел існування. Процес руйнування системи правової охорони праці жінок, що склався історично, найбільше зачепив США, де більшість законів про охорону праці жінок визнані недійсними. В США більшість актів щодо спеціальної охорони жіночої праці визнано судами такими, що суперечать законам про заборону дискримінації за ознакою статі.

У скандинавських країнах, за словами шведського юриста Р. Нільсена, "чинне законодавство характеризується майже повною відсутністю спеціальних норм по охороні праці жінок" [4]. Об'єднане Королівство було змушене денонсувати п. 4 ст. 8 Європейської соціальної хартії 1961 року "Права працюючих жінок на охорону" на тій підставі, що його положення не відповідають вимогам часу, носять дискримінаційний характер і можуть обмежити можливості працевлаштування жінок у деяких галузях. За подібними підставами підпункт "b" п. 4 ст. 8 Європейської соціальної хартії 1961 р. денонсувала й Іспанія [5].

Цей процес зачепив й акти Міжнародної організації праці. Деякі з країн Європейського Союзу денонсували Конвенцію МОП № 89 про нічну працю жінок 1948 р. (переглянуту) і протокол 1990 р., оскільки відповідні положення суперечать принципу рівності поводження чоловіків і жінок, проголошеному Директивою Ради № 76/207 від 09.02.76 р. про застосування принципу рівності

чоловіків і жінок при прийнятті на роботу, у професійному навчанні, просуванні по службі та визначенні умов праці [6].

Спеціалісти передбачають, що таке законодавство взагалі зникне в розвинених країнах у XXI столітті. Водночас зараз у МОП відбувається перегляд цих стандартів, спостерігається тенденція до перегляду тих пільг, які існували з 20–30 років [7].

Нове бачення змісту принципу рівності чоловіків та жінок відобразилося й у Європейській соціальній хартії (переглянутій). По-перше, це проявилося у встановленні нової спеціальної статті 20 "Право на рівні можливості і рівне поводження у сфері зайнятості без дискримінації за ознаками статі". По-друге, Переглянута Хартія змінила акценти щодо охорони праці жінок порівняно із попереднім варіантом Хартії. Концептуально було здійснено відхід від принципу охорони праці за статевою ознакою на користь принципу охорони праці материнства та батьківства і працівників із сімейними обов'язками. Якщо Хартія 1961 р. передбачала необхідність встановлювати норми щодо охорони праці усіх жінок, то Переглянута хартія вимагає заборонити застосування праці лише вагітних жінок і жінок, які годують грудьми, на підземних роботах і на всіх інших небезпечних, шкідливих або важких роботах і вжити необхідних заходів для захисту їхніх трудових прав. Під час перегляду Європейської соціальної хартії було встановлено нову назву статті 8 – "Права трудящих жінок на охорону материнства", а з тексту ст. 8 було виключено пункт 4, який встановлював заборону щодо використання праці жінок на підземних роботах та на всіх інших роботах, які протипоказані жінкам у зв'язку із небезпечними, шкідливими або важкими умовами праці. Поряд із цим стаття 3 Переглянутої Хартії вимагає забезпечення права усіх працівників (жінок і чоловіків) на безпечні та здорові умови праці.

В Україні трудове законодавство поки що не змінюється у напрямку скасування гарантій у сфері охорони праці жінок. Насправді ж, слід визнати, що наявність деяких заборон, встановлених як гарантія для жінок, дійсно обертається обмеженням доступу жінки до праці, а відтак і до отримання певного доходу. Як свідчить практика, на шкідливих підприємствах, у відповідь на дії адміністрації щодо вивільнення працівниць-жінок, мають місце протести та скарги від таких працівниць, які наполягають на продовженні роботи з тим, щоб набути відповідний пільговий стаж для пенсії, мати додаткові відпустки, підвищену оплату. Особливої ваги розв'язання цієї проблеми має в сучасних умовах, коли трапляються непоодинокі випадки простоїв підприємств, а також це питання стоїть гостро у тих місцевостях, де обмежена кількість робочих місць. Неповна зайнятість або безробіття шкодять здоров'ю більше, ніж та робота, яка за нормативними актами визнана шкідливою. За умови ратифікації Хартії Верховною Радою України, очевидно має бути врахований новий підхід до проблеми рівності незалежно від статі у чинному національному законодавстві.

Враховуючи вищевикладені аспекти права на рівні можливості та рівне ставлення при вирішенні питань щодо працевлаштування та професії без дискримінації за ознакою статі, можна дійти таких висновків.

Ст. 2 Конвенції МОП № 45 (1935 р.), яка встановлює, що жодна особа жіночої статі, незалежно від віку, не може використовуватися на підземних роботах в шахтах, суперечить правам та принципам ст. 20 Хартії і потребує денонсації.

Окремі положення ч. 3 ст. 24 та ч. 5 ст. 43 Конституції України, які встановлюють необхідність спеціальних заходів стосовно охорони праці і здоров'я жінок, не відповідають принципу рівних можливостей та рівного ставлення щодо працевлаштування та праці без дискримінації за ознакою статі, який закріплено в ст. 20 Хартії та ст. 3 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Для усунення виявлених протиріч та приведення положень Конституції України у відповідність із стандартами Ради Європи доцільно внести відповідні зміни у ст. 43 Конституції України. Зокрема, частину 5 ст. 43 Конституції України викласти в такій редакції: "Використання праці неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється", виключивши таку заборону стосовно жінок.

Враховуючи те, що положення Конституції України та міжнародних актів встановлюють лише стандарти самого права рівності чоловіків та жінок, особливу увагу набувають норми галузевого законодавства, які повинні забезпечити їх гарантіями рівних можливостей. Саме у галузевому законодавстві знаходять своє закріплення гарантії щодо забезпечення соціальних прав людини і громадянина в Україні.

До норм загального законодавства в першу чергу потрібно віднести Закон України "Про зайнятість населення". Стаття 3 цього закону до основних принципів державної політики зайнятості відносить забезпечення рівних можливостей усім громадянам, незалежно від статі, в реалізації права на вільний вибір діяльності, відповідно до здібностей та професійної підготовки з урахуванням особистих інтересів і суспільних потреб. Не менш важливі положення закріплені і у КЗпП України. Зокрема, ст. 2-1 встановлює рівність трудових прав усіх громадян незалежно від статі, а стаття 22 забороняє пряме або непряме обмеження прав чи встановлення прямих або непрямих переваг при укладанні, зміні та припиненні трудового договору залежно від статі.

Проте, якщо ці положення загального законодавства відповідають Конституції України і міжнародним стандартам, зокрема ст. 20 Хартії, цього не можна стверджувати стосовно Закону України "Про оплату праці". Недивлячись на те, що світовий досвід переконливо свідчить, що дискримінація за ознаками статі в галузі праці частіше за все зустрічається саме в питаннях оплати праці, ст. 21 Закону України "Про оплату праці" встановлює лише заборону на будь-яке зниження розмірів оплати праці залежно від статі. Таким чином, трудове законодавство України, фактично не закріплює права працівників, чоловіків та жінок, на рівну плату за працю рівної цінності. Саме в такій редакції, як це викладено в ст. 4 Хартії, пункті 2 ст. 23 Загальної декларації прав людини, ст. 7 Міжнародного Пакту про економічні, соціальні та культурні права, – ця норма повинна бути сформульована в національному законодавстві. Частину 3 ст. 21 Закону України "Про оплату праці" доцільно викласти в редакції п. 2 ст. 23 Загальної декларації прав

людини, а саме: "Кожна людина без будь-якої дискримінації має право на рівну оплату за рівну працю".

Про актуальність закріплення антидискримінаційних положень щодо оплати праці свідчить те, що середня заробітна плата жінок в Україні у 1999 р. складала 72,4% заробітної плати чоловіків. У жодній із галузей заробітки жінок не перевищують заробітків чоловіків [8].

В інших нормативних актах загального законодавства, яке поширюється на всі категорії працівників, норми, що встановлюють право на рівні можливості та рівне ставлення щодо працевлаштування та праці без дискримінації за ознакою статі відсутні. Більше того, деякі законодавчі акти загального законодавства, розвинувши положення Конституції України щодо необхідності спеціальних заходів стосовно охорони праці і здоров'я жінок, встановлюють заборони й обмеження для реалізації ними права на вільний вибір праці. Так, ст. 174 КЗпП України та ст. 10 Закону України "Про охорону праці" забороняють застосування праці жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці. Забороняється також залучення жінок до підіймання і переміщення предметів, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Крім того, ст. 175 КЗпП обмежує можливість залучення жінок до робіт у нічний час. Дані положення суперечать принципу рівних можливостей та рівного ставлення при вирішенні питань щодо працевлаштування та професії без дискримінації за ознакою статі, що закріплений в пунктах "а" і "с" ст. 20 Хартії та ст. 3 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок.

Законодавство України про відпустки також є недосконалим в аспекті дотримання принципу гендерної рівності. Недивлячись на певні поступки, в цілому соціальні відпустки зорієнтовані на жінку, це свідчить, що трудове законодавство створює перепони чоловікам у здійсненні батьківських і сімейних обов'язків. Зокрема принципу рівності суперечить ст.182 КЗпП України та ст.17 Закону України "Про відпустки", які передбачають право на післяпологову відпустку лише для жінок, які усиновили дітей безпосередньо з пологового будинку. Виходячи із змісту ст. 20 Хартії, така відпустка повинна надаватися й чоловікам, які зробили таке усиновлення.

Враховуючи викладене, доцільно у ст. 174 КЗпП України передбачити переліки робіт, які можуть виконуватися працівниками лише певної статі з відповідною забороною залучення осіб протилежної статі. Перелік таких видів робіт має бути затверджений Кабінетом Міністрів України.

З огляду на те, що ст. 2 Конвенції МОП №45 (1935 р.) "Про застосування праці жінок на підземних роботах у будь-яких шахтах", яка була ратифікована УРСР у 1961 р., прийшла у суперечність із вимогами Хартії, очевидно необхідно поставити питання про денонсацію ст. 2 згаданої Конвенції.

Зовсім не врегульовані питання щодо заборони дискримінації за ознакою статі в законодавчих актах, що спрямовані на регулювання трудових відносин окремих категорій працівників, зокрема державних службовців, суддів, прокурорів тощо.

Пункти "b" і "d" ст. 20 Хартії встановлюють необхідність забезпечення права на рівні можливості та рівне ставлення без дискримінації за ознакою статі у питаннях професійного зростання, включаючи просування по службі, яке здебільшого не може обійтись без професійної орієнтації, підготовки, перепідготовки та перекваліфікації кадрів.

Зобов'язання, що викладені в пунктах в b" і "d" ст. 20 Хартії, відповідають вимогам конвенції МОП №142 (1975 р.) "Про професійну орієнтацію та професійну підготовку в галузі розвитку людських ресурсів".

Норми Конституції України та Закону України "Про освіту", статті 40 та 41 якого регламентують можливість для громадян України за допомогою професійно-технічної освіти здобути професію, пройти перепідготовку, підвищення професійної кваліфікації, відповідають вимогам Хартії.

Проте, окремі Закони та нормативні акти України встановлюють соціальні обмеження щодо забезпечення рівних можливостей професійної підготовки чоловіків та жінок без дискримінації за ознакою статі. Так, ст. 5 Закону України "Про професійно-технічну освіту" (1998) передбачає можливість обмеження права на здобуття професійно-технічної освіти за показниками професійної придатності, що визначається Кабінетом Міністрів України. Відповідно до цієї статті 2 квітня 1998 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову №450 "Про затвердження тимчасового державного переліку професій з підготовки кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах". Згідно з цим переліком особи жіночої статі не мають права на здобуття професійно-технічної освіти за певними професіями. Так, наприклад, жінки не мають права отримати професію майстра з контрольно-вимірювальних приладів та автоматики, майстра з ліфтів тощо.

Аналогічні обмеження щодо права на рівні можливості та рівне ставлення без дискримінації за ознакою статі встановлені і для отримання професійної підготовки за допомогою виробничого навчання. Так, пункт 3.2 "Положення про професійне навчання кадрів на виробництві" передбачає, що підготовка робітників із числа жінок або неповнолітніх громадян здійснюється лише за професіями, а також для робіт, на яких дозволяється використання їх праці. Роботи, на яких не можна використовувати працю жінок, визначається переліком важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок, затвердженим наказом Міністерства охорони здоров'я України від 29 грудня 1993 р. № 256 [9]. Цей перелік містить біля 500 професій у різних галузях праці. Водночас не всі роботи з цього переліку мають "чоловіче" призначення. Перелік доцільно переглянути в аспекті забезпечення гендерної рівності.

Таким чином пільги та переваги, що встановлені в галузевому законодавстві обертаються обмеженням доступу жінок до професійної підготовки і в кінцевому результаті вільного доступу до праці. Згідно з офіційною статистикою кількість безробітних жінок становить 400 тис. [10].

Не менш актуальним є питання рівного ставлення без дискримінації за ознакою статі щодо професійного зростання та просування по службі. На думку

Н. Орлової, розбіжність між конкурентноздатністю чоловіків і жінок напряму залежить від рівня їх освіти і кваліфікації [11]. Проте, незважаючи на те, що серед працюючих жінок 40% мають вищу або середню спеціальну освіту, тоді як серед чоловіків цей показник ледь перевищує 30 відсотків [12], вони не можуть на рівних конкурувати на ринку праці з чоловіками. Значною мірою це пов'язано з тим, що жінки мають менше можливостей для підвищення своєї кваліфікації упродовж трудової діяльності. Так, протягом 1999 року підвищили кваліфікацію 6,6% чоловіків, зайнятих в усіх галузях економіки, і лише 5,2% жінок. Це, безумовно, відбивається на просуванні їх по службі, знижує конкурентоспроможність, оскільки професійні знання швидко застарівають, а оволодіти новими технологіями вони не мають можливості.

У КЗпП України при визначенні обов'язку роботодавця забезпечити можливість працівникам підвищувати кваліфікацію із збереженням заробітної плати необхідно передбачити окрему норму щодо забезпечення такої можливості для працівників із сімейними обов'язками. Відмова у наданні такої можливості має бути оформлена у письмовій формі, щоб надати можливість судового оскарження. Такий підхід буде відповідати принципу рівності чоловіків і жінок.

Актуальними залишаються питання забезпечення державних гарантій гендерної рівності при прийомі на роботу і укладенні трудового договору.

При прийомі на роботу протягом багатьох століть переважала суб'єктивна оцінка наймача в оцінюванні трудових здібностей, ділових якостей працівника, що часто виражалося у прямій дискримінації працівника, який наймався. До середини 20 століття наймач був обмежений лише положеннями, що стосуються охорони праці жінок і молоді у відношенні мінімального віку прийому на роботу, забороною залучати жінок, підлітків до небезпечних і шкідливих для здоров'я робіт. В наступні десятиліття з'явилися положення щодо заборони дискримінації при наймі на роботу [13].

Для України актуальність цього питання стала особливо гостро відчуватися з її вступом на шлях ринкових перетворень. Останнім часом відмічається збільшення порушень трудових прав громадян, у тому числі при прийомі на роботу. Одним з напрямків таких порушень є захист працівників стосовно збору, зберігання, обробки і використання інформації про працівників. Така інформація може стосуватися поглядів, політичної належності, особистого, зокрема інтимного життя, родинних та дружніх відносин, і використовуватись на шкоду працівнику, ускладнювати реалізацію його трудових прав, дискримінувати, принижувати людську гідність. В зарубіжних раїнах прийнято значне соціально захисне законодавство у цій сфері. Зокрема, передбачено звернення працівника до суду зі скаргою на дискримінацію при наймі на роботу, але тягар доказування наявності дискримінації здебільшого лежить на позивачеві. З недавнього часу тягар доказування невинуватості у випадках скарги працівника на дискримінацію при наймі на роботу в деяких країнах (наприклад, США) було покладено на роботодавця.

При встановленні факту дискримінації суд може накласти на підприємця відшкодування нанесеної шкоди (в тому числі і моральної), а може зобов'язати

наймача прийняти на роботу особу, якій було незаконно відмовлено в наймі. У законодавстві України ці питання розроблені недостатньо. Недивлячись на існування відповідних норм у КЗпП, як відомо, в Україні при прийманні на роботу досі застосуються анкети, форма яких була вироблена ще за часів СРСР, де саме і відображені вимоги щодо надання даних, більшість із яких можна вважати вторгненням у приватне життя особи, зокрема, збереглася графа "національна належність", "походження", "перебування за кордоном", "притягнення до кримінальної відповідальності", в тому числі не тільки близьких, а й далеких родичів тощо. Щодо факту вагітності жінки, то хоча офіційно таких даних не вимагається, але ж загальновідомо, що й це питання "вивчається" роботодавцем, і при найменшій підозрі на наявність вагітності можна з впевненістю сказати, що роботодавець знайде інші причини для відмови у прийнятті на роботу.

Згідно з Конституцією України і КЗпП заборонена необґрунтована відмова в прийомі на роботу. Саме поняття "необґрунтованої відмови" не розкрито в законі, це є суттєвий недолік. Недостатньо регламентовано й питання щодо дискримінаційних ознак. Стаття 22 КЗпП містить такий перелік, це будь-яке пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих переваг при укладенні, зміні і припиненні трудового договору залежно від походження, соціального чи майнового стану, расової чи національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства в профспілках чи іншому об'єднанні громадян, роду і характеру занять, місця проживання. Зауважимо, що цей перелік має бути відкритим з тим, щоб наперед передбачити випадки непрямої дискримінації. Саме у такий спосіб проблема дискримінацій розуміється Європейським судом з прав людини.

Незаконна відмова у прийнятті на роботу може бути оскаржена в суді. Пленум Верховного Суду України роз'яснив, що суди розглядають позови про укладення трудових договорів не тільки у випадках, коли власник зобов'язаний був укласти трудовий договір (наприклад, з молодими спеціалістами, інвалідами тощо), а також, коли особа вважає, що їй було відмовлено в укладенні трудового договору всупереч гарантіям, передбаченим ст. 22 КЗпП (п. 4 постанови № 15 Пленуму Верховного Суду України від 25 травня 1998 року).

У законодавстві України визначено перелік документів, які працівник зобов'язаний пред'явити при укладанні трудового договору: паспорт або інший документ, який посвідчує його особу, трудову книжку, а у випадках передбачених законодавством, – також документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), про стан здоров'я. Заборонено вимагати відомості про партійну, національну належність, походження, відомості про прописку і документи, пред'явлення яких не передбачено законодавством. На підприємствах, в установах, організаціях державної форми власності ці вимоги переважно виконуються. Однак, з практики відомо, що при влаштуванні до приватного роботодавця працівникові пропонують подати значно ширший "набір" документів, у томі числі характеристики, рекомендації, зобов'язання тощо.

На практиці застосовується цілий "букет" вимог, що ставляться до кандидатів. Часто в об'явах про прийом на роботу зустрічається вимога щодо статі,

віку, зовнішності. Ми бачимо відкриту дискримінацію прав працівників. Особливо вразливою категорією працівників є жінки. Це виражається у тому, що на роботу більш охоче беруть чоловіків. Причини небажання брати на роботу жінок різні – це й обтяжливість дітьми, і позиція про те, що жінка не здатна тверезо і адекватно мислити. Україна ратифікувала Конвенцію МОП № 100 про рівну оплату праці жінок і чоловіків за рівноцінну працю, однак практика свідчить, що цей вид дискримінації є самим розповсюдженим, оскільки фактично жінки отримують меншу зарплату, ніж чоловіки.

При укладенні трудового договору сторонами може бути передбачено випробування з метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається. В КЗпП не регламентується процедура оцінки працівника, хоча у цьому є потреба. В проекті нового Трудового кодексу України доцільно встановити норму, яка б конкретизувала питання про те, які саме відомості щодо особистості працівника мають відношення до його професійних якостей, отже, їх можна збирати, вивчати, а які дані – не відносяться, тому їх збір, зберігання і обробка є вторгненням в особисте життя особи, і, отже, – незаконними.

Залишаються не визначеними на рівні закону межі права роботодавця щодо застосуванні тестів, строків випробування. Доцільно передбачити обов'язки власника повідомити працівникові, чи він витримав випробування. При цьому звільнення за результатами випробування повинно бути віднесено до звільнень з ініціативи власника з відповідним порядком.

Ці й інші законодавчі прогалини стосовно оцінки працівника при прийомі на роботу повинні бути належним чином заповнені, тим більше що Україна знаходиться в процесі інтегрування в європейське співтовариство і має привести своє законодавство у відповідність із загальновизнаними міжнародними стандартами.

Не можна оминути й документ, прийнятий Європейським Союзом в грудні 2000 року на Ніццькому самміті, – Хартію основних прав ЄС, в якій закладено деякі нові принципи щодо механізму забезпечення прав людини. Це стосується й права на рівні можливості незалежно від статі. Новели Хартії полягають у тому, що на відміну від практики Ради Європи і ОНН щодо розрізнення різних категорій прав і закріплення їх в окремих міжнародних актах, Європейський Союз застосував єдиний підхід до захисту основних прав людини.

Література:

1. Мельник Т. М. Гендерна політика в Україні. – К.: Логос, 1999; Мельник Т. М. Гендерна експертиза українського законодавства. – К.: Логос, 2001; Лавринчук І. П. Трудове законодавство України: Гендерна експертиза. – К., 2001; Болотіна Н. Б. Соціальне законодавство України: Гендерна експертиза. – К., 2001; Венедиктова В. М. Роль гендерної політики держави в кодифікації трудового законодавства України // Актуальні проблеми науки трудового права в сучасних умовах ринкової економіки. – Х., 2003. – С. 17–19.

2. Рівність жінок і чоловіків в Україні: правові аспекти: Матеріали Міжнародної науково–практичної конференції 20–21 листопада 2000 р. – К., 2001.

3. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, першого протоколу та протоколів №2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997 р. №476/97–ВР (із змін. від 24.03.1999 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – №40. – Ст. 263; Там же. – 1999. – №22–23. – Ст. 197.

4. International Labour Review. – 1980. – № 1-2. – P. 39.

5. Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. – М.: Изд-во МНИМП, 1998. – С.514–515.

6. Чанишева Г. Вплив міжнародних трудових норм на розвиток трудового права України (окремі питання) // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 5. – С. 69.

7. Бурменский М. Международно-правовые предпосылки реформирования украинского законодательства // Рівність жінок і чоловіків в Україні: правові аспекти: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Україна, Київ, 20-21 листопада 2000 р. – К., 2001. – С. 84.

8. Україна: П'ять років після Пекіну / Звіт про виконання в Україні положень Пекінської декларації та платформи дій, схвалених Четвертою Всесвітньою конференцією із становища жінок (1995–2000). – К.: ПРООН, 2001. – С. 33–34.

9. Перелік важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок: Затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 29 грудня 1993 р. № 256 // Законодавство України про охорону праці: У 3-х т. – К., 1995. – Т. 3. – С. 32.

10. Жінкам – рівні права // Урядовий кур'єр. – 2001. – 23 травня.

11. Орлова Н. Продуктивна зайнятість в умовах радикальних змін у діяльності ринків праці в деяких країнах ОЕСР // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 7. – С. 36.

12. Праця і зарплата. – 2002. – № 11.

13. Киселев И.Я. Зарубежное трудовое право. – М., 1998. – С.68.

ПРО ПОНЯТТЯ ФІНАНСОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

О. А. Музика,
молодший науковий співробітник
Науково-дослідного інституту фінансового права
Національної академії державної податкової служби України

Протягом останнього десятиліття з'являються наукові праці, в яких обґрунтовується наявність нових видів юридичної відповідальності, зокрема, фінансової [1]. Самостійність виду юридичної відповідальності залежить від самостійності галузі права і виду правопорушення. В сучасних умовах розвитку права українські та російські вчені-юристи – фахівці в галузі фінансового права – не ставлять під сумнів той факт, що фінансове право є самостійною публічною галуззю права, яка регулює публічні відносини [2].

Фінансова відповідальність уже сформувалася об'єктивно (хоча і не знайшла ще свого нормативного визначення, а на доктринальному рівні точаться гострі дискусії з цього питання). Чинне вітчизняне законодавство прямо не вказує на існування фінансової відповідальності, однак про її наявність свідчать, зокрема, норми Закону України від 21 грудня 2000 р. "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами", Бюджетного кодексу України.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб на основі досягнень юридичної науки, аналізу чинного законодавства дослідити правову природу фінансової відповідальності. Відповідно до поставленої мети вирішуються такі завдання, як аналіз окремих нормативно-правових актів, які стосуються фінансової відповідальності; відмежування її від інших суміжних видів юридичної відповідальності; визначення поняття "фінансова відповідальність".

Важливою ознакою будь-якого виду юридичної відповідальності є її тісний зв'язок із правом і державним примусом. Зважаючи на це, юридичну відповідальність досить часто розглядають як стан таких правовідносин, коли держава має право застосувати певні заходи примусу до суб'єктів, котрі вчинили правопорушення і зобов'язані понести певні втрати, чи до яких будуть застосовані якісь обмеження (майнового чи/та особистого характеру), передбачені санкціями правових норм. При цьому не слід ототожнювати юридичну відповідальність і державний примус. Слушно з цього приводу зазначає І. А. Сікорська: заходи державного примусу, що мають місце у сфері фінансів, можуть відрізнятися як за масштабами застосування, так і за силою впливу, а також мають специфічний (оперативний) порядок реагування на порушення фінансового законодавства. Для забезпечення державно-примусового характеру у сфері фінансових правовідносин можуть застосовуватися заходи превентивного (запобіжного) характеру та заходи відповідальності за порушення фінансово-правових норм (у т. ч. фінансова відповідальність) [3, с. 94].

На думку Д. О. Гетманцева, обґрунтування фінансової відповідальності, як окремого виду юридичної відповідальності, базується, перш за все, на розумінні юридичної відповідальності як певних правовідносин [4].

Вважаємо, що відповідальність, зокрема, фінансову, не можна визначати і розглядати як стан правовідносин. Відповідальність лише настає та реалізується у межах правовідносин, що виникають у зв'язку із вчиненням правопорушення, на підставі прийняття уповноваженим органом від імені держави рішення (акта індивідуального застосування), між державою та особою (правопорушником), змістом якого є застосування до правопорушника заходів державного примусу, передбачених правовими санкціями. Окрім цього, може бути таке, що правовідносини виникли на підставі діяння, що містить ознаки фінансового правопорушення, а відповідальності немає (наприклад, не встановлений суб'єкт цього правопорушення або він не досяг віку, з якого можна нести відповідальність за вчинення цього правопорушення, або ця особа є неосудною).

За порушення у сфері фінансової діяльності держави та органів місцевого самоврядування вітчизняне законодавство передбачає притягнення винної особи до різних видів юридичної відповідальності, серед яких особливе місце відведене, зокрема, кримінальній та адміністративній відповідальності.

Так, кримінальна відповідальність настає за скоєні злочини, склади яких передбачені в Кримінальному кодексі України (наприклад, статтями 210–212). Адміністративна відповідальність настає за посягання на суспільні відносини, що пов'язані із державним управлінням і засновані на відносинах влади та підпорядкування (наприклад, статті 164^{11}, 164^{12}, 165^{1}, 165^{2} Кодексу України про адміністративні правопорушення, далі – КУпАП).

Розрізняють позитивну та ретроспективну (негативну) юридичну відповідальність. Ретроспективна юридична відповідальність настає за вчинення конкретного правопорушення, тому для визначення фінансової відповідальності та відмежування її від інших видів юридичної відповідальності необхідно приділити увагу визначенню фінансового правопорушення. *Фінансове правопорушення* – це протиправне, винне діяння (дія або бездіяльність), що посягає на встановлений державою порядок здійснення фінансової діяльності і викликає застосування відповідних санкцій, у тому числі і фінансових [5].

Для притягнення особи до фінансової відповідальності необхідно аби мав місце склад фінансового правопорушення – встановлена у праві сукупність ознак, за наявності яких діяння є фінансовим правопорушенням. До елементів складу правопорушення належать: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт і суб'єктивна сторона правопорушення[1].

Фінансове правопорушення, як стверджує І. А. Сікорська, можна розуміти у двох значеннях: вузькому та широкому. Так, у першому значенні фінансове правопорушення розглядається як фактична підстава фінансової відповідальності. Втім, за діяння, які полягають у порушенні встановленого фінансово-правовими нормами порядку мобілізації, розподілу та використання централізованих і децентралізованих фондів коштів, можуть застосовуватися інші заходи впливу, а саме: адміністративна і кримінальна відповідальність. У наведеному

[1] Зазначимо, що у межах даної статті ми не розглядатимемо детально всі зазначені елементи, оскільки це є предметом самостійного дослідження.

випадку йдеться про фінансове правопорушення у широкому значенні, яке є узагальнюючим поняттям, оскільки воно об'єднує в собі протиправні діяння, що мають ознаки адміністративних проступків, злочинів чи безпосередньо фінансових правопорушень. Вважають, що у широкому розумінні фінансове правопорушення доцільніше називати правопорушенням у фінансовій сфері, яке буде узагальнюючим поняттям [3, с. 99].

Заходи фінансової відповідальності тягнуть для правопорушника певні негативні наслідки майнового характеру. Формально подібне викликане тим, що санкції фінансово-правових норм мають майновий характер, отже, вони впливають на економічні інтереси правопорушника. На думку російських вчених, зокрема, В. М. Малиновської та М. В. Карасьової, це зумовлено прагненням держави насамперед відшкодувати фінансові збитки, спричинені фінансовим правопорушенням, а також покарати винну особу, але у формі, що притаманна фінансово-правовому регулюванню, а саме у грошовій формі. У зв'язку із цим фінансова відповідальність є різновидом майнової (правовідновлювальної) відповідальності, яку можна порівняти із цивільно-правовою [6].

Специфіка фінансової відповідальності полягає в тому, що рішення про накладення фінансових санкцій може бути прийняте як державним органом, так і у визначених законом випадках самим правопорушником. Наприклад, при виявленні помилки в обчисленні податку порушник ще до початку перевірки відповідним органом державної податкової служби може самостійно донарахувати суми податку та сплатити пеню в розмірі 120% облікової ставки НБУ, що, в свою чергу, буде підставою для звільнення платника від накладення на нього штрафів державними органами.

Фінансова відповідальність має на меті: покарання правопорушника, відновлення суспільних відносин, створення стану впорядкованості, динамічності, врегульованності суспільних відносин, виправлення правопорушника, недопущення вчинення правопорушень. Виходячи із характеру впливу, способів здійснення та мети фінансової відповідальності, її функції можна поділити на: каральну, превентивну, відновлюючу, регулятивну, виховну [7]. Як зазначає Д. А. Ліпінський, усім видам юридичної відповідальності притаманні ці функції [8]. Оскільки функції фінансово-правової відповідальності є подібними до тих, що характерні іншим видам юридичної відповідальності, вони не можуть бути підставою для відокремлення фінансово-правової відповідальності від інших видів юридичної відповідальності. Хоча, слід зазначити, що з цього приводу є й інші точки зору [9].

Достатньо аргументовано, на нашу думку, навів ознаки, що дозволяють відмежувати фінансову відповідальність від інших видів юридичної відповідальності, Д. О. Гетманцев [4].

Багато хто стверджує, що фінансова відповідальність реалізується у межах адміністративної відповідальності. Проте суб'єкти цих видів відповідальності не є однаковими. Так, суб'єктами адміністративної відповідальності згідно із КУпАП можуть бути лише фізичні особи, а суб'єктами фінансово-правової відповідальності – як фізичні, так і юридичні особи. До фінансової відповідальності

може бути притягнута держава в особі уповноважених нею органів, що також є підставою для відмежування зазначених видів відповідальності.

Відповідно до п. 22 ст. 92 Конституції України засади цивільно-правової відповідальності, а також діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них встановлюються виключно законами України. Що стосується фінансово-правової відповідальності, то можна зробити висновок, що вона встановлюється не лише законами, а й іншими підзаконними нормативно-правовими актами (є чимало актів ДПА України, якими передбачається фінансова відповідальність у вигляді фінансових санкцій). Окрім цього, слід зазначити про рішення Конституційного Суду України від 30 травня 2001 р. № 7-рп/2001 у справі № 1-22/2001 (справа про відповідальність юридичних осіб), де вказано, що згадана вище норма Конституції України (п. 22 ст. 92) безпосередньо не встановлює види юридичної відповідальності. Тобто перелік видів юридичної відповідальності не є вичерпним. Отже, існування фінансової відповідальності не можна заперечувати.

Характерною особливістю фінансової відповідальності є відмінність строків давності для притягнення до цього виду відповідальності від строків давності для притягнення до інших видів відповідальності, а також нехарактерний для інших (окрім цивільно-правової відповідальності), принцип презумпції винуватості суб'єкта фінансово-правової відповідальності. З цього приводу професор М. П. Кучерявенко зазначає, що законодавець в Україні та у Російській Федерації виходить з принципу винуватості платника податку [10]. Він обґрунтовує свою думку характером податкової системи, яка носить виключно фіскальний характер; механізмом стягнення недоїмок до державного бюджету; практичною відсутністю в основних податкових законах реальних, а не декларованих обов'язків податкових органів.

Відмінність фінансової відповідальності від цивільно-правової, на думку А.С. Ємельянова, полягає у тому, що об'єктом впливу при реалізації останньої є майно правопорушника. Об'єктом же впливу при фінансовій відповідальності виступають фонди коштів, які не можна ототожнювати із простою сукупністю майна. При цьому стягнення звертається не лише на кошти, що належать правопорушнику, а й на ті кошти, які він має набути чи якими він вже розпорядився. Окрім цього, цивільно-правова відповідальність несе відновлювальний характер, а фінансова – також і каральний (штрафний) характер [11, с. 106].

Визнаючи фінансову відповідальність самостійним видом юридичної відповідальності, фахівці вказують на її особливість, яка полягає у тому, що крім штрафних санкцій, вона передбачає і правовідновлювальні санкції, які стимулюють виконання юридичними та фізичними особами обов'язків, передбачених фінансовим, зокрема, податковим і бюджетним законодавством, а також забезпечують компенсацію шкоди, завданої державі результатами їх протиправної поведінки [12].

На думку вітчизняної вченої Л. К. Царьової, *фінансова відповідальність* є самостійним видом юридичної відповідальності, що полягає у примушуванні зобов'язаних суб'єктів фінансово-правових відносин до виконання фінансового зобов'язання та сплати відповідних фінансових санкцій [5].

Російський вчений Ємельянов А. С. під *фінансово-правовою відповідальністю* пропонує розуміти спеціальний вид юридичної відповідальності, що виражається в обов'язку особи, яка порушила норми фінансового права, понести несприятливі наслідки своєї протиправної поведінки, пов'язані із впливом на фонди коштів (фінансові ресурси), що належать зазначеній особі, шляхом застосування до неї фінансових санкцій спеціально уповноваженими органами державної влади та місцевого самоврядування [11, с. 105].

Розглядаючи *фінансову відповідальність* як вид юридичної відповідальності, Д. О. Гетманцев наводить таке її визначення: "правовідношення, що виникає у зв'язку з учиненням правопорушення у сфері суспільних відносин, що складаються під час мобілізації, розподілу і використання централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів держави на підставі прийняття уповноваженим органом, або у визначених законодавством випадках безпосередньо правопорушником, від імені держави рішення (акта індивідуального застосування), між державою та особою (правопорушником), змістом якого є застосування до правопорушника заходів покарання, передбачених фінансово-правими санкціями" [4]. На нашу думку, наведене визначення потребує певних коректив. Зокрема, фінансове правопорушення вчиняється не лише під час мобілізації, розподілу і використання централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів держави, а й у процесі фінансової діяльності органів місцевого самоврядування.

Сікорська І. А. визначає *фінансово-правову відповідальність* як прововідношення охоронного типу, що забезпечене державним примусом, виникає у зв'язку із вчиненням фінансового правопорушення та полягає у застосуванні до правопорушника заходів впливу, які визначені санкцією фінансово-правової норми [3, с. 104].

У двох останніх наведених визначеннях фінансову відповідальність ототожнюють з певними правовідносинами. Наші критичні міркування з цього приводу були наведені вище.

Підсумовуючи викладене, можна дати таке визначення *фінансової відповідальності* – це вид юридичної відповідальності, що виникає у зв'язку із вчиненням певного правопорушення у сфері фінансової діяльності держави та органів місцевого самоврядування і полягає у застосуванні до суб'єкта правопорушення фінансово-правових санкцій.

Література:

1. Див., наприклад: Царьова Л. Підстава відповідальності у фінансово-правових відносинах // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2001. – Вип. 12. – С. 49; Финансовое право / Под ред. Н. И. Химичевой. – М., 2000. – С. 294; Емельянов А. С. Меры финансово-правового принуждения // Правоведение. – 2001. – № 6. – С. 45; Макуев Р. Х. Правонарушение и юридическая ответственность. – Орел, 1998. – С. 43; Карасева М. В. Финансовое право. Общая часть. – М., 1999. – С. 181; Юстус О.И. Финансово-правовая ответственность налогоплательщиков – организаций: Дис. … канд. юрид. наук. – Саратов, 1997; Пинигин В. А. Ответственность налогоплательщиков // Бухгалтерский учет. – 1998. – № 8. – С. 40.

2. Фінансове право: Підручник / Керівник авт. колективу і відп. ред. Л. К. Воронова. – Х.: Фірма "Консул", 1998. – С. 49; Финансовое право: Учебник / Отв. ред. Н. И. Химичева. –

2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ,1999. – С. 37; Финансовое право: Учебник / Под. ред. О. Н. Горбуновой. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ – ДАНА; Закон и право. – 2001. – С. 34; Конспект по финансовому праву с указанием доходности по росписи 1905 и 1906 г. / Составленный Э. С. по Иловайскому, Янжулу и друг. – К.: Издание В. А. Просяниченка и Т. Г. Мейнандера, 1907. – С. 3.

3. Сікорська І.А. Правова відповідальність за порушення бюджетного законодавства: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Національна академія державної податкової служби України. – Ірпінь, 2004.

4. Гетманцев Д. О. Фінансова відповідальність як вид юридичної відповідальності // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – К., 2001. – Вип. 41. – С. 63–65.

5. Царьова Л. Підстава відповідальності у фінансово-правових відносинах // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2001. – Вип. 12. – С. 49.

6. Малиновская В. М. Ответственность за нарушение таможенного законодательства Российской Федерации (финансово-правовые аспекты): Автореф. дисс… канд. юрид. наук. – М., 1997. – С. 21; Карасёва М. В. Финансовое право. Общая часть: Учебник. – М.: Юристъ, 1999. – С. 182.

7. Детальніше про способи здійснення юридичної відповідальності, зокрема, фінансової див.: Трохимова М. П. Функции юридической ответственности: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2000.

8. Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности / Под ред. д-ра юрид. наук, проф. Р. Л. Хачатурова. – СПб.: Издательство "Юридический центр Пресс", 2003. – С. 96.

9. Див., наприклад, Емельянов А. С. Меры финансово-правового принуждения // Правоведение. – 2001. – № 6. – С. 53.

10. Кучерявенко М. П. Податкове право: Підручник. – Х., 1998. – С. 132 – 139.

11. Емельянов А.С. Финансовое право. – М.: Былина, 2002.

12. Податкове право: Навч. посіб. / Г. В. Бех, О. О. Дмитрик, Д. А. Кобильник та ін.; За ред. проф. М. П. Кучерявенка. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 213; Кучеров И. И., Судаков О. Ю., Орешкин И. А. Налоговый контроль и ответственность за нарушение законодательства о налогах и сборах / Под ред. И. И. Кучерова. – М., 2001. – С. 143.

СИСТЕМА (СТРУКТУРА) ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

П. Д. Пилипенко,
завідувач кафедри трудового, аграрного та екологічного права Львівського національного університету імені Івана Франка, доктор юридичних наук, професор

Загальнотеоретичні дослідження проблем, що пов'язані з визначенням структури (системи) галузей права, становлять особливий інтерес в умовах реформування вітчизняного законодавства. Вони висвітлювалися у роботах Н. Б. Болотіної [1], Є. Є. Мачульської [2] та інших вчених. Однак невирішеними поки що залишаються чимало питань, які стосуються формування Спеціальної частини права соціального забезпечення. У зв'язку з цим важливим є з'ясування оптимального співвідношення та взаємодії основних інститутів права соціального забезпечення як галузі права України.

Право соціального забезпечення як окрема галузь права являє собою сукупність правових норм, що покликані регулювати якісно однорідну групу суспільних відносин. При цьому така сукупність правових норм не є якоюсь хаотичною, безсистемною, позбавленою певної внутрішньої організації. Норми права, які формують галузь права, розташовуються у певному порядку, який об'єктивно зумовлений характером суспільних відносин. Тобто система будь-якої галузі права – це зумовлене характером суспільних відносин внутрішнє розташування правових норм всередині галузі.

Норма права вважається найдрібнішим структурним елементом системи будь-якої галузі права. Та, зазвичай, суспільні відносини, які формують предмет правового регулювання, за своїм характером не є однорідними. А це дає підстави виділяти всередині кожної з галузей права відносно стійкі групи правових норм, які забезпечують регулювання відповідних груп однорідних суспільних відносин. Вони відомі як *інститути права* або *правові інститути*. Зрозуміло, що й у структурі системи права соціального забезпечення можна виділити галузеві правові інститути, які об'єднують близькі за змістом і характером правові норми.

Усі правові інститути в теорії права прийнято поділяти на загальні інститути та спеціальні, залежно від того чи вони містять норми, які є визначальними для всієї галузі права і мають вплив на увесь комплекс суспільних відносин, що формують предмет правового регулювання, чи їх дія обмежується лише певним видом суспільних відносин.

Такий загальнотеоретичний підхід до розподілу правових інститутів за їх значенням для конкретної галузі права дає підстави для виокремлення в системі права соціального забезпечення Загальної і Спеціальної частин. Відповідно, кожна із цих частин містить властиві їй правові інститути, а останні у свою чергу

складаються з норм права, які є найнижчою (найдрібнішою) ланкою внутрішньої структури галузі права.

Отже, **система права соціального забезпечення – це зумовлена характером суспільно-забезпечувальних і пов'язаних з ними відносин внутрішня структура галузі права, яка виражається у розподілі всіх норм за правовими інститутами, що залежно від їх значимості формують Загальну та Спеціальну частини**.

Розподіл правових інститутів за Загальною та Спеціальною частинами у галузевій юридичній літературі прийнято визначати з огляду на структуру основного нормативного акта, яким переважно є кодекс. Право ж соціального забезпечення належить до тих небагатьох галузей вітчизняного права, які не мають свого кодифікованого акта. Правові норми, які регулюють соціально-забезпечувальні та пов'язані з ними відносини, містяться у законах та інших нормативних актах, що здійснюють правову регламентацію певних груп суспільних відносин. Об'єднання цих актів у єдину систему відбувається фактично на основі галузевої інкорпорації правових норм. Тому при визначенні місця того чи іншого інституту права у структурі права соціального забезпечення, а отже і належності його до Загальної чи Спеціальної частини, крім об'єктивних чинників, використовуються й суб'єктивні критерії. Йдеться передусім про наукове обґрунтування розміщення відповідного інституту права у певному місці системи права соціального забезпечення.

У навчальній літературі, зокрема, ведеться дискусія щодо сформованості Загальної частини права соціального забезпечення. Російські вчені М. Л. Захаров і Є. Г. Тучкова, а з ними й Д. Й. Іосіфіді вважають, що нині формування цієї частини ще не завершене, оскільки повністю несформованими виявились її основні інститути [3, с. 83; 4, с. 30].

Враховуючи, що деякі аргументи, наведені авторами в обґрунтування своєї позиції, не є достатньо переконливими, а також ту обставину, що крім об'єктивних чинників на формування системи права відповідний вплив мають суб'єктивні підходи різних авторів, можна вважати, що Загальна частина права соціального забезпечення наразі все ж є сформованою і реально відображає стан соціально-забезпечувальних відносин у нашій державі.

Як вже зазначалося, склад Загальної частини формують ті правові інститути, які відображають специфіку галузі права і мають визначальне значення для більшості інститутів Спеціальної частини. Такими є, зокрема, інститут, що визначає сферу дії й об'єкт правового регулювання; інститут правосуб'єктності учасників правових відносин; інститут державних соціальних стандартів і соціальних гарантій; інститут соціальних ризиків; інститут, що визначає принципи права соціального забезпечення; інститут загальнообов'язкового державного соціального страхування; інститут оформлення реалізації права на соціальне забезпечення (процедурні норми).

Серед правових інститутів, що формують Загальну частину, найбільш вагоме місце відводиться нормам, які визначають сферу дії та об'єкт впливу. І якщо у тих галузях права, де існує кодифікований акт (кодекс), це визначається саме у ньому, то для права соціального забезпечення визначальними у цьому плані є

норми, які містяться у ст. 46 Конституції України. Тут у концентрованому вигляді окреслено той комплекс суспільних відносин, які потребують самостійного правового регулювання, тобто визначено предмет галузі права.

Не менш важливим для Загальної частини права соціального забезпечення є інститут правосуб'єктності учасників соціально-забезпечувальних і пов'язаних з ними правових відносин. Тут, зокрема, визначаються основні елементи правового статусу цих учасників. Цей інститут має комплексний характер, оскільки його норми містяться не лише у актах національного права: Конституції України, законах, підзаконних актах, а й у деяких міжнародно-правових документах (угодах, укладених між державами-учасницями СНД), на які було надано згоду Верховною Радою України.

Відносно новим для вітчизняного права соціального забезпечення є інститут Загальної частини – соціальні ризики. Після ухвалення Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14 січня 1998 року норми цього інституту отримали своє довершення і зайняли чільне місце у структурі галузі права. Ще більш повним цей інститут став після прийняття низки законів щодо окремих видів соціального забезпечення: "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та втратами, зумовленими народженням та похованням", "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності", "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття".

Комплексним інститутом, що теж був фактично заново сформований у структурі Загальної частини права соціального забезпечення, став інститут загальнообов'язкового державного соціального страхування. Він вважається чи не найбільшим правовим утворенням цієї галузі. А тому можна у його структурі виділити норми, що мають якісну однорідність та слугують регулятором відносно самостійної групи соціально-страхових відносин – відносин страхового стажу. Тобто у складі комплексного інституту загальнообов'язкового державного соціального страхування виділяється самостійний *підінститут* – страховий стаж.

Загальний характер цього підінституту і його вплив та вирішальне значення для більшості норм Спеціальної частини є очевидний, тому не можна погодитися з деякими вченими, які вслід за В.С. Андрєєвим намагаються обґрунтувати місце цього інституту у структурі Спеціальної частини права соціального забезпечення [3, с. 85; 5, с.43]. Норми, що регламентують страховий стаж осіб, які мають право на соціальне забезпечення, єдині для більшості видів соціального забезпечення, а тому не доцільно їх виводити за межі Загальної частини. А тим більше вилучати із структури норм, які формують комплексний інститут загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Спеціальна частина права соціального забезпечення, на відміну від Загальної частини, є менш сформованою. Принципово основні інститути цієї структурної ланки визначені достатньо повно і проблем щодо належності їх саме до Спеціальної частини фактично не існує. Є лише питання, пов'язані із внутрішнім

нормативним наповненням самих інститутів цієї частини права соціального забезпечення.

Реформування системи законодавства у сфері соціального захисту і узгодження його з Конституцією України та ринковими перетвореннями у нашій країні приводять до якісних змін і оновлення цілого ряду правових інститутів. Суттєво змінився інститут страхових і державних (нестрахових) пенсій. Після прийняття та набрання чинності Законом України "Про державне пенсійне страхування" від 9 липня 2003 року повністю оновлено ту частину інституту, яка формувалася за рахунок норм, що регулюють страхові пенсії. Загалом цей інститут набрав ще більш виразного соціального характеру.

Що стосується такого важливого інституту Спеціальної частини, як інститут страхових і державних допомог, то його сформованість та наповненість виглядають більш стабільними і визначеними. Нормативні акти, норми яких становлять зміст цього правового інституту, пройшли апробацію впродовж декількох останніх років і засвідчили свою ефективність у забезпеченні відносин щодо надання допомог по безробіттю, в разі тимчасової непрацездатності, у зв'язку з вагітністю і пологами тощо.

Достатньо вагоме місце у структурі Спеціальної частини права соціального забезпечення займає інститут соціальних пільг і соціального обслуговування. Тут об'єднані норми, які спрямовані на забезпечення медико-реабілітаційних, соціально-трудових, житлово-побутових та інших соціальних пільг, які надаються для підтримання життя особи з настанням соціальних ризиків, а також на здійснення соціального обслуговування та надання соціальних послуг.

Що характерно для Спеціальної частини, так це комплексність її основних інститутів. Наприклад, інститут страхових і державних (нестрахових) пенсій має у своїй структурі принаймні два відносно самостійні утворення – страхові пенсії та державні (нестрахові) пенсії. Одночасно, норми, які формують кожен із цих підінститутів, можна об'єднати у менш значні за обсягом групи, що забезпечуватимуть регулювання подібних за характером груп соціально-забезпечувальних відносин: пенсій за віком, у зв'язку з інвалідністю, втратою годувальника тощо.

Крім системи права щодо соціального забезпечення існує також поняття *система законодавства*.

Система законодавства на відміну від системи галузі права являє собою сукупність взаємопов'язаних між собою нормативно-правових актів, які покликані забезпечити певну сферу суспільних відносин.

Вважається, що система права має вплив на характер системи законодавства. Оскільки система права є об'єктивним формуванням, то її розвиток зумовлює трансформацію системи законодавства, яку творить законодавець [6, с. 5]. Можна погодитись з таким трактуванням, якщо право розглядати як загальносоціальне явище, котре формується не лише за рахунок нормативних актів державних органів, а й актів договірного характеру, судової практики. Коли ж об'єктивне юридичне право розглядати лише як результат правотворчості уповноважених державних органів, то віднайти особливі відмінності між системою права і системою законодавства практично не можливо. Р. З. Лівшиць з

цього приводу висловив думку, що "неможливо провести межу між нормою права і нормативним актом, оскільки у кінцевому підсумку і те, і інше – всього лиш сукупність правових норм, а отже як сукупності і галузі права, і галузі законодавства виявляються тотожними за змістом" [7, с. 115].

Право соціального забезпечення саме і належить до тих галузей, які базуються фактично на нормативно-правових актах, а це дає підстави вважати, що система соціально-забезпечувального законодавства є аналогічною системі права соціального забезпечення. Та обставина, що не існує єдиного кодифікованого акта, який виражав би собою структуру системи законодавства у цій сфері, зовсім не впливає на формування системи соціально-забезпечувального законодавства. Адже існує цілий ряд галузей права (фінансове, аграрне, екологічне), у яких нормативний матеріал розкидано по різних юридичних актах і на єдиний кодифікований акт тут годі й сподіватися. Більше того, комплексний характер предмета цих галузей права та достатньо тривала практика їх існування у системі вітчизняного права засвідчують недоцільність кодифікації нормативних актів таких галузей. Отже, система законодавства, яке покликане регулювати соціально-забезпечувальні відносини, фактично відповідає системі права соціального забезпечення.

Література:

1. Болотіна Н. Право соціального забезпечення України: системно-структурний аналіз // Право України. – 2001. – № 5. – С. 24-29.

2. Мачульская Е. Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. – М., 2000.

3. Захаров М. Л., Тучкова Э. Г. Право социального обеспечения России: Учебник. – М.: Изд-во БЕК, 2001.

4. Иосифиди Д. Г. Право социального обеспечения Российской Федерации: Учебн. для вузов. – М.: Право и государство, 2003.

5. Андреев В. С. Право социального обеспечения в СССР. – М.: Юрид. лит., 1987.

6. Поленина С. В. Взаимодействие системы права и системы законодательства в современной России // Государство и право. – 1999. – № 9.

7. Лившиц Р. З. Теория права: Учебник. – М., 1994.

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ПРО БОРОТЬБУ ЗІ ЗЛОЧИНАМИ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ НА БОРТУ ПОВІТРЯНОГО СУДНА

В. О. Іващенко,
доцент кафедри
кримінального права та кримінології
Київського юридичного інституту МВС,
кандидат юридичних наук

Швидкий розвиток авіації, поява та збільшення кількості міжнародних авіаліній створили великі зручності для пересування людей, перевезення вантажів. Одночасно, повітряний транспорт призвів і до появи нових суспільно небезпечних діянь. Злочинці почали його використовувати не лише як засіб для уникнення покарання за вчинені правопорушення, але й як транспорт для перевезення зброї, наркотиків, контрабандних товарів тощо. Такі діяння заважали спілкуванню між державами, ставили у небезпеку життя багатьох людей.

Злочини, вчинені на борту повітряного судна, не могли не зацікавити вчених. Їх вивчали І. П. Бліщенко, Л. Н. Галенська, Р. А. Каламкарян, І. І. Карпець, І. І. Лукашук, А. В. Наумов, В. П. Панов. При цьому зверталась увага на важкість розкриття таких правопорушень, недосконаліть законодавства у боротьбі з ними. Тому доцільно розглянути питання міжнародного правового регулювання протидії цим суспільно небезпечним діянням.

Першим законодавчим актом, що стосувався відповідальності за подібні злочини, була Токійська конвенція від 14 вересня 1963 р. Її прийняття обумовило широке розповсюдження у середині XX століття такого злочину міжнародного характеру, як угон літаків. До цього окремі випадки аналогічних протиправних діянь розцінювались як акти повітряного піратства, хоча нічого спільного з класичним піратством вони не мали. Це різні злочини.

Як зазначив І. І. Карпець, здебільшого угон літаків, по суті, є не що інше, як різновид тероризму. Очевидно, на думку автора, так потрібно кваліфікувати багато із цих злочинних актів [1, с. 99]. Але угон літаків має свої особливості і являє собою небезпеку як для окремих держав, так і для багатьох людей, навіть не будучи актом тероризму. Тому боротьбу з цим небезпечним злочином на міжнародному рівні проводять Міжнародна організація цивільної авіації, Міжнародна федерація асоціацій лінійних пілотів, а також Міжнародна асоціація повітряного транспорту. Поступово почало складатись законодавство про боротьбу з угоном літаків та іншими злочинами, вчиненими на борту повітряного судна.

Так, прийнята Конвенція про злочини і деякі інші акти, вчинені на борту повітряного судна, 1963 р. стосується літаків цивільної авіації.

Документ поширюється на кримінальні злочини та діяння, які можуть загрожувати безпеці повітряного судна, особам чи майну, що знаходяться на його борту. Наприклад, Л.Н. Галенська зазначає, що положення Конвенції можуть бути застосовані відносно осіб, які знаходяться у нетверезому стані або відмовляються виконувати встановлені правила поведінки пасажирів на борту повітряного судна [2, с. 102].

Хоча, слід зауважити, у Конвенції 1963 р. не були вказані конкретні склади злочинів, охоплені дією цього документа (виключення складає гл. IV, в якій йде мова про деякі злочини, пов'язані з викраденням літаків).

Документ визначає незаконне захоплення повітряного судна як вчинення на борту судна із застосуванням сили чи погрози її застосування дії по втручанню, захопленню чи іншої дії по здійсненню контролю й управлінню повітряним судном у польоті, а також наявність умислу вчинити даний злочин (ст. 1). Таким чином, держави відмовились від терміну "повітряне піратство" і використали "незаконне захоплення повітряного судна".

Треба звернути увагу, що із документа виключені політичні злочини, а також діяння, пов'язані з расовою чи релігійною дискримінацією, крім випадків, коли це загрожує безпеці судна, особам чи майну, що знаходяться на його борту.

Токійська конвенція не вказує ні на суб'єкт злочину, ні на види покарання за його вчинення. Але до правопорушників передбачається застосування деяких заходів. Так, під час польоту всі особи, які знаходяться на борту літального апарату, підпорядковуються командиру екіпажу. Він може застосувати певні заходи до порушників правопорядку, включаючи насильницьке затримання. Крім того, командир може вимагати допомоги від інших членів екіпажу чи пасажирів. Документ допускає також можливість самостійних попереджувальних дій з боку членів екіпажу чи пасажирів, якщо цього вимагає безпека польоту.

Після посадки судна командир може висадити злочинця на території будь-якої держави. Але це можливо після повідомлення властей. У випадку, коли держава відмовиться прийняти правопорушника, а останній не може чи не бажає продовжити політ, передбачена можливість повернення його на територію постійного проживання чи територію, із якої він розпочав свій політ (п.1 ст. 14).

Конвенція передбачає також, що держава, на території якої знаходиться затримана особа, повинна сприяти їй у встановленні негайного зв'язку з найближчим відповідним представником держави; громадянином якої вона є (п. 3 ст. 13).

Документ не встановлює обов'язковості видачі осіб, які вчинили правопорушення на борту повітряного судна, але вказує, що злочини вважаються вчиненими не тільки в місці їх фактичного вчинення, але й на території держави реєстрації.

Слід зазначити, що Токійська конвенція містить деякі недоліки, характеризується термінологічною невизначеністю та й приєднатися до неї можуть лише держави-члени Організації Об'єднаних Націй і спеціалізованих установ. Але документ заслуговує на увагу, оскільки це була перша спроба врегулювати питання, що виникають у випадку вчинення повітряних злочинів.

Хоча Конвенція 1963 року не отримала широкого схвалення, пошуки шляхів ефективної боротьби з угонами повітряних суден продовжувались.

І вже в 1970 році було прийнято Гаазьку конвенцію про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден.

Ст. 1 Конвенції зазначає, що будь-яка особа на борту повітряного судна, що знаходиться в польоті, вчиняє злочин, якщо вона:

а) незаконно, шляхом насильства чи погрози застосування насильства, чи шляхом будь-якої іншої форми залякування захоплює це повітряне судно чи здійснює над ним контроль, або намагається вчинити будь-яку таку дію, чи

б) є співучасником особи, яка вчиняє чи намагається вчинити будь-яку таку дію.

Отже, прийнятий документ визнав злочинами захоплення повітряного судна, угон літака і незаконний контроль за діями екіпажу. Злочинними стали не лише закінчені злочинні дії, але й спроби їх вчинити, а також співучасть у них.

Конвенція набула поширення тільки на дії, вчинені на борту повітряного судна, що знаходиться в польоті.

Держава, на території якої знаходиться злочинець, може взяти його під варту чи застосувати інші заходи, що забезпечать його присутність, згідно зі своїм національним законодавством; провести попереднє розслідування фактів і повідомити про результати цього розслідування державу, громадянином якої є затримана особа, та інші зацікавлені держави. Якщо держава відмовляє у видачі злочинця, вона зобов'язана порушити щодо нього кримінальне переслідування (ст. 7). Ці положення свідчать, що автори Конвенції намагалися у всіх можливих ситуаціях передбачити невідворотність покарання за незаконне захоплення повітряного судна.

Але документ не вказував на види і строки покарання за вчинені злочини, та й коло діянь, пов'язаних із захопленням і угоном повітряного судна, було обмеженим.

23 вересня 1971 р. на міжнародній дипломатичній конференції в Монреалі прийнята Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації.

Коло злочинів, вчинених на борту повітряного судна, було розширено. Так, Конвенція (ст. 1) встановила, що злочин вчиняє кожна особа, яка незаконно і навмисно здійснює такі діяння:

✓ акти насильства щодо особи, яка знаходиться на борту повітряного судна в польоті, якщо вказане діяння може загрожувати безпеці судна;

✓ руйнує повітряне судно, що знаходиться в експлуатації, чи здійснює таке пошкодження, яке виводить його із ладу чи може загрожувати його безпеці в польоті;

✓ залишає на повітряному судні будь-які речовини чи предмети, які можуть знищити чи пошкодити його;

✓ знищує чи пошкоджує обладнання повітряного судна, чи порушує його роботу;

✓ передає завідомо неправильну інформацію, загрожуючи цим повітряному судну в польоті.

Отже, Монреальська конвенція крім загальнокримінальних злочинів, які можуть бути вчинені на борту повітряного судна, вказує на конкретні суспільно небезпечні діяння, що відображають специфіку цього виду злочинів.

Прийнятий документ певною мірою конкретизував положення Токійської конвенції. Зокрема, поняття "літак у польоті" вже трактується більш широко і

вважається, що літак знаходиться в польоті і тоді, коли його змусили приземлитись (ст. 2). Конвенція 1971 р. також визначила, що літак вважається таким, що знаходиться на службі, починаючи з моменту приготування до польоту і до закінчення 24 годин після приземлення.

Положення документа стосуються літаків, що здійснюють як міжнародні, так і внутрішньодержавні рейси. Виключення складають тільки злочини, які полягають у знищенні чи пошкодженні обладнання літака. Ці злочини підпадають під дію Конвенції лише у випадку здійснення літаком міжнародних рейсів.

Як наголошував В.П. Панов, потрібно відрізняти угон повітряного судна без відповідного дозволу, незаконне управління ним у польоті і приземлення на території держави його реєстрації як загальнокримінальний злочин проти громадської безпеки від угону як міжнародного кримінального злочину. В останньому випадку угон повітряного судна включає і незаконне захоплення й інші акти незаконного втручання в діяльність цивільної авіації.

Автор умовно виділяє три групи міжнародних злочинців, які вчиняють угони літаків:

1. Угонщики загрожують екіпажу і пасажирам зброєю, змушують змінити курс і здійснити посадку на території іншої держави, намагаючись врятуватися від переслідування властей за вчинені злочини чи від своїх колег.

2. Угон повітряного судна з метою отримання викупу від конкретного пасажира, який летить цим рейсом, або від держави, якої-небудь організації чи інших осіб за те, що пасажири залишаться живими, а літак – непошкодженим. Іншими словами, угон супроводжується вимаганням. Такий злочин в останні роки отримує все більшого поширення.

3. Злочинці переслідують мету спровокувати міжнародний конфлікт чи інші ускладнення у взаємовідносинах між державами. Такі діяння з терористичними намірами є найбільш небезпечними злочинами міжнародного характеру [3, с. 82–83].

Угон літаків – злочин, який являє собою велику суспільну небезпеку. Велика шкода може бути завдана державі, може загинути значна кількість людей, які знаходяться на борту літака, а також на ті, хто знаходяться на землі і можуть потрапити в зону аварії. Тому Монреальська конвенція зобов'язала всі країни, які її підписали, встановити в національному законодавстві кримінальну відповідальність за вчинення означених злочинів. У зв'язку з цим, 3 січня 1973 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ "Про кримінальну відповідальність за угон повітряного судна". На підставі цього указу в кримінальні кодекси колишніх союзних республік були внесені норми, що передбачали відповідальність за угон повітряного судна.

Пізніше, у 1988 році Конвенція 1971 р. була доповнена Протоколом про боротьбу з незаконними актами насильства в аеропортах, що обслуговують міжнародну цивільну авіацію. Згідно зі спеціальним пунктом, яким доповнена ст. 1 Монреальської конвенції, будь-яка особа вчиняє злочин, якщо вона незаконно і навмисно з використанням будь-якого пристрою, речовини чи зброї:

✓ вчиняє щодо особи в аеропорту, яка обслуговує міжнародну цивільну авіацію, акт насильства, який спричиняє або може спричинити серйозну шкоду здоров'ю або смерть;

✓ знищує чи серйозно пошкоджує обладнання чи споруду аеропорту, що обслуговує міжнародну цивільну авіацію, або розташовані в аеропорту повітряні судна, що не знаходяться в експлуатації, або порушує роботу служб аеропорту, якщо такий акт загрожує або може загрожувати безпеці в цьому аеропорту.

Держава-учасниця Монреальської конвенції зобов'язана встановити свою юрисдикцію над цими злочинами, якщо злочинець знаходиться на її території і вона не видає його.

Крім розглянутого, на міжнародному та регіональних рівнях розробляють нові універсальні заходи з протидії злочинам, які можуть бути вчинені на борту повітряного судна. Держави узгоджують порядок обміну інформацією про такі злочини та злочинців, здійснюють підготовку спеціалістів з питань безпеки на борту повітряного судна тощо.

Розглянуті міжнародно-правові документи зобов'язують продумати питання вдосконалення чинного вітчизняного кримінального законодавства, яке не завжди і не повністю відображає особливості злочинів міжнародного характеру, хоча їх підвищена суспільна небезпека є очевидною. Важливим також є те, щоб кожна держава дотримувалась положень, що містяться в міжнародно-правових актах, і встановила в національному законодавстві відповідальність за вчинення розглянутих суспільно небезпечних діянь.

Кримінальний кодекс України визнає караним, зокрема, угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (ст. 278). Угон чи захоплення транспортних засобів або вокзалів, портів, аеродромів тощо, вчинені за попередньою змовою групою осіб або із застосуванням насильства, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, кваліфікується за ч. 2 ст. 278 КК, а якщо угон чи захоплення транспортних засобів чи підприємств були вчинені організованою групою чи були поєднані з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або потягли за собою загибель однієї чи більшої кількості осіб або заподіяння тяжких тілесних ушкоджень чи інших тяжких наслідків, – за ч. 3 ст. 278 КК. Повітряний кодекс України зобов'язує командира цивільного повітряного судна вживати всіх необхідних заходів, у тому числі і примусових, до осіб, які своїми діями створюють загрозу безпеці польоту і не підкоряються його розпорядженням. До того ж йому надано право змінювати маршрут польоту, здійснювати переліт державного кордону і (або) виконувати посадку повітряного судна на аеродромі, якщо це не передбачено завданням на політ, у випадках виникнення загрози для життя і здоров'я пасажирів та членів екіпажу, пов'язаних з актами незаконного втручання в діяльність авіації.

Література:

1. Карпец И. И. Преступления международного характера. – М., 1979.
2. Галенская Л. Н. Международная борьба с преступностью. – М., 1972.
3. Панов В. П. Международное уголовное право: Учебное пособие. – М., 1997.

ПОНЯТТЯ І ЮРИДИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Н. М. Пархоменко,
вчений секретар Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник;

С. М. Легуша,
заступник начальника кафедри теорії держави та права Київського юридичного інституту МВС, кандидат юридичних наук

Формування сучасної правової системи України супроводжується проведенням глибоких державно-правових реформ у різних сферах суспільного життя. Основними завданнями яких є, з одного боку, утвердження принципів демократичної, соціально-правової держави та громадянського суспільства в Україні, забезпечення реалізації прав людини і громадянина, створення умов для творчого розвитку особистості, її гідності та добробуту, а з іншого – інтеграція національної правової системи до Європейського Союзу.

Вирішення цих завдань значною мірою залежить від сформованості правової системи, своєчасного подолання правових колізій, що відповідно потребує оновлення чинного законодавства, своєчасного прийняття нормативно-правових актів, а також внесення змін і доповнень до вже існуючих актів. Це здійснюється, передусім, шляхом правотворчої діяльності компетентних державних органів та інших суб'єктів, які наділені такими повноваженнями.

Згідно зі ст. 8 Конституції України вона має найвищу юридичну силу, закони й інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Положення Основного закону закріплюють коло суб'єктів та визначають зміст правотворчої діяльності, зокрема, виключно до компетенції Верховної Ради України входить прийняття законів (ст. ст. 75, 85), постанов та інших актів (ст. 90), повноваження щодо прийняття підзаконних нормативно-правових актів мають Президент України (ст. 106), Кабінет Міністрів України, міністерства й інші центральні органи виконавчої влади (ст. 117), Верховна Рада України та Рада міністрів Автономної Республіки Крим (ст. 135), голови місцевих адміністрацій (ст. 118), органи місцевого самоврядування (ст. 144).

Важливе значення для з'ясування суті, змісту, структури та класифікації нормативно-правових актів мають положення, що містяться в працях багатьох науковців:

С. С. Алексєєв, Р. Ф. Васильєв, В. В. Копєйчиков, І. В. Котелєвська, О. Ф. Скакун, Ю. О. Тихомиров та ін.

Однак, в юридичній науці ще недостатньо розроблені питання щодо нормативно-правових актів центральних органів виконавчої влади, в тому числі Міністерства внутрішніх справ, зокрема визначення поняття цих актів та юридичних властивостей, що їх характеризують.

Відповідно метою цього дослідження є визначення поняття й юридичних властивостей нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ, а також з'ясування їх місця в системі джерел права України.

У системі законодавства України акти Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади є, з одного боку, такими, що приймаються на основі та відповідно до Конституції та законів України, а з іншого – утворюють найчисленнішу ланку підзаконних нормативно-правових актів у системі джерел права України.

Нормативно-правові акти Міністерства внутрішніх справ, як центрального органу виконавчої влади, є частиною системи законодавства України і мають на меті забезпечення функціонування механізму державної правової політики у відповідній галузі, шляхом врегулювання певної сфери однорідних суспільних відносин.

Проте, необхідно зазначити, що нормотворча діяльність Міністерства внутрішніх справ України здійснюється не тільки на основі та з метою виконання положень чинного законодавства, а й шляхом делегованої правотворчості. Мова йде про те, що, відповідно до компетенції цих органів, вони можуть самостійно врегульовувати певні суспільні відносини, зокрема у межах, які не суперечать вимогам законів і підзаконних нормативно-правових актів, а також у порядку ініціативної нормотворчої діяльності.

Нормотворчість центральних органів виконавчої влади здійснюється не інакше як у формі делегування представницьким органом влади виконавчим органам правотворчих повноважень. При відсутності такого делегування та відповідного контролю з боку представницького органу за правотворчою компетенцією і актами, що видаються міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, їх нормотворча діяльність була б у першу чергу порушенням закріпленого у Конституції України принципу верховенства права, а також принципів системності, гласності та наукової обгрунтованості нормотворчих рішень. Відповідно нехтування органами виконавчої влади при прийнятті нормативно-правових актів принципом верховенства права штучно створює умови для посадових осіб цих органів надавати переваги відомчим актам, а не законам.

Правотворчість Міністерства внутрішніх справ України є специфічною, про що свідчать і назви нормативних актів, що приймаються ними. Вони починаються здебільшого словами: "Про затвердження…", "Про порядок...", "Про застосування...", "Правила....", "Про заходи…" і т. ін. (наприклад, наказ Міністра внутрішніх справ України "Про затвердження Програми розвитку системи відомчої освіти та вузівської науки на період 2002–2005 роки" від 11.05.2001 р. № 385 та ін.) [1].

Правотворчість Міністерства внутрішніх справ України є не основним, а допоміжним видом правотворчості в державі, оскільки основне навантаження

щодо правотворчої діяльності лежить на Верховній Раді України, Президентові України та Кабінеті Міністрів України.

З огляду на це, нормативно-правові акти, що не відповідають законам України, можуть бути скасовані органами (посадовими особами) вищого рівня чи визнані незаконними у судовому порядку.

З метою вдосконалення нормотворчої діяльності центральних органів виконавчої влади Президент України доручив Кабінету Міністрів України запровадити єдину систему планування, координації та контролю за нормотворчою діяльністю цих органів. Безпосередньо ці функції покладені на Міністерство юстиції України [2].

Делегована правотворчість центральних органів виконавчої влади проходить в таких формах:

1. Міністерство в межах своїх повноважень на основі та на виконання актів законодавства видає накази, організовує і контролює їх виконання. У випадках, передбачених законодавством, рішення міністерства є обов'язковими для виконання центральними та місцевими органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, представницькими органами, підприємствами, установами і організаціями незалежно від форм власності та громадянами, відповідно до п.6 Загального положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади, затвердженого Указом Президента України від 12 березня 1996 року.

2. Міністерство у разі потреби видає разом з іншими центральними та місцевими органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та представницькими органами спільні акти.

3. Вносить зміни та доповнення у чинні нормативно-правові акти в межах своєї компетенції [3].

У зв'язку з особливостями делегованої правотворчості Міністерства внутрішніх справ України має місце, з одного боку, незначне поширення та спеціальний характер відповідних актів, що означає вирішення конкретних питань, зазначених в актах про делегування, а з іншого – контроль представницького органу за здійсненням органом делегованих йому повноважень.

На сьогодні майже не з'ясованим залишається чітке визначення поняття й юридична чинність прийнятих у порядку делегування актів, їхнє співвідношення з іншими правовими актами.

З огляду на це, щоб розкрити поняття нормативно-правового акта Міністерства внутрішніх справ як центрального органу виконавчої влади необхідно з'ясувати поняття правового акта та його основні ознаки.

Дослідження цієї проблеми лежить в площині загальної теорії держави та права, метотодологічною функцією якої є визначення категоріального апарату юридичної науки.

Слово акт у перекладі з латинської (actus – дія, actum – документ) – 1) дія, вчинок особи; 2) документ, який видається державним органом, органом місцевого самоврядування, посадовою особою або громадською організацією у

межах її компетенції: закон, указ, постанова, наказ, розпорядження тощо [4, с. 74].

Звернувшись до визначення змісту правових актів, необхідно відмітити, що в юридичній науці не існує загальноприйнятого підходу. На думку С. С. Алєксєєва [5, с.192–193], правові акти необхідно розглядати як багатоаспектну юридичну категорію:

1) дію (поведінку), як правило, правомірну, тобто юридичний факт, який є підставою для тих чи інших правових наслідків;

2) результат правомірної дії, тобто юридично значимий змістовний елемент правової системи (юридична норма, індивідуальний припис, акт "автономного" регулювання), який є наслідком правотворчої, владної, індивідуально-правової або автономної діяльності суб'єктів;

3) юридичний документ, тобто зовнішній, формальний вираз волі, який закріплює правомірну поведінку і її результат.

Наведене визначення не повною мірою виражає зміст поняття "правового акта", оскільки, по-перше, результатом правомірної дії, як правило, є поява одного з елементів правової системи – акта – документа юридичного змісту; по-друге, порушено логічний ряд: юридична норма, індивідуальний припис, акт автономного регулювання. Юридичну норму саму по собі не можна назвати правовим актом, останнім можуть виступати лише форми зовнішнього прояву норм права – джерела права. По-третє, у цій дефініції не зазначаються суб'єкти, результатом волевиявлення яких є правові акти.

Ю. О. Тихомиров та І. В. Котелєвська [6, с.10–11] неодноразово звертались до проблеми правових актів. Результатом їх останнього дослідження є навчально-практичний посібник "Правові акти", де знайшли відображення ряд принципових положень. На їх думку, правовий акт – це письмовий документ, який прийнятий уповноваженим суб'єктом права (державним органом, місцевим самоврядуванням, інститутами прямої демократії), має офіційний характер і обов'язкову силу, виражає вольові веління та спрямований на регулювання суспільних відносин. Це тлумачення поняття правового акта звужує його зміст з точки зору: визначення його видів і форм, переліку кола суб'єктів видання тощо.

Р. Ф. Васильєв [7, с. 10–25], аналізуючи поняття правового акта крізь призму волевиявлення (дія-волевиявлення, вольова дія, документ, письмовий документ, зовнішній вираз волі тощо), робить висновок, що ігнорування наявності волевиявлення (акта-дії) при створенні, зміні, скасуванні правових норм і правозастосуванні має негативний вплив на вирішення окремих проблем теорії правових актів та практики використання цих правових засобів.

Відповідно правовим актом можна вважати волевиявлення уповноваженого суб'єкта права, який регулює суспільні відносини шляхом встановлення (зміна, скасування, зміна сфери дії) правових норм, а також встановлення (зміна, скасування) конкретних правовідносин, у разі, якщо результати цього волевиявлення у вигляді звернень, угод тощо у встановлених законом випадках фіксуються в документальній формі (в акті-документі).

Об'єктивний розвиток суспільних відносин потребує більш ґрунтовного дослідження правового акта – документа та його різновидів.

Одним із видів правових актів є нормативно-правові акти, які за юридичною силою поділяються на закони та підзаконні нормативно-правові акти.

Так, А. О. Нечитайленко [8, с. 44] визначає нормативно-правові акти як акти компетентних органів, з якими пов'язані встановлення, скасування або зміна загальнообов'язкових правил поведінки і розкриває їх ознаки:

✓ нормативно-правові акти видаються або санкціонуються уповноваженими на те органами держави, їх компетентними посадовими особами, іншими суб'єктами правотворчості;

✓ нормативно-правові акти завжди мають встановлену форму зовнішнього виразу в залежності від того, ким вони приймаються, і являють собою письмовий офіційний документ, який повинен відповідати певним вимогам законодавства і правилам, що відносяться до порядку їх підготовки, прийняття, доведення до відома особам, яким вони адресовані, опублікування;

✓ змістом нормативно-правових актів є нові або змінені повністю, або частково норми права, а також вказівки на відміну норм, які не можуть уже в конкретних умовах розвитку суспільства з певних причин ефективно регулювати відповідні суспільні відносини;

✓ всі нормативно-правові акти приймаються згідно з чітко визначеною законодавством процедурою їх підготовки, обговорення, розгляду, внесення поправок, прийняття, а в деяких випадках і затвердження, підписання, обов'язкової реєстрації;

✓ кожен з різновидів нормативно-правових актів має притаманну тільки йому юридичну силу.

Одночасно автори навчального посібника "Загальна теорія держави і права" (під редакцією В. В. Копейчикова [9, с. 120]) визначають, що суттєвою ознакою нормативно-правових актів є також те, що вони надають волі народу офіційного характеру.

Відповідно підзаконний нормативно-правовий акт – це письмовий документ, прийнятий уповноваженим суб'єктом на підставі та на виконання закону, в якому закріплені правила поведінки загального характеру, що забезпечуються силою державного примусу.

Одним із видів підзаконних нормативно-правових актів є відомчі акти.

У теорії права існують різні підходи до визначення поняття відомчого акта.

Так, наприклад, Ю. А. Тихомиров [6, с. 100–107] відмічає: нормативно-правовий акт центральних органів управління – це письмовий документ, виданий конкретним органом на підставі і в межах своїх законних повноважень з метою виконання вимог закону та реалізації міністерством, відомством, покладених на нього функцій.

На думку С. С. Алєксєєва [5, с. 351], правові приписи центральних органів управління являють собою самостійне правове явище, специфічний різновид правової реальності зі сфери правозастосування, що знаходиться на грані правосвідомості і правового розпорядження – нормативного й індивідуального.

Відомчий акт – це підзаконний нормативний акт (указ, інструкція, нормативний наказ та ін.), що видається в межах компетенції того чи іншого органу виконавчої влади (міністерства, комітету, відомства), який містить вторинні (похідні) норми, що розкривають і конкретизують первинні норми, приймаються на їх підставі, спрямовані на їх виконання [10, с. 203].

Підзаконний характер нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України полягає в тому, що такі акти завжди мають чітко виражену галузеву або функціональну спрямованість, похідну від компетенції органу, який його видав. Галузева його спрямованість виражається:

– по-перше, в можливості Міністерства внутрішніх справ України видавати акти лише з питань, які віднесені законом до його відання;

– по-друге, лише у відношенні тих суб'єктів, на яких розповсюджується сфера реалізації функцій даного міністерства.

Визначення нормативного акта має безпосереднє практичне значення для кожного державного органу, який здійснює нормотворчу діяльність, є вихідним для наукового аналізу нормативних актів Міністерства внутрішніх справ України, тому що лише визначивши загальні ознаки, які об'єднують ці акти з актами інших органів, можна виявити особливості, властиві тільки для них.

На підставі наведеного вважаємо, що юридичні властивості нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України можна розділити на два види: ті, що притаманні їм як різновиду нормативно-правових актів, а також ті, що характеризують та відрізняють їх від інших актів та завдяки яким вони можуть бути визнані саме правовими, розглядатися як джерела права. Серед перших властивостей – конституційність або законність, нормативність і загальнообов'язковість, які доцільно розглянути більш детально.

Конституційність або законність. Правові акти Міністерства внутрішніх справ України мають не суперечити положенням Конституції, законам та підзаконним нормативно-правовим актам. Крім того вони повинні відповідати загальним принципам правової системи, громадянського суспільства. Мета прийняття будь-якого правового акта має відповідати і не суперечити загальній меті існуючого в державі законодавства. Механізм реалізації такого акта має включати засоби, дозволені (встановлені) законом або підзаконними нормативно-правовими актами. В протилежному випадку акт може розглядатися як протиправний.

Нормативність. У першу чергу необхідно з'ясувати: норма – це правило поведінки, відповідно нормативний акт – це документ або дія, які визначають певні правила поведінки, або вчинок відповідно до певних правил поведінки. Для того, щоб нормативний акт набув правового змісту зазначений документ або діяльність мають бути прийняті або санкціоновані органами державної влади, народом або уповноваженими посадовими особами в результаті правотворчої діяльності. Наприклад, це закон України або постанова Верховної Ради України.

Найбільш важливими критеріями нормативності правових актів Міністерства внутрішніх справ України є ті, що походять від характеру норми як загального припису, який є не одиничним, а стосується певного виду чи роду суспільних відносин. До них відносяться: відсутність індивідуально-визначеного адресата, невизначеність випадків, на які розраховано припис та можливість неодноразового застосування, яке не вичерпує дії припису. Лише ті правові акти, які містять правові норми, тобто загальні приписи, розраховані на тривалу дію та неодноразове застосування, і ті, що розповсюджуються на заздалегідь неперсоніфіковане коло суб'єктів, можна вважати нормативними. Акти, спрямовані на організацію виконання раніше встановлених правил, і такі, що не містять нових норм, акти оперативно-розпорядчого характеру, окремі акти однократної дії відповідно не мають ознак нормативності [11, с.8].

У різний час в юридичній літературі як особливі ознаки відомчих нормативно-правових актів були названі такі:

- ✓ видані на основі і з метою реалізації законів (підзаконний характер);
- ✓ видані центральними галузевими або міжгалузевими органами державного управління (видання органами спеціальної компетенції);
- ✓ видані з метою реалізації (частіше – конкретизації) актів вищих органів державної влади;
- ✓ меншої юридичної сили порівняно з актами вищих органів держави;
- ✓ переважно внутрішнього значення для певного відомства (розповсюджуються лише на організації і посадових осіб у межах даного відомства);
- ✓ які, містять переважно похідні норми права, тобто норм, які не велючають нових юридичних правил [12, с. 79; 6, с. 42–43].

Позитивними властивостями актів Міністерства внутрішніх справ України є такі:

– гнучкість, яка дозволяє регламентувати ті аспекти суспільних відносин, що залишились занадто конкретні для законодавця;

– оперативність, яка полягає в тому, що Міністерство внутрішніх справ України має змогу швидко реагувати на зміни умов суспільного життя;

– безпосереднє спілкування управлінської та підлеглої ланок, близькість міністерств або відомств, які видавали акт, до проблем, які потребують вирішення, наявність в них певного досвіду вирішення проблем у відповідній сфері життя суспільства;

– наявність спеціальних правових професійних знань і спеціального досвіду в працівників Міністерства внутрішніх справ України, достатньо глибоке розуміння ними питання, характеру взаємовідносин адресатів нормативного припису, існуючої практики, наявної бази нормативного регулювання, соціальних запитів.

Відповідно до викладеного визначення поняття нормативно-правового акта Міністерства внутрішніх справ України може бути таким: це нормативний акт, що видається центральним органам виконавчої влади з метою реалізації законодавчих актів і покладених повноважень у відповідній сфері суспільних відносин щодо їх врегулювання.

Таким чином, одним із різновидів підзаконних нормативно-правових актів є нормативно-правові акти Міністерства внутрішніх справ України, які утворюють численну ланку підзаконних нормативно-правових актів у системі джерел права України. Вони приймаються на основі та відповідно до Конституції Украї-

ни і чинного законодавства і мають на меті забезпечити реалізацію державою правової політики шляхом врегулювання однорідних суспільних відносин у відповідній сфері.

Література:

1. Наказ Міністра внутрішніх справ "Про затвердження Інструкції про порядок розгляду питань щодо продовження строку перебування в Україні іноземців та осіб без громадянства" за № 887 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 49.
2. Указ Президента України "Про заходи щодо вдосконалення нормотворчої діяльності органів виконавчої влади" за № 145/99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 6.
3. Указ Президента України "Про загальне положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади" // Урядовий кур'єр. – 1996. - № 58.
4. Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол: Ю. С. Шемшученко (відп.ред.) та ін. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т.1: А-Г. – 704 с.
5. Алексеев С. С. Общая теория права: В 2 т. – М.: Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – 360 с.
6. Конституция, закон, подзаконный акт /Отв. ред. Ю. А. Тихомиров. – М., 1994. – С. 100–107.
7. Детальніше див. Васильєв Р. Ф. О понятии правового акта // Вестник Московского университета. Сер. 11: Право. – 1998. – № 5. – С.10–25.
8. Нечитайленко О. А. Основы теории права: Учебное пособие. – Х.: Консул, 1998. – 176 с.
9. Загальна теорія держави і права /За редакцією академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора В. В. Копєйчикова. – К.: Юрінком, 1997. – 320 с.
10. Сканун О. Ф. Теорія держави та права / Пер. з рос. – Х.: Консум, 2002. – 640 с.
11. Ноздрачев А. Ф. Нормативные акты министерств и ведомств СССР: Автореф. дис… канд. юрид. наук. – М., 1968. – 16 с.
12. Дрейшеф Б. В. Правотворчество органов государственного управления и процесс правообразования // Вестн. Ленингр. ун-та. Сер. обществ. наук. – 1985. – № 13. – С. 78–79.

ДО ПИТАННЯ КРИТЕРІЮ ПРАВОВОЇ НОРМАТИВНОСТІ

М. І. Мірошніченко,
докторант Національного авіаційного університету,
доцент, кандидат історичних наук

У найновіших вітчизняних дослідженнях правових систем сучасності утвердилося положення, що правова нормативність є „основою усієї правової системи", оскільки право являє собою її "центральну ланку", від якої, в свою чергу, залежить ефективність функціонування усієї правової системи [1]. Одночасно аналіз юридичної літератури свідчить, що існують чітко визначені критерії, на основі яких здійснюється процедура класифікації норм права, і не піднімається питання критерію власне правової нормативності, який би однаковою мірою можна було б застосувати до соціальних норм як архаїчних, так і розвинених суспільств. Актуальність цього питання пов'язана з необхідністю поглибленого дослідження генезису правової системи України, що вкрай важливо для розв'язання фундаментальної проблеми її класифікації. Як видається, первісним етапом на шляху до вирішення назрілої проблеми має бути дослідження питання онтологічної і формальної мотивацій права. Проте це тема кількох окремих статей.

У запропонованій статті вирішується завдання аналізу окремих концепцій класичної юридичної науки, які сформувалися на основі науково-пізнавального статусу і смислового значення поняття права і в яких послідовно і обґрунтовано розглядається питання критерію правової нормативності. На основі аналізу з урахуванням тенденції до системної трансформації вітчизняної юридичної науки у напрямку її гуманізації адекватно висловлюється погляд автора на проблему щодо критерію правової нормативності, який однаково можна було б застосувати до соціальних норм як архаїчних, так і цивілізованих суспільств.

До переліку концепцій, у рамках яких, на погляд автора, чітко простежується критерій правової нормативності належать: концепція нейтральності юридичної норми та нормативна теорія санкції, які склалися в рамках "етатичного позитивізму"; теорія визнання (вільне право) та марксистська теорія держави і права, які склались в рамках соціологічної юриспруденції; процесуальна теорія рішення, яка склалась в рамках "аналітичного позитивізму"; концепція мононормативки з ідеєю правового аспекту мононорми і раннього права (протоправа), яка склалась в рамках юридичної етнології (антропології), і концепція правового закону, яка склалась в рамках лібертарно-юридичної теорії права і держави.

Концепція "нейтральності правової норми" найбільшого визнання набула у юристів-практиків. Вона змістовно зводиться до твердження, що правова норма здатна „поглинути" будь-яку соціальну норму, яка тим самим стає власне змістом правової. Здатність до подібної метаморфози власне і є тією ознакою, за якою норму права можна відрізнити від інших регуляторів соціальної поведінки [2].

Не заперечуючи справедливості такого твердження, все ж видається, що погодитися з ним можна лише за формою, але не по суті. На наш погляд, воно

хибує на здатність перетворити будь-яке нормативне явище офіційно-владного характеру на правове чи неправове в залежності від кон'юнктури. В рамках цієї концепції правом зазвичай називаються різні примусові явища чи веління, які виходять від владних структур; законодавство, яке нерідко носить протиправний, свавільний, насильницький характер. Йдеться про те, що за умови виключно "професійного" прагнення юристів скрізь і повсюди знайти право, часто складається так, що коли його немає, за "право" подається будь-що, аби тільки воно мало безпосередній зв'язок із реальною (хоч і не завжди легітимною) владою. Адже для юриста-практика дійсним правом є все, що записано в оформленому як закон документі (акті) і для якого відповідно необхідно розробити механізм дії (правозастосування).

Концепція нейтральності правової норми сформувалась в рамках нормативної теорії санкції. Згідно із нормативною теорією санкції найсуттєвішим у праві є норма, а однією із специфічних і необхідних його рис – санкція, якою забезпечується виконання норми. Критерієм розмежування правових і неправових норм виступає *соціальний примус*. Між тим у відношенні до соціальних норм дія його визнається як "інстинктивна" і дифузна, а у відношенні до правових соціальний примус мислиться функціонально, як свідомо установлений і певним чином організований, пов'язаний із спеціалізованим органом, уповноваженим на санкцію. У сучасних суспільствах таким системним, інтегрованим органом є держава як інститут [3]. Отже, соціальний примус як критерій для виокремлення власне права із системи соціальних норм пов'язується із волею держави [3, с.168]. За таких обставин правота закону сприймається за правоту самої реальності, яка тотожна дійсності закону. Відповідно, оскільки закон дійсний і підлягає виконанню, він "справедливий" у відношенні до всього, що потенційно чи реально йому суперечить. Правопорядок у цілому тримається на цій формальній правоті закону. Проте закон – це не єдина форма права, до таких відноситься, наприклад, звичай, а соціальний тиск, який стоїть за звичаєм, часто є неусвідомлюваним і неорганізованим. Йдеться про те, що правовий порядок панував і в додержавних суспільствах у тому розумінні, що "існували законно створені владні структури, які застосовували закон" [4]. Більше того, згідно із найновішими даними етнологічних досліджень примітивних суспільств, право не завжди є нормою, виконання якої здійснюється примусом, воно може мислитися як стан миру, злагоди, рівноваги, що досягається шляхом порозумінням і примиренням, не говорячи вже про міжнародне публічне право, яке є "моделлю права, позбавленого санкцій" [3, с. 169–170].

Наприклад, відомий дослідник проблем юридичної соціології Ж. Карбоньє переконаний, що примус у праві – невипадковий момент у його еволюції, проте примусовість не є вирішальною рисою правової нормативності. Він наголошує, що всі, хто розглядають санкцію як основний критерій права, не завжди вбачають двоякий смисл, утілений у цьому критерії. На його думку, стверджувати, що юридичною є норма, порушення якої адекватно вводить у дію механізм примусу, котрий покликаний забезпечити її виконання, апріорі фактично є мовчазним визнанням того, що норма може бути порушеною. У такому варіанті більш значимою ознакою стає сама можливість порушення, у порівнянні з можливістю примусу (останній не завжди супроводжується порушенням), і тоді "виклик, кинутий порушником норми, постає як вирішальний момент механізму права" [3, с.170]. Таким чином, для нормативної теорії санкції критерієм правової нормативності є санкція уповноважених на те державних органів. Йдеться про державно-організаційне чи державно-примусове поняття права: правом є те, що держава наказує вважати правом.

Нормативній теорії примусу за змістом, але не по суті, протиставляється теорія визнання (вільне право). За критерій будь-якої нормативності вона теж визнає соціальний примус, а специфіку правового пов'язує із велінням держави. Одночасно останньому відводиться підпорядкована, другорядна роль у порівнянні із соціальним примусом у різних його модифікаціях. Норма сприймається правовою винятково за умови визнання її з боку суспільства як такої, що має максимум обов'язкової сили. Тому право переважно виявляє себе швидше в процесі урегулювання конфліктів, аніж у нормах, хоч і вони відіграють певну роль у розв'язанні суперечок, оскільки правове існування людей можливе і поза конфліктами. Іншими словами поведінка індивіда моделюється переважно суспільними відносинами, а не нормами й інструкціями [5]. Таке твердження видається переконливим, оскільки більшість людей живуть не стільки відповідно до приписів законів, скільки згідно зі звичаями, традиціями, які утвердилися в суспільстві. Закони швидше відносяться до сфери належного і регламентують загальні межі належної поведінки людей. "Належне" не стільки слугує прямим керівництвом до дії, скільки мислиться як загальний орієнтир.

Наближеною до теорії визнання є процесуальна теорія рішення, згідно із якою право може функціонувати як інститут оскарження, дія котрого заснована власне не на нормі, а на *можливості* застосувати *право* до конкретного випадку [3, с. 170–172]. Йдеться про рішення, яке лежить в основі правовідношення і має чітко визначену процесуальну форму [3, с. 170]. Відповідно за критерій правової норми теорія визнає "порядок розгляду". Для змістовного вираження цього критерію американський соціолог Г. Канторович запровадив поняття "юстиціабельність", виокремивши її як одну з характерних ознак права. Відповідно правовими визнаються винятково ті норми, на основі яких можливе винесення рішення. Юстиціабельність – це не *реальне* рішення, а *тим більше* не присуд, а можливість винесення рішення (eventus qudicii). Процедура винесення рішення включає в себе обов'язкове звернення до судді-арбітра – третьої особи (байдуже чи це буде приватний арбітр, чи державний чиновник) з особливим статусом – здатної критично розібратися в суті суперечки між сторонами і знайти вихід із ситуації, що склалась, шляхом прийняття рішення. "Як тільки відношення між двома особами, – пише Ж. Карбоньє, – стає об'єктом розгляду з боку третьої особи, яка вирішує спірні питання, це означає, що дане відношення із області звичаїв (соціальних норм – М. М.) перейшло в ... царство права" [3, с.171].

Отже, у цілому для процесуальної теорії рішень критерієм правової (юридичної) нормативності є порядок розгляду конфліктів уповноваженою на те третьою особою, за якого норми можуть і не застосовуватися. Наприклад, у додержавних суспільствах – це були глави ранньопервісних громад, старших родичів, рада старших чоловіків, загальних зборів общини – усі ті, на кому лежали

обов'язки підтримувати порядок у первісних колективах: сім'ї, общині, роді, племені; в умовах ранніх політій – це було рішення військового ватажка; в умовах варварських і феодальних держав – короля, царя, князя і т. п., а в умовах інституалізованих форм держави – неперсоніфікованих органів судової влади.

Основні концептуальні положення марксистського історико-матеріалістичного право розуміння в нашій юридичній літературі зазвичай подавалися (і сьогодні часто подаються) як аксіоми і зводяться до таких тверджень: держава і право пов'язані між собою субстанційно, генетично і функційно; право виникає разом із державою і мислиться як сукупність обов'язкових норм, тобто правил поведінки формально визначених і санкціонованих державою; критерієм специфічно юридичного в нормі є воля пануючого класу. Норма, за якою не простежуються інтереси пануючого класу, позбавлена тим самим властивості правової. Подібні твердження неминуче призводять до того, що юристи зазвичай не помічають варварської стадії у історичному розвитку права, про яку писали К.Маркс і Ф. Енгельс і до якої, як зауважував ще в кінці 70-х р. XX ст. дослідник проблем сутності права Г. Мальцев, „впритул підводять нас дані сучасної етнографії і історії" [6].

Щоб не видалось усе це голослівним, пошлемося безпосередньо на відомі праці класиків марксизму, в яких піднімалися проблеми первісності, питання архаїчних форм права і ранніх держав, зокрема „Німецька ідеологія" та „Походження сім'ї, приватної власності і держави". В рамках марксистської парадигми в історії розвитку права виділяються дві епохи – два способи здійснення права: дозаконодавча стадія, яка співвідноситься із епохою варварства, їй відповідає варварська форма права, і законодавча стадія, яка співвідноситься із епохою цивілізації, їй відповідає цивілізована форма права (К. Маркс) [7]. К. Маркс наголошує, що за відсутності в докласовому суспільстві права (в його сучасному юридичному значенні), існували "права", які виражались у таких відносинах, які Ф.Енгельс називає "материнським" і "батьківським" правом. У роботі "Походження сім'ї, приватної власності і держави" він підкреслив, що якщо на початковому етапі цивілізації держава тільки виникає, то право лише ***трансформується*** (виділено мною – авт.), набуваючи замість варварського цивілізованого вираження правових відносин. Це положення стає більш зрозумілим, якщо звернутись до тієї ж "Німецької ідеології", де К. Маркс пише, що приватне право розвивається одночасно з приватною власністю із процесу розкладу форм спільності, що склалися природно [7, с. 63]. Цілком очевидно, що тут ставиться питання про історичний генезис права та про історичні рамки цього процесу: з усією однозначністю в роботах класиків наголошується, що приватна власність і розвинуті форми обміну набагато "старші" держави, вони з'являються в певний період розвитку первісного суспільства, задовго до виникнення держави як інституту.

Отже варварське право розглядається класиками як право безпосереднє, тобто власне як індивідуальні фактичні відносини між людьми найбільш ранніх і примітивних епох. З формуванням класового суспільства варварське право трансформувалось у цивілізоване право, формою вираження якого став закон, як втілення волі пануючого класу. Разом із законом виникають й органи, яким доручається його дотримання та збереження – публічна влада і держава. У цілому в кон-

тексті марксистської інтерпретації задовго до виникнення держави, як особливої політичної організації, людство вже мало певний досвід правового регулювання соціальних відносин, яке виникло і оформилося у процесі *додержавної стадії розвитку* [7, с. 97–98; 159; 168]. У працях К. Маркса і Ф.Енгельса однозначно наголошується, що держава виникає разом не з правом, а ***із законом,*** аналогічно як і закон виникає разом із державою. Відповідно звичай і позитивний закон наочно тут поставлені поряд як ***дві історичні форми одного і того ж явища – права – яке забезпечує загальні умови існування суспільства.***

Ідея додержавного існування права отримала обґрунтування в англійській історичній теорії права, яка виникла і набула розвитку на рубежі XIX–XX ст. ст. (Г. Мэн, Ф. Харисон, А. Кокурека, Ф. Поллок та ін.). В її основі лежали історико-антропологічні дослідження. Наприклад, Г. Мен намагався довести існування таких суспільств, які не мали суверена, але в яких діяли правові норми [8, с. 368]. У радянській науці, спроба зосередити акценти на додержавному виникненні права була здійснена в другій половині XX ст. (Г. Мальцев, Д. Валеєв, Ю. Семенов та ін.). Прибічники цієї точки зору виходили з марксистського положення, що історично першим етапом на шляху становлення позитивного права було звичаєве право, яке утвердилося у додержавний період, ще в умовах формування рангової модифікації суспільства [9].

Заслуговує на увагу концепція "мононорми", створена відомим дослідником первісності, етнологом права А. Першицем [10]. Вчений вважає, що для норм поведінки "дополітичних суспільств" не є прийнятним застосування традиційного поняття "звичаєве право", оскільки воно змістовно зосереджує акценти винятково на правовому аспекті норм, які регулювали суспільні відносини доби потестарності. Мононорми – це синкретичні норми поведінки в додержавному суспільстві, які не можуть бути віднесені ні до категорії моральних, етичних, етикетних чи до категорії правових норм, але вже утримують у собі зачатки і тих і інших [11]. У мононормі А. Першиц виокремлює правовий аспект і позначає його поняттям "початкове" (первісне) право, яке в умовах потестарності *санкціонувалось* первісною владою: старійшинами, знахарями, шаманами тощо, а в епоху формування надобщинних структур, зокрема інституту племені, – ранніми політіями. Відмітну особливість функції мононорми як початкового права А. Першиц вбачає в *санкції* з боку ***легітимної влади.***

На основі концепції мононорм у середині 80-х років XX ст. розвинулася ідея протоправа (доправа) [12], яка трансформувалась в ідею раннього права у двох версіях його виникнення й існування: письмово-законодавчої (В. Якобсон, В. Савельєв, А. Самозванцев та ін.) і нефіксованого права (І. Дьяконов, І. Шіфман, В. Іванов, Л. Лелеков, А. Венгеров, Л. Куббель, А. Першиц та ін.) [13]. Згідно з поглядами прибічників письмово-законодавчої версії право формується незалежно від релігії і моралі й історично вперше виникає у вигляді писаного державного нормативного акта, у цілому письмового законодавства. Прибічники версії нефіксованого права захищали положення проте, що в первісному суспільстві на всіх етапах його розвитку окремі звичаї завжди мали правовий характер (в усній формі), оскільки без обов'язкових правил, які регулюють сус-

пільне життя, неможливе існування ніякого соціального колективу. Тут береться до уваги *функціональний зв'язок* міфологічно-ритуальних установлень (які мали здатність тривалий час існувати в усній традиції) з легітимною владою, яка, хоч і рідко, могла застосовувати санкції, у випадку порушень цих установлень членами локальних первісних колективів або їх корпоративних об'єднань, виступаючи гарантом їх захисту. У цілому в системі мононорматики сучасна наука виокремлює шість регуляторів: 1) біолого-психологічний; 2) шлюбно-сімейний; 3) корпоративно-груповий; 4) міфолого-релігійний; 5) правовий; 6) моральний [10, с. 100]. Серед усіх регуляторів лише правовий функціонально пов'язується із легітимною владою.

Однак, функціональний зв'язок правового аспекту мононорматики з владою, здатною застосовувати санкцію щодо порушників первісних міфологічно-ритуальних установлень, ще не означає, що критерій (індикатор) права необхідно шукати в силі та насиллі (жорсткій силовій санкції), а рівень соціального насилля безпосередньо видавати за сутність права і показник його розвитку. Застосування сили і насилля (в тому числі і державно організованого) не завжди пов'язане з правом. Це положення обґрунтовується в рамках концепції лібертарно-юридичного праворозуміння, яку розробляє російський академік В. Нерсесянц [14].

Якщо ми правильно зрозуміли логіку міркувань В. Нерсесянца, то право як норма змістовно виявляється не в динаміці, а в статиці. Йдеться про своєрідний стан "рівноваги" між суб'єктами суспільних відносин, який існує за умови утримання поведінки і волі одного індивіда в рамках норми, тобто в рамках своєрідного стану рівноваги з іншим індивідом, його волею. Така рівновага і є достатнім забезпеченням права, набуваючи форми санкції. Саме в принципі рівноваги (як рівності, рівноцінності) змістовно виражається моральний аспект права, який полягає в тому, що правові норми мотивуються етичною нормою, основоположним принципом якої є принцип *рівноцінності,* а точніше принцип еквівалентності, як мотивації правових норм, який виражається у формі вимоги справедливості і законності. Отже якщо охарактеризувати правовий аспект соціальної норми у цілому, то статично він проявляється в прагненні суспільства попередити конфлікти, а динамічно – у процесі урегулювання конфліктів, за умов можливого порушення стану "рівноваги" між суб'єктами суспільних відносин. Визначення однакового масштабу, міри поведінки до всіх членів суспільства в рамках певної історичної епохи розглядається окремими дослідниками "найсуттєвішою констатуючою ознакою права", а вказаний масштаб (мірило) – фактично "регулятивним моментом у праві" [15].

Висновки. 1. Із наведеного в статті випливає, що віднесення тих чи інших соціальних норм до правових пов'язується зазвичай із санкцією, функцією в суспільстві і формою подачі норми. Відповідно формальною мотивацією права виступає функціональний зв'язок із легітимною владою; змістовність правової норми полягає у мотивованому принципі „еквівалентності" ("кожному своє"); її суть відповідна етичній нормі з принципом рівноцінності і виражається у формі вимоги справедливості і законності. 2. Ми схильні визнати за резонне положення процесуальної теорії рішень, що критерій правової нормативності, який однаково можна було б застосувати як до архаїчних, так і до цивілізованих суспільств,

полягає в юстиціабельності, за якою стоїть третейське рішення, винесене уповноваженою на те особою, що можливе і за умови відсутності централізованої системи правосуддя. У такому аспекті юстиціабельність, як критерій правової нормативності, може успішно використовуватися і для дослідження нормативності правових систем суспільств на етапі еволюційного зародження елементів державності, коли самої суверенної держави ще реально не існує. Поглибленому аналізу останнього твердження, хочеться сподіватися, буде присвячена наступна стаття.

Література:

1. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / За заг. ред. В. С. Журавського. – К., 2003. – С. 50.
2. Пэнто Р., Гравиц М. Методы социальных наук. – М., 1972. – С. 59.
3. Карбонье Ж. Юридическая социология / Перевод и вступительная статья В.А.Туманова. – М., 1986. – С. 166.
4. Берман Г. Дж. Западня традиция права: Эпоха формирования. – Изд. 2. – М., 1988. – С. 61.
5. Рулан Н. Юридическая антропология: Учебник для вузов: Пер. с франц. / В. Нерсесянц (отв. ред.). – С. 48.
6. Мальцев Г. В. Социальная справедливость и право. – М., 1977. –С. 233.
7. Маркс К., Фридрих Э. Сочинения. – Т. 3. – С. 336–337.
8. Тихонравов Ю. Основы философии права: Учебное пособие. – М., 1997. – С. 368.
9. Див.: Валеев Д. Обычное право и начальные этапы его генезиса // Правоведение. – 1974. – № 6. – С. 76; Мальцев Г. Социальная справедливость и право. – М., 1977. – С. 233–235; Семенов Ю. Основные понятия обычного права. Возникновение и развитие // Юридическая антропология. Закон и жизнь. – М., 2000.
10. Першиц А. Проблемы нормативной этнографии // Исследования по общей этнографии. – М., 1979; Его же: Нормативное сознание // История первобытного общества. Эпоха классообразования. – М., 1988.
11. Думанов Х, Першиц А. Мононорматика и начальное право (Статья вторая) // Государство и право. – 2001. – № 9. – С. 85.
12. Венгеров А. Б., Куббель Л. Е., Першиц А. И. Этнография и наука о государстве и праве // Вестник АН СССР. – 1984. – № 10. – С. 92-103.
13. Государство и право на Древнем Востоке. Круглый стол // Народы Азии и Африки. – 1984. –№ 2; 3.
14. Нерсесянц В. Юриспруденция: Введение в курс общей теории права и государства: Для юридических вузов и факультетов. – М., 1998. – 288 с.; Его же: Философия права: Учебник для вузов. – 2003. – 648 с.
15. Тенненбаум В. О сущности права // Известия вузов. Правоведение. – 1980. – №1. – С. 40-41.

ГЕОПОЛІТИКА НАРКОБІЗНЕСУ

І. М. Гриненко,
співробітник СБ України,
експерт з питань боротьби
з міжнародним наркобізнесом

Незаконний обіг наркотиків, транснаціональний наркобізнес є однією із найгостріших проблем сучасності. Це явище має багатоаспектний характер і вимагає дослідження з різних точок зору. Багатодисциплінарний характер такого дослідження потребує застосування інструментарію різних галузей наукових знань – кримінального права, кримінології, соціології, економіки, політології тощо. При цьому дослідження політичних аспектів цієї проблеми потребує особливої уваги. Це викликано як ступенем загрози безпеці на національному рівні та всьому світовому співтовариству в цілому, так і роллю, що її відіграють транснаціональні кримінальні наркосиндикати у політичному житті країн та світовій політиці. Дослідження зазначених аспектів наркобізнесу є необхідним для напрацювання адекватних заходів протидії, у першу чергу політичного характеру, як на рівні національної наркополітики, так і на міжнародній арені. Усунення негативних наслідків загострення наркоситуації є важливим завданням при формуванні політичної стратегії держави як на зовнішньому, так і на внутрішньому рівнях.

Політичним аспектам боротьби із незаконним обігом наркотиків приділяється досить значна увага міжнародних організацій, насамперед Комісії ООН з наркотичних засобів. За останні роки цією Організацією Об'єднаних Націй проведено низку досліджень зазначеної проблеми, серед яких можна виділити дослідження розвитку наркоситуації у Африці [1], опійної економіки Афганістану [2]. Дослідженню політичних аспектів наркобізнесу приділяється увага у матеріалах Центру з вивчення геополітики наркотиків [3] та Транснаціонального інституту [4]. У той же час, зазначені дослідження, у більшості випадків, мають фрагментарний характер і торкаються лише окремих аспектів проблеми, характерних для певних регіонів.

На значення політичної складової системи боротьби з організованою злочинністю вказувалося, зокрема, у роботах П. А. Циганкова [5], М. М. Лебедєвої [6] та Джеймса Розенау [7].

На необхідність розроблення узгодженої антинаркотичної політики, зокрема, шляхом дослідження кримінально-політичних аспектів проблеми боротьби з незаконним обігом наркотиків з метою вироблення на її основі дійових практичних рішень вказувалося у дисертаційному дослідженні А. А. Музики [8].

Традиційно у рамках домінуючої протягом тривалого часу доктрини "політичного реалізму" як актори світової політики розглядалися виключно держави, сукупність політик яких і складала систему міжнародних відносин. Звичайно, такі структури, як транснаціональні корпорації, міжнародні організації та

недержавні структури відігравали досить суттєву роль принаймні протягом усього XX сторіччя. Але саме останнім часом найбільш голосно заявили про себе ті актори, що традиційно не розглядалися у такому контексті ані політологами, ані політиками.

Дії таких неформальних акторів – структур міжнародного тероризму, транснаціональної організованої злочинності, релігійних рухів, сьогодні мають суттєвий вплив на світову політику і є чи не головним предметом порядку денного міжнародних форумів.

Початок XXI сторіччя ознаменувався найбільшим терористичним актом в історії людства. Терористична атака в Сполучених Штатах 11 вересня 2001 року, організована та реалізована неформальним актором, поки що залишається найбільш помітною подією нового тисячоріччя, що докорінно змінила погляди на світову політику, національну безпеку та розподіл сил у сучасному світі. Фактично, світ зіткнувся із новою системою, яку він до цього часу намагався не помічати – транснаціональною структурою неформальних акторів, у якій тісно інтегровані терористичні рухи, організовані злочинні угруповання та фундаменталістські політично-екстремістські об'єднання. Перші із них виконують роль своєрідної "політичної вітрини", другі становлять собою економічну базу, а треті забезпечують "ідеологічну підтримку".

Що ж стосується транснаціональної організованої злочинності, то серед усіх її форм наркобізнес є оптимальною моделлю для дослідження, його найважливішим об'єктом. Це, зокрема, зумовлено масштабами цього явища та сферами його впливу, фінансами, якими оперують транснаціональні наркосиндикати, а також найбільш чітким з поміж усіх форм організованої злочинності оформленням нелегальних ринків та їх операторів.

Сучасні структури наркобізнесу є найбільш могутніми кримінальними структурами в історії людства. Щорічний обсяг наркоторгівлі за оцінками ООН становить 500 млрд. доларів, тобто дорівнює 8% загального об'єму міжнародної торгівлі. Потужність наркоструктур зумовлена, передусім, винятковою прибутковістю наркобізнесу – для кокаїну вартість 1 т на шляху від латиноамериканського селянина до покупця на вулицях міст США та Західної Європи збільшується на 12500 відсотків [9]. Не менш прибутковими є й операції із героїном та синтетичними наркотиками. За даними ООН, незаконний наркоринок розповсюджується якнайменш на 170 держав світу, задовольняючи "потреби" 180 млн. споживачів наркотиків. Наркоторгівля становить найбільший сегмент загальносвітової тіньової економіки, виступаючи як її "чорна" частина.

Наркобізнес активно використовує легальну економіку, зокрема, для відмивання своїх злочинних прибутків. Так, лише у Західній Європі щорічно відмивається 85 млрд. доларів, що перевищує ВНП 75% держав світу. У цілій низці країн доходи від наркобізнесу – гласно чи негласно, розглядаються як джерело поповнення бюджету і враховуються при його формуванні.

Маючи у своєму розпорядженні власні фінансові структури, канали зв'язку, системи безпеки, а часто й підконтрольні території, наркосиндикати, фактично, набувають певної подоби суверенітету, що наближує їх до традиційних

акторів світової політики. З іншого боку, транснаціональні наркоструктури, використовуючи власну могутність, зверхньо ставляться до суверенітету країн, не визнаючи ані державних кордонів, ані діючих правових режимів. Діяльність наркоструктур ускладнює й без цього непрості міжнародні відносини, робить політику менш передбачуваною.

Роблячи країни-нарковиробники залежними від наркодоларів, кримінальні формування ще більше поглиблюють провалля між багатими та бідними країнами, сприяють подальшому розшаруванню світу. Наркобізнес стає серйозною загрозою демократії, активно співпрацює із репресивними диктатурами та корумпованими режимами, що надають йому "найбільшого сприяння". Ставлячи під контроль засоби масової інформації, кримінальні структури активно впливають на суспільну свідомість, ведучи "інформаційну війну" проти сил правопорядку.

Сучасний транснаціональний наркобізнес становить собою складне багатогранне явище, обумовлене політичними, соціально-економічними причинами та має історичне підгрунтя. При цьому, незважаючи на те, що споживання наркотичних та психотропних речовин має багатотисячорічну історію, транснаціональний наркобізнес є феноменом саме сучасного світу, зумовлений явищами новітньої історії.

Основним чинником світової політики, що призвів до радикальних змін у кримінальному середовищі та формування транснаціональної організованої злочинності у її сучасному розумінні, стала глобалізація. Це явище викликало низку проблем, серед яких – зростання розриву у рівнях розвитку між багатими та бідними країнами, глобальна монополізація економіки, ускладнення гуманітарних проблем, пов'язаних із людським розвитком та якістю життя, тощо. Саме процеси включення-виключення стали причиною найбільш гострих проблем, що мають місце у сучасній світовій політиці, у тому числі й вибухоподібного поширення наркобізнесу.

Сучасні ліберальні демократії виступають як домінуюча сила світової політики. У той же час, їх вплив на традиційні суспільства не завжди сприймається останніми, що призводить до загострення протиріч і конфліктів на політичному, економічному, релігійному, етнічному чи регіональному підгрунтях, що має наслідком втрату особою відчуття себе громадянином, яке підмінюється самоідентифікацією із кланом, сім'єю, певною релігійною сектою, квазікультурою, відірваних від національних держав. Зовнішнім проявом цих явищ є релігійний і політичний екстремізм, криміналізація відносин між різними соціальними групами, що відображується й на політичному та міждержавному рівнях.

При цьому глобалізація аж ніяк не призводить до занепаду традиційних етнічних кримінальних структур – будуючись на грунті партикуляризму, зокрема у формах трайбалізму та релігійної відокремленості, такі структури краще за будь-які інші зберігають свою "винятковість" у сучасному глобальному світі. Таким чином, у кримінальному середовищі відображується зазначений Джеймсом Розенау процес "фрагментації" – повернення до національних та етнічних спільнот, що має місце паралельно із посиленням процесів глобалізації.

Економічний лібералізм у цілій низці випадків призвів до поглиблення розколу національних суспільств, націй-держав та виразно окреслив прірву між

багатими країнами Півночі та сировинним Півднем, у якому понад 2 млрд. людей живуть у постійних злиднях. При цьому в рамках сировинного Півдня формується неоархаїчний "Глибокий Південь", що встановлює власні правила квазігосподарської діяльності [10]. За відсутності правового середовища ці регіони стають осередками надприбуткової кримінальної активності, часто зорієнтованої у зовнішній світ. В цю групу входять як "кризові держави" – Афганістан, Сомалі, Руанда, Сьєра-Леоне, так і "піратські республіки" – "Шанська держава", "зона племен" Пакистану, партизанська "зона безпеки" у Колумбії, автономний край Косово. Таке середовище є ідеальним ґрунтом для формування різного роду "золотих трикутників" і "півмісяців" – територій кримінальних консорціумів, де відбувається тотальна мілітаризація економіки, яка базується на наркобізнесі, контрабанді алмазів, інших формах злочинності. На цьому тлі утворюється власна ідеологія, що знаходить прихильників і в інших регіонах, заповнюючи не лише духовну, а й соціально-політичну нішу. Ліквідація таких осередків має розцінюватися як основне завдання світового співтовариства у боротьбі не тільки з наркобізнесом, а й з цілою низкою найгостріших викликів сучасності.

З іншого боку, держави – ключові гравці на світовій політичній арені часто приносять у жертву інтереси боротьби з наркобізнесом та організованою злочинністю задля досягнення політичних та економічних зисків. Законність, права людини, демократія у практичній політиці часто не розглядаються як пріоритети. Таким чином, явною стає розбіжність між декларованими цінностями та реальністю, нормами міжнародного права та засобами, що застосовуються на практиці. Система подвійних стандартів продовжує залишатися нормою міжнародного політичного життя. У той же час, система міждержавних стосунків протягом вже досить тривалого часу знаходиться у стані перманентної реформації. Політичні орієнтири постійно змінюються, норми та принципи втрачають свою силу, при цьому нової заміни їм часто не пропонується.

Таким чином, аномія, з'явившись як соціальний феномен, за сучасних умов розповсюдилася на стосунки між народами, державами та цілими регіонами і виступає як глобальний криміногенний чинник. У цьому контексті наркобізнес є однією із "хвороб росту" – перетворення сучасного світу від Версальської системи національних держав у нову постіндустріальну систему.

Такі перетворення призводять до зміни парадигми національної та міжнародної безпеки. У сучасному світі численні конфлікти мають характер, відмінний від війн і конфліктів між державами, на яких була зосереджена увага розробників Хартії ООН. Цей документ не зачіпає проблем громадянської війни, внутрішньодержавних конфліктів, які віднесені до прерогатив урядів. При цьому із 250 конфліктів, що точаться в цей час по всьому світу, лише 30 мають міждержавний характер. У той же час, внутрішня конфронтація у тій чи іншій державі часто становлять загрозу не тільки національній, а й міждержавній колективній безпеці.

Отже, національна безпека все більше набуває зовнішнього виміру як складова міжнародної безпеки. З іншого боку, транснаціональні кримінальні структури можуть розглядатися водночас як внутрішні, так і зовнішні загрози націо-

нальній безпеці, оскільки питання суверенітету та державних кордонів ними просто ігноруються. Таким чином, у концептуальному підході до безпеки провести грань між внутрішньою та зовнішньою політикою все частіше стає неможливим і недоцільним.

Водночас із зростанням міжнародної складової національна безпека все більше набуває особистісного виміру, розглядаючи особу як основний її елемент. Сучасні виклики національній безпеці з боку структур тероризму й організованої злочинності спрямовані, у першу чергу, проти особи, хоча у першому випадку й декларують підрив держави як своєї цілі.

У XXI сторіччі роль таких неформальних акторів у світовій політиці, ймовірно, зростатиме. Можна погодитися із припущенням Джеймса Розенау, що політична структура нагадуватиме мережу типу Інтернету – із різними "вузлами" – державами, міждержавними організаціями, змішаними структурами. Тільки слід враховувати, що як в Інтернеті існують не тільки легальні, а й підпільні ресурси, так само й у світовій політиці неформальні актори, зокрема транснаціональні кримінальні структури, відіграватимуть суттєву роль.

Водночас із зростанням ролі неформальних акторів зростатиме й роль національних держав як захисників особистої безпеки членів суспільства від зазіхань з боку терористів та транснаціональних угруповань. Асиметричний характер цих загроз призведе до посилення ролі у забезпеченні безпеки спеціальних служб та правоохоронних органів, частково й за рахунок традиційних військових інструментів, що гарантували безпеку народам націй-держав протягом усієї історії людства.

Транснаціональний наркобізнес має суттєвий вплив на загальні процеси сучасної світової політики. Міжнародні наркоструктури, будучи політичними акторами, вступають у зносини із іншими суб'єктами політики, у тому числі й із державами, іноді у формі відкритої війни.

Кримінальні наркоструктури активно використовують процеси світової інтеграції для виходу на нові ринки збуту, часто самостійно будуючи їх фактично «з нуля». Така діяльність стимулює поглиблення національних кордонів, підштовхує уряди до використання силових методів, ізоляціонізму, що, у свою чергу, перешкоджає міжнародній інтеграції.

Наркобізнес тісно пов'язаний із політичним тероризмом – сьогодні ця інтеграція набула настільки тісного характеру, що для її характеристики з'явився новий термін – "наркотерор". Доходи від наркоторгівлі стали основним джерелом фінансування курдських бойовиків Туреччини, індонезійського "Руху за вільний Ачех", "Руху демократичних сил Казамансу" у Сенегалі, баскських сепаратистів, уніоністів Північної Ірландії, "Армії визволення Косово", наркопартизанів Колумбії, Перу, Нікарагуа та Сальвадору, філіппінських сепаратистів тощо. При цьому слід враховувати, що коли терористичне угруповання починає брати участь у наркобізнесі, політична мотивація досить швидко відходить на другий план і перетворюється у декларативну демагогію, що має прикрити нову справжню мету існування цієї організації – індивідуальне збагачення її лідерів, яких вже не можна характеризувати інакше, як наркоділків. Цей шлях вже пройшли усі "партизанські загони" М'янми та

Латинської Америки, "Армія визволення Косово", які сьогодні становлять собою типові кримінальні структури, незважаючи на "демагогічну тріскотню" їх лідерів про політичні чи національні інтереси.

Наркобізнес дестабілізує громадянське суспільство, роз'їдає суспільну згуртованість та основи його існування. Базис суспільства розхитується, коли нелегальні операції стають нормою. Швидкий доход від наркотиків підриває ініціативу до чесної праці, виступаючи потужним криміногенним чинником.

Сучасні процеси глобалізації наркобізнесу, як і організованої злочинності взагалі, не могли обійти й територію України. Транснаціональний наркобізнес становить безпосередню загрозу національній безпеці нашої країни, є викликом здатності України реалізувати декларовані напрямки як внутрішньої, так і зовнішньої політики.

Україна є рубіжною державою трьох геополітичних, соціокультурних та економічних просторів – західноєвропейського, східноєвропейського та середземноморського. Наша країна знаходиться на перетині Балтійсько-Чорноморського, Чорноморо-Каспійського, Східноєвропейського регіонів та ЄС. В цьому контексті сталий розвиток України передбачає відкритість, активну участь у загальносвітових і регіональних процесах, міжнародній економічній та фінансовій діяльності. Державна стратегія рубіжності передбачає зростання ролі трансдержавних комунікацій, вантажних перевезень. Транспортна система нашої країни є важливою ланкою відроджуваних "Шовкового шляху" з Тихоокеанського регіону в Європу та "з варягів до греків", що поєднує Північну Європу із Середземномор'ям.

Ці транспортні артерії, звичайно, є привабливими не лише для переміщення легальних товарів – наркоструктури, так само як і формування, що займаються нелегальною міграцією та економічною контрабандою освоїли їх можливості раніше за легальних суб'єктів економіки. Криміналізація цих маршрутів може призвести до компрометації та блокування виключно вигідних для нашої країни та й усього регіону проектів, стане на перешкоді реалізації зовнішньої стратегії України, набуттю регіоном рис економічно-цілісного простору.

Наявність розвинутої хімічної промисловості та висококваліфікованих кадрів об'єктивно створює загрозу формуванню на території нашої країни виробництва "наркотиків майбутнього" – синтетичних психоактивних речовин: стимуляторів амфетамінного ряду та штучних опіоїдів. Протягом останніх років українськими правоохоронцями виявлялися не лише підпільні лабораторії, що займалися таким промислом, а й канали контрабанди цих речовин до інших країн Європи. Ця тенденція викликає глибоке занепокоєння, оскільки формування негативного іміджу нашої країни може серйозно зашкодити політиці євроінтеграції, що є пріоритетним напрямком зовнішньополітичної стратегії нашої України.

Організована злочинність створює сприятливе підґрунтя для посилення соціально-економічної напруги, протистояння у суспільстві, проявів політичного екстремізму та корупції. При цьому слід враховувати, що Україна як регіональна держава є одним із ключових елементів європейської безпеки. Негативні процеси, викликані діяльністю транснаціональних кримінальних структур, що загрожуватимуть безпеці нашої країни, неминуче відгукнуться й на загальній безпеці європейського регіону.

Транснаціональний наркобізнес має планетарний, загальносвітовий характер і зачіпає життєво важливі інтереси усіх народів та держав. Становлячи загрозу фізичному виживанню людства, ця проблема потребує невідкладних рішень, що вимагає докладання колективних зусиль усіх держав, всього світового співтовариства.

Вирішення проблеми наркобізнесу вимагає посилення правової бази та цивілізаційного підходу у міжнародних відносинах, широкого використання глобальних і регіональних механізмів у спільному вирішенні глобальних проблем.

Комплекс заходів із боротьби з наркобізнесом має передбачати, поруч із правотворчістю та правозастосуванням, політичні, дипломатичні, соціально-економічні й інші заходи, спрямовані на усунення причин та умов виникнення та розвитку цього явища як у цілому, так і за конкретних обставин.

При цьому зростатиме роль ООН як дорадчого форуму, підвищуватиметься взаємодія між державними та недержавними акторами світової політики, ймовірним є перерозподіл між ними функцій управління.

Усунення "темних зон" зосередження нарковиробництва вимагатиме прийняття політичних рішень на загальносвітовому рівні, що передбачали б певне економічне вливання, надання доступу до кредитів, водночас із стимулюванням культурного відродження, у тому числі й у формі "ідеологічної реформації", підтримкою центральної влади, заохоченням до демократизації й утвердження законності, вироблення спільної зовнішньої політики з боку зацікавлених держав.

Інтеграція України до світового простору, де наркобізнес становить важливу проблему, передбачає вироблення комплексного підходу до цієї проблеми. При цьому вироблення цих підходів вимагає використання широкого наукового арсеналу, залучення міжгалузевого інструментарію. Так, кримінологія базується, передусім, на вивченні загальнокримінальних проблем (віктимологія, загальна характеристика злочину тощо), які сьогодні розроблені незрівнянно глибше, аніж значно складніші взаємозв'язки між організованою злочинністю та політикою. Феномен організованої злочинності у традиційній кримінології розглядається, у першу чергу, на мікрорівні, у контексті окремих соціальних спільнот, на що й зорієнтовані результати досліджень. З іншого боку, традиційна політологія не приділяє достатньої уваги впливу на політичні процеси з боку структур організованої злочинності, політичної зумовленості процесів, що мають місце у кримінальному середовищі, незважаючи на актуальність та виключну гостроту цієї проблеми.

Отже, сьогодні існує нагальна потреба у виробленні науково обґрунтованої методології пізнання феномена транснаціональної організованої злочинності, пов'язаних із нею політичних проблем, з метою розробки відповідних заходів як на національному, так і на міжнародному рівні. Необхідним є з'ясування структури, природи і чинників передусім політичного характеру, що відображають закономірності функціонування організованої злочинності, із залученням інструментарію таких наукових дисциплін, як політологія, кримінологія, кримінальне право, соціологія, міжнародне право, міжнародні відносини та світова політика, звертаючись при цьому до національного законодавства різних країн і норм міжнародного права. На стику наведеного конгломерату наук можна знайти методологію визначення закономірностей, причин та умов виникнення

сучасної транснаціональної організованої злочинності. Без дослідження цих чинників не є можливим вироблення ефективних заходів із усунення політичних причин організованої злочинності, протидії таким тісно пов'язаним із політикою суспільно небезпечним явищам, як корупція, наркобізнес, тероризм, торгівля людьми, контрабанда тощо. Розробка цієї методології вимагає залучення широкого кола спеціалістів, напрацювання системи знань, яку, із певним ступенем умовності, можна характеризувати як "кримінальну політологію".

Література:

1. The Drug Nexus in Africa. United Nations. – Vienna, 1999.

2. The Opium Economy in Afghanistan. An International Problem. Office on Drug and Crime. – Vienna, United Nations, New York, 2003.

3. Centre for Geopolitical Drug Studies [WWW документ]. – URL http://www.geodrugs.net (2 травня 2004).

4. Transnational Institute [WWW документ]. – URL http://www.tni.org (2 травня 2004).

5. Цыганков П. А. Теория международных отношений: Учебное пособие. – М.: Гадарика, 2003. – С. 34-35.

6. Лебедева М. М. Мировая политика. – М.: Антея, 2003. – С. 151-179.

7. James N. Rosenau. Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity. – Princeton: Princeton University Press, 1990.

8. Музика А. А. Незаконний обіг наркотичних засобів в Україні (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): Дис. ... д-ра юрид. наук (12.00.08) / НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1998.

9. Наркобизнес в Латинской Америке: политика и экономика // Научно-информационный бюллетень "Латинская Америка". РАН. Институт Латинской Америки. – М., 1991. – №132/133 (3,4). – С. 33.

10. Глобальное общество: новая система координат (подходы к проблеме). – СПб.: Антея, 2000. – С. 51–52.

ОБРОБКА РЕЗУЛЬТАТІВ ВИВЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ЩОДО ОЦІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

В. Ю. Котляр;
О. А. Лупало;
І. М. Мороз,
Інститут управління Національної академії внутрішніх справ України

Представлено концептуальні підходи вивчення громадської думки з метою можливості більш повного оцінювання ефективності діяльності ОВС, запропоновано стратегію та тактику аналізу громадської думки в сучасних умовах, систему показників суспільної інформації й її зіставлення з офіційними джерелами, наведено приклад обчислення коефіцієнтів та рівня латентної злочинності в державі.

Концептуальні підходи до вивчення громадської думки. Статистичні дані свідчать, що в усіх державах незалежно від ступеня економічного та політичного розвитку показники рівня злочинності мають загальну тенденцію до зростання навіть з урахуванням деяких коливань та стабільності на певних проміжках часу [1–2]. З іншого боку, дані опитувань населення свідчать про сталу значну стурбованість населення станом правопорядку та боротьби зі злочинністю в регіонах України, недовіру населення (близько половини) до органів внутрішніх справ (ОВС) та щодо їх спроможності вести ефективну боротьбу зі злочинністю, професійно надавати правову та соціальну допомогу тим громадянам, які її потребують. У зв'язку з цим виникає потреба у визначенні критеріїв оцінки ефективності діяльності ОВС через громадську думку та впровадження дійових заходів щодо коригування роботи міліції й інших категорій працівників ОВС, які безпосередньо взаємодіють з населенням. Для прикладу наведемо дані опитувань населення стосовно оцінки діяльності уряду України [3] з обчисленим нами індексом суспільної оцінки ефективності діяльності (СОЕД) правоохоронних органів України та деяких інших міністерств (табл.1). Індекс СОЕД (I_e) — інтегрований показник, що обчислюється за правилом частотної середньої: $I_e = \sum_k m_k s_k$,

де s_k – значення у шкалі оцінок, m_k – відповідна частота відповідей (у даному випадку застосована центрована шкала $s = \{2, 1, 0, -1, -2\}$). Як бачимо, рівень оцінки ефективності діяльності МВС України серед інших силових структур досить низький ($I_e = -12.5$).

Таблиця 1

Порівняльні показники оцінки діяльності силових структур в Україні за червень – грудень 2003 року

Міністерства	Позитивно	Швидше позитивно	Швидше негативно	Негативно	Важко відповісти	СОЕД
СБУ	8	31	21	13	27	0
МЧС	7	32	24	13	24	-2
МО	7	32	24	15	22	-4
ДПА	7	27	25	16	25	-8
МЮ	3	26	23	14	34	-9,5
МВС	5	29	28	18	20	-12,5
ФДМ	3	19	25	17	36	-17

Подібна реакція населення безпосередньо пов'язана із соціальними чинниками та криміногенною ситуацією в країні. Таким чином, систематичний аналіз впливу соціальних чинників на злочинність – одне з важливих завдань, яке тісно пов'язане з адміністративною реформою, допоможе удосконалити структуру органів внутрішніх справ, поглибити інтеграційні процеси входження до міжнародного співтовариства. Одним з дійових напрямів аналізу соціальних чинників є їх вивчення через громадську думку. Зокрема, на це вказують науковці В. Г. Афанасьєв, А. А. Возмітель, М. К. Горшков, Б. А. Грушин, Т. М. Джафарлі, Б. З. Докторов, Г. Х. Єфремова, Т. І. Заславская, А. Г. Здравомислов, М. Я. Ковальзон, В. С. Коробейніков, Ратинов А. Р., Р. А. Сафаров, Л. У. Спірідонов, А. К. Уледов, Б. М. Фірсов, В. Н. Шубкін, В. А. Ядов та інші [4–12]. Узагальнюючи погляди дослідників можна запропонувати визначення громадської думки, як сукупний результат поглядів особистостей, що виражає ставлення до актуальних процесів, явищ, фактів реальної дійсності. Цінність громадської думки полягає в тому, що дає можливість отримати узагальнені уявлення великої кількості громадян про ті чи інші напрямки діяльності або якості міліції. До функцій громадської думки відносять: оціночну (дає оцінку того чи іншого явища, яке стало предметом громадської думки); аналітико-конструктивну (проводить аналіз явища, що оцінюється, і визначає форму реагування на нього); регулятивну (впровадження певних правил поведінки). Серед основних характеристик громадської думки виділяються:

• *Взаємозв'язок із соціальними чинниками*, що діють в суспільстві. Джерела громадської думки – це факти правового життя суспільства, а не юридичні норми самі по собі, причому факти в суб'єктивному сприйнятті індивіда. Отже, насамперед контакти з міліцією в силу їх масовості служать основним джерелом формування громадської думки про різні аспекти правової дійсності. Крім того, критерієм схвалення або несхвалення тих чи інших фактів, явищ, дій виступає не співвіднесення їх вимогам закону, а уявлення, що склалися про належне та справедливе. Через неоднакові умови життя, становище в суспільстві

різних соціальних (демографічних, професійних і т.п.) груп у них формуються і різні уявлення про справедливість, про корисність або шкідливість того чи іншого виду поведінки.

• *Неоднорідність.* Громадська думка складається під впливом об'єктивної дійсності та у кінцевому підсумку її відображає. Однак існують фактори, які викривляють таке відображення. По-перше, думка кожної людини, як „частка" громадської думки, заснована на особистому, індивідуальному досвіді. Цей досвід містить випадковості, помилки, омани у сприйнятті і тлумаченні тих або інших подій. По-друге, громадська думка утворюється не тільки достовірними відомостями, але і слухами, забобонами, стереотипами, застарілою інформацією тощо.

З наведеного слідує, що громадська думка не може бути вирішальним фактором впливу на поведінку людей, не завжди відчутна для окремої людини. Більше того, навіть знаючи характер громадської думки, людина, керуючись різними міркуваннями, може діяти всупереч їй [5].

Методологія аналізу громадської думки в сучасних умовах. Внутрішня і зовнішня (через громадську думку) оцінка діяльності підрозділів міліції дає можливість більш об'єктивно оцінювати стан роботи, виявляти слабкі місця, що потребують коригування, визначення напрямів вдосконалення діяльності ОВС. Громадська думка про діяльність міліції може бути використана для: типологізації груп населення залежно від можливості надавати допомогу або спричинити шкоду стосункам і взаємодії населення та міліції; інформаційного насичення і перетворення у більш сталу недостатньо сформовану громадську думку та підсилення існуючої (в тому числі, для переконання людей змінити думку щодо міліції). Основними шляхами визначення громадської думки в Україні на сьогодні є такі:

♦ опитування населення щодо діяльності міліції України незалежними агенціями;

♦ опитування населення щодо діяльності міліції України Центром громадських зв'язків МВС, ГУ, УМВС в областях, УМВСТ України;

♦ комплексний аналіз позитивних та негативних статей у провідних засобах масової інформації по підрозділах міліції.

Найбільш динамічним засобом дослідження громадської думки є опитування, оскільки проходить в умовах безпосереднього контакту з населенням. Необхідно визнати, що на сьогодні форма опитування не є досконалою. По-перше, воно носить *неінформативний* характер: за відсутності стратегії опитування та чітко визначених показників ефективності діяльності ОВС і місця в них громадської думки більшість питань анкет формальні. Наприклад, в [7] приведено динаміку рівня довіри до правоохоронних органів за схемою: "довіряють, не довіряють, важко відповісти"; в [8] оцінюється стан правопорядку в державі та робота міліції щодо його забезпечення за схемою відповідно: „гірше, краще, без змін, важко відповісти" та „незадовільно, задовільно, не визначились". Зрозуміло, що будь-які відсотки з цих питань не дадуть ніякого уявлення про реальний стан боротьби зі злочинністю чи про напрями вдосконалення діяльності міліції. По-друге, структура анкет *неоптимальна*: існуюча лінійна схема запитань призводить до труднощів в обробці результатів опитування, а самому опитуваному доводиться відповідати на безглузді (з його точки зору) запитання. За такої системи опитування багато принципових аспектів, що стосуються стану правопорядку в країні, взагалі лишаються поза увагою. Наприклад, ніяким чином не відображено проблеми матеріальних і моральних збитків, які зазнали потерпілі від злочинних посягань. Таким чином, стратегія та тактика опитування потребують узгодження з вимогами часу. Зазначимо основні, на наш погляд, шляхи перетворень: перехід на більш гнучке й економне опитування – у формі дендриту ("дерева" опитування); по-друге, впровадження узагальнених категорій запитань; по-третє, розробка системи показників для кожної з категорій, яка дозволить доповнити інформацію з офіційних джерел і провести оцінку правових явищ прихованого характеру (наприклад, масштабу латентної злочинності). До найбільш вагомих категорій нами віднесені такі:

1) оцінка ефективності діяльності підрозділів міліції та ОВС у цілому;
2) оцінка рівня регіональної злочинності та в державі у цілому;
3) оцінка правової активності населення;
4) оцінка втрат економіки та населення від злочинних посягань;
5) оцінка тенденцій у діяльності правоохоронних органів (рівень корумпованості та некомпетентності персоналу тощо).

Система показників суспільної інформації і її зіставлення з офіційними джерелами. Одне з центральних місць в аналізі злочинності займає обробка емпіричної інформації та побудова на її основі прогнозів, адже аналітичні висновки фахівцями робляться шляхом оптимально підібраних статистичних показників. Але необхідно зауважити, що обґрунтування зростання чи зниження рівня злочинності за допомогою будь-якого статистичного показника пов'язане із суттєвими труднощами. По-перше, базою для визначення кількості злочинів є кількість заяв потерпілих та повідомлень про злочини. Але, якщо з будь-яких обставин люди стануть менше довіряти органам правосуддя і міліції, в деяких випадках перестануть повідомляти про факти скоєння злочинів, жертвами яких вони стали, то статистика покаже зниження рівня злочинності, хоча це і не відповідає дійсності. По-друге, базою для визначення кількості злочинів може також бути кількість осіб, затриманих та заарештованих при скоєнні злочину. Якщо з якихось причин орган внутрішніх справ певного району підвищив свою ефективність (з точки зору кваліфікації кадрового забезпечення та матеріально-технічної оснащеності), то відповідно може зрости і кількість розкритих злочинів, що призведе до підвищення показників рівня злочинності. По-третє, покращення системи реєстрації заяв про скоєні злочини також призведе до підвищення показників рівня злочинності, але за цим буде стояти не реальне явище, а лише покращення роботи канцелярських служб. І, останнє, показники рівня злочинності значною мірою залежать і від самого визначення поняття "злочин". Так зберігання незначної кількості наркотичної сировини в деяких країнах вважається злочином. Якщо б закон змінився, і це порушення стало кваліфікуватись не як карне, а лише як адміністративний проступок, то це привело б до зменшення кількості карних злочинів. Суттєві проблеми

також пов'язані з вибором та визначенням статистичних показників. Деякі з них, що визначені формально, не несуть в собі ніякого змісту, хоча і використовуються на практиці. Тому виникає необхідність побудувати систему статистичних показників, визначених за емпіричною та апріорною інформацією, отриманою як з офіційних джерел, так і за результатами соціологічних опитувань. Подібна система більш адекватно відображала б дійсну ситуацію в країні і слугувала б підґрунтям аналітичних висновків і прогнозів стосовно розвитку кримінально-правових та соціальних явищ. Наведемо систему показників, що характеризує рівень латентності злочинних посягань в Україні. Під рівнем латентності розуміють різницю між частотою скоєних злочинів і частотою зареєстрованих заяв та повідомлень про злочини підрозділами ОВС. Оптимальна процедура визначення рівня латентності здійснюється таким чином.

А. Проводиться опитування по пунктах у кожному регіоні (N – кількість регіонів):

1. Кількість злочинних посягань за видами на особу (0, 1, 2, ...) — $z_{i,k}$;

2. З них: кількість звернень до ОВС (0, 1, 2, ...) — $x_{i,k}$,

де i — номер регіону ($i=\overline{1,N}$), k – номер опитуваного, $k=\overline{1,n_i}$ (n_i – кількість опитуваних в i-му регіоні).

Б. Підсумовуються значення по всіх опитаних у даному регіоні:

$$Z_i=\sum_{k=1}^{n_i} z_{i,k};\ X_i=\sum_{k=1}^{n_i} x_{i,k}, \qquad (1)$$

де Z_i – кількість злочинних посягань на особу в i-му регіоні, X_i – кількість звернень до ОВС громадянами в i-му регіоні.

В. Підраховується регіональний індекс латентності за видами злочинних посягань (для i-го регіону):

$$I_i=\frac{X_i}{Z_i},\ i=\overline{1,N}. \qquad (2)$$

С. Визначається середній індекс латентності в державі:

$$I_L=\frac{\sum_i X_i}{\sum_i Z_i}. \qquad (3)$$

Д. Обчислюється середній рівень латентності в державі за такою схемою.

Спочатку визначається коефіцієнт злочинності K_i за окремими видами злочинних посягань для i-го регіону за двома сукупностями: кількістю офіційно зареєстрованих злочинів у регіоні Q_i та населенням регіону N_i за формулою

$$K_i=\frac{Q_i}{N_i}*1000 \text{ (зл. на 1 тис. нас.).} \qquad (4)$$

Далі визначається видовий коефіцієнт злочинності в державі K:

$$K=\frac{Q}{N}*1000 \text{ (зл. на 1 тис. нас.),} \qquad (5)$$

де $Q=\sum_i Q_i$ – кількість офіційно зареєстрованих у державі злочинів для кожного його виду, $N=\sum_i N_i$ – населення держави.

Оцінка реального розмаху (відповідно коефіцієнти P_i, P та рівні Y_i, Y) злочинних посягань в регіонах та державі обчислюється таким чином:

$$P_i=K_iI_i,\ Y_i=Q_iI_i \text{ (для } i\text{-го регіону)} \qquad (6)$$

$$Y=\sum_i Y_i=\sum_i Q_iI_i, \qquad (7)$$

$$P=1000\frac{\sum_i K_iI_iN_i}{\sum_i N_i}=1000\frac{Y}{N} \text{ (для держави).} \qquad (8)$$

У більшості досліджень обмежуються лише середніми значеннями показників (відсотками, коефіцієнтами, рівнями). При цьому розмах явища та його варіативність лишається поза увагою. Наприклад, важливо знати не тільки відсоток позитивного ставлення громадськості до заходів із застосуванням ОВС, але й її варіацію за регіональними, національними, віковими чинниками. Для обліку подібних аспектів дослідження щонайменше необхідні показники абсолютного та відсоткового відхилення від середнього значення [13]. Стандартне відхилення для коефіцієнтів злочинності K та розмаху P злочинних посягань можна вирахувати за формулами:

$$\sigma(K)=\frac{1}{N}\sum_i N_i(K_i-K)^2,\ \sigma(P)=\frac{1}{N}\sum_i N_i(P_i-P)^2, \qquad (9)$$

а коефіцієнти варіації відповідно

$$V(K)=100\frac{\sigma(K)}{K},\ V(P)=100\frac{\sigma(P)}{P}. \qquad (10)$$

Обчислення коефіцієнтів і рівня латентної злочинності в Україні. Наведемо розрахунки показників латентності економічної злочинності за формулами (1–10), яка загалом включає чотири види:

1. Продаж фальсифікованого товару (з відповідними індексом латентності та частотою звернень до міліції у відсотках – 12.7 та 4.8).

2. Примушування до дачі хабара (5.6 та 5.8).

3. Фінансові афери банків та трастів (3 та 8.8).

4. Обважування та обрахування в торгівлі (36 та 3.5).

Вихідною інформацією буде кількість населення N_i та N у 2001 році за даними Держкомстату України *(http://www.ukrstat.gov.ua)*; кількість офіційно зареєстрованих заяв і злочинів Q_i та Q економічної спрямованості для кожного його виду за даними Департаменту інформаційних технологій МВС України; локальні рівні латентності I_i [14]. Вихідні дані показують, що з усіх видів еконо-

мічної злочинності їх частота перевищує число звернень до міліції. Але якщо по третьому виду частота звернень громадян становить 33% всіх випадків (тобто $1/I_i$), по другому – 18%, то по першому та четвертому відповідно – 8% і 3%. Отже стосовно такого виду, як обважування, обрахування, продаж фальсифікованого товару маємо одну заяву на 36 випадків! Фактично цей вид правопорушень не фіксують – офіційна статистика навіть приблизно не відбиває справжній стан речей. Важливо підкреслити, що подібний вид злочинних посягань сприймається у свідомості людей як найбільш загрозливий. По-перше, це найбільш масове правопорушення, загроза якого супроводжує будь-яку купівлю. По-друге, люди розуміють, що внаслідок незначущості з точки зору правоохоронних органів цей вид «не цікавить» міліцію і не доводиться чекати від неї допомоги. Звідси і наслідки опитувань (наприклад, Український інститут соціальних досліджень, *http://www.uisr.org.ua*), які свідчать: населення у своїй масі стурбоване економічними злочинами більше, ніж іншими, значно небезпечнішими для життя та здоров'я. Загальний індекс латентності за злочинами економічного спрямування обчислимо за формулою середнього (3):

$I = \frac{36 \cdot 3.5 + 8.8 \cdot 3 + 5.6 \cdot 5.8 + 12.7 \cdot 4.8}{3.5 + 4.8 + 5.8 + 8.8} \approx 10.7$. Припускаючи репрезентативність вибірки, маємо, що масштаби економічної злочинності більше як у 10 разів перевищують офіційні. На основі вихідних даних і запропонованої системи показників проведено відповідні розрахунки (табл. 2 Додатку). Так за 2001 рік отримано, що поза уваги офіційної статистики лишилося близько 5 млн. злочинних посягань тільки економічної спрямованості (5246558,4-488717=4757841,4). Коефіцієнти злочинності прямі (К) та з урахуванням латентності (Р) склали відповідно $K = 10.09 \pm 3.26$ та $P = 108.27 \pm 35$ од. на 1 тис. населення. Коефіцієнт варіації $V = 100 \cdot \frac{3.26}{10.09} \approx 32.3\%$ показує, що регіональні коливання коефіцієнтів досить суттєві. За ступенем латентності регіони України можна поділити на чотири групи: 1 категорія „Низький рівень латентності" – $P_i < 80$, 2 категорія „Стандартний рівень латентності" – $80 \le P_i < 110$, 3 категорія „Ви окий рівень латентності" – $110 \le P_i < 140$, 4 категорія „Надвисокий рівень латентності" – $P_i \ge 140$ (стовпчик 11 табл. 2 та рис. 2). Аналіз цієї інформації показує, що територію України можна умовно поділити на три чітко виражені географічні зони „латентності": західну, центральну, північно- та південно-східну. Зробимо декілька зауважень.

1. На рівень латентності впливає низка чинників, серед яких не тільки регіональні особливості, але й демографічні, соціально-економічні, політичні процеси. Так, наприклад, зв'язок злочинності та демографічної ситуації в Україні підкреслює значення обчисленого нами лінійного коефіцієнта кореляції Пірсона k за трьома сукупностями: "населення (стовпчик 2, змінна N)", "заяви (стовпчик 3, змінна Q)", „злочини (стовпчик 4, змінна W)". Подібні значення кореляції характеризують дуже

Таблиця 3

Кореляційний зв'язок між рівнем злочинності та демографічною ситуацією у 2001 році

Змінна	N	Q	W
N	1		
Q	0,909	1	
W	0,878	0,993	1

тісний зв'язок. Інтерпретувати його можна за допомогою коефіцієнта детермінації $\rho = k^2$. Так $\rho_{N,W} = k^2_{N,W} \approx 0{,}77$ показує, що регіональна варіація економічних злочинів на 77% визначається демографічним станом у регіоні, на інші чинники в коливанні злочинності припадає 23%.

2. Оскільки зареєстрована заява – ще не злочин, необхідно визначити статистичне співвідношення між ними за офіційними даними (стовпчики 3 та 4 табл.1), використовуючи формулу логічного середнього:

$$U_i = 100 \cdot \frac{W_i}{Q_i}, \quad i = \overline{1, N}; \qquad (11)$$

Отриманий індекс злочинної ваги (змінна U, стовпчик 10 табл.1) досягає по Україні в середньому $U \approx 79\%$, що дозволяє скоригувати рівень латентної злочинності (економічної спрямованості) в державі $Y' = Y \cdot U = 4757841{,}4 \cdot 79{,}1 \approx 3761377 \approx 3{,}8$ млн.од. Очевидно, ступінь латентності злочинності та ступінь довіри населення до правоохоронних органів знаходяться між собою в зворотному зв'язку. Таким чином, загроза визначається не тільки небезпекою і розповсюдженістю того чи іншого виду злочинних посягань, але і позицією правоохоронних органів, можливістю гарантувати реальний захист у випадку звернення до міліції.

3. Аналогічний аналіз даних за 2002 рік виявив значне зменшення кількості зареєстрованих заяв економічної спрямованості (на 1 млн.од.), але за рахунок збільшення індексу злочинної ваги це практично не вплинуло на стан криміногенної ситуації в країні (відповідні дані наведені у табл.1).

Висновки. Проаналізовано проблеми, запропоновано концептуальні напрями, стратегію та тактику вивчення громадської думки в сучасних умовах як механізму зворотного зв'язку оцінки ефективності діяльності ОВС. Введено системи показників на основі сучасних уявлень вищої математики і порівняння даних опитувань з офіційною статистикою, що характеризують стан громадської думки по відношенню до правоохоронних органів. Серед них індекс суспільної оцінки ефективності діяльності СОЕД, регіональні і державні індекси та рівні латентності із стандартними відхиленнями і коефіцієнтами варіації, індекси злочинної ваги (на прикладі злочинів економічної спрямованості). Аналіз емпіричної інформації показав, що в цілому в Україні не фіксується у 10 разів більше випадків злочинних посягань, ніж за даними офіційної статистики. Такий показник є одним з найбільших у Європі [15] і опосередковано

підтверджує, що тіньова економіка лишається вагомим чинником суспільного життя. Таким чином, обґрунтовано необхідність перманентного моніторингу громадської думки, впровадження нової системи показників у практику діяльності міліції України, насамперед, Центру громадських зв'язків МВС, ГУ, УМВС в областях, УМВСТ України.

Література:

1. Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань: Навч. посіб. – К.: АртЕк, 1997. – 208 с.
2. Даньшын И.Н. Преступность: понятия и общая характеристика, причины и условия. – К.,1998. – 87 с.
3. Оцінка населенням діяльності Уряду Віктора Януковича: вересень 2003. – К.: Український ін-т соціальних досліджень; Центр "Соціальний моніторинг", 2003. – 22 с.
4. Уледов А. К. Структура общественного мнения. – М., 1968. – С.258.
5. Михайловская И. Б. Общественное мнение как элемент системы "органы внутренних дел – население"// Профессиональные и общественные начала в деятельности органов внутренних дел: история и современность. – М., 1990. – С.56-57.
6. Кривельская Н. В. Общественное мнение и его учет в управлении органами внутренних дел: Автореф. дис... канд. юрид. наук Акад. МВД СССР. – М., 1990. – С.12.
7. Міліція в дзеркалі громадської думки: вересень 2002. – К.: Український ін-т соціальних досліджень. Центр „Соціальний моніторинг", 2002. – 17 с.
8. Ратинов А. Р., Ефремова Г. Х. Общественное мнение об эффективности деятельности правоохранительных органов // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1983. – Вып. 39. – С. 16.
9. Ошеров М. С. Общественное мнение и право. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – 192 с.
10. Ревин В. П., Чернышев Н. А. Учет общественного мнения и уголовно-правовой позиции населения в правоприменительной деятельности органов внутренних дел: Науч.-аналит. обзор / МВД СССР: Акад. – М., 1998. – С.12-13.
11. Балабанов К. В. Общественное мнение и организация его учета в деятельности районного отдела внутренних дел: Автореф. дис... канд. юрид. наук / КВШ МВД СССР. – К., 1988. – С.16.
12. Чернявский В. С. Использование общественного мнения в управленческой деятельности органов внутренних дел: Учеб. пособ. /Акад. МВД СССР. – М., 1980. – С. 14–15.
13. Котляр В. Ю., Котляр Ю. В. Сучасні напрямки математичного аналізу показників злочинності // Проблеми пенітенціарної теорії та практики. – 2001. – №6. – С. 65–74.
14. Бандурка О. М., Соболєв В. О. Теорія та методи роботи з персоналом в органах внутрішніх справ: Підручник. – Харків: Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. – 480 с.
15. Общественное мнение о милиции: 1995–2000 гг.: Пособие. – М.: ВНИИ МВД России, 2001. – 132 с.

Додаток
Таблиця 2.

Показники латентної злочинності в Україні за 2001 рік

РЕГІОН	Населення (N)	Зареєстровано зяв економічної спрямованості (Q)	Зареєстровано злочинів економічної спрямованості (W)	Злочинні посягання економічної спрямованості з урахуванням латентності (Y)	Коефіцієнт злочинності на 1 тис. населення (K)	Коефіцієнт злочинності на 1 тис. населення з урахуванням латентності (P)	Стандартне відхилення (K)	Стандартне відхилення (P)	Індекс злочинної ваги (U,%)	Категорія регіону
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
АР КРИМ	2033,7	26946	20715	289275,3	13,25	142,24	20361,5	2346626	76,9	4
ВІННИЦЬКА	1772,4	13312	10258	142909,3	7,51	80,63	11750,7	1354243	77,1	2
ВОЛИНСЬКА	1060,7	7098	5225	76199,7	6,69	71,84	12216,7	1407950	73,6	1
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА	3567,6	59646	52345	640321,9	16,72	179,48	156974,1	1809977	87,8	4
ДОНЕЦЬКА	4841,1	50660	37969	543853,9	10,46	112,34	695,4	80143	74,9	3
ЖИТОМИРСЬКА	1389,5	11879	8648	127525,5	8,55	91,78	3280,1	378029	72,8	2
ЗАКАРПАТСЬКА	1258,3	6735	5628	72302,7	5,35	57,46	28188,7	3248701	83,6	1
ЗАПОРІЗЬКА	1929,2	27490	21707	295115,4	14,25	152,97	33448,1	3854833	79	4
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА	1409,8	7582	5459	81395,6	5,38	57,74	31241,9	3600567	72	1
КИЇВСЬКА	1827,9	14476	11169	155405,2	7,92	85,02	8576,4	988415	77,2	2
М. КИЇВ	2611,3	24689	19478	265045,6	9,45	101,50	1039,5	119781	78,9	2
КІРОВОГРАДСЬКА	1133,1	11256	8394	120837,3	9,93	106,64	26,1	3007	74,6	2
ЛУГАНСЬКА	2546,2	35976	28967	386215,7	14,13	151,68	41634,8	4798340	80,5	4
ЛЬВІВСЬКА	2626,5	18659	14518	200311,3	7,10	76,27	23346,7	2690671	77,8	1
МИКОЛАЇВСЬКА	1264,7	14772	14216	158582,9	11,68	125,39	3216,1	370654	96,2	3
ОДЕСЬКА	2469	23234	18126	249425,6	9,41	101,02	1125,8	129752	78	2
ПОЛТАВСЬКА	1630,1	15739	12764	168964,0	9,66	103,65	301,9	34789	81,1	2
РІВНЕНСЬКА	1173,3	6588	5359	70724,6	5,61	60,28	23450,2	2702591	81,3	1
М. СЕВАСТОПОЛЬ	379,5	3830	3483	41116,5	10,09	108,34	0,0	2	90,9	2
СУМСЬКА	1299,7	13434	9973	144219,0	10,34	110,96	81,7	9412	74,2	3
ТЕРНОПІЛЬСЬКА	1142,4	5821	4890	62490,6	5,10	54,70	28447,6	3278529	84	1
ХАРКІВСЬКА	2914,2	38819	28121	416736,4	13,32	143,00	30499,2	3514978	72,4	4
ХЕРСОНСЬКА	1175,1	13154	10651	141213,1	11,19	120,17	1443,6	166375	81	3
ХМЕЛЬНИЦЬКА	1430,8	8796	7500	94428,3	6,15	66,00	22188,1	2557134	85,3	1
ЧЕРКАСЬКА	1402,9	12978	8772	139323,6	9,25	99,31	977,5	112654	67,6	2
ЧЕРНІГІВСЬКА	1245,3	10975	8670	117820,7	8,81	94,61	2016,2	232365	79	2
ЧЕРНІВЕЦЬКА	922,8	4173	3357	44798,7	4,52	48,55	28562,5	3291779	80,4	1
ВСЬОГО ПО УКРАЇНІ у 2001	48457	488717	386362	5246558,4	10,09	108,27	3,26	35,00	79,1	32,3%
ВСЬОГО ПО УКРАЇНІ у 2002	94881	391855	358230	4206708,9	8,09	86,81	2,43	26,09	91,4	30,1%

Рис. 2. Розподіл регіонів України за рівнем латентної злочинності.

СТРАТЕГІЯ ОПТИМАЛЬНОГО ПЕРЕДБАЧЕННЯ У ВИЗНАЧЕННІ СИСТЕМИ ПЕРЕВАГ СУДДІВ НА МНОЖИНІ ОБСТАВИН, ЩО ПОМ'ЯКШУЮТЬ ЧИ ОБТЯЖУЮТЬ ПОКАРАННЯ

О. М. Рева,
професор Київського юридичного інституту МВС, доктор технічних наук, професор;

Д. Г. Радов,
віце-президент Українського фонду сприяння пенітенціарним реформам ім. Дж. Говарда

У роботі [1] нами вперше в СНД була обґрунтована необхідність узагальнення і розповсюдження досвіду роботи суддів шляхом побудови систем їх переваг на множині обставин, що згідно зі ст. 66 і ст. 67 Кримінального кодексу України відповідно пом'якшують та обтяжують покарання. При цьому під системою переваг розуміється будь-яка форма впорядкування (ранжирування) цих обставин (у контексті наших досліджень, від найбільш важливих – до найменш значущих). До досліджень було залучено $n = 8$ суддів кримінальної палати апеляційного суду Кіровоградської області, які за запропонованими нами способами виявлення переваг, призначили відповідні ранги таким $m = 12$ обставинам, що пом'якшують покарання (табл. 1):

$П_1$ – з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину;

$П_2$ – добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди;

$П_3$ – вчинення злочину неповнолітнім;

$П_4$ – вчинення злочину жінкою у стані вагітності;

$П_5$ – вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин;

$П_6$ – вчинення злочину під впливом погрози, примусу;

$П_7$ – вчинення злочину через матеріальну залежність;

$П_8$ – вчинення злочину через службову залежність;

$П_9$ – вчинення злочину через іншу залежність (виникає через певні життєві обставини, внаслідок яких винний відчуває себе зобов'язаним перед такою особою, або у певній мірі підкорений їй, наприклад, винний зобов'язаний їй рятуванням життя своєї дитини, або від неї залежить включення його до виборчого списку партії, або їй відомі такі відомості, які винний бажає зберегти у таємниці, тощо). Така залежність може бути обумовлена родинними, партійними, релігійними або іншими відносинами тощо;

$П_{10}$ – вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного, неправомірними або аморальними діями потерпілого;

$П_{11}$ – вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності;

Таблиця 1

Переваги суддів на множині обставин, що пом'якшують покарання

Суддя-експерт j	Ранги обставин, що пом'якшують покарання, в індивідуальних системах переваг												L	L^*
	$П_1$	$П_2$	$П_3$	$П_4$	$П_5$	$П_6$	$П_7$	$П_8$	$П_9$	$П_{10}$	$П_{11}$	$П_{12}$		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	12	3	1	2	8.5	6	11	8.5	10	5	4	7	7	0.39
2	12	2.5	2.5	1	7.5	4	10	7.5	11	7.5	5	7.5	13	0.68
3	12	3	1	2	9	7.5	11	5.5	10	7.5	4	5.5	9	0.47
4	6	3	1	2	12	9	9	9	11	6	4	6	14	0.74
5	12	3.5	1.5	1.5	7.5	7.5	10	10	10	5	3.5	6	7	0.39
6	12	2.5	2.5	1	6.5	8	9	10	11	6.5	4	5	8	0.42
7	11.5	4	1	5	8	7	10	9	11.5	6	3	2	9	0.47
8	12	2	1	8	3	4.5	10	10	10	6	4.5	7	19	1
$\sum_j r_{ij}$	89.5	23.5	11.5	22.5	62	53.5	80	69.5	84.5	49.5	32	46		
$\bar{r}_i$	11.875	2.9375	1.4375	2.8125	7.75	6.6875	10	8.6875	10.5625	6.1875	4	5.75		
r_i^{Σ}	12	3	1	2	8	7	10	9	11	6	4	5		

ПРИМІТКА: r_i^{Σ} - ранг i – тої обставини у узагальненій шляхом підсумовування та усереднення рангів груповій системі переваг

$П_{12}$ – виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках, передбачених ККУкраїни.

Якщо є особисті (індивідуальні) системи переваг, то завжди порушається питання про визначення групової системи переваг та оцінки її узгодженості. Проведені нами дослідження показують, що з порушеною метою можуть бути використані такі стратегії групових рішень [2; 3]:

• **Стратегія простої більшості.** Спеціально нами не застосовувалась, тому що вона є проміжною до наступної, тим більше, що з теореми Ероу про неможливість [4] випливає обов'язкова необхідність експліцитного обговорення будь-яких результатів, пов'язаних з інтеграцією особистих систем переваг у групову. Стратегія має такі недоліки:

- за деяких умов групові переваги стають нетранзитивними, що заважає прийняттю розумного рішення;
- не враховуються інтереси меншості.

• **Стратегія підсумовування й усереднення рангів.** Застосована нами для визначення групової системи переваг суддів [3]:

$$П_3 \underset{g}{\succ} П_4 \underset{g}{\succ} П_2 \underset{g}{\succ} П_{11} \underset{g}{\succ} П_{12} \underset{g}{\succ} П_{10} \underset{g}{\succ} П_6 \underset{g}{\succ} П_5 \underset{g}{\succ} П_8 \underset{g}{\succ} П_7 \underset{g}{\succ} П_1 \underset{g}{\succ} П_1, \qquad (1)$$

де $\underset{g}{\succ}$ – означає факт переваги однієї обставини, що пом'якшує покарання, перед іншою.

За рахунок використання статистичних процедур перевірки гіпотез (критерій c^2) було також визначено, що обчислена групова система переваг (1) є статистично вірогідною на рівні значущості $\alpha = 5\%$ (тобто, у справедливість висновків закладена ймовірність помилки, яка дорівнює 5 шансам зі 100), у якій збіг рангів у думках експертів-суддів є закономірністю, а розбіжність – випадковою ситуацією.

• **Стратегії, що базуються на класичних критеріях прийняття рішень.** В роботі [2] для прийняття групових рішень пропонується використовувати тільки критерій Севиджа, як самий демократичний, але ж наші дослідження показують, що спектр класичних критеріїв, які можна використовуються для визначення групових систем переваг і взагалі для проведення психолого-педагогічних досліджень, або досліджень у правознавстві, може бути ширшим, це дає можливість з'ясувати якісну характеристику ступеня ризикованості одержаних емпіричних групових систем переваг суддів на множині обставин, про які йдеться:

1. Ризикована – одержується за допомогою критерію Байєса-Лапласа – завжди співпадає з даними, обчисленими шляхом підсумовування й усереднення рангів, тому адекватна системі переваг (1).
2. Крайнє обережна, песимістична, без ризику – визначається за допомогою критерію Вальда.
3. З мінімізацією ризику – критерію Севиджа.

У нашому конкретному випадку виявились абсолютно еквівалентними системи переваг, що були визначені за допомогою критеріїв Вальда та Севиджа, які мають такий вигляд:

$$П_3^W \underset{g}{\succ} П_2^W \underset{g}{\succ} П_{11}^W \underset{g}{\succ} П_{10}^W \underset{g}{\approx} П_{12}^W \underset{g}{\succ} П_4^W \underset{g}{\succ} П_6^W \underset{g}{\succ} П_8^W \underset{g}{\succ} П_7^W \underset{g}{\succ} H_9^W \underset{g}{\succ} П_1^W \underset{g}{\approx} П_5^W \qquad (2)$$

де $\underset{g}{\approx}$ – означає факт еквівалентності обставин у думках суддів.

• **Стратегія оптимального передбачення.** Тільки згадується і ілюструється абстрактними прикладами [2; 3]. Вважаємо доцільним її використання, коли треба остаточно визначитись, яку саме групову систему переваг взяти за базову для розробки певних рекомендацій суддям щодо призначення терміну позбавлення волі з врахуванням обставин, що пом'якшують й обтяжують покарання. З іншого боку, має безпосередній інтерес з'ясування питання про можливість взяти за основу як групову якусь індивідуальну систему переваг.

Практичне застосування названої стратегії здійснюється вперше. Суть її полягає в такому. Припускається, що слід вибирати таке групове впорядкування переваг, на основі якого можна найкращим (оптимальним) чином передбачити індивідуальні переваги альтернатив (у нашому випадку – обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання).

Передбачення вважається кращим, якщо або середня його помилка, або середня втрата є мінімальними. Щоб оцінити цю помилку, порівнюються пари альтернатив у груповому впорядкуванні, на основі якого здійснюються передбачення, з дійсними перевагами індивідів. Помилка виникає, коли перевага між парами виявляється іншою, ніж та, яка була передбачена.

Вводиться поняття ***функції втрати,*** яка кожному передбаченню індивідуальної переваги на основі групового впорядкування приписує дійсне число, яке є оцінкою помилки. Припускається, що ця функція є безперервною і монотонно зростає із збільшенням величини помилки передбачення. Для спрощення умовно припустимо, що *функція втрати* приймає значення ***0,*** якщо передбачене впорядкування пари альтернатив виявилось правильним, і значення ***1,*** якщо воно виявилось помилковим. Згідно з цим, з множини можливих переваг слід вибирати такі групові переваги ***G,*** для яких середня втрата, що пов'язана з передбаченням, є мінімальною.

Розглянемо такий приклад застосування наведеної стратегії. Розіб'ємо групову систему переваг (1), одержану за допомогою критерію Байєса-Лапласа на парне порівняння обставин так, як це подано у графах 1,4,7 табл. 2.

Таблиця 2

"Втрати" судді № 1 при використанні критерію Байєса-Лапласа для визначення групової системи переваг на множині обставин, що пом'якшують покарання

Впорядковані пари обставин		"Втрата" судді № 1	Впорядковані пари обставин		"Втрата" судді № 1	Впорядковані пари обставин		"Втрата" судді № 1
r_i^{Σ}	$r_i^{(i)}$		r_i^{Σ}	$r_i^{(i)}$		r_i^{Σ}	$r_i^{(i)}$	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_2$	$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_2$	0	$\Pi_3 \underset{g}{\succ} \Pi_5$	$\Pi_3 \underset{g}{\succ} \Pi_5$	0	$\Pi_5 \underset{g}{\prec} \Pi_{12}$	$\Pi_5 \underset{g}{\prec} \Pi_{12}$	0
$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_3$	$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_3$	0	$\Pi_3 \underset{g}{\succ} \Pi_6$	$\Pi_3 \underset{g}{\succ} \Pi_6$	0	$\Pi_6 \underset{g}{\succ} \Pi_7$	$\Pi_6 \underset{g}{\succ} \Pi_7$	0
$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_4$	$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_4$	0	$\Pi_3 \underset{g}{\succ} \Pi_7$	$\Pi_3 \underset{g}{\succ} \Pi_7$	0	$\Pi_6 \underset{g}{\succ} \Pi_8$	$\Pi_6 \underset{g}{\succ} \Pi_8$	0
$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_5$	$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_5$	0	$\Pi_3 \underset{g}{\succ} \Pi_8$	$\Pi_3 \underset{g}{\succ} \Pi_8$	0	$\Pi_6 \underset{g}{\succ} \Pi_9$	$\Pi_6 \underset{g}{\succ} \Pi_9$	0
$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_6$	$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_6$	0	$\Pi_3 \underset{g}{\succ} \Pi_9$	$\Pi_3 \underset{g}{\succ} \Pi_9$	0	$\Pi_6 \underset{g}{\prec} \Pi_{10}$	$\Pi_6 \underset{g}{\prec} \Pi_{10}$	0
$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_7$	$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_7$	0	$\Pi_3 \underset{g}{\succ} \Pi_{10}$	$\Pi_3 \underset{g}{\succ} \Pi_{10}$	0	$\Pi_6 \underset{g}{\prec} \Pi_{11}$	$\Pi_6 \underset{g}{\prec} \Pi_{11}$	0
$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_8$	$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_8$	0	$\Pi_3 \underset{g}{\succ} \Pi_{11}$	$\Pi_3 \underset{g}{\succ} \Pi_{11}$	0	$\Pi_6 \underset{g}{\prec} \Pi_{12}$	$\Pi_6 \underset{g}{\succ} \Pi_{12}$	1
$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_9$	$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_9$	0	$\Pi_3 \underset{g}{\succ} \Pi_{12}$	$\Pi_3 \underset{g}{\succ} \Pi_{12}$	0	$\Pi_7 \underset{g}{\prec} \Pi_8$	$\Pi_7 \underset{g}{\prec} \Pi_8$	0
$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_{10}$	$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_{10}$	0	$\Pi_4 \underset{g}{\succ} \Pi_5$	$\Pi_4 \underset{g}{\succ} \Pi_5$	0	$\Pi_7 \underset{g}{\succ} \Pi_9$	$\Pi_7 \underset{g}{\prec} \Pi_9$	1
$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_{11}$	$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_{11}$	0	$\Pi_4 \underset{g}{\succ} \Pi_6$	$\Pi_4 \underset{g}{\succ} \Pi_6$	0	$\Pi_7 \underset{g}{\prec} \Pi_{10}$	$\Pi_7 \underset{g}{\prec} \Pi_{10}$	0
$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_{12}$	$\Pi_1 \underset{g}{\prec} \Pi_{12}$	0	$\Pi_4 \underset{g}{\succ} \Pi_7$	$\Pi_4 \underset{g}{\succ} \Pi_7$	0	$\Pi_7 \underset{g}{\prec} \Pi_{11}$	$\Pi_7 \underset{g}{\prec} \Pi_{11}$	0
$\Pi_2 \underset{g}{\prec} \Pi_3$	$\Pi_2 \underset{g}{\prec} \Pi_3$	0	$\Pi_4 \underset{g}{\succ} \Pi_8$	$\Pi_4 \underset{g}{\succ} \Pi_8$	0	$\Pi_7 \underset{g}{\prec} \Pi_{12}$	$\Pi_7 \underset{g}{\prec} \Pi_{12}$	0
$\Pi_2 \underset{g}{\prec} \Pi_4$	$\Pi_2 \underset{g}{\prec} \Pi_4$	0	$\Pi_4 \underset{g}{\succ} \Pi_9$	$\Pi_4 \underset{g}{\succ} \Pi_9$	0	$\Pi_8 \underset{g}{\succ} \Pi_9$	$\Pi_8 \underset{g}{\succ} \Pi_9$	0
$\Pi_2 \underset{g}{\succ} \Pi_5$	$\Pi_2 \underset{g}{\succ} \Pi_5$	0	$\Pi_4 \underset{g}{\succ} \Pi_{10}$	$\Pi_4 \underset{g}{\succ} \Pi_{10}$	0	$\Pi_8 \underset{g}{\prec} \Pi_{10}$	$\Pi_8 \underset{g}{\prec} \Pi_{10}$	0
$\Pi_2 \underset{g}{\succ} \Pi_6$	$\Pi_2 \underset{g}{\succ} \Pi_6$	0	$\Pi_4 \underset{g}{\succ} \Pi_{11}$	$\Pi_4 \underset{g}{\succ} \Pi_{11}$	0	$\Pi_8 \underset{g}{\prec} \Pi_{11}$	$\Pi_8 \underset{g}{\prec} \Pi_{11}$	0
$\Pi_2 \underset{g}{\succ} \Pi_7$	$\Pi_2 \underset{g}{\succ} \Pi_7$	0	$\Pi_4 \underset{g}{\succ} \Pi_{12}$	$\Pi_4 \underset{g}{\succ} \Pi_{12}$	0	$\Pi_8 \underset{g}{\prec} \Pi_{12}$	$\Pi_8 \underset{g}{\prec} \Pi_{12}$	0
$\Pi_2 \underset{g}{\succ} \Pi_8$	$\Pi_2 \underset{g}{\succ} \Pi_8$	0	$\Pi_5 \underset{g}{\prec} \Pi_6$	$\Pi_5 \underset{g}{\prec} \Pi_6$	0	$\Pi_9 \underset{g}{\prec} \Pi_{10}$	$\Pi_9 \underset{g}{\prec} \Pi_{10}$	0
$\Pi_2 \underset{g}{\succ} \Pi_9$	$\Pi_2 \underset{g}{\succ} \Pi_9$	0	$\Pi_5 \underset{g}{\succ} \Pi_7$	$\Pi_5 \underset{g}{\succ} \Pi_7$	0	$\Pi_9 \underset{g}{\prec} \Pi_{11}$	$\Pi_9 \underset{g}{\prec} \Pi_{11}$	0
$\Pi_2 \underset{g}{\succ} \Pi_{10}$	$\Pi_2 \underset{g}{\succ} \Pi_{10}$	0	$\Pi_5 \underset{g}{\succ} \Pi_8$	$\Pi_5 \underset{g}{\approx} \Pi_8$	1	$\Pi_9 \underset{g}{\prec} \Pi_{12}$	$\Pi_9 \underset{g}{\prec} \Pi_{12}$	0
$\Pi_2 \underset{g}{\succ} \Pi_{11}$	$\Pi_2 \underset{g}{\succ} \Pi_{11}$	0	$\Pi_5 \underset{g}{\succ} \Pi_9$	$\Pi_5 \underset{g}{\succ} \Pi_9$	0	$\Pi_{10} \underset{g}{\prec} \Pi_{11}$	$\Pi_{10} \underset{g}{\prec} \Pi_{11}$	0
$\Pi_2 \underset{g}{\succ} \Pi_{12}$	$\Pi_2 \underset{g}{\succ} \Pi_{12}$	0	$\Pi_5 \underset{g}{\prec} \Pi_{10}$	$\Pi_5 \underset{g}{\prec} \Pi_{10}$	0	$\Pi_{10} \underset{g}{\prec} \Pi_{12}$	$\Pi_{10} \underset{g}{\succ} \Pi_{12}$	1
$\Pi_3 \underset{g}{\succ} \Pi_4$	$\Pi_3 \underset{g}{\succ} \Pi_4$	0	$\Pi_5 \underset{g}{\prec} \Pi_{11}$	$\Pi_5 \underset{g}{\prec} \Pi_{11}$	0	$\Pi_{11} \underset{g}{\succ} \Pi_{12}$	$\Pi_{11} \underset{g}{\succ} \Pi_{12}$	0
	Σ	0		Σ	1		Σ	2

Загальна "втрата" судді № 1 при визначенні базової системи переваг, що була одержана за допомогою критерію Байєса-Лапласа, складає величину $0 + 1 + 2 = 3$

За аналогією розіб'ємо на парні порівняння обставин індивідуальну систему переваг судді № 1 (графи 2, 5, 8). У графах 3, 6, 9 показано, як обчислюються "втрати" судді № 1.

У табл. 3 подані "втрати" всіх восьми суддів для ситуації, коли базовою вважається групова система переваг на множині обставин, що пом'якшують покарання, визначена за допомогою критерію Байєса-Лапласа. У графі 11 таблиці обчислені відповідно сумарна і середня "втрата".

Таблиця 3

Порівняльні "втрати" у думках суддів при визначенні базовими різних систем переваг на множині обставин, що пом'якшують покарання

Базова система переваг	Особисті "втрати" судді №								Σ	Середні "втрати групи
	1	2	3	4	5	6	7	8		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Одержана за допомогою критерію Байєса-Лапласа	3	11	6	14	7	5	7	17	70	8.75
Одержана за допомогою критерію Вальда або Севиджа	6	16	11	14	14	13	10	18	102	12.75
Прийнята адекватною особистій системі переваг судді № 1	0	10	7	15	7	9	11	16	75	9.375
Прийнята адекватною особистій системі переваг судді № 2	8	0	12	22	13	10	17	20	102	12.75
Прийнята адекватною особистій системі переваг судді № 5	7	15	12	19	0	9	13	14	89	11.125
Прийнята адекватною особистій системі переваг судді № 7	10	18	13	20	12	12	0	18	103	12.875

Аналогічним чином обчислені та подані у табл. 3 втрати суддів за умови визначення базовою системи переваг (2), одержану за допомогою критерію Вальда або Севиджа (табл. 3).

Щоб дати відповідь на запитання, чи достатньо взяти як групову якусь індивідуальну систему переваг, нами згідно з розглянутими рекомендаціями була визначена однорідність думок експертів-суддів (див. графи 14, 15 табл. 1), з якої випливає, що найбільш компетентними, з точки зору мінімального впливу на інтегральну середньогрупову помилку для обставин, що пом'якшують покарання, слід вважати суддів № 1 і № 5, для обставин, що обтяжують покарання (табл. 4) – суддів № 2 і № 7.

Середньогрупові "втрати" суддів при визначенні базовою систему переваг суддів № 1, № 2, № 5, № 7 також подані у табл. 3.

Як випливає з одержаних результатів, з точки зору застосованої стратегії оптимального передбачення, найбільш прийнятною є групова система пере-

ваг суддів на множині обставин, що пом'якшують покарання, яка була визначена за критерієм Байєса-Лапласа, тому що дає мінімальну середню "втрату". При цьому, безумовно, слід пам'ятати, що така система переваг повинна бути перевірена на статистичну узгодженість.

Якщо будь-який експерт має схильність до диктаторства і зможе нав'язати групі як остаточне рішення саме свою думку, або має за авторитетом, досвідом роботи, харизми тощо великий вплив на групу (а ми вже визначилися (див. табл. 1, 4), що такими, виходячи з їх мінімального вкладу у середньогрупову помилку, можуть бути або суддя № 1, або № 2, або № 5, або № 7), то порівняльний аналіз відповідних "втрат" показує (див. графу 11 табл. 3), що у даному випадку середні втрати групи будуть найкращими тільки у випадку, коли базовою визначається індивідуальна система переваг судді № 1. Але ж в цьому випадку йдеться про порівняння з системами переваг, які або не мають ризику і одержані за допомогою критерію Вальда, або визначені з мінімальним ризиком (визначені за критерієм Севиджа). У будь-якому випадку система переваг (1), що обчислюється за критерієм Байєса-Лапласа, має братись за основу, тому що при оцінці її статистичної узгодженості можна задатись відповідним чітко визначеним рівнем ризику (рівень значущості α).

Спираючись на розглянуті та застосовані методи та критерії, нами були також визначені пілотажні оцінки систем переваг тих же самих суддів на множині обставин, що обтяжують покарання. Відповідні індивідуальні переваги (рангів) тих же самих експертів-суддів подані у табл. 4.

Проведені дослідження показують, що можна розглядати окремі системи переваг суддів на множині обставин, що обтяжують покарання, отримані такими різноманітними стратегіями групових рішень:

а) стратегія підсумовування й усереднення рангів (система переваг абсолютно адекватна і ідентична одержаній за критерієм Байєса-Лапласа):

$$O_5 \underset{g}{\succ} O_4 \underset{g}{\succ} O_{18} \underset{g}{\succ} O_9 \underset{g}{\succ} O_2 \underset{g}{\succ} O_{16} \underset{g}{\succ} O_{17} \underset{g}{\succ} O_3 \underset{g}{\succ} O_{11} \underset{g}{\succ} O_{10} \underset{g}{\succ} O_{13} \underset{g}{\succ}$$
$$\underset{g}{\succ} O_{15} \underset{g}{\succ} O_7 \underset{g}{\succ} O_1 \underset{g}{\succ} O_{12} \underset{g}{\succ} O_{14} \underset{g}{\succ} O_6 \underset{g}{\succ} O_8 \underset{g}{\succ} O_{19}, \qquad (3)$$

де O_i – позначка і-тої обставини, що обтяжує покарання, яка має такий зміст:

O_1 – вчинення злочину особою повторно;

Таблиця 4

Переваги суддів на множині обставин, що обтяжують покарання

Суддя j	Ранги обставин, що обтяжують покарання, в індивідуальних системах переваг																			L	L^*
	O_1	O_2	O_3	O_4	O_5	O_6	O_7	O_8	O_9	O_{10}	O_{11}	O_{12}	O_{13}	O_{14}	O_{15}	O_{16}	O_{17}	O_{18}	O_{19}		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
1	10	3	6	2	1	16	13	18	4.5	9	8	16	11.5	16	14	7	11.5	4.5	19	24	0.83
2	12	7	6	2.5	1	18	13	17	4	9.5	9.5	15.5	11	15.5	14	5	8	2.5	19	15	0.52
3	13	3	7	2	1	17	10	18	4.5	9	8	15.5	11.5	15.5	14	6	11.5	4.5	19	19	0.66
4	13	3	4	2	1	15.5	11	18	5	9	8	15.5	11	17	14	6.5	11	6.5	19	25	0.86
5	16	7	8.5	4.5	1	18	14.5	17	2.5	10.5	8.5	14.5	12	13	10.5	6	4.5	2.5	19	22	0.76
6	15	7	10	3.5	1.5	18	16	17	6	10	8	13	12	14	10	5	1.5	3.5	19	29	1
7	16	7	9	3	1	17	13.5	18	4	10	8	13.5	12	15	11	5	6	2	19	15	0.52
8	16	7	10.5	3	1	18	14.5	17	2	9	8	14.5	12	13	10.5	4	5.5	5.5	19	25	0.86
$\sum_j r_{ij}$	111	44	61	22.5	8.5	137.5	105.5	140	32.5	76	66	118	93	119	98	44.5	59.5	31.5	228		
$\overline{r_i}$	13.875	5.5	7.625	2.8125	1.0625	17.1875	13.1875	17.5	4.0625	9.5	8.25	14.75	11.625	14.875	12.25	5.5625	7.4375	3.9375	28.5		
r_i^{Σ}	14	5	8	2	1	17	13	18	4	10	9	15	11	16	12	6	7	3	19		

ПРИМІТКА: r_i^{Σ} -ранг і-тої обставини у узагальненій груповій системі переваг, одержаної шляхом підсумовування та усереднення рангів

O_2 – рецидив злочинів;

O_3 – вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою;

O_4 – вчинення злочину організованою групою осіб;

O_5 – вчинення злочину злочинною організацією;

O_6 – вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбігу;

O_7 – вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового обов'язку;

O_8 – вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим громадського обов'язку;

O_9 – тяжкі наслідки, завдані злочином;

O_{10} – вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, яка перебуває у безпорадному стані;

O_{11} – вчинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності;

O_{12} – вчинення злочину щодо особи, яка перебуває у матеріальній залежності від винного;

O_{13} – вчинення злочину щодо особи, яка перебуває у службовій залежності від винного;

O_{14} – вчинення злочину щодо особи, яка перебуває у іншій залежності від винного;

O_{15} – вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, яка страждає психічним захворюванням чи недоумством;

O_{16} – вчинення злочину з особливою жорстокістю;

O_{17} – вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій;

O_{18} – вчинення злочину загальнонебезпечним способом;

O_{19} – вчинення злочину особою, яке перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів;

б) згідно з критерієм Вальда

$$O_5^W \underset{g}{\succ} O_4^W \underset{g}{\succ} O_9^W \underset{g}{\succ} O_{18}^W \underset{g}{\succ} O_2^W \underset{g}{\approx} O_{16}^W \underset{g}{\succ} O_{11}^W \underset{g}{\succ} O_3^W \underset{g}{\succ} O_{10}^W \underset{g}{\succ} O_{17}^W \underset{g}{\succ} O_{13}^W \underset{g}{\succ} O_{15}^W \underset{g}{\succ} O_1^W \underset{g}{\approx} O_7^W \underset{g}{\approx} O_{12}^W \underset{g}{\succ} O_{14}^W \underset{g}{\succ} O_6^W \underset{g}{\approx} O_8^W \underset{g}{\succ} O_{19}^W; \quad (4)$$

в) згідно з критерієм Севиджа

$$O_5^S \underset{g}{\succ} O_4^S \underset{g}{\succ} O_9^S \underset{g}{\succ} O_{18}^S \underset{g}{\succ} O_2^S \underset{g}{\approx} O_{16}^S \underset{g}{\succ} O_{11}^S \underset{g}{\succ} O_3^S \underset{g}{\approx} O_{10}^S \underset{g}{\succ} O_{17}^S \underset{g}{\succ} O_{13}^S \underset{g}{\succ} O_{15}^S \underset{g}{\succ} O_7^S \underset{g}{\succ} O_1^S \underset{g}{\approx} O_{12}^S \underset{g}{\succ} O_{14}^S \underset{g}{\succ} O_6^S \underset{g}{\approx} O_8^S \underset{g}{\succ} O_{19}^S. \quad (5)$$

Спираючись на вищерозглянуті процедури застосування стратегії оптимального передбачення, були обчислені відповідні "втрати" експертів-суддів, подані у табл. 5.

Таблиця 5

Порівняльні "втрати" у думках суддів при визначенні базовими різних систем переваг на множині обставин, що обтяжують покарання

Базова система переваг	Особисті "втрати" судді №								Σ	Середня втрата групи
	1	2	3	4	5	6	7	8		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Одержана за допомогою критерію Байєса-Лапласа	16	11	12	16	15	20	9	16	115	14.375
Одержана за допомогою критерію Севиджа	18	16	14	17	19	23	14	17	138	17.25
Одержана за допомогою критерію Вальда	18	16	15	18	18	23	15	18	141	17.625
Прийнята адекватною особистій системі переваг судді № 1	0	17	8	12	28	33	24	29	151	18.875
Прийнята адекватною особистій системі переваг судді № 2	17	0	15	21	21	23	17	23	137	17.125
Прийнята адекватною особистій системі переваг судді № 5	25	21	24	28	0	14	5	7	124	15.5
Прийнята адекватною особистій системі переваг судді № 7	24	14	20	25	8	14	0	9	124	15.5

Для одержаних і наведених у табл. 5 результатів застосування стратегії оптимального передбачення справедливі висновки, сформульовані при аналізі даних табл. 3.

Підсумовуючи одержані та розглянуті у цій статті нові наукові результати й узагальнюючи наші дослідження у визначенні групових систем переваг суддів на множині обставин, що пом'якшують й обтяжують покарання, можна зробити такі висновки:

1. Системи переваг суддів на множинах обставин, що пом'якшують й обтяжують покарання, є фактором узагальнення багатого досвіду їх практичної роботи.

2. Проведений повний і всебічний аналіз процесів практичного застосування стратегій групових рішень при інтеграції індивідуальних переваг суддів у групову.

3. Найбільш прийнятною для визначення групової системи переваг є стратегія групових рішень, що базується на класичному критерії прийняття рішень Байєса-Лапласа, тому що дає можливість чітко визначитись з рівнем можливого ризику у міркуваннях.

4. Стратегія оптимального передбачення є базовою для остаточного висновку про те, яку саме групову систему переваг слід брати за базову. Її застосування не повинно обмежуватись тільки проблемами визначення групових систем переваг на множині обставин, що пом'якшують й обтяжують покарання. Зокрема, впровадження у практику судочинства інституту присяжних за-

сідателів відкриває широкі перспективи для моделювання вдосконалення групових рішень щодо винності підсудних, у тому числі із застосуванням розглянутої стратегії оптимального передбачення.

5. Повний, всебічний, детальний і скрупульозний аналіз результатів пілотажних досліджень з визначення систем переваг суддів на множині обставин, що пом'якшують й обтяжують покарання, відкриває можливість для обґрунтованого висновку про необхідність узагальнення суддівського досвіду у межах України.

6. Системи переваг суддів на множині обставин, що пом'якшують й обтяжують покарання визначені у так званих шкалах впорядкування [5], тому дають уявлення тільки про відносну значущість та важливість обставин, про які йдеться. Наступним етапом досліджень повинно стати визначення цих переваг у інтервальних шкалах, тобто, йдеться про визначення "вагових" коефіцієнтів обставин.

7. Узагальнюючи одержані нами наукові результати, можна зазначити ефективне розширення кола методів наукових досліджень у правознавстві.

Література:

1. Рева О. М., Радов Д. Г. Теоретична прогнозна модель визначення строків позбавлення волі як узагальнення досвіду судів // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Бюлетень КІВС. – К.: МП Леся, 2001. – С. 54–59.
2. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений / Пер. с польск. Г. Е. Минца, В. Н. Поруса; под ред. Б. В. Бирюкова. – М.: Прогресс, 1979. – 504 с.
3. Рева О. М. Колективні рішення у невеликій групі авіаційних операторів: Конспект лекцій з курсу "Основи теорії прийняття рішень". – Кіровоград: ДЛАУ, 1998. – 33 с.
4. Кини Р. Л., Райфа Х. Принятие решений при многих критериях: предпочтения и замещения / Пер. с англ.; под ред. И. Ф. Шахнова. – М.: Радио и связь, 1981. – 560 с.
5. Гласс Дж., Стенли Дж. Статистические методы в педагогике и психологии: Пер. с англ. Л. И. Харусовой; Общ. ред. Ю. П. Адлера. – М.: Прогресс, 1976. – 496 с.

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ПІДРОЗДІЛІВ СИСТЕМИ МВС УКРАЇНИ

Н. В. Кислиця,
здобувач Національного
університету внутрішніх справ

Здійснення криміналістичними підрозділами органів внутрішніх справ техніко-криміналістичного забезпечення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів досить часто пов'язане із обмеженням прав громадян та інших суб'єктів суспільних відносин. У зв'язку з цим важливо забезпечити неухильне дотримання законності, тобто виконання приписів правових норм, які регулюють зазначену діяльність. З метою всебічного дослідження цієї діяльності необхідно, на нашу думку, детальніше розглянути систему її правового регулювання, оскільки останньою визначаються нормативні підстави здійснення експертно-криміналістичних заходів. Криміналістика – наука юридична. Тому об'єктивний аналіз передумов формування криміналістичних знань, появи певної їх системи, особливостей розробки та використання засобів і методів необхідно здійснювати, виходячи із існуючої сукупності правових норм.

У загальній теорії права під правовим регулюванням розуміється результативний, нормативно-організаційний вплив, який здійснюється на суспільні відносини за допомогою системи правових засобів (юридичних норм, правовідносин, індивідуальних приписів) з метою їх впорядкування, охорони, розвитку відповідно до суспільних потреб [1, с. 145]; сукупність різних форм та методів юридичного впливу держави на поведінку учасників суспільних відносин, який здійснюється з метою підпорядкувати цю поведінку встановленому у суспільстві правопорядку [2, с.19–20]; впорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона і розвиток, що здійснюються за допомогою права і сукупності правових засобів [3, с. 529].

Дослідження проблеми правового регулювання діяльності криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ передбачає, перш за все, з'ясування кола суспільних відносин, які виникають в процесі цієї діяльності, тобто визначення предмета правового регулювання. Ним охоплюються усі суспільні відносини, які об'єктивно, за своєю природою, можуть піддаватися нормативно-організаційному впливу і в даних соціально-політичних умовах потребують такого впливу, що здійснюється за допомогою юридичних норм та всіх інших юридичних засобів, які утворюють механізм правового регулювання. Наявність специфічної групи суспільних відносин у зазначеній сфері, суб'єктами яких є Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України (далі ДНДЕКЦ), науково-дослідні експертно-криміналістичні центри (далі

НДЕКЦ) головних управлінь, управлінь і управлінь МВС на транспорті, посадові особи органів внутрішніх справ (експерти), підприємства, установи, організації й їх посадові особи, а також громадяни, викликає необхідність їх нормативно-правової регламентації.

Правове регулювання діяльності криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ забезпечується значною кількістю нормативних актів, які відрізняються один від одного за багатьма ознаками – назвою, юридичною силою, порядком прийняття, набрання чинності та дії тощо. Прийняття Закону України „Про судову експертизу" та конституційне підтвердження законодавчого забезпечення засад судової експертизи (ст. 92 п. 14 Конституції України) створили принципово нові умови для подальшого розвитку правових, методологічних та організаційно-управлінських напрямів експертної діяльності, зокрема криміналістичної. Визначення в Законі державної політики щодо забезпечення правосуддя неупередженою, незалежною і кваліфікованою експертизою, орієнтованою на сучасні досягнення науково-технічного прогресу, а також юридичного статусу судового експерта як самостійної професійної фігури (поряд з суддями, прокурорами, слідчими, адвокатами) в системі судочинства потребує поглибленого наукового аналізу всіх аспектів експертної діяльності і відображення в наукових категоріях закономірностей її оптимального функціонування.

Для правового регулювання діяльності криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ щодо техніко-криміналістичного забезпечення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів першочергове значення мають такі законодавчі акти: Закони України "Про міліцію", "Про оперативно-розшукову діяльність", "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю", "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів", "Про боротьбу з корупцією", "Про звернення громадян", "Про наукову і науково-технічну діяльність", "Про інформацію", Кримінальний кодекс України, Кримінально-процесуальний кодекс та ін.

Серед актів Президента України, які мають значення для правового регулювання діяльності криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ, можна назвати Укази Президента України "Положення про Міністерство внутрішніх справ України" [4], "Про додаткові заходи щодо зміцнення законності та правопорядку в Україні" [5], „Про комплексну програму профілактики злочинності на 2001–2005 роки" [6], „Про Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю" [7], "Про додаткові заходи щодо запобігання зникненню людей, удосконалення взаємодії правоохоронних та інших органів виконавчої влади в їх розшуку" [8] тощо.

Уряд України також прийняв ряд нормативних актів, в яких регулюється діяльність криміналістичних підрозділів. Зокрема, до них необхідно віднести: „Про утворення експертної служби Міністерства внутрішніх справ України", „Про план заходів, спрямованих на боротьбу з корупцією на 2000–2005 роки", „Про стан виконання комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 рр.", "Положення про порядок продажу, придбання, реєстрації, обліку і

застосування спеціальних засобів самооборони, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії" тощо.

Основна кількість правових норм, які регулюють діяльність криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ, міститься у відомчих нормативних актах Міністерства внутрішніх справ України. Наказами Міністра внутрішніх справ України встановлені: структура, завдання, функції, права і обов'язки криміналістичних підрозділів та їх працівників щодо техніко-криміналістичного забезпечення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, визначені основні цілі, форми, методи криміналістичної діяльності як спеціального виду правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ, а також як одного з найважливіших елементів оперативної і слідчої практики. Нормативно закріплені правові засади з планування, обліку роботи та звітності криміналістичних підрозділів, контроль за їх діяльністю, правові засади, принципи та форми взаємодії і координаційної діяльності означених підрозділів, сили та засоби криміналістичної діяльності органів внутрішніх справ, визначено особливості проведення експертних та інших досліджень в системі МВС України, надано загальну характеристику криміналістичним обліками, визначено загальні напрямки професійної підготовки працівників експертно-криміналістичних підрозділів та підвищення їх кваліфікації, передбачено основні принципи міжнародного співробітництва в сфері криміналістичних досліджень, встановлено загальні засади організації науково-дослідної діяльності в криміналістичних підрозділах, передбачено матеріально-технічне забезпечення відповідних підрозділів та соціально-правовий захист їх працівників, визначено загальні засади діяльності Координаційно-методичної ради з проблем судово-криміналістичної експертизи.

Проблеми відомчого правового регулювання вже тривалий час є предметом пильної уваги представників різних галузей правової науки. Здебільшого ці акти одержують критичні відгуки. Представники крайнього негативного ставлення до відомчих актів взагалі не вважають їх джерелами права, принизливо називаючи "бюрократичним звичаєвим правом", яке не передбачено і не санкціоновано законом. Одночасно норми відомчих актів складають переважну більшість норм, які безпосередньо регулюють діяльність органів внутрішніх справ, зокрема криміналістичних підрозділів. Так, Закони України "Про міліцію", „Про судову експертизу" інші законодавчі акти переважно визначають їх повноваження лише в загальному вигляді, застосовувати ці норми без конкретизації часто неможливо. В цьому полягає значення відомчого регулювання. Що ж стосується санкціонування відомчої правотворчості, то в ст. 4 Закону "Про міліцію" нормативні акти МВС України прямо названо серед інших актів, які є правовою основою діяльності міліції. Звісно, ці акти є підзаконними і повинні відповідати всім нормативним актам, які мають вищу юридичну силу. Серед відомчих нормативних актів, які регулюють діяльність криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ, в першу чергу, необхідно виділити: „Про затвердження Настанови про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України" [9], „Положення про Державний науково-дослід-

ний експертно-криміналістичний центр МВС України" [10], „Про Координаційно-методичну раду з проблем судово-криміналістичної експертизи при Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України" [11], „Про заходи щодо підвищення рівня техніко-криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів" [12], „Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційну, екзаменаційні комісії та персонального складу Експертно-кваліфікаційної комісії МВС України" [13], „Про затвердження Інструкції про єдиний облік злочинів" [14], „Про затвердження Інструкції про порядок заповнення та подання документів первинного обліку злочинів, осіб, які їх вчинили, руху кримінальних справ" [15], "Про затвердження Положення про Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, штатів цього Державного центру, Типового положення про науково-дослідний експертно-криміналістичний центр при ГУМВС України в Криму, Києві та Київській області, УМВС України в областях, м. Севастополі та на транспорті, а також Типової структури цього центру" [16], „Про затвердження Інструкції про порядок прийому, реєстрації, обліку та розгляду в органах, підрозділах і установах внутрішніх справ України заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини і пригоди" [17], „Про затвердження Інструкції про порядок функціонування дактилоскопічного обліку експертної служби МВС України" [18], „Про затвердження Інструкції про порядок використання правоохоронними органами можливостей НЦБ Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів" [19], „Про затвердження Інструкції про порядок формування, ведення та використання оперативно-довідкового і дактилоскопічного обліку в органах внутрішніх справ та органах (установах) кримінально-виконавчої системи України" [20], „Про затвердження Інструкції про створення єдиної автоматизованої системи номерного обліку вогнепальної (стрілецької) зброї, яка зберігається й використовується в МВС, на об'єктах дозвільної системи та перебуває в особистому користуванні громадян" [21], „Про затвердження Інструкції про формування, ведення і використання криміналістичних обліків Криміналістичного центру МВС України" [22], „Про затвердження Плану основних організаційно-практичних заходів МВС України щодо реалізації Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки" [23], „Про організацію виконання Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки" [24] тощо.

Завдання правового забезпечення функціонування систем управління в сфері криміналістичної діяльності різноманітні за змістом і якістю. У загальному стані вони можуть мати такий вигляд: забезпечення розподілу функціональних ролей працівників управління, їх прав та обов'язків, створення системи взаємозв'язку управлінських відносин; розмежування та розподіл збору, обробки інформації і направлення результатів її аналізу на різні рівні управлінської структури в сфері забезпечення організації криміналістичної діяльності; раціональна побудова системи прийняття рішень й оптимальне співвіднесення її з інститутом відповідальності; нормативне визначення компетенції посадових осіб стосовно прийняття управлінських рішень; упорядкування в різних сферах службово-трудових відносин; розподіл часу, необхідного на виконання (проведення) криміналістичних досліджень; зв'язку результатів праці з точними критеріями його оцінки і системою морального заохочення та ін.

Отже, нормативно-правове регулювання діяльності криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ необхідно розуміти як цілеспрямовану діяльність суб'єктів нормотворчого процесу щодо врегулювання та впорядкування засобами юридичної техніки суспільних відносин, які виникають з приводу техніко-криміналістичного забезпечення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів.

З метою вдосконалення правового регулювання діяльності криміналістичних підрозділів, більш ефективного використання технічних засобів і криміналістичних методів у розкритті та розслідуванні злочинів, для підвищення ролі експертно-криміналістичної служби органів внутрішніх справ в боротьбі зі злочинністю необхідним є:

– по-перше, прийняття Закону України „Про дактилоскопію", враховуючи при цьому позитивний досвід зарубіжних країн;

– по-друге, доповнити існуючий перелік надання експертно-криміналістичним підрозділам органів внутрішніх справ дозволу на проведення платних експертиз фізичним і юридичним особам за матеріалами, що не пов'язані з кримінальним судочинством, з урахуванням єдиної системи розцінок для усіх криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ або на договірних засадах;

– по-третє, назріло питання про більш повну нормативно-правову регламентацію інституту судової експертизи, більш чітке визначення поняття і функції судово-експертних установ, статусу державного експерта і вимоги до його кваліфікації;

– по-четверте, слідча практика вимагає повнішого відображення у чинному законодавстві специфіки проведення експертиз у судово-експертних установах, зокрема, необхідно визначати перелік процесуальних прав і обов'язків керівників цих установ і їх підрозділів, пов'язаних з дорученням і проведенням експертиз, передбачити право експертів вимагати додаткові матеріали, організовувати експертні огляди предметів і обстановки поза експертною установою, доцільно нормативно закріпити участь експертів у судових засіданнях під час організації і проведення повторних і комплексних експертиз;

– по-п'яте, з метою об'єктивного дослідження доказів у кримінальній справі, необхідно заборонити проведення експертиз в установах (підрозділах), які прямо або побічно залежать від відомства, якому підпорядковані органи розслідування чи дізнання;

– по-шосте, правовий інститут судової експертизи історично склався таким чином, що проведення експертизи передбачається лише одним суб'єктом – експертом. З цього випливають зазначені в законі принципи проведення експертизи на основі власних досліджень експерта, надання висновку від свого імені і особиста відповідальність за нього. Наведені принципи не прийнятні в ситуаціях,

коли для вирішення одного експертного завдання є необхідною і доцільною участь в експертизі не одного, а декількох осіб, які володіють різноманітними спеціальними знаннями (комплексна експертиза), або таких, які володіють різноманітними засобами і прийомами дослідження. Означена пропозиція потребує нормативного доопрацювання, шляхом внесення відповідних змін до Кримінально-процесуального кодексу України, Закону України „Про судову експертизу" та до цілого ряду відомчих нормативно-правових актів, зокрема Настанови про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України;

– по-сьоме, необхідним є прийняття Концепції розвитку нормативно-правового регулювання діяльності експертних установ та підрозділів, продовженням якої б стало прийняття Основ законодавства України з питань експертної діяльності, де потрібно визначити основні правові, економічні, соціальні, організаційні й інші засади регулювання, розвитку і забезпечення судово-експертної діяльності в Україні.

Література:

1. Алексеев С. С. Теория права. – М.: Изд-во БЕК, 1994. – 224 с.
2. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. – М.: Юрид. лит., 1972. – 258 с.
3. Скакун О. Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000.– 704 с.
4. Положення про Міністерство внутрішніх справ України: Затверджене Указом Президента України від 17 жовтня 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 42. – Ст. 174.
5. Про додаткові заходи щодо зміцнення законності і правопорядку в Україні: Указ Президента України № 628/96 // Урядовий кур'єр. – 1996. – № 149 – 150.
6. Про комплексну програму профілактики злочинності на 2001–2005 роки: Указ Президента України від 25 грудня 2000 р // Юридичний вісник України. – 2001. –18-24 січня.
7. Про Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю: Указ Президента України № 561 // Голос України. – 1993. – № 229.
8. Про додаткові заходи щодо запобігання зникненню людей, удосконалення взаємодії правоохоронних та інших органів виконавчої влади в їх розшуку: Указ Президента України від 18 січня 2001 № 20. // Юридичний вісник України. – 2001. –17–23 лютого.
9. Про затвердження Настанови про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України: Наказ МВС України № 682 від 30 серпня 1999 року.
10. Положення про Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України: Наказ МВС України від 18 січня 1999 року.
11. Про Координаційно-методичну раду з проблем судово-криміналістичної експертизи при Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України: Наказ МВС України № 340 від 2 травня 1998 року.
12. Про заходи щодо підвищення рівня техніко-криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів: Наказ МВС України № 118 від 21 лютого 1998 року.
13. Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційну, екзаменаційні комісії та персонального складу Експертно-кваліфікаційної комісії МВС України: Наказ МВС України № 685 від 30 серпня 1999 року.

14. Про затвердження Інструкції про єдиний облік злочинів: Наказ ГП, МВС, СБУ, ДКСОДКУ, ДМСУ, ДПАУ № 20/84/293/126/18/5 від 26 березня 2002 року.
15. Про затвердження Інструкції про порядок заповнення та подання документів первинного обліку злочинів, осіб, які їх вчинили, руху кримінальних справ: Наказ ГП, МВС, СБУ, ДКСОДКУ, ДМСУ, ДПАУ № 20/84/293/126/18/5 від 26 березня 2002 року.
16. Про затвердження Положення про Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, штатів цього Державного центру, Типового положення про науково-дослідний експертно-криміналістичний центр при ГУМВС України в Криму, Києві та Київській області, УМВС України в областях, м. Севастополі та на транспорті, а також Типової структури цього центру: Наказ МВС України № 487 від 21 липня 2000 року.
17. Про затвердження Інструкції про порядок прийому, реєстрації, обліку та розгляду в органах, підрозділах і установах внутрішніх справ України заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини і пригоди: Наказ МВС України № 500 від 26 листопада 1991 року.
18. Про затвердження Інструкції про порядок функціонування дактилоскопічного обліку експертної служби МВС України: Наказ МВС України № 785 від 11 вересня 2001 року.
19. Про затвердження Інструкції про порядок використання правоохоронними органами можливостей НЦБ Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів: Наказ ГП, МВС, СБУ, ДКСОДКУ, ДМСУ, ДПАУ № 3/1/2/5/2/2 від 9 січня 1997року.
20. Про затвердження Інструкції про порядок формування, ведення та використання оперативно-довідкового і дактилоскопічного обліку в органах внутрішніх справ та органах (установах) кримінально-виконавчої системи України: Наказ МВСУ, ДДУВП № 823/188 від 23 серпня 2002 року.
21. Про затвердження Інструкції про створення єдиної автоматизованої системи номерного обліку вогнепальної (стрілецької) зброї, яка зберігається й використовується в МВС, на об'єктах дозвільної системи та перебуває в особистому користуванні громадян: Наказ МВС України № 659 від 2 вересня 1998 року.
22. Про затвердження Інструкції про формування, ведення і використання криміналістичних обліків Криміналістичного центру МВС України: Наказ МВС України № 190 від 14 січня 1994 року.
23. Про затвердження Плану основних організаційно-практичних заходів МВС України щодо реалізації Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки: Рішення колегії МВС України від 16 грудня 1999 року № 8/КМ.
24. Про організацію виконання Комплексної програми профілактики злочинності на 2001-2005 роки: Наказ МВС України № 129 від 21 лютого 2001 року.

АНАЛІЗ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

Т. І. Возна,
викладач кафедри історії держави і права
Київського юридичного інституту МВС,
кандидат юридичних наук

У зв'язку з тим, що проблема торгівлі людьми має стійку тенденцію до розповсюдження в глобальному масштабі, міжнародним суспільством було вжито заходів у вигляді цілого ряду конвенцій і договорів, спрямованих на запобігання цьому виду протиправних діянь та надання гарантованої допомоги потерпілим від торгівлі людьми особам.

Перші резолюції щодо торгівлі людьми були прийняті ще наприкінці XIX століття. У 1899 р. у Лондоні відбулася Міжнародна конференція по боротьбі з торгівлею жінками з метою розпусти, що зверталася до всіх держав із закликом укладати багатосторонні угоди та створювати відповідні національні комітети з метою запобігання поширенню цього виду злочину [1, с. 94].

Ряд міжнародних документів (конвенцій), що відносяться до більш раннього періоду і специфічно направлені на боротьбу з торгівлею людьми з метою сексуальної експлуатації, сьогодні розглядаються як застарілі. До них відносяться: Міжнародний пакт про заборону торгівлі білими рабинями (1904 р.), переглянутий Протоколом 1948 р.; Міжнародна конвенція про заборону торгівлі білими рабинями, переглянута Протоколом Міжнародної конвенції про заборону контрабанди жінками та дітьми (1947 р.); Конвенція про торгівлю людьми та експлуатацію проституції інших осіб (1949 р.) та ін.

Що стосується торгівлі людьми з метою експлуатації праці й інших видів практики, наближених до рабства, то з цими питаннями пов'язані такі міжнародні акти, як Конвенція Міжнародної організації праці (МОП) з примусової праці, 1930 р. (№ 29) та 1957 р. (№ 105); Конвенція про трудову міграцію (переглянута), 1949 р. (№ 97); Конвенція про робітників-мігрантів (додаткові положення), 1975 р. (№143); Конвенція про приватні агенції працевлаштування, 1997 р. (№181); Конвенція про дискримінацію у працевлаштуванні та професійну дискримінацію, 1958 р. (№ 111); Конвенція про заборону та негайне скасування найбільш тяжких форм дитячої праці, 1999 р. та Конвенція про боротьбу з рабством, 1926 р. та 1956 р. [2, с. 39].

Особливі сподівання стосовно вирішення проблеми торгівлі людьми покладалися на Конвенцію ООН про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацію проституції третіми особами (1949 р.), дії якої були направлені на боротьбу з торгівлею жінками, втягненими в проституцію, і проституцією як такою.

Цей міжнародно-правовий акт цікавий тим, що тут робиться спроба визначити механізм повернення на батьківщину осіб, які стали жертвами торгівлі людьми. Взагалі Конвенція зіграла позитивну роль у формуванні свідомості щодо необхідності боротьби з торгівлею людьми. Однак з моменту ратифікації вона піддавалася критиці, оскільки була сфокусована на покарання звідників, осіб, які використовують проституцію й утримують будинки розпусти; подавала занадто обмежені механізми захисту осіб, що потерпіли від секс-торгівлі, та грунтувалася на утопічній ідеї, суть якої полягає в тому, що проблема торгівлі людьми може бути вирішена лише шляхом знищення проституції як такої [3, с. 70].

Наступним кроком міжнародного законодавства щодо протидії торгівлі людьми було ухвалення в 1979 р. ООН Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок. Це один із головних міжнародних документів, який стосується жіночих прав і торкається політичної, соціальної та економічної сфери. Тут вперше на рівні міжнародних норм наголошувалося на відповідальності урядів за дискримінацію жінки не лише в громадському, але й в особистому житті.

Конвенція передбачала створення національних механізмів забезпечення реалізації прав жінок, надання їм реальних можливостей, що гарантують свободу вибору життєвого шляху, самореалізації для всебічного розвитку. В Конвенції вперше розрізнялися такі поняття, як "проституція" та "експлуатація проституції". У загальних рекомендаціях документа звертається увага на той факт, що на додаток до вже існуючих форм торгівлі з'явилися нові форми експлуатації, такі як секс-туризм, вербування робочої сили з країн третього світу для використання в домашньому господарстві громадян розвинутих країн, а також фіктивні шлюби жінок країн третього світу з іноземцями і "наречені за листуванням" [1, с.97].

З часом заходи, передбачені зазначеним документом, вже неспроможні були охопити всі аспекти боротьби з торгівлею людьми та її першопричини, в результаті чого постала потреба прийняття досконалішої міжнародної норми.

У вересні 1995 р. в Пекіні було проведено Четверту всесвітню конференцію зі становища жінок, у результаті якої було прийнято Платформу дій, що визначала головні проблемні сфери становища жінок у світі і шляхи його поліпшення.

До головних проблемних сфер на Четвертій всесвітній конференції ООН зі становища жінок було віднесено: боротьбу із жіночим зубожінням; рівний доступ до освіти та професійної підготовки; забезпечення рівних можливостей для участі жінок в управлінні та процесі прийняття рішень; доступне та недороге медичне обслуговування; боротьбу з насильством [4]. Матеріали Пекінської конференції були використані в розробці заходів щодо запобігання торгівлі жінками на рівні європейських держав.

Порівняно з вищезгаданими міжнародними актами, найбільш практичним документом, який стосується боротьби з торгівлею людьми, є Гаазька міністерська Декларація європейських рекомендацій щодо ефективних заходів по запобіганню та боротьбі з торгівлею жінками з метою сексуальної експлуатації, яка була прийнята з ініціативи уряду Нідерландів 26 квітня 1997 р. Декларація базувалася на досвіді державних і недержавних організацій, що займаються проблемою торгівлі людьми і працюють з потерпілими. Важлива особ-

ливість Гаазької міністерської Декларації полягала в тому, що вона ґрунтувалася на дотриманні прав жінок. Особливий наголос робився на використанні дисциплінарних та координованих підходів до боротьби з торгівлею людьми, в яких брали б участь усі зацікавлені особи: неурядові організації, організації соціального захисту, правоохоронні, законодавчі та міграційні органи.

Метою прийняття декларації була підтримка подальших дій щодо попередження, розслідування та покарання, а також надання необхідної допомоги і підтримки жертвам торгівлі в узгодженні з відповідними правовими та бюджетними нормами і компетенціями як на національному, так і на європейському рівнях [5]. Декларація передбачала ряд послідовних та конкретних заходів, які слід було б впроваджувати на національному рівні для попередження торгівлі людьми, заохочення та допомоги потерпілим у зверненні до суду, виявлення, розслідування та покарання злочинців, надання потерпілим відповідного захисту, компенсації та підтримки, забезпечення справедливого ставлення з боку системи кримінального права.

Особливість Гаазької міністерської Декларації полягала в тому, що вона була орієнтована на потерпілих, оскільки, на відміну від торгівлі наркотиками та зброєю, торгівля людьми стосується безпосередньо людини.

Значний інтерес являють собою Стандартні принципи прав людини по відношенню до осіб, які стали об'єктами торгівлі, що були розроблені у 1999 році Всесвітнім Альянсом проти торгівлі жінками (Таїланд), Фундацією проти торгівлі жінками (Нідерланди) та Міжнародною юридичною групою (США). Мета документа: захищати та поглиблювати людські права осіб, які потерпіли внаслідок використання їх у секс-рабстві, включаючи тих, хто експлуатувався в насильницькій або примусовій праці, а також в інших формах рабства. Стандартні принципи передбачали захист прав осіб, які потерпіли від торгівлі людьми, включаючи законодавчі механізми захисту, і були націлені на знищення дискримінаційного підходу до потерпілих, на забезпечення матеріального відшкодування, фінансової компенсації та на сприяння їх духовному та фізичному одужанню [6, с. 58].

Документ виходив з того, що основними принципами всіх прав людини є принцип недискримінації й універсальності стандартів прав людини. Держави зобов'язані були гарантувати захист усіх процедурних і незалежних прав, включаючи право на недискримінаційне застосування або інтерпретацію закону.

Останній документ, що був розроблений на рівні Організації Об'єднаних Націй і торкався питань боротьби з торгівлею людьми, це Конвенція ООН проти організованої транснаціональної злочинності та доповнюючі Протоколи: Про запобігання та боротьбу з торгівлею людьми, особливо жінками і дітьми, та про покарання злочинців; Проти незаконного ввезення мігрантів по суші, морю та повітрю, підписання яких відбулося 15.12.2000 р. у Палермо (Італія). Важливість прийняття Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності полягає в тому, що з розвитком відносин між державами у різних галузях міжнародного співробітництва почали з'являтися транснаціональні злочинні угруповання, які своєю "діяльністю" становлять велику небезпеку міжнародним відносинам.

Конвенція та Протоколи до неї мають головним чином правоохоронне спрямування і направлені на сприяння поліпшенню транскордонного співробітництва урядових структур та забезпечення ухвалення всіма країнами адекватних законів для боротьби з цими злочинами.

Особливість цієї Конвенції та Протоколів до неї полягає в тому, що це перший міжнародний документ, який спрямований на вирішення більшості аспектів проблеми, пов'язаної з торгівлею людьми. Також, особливість створення означеного документу обумовлена зростанням масштабів торгівлі людьми. Документ зобов'язує держав-учасниць вживати заходів законодавчого характеру на національному рівні для покарання винних у вчиненні цього протиправного діяння, а також містить положення щодо захисту жертв торгівлі людьми, забезпечення фізичної, психологічної, соціальної реабілітації потерпілих і зобов'язує співпрацювати у галузі запобігання цим правопорушенням [7]. Співробітництво може носити характер обміну інформацією, підготовки кадрів тощо. Питання експлуатації проституції інших осіб та інші форми сексуальної експлуатації розглядаються лише у контексті торгівлі людьми. Терміни "експлуатація проституції інших осіб" або "інші форми сексуальної експлуатації" не визначаються, отже, це залежить від того, як проституція розглядається у національному законодавстві відповідних країн.

Відповідно до Конвенції, держави-учасниці повинні забезпечити або вдосконалити підготовку працівників правоохоронних, міграційних та інших органів стосовно запобігання торгівлі людьми. Така підготовка повинна базуватися на методах: запобігання торгівлі людьми; кримінального переслідування осіб, які нею займаються; захисту прав потерпілих, включаючи захист потерпілих від осіб, які займаються такою торгівлею.

У ході підготовки державам необхідно враховувати усі аспекти захисту прав людини та проблематику дітей, при цьому підготовка повинна сприяти співробітництву з неурядовими організаціями й урядовими структурами.

Після прийняття Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності, ті країни – члени ЄС, які приєдналися до Конвенції та Протоколу, були зобов'язані прийняти більш розгорнуте визначення поняття торгівлі людьми, яке має охоплювати й інші форми примусової праці та практику, яка наближається до умов рабства.

Вказані міжнародно-правові акти є основою для правової діяльності української держави у сфері протидії торгівлі людьми. Ця діяльність полягає як у розробці нормативно-правових актів, з урахуванням досвіду інших країн щодо боротьби з торгівлею людьми, так і у застосуванні їх у практичній діяльності відповідних органів державної влади.

Розглянувши найбільш вагомі міжнародні законодавчі акти щодо боротьби з торгівлею людьми, можна зробити такі висновки:

1. Міжнародно-правові акти передбачають зобов'язання держав захищати осіб, що як суб'єкти стають об'єктами таких протиправних діянь як торгівля людьми шляхом ратифікації або підписання і приєднання до міжнародних або

регіональних документів. Тобто всі держави відповідно до Загальної Декларації прав людини й інших міжнародно-правових документів мають ряд зобов'язань. Впроваджуючи в життя ці зобов'язання, держави повинні гарантувати, що особи, які стали об'єктами торгівлі, не будуть піддані дискримінації ні за законами, ні внаслідок расової належності, кольору шкіри, мови, релігії, політичних або інших поглядів, національної належності, соціального походження, власності, народження або будь-якого іншого статусу, включаючи статус жертви торгівлі або робітника сексуальної індустрії; припинення перешкоджання вільному пересуванню громадян або законних резидентів у межах країни, мешканцями якої вони є, на тій підставі, що вони могли б стати, могли б бути або були жертвами торгівлі.

2. Аналіз міжнародної практики у сфері протидії таким протиправним діянням, як торгівля людьми свідчить, що все більше країн ЄС вводять в національне законодавство конкретні положення про допомогу та захист жертв торгівлі людьми, які дозволяють потерпілим (тимчасово) перебувати на територіях цих країн та мати доступ до безпечних притулків, медичної, соціальної, психологічної, юридичної та/або фінансової допомоги.

3. Зростання міжнародної злочинності у сфері торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, потребує проведення національними державами жорсткої політики у цьому напрямку їх діяльності. Ведучи боротьбу з такою протиправною дією, як торгівля людьми, держави повинні використовувати весь наявний арсенал заходів впливу на осіб, які вчинили такі протиправні діяння. Так, для успішного переслідування торгівців людьми держави повинні запровадити політику та закони, які:

- будуть направлені не тільки на боротьбу з торгівлею жінками з метою залучення до секс-індустрії, а з торгівлею людьми в усіх її проявах;
- будуть викликати довіру потерпілих від торгівлі людьми перед владою та законом;
- будуть заохочувати жертв торгівлі до пошуку допомоги, повідомлення влади про факти торгівлі людьми та, за бажанням проданих осіб, до дачі свідчень[1].

4. Будь-яке визначення торгівлі людьми не повинне обмежуватися торгівлею з метою (примусової) проституції та торгівлею людьми з перетинанням кордонів. Наведене визначення має охоплювати всі форми експлуатації праці або послуг, для яких можуть вдаватися особи, які займаються торгівлею людьми як з перетинанням кордонів, так і без. Центральним елементом визначення має бути:

- ✓ наявність шахрайства, примусу або будь-якої іншої форми зловживання,
- ✓ у випадку дітей, наявність елементу примусу не є обов'язковим [8, с. 10].

[1] Без згоди потерпілих їхні прізвища, включаючи членів сімей, не повинні зазначатися у судових матеріалах або інших публічних документах, не повинні вони також розголошуватися і пресі чи громадянам [7, с. 16]. Важливо й те, щоб заходи по боротьбі з торгівлею людьми були спрямовані на правопорушників, а не на потерпілих від такої практики.

5. Серед можливих шляхів вирішення проблем, пов'язаних з торгівлею людьми, слід виокремити такі:

- ♦ більш ширша організаційна співпраця між органами поліції держав-членів міжнародних співтовариств;
- ♦ законодавчо закріплене положення про арешт і конфіскацію прибутків, отриманих від вчинення протиправних діянь, які пов'язаних зі статевою та іншою експлуатацією;
- ♦ закриття установ, в яких відбувається статева експлуатація жертв торгівлі;
- ♦ розробка та прийняття програм захисту поліцією потерпілих осіб, які втекли і знаходяться під страхом помсти з боку траффікерів по відношенню як до самих потерпілих, так і до їхніх сімей.

6. Сучасний стан вирішення глобальної проблеми торгівлі людьми вимагає одночасного вдосконалення як чинного законодавства, так і подальшої розробки нових нормативно-правових актів, які удосконалюють міжнародно-правовий і національний механізми протидії цьому протиправному явищу.

7. Є нагальна потреба і в подальшому проведенні міжнародних форумів країн, які потерпають від торгівлі людьми, з метою вдосконалення надання допомоги жертвам і співробітництва між офіційними представниками посольств, правоохоронних органів країн походження та неурядовими організаціями й офіційними представниками країн призначення, куди потрапляють жертви торгівлі людьми.

Література:

1. Вторая Международная конференция по проблеме торговли женщинами. Москва, 23 октября – 3 ноября 2000. – М.: Коалиция Ангел, 2000. – 180 с.

2. Хавенан Р., Війєрс М. Огляд законодавства про боротьбу з торгівлею людьми в Україні. – К.: Міжнародна організація з міграції, 2000. – 95 с.

3. Торгівля жінками у посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи: Збірка матеріалів / Під заг. ред. Е. Б. Левченко. – Київ-Харків.: Ла Страда, 2000. – 84 с.

4. Пекинская платформа действий: Итоговый документ Четвертой всемирной конференции ООН по положению женщин. – ООН, 1995. – С. 66.

5. Гаазька міністерська декларація європейських рекомендацій до ефективних заходів по запобіганню та боротьбі з торгівлею жінками з метою сексуальної експлуатації // У кн.: Довідник з проблем запобігання торгівлі жінками для консультантів "телефонів довіри". – К., 1998. – Вип. 2. – С.26.

6. Торговля людьми: противодействие и защита прав женщин: Сб. материалов / Под общ. ред. Е. Б. Левченко. – К.: Украинский ин-т социальных исследований, 2000. – 132 с.

7. Протокол о предупреждении и пресечении торговли людьми, особенно женщинами и детьми, и наказание за нее, дополняющий конвенцию Организации Объединенных Наций против транснациональной организованой преступности / Принятый резолюцией 55/25 Генеральной Ассамблеи от 15 ноября 2000 г.

8. Видович Д. Оборотня сторона "свободы" // Ваш шанс. – 1999. – № 6.

ГЕНЕЗИС ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

В. О. Гергелійник,
декан факультету права та підприємництва
Київського юридичного інституту МВС,
кандидат юридичних наук, доцент

Світове співтовариство в XXI столітті вийшло на якісно новий етап існування. Попередній довготривалий і суперечливий розвиток людства загалом дозволив визначити найбільш вдалі теоретичні моделі побудови громадянського суспільства та правової держави. І хоча ще досить багато завдань необхідно вирішити для досягнення ідеальної форми кожній державі зокрема та світової спільноти в цілому, проте бажання людства до досягнення позитивних цілей є найкращим результатом еволюції.

Суттєвим каталізатором розвитку в останні десятиліття стала і доволі ефективно діюча система міжнародних органів, головним завданням яких є відновлення порушених прав фізичних осіб зі сторони будь-яких суб'єктів права, в тому числі і держав. Важко було уявити ще деякий час тому, коли в міжнародному праві панували ідеї правового позитивізму, що рішення незалежного міжнародного судового органу будуть добровільно виконувати десятки країн. Теорія державного суверенітету трансформувалася. На перший план виходять інтереси особи, однак не в анархічному їх трактуванні.

Правова система України своїм поступальним розвитком демонструє намагання наблизити, адаптувати та привести у відповідність чинне законодавство до діючих європейських стандартів, зокрема і в галузі прав людини. Одним з головних напрямів є вдосконалення судової системи, яка на сьогоднішній день має той вигляд, який спричинюють умови політичного й економічного життя країни [1].

Найважливішим регіональним органом, який відіграє одну з провідних ролей у захисті фундаментальних основ громадянського суспільства, є Європейський суд з прав людини. 17 липня 1997 року Верховна Рада України ратифікувала Європейську конвенцію про захист прав людини та основних свобод 1950 року. Однак існує ще чимало нагальних проблем, без вирішення яких подальший поступ у цьому важливому напрямку буде значно ускладнений. Україна визнала юрисдикцію Суду без проведення попередніх підготовчих заходів. Як результат, з перших же днів держава зіткнулася з проблемами в Суді, яких (якщо не всіх, то принаймні багатьох) можна було б позбутися під час підготовчого періоду [2]. Вже в травні 2001 року винесено перше рішення Європейського суду щодо України у справі "Кайсін проти України". У 2002 р на розгляд Суду із 44 країн Європи надійшло 30 828 заяв, з них із України – 2549 [3].

Необхідним кроком до розв'язання визначених проблем є подальше вивчення та дослідження практики діяльності Європейського суду прав людини. Визначений і реалізовуваний курс на євроінтеграцію України вимагає зваженого підходу до урегулювання всіх аспектів проблеми.

Діяльність Європейського суду з прав людини привернула до себе увагу дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних (Головатий С., Бесарабов В., Буткевич В., Бокий І., Заєць А., Карташкін В., Маляренко В., Эрделевський О., Онопенко В., Снегірьов В. та ін.). Дослідження теоретиків та практиків дозволяють окреслити подальші напрямки щодо проблем формування, компетенції та діяльності Суду. Фахівці з міжнародного права, які присвячують численні наукові праці дослідженню феномена Європейської конвенції про захист прав людини, відзначають її надзвичайно позитивний вплив на розвиток національних правових систем країн-учасниць [4].

У нашому дослідженні ми спробуємо проаналізувати проблематику генезису й окреслити загальні риси подальшого вдосконалення функціонування та діяльності Європейського суду з прав людини з урахуванням і інтересів України.

Витоки ідеї судового захисту прав людини від державного свавілля ми можемо бачити в працях багатьох відомих мислителів минулого. В тій чи іншій мірі деяких аспектів цієї проблеми торкалися більшість теоретиків. У період середньовіччя Джон Локк в праці "Два трактати про державу" чітко окреслив ідею пріоритетності та першочерговості прав людини по відношенню до права держави. Ці ідеї талановито розвинули в свої працях просвітителі Ш. Л. Монтеск'є ("Про дух законів"), Ж.-Ж. Руссо, Т. Джеферсон та ін.

У XX столітті рівень розвитку держав визначався певним чином її ставленням до інституту прав людини. Частина з них зробила суттєві кроки по моделюванню надійного механізму захисту прав людини на внутрішньодержавному рівні. Проте, незважаючи на створення внутрішньодержавних механізмів захисту та відновлення прав людини, на міжнародному рівні визнавались лише право держави, право особи на захист було суттєво обмежене.

Проблема становлення нового різновиду суб'єктів міжнародного права у формі фізичних осіб гостро постала після Другої світової війни, коли союзники по боротьбі з фашизмом чітко заявили про необхідність проведення судового переслідування окремих німців за порушення міжнародного права та створили для цієї мети в 1945 р. Нюрнберзький трибунал. Позитивне вирішення цього питання повністю було закріплено і в Загальній декларації прав людини 1948 року. Хоча Загальна декларація носила рекомендаційний характер, вона стала певним стандартом, у порівнянні з яким визначалась демократичність держави. Юридичні ж обов'язки із захисту прав людини світове співтовариство погодилось взяти лише через 20 років в укладених конвенціях та пактах.

Післявоєнна Європа досить болісно та ревно відносилась до любих зазіхань на права людини. Після пережитих років випробування фашизмом та тоталітаризмом, європейське співтовариство поставило за мету створити якнайнадійніший механізм профілактики та відновлення прав людини шляхом становлен-

ня міжнародного права у цій галузі. Тому, саме тут існувало найсприятливіше підгрунтя і для здійснення наступного кроку – а саме, створення дієвого способу забезпечення дотримання прав людини державами через створення регіональної системи захисту.

Зазначене питання потребувало численних зусиль і тому тільки 3 вересня 1953 року Європейська конвенція про захист прав людини (підписана – в 1950 році), вступила в силу. Вирішальним для формування нової моделі захисту було включення після тривалих суперечок двох факультативних статей: 25 (закріпила право фізичних осіб на звернення до Європейської комісії з прав людини) та 46 (уповноважила Європейський суд з прав людини здійснювати слухання та розгляд справ, про які доповіла Комісія).

Європейкою конвенцією було створено два органи: Європейську комісію з прав людини (1954 р.) та Європейський суд з прав людини (1959 р.), який знаходиться в Палаці прав людини в Страсбурзі (Франція).

Створений механізм не відрізнявся ідеальним варіантом, він став результатом різного рівня готовності держав-учасниць до передачі частини свого суверенітету із захисту прав людини вказаним органам. Саме цей компроміс зумовив реформи 90-х рр.

Конвенцією запроваджувалась доволі тривала процедура її реалізації. В разі реєстрації Секретаріатом, скарга спочатку розглядалась Європейською комісією з прав людини. У випадку недосягнення добровільного врегулювання державою-порушником скарги, Комісія подавала доповідь Комітету Міністрів Ради Європи з викладом своєї точки зору щодо наявності порушення прав людини (ст. 31 Конвенції). Необхідно зауважити, що Комітет Міністрів складався з міністрів іноземних справ всіх країн – учасниць конвенції, тому про повну й адекватну об'єктивність цього органу важко судити. Комітет Міністрів в свою чергу міг прийняти своє рішення у справі або передати матеріали в Суд.

Комісія в 80–90 рр. стала надзвичайно перевантаженою. Так, з липня 1954 р. по грудень 1997 р. в Європейську комісію надійшло 39047 індивідуальних скарг, з них в 1997 р. – 12469. Розгляд заяв значно затягувався. Процедурні стадії тривали роками, що не дозволяло ефективно відновлювати права людини. Комісія і Суд, функції яких дублювалися, не могли забезпечити дотримання "розумних строків" розгляду заяв [2]. Саме тому держави-учасниці дійшли висновків щодо необхідності корінного реформування системи.

11 травня 1994 р. члени Ради Європи прийняли Протокол №11 до Європейської конвенції, який надав право суб'єктам звернення, в тому числі і індивідам, направляти скарги безпосередньо в Європейський суд [5]. 1 листопада 1998 р. після ратифікації протоколу учасниками, здійснення організаційних питань, розробки Регламенту Суду, був створений новий Європейський суд з прав людини.

Як на сьогоднішній день регулюється діяльність Суду? Згідно з Європейською конвенцією судді обираються Парламентською асамблеєю зі списку трьох кандидатів, які висуваються країною, на 6 років з ротацією половини складу через кожні 3 роки. Кількість членів Суду визначається кількістю учасників конвенції. Максимальний вік судді складає 70 років.

Конвенція не визначає чітких критеріїв несумісності діяльності суддів, а надає вирішення цього питання на розгляд Суду. Суд в Правилі 4 Регламенту від 04.11.1998 р. додатково зазначив, що судді не повинні займатись ніякою політичною, адміністративною чи професійною діяльністю, яка є несумісною з їх незалежністю.

Однією з найпозитивніших ознак нового Суду стало те, що судді беруть участь в засіданнях від себе особисто, а не представляють інтереси певної держави. Хоча, Конвенція закріплює саме країну-учасницю суб'єктом подання кандидатів. На нашу думку, це доволі виправдано. З іншого боку, країна визначає – які судді будуть діяти, що зумовлює їх певну залежність, пов'язану з поданням кандидатури на наступний термін. У перспективі подібний механізм можливо буде трансформовано. Слушною видається ідея про самовисування, що дозволить обраним кандидатам бути більш незалежними від держав-учасниць. Але для реалізації такого механізму необхідне створення певної комісії, яка відбере найкращих і запропонує Асамблеї кандидатури для голосування.

Незалежність Європейського суду підтверджується і наділенням певних самоврядних повноважень, які вирішуються безпосередньо суддями.

Так, судді на Пленумі обирають голову та його заступників через кожні три роки, створюють Палати та обирають їх голів, приймають Регламент Суду; обирають секретаря Суду та одного або більше заступників секретаря.

Розгляд справ здійснюється Судом на засіданнях комітетів у складі трьох суддів, які створюються Палатами, в Палатах у складі семи суддів і у Великій палаті у складі сімнадцяти суддів

Суд може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які заявляють, що потерпіли від порушення однією з сторін конвенції прав, викладених в її змісті.

Після реєстрації Секретаріатом, заява розглядається Комітетом Суду для визначення її прийнятності. Комітет може одноголосно оголосити неприйнятною або виключити зі свого списку справ індивідуальну заяву, якщо таке рішення може бути прийняте без подальшого розгляду. Таке рішення є остаточним. Якщо такого рішення не прийнято, Палата вже на своєму засіданні приймає рішення про прийнятність заяви та по суті.

Згідно з Конвенцією Суд може прийняти заяву до розгляду, лише якщо вичерпано всі національні засоби правового захисту і протягом шести місяців з дня прийняття остаточного рішення. Індивідуальні скарги не повинні бути анонімними й аналогічними тим, які вже були розглянуті. Суд також може оголосити заяву неприйнятною, якщо вона є несумісною з положеннями Конвенції, явно необґрунтованою або містить зловживання правом на подання заяви.

Крім того, заява може стосуватися лише порушення прав, які гарантуються Конвенцією. Наприклад, Конвенція не закріплює таких прав, як право на працю, право на соціальний захист та ін. Ці права закріплені в іншій Конвенції Ради Європи – Європейській соціальній хартії, на яку юрисдикція Суду не розповсюджується.

Скарга може надходити тільки від самого потерпілого. Якщо скаргу подає об'єднання осіб, кожен повинен довести особисті претензії. Оскаржуватися можуть лише дії, скоєні після ратифікації Конвенції державою.

В разі порушення вказаних вимог, рішення про неприйнятність заяви може бути прийнято на будь-якому етапі провадження.

У випадку прийнятності заяви, Суд провадить разом з представниками сторін розгляд справи та за необхідності здійснює розслідування в Палаті. Крім того, Суд здійснює заходи з метою забезпечення дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини. Справа може бути передана і на розгляд колегії Великої палати в разі, якщо справа торкається тлумачення або застосування конвенції або має серйозне значення.

По відношенню до внутрішньодержавної системи судових органів Європейський суд з прав людини не є вищою інстанцією. Тому, він не має повноважень на скасування актів органів державної влади, не може давати їм вказівок. Проте, Суд має право присудити в разі порушення ратифікованої державою Конвенції „справедливе задоволення претензії" у вигляді фінансової компенсації матеріальної та моральної шкоди. Остаточне рішення Суду направляється Комітетові Міністрів, який здійснює нагляд за його провадженням.

За весь період існування Суду ще не було жодного випадку відмови держави від виконання його рішення. Досить часто сам факт звернення до Суду приводить до змін у законодавстві або правозастосовчій практиці [6].

Таким чином, проведена реформа значно зменшила шлях проходження заяви, направлена насамперед на збереження та підвищення ефективності механізму захисту прав людини, що особливо важливо враховуючи збільшення членів у складі Європейського Союзу[1]. Можна впевнено підвести підсумки та стверджувати, що створений європейський варіант механізму захисту прав людини є найефективнішим на теперішній час. Страсбурзький суд – той наріжний камінь, на якому ґрунтується захист прав людини та й, мабуть, авторитет самої Ради. 800 млн. людей на сьогодні можуть звернутися до Європейського суду, якщо не знаходять захисту в національному [6].

Одночасно, рух світової співтовариства повинен бути направлений не на удосконалення механізмів захисту, а на покращення забезпечення дотримання прав людини в кожній державі незалежно від континенту, діючого ладу й інших геополітичних чинників. Європейський механізм повинен діяти, як і відповідні механізми Організації Об'єднаних Націй, незалежно ні від країни порушника, ні від суб'єкта звернення.

Література:

1. Маляренко В.Т. Про рівень правосуддя в державі та повагу до суду // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – №5. – С. 5.

2. Буткевич В. Г., Маляренко В. Т. Європейський суд з прав людини та українське судочинство: питання взаємодії // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – №4. – С.7.

3. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі // 2003. – № 1. – С. 227–232.

4. Кузнєцова Н. Уроки європейського права // Юридичний журнал. – 2002. – №4. – С.34.

5. Е.Кандыбина. Европейский суд по правам человека: решения в конфликтах с участием прессы // Правозащитник. – № 4. – 2000. – С.27.

6. Следзь С. Жертва власного успіху. Європейський суд заслужив довіру — його накрила хвиля заяв // Дзеркало тижня. – 2001. – №40. – С.5.

[1] 1 травня 2004 року відбулось найбільше розширення ЄС. Новими членами Європейського союзу стали 10 держав: Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Словенія, Естонія, Латвія, Литва, Кіпр і Мальта.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ОСОБИСТОГО СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ

Л. М. Силенко,
заступник начальника кафедри
цивільно-правових дисциплін
Київського юридичного інституту МВС,
кандидат юридичних наук

Важливу роль у розвитку страхової справи та захисті інтересів страхових організацій відіграють об'єднання страховиків. Більш помітною стає роль страхових брокерів. У зв'язку з уживанням заходів щодо удосконалення правової бази страхування, введенням нових видів обов'язкового страхування можна прогнозувати подальше значне зростання загальних операцій, і як наслідок цього – зростання загальних обсягів акумулювання коштів у сфері страхування. Але на фоні цих оптимістичних прогнозів продовжує існувати досить кризова ситуація в Україні щодо розвитку особистих видів страхування. На жаль, частка особистого страхування, з урахуванням страхування життя, в загальних показниках страхового ринку України щорічно неухильно зменшується. Так, у 1997 р. частка особистого страхування склала 16,66%, а вже у 2001 р. – 7,08%. Особисті види страхування, крім страхування життя, в 2001 році здійснювали 228 страхових компаній, тобто 73,8% усіх страховиків, що мали ліцензії на здійснення страхування, іншого ніж страхування життя. Розподіл страхових платежів по видах страхування майже рівномірний. Найбільш гостра конкуренція розгорнулася на ринку страхування від нещасних випадків, де 72149,4 тис. грн. страхових платежів було отримано 204 страховими компаніями [1, с. 3–4].

Проблемам особистого страхування в Україні в останній час приділяється значна увага. Аналіз публікацій і досліджень свідчить, що в Україні падає відсоток укладення договорів особистого страхування (О. Залєтов, С. Осадець, О. Слюсаренко, В. Адамович та інш.), вказується на необхідність розвитку медичного страхування (Махтіна Ю. Б., Хлявіч Л.), оскільки цій галузі страхування притаманний потужний інвестиційний потенціал.

У статті проаналізовано наробки власного емпіричного дослідження. Головна увага приділена видам особистого страхування (їх класифікації), особливостям договорів особистого страхування, запропоновано заходи щодо розвитку особистого страхування в Україні.

Особисте страхування – це форма захисту від ризиків, які загрожують життю людини, її працездатності та здоров'ю. Договір особистого страхування – цивільно-правовий правочин, за яким страховик бере на себе зобов'язання за рахунок отриманих ним страхових платежів від страхувальника, у разі настання страхового випадку у визначений строк здійснити виплату страхової суми чи інших передбачених платежів.

Існують різні види особистого страхування.

Страхування життя:

- змішане страхування життя;
- страхування дітей;
- страхування ренти і пенсій;
- весільне страхування;
- довічне страхування тощо.

Страхування від нещасних випадків:

- ✓ індивідуальне страхування;
- ✓ колективне страхування;
- ✓ страхування пасажирів;
- ✓ страхування дітей;
- ✓ страхування туристів тощо.

Медичне страхування:

– страхування здоров'я на випадок хвороби;

– безперервне страхування здоров'я тощо.

В юридичній літературі проводять класифікацію особистого страхування за різними критеріями.

Як вже зазначалося, *за видами* особисте страхування поділяє на:

- страхування життя;
- страхування від нещасних випадків;
- медичне страхування.

За критерієм обсягу ризику, особисте страхування поділяється на:

◊ страхування на випадок дожиття або смерті;

◊ страхування на випадок інвалідності або недієздатності;

◊ страхування медичних витрат.

За кількістю осіб, вказаних у договорі страхування розрізняють:

- індивідуальне (страхувальником є одна окремо взята фізична особа);
- колективне (страхувальником або застрахованими виступає група фізичних осіб).

За критерієм дії страхового забезпечення особисте страхування може бути:

– короткострокове (до 1 року);

– середньострокове (1–5 років);

– довгострокове (6–15 років).

За формою виплати страхового забезпечення:

- з одноразовою виплатою страхової суми;
- з виплатою страхової суми у формі ренти.

За формою виплати страхових премій:

– з виплатою одноразових премій;

– зі щорічною виплатою премій;

– зі щомісячною виплатою премій.

Розрізняють *добровільне й обов'язкове особисте страхування*. В свою чергу обов'язкове особисте страхування поділяється на *державне обов'язкове* й *обов'язкове*.

Добровільним особистим страхуванням може бути:

✓ страхування життя;

✓ страхування від нещасних випадків;

✓ медичне страхування (безперервне страхування здоров'я; страхування здоров'я на випадок хвороби).

Державне обов'язкове особисте страхування передбачає, що сплата страхових платежів здійснюватиметься з Державного бюджету України і в разі неплатоспроможності страховика з таких видів страхування держава гарантує виконання зобов'язань перед страхувальниками.

Відповідно до ст. 6 Закону України "Про страхування" під *страхуванням життя* розуміється вид особистого страхування, який передбачає обов'язок страховика здійснити страхову виплату згідно з договором страхування у разі смерті застрахованої особи, а також, якщо це передбачено договором страхування, у разі дожиття застрахованої особи до закінчення строку дії договору страхування та (або) досягнення застрахованою особою визначеного договором віку. Умови договору страхування життя можуть також передбачати обов'язок страховика здійснити страхову виплату у разі нещасного випадку, що стався із застрахованою особою, та (або) хвороби застрахованої особи. Якщо при настанні страхового випадку передбачено регулярні послідовні довічні страхові виплати (страхування довічної пенсії), обов'язковим є зазначення у договорі страхування ризику смерті застрахованої особи протягом періоду між початком дії договору страхування та першою страховою виплатою з числа довічних страхових виплат. В інших випадках передбачення ризику смерті застрахованої особи є обов'язковим протягом всього строку дії договору страхування життя.

Сьогодні в Україні на страховому ринку пропонується три основних групи страхування життя:

• страхування на випадок смерті, від нещасних випадків, захворювань й інвалідності;

• змішане страхування життя – накопичувальне страхування з одночасним страховим захистом на випадок смерті з метою забезпечити визначений капітал до потрібної дати (наприклад, для купівлі житла, транспортного засобу, навчання, весілля тощо);

• пенсійне страхування – накопичувальне страхування для забезпечення додаткового доходу протягом визначеного строку чи довічно, після виходу на пенсію чи досягнення певного віку.

Для того, щоб оцінити стан страхування життя в Україні, звернемося до світового досвіду. Страхування життя в усьому світі розглядається як один з наймогутніших резервів внутрішніх інвестицій. У середньому по Європі ця цифра коливається в межах 80–85%. Страхування життя використовується і для купівлі

житла, і для оплати освіти, і для відкриття своєї справи. У світі протягом останніх років спостерігається чітка тенденція зростання частки страхування життя в структурі всіх страхових платежів. За 10 років, починаючи з 1990 року, вона зросла з 52% до 62%. В структурі ВВП частка страхування у середньому складає 6–10%, у Швейцарії – 12%, а в Південній Африці навіть 16%. В таких країнах, як США, Великобританія, Канада розмір страхових платежів на душу населення перевищує 3000 дол. США, а в Швейцарії та Японії – навіть 4000 дол. США. Це лише окремі приклади, які характеризують потенціал галузі в розвинутих країнах світу.

Як вже зазначалося, в Україні це джерело майже повністю відсутнє. Станом на 31.12.2002 р. зареєстровано 21 страхова компанія зі страхування життя. Ринок страхування життя складає 0,5% від страхового ринку. У 2001 р. зі страхування життя в Україні отримано страхових платежів лише 15,77 млн. грн., а за 9 місяців 2002 р. – 14,4 млн. грн. Кількість діючих договорів страхування життя склало 4,8 млн. Таким чином, частка страхових платежів зі страхування життя в загальних показниках ринку страхування складала лише 0,52% та 0,57% відповідно, а у західних країнах цей показник дорівнює 35–78% [2, с. 41].

Здійснення особистого страхування має певні особливості. При його проведенні дуже важко оцінити ризик, який береться на страхування. Через це таке страхування пов'язане, по суті, із установленням умовної страхової суми, яка лише наближено відбиває збиток, що його може завдати страховий випадок [3, с. 170].

Страхування життя характеризується накопиченням страхових сум під час дії договору страхування. Договори страхування від нещасних випадків і медичне страхування, на відміну від страхування життя, не передбачають накопичення страхової суми під час дії договору, і тому вони вважаються ризиковими договорами особистого страхування.

Особливість договору страхування життя полягає в тому, що страховик при настанні страхового випадку, а саме смерті страхувальника (застрахованої особи), зобов'язаний виплатити страхову суму. І при цьому немає значення з якої причини помер страхувальник (застрахована особа). Договір страхування життя вважається договором приєднання, оскільки страхувальник при укладенні договору страхування життя приєднується до умов, які йому пропонуються страховою компанією.

При проведенні страхування життя основними страховими випадками є дожиття до закінчення строку страхування або смерть страхувальника (застрахованої особи) протягом його дії. Тому завданням страхової компанії є визначення ймовірності цих подій. Врахування цього важливого моменту робить можливим досягнення еквівалентності у відносинах між страховиком і страхувальником, забезпечує страховикові можливість побудувати міцну фінансову основу своєї діяльності. При вирішенні цього завдання важливе місце займає вимірювання норм смертності. З цією метою складають таблицю смертності, що базується на показниках статистичного обліку населення або матеріалах самої страхової компанії і показує смертність осіб, які помирають із року в рік у кожному віці із даної кількості народжень [3, с. 171–172].

У страхуванні життя андеррайтинг звичайно асоціюється з оцінкою рівня здоров'я заявника, оскільки основним фактором ризику в страхуванні життя є невизначеність моменту смерті застрахованої особи. Вважається, що вірогідність смерті збільшується з віком і залежить від статі. Тому тарифи перш за все враховують ці фактори. При цьому враховується, що застрахована особа є типовим представником своєї вікової групи, тобто має "нормальне" здоров'я. Окрім того, вірогідність смерті може збільшуватися не лише по причині поганого здоров'я. Додатковими факторами ризику вважаються професія, захоплення небезпечними видами спорту (гірські лижі, парашутний спорт, альпінізм, мотоспорт тощо), довготривалі відрядження в регіони з несприятливим кліматом тощо. В деяких державах з розвинутою страховою справою враховується навіть сімейний стан, оскільки доведено, що у холостих осіб смертність вища, ніж у одружених. Страхові компанії включають аналіз всіх цих обставин в андеррайтинг і у випадку необхідності збільшують премію.

Головними рисами договорів страхування життя є довгостроковість договору страхування, умови оплати премій, виплата допомог або страхової суми, наявність ощадного компонента, а також захисту і дивідендів.

Страхування від нещасних випадків – це ризикове страхування, яке передбачає виплату страхової суми лише при настанні страхового випадку (у повному розмірі або певної її частини). Виплати страхової суми або повернення сплачених внесків по закінченні терміну дії договору страхування не передбачається.

Нещасний випадок – фізичне ушкодження, наслідком якого є тимчасова інвалідність, постійна інвалідність або смерть.

При укладенні договору страхування критерієм відбору нещасних випадків є суб'єктивний ризик, професія, здоров'я, вік особи тощо.

Підзаконними нормативно-правовими актами визначається перелік об'єктів страхування, обсяги страхової відповідальності, норми страхового забезпечення, порядок сплати страхових платежів, права й обов'язки учасників страхування, а також коло страхових організацій, яким доручається здійснення обов'язкового страхування.

Обов'язкове особисте страхування *залежно від джерела сплати страхових платежів* поділяється на *державне обов'язкове* й *обов'язкове.*

Державне обов'язкове особисте страхування розповсюджується на:

– осіб рядового, начальницького та вільнонайманого складу органів і підрозділів внутрішніх справ;

– працівників митних органів;

– працівників прокуратури;

– військовослужбовців і військовозобов'язаних, призваних на збори;

– народних депутатів;

– суддів;

– посадових осіб органів Державної податкової служби;

– посадових осіб Державного комітету України по стандартизації, метрології та сертифікації;

– службових осіб державних органів у справах захисту прав споживачів;

– спортсменів вищих категорій;

– працівників державної лісової охорони;

– державних виконавців;

– медичних працівників та інших осіб на випадок інфікування вірусом імунодефіциту людини під час виконання ними професійних обов'язків;

– інших осіб.

Здійснення вищевказаних видів державного обов'язкового особистого страхування в основному покладено на Національну акціонерну страхову компанію (НАСК) "Оранта".

На думку російського професора Полякова І. В., медичне страхування – це такий вид особистого страхування, при якому об'єктом є цінності, пов'язані зі здоров'ям людини [4, с. 19].

В усьому світі спостерігається тенденція розвитку медичного страхування. Так, у Бельгії і Нідерландах відзначається рух у напрямку більшої фінансової відповідальності медичних страховиків за рахунок впровадження системи розрахунку платежів і ризику на одну людину. В Ірландії число людей, що купують поліси приватного медичного страхування, продовжує зростати, незважаючи на розширення суспільної системи охорони здоров'я. На 2002 рік застраховано близько 40% населення, хоча всі ці люди мають право користуватися послугами державних лікарень. В Ізраїлі немає державної системи медичного обслуговування, але 94% його населення охоплено всебічним страхуванням здоров'я. В Австрії у 2001 році по преміях з медичного страхування зросли на 4% і склали 1,2 мільярдів євро. Для більшості населення США страхування здоров'я є приватною справою кожного. Добровільною приватною формою медичного страхування охоплено понад 80% населення.

На даний час на ринку добровільного медичного страхування України працюють понад 60 страхових компаній. Страхові платежі і страхові виплати за цим видом страхування щороку збільшуються у 2—2,5 рази, що свідчить про тенденцію до зростання зацікавленості як керівників підприємств, так і фізичних осіб до добровільного медичного страхування – керівники підприємств вважають наявність страхового поліса з добровільного медичного страхування складовою частиною пакету соціального захисту працівників, а громадяни України бажають за власні кошти забезпечити собі надання кваліфікованої допомоги у найкращих державних та приватних клініках [5, с. 17]. Існує обов'язкове і добровільне медичне страхування. Медичне страхування передбачає страхування на випадок втрати здоров'я з будь-якої причини.

Об'єктом медичного страхування є життя і здоров'я фізичних осіб. Метою медичного страхування є забезпечення фізичним особам у разі настання страхового випадку одержання медичної допомоги за рахунок накопичених коштів і фінансування профілактичних заходів.

Обов'язкове медичне страхування охоплює практично все населення і задовольняє основні потреби, але воно не охоплює весь обсяг ризиків, і тут на допомогу приходить добровільне медичне страхування.

Стимулювання розвитку особистого страхування держава може забезпечити шляхом встановлення сприятливого режиму оподаткування договорів особистого страхування, відновлення довіри до особистого страхування життя, подальшого підвищення ефективного державного регулювання особистого страхування, підвищення фінансової надійності і стабільності страховиків України тощо.

Література:

1. Слюсаренко О. Концептуальні засади державної політики розвитку особистого страхування // Страхова справа. – 2002. – № 2 (6). – С. 3–4.
2. Залєтов О. М., Слюсаренко О.О. Основи страхового права України: Навчальний посібник з комп'ютерним довідником "Дінай: Страхування" / Під редакцією Б.М.Данилишина. – К.: Міжнародна агенція "BeeZone", 2003. – С. 41.
3. Страхування: Підручник / Керівник авт. кол. і наук. ред. С. С. Осадець. – К.: КНЕУ, 1998. – С. 170-172.
4. Махтина Ю. Б. Некоторые подходы к определению сущности ОМС // Страховое дело. – 2003. – № 2. – С.19.
5. Хлявіч Л. Медичне страхування // Страхова справа. – 2002. – № 3 (7). – С. 17.

ЗАГАЛЬНОМЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОНЯТТЯ "ФОРМА ДЕРЖАВИ"

С. К. Бостан,

професор кафедри загальноправових дисциплін Запорізького юридичного інституту МВС України, кандидат історичних наук, доцент

Актуальним завданням сучасного етапу державного будівництва в Україні є здійснення політичної реформи, основна мета якої полягає у зміні президентсько-парламентської за змістом форми правління української держави на парламентсько-президентську. Необхідність проведення відповідних реформ обумовлена тим, що закріплена в Конституції України 1996 р. форма державного правління виявилася неефективною. Одна з суттєвих причин цього полягає у тому, що її вибір законодавцем був скоріше результатом впливу співвідношення політичних сил в тогочасному українському суспільстві, запозиченням зарубіжного досвіду, ніж використанням обґрунтованих наукових розробок з проблем форми держави.

Форма держави як суспільно-політична та загальна наукова проблема є однією з найдавніших. Вже в античному світі існувало багато, часом дуже суперечливих, думок і суджень із приводу того, що слід розуміти під формою держави, які форми держави існують, чим вони відрізняються. Цілі вчення й окремі ідеї з'являлися і розвивалися з розвитком цивілізації. Але навіть на початку XX ст., на думку Л. Гумпловича, "вчення про різноманітність держав або про державні форми" залишалося "настільки ж хибким і невстановленим, як і визначення поняття держави" [1, с. 221]. Доводиться констатувати, що і на початку XXI ст. питань, пов'язаних з формами організації державної влади, *залишилося чимало. Сподіваємось, що відповіді на деякі з них можуть бути* отримані у результаті наукового пошуку, який активізувався в процесі підготовки наступних конституційних змін. Серед множини тих наукових проблем, які потребують вирішення у зв'язку зі здійсненням в Україні політичної реформи, на нашу думку, найважливішими є ті, що лежать у методологічній площині. Розробка методологічних питань має надзвичайно важливе значення для кожної науки, оскільки не тільки знання, а й шляхи їх здійснення мають бути істинними, обґрунтованими та раціональними.

Загальноприйнятим в наукознавстві є те, що методологія будь-якого дослідження являє собою своєрідну ієрархічну систему, яка складається з пізнавальних методів філософського, загальнонаукового і спеціального рівнів. Оскільки вихідними для будь-якої науки та кожної конкретної проблеми є рівень системи філософських знань, то в запропонованій статті ми поставили за мету здійснити спробу визначити загальнометодологічні засади поняття "форми держави", той філософський базис, на який має спиратись процес її пізнання.

Вибір саме цього аспекту зазначеної проблеми обумовлений потребами вирішення в умовах політичної реформи деяких теоретико-практичних питань, пов'язаних зі зміною змісту одного з елементів форми української держави, а також недостатньою вивченістю її загальнометодологічних основ. Певна і досить вдала спроба висвітлення цього питання була зроблена ще у радянські часи такими фахівцями, як Д. Керимов, В. Петров та ін. [2]. Проте нині проблемі загальнометодологічних засад поняття "форма держави" приділяється недостатньо уваги. Що стосується останніх публікацій, то питання, яке розглядається, певною мірою знайшло відображення в узагальнюючих працях з теорії держави і права М. Марченко, Р. Мухаєва, В. Протасова, О. Черданцева та ін. [3]. При цьому висвітлення його має фрагментарний характер, що ще більше актуалізує проблему, пов'язану з філософським обґрунтуванням поняття форми держави, та вказує на необхідність їх дослідження.

Як і для всіх наукових проблем, вищим рівнем методології дослідження зазначеного поняття служить певний комплекс законів і категорій філософії. Але вихідною для розуміння поняття держави буде категорія "форма", під котрою філософія розуміє структуру змісту, спосіб організації елементів змісту (спосіб існування і вираження змісту). Між формою і змістом існує діалектична взаємозалежність, твердий двосторонній зв'язок і тому вони виступають як парні філософські категорії "зміст і форма", котрі слугують для характеристики відношення між способом організації і власне матеріалом, з котрого ця річ складається" [4, с. 949].

Форма, відносно змісту, є зовнішнім елементом, тому вона залежить від змісту. З цього приводу К.Маркс писав: "форма позбавлена всілякої цінності, якщо вона не є формою змісту" [5, с.159]. Зміст відіграє головну роль у виникненні і зміні форм. Спочатку змінюється зміст, а потім уже форма, хоча не виключається можливість того, що нова форма може бути використана з метою збереження старого змісту. У цьому випадку відбувається внутрішня метаморфоза самої форми, що, з метою пристосування до обслуговування старого змісту, видозмінюється.

Положення про те, що форма являє собою "момент" змісту та в процесі свого розвитку переходить у зміст, і навпаки, уперше було обґрунтовано Г.Гегелем. Виступаючи проти метафізичного відриву форми від змісту, він писав, що при розгляді протиріч між формою і змістом досить важливим є той факт, що зміст не безформний, а *форма* одночасно і міститься в *самому змісті* і являє собою щось *зовнішнє* йому [6, с. 224]. Тобто, за Г.Гегелем, форма містить *внутрішню форму*, яка є частиною змісту, і *зовнішню форму,* що являє собою щось самостійне відносно змісту.

Філософською наукою [7] був виявлений ряд найважливіших закономірностей, які характеризують взаємодію змісту і форми. До їх числа, зокрема, відносяться: примат змісту над формою; об'єктивний закон можливо більш повної відповідності форми змісту в процесі розвитку; відносна стійкість форми і її самостійність стосовно змісту, що розвивається; активна роль форми в розвитку змісту; сталість протиріччя, боротьби між формою і змістом; перехід змісту у форму і назад; множинність форм одного змісту.

Однак дослідження форми тільки через розкриття діалектичної взаємодії з її парною категорією – змістом, не розкриває повноти картини. Необхідним є з'ясування зв'язків і взаємозалежності між іншими філософськими категоріями, з якими форма і зміст знаходиться в органічній єдності. Найбільш тісно, у цьому плані, форма пов'язана з парними категоріями "сутність – явище", де перше – це сукупність глибинних зв'язків, відносин і внутрішніх законів, що визначають основні риси і тенденції розвитку тієї чи іншої матеріальної системи, а друге – конкретні події, чи властивості процесу, що виражають зовнішні сторони дійсності і являють собою форму прояву та виявлення певної сутності. Явище як ціле, як система має зміст (складові елементи цілого) і відповідну форму (принципи взаємозв'язку елементів цілого) [8, с. 532; 533].

Як зовнішня сторона предмета форма є проявом *сутності* – тобто сукупності глибинних зв'язків, відносин і внутрішніх законів, що визначають основні риси і тенденції розвитку тієї чи іншої матеріальної системи. Вона підкоряється, пристосовується до сутності даного явища чи предмета. Діалектика взаємозв'язку форми з сутністю та змістом явищ також уперше була розкрита Г. Гегелем. За Г. Гегелем, форма містить у собі сутність, так само як сутність припускає відповідну форму.

Спираючись на наведене вищесказане, слід зазначити, що при розгляді категорії форми в її застосуванні до вчення про державу, і більш конкретно – вивченні форм держави і розкритті їх ролі в політичних процесах, надзвичайне значення мають такі методологічні підходи.

По-перше, *форма* держави повинна бути розглянута як внутрішня організація *змісту* держави. У співвідношенні "форма-зміст" з'ясуванню підлягає своєрідність внутрішніх аспектів форми з урахуванням принципів об'єднання взаємодіючих елементів цілого в системі, а також зовнішнього вираження цих принципів у діяльності як елементів системи, так і всієї системи в цілому (відносно інших систем). Виходячи з цього, форму держави слід розглянути як соціальну систему, котра відображає істотні ознаки держави як *політичної, структурної* і *територіальної організації суспільства.*

Держава як *політична організація* виникає в соціально неоднорідному суспільстві, що має потребу в узгодженні різнорідних інтересів, в упорядкуванні і регуляції взаємин між індивідами, соціальними групами. Здатність держави рішуче впливати на діяльність соціальних спільнот і груп досягається завдяки наявності в неї політичної влади, тобто засобів і методів владного впливу, що у сукупності складають політичний режим.

Держава як *структурна організація* суспільства виявляє себе в наявності системи органів і інститутів публічної влади. Ці інститути мають значні ресурси – матеріальні, правові, військові, примусові, котрі роблять веління держави загальнообов'язковими. На відміну від інших суспільних і політичних організацій та рухів органи держави мають монополію на легітимне насильство.

Органи держави певним чином сформовані, організовані, субординовані, будують свої відносини на нормах права. Структурна організація суспільства досягається завдяки формі правління.

І, нарешті, держава виступає *територіальною організацією* суспільства, що поєднує людей за місцем проживання, а не за ознакою роду. На цю територію та населення, що проживає в границях даної території, поширюється державна влада. Управління територією здійснюється завдяки розподілу її на адміністративно-територіальні одиниці і створенню в них місцевих органів управління. Територіальну організацію політичної влади, співвідношення держави з суб'єктами, які входять до неї, відображає поняття "форма державного устрою". Отже, форма держави виступає як єдність стійких взаємозв'язків між елементами, що відображують побудову та внутрішню форму організації такої універсальної системи, як держава.

По-друге, форма держави повинна бути розглянута в її прямому зв'язку із сутністю держави як суспільного явища. У даному аспекті (форма-сутність) під формою держави розуміється специфічний спосіб вираження сутності, тобто "машина", за допомогою якої здійснюється державна влада. Існування державної влади знаходить своє вираження в системі органів і установ (державний механізм), що складають специфічну і постійну форму буття держави. У співвідношенні "форма-сутність" форма держави виступає як форма її існування. Вона має стійкість, неповторні і типові ознаки, що у сукупності визначають "тип держави". Оскільки із втратою даної форми відбувається припинення самої сутності держави, цілком обґрунтованим, на нашу думку, поряд з терміном "тип (сутності) держави", буде використання терміна "тип форми держави".

Типу держави, який за своїм характером об'єктивно є типом історичним, притаманний свій "історичний тип форми", котрий, зокрема, визначається: а) ступенем концентрації і централізації державної влади по горизонталі і вертикалі; б) співвідношенням держави і стану суспільства, яке виражається у наявності або відсутності "середнього класу"; в) закритістю чи відкритістю характеру влади, який визначається доступом у владні структури різних груп населення; г) формами політичної участі (примусові чи добровільні) населення в управлінні, формуванні інститутів влади.

З цього погляду, в історичному розвитку державно-організованого суспільства, на нашу думку, можна виділити дві епохи: епоху кастово-станового суспільства й епоху громадянського суспільства. Кожній з цих епох відповідає свій тип держави, кожному типу держави притаманний свій "тип форми". З теоретичної точки зору, історичному типу держави епохи станово-кастового суспільства відповідає тип "монократичної (єдиновладної) форми", а державі епохи громадянського суспільства — "*полікратичної (багатовладної) форми*" [10, с. 255].

Монократична форма держави характеризується процесом концентрації і централізації влади в руках однієї особи, нерозвиненістю, точніше, відсутністю громадянського суспільства, що позбавляє населення можливості впливати на політичний процес, а зміст полікратичної, котрий обумовлений наявністю стійкого

плюралізму соціальних груп, інтересів, характеризується розподілом влади у різних площинах – по горизонталі і по вертикалі, де владні інститути формуються населенням за допомогою вільних виборів, наявністю механізму стримувань та противаг, який нейтралізує можливості узурпації державної влади; а також високим ступенем автономності територій, гарантій прав і свободи особи.

По-третє, форма держави повинна бути розглянута також через призму свої "внутрішньої" та "зовнішньої" форми. При цьому слід виходити з того, що "внутрішня" форму держави відображає "історичний тип форми держави", а "зовнішня" – є відображенням ззовні внутрішньої її форми. В межах останньої, зовнішня форма держави має здатність до відносної самостійності і, залежно від тієї чи іншої "домінанти" в організації державної влади, може отримувати різні конфігурації. Це дає можливість за певними формальними ознаками визначати специфіку форми держави в межах історичних типів держави і, відповідно, типів її форм. Якщо спиратися на загальноприйняту у нашій юридичні науці традицію розподілу "зовнішніх" державних форм за способами структурно-інституціональної організації верховної влади (форма правління), територіальної організації влади (форма державного устрою) та за способами реалізації влади (форми політичного режиму), то між типом держави, "внутрішньою" та "зовнішньою її формами можна встановити такий закономірний зв'язок. Якщо "станово-кастовому" типу держави має бути притаманна монократична (внутрішня) форма, котра, у свою чергу, знаходить свій прояв у таких "зовнішніх" формах, як монархія, імперія (або централізована унітарна держава) та недемократичний політичний режим; то типу держави громадянського суспільства – полікратія з республіканською, федеративною (або унітарно-децентралізованою) та демократичною "зовнішньою" формою.

Підкреслимо, однак, що вищенаведені моделі форм держави є теоретичними, ідеальними моделями. Перехід від кастово-станового суспільства до громадянського, початок якому був покладений буржуазними революціями середини XVII–XVIII ст., не привів до автоматичного набуття державою відповідної форми. Історичний досвід показує, що процес цей досить не простий, оскільки в одних випадках "зміна форми знаходить відображення у скиданні старої форми і заміні її новою, в інших – на *певному етапі* (курсив автора цитати. – *С. Б.*) розвитку стара форма у цілому не скидається, а пристосовується до рівня та стану свого змісту, продовжуючи відповідати йому" [11, с.138]. Якщо при цьому виходити з запропонованої Д. Керимовим ідеї про те, що "внутрішню" форму держави представляє політичний режим, а "зовнішню" – форма правління і форма державного устрою [12, с.133], то цілком зрозумілим стає факт існування таких "зовнішніх" форм держави, як парламентська монархія, інших перехідних державних форм на сучасному етапі.

Таким чином, ми дійшли висновку, що пізнання різних питань, пов'язаних з формою держави, практично неможливе без врахування тих головних філософських положень, що у сукупності складають загальнометодологічні засади дослідження зазначеної проблеми. Подальша розробка цих методологічних

питань дала б можливість по-іншому подивитися на типологію самих держав та їх форм, на класифікацію форм державного правління, сприяла б з'ясуванню питань, пов'язаних з наявністю у сучасному світі архаїчних і гібридних (нетипових) державних форм, дозволила б більш глибоко дослідити актуальну для нинішнього етапу політичної реформи проблему відповідності "зовнішньої" форми української держави її "внутрішній" формі, змісту і та сутності.

Література:

1. Гумплович Л. Общее учение о государстве. – СПб., 1910.
2. Философские основания политико-правовых исследований. – М.: Мысль, 1986; Петров В. С. Сущность содержания и форма государства. – Л.: Наука, 1971; Денисов А. И. Сущность и формы государства. – М.: МГУ, 1960.
3. Марченко М. Н. Методологические проблемы изучения форм государства // Проблемы теории государства и права. – М.: Проспект, 1999; Проблемы теории права и государства: Учебное пособие / Под ред. М.Н.Марченко. – М.: Юристъ, 2002; Морозова Л. А. Теория государства и права: Учебник. – М.: Юристъ, 2002; Мухаев Р. Т. Теория государства и права. – М.: Приор, 2002; Протасов В.Н. Теория права к государства. Проблемы теории права и государства. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт-М, 2001; Черданцев А.Ф. Теория государства н права: Учебник для вузов. – М.: Юрайт-М, 2002.
4. Новый философский словарь. – 2-е изд. перераб. и доп. – Мн.: Кн. дом, 2001.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – М., 1972 – Т.1.
6. Гегель. Энциклопедия философских наук. Ч. I: Логика // Соч. – Т. I. – М.-Л., 1929.
7. Минасян А. М. Категории содержания и формы. – Ростов н/Д., 1962.
8. Богданов Ю. А. Сущность и явление. – К.: Изд. АН УССР, 1962; Вахтомин Н.К. О роли категории сущность и явление в познании. – М.: Изд. АН СССР, 1963.
9. Гегель. Наука логики // Соч. – Т. V. – М., 1937. – С. 532, 533.
10. Див. Лейст О. Э. Общество, право и государство // Проблемы теории государства и права: Учебное пособие. – М.: ПРОСПЕКТ, 1999. – С. 36–62; Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн (Держава і право епохи становокастового суспільства): Навчальний посібник для студентів, курсантів, слухачів. – Запоріжжя: Юридичний ін-т, 2000; Так само. – 2-е вид. – Запоріжжя: Просвіта, 2003; Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн (Держава і право епохи громадянського суспільства): Навчальний посібник для студентів, курсантів, слухачів.—Запоріжжя: Просвіта, 2003.
11. Сравнительное конституционное право / Отв. ред. В. Е.Чиркин. – М., 2002.–С.255.
12. Минасян А. М. Категории содержания и формы.—Ростов н/Д., 1962.
13. Керимов Д. А. Сущность общенародного государства //Вестник ЛГУ. – 1961. – № 23.

ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ

Ю. П. Мірошник,
старший науковий співробітник
Міжвідомчого науково-дослідного
Центру з проблем боротьби з
організованою злочинністю

Для стабільного розвитку суспільства потрібен стабільний правопорядок, а для його досягнення – ефективне правове регулювання. Правове регулювання – це явище, необхідність якого виникає з таких передумов, як твердження справедливості, створення оптимальних умов для переважної дії в суспільстві економічних і духовних факторів тощо. Відсутність же ефективного механізму правового регулювання породжує свавілля у суспільному житті та житті громадян. У рамках спеціально-юридичного підходу правове регулювання визначається як результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини, що здійснюється за допомогою системи правових засобів (юридичних норм, правовідносин, індивідуальних розпоряджень і ін.) з метою їх упорядкування, охорони та розвитку відповідно до суспільних потреб.

Сьогодні з упевненістю можна сказати, що основою несучої конструкції правопорядку в Україні є право або законодавство в широкому розумінні. Зокрема, саме законодавство визначає форми і межі втручання держави у справи суспільства. Якщо в технології цього втручання є якісь розбіжності, протиріччя, то це звичайно утруднює правозастосовну практику.

Все сказане стосується і правового регулювання у сфері охорони державної таємниці. Останнім часом у літературі досить часто зустрічаються висловлювання та суперечки політиків, військових, правозахисників на цю хвилюючу тему: що таке державна таємниця і як цю таємницю треба захищати. Суспільство розкололося на тих, хто вважає сьогоднішніх обвинувачуваних шпигунами, і тих, хто вважає їх героями (наприклад, справа Мельниченко).

Проблеми, пов'язані з охороною державної таємниці досліджувало багато вітчизняних вчених. Але ними досліджувались питання, що виникають у діяльності окремих державних органів: наприклад, О. М. Бандурка, І. П. Козаченко, А. І. Пясецький, М. Є. Шумило, М. Є. Щуровський – у сфері ОРД, Жаріков, Ю. Ю. Орлов та ін. – у сфері захисту інформації. Проте ні в кого не виникає сумнівів у тому, що удосконалення законодавства загалом у сфері охорони державної таємниці є досить актуальним завданням на нинішньому етапі розбудови нашого суспільства. Особливо важливим, зокрема, вбачається удосконалення правового регулювання управління у цій сфері. Аналіз усього комп-

лексу законодавства про державну таємницю свідчить, що існує потреба у відносно незначних змінах, однак радикальні зміни необхідні у сформованій правозастосовній практиці, чого домогтися, як відомо, значно складніше.

Головна причина проблем, пов'язаних з державною таємницею, зумовлена, на наш погляд, прямою зацікавленістю міністерств і відомств у незаконному розширенні масиву секретної інформації. Цей інтерес обумовлений трьома основними складовими.

1. Тотальна таємність, що надає можливість чиновництву діяти на свій розсуд, уникати незалежного контролю, звітувати лише перед безпосереднім начальством.

2. Велика армія "працівників по режиму" зі своїм патологічним страхом змін, скорочень тощо.

3. "Приватизація" інформації керівниками відомств і установ, які піклуються при розпорядженні нею не про інтереси держави, а тільки про свої власні. І, звичайно, їх не турбує як тотальна таємність співвідноситься з конституційним правом громадян на волю одержання і поширення інформації.

Ми, звичайно ж, визнаємо право і навіть обов'язок України мати таємницю, що охороняється законом. Але питання в тому, щоб це була реальна, законна таємниця, щоб законодавство і правозастосовна практика ґрунтувалися на Конституції, а обмеження волі слова було необхідним і достатнім.

Перейдемо до аналізу найбільш проблемних аспектів законодавства про державну таємницю та правозастосовну практику.

Нормативно-правове регулювання діяльності у сфері охорони державної таємниці в Україні здійснюється згідно із Законами України "Про державну таємницю", "Про міжнародні договори України", Указами Президента України "Про Положення про державного експерта з питань таємниць", "Про Положення про порядок оформлення дозволів за розпорядженнями Президента України на передачу іншій державі інформації, що становить державну таємницю, та матеріальних носіїв такої інформації", "Про Положення про порядок підготовки міжнародних договорів країни про взаємну охорону державних таємниць", постановами Кабінету Міністрів України "Про затвердження Положення про порядок і механізм формування та опублікування Зводу відомостей, що становлять державну таємницю", "Про затвердження Положення про порядок і умови надання органам державної виконавчої влади, підприємствам, установам і організаціям дозволу (ліцензії) на здійснення діяльності, пов'язаної з державною таємницею, та про особливий режим цієї діяльності", іншими законодавчими і відомчими нормативними документами.

У статті 1 Закону України "Про державну таємницю" зазначається, що "державна таємниця – вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані у порядку, встановленому цим Законом, державною таємницею і підлягають охороні державою" [1].

Тобто для того, щоб відомості були віднесені до державної таємниці, вони повинні відповідати трьом ознакам. Це: а) відомості, що підлягають охороні державою; б) відомості в конкретних, перелічених у законі галузях; в) відомості, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України.

Поняття національної безпеки в цьому законі не розкривається, і тут доречно звернутися до Закону України "Про основи національної безпеки України" від 19 червня 2003 року, стаття 1 якого визначає національну безпеку як "захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам" [2].

"Національні інтереси, – говориться далі у законі, – це життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток". Слід звернути увагу на порядок розташування слів як у першому, так і в другому визначенні: особистість, суспільство і держава. У такому ж порядку вони повторюються у статті 3 Закону України "Об'єкти національної безпеки": людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи; суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси; держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність (це вичерпний перелік, який містить закон).

Відповідно, загрози національній безпеці – наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України.

Отже, можна зробити висновок, що шкода державній безпеки – це не будь-яка шкода, збитки чи незручності, яких зазнає держава, а настання події, коли саме життєво важливим інтересам завдана шкода або виникла загроза її заподіяння.

Варто згадати основні принципи забезпечення національної безпеки, визначені статтею 5 названого закону. Зокрема, це пріоритет прав і свобод людини і громадянина; верховенство права; пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів; своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам; чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у забезпеченні національної безпеки; демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави та іншими структурами в системі національної безпеки; використання в інтересах України міждержавних систем та механізмів міжнародної колективної безпеки.

Серед основних принципів інформаційних відносин статтею 5 Закону України "Про інформацію" [3] визначені гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність інформації та свобода її обміну. Крім того, у цьому ж Законі сказано, головним напрямом і способом державної інформаційної політики є забезпечення доступу громадян до інформації.

Таким чином, в усіх вищезгаданих документах мова йде начебто про збалансованість інтересів людини та громадянина, суспільства і держави. Але, повертаючись до визначення "національні інтереси", серед життєво важливих матеріальних, інтелектуальних і духовних ми не бачимо інформаційних цінностей Українського народу. А далі йде: ..."реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток". Тобто акцент уже досить ґрунтовно зміщений. Найбільш важливі об'єкти забезпечення національної безпеки – державний суверенітет України та її прогресивний розвиток. Реального пріоритету прав людини і громадянина вже немає, а є явний перекіс у бік обмеження прав особистості і суспільства на доступ до інформації. Нічого не говориться в документах і про загрозу правам громадян з боку власників і користувачів, що незаконно засекречують інформацію, з боку держави в особі органів влади, посадових осіб і спецслужб.

Віднесення інформації до державної таємниці – процедура прийняття (державним експертом з питань таємниць) рішення про віднесення категорії відомостей або окремих відомостей до державної таємниці з установленням ступеня їх секретності шляхом обґрунтування та визначення можливої шкоди національній безпеці України у разі розголошення цих відомостей, включенням цієї інформації до Зводу відомостей, що становлять державну таємницю [4], та з опублікуванням цього Зводу, змін до нього. Конкретні відомості можуть бути віднесені до державної таємниці за ступенями секретності "особливої важливості", "цілком таємно" та "таємно" лише за умови, якщо їх розголошення завдаватиме шкоди інтересам національної безпеки України. Відповідно до статті 12 Закону "Про державну таємницю" порядок і механізм формування й опублікування Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, а також зразки форм рішень (висновків) державних експертів з питань таємниць визначаються Кабінетом Міністрів України.

Звід відомостей, що становлять державну таємницю, – це акт, в якому зведено переліки відомостей, що згідно з рішеннями державних експертів з питань таємниць становлять державну таємницю у сферах, визначених Законом України "Про державну таємницю". Формує та публікує Звід в офіційних виданнях, а також зміни до нього Служба безпеки України на підставі рішень державних експертів з питань таємниць. Налічує Звід 49 пунктів – видів відомостей, що можуть бути віднесені до державної таємниці за різними ступенями секретності (при п'ятьох таємницях, що згадуються в Декларації прав людини).

Ступінь секретності ("особливої важливості", "цілком таємно", "таємно") – категорія, яка характеризує важливість секретної інформації, ступінь обмеження доступу до неї та рівень її охорони державою. Строк, протягом якого діє рішення про віднесення інформації до державної таємниці, встановлюється державним експертом з питань таємниць з урахуванням ступеня секретності інформації, критерії визначення якого встановлюються Службою безпеки України, та інших обставин. Він не може перевищувати для інформації із ступенем секретності "особливої важливості" – 30 років, для інформації "цілком таємно" – 10 років, для інформації "таємно" – 5 років.

Необхідність засекречування будь-якого конкретного переліку документів визначається експертизою його змісту. Відповідно до закону керівник несе персональну відповідальність за засекречування. У Законі України "Про державну таємницю" (ст. 39) говориться про те, що посадові особи та громадяни, що прийняли рішення про засекречування (незаконне засекречування), несуть відповідальність – кримінальну, адміністративну чи дисциплінарну – у залежності від заподіяного суспільству, державі, громадянам матеріального і морального збитку. Проте, практика показує, що у нас існує велика кількість секретних документів (у т.ч. й незаконно засекречених відомостей), а інститут юридичної відповідальності за такі правопорушення фактично не працює. Для порівняння можна навести такі дані: Пентагон засекречує тільки 2–3 відсотки інформації ("Известия" від 7 грудня 2000 року).

До питань, що потребують нормативного урегулювання, на нашу думку, відноситься також питання розпорядження секретною інформацією. За законодавством України громадянам може надаватися доступ до державної таємниці, тобто надання повноважною посадовою особою дозволу громадянину на ознайомлення з конкретною секретною інформацією та провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, або ознайомлення з конкретною секретною інформацією та провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, цією посадовою особою відповідно до її службових повноважень. Оформлення допуску передбачає ознайомлення з правилами, нормами і т.д.

Пересічний громадянин, що не працює із секретними відомостями, у якого немає ніякої форми допуску, не несе відповідальності за їх розголошення. З іншого боку, він як громадянин вправі подати запит про розсекречення відомостей. Якщо будь-яка людина, громадянин України, збираючи інформацію, систематизуючи її, користуючись лише відкритими джерелами, передає іншій особі, вона може бути обвинуваченою у шпигунстві. Тому, вважаємо за необхідне рекомендувати законодавцям змінити законодавство так, щоб такого не могло статися, адже якщо у відкритому джерелі є інформація, що потім визнається підставою для обвинувачення в шпигунстві, то має відповідати той, хто перший помістив у відкрите джерело цю інформацію, а не той, хто потім збирає її з відкритих джерел.

Таким чином, виходячи із наведеного, можна зробити висновки.

По-перше, фактично, незважаючи на Конституцію України, а також на всі розмови про єдину державну політику у сфері охорони державної таємниці, у нас сьогодні державна таємниця певною мірою підмінена таємницею відомчою. А відомства, як усім відомо, засекречують окрім таємної, інформацію, розголошення якої не може нанести шкоди національній безпеці України.

По-друге, Закон України "Про державну таємницю" не цілком відповідає Законам України "Основи про національну безпеку України" та "Про інформацію". Особливо це стосується дотримання вимог про збалансованість інтересів особистості, суспільства і держави.

По-третє, відсутність нормативно-методичних документів з визначення шкоди для визнання відомостей складовими державної таємниці робить усю

систему як віднесення до державної таємниці, так і градації по ступенях таємності довільними, приблизними і дуже уразливими.

Очевидно, що при внесенні змін у закон, розробці і прийнятті нових законів необхідно керуватися вимогами часу. При цьому слід пам'ятати, що чинне законодавство припускає регулювання правовідносин у мирний час, а не у військовий. Тому норми закону повинні відповідати реаліям сучасного життя.

І головне – не треба шукати ворогів. У нас можуть бути різні, навіть полярні думки, хтось може бути більш досвідченим у якомусь одному питанні, хтось – в іншому. Але ми всі – громадяни своєї країни і зацікавлені в тому, щоб і режим, і безпека держави, і права громадян були дотримані.

Література:

1. Про державну таємницю: Закон України від 21 січня 1994 р. //Відомості Верховної Ради України. – 1999. – №4. – Ст. 428.

2. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 року //Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №39. – Ст. 351.

3. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р.

4. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю: Наказ Служби безпеки України від 1.03.2001 р. №52 //Офіційний вісник України. – 2001. – № 3.

ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОВЕДЕННЯ АУДИТУ

Л. Л. Кінащук,
кандидат юридичних наук

Становлення ринкових відносин, поява господарських структур, заснованих на недержавній формі власності, вимагають відповідних форм фінансового контролю. Тому в період реформування економічної системи важливого значення й особливої актуальності набувають проблеми фінансового контролю. Його самостійною ланкою є незалежний аудиторський контроль. Нові умови господарювання об'єктивно обумовили необхідність розвитку аудиту. Адже фінансовий контроль набуває іншого змісту із виникненням аудиту.

Виникнення, становлення та розповсюдження аудиту обумовлене суспільною необхідністю. Вивчення світової практики аудиторської діяльності можна знайти в роботах М. Білухи, А. Кузьминского, Н. Кужельного, Е. Петрика, В. Савченка. У своїх працях вони вивчали особливості аудиту в кожній країні, викладаючи матеріал з економічної точки зору. Проте за допомогою аудиту аналізується не лише економічне становище, а і правове забезпечення підприємницької діяльності із урахуванням даних фінансової звітності. Він виявляє негативні явища у фінансовій діяльності, що дозволяє їх ліквідувати, використовуючи законодавчу базу та нормативні акти з питань фінансового контролю. Тому, на наш погляд, поставлена проблема є цікавою і для юристів. Отже доцільно розглянути правове забезпечення фінансового контролю у різних країнах, з'ясувати місце в ньому аудиту. А також розглянути аудиторську діяльність з точки зору її організації та правового забезпечення.

Вивчення світового досвіду аудиторської діяльності дає також можливість звернути увагу на кращі її надбання. Основним напрямом, на наш погляд, є впровадження внутрішнього аудиту, що забезпечує ефективність роботи підприємства та результати зовнішнього аудиту.

У статті здійснена спроба, з урахуванням національних особливостей та світового досвіду, узагальнити можливості імплементації норм міжнародного права з фінансового контролю у національне законодавство.

Аудит є окремою ланкою в системі фінансового контролю, яка займає особливе місце. Аудит – це фінансово-правові відносини з приводу перевірки публічної фінансової звітності, обліку первинних документів та іншої інформації щодо фінансової діяльності суб'єктів господарювання з метою визначення достовірності їх звітності, обліку його повноти і відповідності чинному законодавству та встановленим нормативам.

У свою чергу, аудиторська діяльність полягає в практичному виконанні аудиторських перевірок, наданні аудиторських послуг у вигляді консультацій. Аудиторські фірми визначають законність фінансових операцій; аналізують

фінансову діяльність; перевіряють достовірність фінансової звітності; консультують з питань податків; оцінюють майно підприємств; захищають фінансові інтереси клієнта; здійснюють наукове дослідження методів обліку, контролю і технології управління; розробляють проекти документів, пов'язаних зі створенням або реорганізацією діючих підприємств.

У світовій практиці професійний захист аудиторів покладено на асоціацію аудиторів. Її поява пов'язана з безпідставними претензіями до аудиторів, як правило, у зв'язку з неможливістю точно спрогнозувати банкрутство.

Спочатку це була єдина асоціація, яка об'єднувала всіх аудиторів. Проте з розвитком цього виду фінансового контролю кількість асоціацій різко збільшувалась.

В Італії у 1591 році була створена перша асоціація бухгалтерів, у Шотландії в 1853 році був заснований Единбурзький інститут аудиторів. Професійну організацію бухгалтерів-аудиторів створено в 1880 році у Великобританії, це Інститут присяжних бухгалтерів Англії і Уельсу. В 1887 році створена американська асоціація аудиторів – Інститут дипломованих бухгалтерів, а у 1976 році започатковано Асоціацію аудиторських систем електронної обробки даних. Розпочав свою роботу в ФРН у 1932 році Інститут аудиторів.

Розширення сфери аудиторської діяльності сприяло створенню великих транснаціональних аудиторсько-консультативних фірм. Вони мають представництва і філії у багатьох країнах світу.

В останні десятиліття широкого розвитку отримали міжнаціональні інвестиції, що обумовило створення спільних підприємств, транснаціональних корпорацій. В свою чергу, це викликало появу міжнародних аудиторських фірм – "Ернст енд Янг", "Прайс Уотерхауз", "КРМG", "ДРТ", "Артур Андерсен" та інші [2, с. 10].

У 1977 р. створена Міжнародна федерація бухгалтерів, а в 1986 р. – Федерація європейських бухгалтерів, до складу якої входить 21 країна, в тому числі й Україна.

Міжнаціональна аудиторська фірма "Ернст енд Янг Україна" створена представниками України і міжнародної аудиторської фірми "Ернст енд Янг", штаб-квартира якої знаходиться в Нью-Йорку. Аудиторська фірма "Артур Андерсен і К°" має в Києві своє представництво [2, с. 13].

На першому етапі створення міжнародної аудиторської фірми здійснюється вивчення ринку та підбір національних кадрів. Для цього аудиторські фірми міжнародного масштабу направляють в різні країни на декілька років своїх аудиторів. Спочатку у відкритих філіалах працюють лише національні аудитори. Однак в деяких країнах один і той же аудитор надає супутні послуги з ведення обліку, складання звітності й її аудиту, що є вкрай неприпустимим.

Міжнародна федерація бухгалтерів називає аудиторські регламенти міжнародними нормативами аудиту. Вони розробляються спеціально створеним підкомітетом у складі Комітету міжнародної аудиторської практики, при схваленні проекту 3/4 загальної чисельності КМАП, проте не менше 9 голосами із числа присутніх на засіданні [2, с. 15].

У 1953 році було створено позаурядову організацію вищих контрольних органів – Міжнародну організацію вищих контрольних органів (ІНТОСАІ), до

якої входять 130 держав світу. Її діяльність направлена на вивчення і поширення досвіду контрольної практики. Вона проводить конференції, семінари, обмін стажистами, через кожних три роки конгрес ІНТОСАІ видає журнал. У межах ІНТОСАІ діє Міжнародний центр розвитку контролю. Його завданням є підготовка і перепідготовка контролерів.

У 1977 році у Лімі відбувся IX конгрес, на якому було прийнято Лімську декларацію керівних принципів контролю. Декларація визначила, що контроль є обов'язковим елементом управління суспільними фінансовими засобами. Адже контроль є невід'ємною частиною регулювання. Його мета – це виявлення відхилень від прийнятих стандартів і порушення принципів законності, економності й ефективності витрачання матеріальних ресурсів.

Декларація визначає попередній контроль та контроль за фактом. Попередній контроль – це перевірка адміністративних і фінансових документів, яка здійснюються до одержання інформації про допущені порушення. А контроль за фактом – це перевірка, яка проводиться після одержання інформації про факт порушення.

Декларація передбачає організацію внутрішнього і зовнішнього контролю відомств та організацій, незалежність контролю і працівників контрольних органів, фінансову незалежність контрольних органів. Вибірковий контроль здійснюється за спеціальною програмою. Об'єкти перевірки визначаються на основі певної моделі. Для перевірки можуть залучитися сторонні експерти.

У всіх країнах із розвиненою ринковою економікою склалася й успішно функціонує система фінансового контролю, що залежить від специфіки державного устрою та національних традицій.

У США Головне контрольне управління Конгресу на чолі з генеральним контролером контролює виконання урядових програм у галузі науки і техніки, енергетики, освоєння космосу, охорони навколишнього середовища, сільського господарства, використання природних ресурсів, транспорту, перевіряє законність й ефективність витрат. Цій діяльності надається широка гласність. З цією метою створено відділ зв'язку з громадськістю та відділ громадської інформації. Діє телефон довіри. Цей безкоштовний телефонний канал створено для того, щоб кожен громадянин зміг анонімно повідомити про фінансові зловживання в державних установах. У США, як і в більшості країн, діють державні (урядові) контрольно-ревізійні системи – Адміністративно-бюджетне управління, система інспекторських служб у федеральних відомствах і президентська рада з боротьби з фінансовими зловживаннями в урядових установах (Рада чесності і ефективності).

Спеціалістів з аудиту у США називають громадськими бухгалтерами.

У Німеччині контролює всі федеральні і приватні підприємства, страхувальні установи федеральна Лічильна палата. Президент, віце-президент, завідуючі відділами і секторами Федеральної лічильної палати, подібно до суддів, підпорядковані лише закону і не можуть бути зняті з своїх постів без їхньої згоди. Важливою гарантією незалежності є те, що витрати на утримання контрольно-ревізійної системи затверджуються парламентом за окремим кошторисом [3, с. 46].

Аудитори у ФРГ – це контролери господарства або контролери книг.

Особливістю австрійської Лічильної палати є наявність повноважень перевіряти не лише державне майно, а й фінансову діяльність, пов'язану з благодійними й іншими фондами, управління якими здійснюється органами федерації. В Угорщині Державна лічильна палата контролює не лише державне господарство, а й діяльність податкового управління, державної митниці, управління гербових зборів, партій. Доповіді французької Лічильної палати президенту і парламенту опубліковують в офіційному журналі.

У Великобританії спеціальним інститутом парламентського контролю за витрачанням державних коштів є Національна ревізійна рада на чолі з головним ревізором.

В Англії і англосаксонських країнах спеціалістів з аудиту називають ревізорами або присяжними бухгалтерами. Вони проводять зовнішній аудит, який є необхідним у Великобританії для всіх підприємств, а в більшості країн – лише для великих. В Англії загальноприйняті норми та стандарти аудиту – це загальні принципи, яких необхідно дотримуватись при проведенні аудиторських перевірок.

В Японії створено спеціальні органи, які контролюють не лише бюджетно-фінансову діяльність, а й всю роботу державного апарату. Так, Управління *адміністративного контролю при Канцелярії прем'єр-міністра готує пропозиції* щодо удосконалення системи і структури державного управління, боротьби з корупцією, бюрократизмом.

У Індії поряд із службою Генерального інспектора і ревізора (департамент ревізії і рахівництва Індії) є спеціальні інститути парламентського контролю за витрачанням державних коштів – парламентські комітети державної звітності, бюджетних передбачень, комісії у справах державних підприємств.

Законодавством цих країн встановлено незалежність фінансового контролю. Адже парламент призначає керівників контрольно-ревізійних інститутів на більш тривалий термін, ніж повноваження самих парламентарів. Так, для керівників фінансово-контрольних органів встановлені такі строки повноважень: США – 15 років, Канади – 10; Німеччини, Австрії, Угорщини – 12 років. Звільнити їх з посади можна лише за рішенням парламенту в разі професійної непридатності або вчинення зловживань.

Фінансовий контроль у зарубіжних країнах слідкує за витрачанням державних коштів і використанням державного майна – контролює витрачання коштів міністерствами і відомствами, перевіряє фінансову діяльність приватних фірм.

Урядовий контроль підпорядковується парламентському. Обидва контролі функціонують одночасно, паралельно, у постійному взаємозв'язку.

Аудиторська діяльність розглянутих країн направлена на проведення незалежного фінансового контролю соціальних і економічних програм на стадії їх проектування та виконання. Аудитори перевіряють діяльність господарюючих суб'єктів і відображають їх у обліку та звітності, з метою запобігання зловживанням і помилкам у сплаті податків до державного та місцевого бюджетів, громадських і державних фінансових фондів, складають об'єктивні (незалежні)

висновки про результати перевірки, надають консультативні послуги з питань маркетингу, бухгалтерського обліку та звітності. Аудитор несе не лише моральну, а і матеріальну відповідальність за надані ним послуги.

Аудиторська перевірка спрямована на оцінку достовірності фінансової звітності, оцінку фінансової надійності фірми. У розвинених країнах прийняті нормативні акти про обов'язковий аудит річної фінансової звітності суб'єктів підприємництва.

Організація та діяльність фінансового контролю у зарубіжних країнах ґрунтується на загальних принципах, вироблених багаторічним досвідом. Контрольно-ревізійні органи зарубіжних країн працюють з високою ефективністю, *повертаючи до бюджету великі суми незаконно витрачених державних коштів.*

Отже, вивчення кращих надбань світового досвіду аудиторської діяльності буде корисним для нашої держави. Адже аудит знаходить все більше розповсюдження, він виходить за національні рамки і має всі підстави для подальшого розвитку.

З огляду на вищевикладене, хотілося б наголосити, що сучасний етап пізнання соціально значимих явищ, зокрема аудиту, неможливе без дослідження його світових надбань. Тому виникає необхідність імплементації норм міжнародного права, що регулюють проведення аудиту, в національне законодавство. Україна, розробляючи аудиторські регламенти, повинна дотримуватись термінології Міжнародної федерації бухгалтерів. Тобто слід говорити про національні нормативи, підрозділяючи їх на зовнішні та внутрішні.

Вітчизняне законодавство потребує подальшого вдосконалення, оскільки, базуючись лише на чітко сформульованих поняттях можна досягти надійного правового захисту. Тому законодавцям, науковцям і практичним працівникам слід переглянути організацію та правове забезпечення аудиторської діяльності в системі фінансового контролю. Реалізація такого підходу, на наш погляд, надасть можливість не лише упорядкувати чинне законодавство, а й підвищити рівень аудиту в країні.

Література:

1. Про аудиторську діяльність: Закон України від 22 квітня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 23. – Ст. 243.

2. Аудит: Практическое пособие / А. Кузьминский, Н. Кужельный, Е. Петрик, В. Савченко и др.; под ред. А. Кузьминского. – К.: Учетинформ, 1996. – С. 11–12.

3. Білуха М.Т. Курс аудиту: Підручник. – 2-ге вид., перероб. – К.: Вища шк.; Т-во "Знання"; ККО, 1999. – С. 78.

4. Білуха М.Т. Теорія фінансово-господарського контролю і аудиту: Підручник. – К.: ПП "Влад і Влада", 1996. – С. 128.

Розділ III
ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІВ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ

РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ

Л. І. Мороз,
заступник начальника кафедри юридичної психології Київського юридичного інституту МВС, кандидат психологічних наук, доцент;

С. І. Яковенко,
начальник кафедри юридичної психології Київського юридичного інституту МВС, доктор психологічних наук, професор

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими і практичними проблемами. Завдання підвищення комунікативного потенціалу персоналу ОВС, формування здатності до конструктивного діалогу з різними категоріями населення розглядається тепер як одне з пріоритетних завдань професійно-психологічної підготовки персоналу органів та підрозділів внутрішніх справ. Одним із засобів вирішення цього завдання може стати комунікативний тренінг, успішність якого значною мірою залежить від наукової обґрунтованості його змісту та форм.

У цьому контексті потребує спеціального теоретичного аналізу зміст понять комунікативного потенціалу, комунікативних здібностей, якостей і завдань, комунікативних умінь, необхідних для їх вирішення. З іншого боку, актуальним є завдання розробки вихідних принципів і прикладних питань підбору конкретних вправ для проведення тренінгів цільового призначення, в даному випадку – комунікативного спрямування; вправ, що будуть релевантними комунікативним умінням, розвиток яких є метою та бажаним результатом навчання, а використання – забезпечує відповідний ефект.

Значущість окреслених завдань засвідчує Комплексна програма вдосконалення роботи з кадрами та підвищення авторитету міліції, затверджена наказом № 61 МВС України від 29.01.1999 р.

Стан розробленості проблеми. На рівні теорії проблема спілкування та розвитку комунікативного потенціалу особистості, формування комунікативних здібностей та якостей розробляється досить давно та у цілому успішно

(М. М. Бахтін, О. О. Бодальов, М. Й. Боришевський, О. В. Брушлінський, Л. П. Буєва М. С. Каган, В. О. Кан-Калік, М. Н. Корнєв, Б. Ф. Ломов, О. О. Леонтьєв, С. Д. Максименко, В. П. Москалець, Л. Е. Орбан, Н. І. Пов'якель, С. В. Савчин, В. А. Семіченко, С. В. Терещук, Т. М. Титаренко, А. У. Хараш, Я. Яноушек, Т. С. Яценко та ін.), але при цьому дослідження проблем спілкування й комунікації потребує конкретики. Наприклад, питання утрудненого спілкування розробляються тільки окремими вченими (Є. Л. Доценко, Ю. М. Жуков, В. М. Куніцина, В. О. Лабунська, О. В. Петрова, О. В. Цуканова, Л. Б. Філонов та ін.), а психологічні детермінанти підвищення комунікативного потенціалу працівників міліції ще не були предметом спеціального дослідження, хоча вони мають теоретичне і практичне значення для вдосконалення управлінського спілкування, спілкування з різними категоріями громадян, здійснення оперативно-слідчих дій тощо (В. Г. Андросюк, О. М. Бандурка, В. І. Барко, А. Ф. Зелінський, Л. І. Казміренко, М. В. Костицький, С. Д. Максименко, Т. М. Малкова, В. С. Медведєв, Л. І. Мороз, Г. В. Попова, В. М. Синьов, О. В. Тимченко, С. І. Яковенко та ін.).

Здійснений нами аналіз психологічної літератури дає підстави стверджувати, що розвиток комунікативних знань, умінь та навичок постає одним з визначальних чинників вирішення комунікативних завдань, типових для працівників міліції. При практичному застосуванні цих напрацювань залишається чимало невирішених проблем. Наприклад, для діагностики комунікативного потенціалу особистості часто використовуються опитувальники, які не є об'єктивними та надійними засобами вимірювань, експертна оцінка також „страждає" суб'єктивізмом, а успішність виконання ситуаційних „об'єктивних тестів" на вирішення комунікативних завдань (переконати когось у чомусь) суттєво залежить від мотивації учасників комунікації.

Суттєві труднощі постають і при організації занять, спрямованих на підвищення комунікативного потенціалу особистості. При плануванні та проведенні комунікативного тренінгу досить важко оцінити „вихідний" рівень розвитку комунікативних якостей його учасників, враховувати їхні кількісні, якісні та структурні особливості, визначити цілі передбачуваних змін та обрати адекватні засоби впливу (тренінгові вправи), релевантні комунікативним умінням, що мають бути сформовані в процесі тренінгу.

У контексті цього підходу комунікативний потенціал розглядається нами як спроможність людини усвідомлювати у процесі спілкування наявність певних комунікативних завдань, враховувати конкретні умови та цілі спілкування, особливості співрозмовника, осмислено використовувати власні комунікативні уміння й якості.

Мета і завдання дослідження. Обравши розвиток комунікативного потенціалу персоналу ОВС як мету дослідження, його завдання ми вбачаємо в конкретизації завдань професійного спілкування працівників міліції, уточненні необхідних комунікативних знань, умінь, особистісних якостей, які мають бути передбачуваним результатом професійно-психологічного тренінгу комунікативного спрямування. Виходячи з цього, на ґрунті теоретико-експериментального дослідження особливостей комунікації працівників міліції, передбачається:

1) визначити типові комунікативні завдання, що вирішуються ними в процесі професійної діяльності;

2) обгрунтувати перелік комунікативних умінь й якостей особистості, важливих для вирішення типових комунікативних завдань працівників міліції;

3) обгрунтувати принципи підбору релевантних тренінгових вправ для розвитку комунікативних умінь, або, інакше кажучи, створити „банк" тренінгових вправ.

Вирішення цих дослідницьких завдань має забезпечити можливості конструювання комунікативних тренінгів визначеного спрямування та складності, систематично та цілеспрямовано підвищувати комунікативний потенціал працівників міліції, збільшуючи кількість опанованих комунікативних умінь.

Результати дослідження. Аналіз літератури, спостереження, бесіди, анкетування персоналу ОВС під час підвищення кваліфікації в Київському інституті внутрішніх справ, надали підстави для виокремлення **чотирьох типових комунікативних завдань** персоналу правоохоронних органів:

1) встановлення, збереження, відновлення або припинення психологічного контакту;

2) отримання достовірної інформації у процесі спілкування з різними категоріями громадян;

3) передача інформації громадянам, колегам, керівництву.

4) управління поведінкою оточуючих за допомогою використання різних методів правомірного психологічного впливу.

Це – складні завдання, умовно кажучи, „першого порядку", в яких можуть бути виокремлені похідні від них завдання „другого порядку", вирішення яких, у свою чергу, потребує від людини певних умінь та особистих якостей. Уміння, зокрема комунікативні, є досить складними психологічними утвореннями. Для розуміння їх операціонального складу потрібні спеціальні дослідження, результатом яких може стати реконструкція конкретних операцій і дій, прийомів роботи з людьми, знання яких має велику практичну цінність. Наприклад, Л. Б. Філонов визначав 6 етапів встановлення психологічного контакту та дослідив близько 90 прийомів, що можуть застосовуватися при контактній взаємодії [6].

Оскільки у доступній нам літературі не вдалося знайти опису комунікативних умінь й якостей, важливих для вирішення таких завдань, нами була зроблена спроба з'ясувати їх шляхом опитування 45 курсантів старших курсів психологічного факультету (які повернулися після проходження практики і стажування у практичних підрозділах) та 42-х психологів-працівників ОВС, які навчалися на факультеті підвищення кваліфікації. Окрім того були проведені декілька тематичних брейнстормінгів.

Всі отримані дані було зведено в таблицю співставлення комунікативних завдань, умінь й якостей особистості, яку ми не наводимо через брак місця. У першій колонці, названій „Комунікативні завдання", були сформульовані чотири означені завдання. У другій колонці – „Комунікативні уміння" фіксувалися всі судження респондентів незалежно від того, наскільки часто вони згадувалися і чи були прийнятними для нас з моральної точки зору.

На думку опитуваних, для вирішення **першого** завдання – встановлення, збереження, відновлення або припинення психологічного контакту, необхідні такі уміння:

➢ Розуміти наявність і сутність проблем у сфері професійного спілкування та загальних підходів до їх вирішення.

➢ Розуміти інших (розпізнавати соціально-демографічні особливості, психотип, поточний психічний стан, установки щодо спілкування).

➢ Уникати соціальних стереотипів, поспішних необгрунтованих висновків стосовно інших людей, використовувати наявність соціальних стереотипів у інших людей на свою користь.

➢ Розуміти стосунки між людьми, з якими доводиться спілкуватися, робити їх своїми прихильниками, інформаторами.

➢ Справляти приємне враження, бути привабливим, подобатися іншим, слідкувати за власною зовнішністю.

➢ Уміти відрекомендуватися, познайомитися, за необхідності використовувати „легенду прикриття", грати певну роль.

➢ Правильно обирати місце та час для спілкування, встановлювати адекватну дистанцію спілкування.

➢ Уміти „приєднатися" до загальної розмови, вести вільно бесіду, активно слухати.

➢ Підтримувати дружні стосунки, у тому числі шляхом надання певних послуг, підтримки, захисту, не провокувати ворожості при розриві контакту („не бити горшків"), залишати можливість для відновлення стосунків.

Для вирішення **другого** комунікативного завдання – отримання достовірної інформації в процесі спілкування з різними категоріями громадян, опитувані вважали корисними такі уміння:

➢ Планувати підходи до носія інформації, „входити в довіру". Швидко та невимушено встановлювати психологічний контакт з будь-якою людиною, „скорочувати" психологічну дистанцію, „працюючи" з іменем (від повного імені до дружнього звернення), особистими займенниками (Ви – ти), контактом очей тощо.

➢ Використовувати мовленнєві навички (варіювати гучність, темп та тембр мовлення), а також адекватну лексику, міміку та пантоміміку.

➢ Передавати та брати ініціативу у спілкуванні, знаходити тему розмови, цікаву для співрозмовника, направляти (повертати) бесіду у бажане русло.

➢ Висловлювати приязнь, повагу (зневагу), робити компліменти, заспокоювати, просити, вибачатися, ставити вимоги, робити зауваження, критикувати, давати обіцянки, залякувати, „тиснути", „заганяти в глухий кут", шантажувати, обманювати, розуміти „механізми психічного захисту" іншого та використовувати їх у власних цілях тощо.

➢ Заохочувати надання співбесідником необхідної інформації, емпатійно вислуховуючи та фіксуючи у пам'яті всі важливі деталі розповіді, щоб згодом повно та безпомилково відтворювати та використовувати одержану інформацію.

➢ Проводити цілеспрямоване опитування (допит, очну ставку), продумано вести оперативну гру, ставити „хитрі" запитання („капкани"), маніпулювати іншими, уміти самому уникати маніпуляцій та провокацій.

➢ Ставити доречні запитання, запам'ятовувати відповіді, зіставляти їх між собою, виявляти суперечність отриманих даних.

➢ Розпізнавати ознаки нещирості й обману за паралінгвістичними проявами співбесідника, помічаючи суперечність інформації, її неповноту.

➢ Надавати допомогу щодо пригадування „забутої" інформації.

➢ Переносити негативні прояви з боку іншого (горе, агресивність, гнів, грубість, страх, відчай тощо) без шкідливих наслідків для себе.

Для вирішення **третього** комунікативного завдання – передачі інформації громадянам, колегам, керівництву, на думку опитуваних, необхідні такі уміння:

➢ Переконувати, підбирати аргументи в залежності від особливостей об'єктів впливу, навіювати директивно, приховано, заражати власним прикладом.

➢ Логічно і послідовно викладати матеріал, будувати однозначно зрозумілі речення, говорити коротко і по суті.

➢ Говорити красномовно, виразно, емоційно, з гумором, нав'язувати власну точку зору, перебивати інших, позбавляти можливості висловити свою думку.

Для вирішення **четвертого** комунікативного завдання – управління поведінкою оточуючих за допомогою використання різних методів правомірного психологічного впливу, на думку респондентів, працівникам міліції необхідно уміти:

➢ Відрекомендуватися і чітко формулювати вимоги, накази, розпорядження, прохання тощо.

➢ Готувати публічні виступи, переконливо інформувати громадян у межах своєї компетенції (наприклад, з правових питань).

➢ Впливати на свідомість, думки, емоції та почуття, моральні переконання, "несвідоме" окремих громадян, груп людей, натовпу тощо.

➢ Здійснювати правомірний психологічний вплив на окрему особу, малу групу, натовп з метою отримання бажаних змін у їх поведінці.

➢ Ставити себе на місце іншої людини, враховувати її інтереси, бажання. Зрозуміло та чітко виражати або, навпаки, маскувати свої наміри й інтереси.

➢ Маніпулювати інформацією і людьми, здійснювати рефлексивне управління, дезінформувати, приховувати важливу інформацію, приголомшувати несподіваною інформацією. "Морочити голову", відволікати увагу від головного, заплутувати, дезорієнтувати тощо.

➢ Попереджати і урегульовувати конфлікти між громадянами, створювати конфлікти між людьми з метою їх зіткнення для досягнення власних цілей.

➢ Налагоджувати ділові стосунки з колегами, оперативно проводити службові наради, звітуватися, вносити пропозиції, хвалити, критикувати, лаяти, пропонувати допомогу, підлещуватися. Промовчати, щоб уникнути неконструктивного конфлікту, негативного ставлення до себе.

Коментуючи наведені дані, відзначимо, що цей перелік не є вичерпним чи логічно побудованим. Він тільки віддзеркалює думки опитаних осіб і може слугувати корисним матеріалом для узагальнень та планування подальших досліджень, які мають уточнити „номенклатуру" комунікативних завдань, умінь і якостей різних категорій працівників міліції.

Наведений перелік містить деякі сумнівні „уміння", застосування яких суперечать моральним та професійним нормам. Зважаючи на це, слід враховувати, що деякі учасники комунікативного тренінгу можуть бажати, аби їх навчили негуманним і незаконним методам маніпуляції людьми, чого, звичайно, робити не слід.

Далі ми наводимо перелік з 57 „комунікативних якостей", що були виявлені у відповідях 87-ти учасників експерименту (упорядковані за частотою згадування):

Соціальний інтелект (66 згадувань), соціальна перцепція (61), спостережливість (57), сенситивність (51), досвідченість (47), емпатія (45), уважність (44), терплячість (36), кмітливість (35), швидка реакція (31), природність поводження (27), культура мовлення (26), акторські здібності (21), ввічливість (20), емоційна стійкість (20), хороша пам'ять (20), тактовність (20), щирість (18), доброзичливість (17), толерантність (15), гнучкість поведінки (12), хитрість (11), наполегливість (9), ініціативність (8), ерудиція (8), красномовність (7), підступність (7), самовладання (7), почуття гумору (6), критичність (5), емоційність (5), проникливість (4), рефлективність (4), недовірливість (3), обережність (3), психологічна загартованість (2), сила волі (2), лаконічність (згадана 1 раз, як і всі наступні якості), щедрість, вправність, винахідливість, жорсткість, цілеспрямованість, передбачливість, непередбачливість, скритність, відкритість, лагідність, соціальна ергічність, товстошкірість, чарівність, влучність висловлювань, критичних зауважень, асертивність, поміркованість, безсоромність.

Однозначно зіставити між собою комунікативні уміння і якості учасникам опитування не вдалося. Вірогідна причина цього полягає в тому, що одні і ті самі якості одночасно „обслуговують" різні комунікативні уміння (як, наприклад, уважність, кмітливість, культура мовлення тощо).

Зібраний матеріал, з нашої точки зору, є важливим для з'ясування, чи існують у практиці проведення комунікативних тренінгів вправи, релевантні вищезгаданим умінням. Наприклад, відомо, що для розвитку мовленнєвих умінь (дикції, лінгвістичних та паралінгвістичних складових спілкування) створено чимало вправ, що використовують логопеди, актори, ведучі тренінгів. Для розвитку навичок активного слухання під час тренінгів психологи часто використовують вправу „несправний телефон" і т. ін. Таких вправ у літературі описано сотні, але вони не „перекривають" всього різноманіття комунікативних умінь.

У випадках відсутності вправ на розвиток певного уміння постає завдання їх розробки. Розроблені вправи, на нашу думку, мають відповідати певним вимогам [4]. Тренінгові вправи повинні бути ізоморфними умінням, які слід розробляти сприйнятливими для учасників тренінгу. Рівень складності вправи має варіюватися від простого до складного. Ведучий та учасники тренінгової групи мають надавати після виконання вправи зворотний зв'язок. Добре, якщо при цьому є можливість використовувати відеотехніку для ведення оперативних відеозйомок або демонстрації зразків правильного застосування умінь[1]. Окрім того,

[1] Навчання ефективному спілкуванню на негативних прикладах має обмежену корисність. Продемонструвати позитивні комунікативні уміння може, хоча, на жаль, не завжди, ведучий тренінгу, тому краще, якщо він має можливість показати відеозаписи правильного застосування комунікативних умінь.

бажано, щоб уміння були чітко описані в поведінкових термінах, піддавалися кількісній та якісній оцінці, щоб можна було переконатися в ефективності навчання [1].

Комунікативні уміння (взяті окремо чи об'єднані у тренінгову програму, що передбачає певну послідовність й обсяг занять) можуть виступати метою спеціально організованого навчання та його очікуваним результатом. Водночас зрозуміло, що комунікативний тренінг для різних категорій працівників міліції має відрізнятися за своїми конкретними цілями та завданнями, а також методикою проведення занять, за змістом, складністю та послідовністю, кількістю і якістю тренінгових вправ.

При проведенні тренінгу необхідно застосовувати діагностичні прийоми для визначення наявного рівня розвитку комунікативних умінь й оцінки динаміки їх удосконалення. Застосування техніки обміну ролями та групової рефлексії утворює можливості для експериментування з різними прийомами спілкування, дозволяє учасникам тренінгу отримувати інформацію про враження партнерів по спілкуванню. Тренінг має завершуватися підведенням підсумків (оцінка досягнутого результату) та плануванням подальшого самовдосконалення комунікативних умінь і якостей.

При формуванні комунікативних умінь існує проблема, пов'язана з імовірністю виникнення розриву між високим рівнем розвитку окремих комунікативних умінь і низьким рівнем сформованості професійної етики працівника міліції. Саме через це комунікативний тренінг слід тлумачити як професійно-психологічний, тобто спрямований на формування особистості професіоналу, носія не тільки умінь, а й професійно важливих гуманістичних якостей (чесність, щирість, відкритість, тактовність тощо).

З іншого боку, професійна деформація особистості може проявлятися в готовності використовувати будь-які методи психологічного (і не тільки) впливу для вирішення професійних завдань (починаючи від звичайної грубості, погроз, хитрощів та обману, навмисного тиску на співбесідника, аж до шантажу й інших протиправних форм впливу), у прагненні оволодіти „таємницями маніпулювання" людьми, а не встановлення продуктивних і чесних стосунків з ними. Зрозуміло, що такий підхід не сприятиме налагодженню партнерських стосунків між населенням та міліцією, підвищенню її авторитету.

Висновки. Проведене дослідження дозволило попередньо визначити перелік необхідних для вирішення названих вище завдань комунікативних умінь й якостей особистості. Показано, що при проектуванні програми професійно-психологічного тренінгу, спрямованого на розвиток комунікативного потенціалу персоналу ОВС, необхідно чітко розуміти специфіку професійного спілкування, а саме – сутність типових комунікативних завдань, що постають перед різними категоріями працівників міліції, а також різноманіття комунікативних умінь і якостей, ситуацій спілкування, значення індивідуально-психологічних особливостей партнерів по спілкуванню.

Завдання подальших досліджень вбачається в операціональному аналізі складної будови конкретних комунікативних умінь, у визначенні принципів та

критеріїв підбору релевантних цим умінням тренінгових вправ, спрямованих на розвиток конкретних комунікативних умінь і якостей, методики конструювання та проведення тренінгу відповідного спрямування.

Література:

1. Гольдштейн Арнольд, Хомик Володимир. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам / Пер. з англ. В.Хомика. – К.: Либідь, 2003. – 520 с.

2. Куницына В. Н. Трудности межличностного общения: Автореф. дис. … д-ра психол. наук. – СПб.; 1991. – 38 с.

3. Лабунская В. А., Меджерицкая Ю. А., Е. Д. Бреус. Психология затрудненного общения. Теория. Методы. Диагностика. Коррекция. – М.: Издательский центр "Академия", 2001. – 288 с.

4. Мороз Л. І. Психологічний тренінг: до питання валідності та надійності психотехнічних вправ // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 8. – С. 68 – 71.

5. Мороз Л. І., Яковенко С. І. Проблемні питання застосування психологічного тренінгу при підготовці персоналу ОВС // Теорія та досвід застосування тренінгових технологій у практичній психології: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 22 листопада 2003 р. / За ред. Л. І. Мороз. – К.: КІВС, 2003. – С. 16 – 22.

6. *Филонов Л. Б. Методика контактного взаимодействия. – М., 1980. – 98 с.*

ЖЕРТВА ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

В. С. Медведєв,
професор кафедри юридичної психології Київського юридичного інституту МВС, доктор психологічних наук, професор

Однією з сучасних тенденцій розвитку наук про людину є виділення міждисциплінарних напрямків, які зосереджуються на вивченні окремих феноменів, проблем і намагаються інтегрувати різноаспектні наукові знання. Прикладом виступають акмеологія, конфліктологія, суїцидологія, віктимологія й ін.

Остання досліджує жертву, що потерпіла від природних, соціальних катаклізмів, втратила внаслідок цього певні життєві цінності. У вузькому розумінні віктимологія вивчає жертву протиправних, злочинних посягань та визначається як напрямок кримінології, а саме – кримінальна віктимологія. Змістовний аналіз її основних понять [1, с. 16–36] засвідчує, що кримінальна віктимологія найбільш активно взаємодіє із психологією й оперує різними психологічними знаннями.

У зв'язку з цим актуального теоретико-прикладного значення набуває:

1) визначення наукового психологічного статусу жертви, тобто галузі чи напрямку сучасної психології, яка повинна спеціально досліджувати жертву;

2) з'ясування кола питань, що підлягають пріоритетному вивченню.

Ця стаття спрямована на посильне вирішення названих завдань.

На відміну від юристів (Ю. М. Антонян, Є. М. Моісєєв, В. В. Романов, Є. Г. Самовічев та ін.), жертва лише останнім часом почала привертати увагу психологів. Так, деяким загальним аспектам цього поняття присвячена робота Є. В. Христенка [7], статті А. І. Папкіна в "Энциклопедии юридической психологии" [8, с. 83–84; 89]. У зв'язку з професійною діяльністю розглядається жертва в роботі В. О. Лефтерова та О. В. Тимченка [2].

Враховуючи названі публікації, перш за все, з'ясуємо науковий психологічний статус жертви, оскільки остання часто ототожнюється з потерпілим. Потерпілий – це фізична особа, якій злочином безпосередньо заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Потерпілою особа визнається постановою дізнавача, слідчого чи ухвалою суду, при цьому заява або згода особи щодо визнання її потерпілою не є обов'язковими. Жертва – це особа чи спільнота осіб у будь-якій формі їх інтеграції, якій злочином прямо чи опосередковано заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду незалежно від того, визнано її у встановленому законом порядку потерпілою чи такою вона сама себе вважає [1, с. 123; 127].

Порівняння наведених визначень засвідчує суттєві відмінності між жертвою та потерпілим. У суто психологічному плані серед цих відмінностей відзначимо можливий латентний та уявний характер жертви. Потерпіла особа завжди є жертвою, але не кожна жертва виявляється потерпілою.

Отже, "потерпілий" є більш вузьким поняттям, а особа, визнана такою, виступає об'єктом вивчення судовою психологією як учасник розслідування злочину та судового розгляду. Жертва є більш широким поняттям, особа чи група осіб, що підпадають під нього, виступають об'єктом вивчення кримінальною психологією як такі, що мають відношення до злочину. Це не означає, що жертва, яка визнана потерпілою, перестає цікавити кримінальну психологію. Адже саме завдяки кримінальній психовіктимологічній експертизі можуть встановлюватися психологічні характеристики потерпілого, що обумовлюють таку його поведінку, яка визнається обставинами, що пом'якшують покарання (ст. 66 Кримінального кодексу України).

Запропонована диференціація наукових психологічних статусів потерпілого та жертви відповідає загальній концептуальній схемі щодо юридичної психології й її основних складових [3; 4]. Згідно з цією схемою, юридична психологія досліджує (вивчає, пояснює, прогнозує, розробляє рекомендації) психологічні аспекти системи "людина-право", які поділяються на блок психології правопорушної активності та блок психології правоохоронної активності. Судова психологія як складова юридичної психології вивчає психологічні аспекти розслідування злочинів і судочинства, а саме – психологічні характеристики її учасників та їх поведінки і діяльності. Кримінальна психологія як попередня судовій складова юридичної психології вивчає психологічні аспекти злочинності як явища, діяльності та злочину як окремої дії.

Окреслимо коло пріоритетних питань, які можуть виступати предметом кримінально-психологічного аналізу. Основними питаннями, що утворюють, образно кажучи, предметний каркас, є такі:

– загальна психовіктимологічна теорія жертви;

– психологічні портрети окремих типів жертви (за кримінальними, соціально-професійними, психологічними ознаками);

– психологічна профілактика (інформація, консультація, діагностика) різних категорій осіб, які відносяться до груп ризику;

– психологічна реабілітація та підтримка жертв злочинних посягань.

Більш конкретними питаннями і до певної міри похідними від основних є такі:

✓ психологічна діагностика при відборі на віктимні, зокрема, правоохоронні професії;

✓ психовіктимологічна експертиза;

✓ специфічне ставлення жертви до злочинця чи так званий стокгольмський синдром;

✓ візуальна психодіагностика окремих категорій злочинців (гвалтівники, хулігани, шахраї, залежні від алкоголю чи наркотиків та ін.).

Окреслене коло пріоритетних питань є відкритим, тобто передбачає подальші доповнення.

Звернемося до окремих цих питань.

Загальна психовіктимологічна теорія жертви. В рамках такої теорії уявляється актуальним з'ясування психологічних характеристик (якостей, рис, станів) особи, які в підсумку визначають її віктимність. Умовно їх можна поділити на психофізіологічні, індивідуально-психологічні, соціально-психологічні характе-

ристики. Віктимними вони, як правило, стають внаслідок нерозвиненості, акцентуйованої чи збоченої форми розвитку.

Аналіз у віктимологічному аспекті досліджень, виконаних у різних галузях і напрямках сучасної психології (психофізіологія, соціальна, юридична, професійна психологія, психологія безпеки та ін.), дозволяє віднести до загальних віктимних характеристик особи такі:

- дефекти сенсорної організації та психічних пізнавальних процесів: чутливості, сприйняття, пам'яті, мислення;
- психічні вади: розумова відсталість, психози, психопатії тощо;
- емоційна неврівноваженість;
- зловживання, схильність до неконтрольованого вживання одурманюючих речовин;
- знижена антиципація: спроможність передбачати кінцевий результат і наслідки власної поведінки;
- схильність до невиправданого ризику та крайня її форма – авантюризм;
- знижена рефлексія: спроможність до адекватного самосприйняття і самооцінки та знижений самоконтроль;
- характерологічні риси: неуважність, наївність, довірливість, сварливість, задирливість;
- акцентуація характеру за істероїдним, нестійким типом і особистості в цілому за демонстративним і збудливим типом;
- надмірна сексапільність та статева нерозбірливість;
- конформність: нездатність протистояти психологічному впливу з боку оточуючих.

Іншим важливим питанням психовіктимологічної теорії жертви є побудова моделей суб'єктивного зв'язку "злочинець-жертва". Деякі пропозиції з цього приводу містяться у роботі Є. В. Христенка [7, с. 40–51]. Суто психологічно названий зв'язок набуває вигляду взаємостосунків. Ми пропонуємо характеризувати такі взаємостосунки у показниках стабільності, емоційної модальності, психологічного змісту.

Стабільність взаємостосунків злочинця та жертви виражається у трьох градаціях: випадкові, ситуативні, стійкі.

Емоційна модальність має п'ять градацій: пристрасть, симпатія (приязнь), нейтральна (байдужа), неприязнь, ворожнеча.

Психологічний зміст теж має п'ять градацій: випадкові взаємостосунки (попередньо незнайомі), знайомство, дружба, інтимно-сексуальні контакти, сімейно-родинні контакти.

Якщо подати запропоновані показники у вигляді координат, то можна отримати трьохмірний простір можливих взаємостосунків злочинця та жертви.

Відносно психологічних портретів окремих типів жертви можна зазначити таке. На сьогодні найбільш вивченою категорією жертв є жінки, що постраждали від сексуальної агресії. За узагальненими результатами досліджень, проведених у колишньому СРСР, сучасних Україні та Росії (Ю. М. Антонян, В. Ф. Пирожков, В. Є. Христенко та ін.), портрет сприяючої сексуальній агресії жертви включає такі характеристики: середня чи незакінчена середня освіта; робота у

сфері обслуговування; розведена чи незаміжня; статева невдоволеність; попереднє чи спільне з насильником вживання алкоголю. Якщо жертва неповноліття чи молода особа, то їй притаманні: випереджуюче статеве визрівання; відсутність досвіду статевих стосунків; довірливість; психічні вади; несприятливі сімейно-родинні стосунки (неповна сім'я, наявність судимості у членів сім'ї, конфлікти та сварки, відсутність стосунків з окремими близькими родичами). Найчастіше така жертва – це школярка, яка відвідує місця розваг і відпочинку у вечірній час; пасажирка приміської електрички; член молодіжного угрупування; абітурієнтка; особа, яка прибуває до міста за об'явою на роботу.

Цікаві дані щодо психологічного портрету жертви – працівника органів внутрішніх справ наводяться в роботі Є. В. Кравченко та співавторів [6, с.132]. Відповідний портрет включає такі характеристики: втрата пильності; погано навчений, зокрема, володінню зброєю; не зміг передбачити небезпеку; переоцінив себе, не звернувся за допомогою; погано контролював ситуацію, себе, інших осіб; не вірив, що може стати об'єктом насилля; помилково вважав, що статус працівника ОВС захищає від насилля; ігнорував очевидні ознаки небезпеки; не був психологічно готовий до екстремальної ситуації; не тримав зброю напоготові; не визначив потрібну тактику дій; невдало здійснив план дій; занадто поклався на колегу.

Підвищено актуальною у практичному плані є розробка психологічних портретів латентної й уявної жертв.

Латентна жертва – це особа, якій фактично заподіяно шкоду, але в силу певних обставин (об'єктивних чи суб'єктивних) це офіційно не визнано. Особливий інтерес становлять суб'єктивні обставини, зокрема, мотиви, якими керується латентна жертва. Найбільш розповсюджені такі мотиви: страх за власну безпеку та безпеку референтних осіб; побоювання осуду, сорому; суб'єктивна оцінка шкоди як несуттєвої; усвідомлення власної провокуючої поведінки; особливі стосунки із злочинцем (дружні, родинні, матеріальної залежності та ін.).

За окремими видами злочинів, а саме – грабіж чи розбій проти особи, яка перебуває у безпорадному стані; вимагання; злочини проти статевої свободи та недоторканості латентні жертви, за оцінками експертів, можуть складати до 50% потерпілих осіб.

Ще більш цікавою і складною у психологічному плані є уявна жертва. Це особа, яка вважає себе жертвою чи потерпілою і намагається переконати в цьому референтне оточення й офіційні органи. При цьому така особа може щиросердно помилятися або діяти свідомо обманним шляхом. Уявній жертві притаманна акцентуація характеру за істероїдним типом та особистості в цілому за демонстративним типом. За результатами нашого аналізу типові мотиви уявної жертви є такими: отримати матеріальну вигоду; поставити іншу особу чи групу осіб у психологічну залежність; привернути до себе увагу, викликати співчуття, підтримку; отримати "героїчний" імідж і т. п.

Інші питання психології жертви, які відносяться до компетенції кримінальної психології, знаходяться на початковій стадії розробки чи тільки задекларовані і складають значну науково-прикладну перспективу.

Література:

1. Курс кримінології: Загальна частина / За заг. ред. О. М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2001.
2. Лефтеров В. О., Тімченко О. В. Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ. – Донецьк: ДІВС МВС України, 2002.
3. Медведєв В. С. Вітчизняна юридична психологія на межі тисячоліть // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 2002. – Вип. 12.
4. Медведєв В. С. Самогубство як проблема юридичної психології // Актуальні проблеми суїцидології: Зб. наукових праць. – К.: РВВ КІВС, 2002. – Ч. 2.
5. Моісєєв Є. М., Джужа О. М. Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарний аспекти). – К.: НВТ "Правник" – НАВСУ, 1998.
6. Психологическое сопровождение оперативно-служебной деятельности органов и подразделений внутренних дел Украины / Е. В. Кравченко, А. В. Тимченко, В. Е. Христенко. – Х.: Факт, 2002.
7. Христенко В. Е. Психология поведения жертвы. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2004.
8. Энциклопедия юридической психологии / Под общ. ред. А. М.Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2003.

ВПЛИВ НАРКОТИЗМУ ТА ПСИХІЧНИХ РОЗЛАДІВ НА СТАТЕВУ ПОВЕДІНКУ НЕПОВНОЛІТНІХ

О. М. Джужа,
проректор з наукової роботи
Національної академії внутрішніх справ України,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України;

М. М. Корчовий,
начальник кафедри оперативно-розшукової діяльності
Київського юридичного інституту МВС,
кандидат юридичних наук;

Г. Л. Корчова,
доцент кафедри гуманітарних
та суспільних дисциплін,
здобувач Міжгалузевого інституту управління

Однією з найгостріших проблем сучасного суспільства є незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними. Наркотизація набула стійкої тенденції до подальшого загострення і практично поширилась на всі регіони та верстви населення України. Незважаючи на вжиті заходи, у країні в теперішній час криміногенна ситуація щодо вживання наркотиків вимагає найбільш екстрених адекватних заходів щодо підвищення ефективності протидії, стримування і запобігання цьому явищу з боку держави і суспільства.

Кримінологічна діяльність, пов'язана зі встановленням, урахуванням та усуненням тих або інших криміногенних явищ, починається з їхнього аналізу, оцінки і прогнозування, тому що "це постійний творчий процес пізнання, в якому весь час з'являються нові дані й який потребує безперервного удосконалення прогнозів і рішень про профілактику"[1, с. 187; 2].

Так, за даними МВС України, в 2002 році органами внутрішніх справ виявлено 14,6 тис. злочинів, пов'язаних зі збутом наркотиків. Припинено діяльність 2,3 тис. осередків нелегального виготовлення та вживання наркотиків. Значна частина серед виявлених і поставлених на облік є неповнолітні, які вживають наркотичні засоби та речовини. За 2002 рік підліткова злочинність, порівняно з минулим роком, знизилися на 10,7% [2].

У засобах масового періодичного видання зазначається, що "вісімдесят три відсотки столичних підлітків нині палять, вісімдесят шість п'ють спиртне, а кожен п'ятий з 17-річних пробував наркотики" [3] .

Пошлемося на деякі результати соціологічного дослідження, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень щодо вживання наркотиків, ал-

коголю та токсичних речовин підлітками в Україні та ставлення молоді до цієї проблеми (деякі дані наводяться в порівнянні з іншими країнами).

Досліджувана вікова група учнівської молоді 1979 року народження складалася з учнів 9-х та 10-х класів (середніх загальноосвітніх шкіл, коледжів, спеціалізованих середніх навчальних закладів). Частка учнів, присутніх у школі на момент дослідження, становила 70,3%. Загалом було досліджено 6680 осіб – 3081 хлопчиків і 3599 дівчаток [4, с. 24] .

Більшість опитаних учнів (79%) вживали алкогольні напої протягом останнього року, що співпадає з середньоєвропейськими даними. Однак випадки тяжкого сп'яніння протягом року значно нижчі за середні – 30% та 48% відповідно. Цифри, що характеризують епізодичне паління, збігаються із середніми показниками інших країн. 66% респондентів палили хоча б раз протягом життя, 38% – за останній місяць (середнє по всіх країнах – 67 % та 38% відповідно) [4, с. 35].

Існує різниця щодо вживання учнями наркотиків і токсичних речовин. За рівнем вживання канабіоїдів (марихуана, гашиш) Україна також знаходиться на середньому рівні. Лише 1% опитаних відзначили вживання важких наркотиків (опіяти, ефедрин, ЛСД). Протягом життя інгалянти вживали лише 5% опитаних (у інших країнах – 3599 в середньому 9%). Значно нижча за середньоєвропейський рівень кількість респондентів, які вживають заспокійливі засоби без припису лікаря (3% проти 8%), чи вживають їх сумісно з алкоголем (4% проти 9%) [4, с. 35–36].

Пошлемося також на дані відділу медичної (державної) статистики МОЗ України щодо показників поширення алкоголю та наркотичних речовин серед неповнолітніх. Так, поширеність захворювання на хронічний алкоголізм (у тому числі алкогольні психози серед підлітків 15–17 років у 1993 році становила – 107; у 1994 – 117; у 1995 – 126; у 1996 – 104; у 1997 – 120).

Поширеність наркологічних захворювань серед підліткового населення (15-17 років) на наркоманію та токсикоманію відповідно становила: у 1993 році – 579 та 86; 1994 р. – 580 та 93; 1995 р. – 904 та 81; 1996 р. – 749 та 67; 1997 р. – 623 та 88 [4, с. 37–39]. Таким чином феномен наркотизму в Україні стає проблемою національної безпеки.

З наслідками надмірного вживання спиртного та психотропних речовин нинішніх українських дітей треба знайомити ще в юному віці.

На наш погляд, як і на думку деяких вчених різних галузей науки, правильним є твердження про те, що основним і найбільш значним напрямом морального виховання неповнолітніх є антиалкогольне й антинаркотичне виховання.

Більше того, у Києві на 1 січня 2002 року кількість офіційно зареєстрованих хворих на розлади психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин становить 35 тис. 161 особу, в тому числі осіб з наркотичними проблемами – 6 тис. 819. Аналіз статистичних матеріалів щодо зареєстрованої кількості наркотичних розладів у м. Києві показує рівень розповсюдженості: 210–220 на 100 тис. населення [5].

Для порівняння: в аналогічних містах західноєвропейських країн рівень розповсюдженості зареєстрованих наркотичних розладів становить 300–500 на 100 тис.

населення і вище. За оцінкою фахівців Науково-методичного та клініко-реабілітаційного центру з проблем хімічних залежностей МОЗ України, реальна кількість споживачів опіятів оцінюється на рівні 440–450 на 100 тис. населення. Відповідні оціночні рівні загальної поширеності вживання опіятів у європейських країнах коливається від 400 до 700 на 100 тис. населення [5].

Серед хворих з наркотичними проблемами у м. Києві переважна більшість вживає саморобний опій. Частина – героїн. Здебільшого хворі комбінують вживання опіоїдів з іншими медичними препаратами (димедрол, сибазон). Серед популярних вживаних наркотиків зростають обсяги таких стимуляторів, як амфетаміни ("екстазі", МДА-метамфетамін, інші кустарно виготовлені препарати з ефедрину). Збільшуються обсяги вживання кокаїну. Набув великої популярності серед дітей та молоді віком від 10 до 26 років канабіс (марихуана, гашиш, анаша тощо) [5].

Дійсно, пияцтво, наркоманія і токсикоманія – своєрідний і дуже поширений пусковий механізм більшості злочинів, який має досить складний, двоїстий характер. З одного боку, наявна вибухова непередбачуваність суспільно небезпечної поведінки, з іншого – психологічна готовність учинити практично будь-яке суспільно небезпечне діяння [6, с. 25]. Одночасно пияцтво, наркоманія та токсикоманія близькі не тільки за своїми медичними і соціальними показниками, але і за психологічним характером впливу на організм [7, с. 13].

Досить цікавим для кримінологів, на перший погляд, є суто медичний чинник механізмів психічної і фізичної залежності організму споживача від наркотиків. Тут варто врахувати, що особливості залежності проявляються у різних показниках, які впливають на рівні реактивності організму, тому що споживачі дезадаптуються психічно і фізично. Суть психічної залежності полягає у постійному прагненні все більше отримувати і вводити в організм наркотики, щоб викликати суб'єктивно ейфорійні відчуття приємного настрою, відокремленості від різних прикростей і складних життєвих проблем. У процесі такого нав'язливого прагнення до підвищення наркотичної ейфорії наркоман втрачає над собою вольовий контроль: одурманення стає єдиним джерелом психічного задоволення, а відсутність наркотику призводить до стану різкої незадоволеності; фізична залежність тільки починає формуватися, але психічні зміни вже простежуються у вигляді звуження кола соціальних і особистих інтересів, зниження вольової активності, у виникненні неврозоподібних розладів [8, с. 186].

Важливо зазначити, що проблемами, які стосуються пияцтва й алкоголізму, займалися багато дослідників – П. К. Анохін, Е. І. Дейчман, М. М. Дорохін, О. Н. Зімін, М. М. Іванець, М. В. Канторович, І. П. Лановенко , Б. М. Левін, І. І. Лукомський, Г. В. Морозов, І. М. П'ятницька, І. В. Стрельчук та ін., які визначають поняття та сутність алкоголізму на підставі сучасного стану проблеми.

Вивченням проблеми наркоманії присвячені наукові праці Є. А. Бабаяна, М. Х. Гонопольського, В. В. Дунаєвського, Д. В. Колосова, І. П. Лановенка, Б. М. Левіна, А. А. Музики, І. М. П'ятницького, О. І. Рощіна та ін., вони розглядають наркоманію як хворобливий потяг до наркотичних засобів.

В юридичній, науковій літературі вже є деякі практичні міркування щодо кримінологічної термінології понять алкоголізму, наркоманії та токсикоманії. Вони, в основному, зводяться до прийняття об'єднуючого алкоголізм, наркоманію і токсикоманію поняття в силу їхніх спільних витоків.

На користь об'єднуючого підходу до аналізованих проблем з використанням терміну "наркотизм" (стосовно алкоголю, наркотиків, токсичних засобів) вказує і така обставина: численні дослідження як на національному, так і міжнародному рівні підтверджують, що вживання алкоголю та пов'язані з цим проблеми так чи інакше переплітаються із зловживанням іншими речовинами – наркотиками, токсичними речовинами.

Адже у стані алкогольного сп'яніння та наркотичного одурманення вчиняється значна кількість аморальних вчинків і правопорушень, у тому числі у сфері статевих відносин, і, що особливо небезпечно, злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості.

Сексуальне насильство, як спотворений різновид статевої поведінки, найчастіше має своє коріння у неповнолітньому віці, і якщо неповнолітні правопорушники є найближчим резервом злочинного середовища, то ця оцінка ще переконливіша щодо неповнолітніх сексуальних насильників. Зрозуміло, тут активно діє і принцип зворотного зв'язку, коли протиправна поведінка старших за віком, бездоглядність підлітків у період статевого формування дуже негативно впливають на стан злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості, в тому числі згвалтувань [9, с. 1].

Давно відомо, що до числа найбільш складних за психологічним механізмом вчинення сексуально насильницьких злочинів проти особи відносять, в першу чергу, згвалтування.

При згвалтуванні має місце дійсне, активне посягання на статеву волю чи статеву недоторканість потерпілої особи, що за своїм психологічним змістом і загальною спрямованістю є саме насильницьким вчинком, який завдає моральної чи морально-фізичної шкоди.

Згвалтування є надто складним суспільно небезпечним діянням і може бути достатньо глибоко осмислене лише за умови комплексного підходу до його вивчення. Слід зазначити, що "згвалтування" як різновид статевої поведінки, точніше як її несоціалізована форма, не можуть бути пояснені як правові явища поза широким контекстом сексуального життя людини, різноманітних соціально-психологічних зв'язків і механізмів [10, с. 5].

Відомо, що у системі людської діяльності статева поведінка з її нормою та відхиленнями займає достатньо важливе місце: статевість вивчається в біологічному, психічному, соціальному, психолого-педагогічному та в ряді інших аспектів [11, с. 229]. Статева норма, як і будь-яка інша, не може бути завжди стабільною. Її відносна рухомість пояснюється, перш за все, неоднозначною складністю структури; шлях від нормальної форми статевої поведінки до її патологічних форм проходить через багаторівневу систему статевих відхилень, які відрізняються за своїм характером та, відповідно, соціально-правовими наслідками. Це означає, що розуміння змістової суті норми, а відповідно й наслідків статевої

поведінки базується на необхідності більш глибокого аналізу взаємозв'язку норми і патології, де проміжними ланками виступають різного роду статеві девіації. Аналіз їх змісту, походження та соціальних або кримінальних наслідків набуває виключно важливого значення для їх кримінологічної оцінки, вивчення статевої поведінки у цілому [11, с. 229].

Саме тому абсолютна більшість неповнолітніх, які вчинили згвалтування, не можуть виразно пояснити чому вони наважилися на суспільно небезпечне статеве посягання. Їх неспроможність до самоаналізу причинності своєї статевої поведінки потребує відповідної уваги з боку психологів і педагогів у справі розв'язання передусім питань корекції особистості. У цьому відношенні "важливого значення набуває глибинне осмислення неповнолітнім статевим ґвалтівником конкретної злочинної ситуації, коли він, оволодівши механізмом своєї поведінки, зміг би краще керувати нею, в чому, нарешті, й зосереджені величезні, але ще майже не задіяні потенціальні попереджувальні можливості усунення рецидиву" [11, с. 228].

Пошлемося на матеріали нашого конкретно-соціологічного дослідження. На поставлене респондентам (засудженим неповнолітнім за згвалтування – ст. 152 КК України) запитання про стан на момент вчинення злочину 74,6% опитаних неповнолітніх відповіли, що вчинили злочин у стані алкогольного сп'яніння; 14,6% – у стані наркотичного і токсичного сп'яніння [12, с. 7]. Сказане додатково свідчить про кримінологічний аспект алкогольної та наркотичної залежності. Як бачимо, кримінологічне, кримінально-правове поняття наркотичних засобів не можна відривати від поняття медичного, тому що медичний критерій, за справедливим визнанням більшості дослідників, має базисний характер. Це обумовлено, насамперед, тим, що наркотизм у сучасному розумінні – сфера наркологічного захворювання.

З урахуванням висловлених узагальнених суджень можна вважати, що наркотизм – це сукупність суспільно небезпечних для населення дій, які проявляються в злісному пияцтві, а також у свідомому вживанні наркотиків і токсичних речовин без лікарського призначення, незаконних операцій з ними, залучення інших осіб до немедичного вживання таких засобів, а також навмисне створення певних умов, що сприяють надходженню їх у незаконний обіг.

На нашу думку, стан наркотизму практично завжди прийнято ототожнювати з аморальністю, з вищою формою прояву невихованості і правового нігілізму. Саме тому так часто стверджується вічна істина, що найкращим, але і найскладнішим засобом запобігання злочинам є покращення виховання [13, с. 406], у тому числі і шляхом активної боротьби з усіма видами сп'яніння, у процесі яких деформується моральна і фізіологічна основа індивідуальності людини. Вагомий внесок у вирішення цих проблем зобов'язані внести органи внутрішніх справ (підрозділи карного розшуку, кримінальна міліція у справах неповнолітніх).

Особливу категорію у цьому плані складають неповнолітні статеві злочинці. За результатами нашого дослідження, 23,3% опитаних засуджених неповнолітніх статевих насильників уживали спиртні напої систематично, 29,3% – час від часу, 2,6% приймали їх разом із дорослими, 8,6% опитаних приймали наркотичні засоби і психотропні речовини.

На думку неповнолітніх учасників опитування, головними причинами уживання спиртних напоїв, наркотичних засобів і психотропних речовин є такі: 1) вплив старших друзів і знайомих; 2) відсутність інтересів, невміння зайняти себе у вільних час; 3) слабка сила волі та ін.

Причинний зв'язок наркотизму та статевої злочинності у кримінологічному плані характеризується закономірністю, відносною необоротністю; за своєю природою причинний зв'язок є генетичним, категорія причинності, аналізована в широкому розумінні слова, містить такі поняття: причина, умова, наслідок (результат), зв'язок між причиною і наслідком (умовою і причиною, умовою і наслідком), зворотний зв'язок між наслідком і причиною (умовою) [14, с. 199–200 та ін.].

Зловживання алкоголем супроводжується соціальною деградацією особистості, частим проявом якої є статева розбещеність, особливо неповнолітніх. Майже всі дослідники справедливо відзначають щодо цього важливість такого заходу, як запобігання пияцтву, оскільки стан сп'яніння можна вважати внутрішньою умовою, що сприяє вчиненню зґвалтувань. Пияцтво, образно кажучи, розв'язує руки ґвалтівнику, активізуючи, опредмечуючи, як ми вже намагалися показати вище, його приховані переживання, особистісні тенденції і просто фізіологічні потреби [15, с. 13].

Більше того, у таких неповнолітніх осіб здебільшого виявляється обтяженість нервово-психічними аномаліями. Вплив цих аномалій на злочину поведінку носить непрямий, опосередкований характер. Вони викликають соціальну неадаптованість, неадекватність реакцій підлітків, але не визначають основного змісту конкретних дій, їхню морально-правову спрямованість.

Отже, наркотизм треба розглядати як причину досліджуваних нами злочинів, оскільки він безпосередньо впливає на формування рис характеру неповнолітніх.

Проведене опитування неповнолітніх, засуджених за зґвалтування, дозволило отримати такі дані про риси характеру, що сформувались у них на час вчинення злочину. Так, 38,0% опитаних притаманна цинічність, 6,0% – грубість, 6,6% – злостивість, 4,0% – жорстокість, 12,0% – агресивність, 1,3% – егоїзм, 6,0% – зверхність, 24,6% з них на запитання не відповіли.

Ці особистісні особливості неповнолітніх можуть явно не проявлятися кожного разу і сприйматися оточуючими не як психічні розлади, а як дивацтва характеру, сварливість, нез'ясовна жорстокість або розумова нерозвиненість тощо.

На практиці дуже часто зґвалтування, і в першу чергу в особливо спотвореній, жорсткій, найбільш цинічній формі, а також сексуальні замахи на малолітніх і жінок похилого віку намагаються пояснити саме наявністю психічних аномалій.

За даними нашого дослідження, більшість неповнолітніх, винних у вчиненні зґвалтувань, психічно здорові. Навіть якщо у них наявні психічні розлади (у межах осудності), їх злочинна поведінка не може бути пояснена тільки з психіатричних позицій.

Результати нашого дослідження свідчать про те, що питома вага неповнолітніх, які мають психічні аномалії чи захворювання в межах осудності, невисока. Так, 4,0% опитаних нами неповнолітніх перебували на обліку в психоневрологічному диспансері, 5,3% проходили курс лікування в психіатричній лікарні,

9,3% мали соматичні захворювання, що не призвели до інвалідності, і тільки 0,6% опитаних мали соматичне захворювання з ознаками інвалідності. Характерне захворювання (олігофренію) мали 3,3% опитаних неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких статевих злочинів.

Ми вважаємо, що основною причиною виникнення і розвитку психогенно обумовлених аномалій у правопорушників є несприятливі умови їхнього сімейного виховання, що виражається зокрема у наявності нервово психічних захворювань у батьків, в їхньому алкоголізмі і пияцтві, протиправному й аморальному способі життя.

Небезпека алкогольного сп'яніння полягає, як відомо, і в тому, що потерпілі в такому стані легше стають жертвою сексуального насильства, провокуючи його у багатьох випадках своєю поведінкою.

Результати нашого дослідження підтверджують, що на момент вчинення злочину 28,0% потерпілих перебували у стані алкогольного сп'яніння. Понад 22,6 % потерпілих перед зґвалтуванням спільно із винним проводили дозвілля і розпивали спиртні напої. Тому рання профілактика віктимної поведінки осіб жіночої статі набуває особливого значення.

Висновок. Результати проведеного дослідження означеної проблеми дають підстави стверджувати, що сьогодні в Україні поки що відсутня науково виважена антинаркотична політика як на рівні організаційних структур, так і на рівні індивідуальних комплексних досліджень. Більше того, соціальний фактор вживання наркотичних речовин та алкоголю – дуже специфічний напрям життєдіяльності, на стійкій аморальній та гостро хворобливій основі, коли ризик практично постійно супроводжує не тільки злочинну поведінку особи, але й її оточення взагалі. При цьому наслідки наркотизму стають для її носіїв складовими елементами способу життя, який є особливо згубним для фізичного та духовного розвитку неповнолітніх і молоді. Тому, на наш погляд, очевидним є твердження, що основним напрямом морального виховання неповнолітніх є антиалкогольне та антинаркотичне виховання.

Отже, взаємозв'язок і взаємообумовленість стану наркотизації неповнолітніх, їх агресивності, психічних розладів і злочинних дій повинні бути віднесені до центральних напрямів ранньої профілактики статевих відхилень неповнолітніх і молоді.

Література:

1. Шнайдер Г. И. Криминология: Пер. с нем. – М., 1994.

2. Курс кримінології. Загальна частина: Підручник: У 2 кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2001.

3. Іменем закону. – 2003. – № 6.

4. Хрещатик. – 2003. – № 36.

5. Балакірєва О. М., Яременко О. О. Рівень розповсюдження та структура вживання алкоголю та інших наркотичних речовин серед підлітків в Україні: соціологічний вимір. – К.: НВФ "Студцентр", 1998.

6. У зоні ризику // Київ на долонях. – 2002. – № 5.

7. Проблеми юридичної науки та правоохоронної практики МВС України. – К., 1994. – С. 25.

8. Наркотизм и преступность. – К., 1994 . – С. 13.
9. Бабаян З. А., Гонопольский И.А. Наркология. – М., 1990. – С. 186.
10. Корчовий М.М. Кримінологічні проблеми боротьби зі згвалтуваннями, вчинюваними неповнолітніми: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2000. – С. 1.
11. Антонян Ю. М., Голубев В. П., Кудряков Ю. Н. Изнасилования: причины и предупреждение. – М., 1990 . – С. 5.
12. Заросинський Ю. Л., Лановенко І. І. Відхилення статевої поведінки неповнолітніх як кримінологічна проблема // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – К., 1997. – № 1.
13. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. – М., 1939. – С. 406.
14. Курс советской криминологии. Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник. – М., 1985. – С. 199–200; Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии. – М., 1968; Аванесов Г.А. Криминология. – М., 1984.

ДИНАМІКА І ШВИДКІСТЬ РОЗУМОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСІБ РІЗНОГО ВІКУ

Ю. Л. Майдіков,
професор кафедри юридичної психології
Київського юридичного інституту МВС,
доктор медичних наук;

О. А. Поляков,
зав. лабораторії професійно-трудової реабілітації
Інституту геронтології АМН України,
доктор медичних наук

За результатами комп'ютерного тестування вивчено розумову працездатність у 80 осіб віком 20–75 років. Встановлено, що динаміка обробки інформації має ритмічний характер. При цьому з віком обстежуваних зростає варіабельність часу вирішення тестових задач. Випробувано такі режими розумової діяльності: вільний, нав'язаний та інтерактивний,

У експерименті виявлені такі вікові відмінності в динаміці розумової працездатності: низька швидкість, низька надійність і висока стомлюваність осіб старшого віку. Встановлено, що в умовах вираженого дефіциту часу працювати змогли лише 15% обстежуваних людей. Виявлено, що режим роботи, який враховує вікове зниження швидкості розумової діяльності, може відігравати роль "зовнішнього модулятора", що підвищує ефективність і надійність розумової працездатності в осіб старшого віку.

При розробці фізіологічних режимів діяльності робітників розумової праці важливо враховувати вікові зміни фізіологічних функцій, що забезпечують розумову працездатність. Одним із найважливіших залежних від віку параметрів розумової діяльності є швидкість психомоторики [15; 16; 18]. При цьому існують значні відмінності в результатах, отриманих в умовах експерименту і реальної трудової діяльності, успішність якої значною мірою обумовлено такими чинниками, як тренування професійно значимих функцій, висока кваліфікація і фаховий добір на виробництві [4; 5; 8; 10; 13; 17; 18].

Крім того, авторами показано, що коливання швидкості розумової діяльності формують ритми праці [3; 12]. Коливання рівня продуктивності розумової діяльності операторського типу тісно корелюють із ритмами її вегетативного забезпечення і разом із ними утворюють функціональну систему трудового процесу [5; 9].

У працівників старшого віку відбувається зміна механізмів, що забезпечують розумову діяльність [7], а саме – істотне уповільнення процесів віднов-

лення відповідних функцій [14]. У зв'язку з цим, при виконанні роботи в нав'язаному режимі порушується чітка зміна активності та відновлення.

З віком відбувається послаблення впливів, що активують, на кору головного мозку з боку глибоких структур, послабляються умовні і безумовні рефлекси. Все це поряд зі зміною нейрогуморальної регуляції спричиняє обмеження рухливості функціональних систем організму, зниження адаптивності [14].

Послаблення адаптивних можливостей призводить до того, що вікові зміни біоритму організму не дають змоги узгодитися із нав'язаним зовнішнім ритмом діяльності, тому організм починає страждати через десинхроноз, що викликає як наслідок стрес.

Метою дослідження було вивчити роль зниження швидкості психомоторики з віком як чинника ефективності розумової працездатності, а також встановити можливі шляхи компенсації цього зниження на основі розробки оптимальних режимів діяльності.

Контингент обстежених і методика досліджень. Дослідження проводилися на добровольцях – інженерно-технічних працівниках. Обстежено 80 чоловік віком 20–75 років. Обстежені були розділені на дві вікові групи: а) 20–50 років; б) 51–75 років чисельністю 41 і 39 осіб відповідно.

Розумова діяльність вивчалася шляхом застосування методу комп'ютерного моделювання обробки візуальної інформації. Тестовим завданням був комбінаторний цифровий тест за методикою Бушке [6].

Успішність фахової діяльності випробуваних визначалася на основі "виробничої оцінки" безпосереднього начальника робітника з урахуванням фахової кваліфікації та продуктивності праці.

Тестові задачі наводилися на моніторі, а людина, що обстежувалася, відповідала натисканням відповідної клавіші. Суть задачі полягала в пошуку пропущеної цифри в інтервалі від 0 до 7. Час, що виділявся для відповіді, змінювався в залежності від правильності вирішення попередньої задачі. При наявності правильного рішення, отриманого у межах встановленого часу, наступний інтервал скорочувався на 5%, при хибному рішенні або отриманому невчасно – інтервал збільшувався на 5%. Загальна тривалість тестування складала 3 години.

Перша серія експериментів полягала в роботі у довільному режимі до стану відмови. При цьому визначали: термін виконання однієї тестової задачі ($T_{ср}$), загальний час роботи до відмови ($T_р$), частка помилок (ЧП) – кількість помилкових відповідей/загальна кількість відповідей, і показник темпу праці – (А) за формулою А. Л. Решетюка [10]:

$$A=\frac{R^2}{N\cdot T_w}, \text{ де}$$

A – показник темпу праці;

R – кількість правильних відповідей;

N – загальна кількість відповідей;

T_w – час виконання тесту;

W – обсяг виконаної роботи (визначали за загальною кількістю виконаних задач).

В експерименті були використані такі режими діяльності: I) вільний, II) нав'язаний, III) інтерактивний.

Вивчення динаміки переробки інформації супроводжувалось реєстрацією інтервалів $R\text{-}R_1$ та артеріального тиску.

Результати й їх обговорення. В роботі показано, що динаміка швидкості переробки інформації, як молодими, так і особами старшого віку, має ритмічний характер. При цьому варіабельність часу вирішення тестової задачі вища в осіб старшого віку. Основні показники процесу переробки інформації при роботі у всіх експериментальних режимах наведені в таблиці 1.

Таблиця 1.

Основні показники процесу переробки інформації у осіб різного віку

Показник	Група номер	Режим, номер				
		I	II	III	IV	V
Середній час виконання одного тестового завдання, $T_{ср}$, с	I	4,4±0,3	3,7±0,4	2,1±0,3	3,3±0,2	3,8±0,2
	II	5,3±0,2*	7,0±1,2**	2,2±0,4**	4,6±0,3*	4,6±0,3*
Мінімальний час виконання одного тестового завдання, ($T_{мін}$), с	I	1,5±0,1	1,3±0,1	1,6±0,3	1,5±0,2	1,5±0,2
	II	2,2±0,4	3,0±0,8*	1,7±0,6	1,9±0,3*	2,1±0,1**
Середній час відпочинку після виконання одного тестового завдання,(T_o), с	I	-	-	0,4±0,1	1,7±0,1	5,7±0,7
	II	-	-	0,3±0,3	1,7±0,1	5,4±0,1**
Обсяг виконаної роботи (W), кількість вирішених задач	I	120±14	335±50	3,8	230±41	110±12
	II	63±25*	115±44**	2,5	122±20*	118±9
Темп праці (А), кількість виконаних задач за хвилину	I	11,4±1,4	15,4±2,1	0, 0	11,2±0,4	4,9±0,7
	II	8,2±0,6*	8,4±1,9*	0, 0	9,2±1,3	5,5±0,2
Частка помилок (ЧП), ум. од.	I	0,13±0,02	0,06±0,01	0,72±0,08	0,08±0,04	0,07±0,03
	II	0,20±0,02*	0,12±0,01*	0,88±0,09	0,17±0,04	0,04±0,03

Примітка: N – кількість обстежених, * – $p<0,05$, ** – $p<0,01$ стосовно першої групи обстежених.

Отримані дані свідчать, що середній час виконання однієї тестової задачі – $T_{ср}$, залежить від режиму роботи (рис.1).

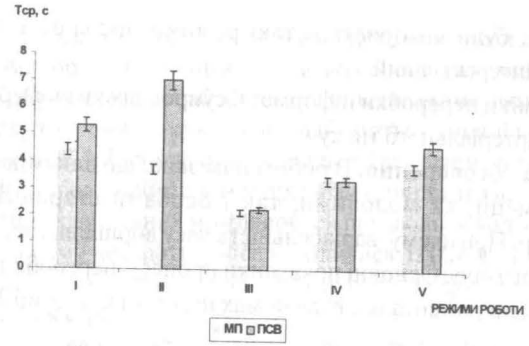

Рис.1 Час вирішення тестової задачі (Тср) в залежності від режиму.

При цьому даний показник відбиває швидкість переробки інформації. Виявлені розбіжності особливо явно виражені у старшій віковій групі. Розрахунки робочого навантаження для нав'язаних режимів роботи показали, що в режимі IV цей показник складає 66% для всіх обстежених незалежно від віку, а в режимі V – 38% і 46% для I і II груп відповідно.

Індивідуальний аналіз показав, що в умовах вираженого дефіциту часу (режим III) змогли працювати тільки 15% обстежених. Слід зазначити, що відповідно до "виробничої оцінки" ці робітники мали найвищий бал. При порівнянні I і II режимів виявилося, що в першій групі темп праці (А) і обсяг виконаної роботи (W) збільшувалися при одержанні установки (інструкції, задачі) на більш важку і тривалу роботу. Так, кількість виконаних задач зросла з 120 до 335, темп праці збільшився з 11,4 задач у хвилину до 15,4. Серед робітників старшого віку спостерігалася та ж тенденція (рис. 2).

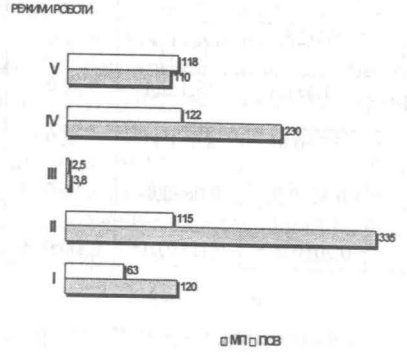

Рис.2. Загальний обсяг виконаної роботи молодими працівниками (МП) і працівниками старшого віку (ПСВ) в тесті на розумову працездатність при різних режимах.

Якісна характеристика процесу переробки інформації, тобто надійність роботи оцінювалася часткою помилок. Для обстежуваних першої групи цей показник не мав достовірної різниці у всіх режимах, за винятком режиму I, де частка помилок сягала 0,13±0,02. У групі працівників старшого віку частка помилок у цілому була більша, ніж у першій групі. При тривалій роботі у працівників старшого віку цей показник поліпшувався ($p<0,05$). У V режимі в осіб другої групи спостерігалася мінімальна частка помилок – 0,04±0,02. Такий рівень був максимально близький до показника молодих обстежуваних (рис. 3).

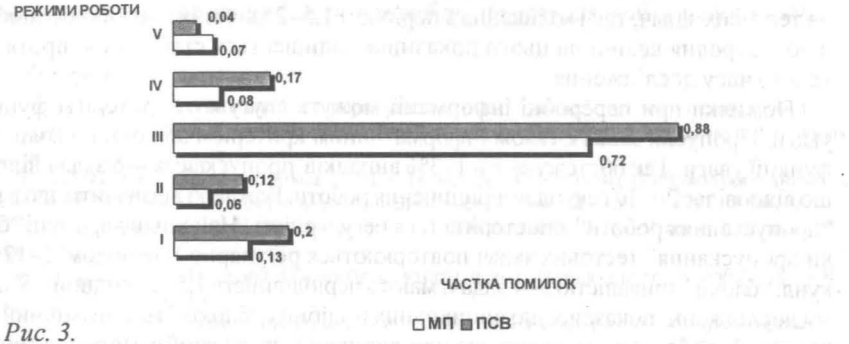

Рис. 3.

Важливими показниками, що характеризують процес переробки інформації, були обсяг виконаної роботи, кількість правильних відповідей, частка помилок і час роботи до відмови. Як видно з даних таблиці 1, для групи молодих найкращі результати спостерігаються в режимі II: обсяг виконаної роботи – найбільший, максимальна кількість правильних відповідей, частка помилок – мінімальна. Мабуть, вільний режим, за якого час відпочинку інтуїтивно "залучався" до часу роботи, є ефективним "важелем" підвищення продуктивності для осіб молодої групи. Вочевидь цей феномен відбиває високий рівень надійності регуляторних процесів організму людей молодого віку.

У групі працівників старшого віку показники загального обсягу роботи, кількості правильних відповідей істотно не відрізняються у всіх трьох режимах. Водночас частка помилок мінімальна в V режимі. Оскільки надійність роботи є вирішальним чинником для оцінки процесу переробки інформації у обстежуваних, то режим V можна вважати оптимальним для осіб старшого віку (рис. 3). Низькі кількісні показники для цієї групи в режимі II і низька надійність роботи в цьому режимі свідчать про недостатність регуляторних впливів в організмі осіб старшого віку і неспроможність людини організувати процес праці. Для успішної роботи особам старшого віку, очевидно, необхідний зовнішній синхронізатор, що за своїми показниками близький до параметрів внутрішнього ритму людини.

Таким чином, раціонально підібраний індивідуальний режим підвищує рівень надійності роботи осіб старшого віку до рівня відповідних показників діяльності у осіб молодого віку. При цьому режимі функціональний стан за самооцінкою обстежуваних і даними ритму серцевої діяльності оптимальні.

При роботі в режимі незначного дефіциту часу (режим IV) збільшувався загальний обсяг виконаних задач на фоні зниження надійності та збільшення частки помилок.

Зниження кількісних показників переробки інформації у осіб II групи (осіб старшого віку) у порівнянні з I групою (осіб молодого віку) свідчить про раціональність використання праці ПСВ на роботах, що не потребують високих швидкісних і кількісних параметрів, але де необхідна висока якість роботи і фаховий досвід.

Проведені дослідження підтвердили коливальний характер функції уваги під час розумової діяльності.

Серед них можна відзначити такі ж 4–6 хвилинні коливання, як час вирішення тестових задач, так і коливання з періодом 1,5–2 хвилини з меншою амплітудою. Середня величина цього показника залишається стабільною протягом усього часу дослідження.

Помилки при переробці інформації можуть слугувати критерієм функції уваги. Пропуски задач є також інформативним критерієм для оцінки коливань функції уваги. Так обстежувані в 1–3% випадків пропускають 4-6 задач підряд, що відповідає 20–30 секундам припинення роботи. Важливо відзначити, що в цих "пропусканнях роботи" спостерігається регулярність. Найбільш виражені "блоки пропускання" тестових задач повторюються регулярно з періодом 3–12 секунд, "блоки" тривалістю 3–4 задачі мають періодичність 1,5–2 хвилини. У цьому дослідженні показано, що виникнення подібних "блоків" має ритмічний характер. У роботі встановлено, що при вирішенні задач комбінаторного типу в осіб старшого віку тривалість "блоків" або "обривів" діяльності складає (26,3±3,1) секунд, а у молодих осіб – (10,3±1,4) секунд. У режимі з періодом пред'явлення задач, що дорівнює $4T_{мін}$, у осіб старшого віку "блоки" практично були відсутні. У роботах Н. Б. Маньковского і співавт. [1982] раптове припинення розумової діяльності пов'язується з розвитком стомлення. В. А. Алексєєв [1984] пояснює цей феномен із розвитком парціального сну. Слід зазначити, що в середині експерименту скорочувалися загальна кількість та регулярність виникнення "блоків" уваги. До кінця експерименту відповідно знижувалася і кількість помилок.

Спектральний аналіз динаміки ЧРТЗ і кардіоритму виявив загальну динаміку коливань психофізіологічних і фізіологічних показників.

Загальний висновок

Встановлено що динаміка переробки інформації має ритмічний характер. Спектр ритму розумової діяльності носить індивідуальний характер. При цьому з віком зростає варіабельність вирішення тестових задач. Випробувано різноманітні режими діяльності: вільний, нав'язаний і інтерактивний, базований на визначенні індивідуальної швидкості переробки інформації. Для осіб молодого віку оптимальним виявився вільний режим.

В експерименті виявлені чіткі вікові відмінності в динаміці розумової діяльності, як-от – низька швидкість, низька надійність і висока стомлюваність осіб старшого віку. Можливо, що відсутність регуляції ритму діяльності, коли час на відпочинок інтуїтивно залучався до терміну виконання задачі, і швидкість роботи регулювалися довільно, слугувало причиною того, що люди старшого віку не змогли раціонально організувати свою діяльність.

При дослідженні нав'язаних експериментальних режимів діяльності встановлено, що в режимі різко вираженого дефіциту часу працювати змогли лише 15% обстежених, які також мали високий фаховий рейтинг. Робота в режимі $2T_{мін}$ характеризувалася високою швидкістю при низькій надійності. Режим $4T_{мін}$ виявився найбільш сприятливим для осіб старшого віку. Показники надійності в тестах при цьому режимі сягали рівня молодих людей, хоча загальний обсяг виконаних задач був меншим. В цьому режимі були відсутні "блоки" діяльності. Таким чином, режим роботи, що враховує вікове зниження швидкості психомоторики, може відігравати роль "зовнішнього модулятора", що підвищує ефективність та надійність розумової діяльності для осіб старшого віку.

Література:

1. Алексеев В. А. Об одной из форм умственных "блоков" при монотонной умственной деятельности // Тез. докл. II всесоюзной конференции: Физиология экстремальных состояний. – 1984. – С.6.
2. Боровиков В. П., Боровиков И. П. Статистический анализ и обработка данных в среде Windows®. – М.: Информационно-издательский дом "Филинъ", 1997. – 607 с.
3. Биоритмы и труд / К. М.Смирнов, А. О. Навакатикян, Г. М. Гамшидзе и др. – Л.: Наука, 1980. – 144 с.
4. Бузунов В. А. Производственные факторы и возрастная работоспособность. – К.: Здоровье, 1991. – С.160.
5. Буров А. Ю. Оценка функционального состояния операторов по показателям умственной работоспособности // Физиология человека. – 1986. – Т. 12.– № 2. – С. 281-286.
6. Бушке А. // Р. Аткинсон. Человеческая память и процесс обучения. – М.: Прогресс, 1980. – 527 с.
7. Высшая нервная деятельность и биоэлектрическая активность головного мозга / Н. Б. Маньковский, Р. П. Белоног, С. В. Литовченко, И. Н. Карабань // Руководство по физиологии. Биология старения. – Л.: Наука, 1982. – С. 383–402.
8. Кундиев Ю. И., Навакатитян А. О., Бузунов В. А. Гигиена и физиология труда на тепловых электростанциях. – М.: Медицина, 1982. – 226 с.
9. Мартиросова В. Г. Физиологическое обоснование рациональных внутрисменных режимов труда и отдыха для программистов и операторов ЭВМ, работающих с визуальными дисплейными терминалами (ВДТ) // Гигиена труда. – 2003. – № 34. – Т. 1. – С. 553–569.
10. Решетюк А. Л. Физиологическая реабилитация пожилых на производстве (постановка актуальной проблемы) // Вестник АМН СССР.– № 1. – 1990. – С. 54–58.
11. Справочник по инженерной психологии / Под. ред. Б. Ф. Ломова. – М.: Машиностроение, 1982. – 368 с.
12. Смирнов К. М. Биологические ритмы и трудовая деятельность человека // Гиг. тр. и профзаболевания. – 1986. №4. – С. 1–5.
13. Ткаченко О. М. Влияние факторов производственной среды и трудового процесса на биоритмологические особенности физиологических функций при сменном труде // Гигиена труда. – 2003. – № 34. – Т.1. – С. 418–430.
14. Фролькис В. В. Старение мозга. – Л.: Наука, 1991. – 279 с.
15. Emery C. F., Huppert F. A., Schein R. L. Relationship among activity, age and cognitive-neuropsycholological function in a British sample // The gerontologist. – № 35 – 1995. – P. 378–385.
16. James E. Birren, Max Vercruyssen and Laurel M. Fisher. Aging and Speed of Behavior // Altern & Leistung. Medizische, psychologische und soziale Aspekte, F. Enke Verlag Stuttgart. – 1991. – P. 113–129.
17. Poliakov A.A. Physical working capacity of the elderly // Altern & Leistung. Medizische, psychologische und soziale Aspekte, F.Enke Verlag Stuttgart. – 1991. – P. 100–109.
18. Salthouse T.A. Effects of age and skill in typing // Journal of Experimental Psychology. – 1984. – Vol. 113. – № 3. – P. 345–341.

ВИКОРИСТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ ДЛЯ АДАПТАЦІЇ КУРСАНТІВ ВНЗ МВС УКРАЇНИ ДО НАВЧАЛЬНО-СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

О. В. Іванова,
доцент кафедри юридичної психології
Київського юридичного інституту МВС,
кандидат психологічних наук

Підвищення якості професійної підготовки майбутніх фахівців для системи ОВС України є можливий тільки за умови інтенсифікації їхньої соціальної зрілості. Здійснення цього завдання закономірно припускає необхідність прискорення процесів адаптації курсантів до умов навчально-службової діяльності та їхнього професійного становлення у ВНЗ МВС. Її практичному здійсненню може сприяти апробована в ході нашого дослідження в Київському інституті внутрішніх справ модель психолого-педагогічного забезпечення адаптації курсантів.

Проблемам адаптації та використанню тренінгових технологій у діяльності ОВС в останній час приділяється багато уваги. Аналіз публікацій і досліджень свідчить, що переважна більшість їх спрямована на теоретико-методичні проблеми впровадження тренінгових технологій при підготовці персоналу ОВС (В. І. Барко, Л. Й. Гуменюк, В. А. Друзь, Д. А. Кобзін, Л. І. Мороз, А. П. Москаленко, Г. П. Попова, В. В. Тарасенкова, С. І. Яковенко та ін.), удосконалювання взаємин у колективах працівників ОВС (А. Л. Баранський), використання СПТ як виду професійної підготовки (Н. А. Болюх, Г. Є. Запорожцева, В. О. Лефтеров, О. О. Макєєв, Т. І. Титова, О. М. Цільмак, А. В. Швецова, Л. О. Шевченко та ін.), застосування тренінгу як методу психологічної допомоги особистості (Ю. М. Ільїна, С. Я. Карпиловська, О. Я. Кляпець, Т. О. Ларіна, Л. В. Літвинова, І. С. Ніколаєва, М. І. Радченко, І. О. Ратушний та ін.). Але у сформованій практиці більшою мірою приділяється увага саме тренінгу професійних комунікативних умінь працівників ОВС і практично не розглядаються питання розвитку та становлення особистості курсантів. На наш погляд, саме використання новітніх технологій як у навчальному процесі ВНЗ МВС, так і в психологічному супроводженні на початковому етапі професійного становлення майбутніх фахівців має особливо важливе значення.

У цій статті будуть проаналізовані наробки власного емпіричного дослідження. Головна увага приділена змісту соціально-психологічного тренінгу (СПТ), що спрямований на оптимізацію адаптаційного процесу першокурсників ВНЗ МВС, вироблення умінь бажаної поведінки в неформальній організації курсантської групи та формальних статутних взаєминах органу внутрішніх справ.

Декілька років тому на базі КІВС було проведене дисертаційне дослідження проблеми адаптації курсантів як етапу професійного становлення, у ході якого апробовано зміст спецкурсу "Вступ до спеціальності". Одне із завдань спецкурсу – забезпечення оптимізації адаптації першокурсників до основних форм навчального процесу. Були надані методичні рекомендації з оптимальної організації усіх форм навчальної діяльності (лекційних, семінарських, практичних занять та в системі самостійної підготовки). Проведене дослідження показало також ефективність застосування соціально-психологічного тренінгу з метою оптимізації адаптаційного процесу і профілактики можливих небажаних результатів його розвитку.

Нами розроблена й апробована 24-годинна програма занять для курсантів-першокурсників у режимі тренінгових груп (Т-груп). Як відомо, ще К. Левін встановив, що більшість ефективних змін у задумах особистості відбувається в груповому, а не в індивідуальному контексті. Він стверджував, що для виявлення та зміни своїх неадекватних установок і вироблення нових норм поведінки, люди повинні вчитись бачити себе такими, якими їх бачать інші.

У рамках Т-груп відпрацьовувалися завдання тренінгу умінь таких способів поведінки, які розглядаються як бажані в неформальній організації курсантської групи, формальної організації ВНЗ, міліцейського підрозділу.

В умовах Т-групи учасники, по-перше, розвивали навички реагування на проблемні ситуації, що виникають у процесі навчально-службової діяльності в спеціалізованому ВНЗ. По-друге, відбувалося формування професійно важливих якостей працівників ОВС, що дозволяють попереджати психотравмуючі реакції в стресогенних умовах безпосередньої професійної діяльності.

Таким чином, групи тренінгу за максимальної залученості учасників у групову діяльність сприяли формуванню адаптаційних здібностей, профілактиці можливого розвитку адаптаційного процесу шляхом лжеадаптації і дезадаптації. При цьому вирішувались такі завдання:

- ✓ розвиток самопізнання за рахунок зниження бар'єрів психологічного захисту та подолання нещирості на особистісному рівні;
- ✓ усвідомлення та закріплення учасниками групи адекватності власної поведінки в звичних і стресових ситуаціях;
- ✓ створення та підтримка атмосфери довіри і психологічної безпеки (що досягалося завдяки врегулюванню рівня емоційної напруги в групах, здійсненню емоційної підтримки учасників, які відчувають у цьому потребу; створенню умов для безоцінюючого ставлення учасників групи один до одного);
- ✓ формування нових психологічних установок.

Кожне заняття соціальне психологічного тренінгу включало п'ять етапів:

1) створення атмосфери єднання учасників Т-групи;

2) проведення дискусії, рольової гри з метою психолого-педагогічної рефлексії;

3) вирішення конкретних завдань досягнення розвиваючих чи корекційних цілей, оволодіння знаннями, розвиток навичок і умінь;

4) релаксаційні вправи для зняття психологічної напруги;
5) підведення підсумків заняття.

З метою вирішення реальних і потенціальних проблемних ситуацій навчально-службової та подальшої професійної діяльності при організації та проведенні СПТ значна увага приділялась активним тренінгові методам впливу на особистість майбутніх спеціалістів (груповий диспут з певної теми, рольова гра). Дослідження підтвердило ефективність використання активних тренінгових методів у розвитку таких соціально-психологічних умінь:

- приймати рішення щодо себе і прагнути зрозуміти власні почуття та вимоги;
- забувати неприємні почуття, що створюють бар'єри;
- подолати власну невпевненість;
- уявляти як можна досягти мети найбільш ефективним способом;
- правильно розуміти бажання, очікування, вимоги інших людей, зважувати і враховувати їх;
- усвідомлювати, що соціальна компетентність не має нічого спільного з агресивністю і передбачає повагу до прав інших.

СПТ, виконуючи психопрофілактичну функцію, у нашому дослідженні здійснював так само і функцію психологічної корекції небажаних результатів адаптації для виявлених у процесі експерименту дезадаптованої і лжеадаптованої категорій курсантів.

Як відомо, у психологічній літературі виділяють два основних типи поведінки особистості, що спостерігаються при нездатності її успішно адаптуватися до середовища.

Активний тип дезадаптації – у найпростішій формі – можна представити як атаку на перешкоду чи бар'єр (у цьому випадку можна говорити про його спонукальну функцію). Однак у певних умовах агресія може бути спрямована на будь-який випадковий об'єкт середовища, сторонніх людей, товаришів по службі, не причетних до самої причини агресії, тобто виміщається не на справжніх об'єктах чи перешкодах, а на їхніх випадкових замісниках. Це може виражатися в брутальності стосовно однокурсників, різких вибухах гніву з незначних приводів або ж зовсім без причини, у невдоволенні всім, що відбувається, особливо вимогами, висунутими до даної особистості.

Як правило, у таких випадках мають місце стягнення за сперечання, дрібні порушення дисципліни. Характерна низька успішність через непосидючість, відволікання. У міжособистісних відносинах курсанти цього типу зарозумілі, необов'язкові, амбіційні, мають завищений рівень домагань. Їм не подобається режим, необхідність підкорятися, носити форму.

З метою психокорекційної роботи з представниками означеного типу ефективними виявилися тренінгові вправи типу "Список претензій", з обговоренням у групах; "Ілюзія соціальної перцепції", у ході якої учасники приходять до висновку, що найчастіше в інших не вистачає м'якості, теплоти, доброти, а

щодо себе – урівноваженості, раціональності, поступальній цілеспрямованості і що ефективно спілкуватися можна лише володіючи достатніми психолого-педагогічними уміннями і навичками; "Емоційна підтримка", завдяки якій формуються взаємні симпатії, курсанти вчаться краще розуміти інших, перетворювати неадекватні негативні образи і т. п.

Пасивний тип дезадаптації характеризується заглибленням особистості у власні хвилювання, звертанням своєї психічної енергії на генерацію власних негативних станів, на самокопання, самозвинувачення і т. п. Розвиваються тривожно-депресивні симптоми. Особистість починає відчувати себе джерелом усіх своїх лих, а звідси формується почуття безвихідності, тому що вплинути на середовище і змінити ситуацію вона вважає себе нездатною. Цей тип людей характеризується замкнутістю, відчуженістю, спрямованістю у світ важких міркувань. Курсанти цього типу легко втомлюються, часто перевтомлюються. Характерна низька успішність через невиправдану тривожність, високу емоційну лабільність, сенситивність. Стягнення одержують випадково, потрапляючи в ситуацію "крайнього", "винуватого". У групі займають позицію з низьким статусом.

З метою психологічної корекції цього варіанта дезадаптації добре зарекомендували себе тренінгові методики типу "Маяк", "Заросший сад", "Джерело енергії".

Крім відзначеного, можна виділити ще один напрямок розвитку адаптаційного процесу – "лжеадаптованість". Це стан збалансованої психічної активності, що не відповідає вимогам навчально-службової, професійної діяльності як наслідок трансформації, гіпертрофії, атрофії професійно значимих рис особистості.

Незважаючи на наявність очевидних ознак дезадаптації, суб'єктивно відчувають себе адаптованими. Як правило, мають багато стягнень через сперечання, нерельність і навіть непокору. Успішність низька. Переконані в упередженому ставленні до них викладачів і командирів. Рівень самооцінки завищений. У взаєминах – конфліктні. Мають ілюзорне уявлення про свою винятковість і перспективність.

У корекційній роботі з лжеадаптантами ми застосовували ряд тренінгових вправ типу "Валіза", щоб визначити досягнення та недоробки у розвитку адаптаційних здібностей; "Проективний малюнок", що спрямований на розвиток перцептивної сторони спілкування, здібностей до емпатії, а також групової оцінки особистості як засобу самовдосконалення; "Комплімент" для розвитку умінь бачити в будь-якій людині позитивне і т. п.

Дослідження показало, що результат проведення СПТ із курсантами вирішальною мірою залежить від дотримання в Т-групі таких принципів: активності на заняттях; відкритого зворотного зв'язку; "тут і тепер"; довіри в спілкуванні.

Згідно з принципом активності всі учасники тренінгової групи повинні активно брати участь у роботі, якщо хочуть отримати інформацію про те, як вони реагують, поводять себе, думають, відчувають та спілкуються в конкретній ситуації, а також про те, що необхідно зробити для оптимізації особистісної стратегії взаємодії.

Зворотний зв'язок забезпечувався завдяки відкритим аргументованим і конструктивним висловлюванням кожного члена групи тренінгу про своє бачення сенсу,

способів вирішення різних проблем, власного стилю діяльності та спілкування, про порівняну ефективність тих чи інших способів поведінки в спеціально змодельованих ігрових ситуаціях, про успішність виконання поставлених на заняттях завдань. Завдяки активному використанню зворотного зв'язку учасники тренінгу отримували можливість дізнатися як сприймаються курсантами їх манера спілкування, роздуми та думки, поведінкові реакції. Модельовані проблемні ситуації створювали передумови для корекції та розвитку навичок і вмінь спілкування, взаємодії.

Експеримент підтвердив, що зворотний зв'язок повинен мати конструктивний характер. Для цього необхідно уникати категоричних суджень, прямих оцінок та, особливо, чітко виражених негативних оцінок. При цьому необхідно орієнтуватись та спиратись на позитивні риси особистості курсанта, що в кінцевому результаті буде сприяти його самовдосконаленню.

Важливим моментом є і те, що думки повинні висловлюватись по ходу або ж одразу після виконання тренінгових вправ.

Згідно з принципом "тут і тепер" обговорювались лише ті особистісні прояви та характеристики спілкування учасників, які можна було спостерігати під час заняття. При цьому виключалось "психологічне уникнення" когось з учасників групової роботи, його дистанціювання по відношенню до думок або критики у свою адресу.

Від дотримання принципу довіри у спілкуванні дуже залежав навчальний ефект тренінгу. Довірча, доброзичлива атмосфера в групі створювала можливість для відвертості висловлювань учасників з усіх обговорюваних проблем. При цьому група виступала не лише як колективний експерт у відношенні до кожного учасника, але й коректувала спілкування, особистий стиль взаємодії учасників у ході виконання вправ, що моделюють ті чи інші моменти їхнього навчання та служби, ситуації майбутньої професійної діяльності, а також інші життєві проблеми.

Результати експерименту свідчать, що створення та підтримка в групі атмосфери максимальної психологічної довіри і відкритості – одне з центральних завдань СПТ.

Показниками ефективності використання СПТ у сфері взаємин в навчально-службовій групі є: зростання індексу групової згуртованості в експериментальних групах у середньому в 1,6 рази, що може бути проілюстровано даними таблиці 1.

Таблиця 1

Вплив СПТ на згуртованість групи

Група	Індекс згуртованості (у %) до експерименту	Індекс згуртованості (у %) після експерименту	Різниця (у %)
Контрольна №1	14,1	15,2	1,1
Контрольна №2	12,3	20,4	8,1
Експериментальна №1	11,7	14,6	2,9
Експериментальна №2	13,9	22,1	8,2

Такі результати свідчать про зростання зацікавленості в партнерах по спілкуванню, взаємну прихильність на основі симпатій, вказують на відчуття власної значимості у вирішенні питань навчально-службової діяльності. Після проведення тренінгу більшість курсантів відзначали стабілізацію самопочуття, прояв відкритості та довіри у взаєминах з однокурсниками.

З метою вивчення загального рівня адаптованості курсантів була розроблена анкета самооцінки оточення (нового для них) як конфліктного, стресогенного або сприятливого. За 5-ти бальною шкалою необхідно було оцінити своє самопочуття в інституті та групі: дуже добре – 5 балів; добре – 4 бали; нейтрально – 3 бали; погано – 2 бали; дуже погано – 1 бал. Анкетне опитування було проведено до та після участі першокурсників у групах соціально-психологічного тренінгу. Результати опитування наведені в таблиці 2.

Таблиця 2

Показники адаптованості курсантів

Категорія групи	Адаптованість в інституті			Адаптованість в групі		
	до експерименту	після експерименту	різниця	до експерименту	після експерименту	різниця
Контрольна	2,6	3,6	+1,0	2,9	3,2	+0,3
Експериментальна	2,4	3,9	+1,5	2,7	4,6	+2,9

Найбільш відчутні позитивні зміни емоційних відносин першокурсників стосуються адаптації у групі, задоволеності належністю до підрозділу (в експериментальній групі цей показник збільшився у 1,7 рази, а в контрольній – 1,1 рази).

Отримані дані підтверджують ефективність проведеного СПТ, що забезпечив зміни емоційного сприйняття соціогенних факторів на особистісному рівні. Підсумкові виміри рівня початкової адаптованості до навчального процесу, по завершенні організаційно-педагогічних заходів, свідчать, що 86,7% курсантів експериментальної групи змогли в цілому адаптуватися. Для інших курсантів лиш необхідно було проведення заходів корекційного характеру.

У результаті проведених заходів у цілому було відзначено підвищення рівня мотивації до навчання, інтересу до майбутньої професії. Результати експерименту свідчать про те, що апробована в ході дослідження модель психолого-педагогічного забезпечення адаптації курсантів може бути використана з метою оптимізації адаптаційного процесу як до умов ВНЗ МВС, так і до майбутньої професійної діяльності, а також для профілактики і корекції можливих варіантів його розвитку в небажаних напрямках.

Література:

1. Бакли Р., Кэйпл Дж. Теория и практика тренинга. – СПб.: Питер, 2002.

2. Вачков И. Основы технологии группового тренинга: Психотехники: Учебное пособие. – М.: Ось-89, 1999.

3. Зайцева Т. Г. Свідома саморегуляція як компонент психічної культури працівника ОВС: Практикум. – Херсон: Дніпро, 2003.

4. Макшанов С. И. Психология тренинга. Теория. Методология. Практика. – СПб.: Образование, 1997.

5. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционые группы: теория и практика. – М.: Прогресс, 1990.

6. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга. – М.: Изд-во МГУ, 1982.

7. Торн К., Маккей Д. Тренінг. Настольная книга тренера. – СПб.: Питер, 2001.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЇЦИДАЛЬНОГО ТЕРОРИЗМУ

О. С. Христюк,
викладач кафедри психолого-педагогічних основ роботи з персоналом Київського юридичного інституту МВС

Дослідженню психологічних особливостей суїцидального тероризму присвячені роботи лише окремих авторів [1; 4; 5 та ін.], у яких ці проблеми досліджені поверхово. Не зосереджується увага на основних чинниках мотивації дій смертника-терориста, не визначено поняття суїцидального тероризму, не досліджені психологічні причини даного виду тероризму. Відповідь на ці питання і становлять основну мету даної публікації.

Поряд із соціальними та політичними чинниками, що детермінують суїцидальні терористичні прояви, особливої уваги заслуговують психологічні аспекти проблеми. Розгляд цих факторів необхідний для пояснення не тільки конкретного суїцидального терористичного акту та його причин, але і всього явища загалом. Знання психології тероризму в цілому та суїцидального тероризму, зокрема, дозволяє зрозуміти, від кого можна чекати відповідних дій, що являє собою суїцидальний терорист як особистість, як попереджати та розслідувати злочини, пов'язані з суїцидальним терором.

Психологічні особливості особистості терориста-смертника виступають важливою складовою для боротьби із тероризмом як злочином проти людства. З цієї позиції для нас становлять властивості особистості, як моральновольові якості, "спеціальні" навички, кримінальний досвід, досвід участі у бойових діях та терористичних актах, ставлення до себе та оточуючих людей, інші аспекти.

Суїцидальний тероризм – це різновид тероризму, який набуває все більшого поширення у "світовій практиці" тероризму тому, що це дуже "ефективний варіант" застосування зброї, який виправдовує високі матеріальні затрати терористичної організації в силу того, що людина, яка його здійснює, готова та навіть прагне до жертви власним життям, намагається досягти своєї мети будь-якою ціною.

Загалом, суїцидальний тероризм – це вчинені терористами-смертниками загальнонебезпечні дії, спрямовані на залякування населення або соціальних груп з метою прямого та опосередкованого впливу на політичну ситуацію у державі.

Що стосується суїцидального терористичного акту, то це не просто самогубство як бажання людини закінчити своє земне життя. Це, в першу чергу, злочин – убивство невинних людей. При акті суїцидального тероризму на перший план виходить мета вчинення терористичного акту, тобто завдання шкоди найбільшій кількості людей заради доведення своєї "могутності", вирішення

особистісних проблем терориста-смертника ціною життя інших людей. А в дійсному акті самогубства людина ставить за мету припинити власні страждання ціною припинення свого життя без нанесення шкоди оточуючим.

Таким чином, мета суїцидального терориста – не просто вбити супротивника, а довести власну силу і всемогутність організації, яку він представляє, поправши загальнолюдські цінності, викликаючи загальне замішання, тотальний страх. Нагнітання страху як своєрідний психологічний фактор відіграє роль допоміжного засобу для досягнення бажаної мети.

Людина, яка зважується вчинити терористичний акт ціною власного життя, щаслива від можливості віддати його, вже не бажає жити, і тільки руйнівна ідея вбити якнайбільше "ворогів" та померти самій, щоб отримати пошану у своєму референтному середовищі, забезпечити родині непогане матеріальне існування та підтримку суспільства у подальшому, можливе досягнення "нірвани" або "вічного блаженства", спонукає її до цього.

Терористів-смертників можна вважати самогубцями у буквальному розумінні слова. Недивлячись на те, чи була це жертовність, спокутування гріхів, нестерпні моральні або фізичні страждання, досягнення "нірвани", пошана з боку оточуючих – однодумців, матеріальна вигода родини або інші причини, – це смерть заради самої смерті, втеча від життя.

На підставі аналізу літератури ми вважаємо, що витоками суїцидального тероризму виступає релігійне підґрунтя, а саме релігійний фанатизм. Людина, яка до нестями вірить у вищий розум, вважає, що саме він керує її діями та вчинками, що Бог веде людину до себе, до вічного життя. Релігія завжди була і буде чудовим способом маніпулювання свідомістю, вчинками, думками людей. Віра не потребує і не виносить критичної оцінки релігійних постулатів, треба прийняти її як таку, що не можна пізнати. Чим менше критичних зауважень, роздумів, тим сильніша віра.

Як зауважує І. І. Артамонов, у наш час найбільш розповсюдженим типом терориста-фанатика є саме релігійний фанатик, незалежно від конфесійної належності [1, с. 34]. Його ідеологією є релігійний фундаменталізм (в ісламі його найбільш реакційний напрямок – ваххабізм). Історія свідчить, що в боротьбі за ідеологічне панування релігійного фундаменталізму терористи дуже часто підривали себе.

О. Алленова зауважує, що в Росії теракти з використанням суїцидальних терористів стали здійснюватися після того, як там з'явилися арабські інструктори та проповідники ваххабізму [2, с. 11].

Т. Шибутані пише, що фанатик – це людина, яка відчужена від себе самої [3]. Така людина відчуває себе достойною тільки тоді, коли може ідентифікуватися з великою справою. Вона не просто шукає слави, а бажає боротися за велику ідею.

О. В. Губенко зауважує, що нерідко фанатики в дитинстві були позбавлені тепла та любові, що розвинуло в них потребу добиватися відчуття впевненості в собі, ототожнюючись з "великою ідеєю", а також бравуючи презирством до

смерті [4, с. 35]. Презирство до чужого життя, готовність легко принести їх на вівтар "благородної мети", ореол страхітливості також надають людині значимості у своїх очах. Фанатику тим легше жертвувати іншими, чим далі його холодна ідея апріорі виводить за межі існування людей, які ведуть звичне життя та далекі від фантасмагоричних ідеалів.

Д.В.Ольшанський пише, що терористи бояться не самої смерті, а пов'язаних з нею обставин: поранень, безпомічності, вірогідності потрапляння в полон, катувань. Тому терористи скоріше виявляють готовність до самогубства, ніж до самозбереження. Оскільки реально вони привласнюють собі право розпоряджатися чужими життями, то природно, що право на розпорядження власним життям розуміється автоматично [5, с. 154]. На думку Д. В. Ольшанського, все це є слідством ставлення до життя як до власності. Подолання почуття власності – умова подолання страху смерті.

М. Бердяєв у своєму психологічному етюді "О самоубийстве" писав, що в момент самогубства людина в більшості випадків знаходиться у стані психічного розладу, психіка її перевернута, психічна рівновага порушена, порушується функція розрізнення реальності, ієрархія цінностей спотворена і якась одна, зовсім не головна, цінність стає єдиною та абсолютною, свідомість запаморочена, пам'ять про занадто велику кількість важливих речей паралізована та утримує лише idee fixe самогубця [6].

І. І. Артамонов пише, що і сьогодні в мусульманських школах учнів навчають помирати з ім'ям Аллаха. Дітям пояснюють, що їх жертва відразу зробить їх мучениками, і смерть – це виконання священного заповіту боротьби із невірними. Їх привчають постійно жити серед ворогуючого оточення. Тим самим "вчителі" намагаються створити слухняних, недумаючих, зомбованих людей. У результаті учні вступають до будь-якої організації, де зібрані такі, як вони. В організації є лідер, накази якого виконуються беззаперечно. Ці лідери віддають накази на скоєння терористичних актів, проповідуючи при цьому зовсім не релігійні, а політичні цілі або цілі розширення свого бізнесу на крові, у тому числі самих учнів [1, с. 34].

Психологічна підготовка терориста-смертника основана на вірі в ідею святості воїна Аллаха: "Аллах великий, смерть за Аллаха – дорога до раю". Вона включає в себе:

- ✓ когнітивні компоненти: переконання у правильності вибраного шляху, уявлення про винагороду за вірність ідеалам;
- ✓ емоційні компоненти – сліпа, беззаперечна віра в релігійні, політичні та інші ідеї; відданість своїй організації; наявність "ідеї-фікс", ігнорування об'єктивних подій навколишнього світу; віра в те, що його смерть буде слугувати прикладом для нащадків.

Розглянемо деякі можливі психологічні особливості та психологічні проблеми людини, яка стає на шлях терориста – смертника.

Як свідчить історико-психологічний аналіз цілого ряду наукових джерел, суїцидальному терористу притаманні невпинна завзятість, ригідна відданість

певній особистості або ідеї, справі, високий ступінь агресивності, цинізм, жорстокість, мстивість, відсутність рефлексії та сумнівів у своїй правоті, що дає їм можливість сконцентрувати зусилля на досягнення мети. Виражений егоїзм, егоцентризм, самозаглибленість та відсутня нормальна любов до себе. Окрім того, характерна наявність холодності, занижена самооцінка, байдужість до інших, відчай як готовність реалізувати власну мету, садистичні схильності – отримання морального задоволення від можливості маніпулювання життям багатьох людей. Мужність, яку часто проявляють терористи, не є справжньою, під нею приховується малодушність та страх перед життям [1; 2; 3; 4; 5].

Аналіз праць із зазначеної проблеми дає, на нашу думку, підстави вважати, що "відбір кандидатів" для скоєння суїцидального терористичного акту передбачає залучення не тільки мирних жителів, але й осіб, які брали участь у збройних конфліктах, тобто бойовиків. Справа у тому, що фактори бойових умов провокують глибокі порушення особистісних властивостей через психотравматизацію, насамперед негативний вплив діє на емоційну сферу, функціональний стан і психічний статус, а потім торкається і всієї особистості, про що пише О. В. Тімченко [7, с. 84–85]. Тож можна зробити висновок, що люди, які брали участь у бойових діях, у силу набутого військового досвіду та психічних порушень, при певній психологічній обробці є цінними кадрами у вчиненні суїцидальних терористичних актів.

Для того, щоб здійснити суїцидальний терористичний акт, людина повинна перебороти власний інстинкт самозбереження та подолати страх смерті, який є головною рушійною силою в житті людини і притаманний всім живим істотам. Під впливом психологічних чинників, що мають велику сугестивну силу: патріотичних ідей, сильних почуттів (ненависті), станів емоційного переживання, в людині поступово зникає страх своєї смерті як припинення буття.

На підставі вищевикладеного, цілком доречно припустити, що суїцидальні терористи насправді дуже бояться смерті та намагаються максимально зменшити час перебування з нею віч-на-віч. Як казав М. Монтень, їм не страшно померти, їм страшно помирати. Саме тому вони вибирають вибухові пристрої для вчинення терористичних актів. Людина не встигає ні зрозуміти, ні відчути, коли наступає смерть. Ще Пліній говорив: "Миттєва смерть є вищим щастям людського життя" [8].

Е. Фромм зауважував, що зі страхом смерті можна боротися, більше того, його можна зменшувати та подолати: "Исчезновение страха смерти начинается не с подготовки к смерти, а с постоянных усилий уменшить начало обладания и увеличить начало бытия" [5, с. 154].

Як зазначає О. В. Губенко, самопожертва терориста може ховатися за бажанням раз і назавжди позбавитися вічних сумнівів у виборі між добром і злом, звільнення від повсякденного життя, яке вимагає постійних, іноді важких зусиль та рішень. Часто під феноменом самозречення приховується відчай, втома від життя або гординя. Втома – як відраза до повсякденного існування з його боротьбою за місце під сонцем та шматок хліба. Гординя проявляється у

привласненні права бути суддею людства, володарем життя та смерті інших людей та в готовності не поступатися і навіть заплатити за це право власним життям. Привласнення собі права бути суддею над життям і смертю є прямим викликом Богу, бо людина ставить себе на місце Бога. Тому якими б релігійними не були мотиви, насправді світогляд терористів є атеїстичним [4, с. 36].

На жаль, зібрати повну достовірну інформацію про особистість терориста-смертника практично неможливо. Звичайно, можна отримати дані про нього зі слів родичів, знайомих, продуктів праці, листів, щоденників та ін. Отже, для більш-менш адекватного аналізу особистості терориста-смертника та складання його психологічного портрету необхідна правдива інформація про такі риси: самотність; екстра-інтровертовність; рівень інтелекту, самоконтролю, домагань, самооцінки та її адекватність; комунікабельність; емоційну стійкість; домінантність; нормативність поведінки; впевненість у собі – тривожність; консерватизм; конформність; напруженість потреб; задоволеність існуванням чи навпаки; свободу вибору; ворожий настрій; розходження між "я-реальним" і "я-ідеальним"; вольові якості; оптимізм; психологічний комфорт; дратівливість; негативізм; образливість; підозріливість – довірливість; почуття провини; домінуючі цінності; погляд на природу людини; саморозуміння; аутосимпатія; контактність; гнучкість мислення; обтяженість спадковості; задоволеність сімейними відносинами, спілкуванням у групі, фізичним здоров'ям.

Основу психологічного пізнання суїцидального тероризму складає аналіз мотивів цього злочину. Маються на увазі, звичайно ж, не зовнішні видимі причини поведінки окремих осіб, що здійснюють терористичні акти, а власне мотиви – як зміст, суб'єктивне значення такої поведінки.

Головне питання, що виникає тут, бачиться в такому: у чому виграш, у першу чергу психологічний, від здійснення відповідних дій для самого винного, у тому числі й у тих випадках, коли він діє за матеріальну винагороду (для сім'ї). Остання обставина виділена у зв'язку з тим, що корисливі стимули лише ззовні виглядають природними мотивами, а під ними, у глибині, на несвідомому рівні функціонують ще й інші, не менш могутні спонукання, що досить часто є провідними мотивами.

Бажання померти задля того, щоб забрати життя інших людей – це основний мотив терориста-смертника. Д. В.Ольшанський зауважує, що найбільше задоволення приносить смертнику готовність до самопожертви та передбачення майбутнього задоволення від такої самопожертви [5, с. 152]. Таким чином, він вбачає головним у терористичному акті не досягнення результату, кінцевої мети, а особисту "геройську мужність", прагнення гіперкомпенсації через повну самопожертву, для підвищення самооцінки. Ольшанський Д. В. називає психологічно вкрай важливою для самовиправдання терориста-смертника ідею необхідності, боргу, обов'язку. Окрім того, він зазначає, що терор приносить виконавцю парадоксальне задоволення через його власні страждання і, можливо, через саму смерть [5, с. 152–153].

Питання про безпосередні причини залучення особи до терористичної діяльності на сьогодні залишаються відкритими, але разом з тим констатування проблеми суїцидального тероризму дає нам підстави зробити певні припущення щодо його причин. Таких причин декілька:

1. Причини психопатологічного характеру. Серед іноземних фахівців ведуться дискусії відносно того, хто переважає серед суїцидальних терористів – нормальні люди чи люди з психічними відхиленнями. Більшість дослідників схиляються все-таки до першого припущення.

2. Мотиви самоствердження, самоідентифікації, молодіжної романтики та героїки, додання своєї діяльності особливої значимості, подолання відчуження, конформізму, знеособлювання, стандартизації і т.п.

3. Можливі корисливі мотиви, що можуть витісняти ідейні чи переплітатися з ними. Крім того, когось просто наймають для здійснення суїцидальних терористичних актів.

4. І, нарешті, четверте. Тероризм найчастіше є результатом "ідейного абсолютизму", "залізного" переконання у володінні природною, вищою, остаточною істиною, унікальним рецептом "порятунку" свого народу, групи чи навіть всього людства. Така ментальність притаманна, зрозуміло, не тільки терористам, але нерідко політичним і релігійним лідерам, проповідникам, полководцям тощо.

Висновки: науково-прикладна значимість дослідження проблеми суїцидального тероризму полягає, по-перше, у тому, що уявлення про мотиви суїцидальної терористичної діяльності ще недостатньо повно вивчені у літературі і потребують подальшого дослідження. По-друге, потребує більш детального вивчення приведена типологія смертників-терористів. По-третє, потребують подальшого дослідження особливості суїцидального терористичного акту з точки зору вибору місця, способу і часу скоєння терористичного акту, використання при цьому спеціальних технічних пристроїв тощо.

Література:

1. Артамонов И. И. Терроризм: способы предотвращения, методика расследования: Монография. – М., 2002.
2. Алленова О. Кто и за сколько готовит террористов в Чечне // 7Я. –2003. – №30 (138).
3. Шибутані Т. Социальная психология. – М.: Прогресс, 1969.
4. Губенко А.В. Вызов терроризма (Психологический анализ феномена терроризма) // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – № 9.
5. Ольшанский Д.В. Психология терроризма. – СПб.: Питер, 2002.
6. Бердяев Н. О самоубийстве. – М.: Изд-во МГУ, 1992.
7. Тимченко О. В. Синдром посттравматичних стресових порушень: концептуалізація, діагностика, корекція та прогнозування: Монографія. – Харків: Вид-во НУВС, 2000.
8. Плиний Старший. Естественная история. – Кн. II. – Гл. 7.

ПСИХОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ ФЕНОМЕНА КОРУПЦІЇ

О. В. Шаповалов,
начальник лабораторії психологічного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ Науково-дослідного інституту проблем боротьби зі злочинністю Національної академії внутрішніх справ України, кандидат медичних наук;

С. В. Кушнарьов,
науковий співробітник лабораторії психологічного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ Науково-дослідного інституту проблем боротьби зі злочинністю Національної академії внутрішніх справ України

Як свідчать результати досліджень останніх років, складність розуміння і визначення шляхів ефективного попередження та безпосередньо боротьби з корупцією певною мірою зумовлена взаємодією мультиполярних політичних, правових, економічних, соціальних і психологічних чинників, що становлять визнану сьогодні сутність феномена корупції як соціально-психологічного явища [2; 7; 8; 10; 12; 17].

Останнє, зокрема, зумовлює необхідність пошуку і вивчення психологічних складових цього феномена, визначення їх місця і ролі у механізмі корупційних діянь як на рівні суспільної, так і на рівні індивідуальної свідомості.

Так, психологічний аналіз змісту протиправної діяльності, до якої законодавцем віднесені зазначені статтею 1 Закону і Концепцією боротьби з корупцією форми (види) корупційних діянь, дає підстави виділити загальну для них і, мабуть, провідну складову – мотив особистої і, перш за все, корисливої зацікавленості. Саме користь, як мотив протиправної діяльності, є базовою для розуміння соціально-психологічної суті феномена корупції. Вже в самому класичному понятті користі імпліцитно присутній і визначається безпосередньо мотив вигоди, матеріальної зацікавленості [14]. Згідно з О. М. Леонтьєвим: "Мотив, мотивація поведінки – це, насамперед, категорії психологічної науки. У психології мотив розглядається як виявлена (опредмечена) потреба" [9].

У свою чергу потреби у людини можуть бути найрізноманітнішими: "...від індивідуально-органічних потреб в умовах життєдіяльності (в їжі, одязі, житлі тощо) до потреб у самовираженні, спілкуванні, престижі і т. п. Будь-яка індив-

ідуальна життєва потреба, задоволена за рахунок майна, права на майно, звільнення від майнових обов'язків може стати корисливим мотивом" [7]. Під останнім, на думку А. Ф. Зелінського, слід розуміти прагнення посадової особи задовольнити свою, своїх рідних, близьких чи інших третіх осіб індивідуальну потребу за допомогою протиправного (з використанням наданої їй влади чи свого посадового становища) одержання майна, інших матеріальних благ, послуг або переваг, заволодіння чужим майном або його використання. Ті автори, які в принципі дотримуються зазначеного підходу щодо визначення корисливого мотиву, в основу свого визначення беруть опредмечену матеріальними цінностями індивідуальну життєву проблему [6].

Безумовно, що будь-яка професійна діяльність людини зумовлена не одним якимось мотивом, а їхньою сукупністю, певним чином організованою системою мотивів, у тому числі й економічних. Для реалізації останніх велике значення має зв'язок між зусиллями, якістю роботи, що виконується, та винагородою: оплата праці, компенсаційні та соціальні виплати у сучасній психології праці віднесені до базових мотиваційних чинників, які здебільшого викликають незадоволення персоналу.

У теперішній соціально-економічній ситуації в державі визначальне значення для працівників має саме система винагород. Але помилково вважати, що існує універсальний тип таких винагород, оскільки люди мають різні потреби.

У зв'язку з цим, особливої психологічної "ваги" набуває і другий факт, визначений і підтверджений якщо не класичною психологією, то історичним досвідом і становленням громадської думки про те, що гіпертрофований мотив корисливої зацікавленості не є загальним для всіх членів суспільства, але притаманний окремим особам з певними психологічними особливостями особистості. Останнє, зокрема, знайшло відображення у понятті "користолюбний", тобто той, хто прагне досягти особистої вигоди, наживи. Також, доречно згадати, що на характер відповідної поведінки впливають два взаємопов'язані чинники: службове посадове становище в офіційній структурі та особистісні якості людини [16].

Таким чином, можна висунути гіпотезу, що психологічну основу феномена корупції складають домінуючі в сучасних умовах розвитку держави пріоритети фонової суспільної свідомості та безпосередньо об'єкти її впливу – психологічні особливості конкретної особистості.

Так, за результатами дослідження Київського міжнародного інституту соціології та Київського центру політичних досліджень і конфліктології, яке було проведене у вересні 1998 року [1], громадська думка відносить корупцію до однієї з головних причин труднощів, з якими зіткнулось сьогодні українське суспільство. На запитання: "Які головні причини труднощів у нашій країні?" – 42% респондентів відповіли, що це корупція.

Також у суспільній свідомості сформувалася чітка установка на те, що хабарництво і корупція – притаманне нашому суспільству явище: 88,7% громадян заявили про це у своїх відповідях і лише 7,5% опитуваних висловили думку, що ці явища засуджуються громадськістю. Тільки 3,8% опитаних визнали, що

дача хабара – це злочин, а 50,1% з них взагалі вважали свої "підношення" посадовій особі не хабарем, а вдячним подарунком.

Останнє об'єктивно підтверджує існуюче до теперішнього часу і широко розповсюджене серед різних верств населення позитивно-прагматичне ставлення до можливості вирішення будь-яких проблем за допомогою так званого "блату". При цьому на загальнопобутовому рівні поняття й розуміння "блату" охоплює всі можливі випадки отримання переваг, привілеїв, у цілому – особистої вигоди з використанням певним чином організованої взаємодії з іншими людьми: від місця у черзі за дефіцитним товаром, до придбання права на приватизацію металургійного комбінату. Мабуть тому страх бути притягнутим до кримінальної відповідальності, наприклад, у випадку дачі хабара, часто відсутній як у хабарника, так і у особи, яка дає хабара.

Отримані результати опитування громадян показали, що більше половини респондентів (55,8%) використовує для вирішення своїх життєвих проблем такий спосіб як дача хабара: 9,2% давали хабара працівникам виконавчих комітетів місцевих рад, 17,1% – керівникам промислових підприємств, 32,1% – працівникам правоохоронних органів, а серед них 12,2% – працівникам органів внутрішніх справ, 29,4% – іншим державним службовцям.

Безумовно, що у відношенні вказаних стереотипів громадської думки працівники органів внутрішніх справ не становлять виключення: переорієнтація пріоритетів у суспільстві призводить до таких же самих процесів у професійному середовищі. До того ж, в умовах сучасного етапу розбудови державності України та реформування органів внутрішніх справ, зміни в діяльності працівників призводять, у свою чергу, до розвитку масштабних психогенних професійних криз. Закономірно, що у цей час об'єктивна необхідність у професійній переорієнтації вступає в конфлікт з суб'єктивною потребою у збереженні попередньої ідентичності. При цьому, в реально існуючих соціально-економічних умовах забезпечення діяльності працівників органів внутрішніх справ, професійна і трудова мотивація є матеріальною, внаслідок чого має місце зміна актуальних мотивів і відповідної структурно-ієрархічної організації самооцінки у новій для особистості життєвій ситуації. Переформування особистісних і моральних цінностей, заміщення їх на нові в деяких випадках зумовлює соціально-психологічну дезадаптацію працівників і викликає такі деструктивні зміни механізму моральної регуляції, коли на перший план виходять несумісні зі званням "працівника органів внутрішніх справ" методи досягнення соціально привабливого статусу. Так, анкетування випускників Академії пожежної безпеки України у 2001 році [13] дозволило виявити деякі психологічні аспекти професійної діяльності молодих фахівців, які викликають певні кризові ситуації, зокрема:

а) велике навантаження, ненормований робочий день (65%), що можна розглядати як невідповідність умов професійної ідентифікації або неналежність до професійної автентичності, що є кризовою ситуацією, можлива форма подолання якої – прояв потреби у матеріальному заохоченні;

б) необхідність дотримання незвичних вимог чи показників у професійній діяльності (45%), що ілюструє невідповідність цих вимог професійній ідентичності, яка склалася у молодих фахівців у період навчання у вищому навчальному закладі;

в) нездійснення особистісних очікувань щодо матеріально-технічних умов професійної діяльності (60%), що виступає мотивом реалізації посадових можливостей державного службовця позазаконними шляхами під прикриттям вирішення питань матеріально-технічного забезпечення службової діяльності.

Є очевидним, що способи виходу молодого професіонала з кризової ситуації можуть бути деструктивними, адаптивними, егоцентричними та переутворюючими. У цей період можливо очікувати зміни самооцінки, яка відбувається через подолання кризи, та зміни базових смислових утворень, що структурують особистість. При цьому категорія соціально-матеріального благополуччя стає одним з критеріїв самооцінки. Оскільки розгортання однієї категорії критеріїв одночасно припускає згортання іншої, то у цей же час відбуваються зміни у співвідношеннях ієрархії суб'єктивно-особистісних цінностей, включених у структуру значимих для людини та професіонала. Це призводить до кризи професійного становлення та професійної діяльності. При цьому слід зазначити, що внутрішньопсихологічними стратегіями подолання криз професійного становлення, в першу чергу, постають психологічний захист через відмову сприйняття бажаного за дійсність, самоаналіз, переробка "Я – концепції", переоцінка цінностей і практична їх реалізація, переробка професійної ідентичності у молодої людини [13].

Основу психологічних механізмів, за допомогою яких забезпечується саморегуляція і самоорганізація особистості у суспільстві, складає домінуюча у ньому система соціальних цінностей. Завдяки цій системі суспільство виробляє соціальні норми, якими повинна визначатися поведінка кожного індивіда. Система соціальних цінностей виконує функції інтеграції, впорядкування, підтримання процесів функціонування суспільства. На основі пануючої у суспільстві системи соціальних цінностей формуються еталони, моделі, стандарти відповідної поведінки особистості.

Зовнішньою формою соціальних цінностей є різноманітні соціальні норми (суспільна моральність, звичаї, традиції тощо). При цьому соціальні норми виступають як безпосередні регулятори поведінки особистості.

Саморегуляція соціальної поведінки особистості спрямована на забезпечення її відносної стійкості і рівноваги у соціальному середовищі. Це досягається, перш за все, тим, що особистість у своїй поведінці орієнтується на прийняту у соціумі ціннісно-нормативну систему, яка і є зовнішнім регулятором її поведінки. У випадках будь-яких відхилень у поведінці (девіацій) особистості від цієї ціннісно-нормативної системи соціум використовує у відношенні до неї соціальні санкції. Таким чином, зовнішня регуляція соціальної поведінки особистості залежить від ступеня прийняття нею ціннісно-нормативної системи свого соціуму.

За таких умов виникає специфічна для професійної діяльності загроза щодо механізму моральної регуляції поведінки особистості, коли втрачається суб'єктивне усвідомлення своєї належності до групи, усвідомлення того, що вона є "своєю" для даної групи, що принципово важливо з позиції нормативного регулювання соціального характеру.

В умовах ринкової економіки особливого і, в першу чергу, психологічного (провідного для формування професійної мотивації і відповідного механізму морального контролю) значення набуває система соціальних гарантій для найбільш вразливих верств населення – осіб з фіксованими доходами. Саме тому серед зовнішніх чинників, які складають психологічне підґрунтя ризику корупції в органах внутрішніх справ, багатьма дослідниками визначається низький рівень соціального захисту їх працівників, що змушує цих осіб шукати інші джерела отримання коштів для підтримання нормального рівня життєдіяльності.

Соціальний захист кадрів правоохоронних органів базується на законодавчо визначених формах та видах матеріально-технічного, фінансового й соціально-побутового забезпечення, що включає, насамперед, надання матеріальних виплат, послуг та пільг їх працівників.

У той же час, наприклад, скасування інституту пільг, передбачених чинним законодавством України, суттєво погіршило стан соціальної захищеності працівника органів внутрішніх справ та викликало у них неоднозначне і, в цілому, негативне ставлення до цього. Останнє, враховуючи саме соціально-психологічну сутність феномена корупції, апріорі, стало суттєвим доповненням до складових механізму корупції і є також додатковою причиною, яка "запускає" його в дію на рівнях суспільної і особистісної свідомості завдяки специфіці організації та змісту професійної діяльності в органах внутрішніх справ. Мова йде про те, що вже на початковому етапі вибору людиною професії правоохоронця, пов'язаної з постійним ризиком для здоров'я і життя, негативних впливів з боку суб'єктів професійної діяльності, кандидат на роботу в ОВС орієнтується на певне коло гарантованих законодавцем пільгових привілеїв, що повинні компенсувати всі зазначені негативи обраної професії.

За багаторічну історію існування міліції така наявність інституту пільг для правоохоронців укорінилася у суспільній свідомості на рівні стереотипу, а з огляду на досвід правоохоронних (поліцейських) структур в інших країнах світу, почала сприйматися як необхідний атрибут взагалі професійної діяльності у небезпечних умовах (також, як і у шахтарів, працівників АЕС, медиків тощо). Ігнорування зазначених обставин має вже зараз і буде мати у подальшому низку негативних наслідків не тільки для психологічної надійності персоналу щодо протистояння ризикам корупційних діянь, але й в цілому для кадрової роботи в ОВС.

У зв'язку з цим особливого значення набуває питання щодо ймовірності існування вже на індивідуальному особистісному рівні певних психологічних якостей чи особливостей, що можуть сприяти посадовій особі у вчиненні корупційних дій або навпаки – забезпечувати її імунітет до таких діянь. Справді, в

останніх дослідженнях психологічних особливостей особистості, проведених серед особового складу органів внутрішніх справ, виявлені нові, раніше не помічені, але такі, що реєструються навіть традиційними методами психодіагностичного обстеження, індикатори особливостей, які становлять психологічну основу конфліктності, неконформності, авторитаризму, власних домагань, викривлення мотиваційної сфери, зокрема, в напрямку корисливої спрямованості, ригідних асоціальних установок, делінквентної поведінки тощо.

Так, за результатами психологічного відбору підрозділів особливого призначення ОВС Російської Федерації [3] з використанням тесту ММІЛ (адаптований В.Ф. Березіним американський тест MMPI), що включає 370 запитань і є базовим тестом у Центрах психологічної діагностики МВС РФ для обстеження всіх кандидатів ОВС, була виділена особлива група осіб, які характеризуються постійним і грубим порушенням соціальних і морально-етичних норм (за піком шкали 4,9 (психопатія), що спостерігався у 9% випадків). Конфлікти даних осіб вирішуються в безпосередній поведінці, поза системою соціального контролю, що пов'язано з недостатньою соціалізацією представників вказаної групи. Сполучення з 9-ю шкалою говорить про підвищений ризик здійснення злочинів, оскільки активно реалізуються ригідні асоціальні установки. Проникнення таких осіб у правоохоронні структури, надання їм владних повноважень створює підґрунтя для зрощення кримінальних кіл з правоохоронними органами. При високому інтелекті, що вірогідно для вказаної групи, її представники можуть бути ззовні приємними і вихованими людьми і при поверховому спілкуванні справляти позитивне враження. Але при конфліктах між особистими інтересами і соціальними вимогами, як правило, вони активно проявляють свої негативні особливості. Дана група являє собою найбільшу небезпеку для діяльності в ОВС, повинна виділятися із числа кожної вибірки з метою створення її представникам стійкого бар'єру для проходження служби в ОВС.

Пік шкали 4,1 спостерігається у 5% результатів. Дана група повністю підлягає під вищевказаний опис попередньої групи. Єдина різниця – зменшений ризик здійснення злочинів, що не відміняє наявності стійких негативних особистісних особливостей.

Стосовно обох досліджуваних груп було показано, що 4, 6 (параноя) і 9 (гіпоманія) шкали формують стенічний тип реагування. Помірне підвищення цих шкал як у середньогрупових профілях груп, так і у профілях підгруп вибірок, свідчить про виражену тенденцію до самореалізації і протидії впливу середовища, порушення адаптації. Отже, варіант дезадаптації, що відповідає даному типу реагування, проявляється поведінковими реакціями асоціальної або антисоціальної спрямованості. Високі показники профілю можуть також відображати проблему алкоголізації, наркоманії, делінквентної поведінки, що і було відмічено відносно кожного факту проявів таких профілів, зафіксованого у дослідженні.

За результатами дослідження робиться висновок про існування більше третини дисгармонійних профілів, інтерпретації яких лежать у сфері явних акцентуацій і патологій. Сучасне проведення діагностичних заходів дозволяє виявити дану ситуацію на стадії підбору кадрів з особливими умовами роботи. Це різко знижує вірогідність допуску до роботи в ОВС осіб, які не потрапляють під чіткі категорії норми психічного здоров'я.

Наприклад, сьогодні загальновизнаним є те, що акцентуації особистості або характеру – це такі особливості, які не є цілком патологічними, а знаходяться на межі норми і патології. У системі відношень типу "людина-професія" акцентуація, на думку В.С. Медведєва [11], – це первинна, вихідна точка профдеформації, що у професійній діяльності працівників ОВС є однією з домінуючих причин порушень дисципліни та законності, стримуючим чинником професійного зростання та, в цілому, призводить до соціальної дезадаптації.

У контексті пошуку і визначення кола психологічних складових ризику корупційних проявів на рівні особистості практичний інтерес викликають висновки роботи М. М. Ярушкіна [18] відносно того, що ступінь прийняття особистістю соціальної ціннісно-нормативної системи, а відповідно, і ступінь вираженості саморегуляції соціальної поведінки особистості залежить від рівня конформності особистості.

Всупереч розповсюдженій думці про конформність як негативне явище, автор вважає її однією з найважливіших умов саморегуляції соціальної поведінки індивіда, завдяки чому актуалізується роль ціннісно-нормативної системи соціуму особистості як зовнішнього регулятора її соціальної поведінки.

Безумовно, що факт наявності наведених вище певних психологічних особливостей особистості, деякі з яких навіть мають біологічну основу, не дають ніяких підстав для висновку про те, що особа, яка стає на шлях вчинення корупційних діянь, є корумпованою від природи. "Корумпованих рис поведінка особистості набуває у процесі власної соціалізації. Отже, стане чи не стане особа корупціонером залежить не стільки від того, які традиції чи психологічні настанови вона увібрала в себе від народження, а від того, в якій суспільній атмосфері вона зросла, який психологічний клімат панував навколо неї, які вчинки визнавались аморальними, а які з боку моралі заохочувались" [12, с. 32].

Але, зважаючи на виявлений взаємозв'язок між такими психологічними особливостями особистості і негативними відхиленнями у поведінці, було б неприпустимим ігнорувати роль таких особливостей, їх статус "locus minors rezistens" (слабкого місця) у сприянні деформації мотиваційної сфери і в цілому асоціальним проявам. Оскільки на службу в органи внутрішніх справ приймаються особи, віком не менше 18 років, можна вважати, що на рівні конкретної особистості вже сформувався, закріпився і функціонує механізм "психологічні особливості – поведінка". Тому, з метою психологічного забезпечення надійності персоналу, необхідно враховувати наявність "ризикованих" психологічних показників вже на етапі професійного психофізіологічного відбору кандидатів на службу в ОВС та безпосередньо у процесі психологічного супроводження особового складу в оперативно-службовій діяльності.

Література:

1. Алмазов Е. О., Шульга М. О., Гашке Дітер, Новак Еккехард. Боротьба з корупцією: Методичні рекомендації. – К.: Тасіс Європейського Союзу, 2000. – С. 11–12.
2. Астафьев Л. В. К вопросу о понятии коррупции // Коррупция в России: состояние и проблемы // Мат. науч.-практ. конференц. 26–27 марта 1996г. – М.: Моск. ин-т МВД России, 1996. – С. 119–123.
3. Букин Д. С., CIO Psi-core (cio@psihotest.ru). – Москва, 2001-2002.
4. Гадойбоєв С. А. Поняття та причини корупції серед особового складу органів внутрішніх справ України // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2002. – №5. – С. 36.
5. Звіт Луганського інституту внутрішніх справ МВС України про виконання першого етапу наукового дослідження: "Вплив соціально-психологічних і психофізіологічних факторів на ефективність професійної діяльності співробітників ОВС, дотримання ними службової дисципліни та законності" (кер. досл. Е. О. Дідоренко; вих. №2078 від 24.07.2002 року).
6. Зелінський А. Ф. Корисливість як мета злочину // Радянське право. – 1988. – №2. – С. 48.
7. Клименко В. А., Мельник Н. И. Уголовно-правовая борьба с вымогательством индивидуального имущества граждан: Учебное пособие. – К.: УАВД, 1993. – С. 50-51.
8. Кондратьєв Я. Ю., Романюк Б. В., Глушков В. О. Стратегія і тактика боротьби з організованою злочинністю та корупцією //Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2000. – №2. – С. 60-84.
9. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – С. 190.
10. Мартиненко О. А. Оцінка поширеності фактів корупції в діяльності органів внутрішніх справ: Матеріали Круглого столу, 5 червня 1998 р., Харків. – Харків, 1998. – С.43–45.
11. Медведєв В. С. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти): Монографія. – К.: НАВС України, 1996. – 192 с.
12. Мельник М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: Монографія. – К.: Атіка, 2001. – 304 с.
13. Назаров О. О., Гонтаренко Л. О. Соціально-психологічні аспекти попередження корупції у період професійного становлення співробітників державної пожежної охорони України //Боротьба з корупцією: міжнародний досвід і його актуальність для України: Матеріали науково-практичної конференції 12 грудня 2002р. – К.: Національна академія СБ України. – С. 91-92.
14. Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М.: Советская энциклопедия, 1973. – С. 274.
15. Петровский А.В. О некоторых новых подходах к феноменам межличностных отношений // Психологический журнал. – 1981. – Т. 2. – №2. – С. 24.
16. Терещенко Н. О. Соціально-психологічні особливості організованих злочинних груп, що діють у сфері економічних відносин //Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2001. – №4. – С. 174.
17. Терещук О. В. Адміністративна відповідальність за корупційні правопорушення: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2000. – 20 с.
18. Ярушкин Н. Н. Психологические закономерности адаптивного и неадаптивного поведения личности //Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Специальный выпуск "Актуальные проблемы психологии. Самарский регион", декабрь 2002. – С. 130–136.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА З НЕПОВНОЛІТНІМИ ЗАСУДЖЕНИМИ В ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ ДО ЗВІЛЬНЕННЯ

І. Г. Шамриленко,
здобувач кафедри юридичної психології
Київського юридичного інституту МВС

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Соціально-економічна криза в суспільстві, загальна тенденція зубожіння населення, високий рівень безробіття, скорочення суспільних витрат на розвиток і виховання дитини, недоліки навчально-виховного процесу, зокрема, незадовільна робота закладів позашкільної освіти, недостатнє фінансування закладів охорони здоров'я, зростання кількості соматично та психічно хворих неповнолітніх, наявність асоціальних дій в оточенні неповнолітнього, відсутність чітко визначених ідеалів, популяризація кримінальної субкультури через засоби масової інформації призводять до криміналізації суспільства в цілому та омолодження злочинності. За останні роки спостерігається тенденція зростання кількості злочинів, скоєних неповнолітніми. Так, за даними Державного комітету статистики України, у 1995 р. неповнолітні становили 7,9 % від загального складу засуджених, у 1999 р. – 7,9%, у 2000 р. – 8,7%, у 2001 р. – 10,0%, у 2002 р. – 10,4% [6]. Ситуація ускладнюється тим, що у формуванні злочинних угрупувань неповнолітніх беруть участь колишні засуджені, які під впливом комплексу негативних соціально-психологічних факторів не змогли адаптуватися в суспільстві. Тому соціально-психологічна адаптація неповнолітніх засуджених під час підготовки до звільнення з місць позбавлення волі як складова ресоціалізації особистості та напрямок профілактики рецидивної злочинності набуває, на сьогоднішній день, особливої гостроти й актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-психологічна адаптація неповнолітніх засуджених і проблеми, пов'язані з нею, привертають увагу багатьох науковців. Проблемам ресоціалізації засуджених та ймовірності скоєння рецидивних злочинів присвячували свої роботи Ю. М. Антонян, В. Г. Дєєв, В. С. Медведєв, В. М. Синьов, О. П. Севєров, Д. І. Ушатіков. Ідеї гуманізації процесу виконання покарання з метою ресоціалізації засуджених обґрунтовували О. В. Беца, В. І. Кривуша, Г. О. Радов. Окремі аспекти проблеми соціальної адаптації, переважно у галузі працевлаштування та вирішення побутових проблем, висвітлювали в своїх дослідженнях Ю. Д. Блувштейн, В. В. Голіна, І. М. Даньшин, В. О. Єлеонський, А. Е. Жалінський, А. П. Закалюк, В. С. Потьом-

кін, Ф. Р. Сундуров, Ю. М. Ткачевський. Пенітенціарні засоби та правове забезпечення соціальної адаптації неповнолітніх, які звільнилися з виховних колоній, досліджували О. М. Бандурка, В. М. Трубніков, А. О. Яровий.

М. Є. Сандомирський вивчав взаємозв'язок психічної адаптації з особистісно-типологічними особливостями засуджених в умовах "пенітенціарного стресу".

Всебічному вивченню особистості засудженого з метою сприяння його подальшій адаптації приділяли увагу Ю. М. Аверкієв, Ю. М. Антонін, І. П. Башкатов, Е. Н. Казакова, В. Л. Катков, О. Г. Ковалев, А. С. Новосьолова, В. Ф. Пирожков.

Але, на погляд автора, соціально-психологічна адаптація неповнолітніх засуджених у період підготовки до звільнення з місць позбавлення волі в розрізі психологічної допомоги ще недостатньо висвітлена в сучасній науці та, зокрема, в юридичній психології і потребує подальшого дослідження.

У статті буде проаналізовано проблеми соціально-психологічної адаптації, які виникають у неповнолітніх після звільнення з виховних колоній як наслідок недостатньо ефективної роботи під час підготовки до звільнення, окреслена роль державних установ та громадських організацій у сприянні адаптації та наведений власний досвід автора стосовно залучення громадських організацій до вирішення окреслених проблем.

У 2002 році Державним інститутом проблем сім'ї та молоді було проведене дослідження, мета якого полягала у з'ясуванні кола проблем, що виникають у неповнолітніх та молоді, які повертаються з місць позбавлення волі.

Дослідження проводилося в таких напрямках:

1) права й обов'язки неповнолітніх та молоді, визначені законодавством України;

2) соціальні проблеми та шляхи їх вирішення з точки зору представників державних установ і громадських організацій;

3) думки молоді, неповнолітніх та їх батьків щодо соціальних проблем і шляхів їх вирішення.

Результати опитування колишніх засуджених дають можливість виділити п'ять основних груп проблем, що виникають у них після звільнення з місць позбавлення волі: юридичні, матеріальні, психологічні, медичні, проблеми працевлаштування [1].

Ці проблеми взаємопов'язані та взаємозалежні. Юридичні проблеми викликають проблеми працевлаштування й отримання житла. Складності працевлаштування породжують матеріальні проблеми, які, у свою чергу, унеможливлюють вирішення медичних проблем. Комплекс завершують психологічні проблеми, які під впливом названих вище негативних факторів ускладнюють процес соціально-психологічної адаптації.

Розглянемо ускладнення, з якими стикаються неповнолітні при вирішенні матеріально-побутових, юридичних та медичних питань, а також психологічні проблеми, що виникають в неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі.

Юридичні проблеми в широкому розумінні полягають у незнанні прав, гарантованих чинним законодавством України, механізмів діяльності державних установ, на яких покладено обов'язки надавати допомогу даній категорії неповнолітніх. Практично недостатня правова обізнаність колишніх засуджених проявляється при оформленні документів (паспорта, реєстрації) та поверненні житла, яке за період відсутності неповнолітнього, наприклад, незаконно продали найближчі родичі.

Складнощі працевлаштування полягають у неможливості відразу після звільнення зареєструватися у центрі зайнятості (у разі відсутності паспорта, прописки та через тривалий термін їх оформлення), небажанні роботодавців приймати на роботу неповнолітніх у зв'язку з обмеженнями, передбаченими Кодексом Законів про працю України, небажанні роботодавців приймати на роботу колишніх засуджених, переважанні серед вакансій низькооплачуваних оплачуваних та тимчасових робіт, небажанні працювати за отриманою у виховній колонії спеціальністю.

У зв'язку з незадоволеністю отриманою спеціальністю виникає питання підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня. Але, як показує практика, лише незначна частина неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі, продовжує навчання. Основна причина, що унеможливлює подальший процес навчання, полягає у матеріальних труднощах, коли неповнолітній не має коштів навіть на придбання найнеобхідніших речей.

Неповнолітні засуджені, повертаючись з місць позбавлення волі, окрім перелічених вище проблем мають комплекс захворювань, характерних для цієї категорії звільнених. Як правило, це захворювання шлунково-кишкового тракту, дихальних шляхів та шкірні захворювання. Але, через брак коштів, колишні засуджені не можуть придбати необхідні ліки.

Практично в усіх неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі, наявні психологічні проблеми. За результатами опитування експертів, що проходило в рамках дослідження Державного інституту проблем сім'ї та молоді, ці проблеми розподіляються на такі групи [1]:

1) відчуття самотності, непотрібності власній сім'ї, страх неприйняття у соціальному середовищі;

2) несприймання нової соціальної реальності, невіра у можливість отримання допомоги від незнайомих людей і організацій;

3) занижена самооцінка, порушення комунікативних зв'язків, негативне ставлення до оточуючих;

4) неврівноваженість, нервовість, злобливість, агресивність;

5) психосексуальні травми.

Окрему увагу слід звернути на те, що лише незначна частина неповнолітніх, звільнених з виховних колоній, повертаються в нормальні сім'ї, де їм буде надана всебічна допомога та підтримка. Аналіз даних свідчить, що, як правило, неповнолітні, які скоїли злочини:

1) походять з багатодітних або малозабезпечених сімей;

2) фізичні або соціальні сироти (діти, позбавлені батьківської опіки);

3) мають тільки одного з батьків.

4) мають батьків, позбавлених волі;

5) мають батьків з токсичною залежністю (наркотичною чи алкогольною);

6) мають батьків, які жорстоко поводяться з дітьми.

Отже, ми розглянули проблеми, що ускладнюють соціально-психологічну адаптацію неповнолітніх, які звільнилися з місць позбавлення волі. Адаптація залежить, насамперед, від поінформованості неповнолітніх засуджених під час підготовки до звільнення стосовно проблем, що їх очікують на волі, шляхів їх вирішення та рівня психологічної готовності до активної діяльності.

Згідно з інформацією, наданої Державним департаментом України з питань виконання покарань, кожна виховна колонія для неповнолітніх за півроку до звільнення організовує підготовчі курси для неповнолітніх засуджених, що передбачають заходи психологічної корекції, правової підготовки, сприяння у попередньому вирішенні питань реєстрації та працевлаштування.

Але, в ході дослідження, проведеного Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, з'ясувалося, що майже половина осіб, звільнених з місць позбавлення волі, не отримала необхідної інформації про те, до яких інстанцій, у разі необхідності, потрібно звертатися [1].

Не виключено й те, що засуджені отримують інформацію, але не сприймають її. Інакше кажучи, вони психологічно не готові до змін, які на них очікують.

На іншу особливість сприйняття інформації неповнолітніми засудженими звернули увагу представники Державного департаменту України з питань виконання покарань. Перебування засуджених у виховній колонії передбачає сувору регламентацію життєдіяльності, залишаючи мінімум можливостей для прояву власної активності. Неповнолітні у період відбування покарання змушені виконувати розпорядження адміністрації як умову перебування в режимній установі. З іншого боку, адміністрація колонії повинна забезпечити неповнолітніх хоча б потрібним мінімумом. Крім виховної колонії, неповнолітнім надають різнопланову допомогу державні установи та громадські організації. Таким чином, у неповнолітніх засуджених за період відбування покарання формується позиція пасивного очікування допомоги, а не активної діяльності.

Крім того, соціальна ізоляція спричинює інші суттєві зміни особистості неповнолітнього засудженого, які докладно описував В.Ф. Пірожков [5]. До основних показників зміни особистості відносяться:

1) концентрація психотравмуючого впливу факту соціальної ізоляції;

2) зміни у психології неповнолітнього, пов'язані зі зміною соціального становища, виживання в якому потребує конкретної стратегії і тактики поведінки;

3) правові обмеження, що викликають деструктивні психоемоційні стани;

4) поступова адаптація до статусу "соціально ізольованого" та пов'язаних з ним умов життєдіяльності.

Виникнення відхилень у розвитку особистості в умовах соціальної ізоляції пов'язане зі змінами в системі відносин та психічних станів особистості. Однією з таких змін є період підготовки до звільнення з виховної колонії.

Головною особливістю психічного стану в період перебування в установі є постійне збільшення тривожності неповнолітнього, поява різних фобій, астенодепресивних станів. Під впливом внутрішніх протиріч, проблем у міжособистісних стосунках з іншими засудженими, тиску з боку асоціально спрямованих угрупувань вихованців, непорозумінь з адміністрацією виховної колонії та ряду інших негативних факторів неповнолітній може спробувати здійснити втечу з колонії, скоїти злочин, спровокувати конфліктну ситуацію та ін.

Причиною появи даного психічного стану є послаблення механізмів психологічного захисту перед психотравмуючими та фрустраційними ситуаціями.

Саме тому однією з умов, якої слід дотримуватись у процесі перевиховання засуджених у виховних колоніях, особливо в період підготовки до звільнення, є забезпечення постійних зв'язків як з родичами засуджених, так і з громадськістю.

Аналіз методів впливу на особистість, що застосовують у виховних колоніях, виявляє, що такі міри покарання, як обмеження телефонних дзвінків, листування, короткострокових і особливо довгострокових побачень викликають у неповнолітніх страждання різної сили і глибини. Такий психічний стан може призвести до акумулювання спонтанної агресії, яка спричинить конфліктні ситуації, злісне порушення режиму установи, відкрите чи таємне протистояння адміністрації, або ж до апатії, фрустрації, суїцидальних спроб.

Нормативно-правова база України передбачає заходи, спрямовані на надання соціально-правової та психологічної допомоги неповнолітнім засудженим, які звільняються з місць позбавлення волі.

Зокрема, ст. 156 Кримінально-виконавчого кодексу України № 1129-IV від 11.07.2003 р., спільний наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань, Міністерства внутрішніх справ України і Міністерства праці та соціальної політики України "Про порядок взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справа та центрів зайнятості населення щодо надання особам, які звільнені від відбування покарання, допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, соціальній адаптації" № 250/1562/342 від 12.12.2003 р. та Закон України "Про соціальну адаптацію осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк" від 10.07.2003 р. забезпечують сприяння державних органів та установ у вирішенні комплексу проблем, що виникають у неповнолітніх, які готуються до звільнення та звільнилися з місць позбавлення волі [2–4].

Проблемам соціально-психологічної адаптації означених неповнолітніх, приділяє увагу ряд громадських організацій. Однією з перших організацій у галузі молодіжної політики, що спрямувала свою діяльність на вирішення питань адаптації та надання соціально-психологічної допомоги неповнолітнім засудженим, була всеукраїнська молодіжна громадська організація "Соціалістичний конгрес молоді".

У 1999 році автором була розроблена довгострокова всеукраїнська програма "Соціальна адаптація неповнолітніх, які скоїли злочини", мета якої поля-

гала у сприянні соціалізації неповнолітніх, які вступили в конфлікт з законом, шляхом організації та проведення соціально-правових, психолого-педагогічних та культурно-спортивних заходів.

Програма реалізовувалася протягом п'яти років за сприяння Державного департаменту України з питань виконання покарань та фінансової підтримки Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Українського національного комітету молодіжних організацій, Міжнародного фонду "Відродження".

Підставою для розробки даної програми та реалізації її протягом тривалого часу є Укази Президента України: "Про затвердження комплексних заходів та профілактики правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві" від 18 березня 1998 року № 200-98, "Про комплексну програму профілактики злочинності на 2001–2005 роки" від 25 грудня 2000 року № 13-76/2000, "Про додаткові заходи щодо забезпечення виконання Національної програми "Діти України" на період до 2005 року" від 24.01.2001 № 42/2001.

Програма реалізовувалася в таких напрямках:

1) надання юридичної та психологічної допомоги неповнолітнім, які вступили в конфлікт із законом, та їх батькам;

2) організація змістовного відпочинку та дозвілля неповнолітніх засуджених, пропаганда здорового способу життя;

3) розповсюдження серед вихованців виховних колоній інформаційних буклетів;

4) міні-презентації громадських молодіжних організацій з метою подальшого залучення неповнолітніх засуджених до діяльності цих організацій;

5) надання матеріальної допомоги напівсиротам та сиротам, які відбувають покарання;

6) виявлення кола соціальних, психолого-педагогічних та матеріально-побутових проблем, які існують у кожній окремій виховній колонії для неповнолітніх;

7) залучення громадських організацій та підприємств до вирішення виявлених проблем через організацію спільних круглих столів, підписання резолюцій та планів спільних заходів, висвітлення даних проблем у ЗМІ;

8) надання інформаційно-методичних матеріалів працівникам пенітенціарних установ, соціальних служб та лідерам громадських організацій;

9) проведення тренінгів для лідерів громадських організацій стосовно психологічних особливостей неповнолітніх засуджених та методів роботи з ними.

За п'ять років реалізації програми до співпраці були залучені науковці та кваліфіковані спеціалісти, завдяки чому постійно вдосконалювалися методи роботи з неповнолітніми засудженими. Заходи, передбачені програмою, проводилися в 11 виховних колоніях для неповнолітніх і охопили біля трьох тисяч вихованців.

Ефективність і результативність даної програми полягала в тому, що:

1) організація, на противагу державним установам, мала людські та матеріальні ресурси для досягнення поставленої мети;

2) реалізація програми здійснювалася через принцип "рівний-рівному" шляхом залучення до співпраці позитивно спрямованої молоді, тобто тієї соціальної категорії, яка має найбільший психологічний вплив на неповнолітніх засуджених.

У 2004 р. всеукраїнська молодіжна громадська організація "Соціалістичний конгрес молоді" за сприяння та фінансової підтримки Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді під керівництвом автора продовжує реалізацію довгострокової програми "Соціальна адаптація неповнолітніх, які скоїли злочини".

Висновки дослідження. У ході даного дослідження були проаналізовані проблеми соціально-психологічної адаптації, що виникають у неповнолітніх після звільнення з місць позбавлення волі як результат недостатньо ефективної роботи при підготовці засуджених до звільнення.

Проблеми соціального характеру, що виникають внаслідок недостатньої поінформованості неповнолітніх стосовно механізмів дії державних установ, що надають допомогу у вирішенні соціально-правових, матеріально-побутових та психологічних проблем, ускладнюються психологічною неготовністю неповнолітніх до подолання перешкод, небажанням приймати зміни, які відбулися у їхньому житті, невмінням адаптуватися до соціуму.

Особистість неповнолітнього засудженого в період підготовки до звільнення характеризується високим рівнем тривожності та заниженою самооцінкою. Зміни в системі відносин спричинюють зміни психічних станів вихованця. Період підготовки до звільнення є передумовою зміни системи відносин, які викликають у неповнолітнього деструктивні психічні стани, фобії, синдроми, що негативно впливають на процес соціально-психологічної адаптації у період підготовки до звільнення. Саме тому психологічна допомога засудженим у зазначений період, формування направленості на активну діяльність та позитивне світосприймання є необхідною умовою подальшої успішної адаптації та ресоціалізації в суспільстві.

Законодавча база України гарантує надання інформаційно-правової і психологічної допомоги неповнолітнім в період підготовки до звільнення та передбачає ряд послуг і пільг для колишніх засуджених в період їх соціально-психологічної адаптації. Але фактично спостерігається ситуація, коли механізми надання такої допомоги не врегульовані, деякі функції державних установ дублюються, а виконання інших функцій неможливе внаслідок недостатньої матеріально-технічної бази.

Останнім часом проблемам зростання злочинності у молодіжному середовищі та соціально-психологічній адаптації колишніх засуджених в суспільстві приділяють увагу молодіжні громадські організації. Одним із прикладів є всеукраїнська довгострокова програма "Соціальна адаптація неповнолітніх, які скоїли злочини", яка успішно реалізовується протягом п'яти років всеукраїнською молодіжною громадською організацією "Соціалістичний конгрес молоді".

Принципи діяльності молодіжних громадських організацій базуються на залученні до роботи кваліфікованих спеціалістів, наукових консультантів та використанні спонсорських коштів для реалізації соціальних програм при обмежених повноваженнях та можливостях впливу на державні організації.

Тому співпраця державних установ з громадськими організаціями у формі надання даним організаціям інформаційно-методичної допомоги та делегуван-

ня окремих функцій (соціально-психологічна робота з батьками неповнолітніх засуджених та їх найближчим оточенням, відстоювання інтересів неповнолітніх у державних структурах, організація соціально-психологічної допомоги у виховних колоніях) є необхідною умовою подальшої соціально-психологічної роботи з неповнолітніми засудженими в період підготовки до звільнення, що проводиться з метою сприяння у вирішенні проблем соціально-психологічної адаптації вихованців при звільненні з виховних колоній як одного з напрямків профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі.

Література:

1. Громадська думка: дослідження, аналіз, висновки – К.: ДЦССМ, 2003. – 164 с.
2. Закон України "Про соціальну адаптацію осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк" № 1104-IV від 10.07.2003 р. / www.rada.gov.ua. – Ст. 1–3.
3. Кримінально-виконавчий кодекс України № 1129-IV від 11.07.2003 р. / www.rada.gov.ua. – Ст. 156.
4. Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань, Міністерства внутрішніх справ України і Міністерства праці та соціальної політики України "Про порядок взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справа та центрів зайнятості населення щодо надання особам, які звільнені від відбування покарання, допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, соціальній адаптації" № 250/1562/342 від 12.12.2003 р. / www.rada.gov.ua. – П. 1.1.1. – 1.1.8.
5. Пирожков В. Ф. Криминальная психология. Подросток в условиях социальной изоляции. – Кн. 2-я. – М.: "Ось-89", 1998. – 320 с. Издание учебное (Юридическая психология).
6. Формування здорового способу життя молоді: стан, проблеми та перспективи: Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді України (за підсумками 2002 р.). – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 250 с.

ПРАКТИЧНІ ОСНОВИ КОНСТРУКТИВНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

В. В. Суліцький,
провідний науковий співробітник НДІ проблем боротьби зі злочинністю НАВС України, кандидат психологічних наук

Сьогодні існує багато напрямків психології, що намагаються пояснити роль особистості у процесі формування власного "Я". Кожна з них досягла певних успіхів у пізнанні структури особистості, її психологічних особливостей, методів психокорекційної та психопрофілактичної роботи щодо подолання наслідків життєвих криз, ролі особистості в структурі суспільних відносин тощо. Але всі напрямки психологічних знань мають вузьку спеціалізацію й обмежуються колом тільки окремих наукових питань та підходів (психоаналіз, біхевіоризм, гуманістична психологія тощо). На наш погляд, виникла потреба не лише поєднати розірвані психологічні знання з проблеми побудови цільної особистості в єдину системну структуру, але й констатувати виникнення нової галузі психології, що отримала назву "конструктивної".

Конструктивна психологія – комплексна галузь психологічних знань, що спрямована на позитивну побудову особистості на підставі трансформації її негативного життєвого досвіду у позитивний з урахуванням системи взаємодії між собою психологічних якостей особи у будь-яких типових чи нетипових ситуаціях.

В основу конструктивної психології покладена філософія суфізму. Суфізм – вчення мудрості, що належить до класичної філософської традиції Сходу. Він дав світу алгебру, писемність, від нього беруть початок три основні релігії. Головним у цьому вченні є правило: "Не говорити, а діяти". Вчинками, справами та власним життям особистість повинна сіяти любов та зберігати світло величі у всьому, що її оточує.

Той, хто став на позиції конструктивної психології, повинен залишатися воїном світу, охоронцем добра, любові, гармонії, краси та мудрості.

Сучасна людина не здатна швидко адаптуватися до політичних, соціальних, економічних, культурологічних змін у суспільстві та залишається повністю залежною від життєвих обставин. Реакції людини на стресогенні події викликають у неї велику кількість захворювань, що мають психосоматичний характер. Боротьба з хворобами тільки медикаментозними засобами не може бути результативною без психологічного супроводження клієнта, тому що хвороба заважає людині самореалізуватися у житті, позбавляє майбутнього та підштовхує її до самогубства.

Таким чином, головним завданням конструктивної психології є поновлення та збереження соматичного і психічного здоров'я особистості через її постійну роботу над собою як під наглядом вчителя, так і самостійно.

Організація та проведення індивідуально-профілактичної і групової роботи в конструктивній психології використовує таку психологічну структуру особистості:

- ✓ біологічна сфера особистості;
- ✓ особистісно-психологічна сфера;
- ✓ соціальна сфера особистості;
- ✓ духовна сфера особистості.

Але ця структура особистості є умовною. Основний момент конструктивної психології, який відрізняє її від інших видів психології, полягає у тому, що вона розглядає особистість у комплексі, структурно-цілісно.

Конструктивна психологія не ставить за мету змінити особистість загалом (будь-яка зміна – це завжди насильство), вона змінює сприйняття особистістю власних позитивних і негативних якостей та перебудовує їх розташування у відповідну соціально прийнятну структуру (моральну, поведінкову, правову тощо) для суспільства.

Уявіть особистість у вигляді мішечка для гри у лото, в якому кожна її психологічна характеристика та якість розташована у певному порядку. Саме це розташування і впливає на поведінку особистості у передбачених чи непередбачених умовах так, як являє собою наслідок взаємодії між собою всіх (!!!) психологічних особливостей особистості. Наприклад, на відмінність від інших психологічних підходів щодо психолого-професійного відбору, конструктивна психологія розглядає особу у комплексі (позитивні та негативні якості характеру) та проектує різні варіанти їх проявів у ситуаціях будь-якої діяльності, при цьому визначає її успішність або неуспішність.

Основними методами пізнання (психодіагностичними методами) психологічних особливостей особистості у конструктивній психології виступають комплексні проективні методики, що спрямовані на встановлення системи ставлень людини до себе, життя, майбутнього, смерті, суспільства тощо та взаємодії між ними.

Наведемо приклад однієї такої методики – методу "П'яти квадратів".

Особливістю використання даної методики є те, що психолог повинен пройти спеціальне навчання і мати практичний досвід роботи з використання таких проективних методик, як:

- "Будинок-Дерево-Людина";
- "Неіснуюча тварина";
- "Тематичний апперцептивний тест";
- "Плями Роршаха";
- "Колірний тест М. Люшера".

Проективна методика являє собою малюнок з п'яти квадратів, три з яких розташовані вище, а два – під ними. Квадрати малюються олівцем на стандартному аркуші (А-4) і мають такі розміри: довжина – 90 мм, ширина – 100 мм. У кожному квадраті надаються вихідні малюнки: 1 квадрат – крапка у середині квадрата; 2 квадрат – крива лінія в центрі квадрата; 3 квадрат – верхній правий

кут квадрата відділений дугою; 4 квадрат – пряма лінія шириною 60 мм у середині квадрата; 5 квадрат – крапка у верхньому правому куті квадрата.

Умови виконання методики:

Вам дається аркуш, на якому зображені п'ять квадратів. У кожному з них є відповідний вихідний малюнок. Ваше завдання – продовжити малюнок у кожному квадраті. Малювати можна усе, що завгодно. Час не обмежений.

Варіант виконання методики: малювання провадиться звичайним простим олівцем.

Зміст даної методики полягає у тому, щоб визначити на рівні підсвідомого сприйняття кожним випробуваним п'ятигранної системи власних ставлень. Дана система містить у собі такі компоненти:

- ставлення до себе (1 квадрат);
- ставлення до життя (2 квадрат);
- ставлення до майбутнього (3 квадрат);
- ставлення до смерті (4 квадрат). Він використовується як спосіб прогнозування схильності людини до різних видів самодеструктивного поводження;
- ставлення до соціуму (5 квадрат). За допомогою інтерпретації цього малюнком можна визначити роль індивіда у суспільстві, його участь у суспільно корисній діяльності, рівень самореалізації.

Таке розташування малюнків не є випадковим. У першому і п'ятому квадратах крапки символізують самого випробуваного. Від того, як він розташує їх щодо іншого малюнка, залежить загальна інтерпретація зображення. Крива лінія символізує життєвий шлях. В основу цього малюнка покладена давньоіндійська притча про людину, що намагалася усе робити правильно, а наприкінці життя прийшла до висновку, що прямих шляхів досягнення мети не буває, а саме життя є дорогою з поворотами, вибоїнами, зигзагами і суцільними несподіванками. Дуга у третьому квадраті підштовхує випробуваного до оптимістичного ставлення до майбутнього, побудові перспективних планів, цілей і обгрунтуванню методів їхньої реалізації. Лінія у четвертому квадраті символізує життя людини до смерті і після. Важливим є те, що кожний елемент методики можна розглядати як окремо, так і у взаємозв'язку з іншими.

Особлива увага в конструктивній психології приділяється не тільки побудові системи ставлень особистості до певних речей, але й системі комунікативних зв'язків людини з навколишнім середовищем.

Комунікативна сфера у життєдіяльності людини займає одне з перших місць. Якщо уважно подивитися на усе, що зв'язує нас зі світом, то перед нами відкриється дивна система відносин, система, що визначає нашу суспільно корисну значимість у сполученні з особистісним сприйняттям навколишньої дійсності та того, що люди думають про нашу роль (участь) і місце у цій реальній дійсності. Не дивно, що система людських відносин складається із системи міжособистісного спілкування плюс системи взаємодоповнюючих психологічних особливостей особистості, що виявляються та впливають на цю комунікативну систему.

Хтось із древніх мудреців сказав, що кожна людина є в цьому житті тим, ким вона себе уявляла в дитинстві. Наші фантазії у дитинстві з приводу нашого майбутнього визначають не тільки лінію поведінки (психологічної, соціальної, правової тощо), інформаційний інтерес, але й відіграють вирішальну роль при встановленні контактів і дружніх стосунків, і на цій підставі сприяють виробленню системи відносин через уже сформовані ціннісні орієнтації. "Можливо, – скажете ви, – але чому у багатьох людей дитячі мрії так і не здійснилися?" Відповідь проста: одна справа мріяти про майбутнє, а інша – докладати зусиль до поступового здійснення дитячих фантазій. Не можна зробити подвиг в ім'я Батьківщини лежачи на печі, не можна стати великим письменником, не прочитавши у дитинстві величезну кількість художньої літератури, і загалом, не можна стати кимсь, якщо бути ледачим. Одним словом, від фантазії до її реалізації лежить величезний життєвий шлях з перемогами та поразками. А шлях, як відомо, подужає той, хто йде.

У кожної людини настає в житті момент, коли вона ставить собі запитання: хто я?, чого досяг у житті?, що у мене попереду?, хто для мене хто? Але найцікавіше те, що кожний із нас протягом життя думав про смерть як неминучість. Одні гнали ці думки і продовжували насолоджуватися принадами життя, інші зверталися до ворожок з метою довідатися про свою подальшу долю, треті – згадували про смерть і своє бажання вмерти щоразу, коли зіштовхувалися з негативним (фатальним) збігом обставин, четверті божеволіли через чекання власної смерті, а п'яті – самі позбавляли себе "дарунка Божого".

Хто б що не говорив, але кожна людина сама коваль власного щастя. Своїми думками на рівні підсвідомого сприйняття дійсності ми програмуємо себе на перемоги та поразки, на здоров'я та хвороби і багато на що інше. Природа тільки вносить власні корективи у долю людей, коли їх спосіб життя не відповідає поставленим цілям (життєвому призначенню). Людина мріє стати великим спортсменом, домогтися великих результатів, стати чемпіоном світу, а тим часом забуває про головне – психологічне здоров'я, велич своєї душі, толерантність у ставленні до ближнього. Така невідповідність фізичного та морального призводить до того, що життя перетворюється у хаос із наслідками, що негативно впливають на людину: травми, хвороби, інвалідність як фізична, так і моральна. І так в усьому. Будь-яка діяльність чи бездіяльність обертається проти нас. Спрацьовує закон "бумеранга" з математичним виправленням на негативний знак: "жоден благий намір не залишається безкарним", "кожна людина одержує те, на що заслуговує", "усе велике майно нажите нечесним шляхом" і т. д.

Напевно кожному з нас зустрічався вислів "моральний виродок". Що це – науковий термін, що має конкретне визначення, чи простонародне узагальнення людей визначеного типу (типів) поведінки? Швидше друге. Однак під моральним каліцтвом варто розуміти такий тип поведінки людини, що наносить як моральну, так і фізичну шкоду і суспільству, і окремому індивіду. Моральне каліцтво – це стан душі, у якому живуть хамство, нахабність, неуцтво, егоїзм, самозакоханість. Яка причина "морального каліцтва"? На наш погляд,

це негативний наслідок побудови людини через вплив середовища під час психологічного формування її особистості. Психологічний зміст (набір позитивних та негативних якостей) не змінився. Змінилася загальна структура їх розташування. На перший план виступили ті риси характеру (негативні), що захищали особу у певному середовищі, робили існування в ньому більш комфортним. У свою чергу це вплинуло на вибір форм і методів поведінки у відповідних життєвих ситуаціях. Згодом людина намагається перенести такий стиль поведінки в інші сфери соціальних контактів, за що буває покарана долею. Невідповідність очікуваного результату поведінки від її моральних оцінок суспільством і викликає не тільки психологічний стан "морального каліцтва", але й відповідний стиль поведінки (я буду все робити навпаки).

В основу конструктивних підходів психопрофілактичної роботи покладені методи вольового емоційного самопримусу (М. С. Норбеков, 2003), "40 кроків" (В. В. Суліцький, 2003). Основним "хірургічним інструментом" в конструктивній психотерапії є перепад емоцій.

Зупинимося на техніці "40 кроків".

Метод "40 кроків" – це вид індивідуально-психологічної допомоги, що передбачає безпосереднє спілкування психолога з клієнтом та під час їх спільної роботи стосовно застосування новітніх психотехнік в залежності від психологічних особливостей особистості з метою збереження соматичного та психічного здоров'я останньому.

Цей метод включає такі ***етапи***:

І етап – підготовка матеріалів справи клієнта;
2 етап – первинна психологічна бесіда;
3 етап – психодіагностичне тестуванн;
4 етап – розробка індивідуально-психологічної програми роботи з клієнтом;
5 етап – реалізація індивідуально-психологічної програми роботи з клієнтом;
6 етап – індивідуальна робота клієнта під наглядом психолога;
7 етап – заключна психологічна бесіда, підведення підсумків.

Якщо психолог є справжнім професіоналом, він до кожної зустрічі з клієнтом готується заздалегідь, на кожного клієнта заводить психологічну справу, що передбачає такі розділи:

- схема дослідження клієнта;
- дослідження психологічного стану клієнта;
- результати психодіагностичної роботи з клієнтом;
- реабілітаційна програма та її виконання;
- результати індивідуально-психологічної роботи.

Первинна психологічна бесіда є одним із найскладніших етапів роботи з клієнтом, так як передбачає встановлення контакту, з'ясування проблем, обговорення умов праці й її оплати, укладання та підписання угоди.

Під час першої зустрічі відбувається знайомство психолога з клієнтом. Психолог розповідає про власну діяльність, свої можливості, умови праці з клієнтом та її оплати, вимоги до клієнта. Наприклад: "Доброго дня. Мене звуть Бровчен-

ко Іван Сергійович. Я психолог-практик, який займається психологічним консультуванням та наданням індивідуально-психологічної допомоги. Моя спеціалізація – профілактика та попередження негативних наслідків життєвих криз, у тому числі, запобігання самогубствам. Я дію у межах конструктивної психології з використанням відповідних до кожного конкретного випадку та з урахуванням індивідуальних психологічних особливостей особистості психотехнологій, що спрямовані на вирішення проблемних ситуацій клієнта. Психологічним консультуванням займаюся більше десяти років. Я є кандидатом психологічних наук. Наші зустрічі та робота з вами буде щоденною. Вартість одного сеансу 20 гривень. Всі інші умови передбачені в угоді, яку ми з вами підпишемо, якщо ви згодні на нашу співпрацю і я вас задовольняю як фахівець."

Далі перша бесіда будується за таким сценарієм.

Збір та узагальнення інформації про клієнта. Під час заповнення розділу "Паспортні дані" особливу увагу слід приділити даті народження. З метою встановлення первинного психологічного контакту був застосований прийом "Занурення у нумерологію".

Далі клієнту було запропоновано заповнити таблицю "Зміни у житті, що можуть викликати стресові ситуації у людини."

Під час проведення першої психологічної бесіди відбувається спостереження за психологічним станом клієнта. Ще треба дотримуватися таких правил:

- слухайте дуже уважно, звертайте увагу не тільки на те, що говорить клієнт, але і як він це робить (тембр, ритм, паузи). Це вам допоможе правильно зрозуміти його емоційний стан;
- визначте головні проблеми. Дайте можливість клієнту відверто розкрити істинну проблему. Запитуйте: "Як це трапилося?" Уточніть деталі. Дайте зрозуміти, що вам дещо відомо. Використайте відкриті та закриті запитання;
- зверніть увагу клієнта на його бажання вирішити проблему, що виникла. Запитайте: "Чому саме він обрав саме такий спосіб вирішення проблеми?", "Які ще можна зробити кроки у подоланні цієї життєвої кризи?", "На чию допомогу він розраховує?", "Який результат бажає отримати після роботи з ним психолога?" тощо;
- розмова повинна відбутися наодинці.

У ході першої бесіди психолог повинен зібрати інформацію про клієнта, яка була б корисною для розробки індивідуально-психологічної програми та подальшої корекційної роботи з ним.

Наступним прийомом використовувався "Метод п'яти квадратів".

За результатами тестування будується подальша розмова з клієнтом. Приблизний перелік запитань такий:

1. Як Ви себе почуваєте?
2. Чи задоволені Ви умовами життя?
3. Чи є у Вашому житті проблеми, які вирішити важко? У чому їх суть?
4. Чи можливе вирішення Ваших проблем за допомогою членів родини, товаришів, друзів?

5. Чи виникають у Вас конфлікти з:
   - рідними та близькими;
   - колегами;
   - керівництвом;
   - знайомими. З чим вони пов'язані?
6. Чи з'являлася хоч раз у Вас думка, що життя не має сенсу?
7. Чи виникають у Вас сумніви, що Ваші друзі – це справжні друзі?
8. Чи відчуваєте Ви підтримку з боку своєї сім'ї у всіх своїх справах?
9. Чи маєте Ви змогу розповісти кому-небудь про свою душевну травму?
10. Які події чи обставини викликали кризу? Що саме трапилося з Вами?
11. Чи була ця криза раптовою? Чи була можливість запобігти кризі?
12. Чи можете Ви контролювати перебіг подій, власними силами розв'язати проблеми, що виникли?
13. Які засоби розв'язання проблеми були вже Вами використані, та до яких наслідків це привело?
14. Що саме тепер викликає найбільше занепокоєння (загроза матеріальних чи моральних втрат, відчуття небезпеки тощо)?
15. Чи бачите Ви реальні шляхи виходу з кризи? Як Ви уявляєте собі подальший перебіг подій? Що в цій ситуації залежить від Вас, а що від когось іншого?
16. Чи з'являлась у Вас думка покінчити життя самогубством?
17. Чи вважаєте Ви, що самогубство – це те, чого Ви заслуговуєте?
18. Чи потрібна Вам допомога лікаря або психолога у вирішенні Ваших проблем?

Таким чином, у ході первинної психологічної бесіди визначаються **проблеми, що потребують вирішення за допомогою психолога**, надаються первинні рекомендації та задається домашнє завдання, наприклад, скласти перелік власних життєвих проблем та ранжувати їх за ознаками важливості (від головної – до незначної). Мета – усвідомлення клієнтом власних проблем.

Після першої зустрічі з клієнтом заповнюється "Схема дослідження клієнта".

Підготовка до другої зустрічі будується з урахуванням результатів першої бесіди:

Наприклад: *Незадоволеність своєю зовнішністю та станом здоров'я.*

1. Психологічні рекомендації для розвитку впевненості в собі.
2. Рекомендації щодо виходу з депресивного стану.
3. Рекомендації "Як долати стрес"
4. Індивідуальна гра "Якщо б …"

Під час другої зустрічі:

А. Визначається настрій клієнта.

Б. Перевірка домашнього завдання.

В. Робота з клієнтом:

Перша вправа: "Якщо б …". Після письмових відповідей на запитання йде їх обговорення з психологом.

Визначається **головна проблема** клієнта.

Проаналізувавши та обговоривши відповіді на запитання, психолог звертає увагу клієнта на особливості його особистості та їх проявів у поведінці.

Друга вправа: "Аналіз стосунків".

Головна мета – подолання труднощів встановлення контакту та спілкування з іншими людьми.

Далі заняття будується у формі гри "Адекватне сприйняття інших людей":

А. Уявіть собі ідеальну людину. Які, на Ваш погляд, вона повинна мати якості? Розташуйте їх за вагомістю:

1. Порядність (уміння будувати стосунки, бути чесним у відносинах).
2. Розум (розуміння, сприйняття світу, людей, глибина пам'яті плюс талант, зібраність мислення).
3. Ґрунтовність (мати життєві принципи та постійно, майже підсвідомо, керуватися ними у повсякденному житті).
4. Доброта (коли у діях людини немає злого умислу).
5. Контактність (уміння довго, красиво, цікаво спілкуватися, виявляти живий відгук на інтереси інших).
6. Тактовність (не бути набридливими, відчувати коли і що сказати, коли піти тощо).
7. Раціональність (краще – працелюбність, вміти не витрачати власні сили даремно).
8. Мудрість (результат роботи розуму та душі).
9. Чуттєвість (прояви реальної турботи).
10. Почуття гумору (ті, хто встигають за М.Жванецьким).

Б. Яка людина у Вас викликає незадоволення?

– з диктаторським ставленням до людей (доброта з садистським обличчям);

– яка потребує до себе поваги за все, що робить (я своє "відшнуркував", зараз Ваша черга);

– яка принижує гідність інших людей за будь-яких обставин (ніщо так не радує, як пригніченість інших);

– неохайна;

– неохайність у відносинах.

Третя вправа: "Я збираю друзів":

В. Уявіть, що на обід Ви запрошуєте гостей, яких бажаєте бачити. Складіть їх список;

б) розташуйте їх за столом;

в) чому Ви їх так розсадили?

г) який подарунок Ви підготуєте для гостей?

Четверта вправа: "Побудова власного Я". Вона включає:

- ✓ встановлення позитивних якостей клієнта;
- ✓ встановлення негативних якостей клієнта;
- ✓ встановлення нейтральних якостей клієнта.

П'ята вправа: "Лист до себе":

- який я є;
- яким я хочу бути;
- що треба змінити;
- ЯЯЯЯ....

Г. Під час другої бесіди були обговоренні питання: як змінити власне життя, як контролювати та змінювати свою поведінку, шукати та приймати відповідальні рішення, піклуватися про інших і про себе. Щоб змінити стереотипи поведінки пропонується клієнту програма "40 кроків із минулого у майбутнє". Після зустрічі клієнт розпочинає вести щоденник самоспостереження. У ньому він описує не події, а власну реакції на них, свої відчуття, емоції, бажання, судження тощо. Через 40 діб психолог разом з клієнтом аналізує нотатки та виробляє план подальших дій. Щоденник має такий вигляд:

Подія	Моє реагування на подію

Таким чином, прийоми та методи конструктивної психології допомагають клієнту не тільки змінити ставлення до проблеми, але й визначити своє місце та певну роль у ній та у її вирішенні. Таким чином, будується нова особистість, яка легко адаптується до зовнішніх (політичних, економічних, соціальних, екологічних, культурологічних тощо) змін.

УЧАСТЬ ПСИХОЛОГА В РОЗСЛІДУВАННІ ТЯЖКИХ ЗЛОЧИНІВ

О. І. Діденко,
ад'юнкт кафедри юридичної психології
Київського юридичного
інституту МВС

У статті висвітлено досвід складання "психологічного портрету" особи, яка скоїла тяжкий злочин. Здійснюється спроба аналізу участі психолога при розслідуванні тяжких злочинів. Запропоновано підходи до вирішення організаційних проблем участі психологів у правоохоронній діяльності.

Можливість використання так званого психологічного профілю або психологічного портрету злочинця (далі за текстом – ППЗ) стосується злочинів, в яких злочинці значною мірою індивідуалізують себе. Під цим розуміється вираження в злочині власних фантазій, ситуації, в якій ця фантазія стає причиною вчинення злочину. З деяким припущенням можна стверджувати, що ППЗ найбільш ефективно використовується у випадку, коли є підстава підозрювати наявність у злочинця якої-небудь форми психопатії (або соціопатії форми DSM-IV згідно з американською класифікацією психічних захворювань) [1]. Слід відмітити, що злочини, в яких немає вираження фантазії злочинця, досить обмежують можливість побудови ППЗ внаслідок відсутності відображення в злочинній події яскраво виражених индивідуалізуючих психічних параметрів.

Функціональне призначення методики складання ППЗ має таке цільове призначення:

1. Звуження кола підозрюваних методом виключення з їх числа осіб, які не відповідають опису ППЗ.

2. Забезпечення оперативно-розшукових органів інформацією про особистість невідомого злочинця.

При розслідуванні вбивств спеціаліст-психолог може залучатися для вивчення особистості злочинця або потерпілого, дослідження мотивації скоєного злочину. Останнє особливо важливо при розслідувані таких злочинів, як вбивства, замасковані інсценуваннями; вбивства "без трупу", без очевидців, вбивства на сексуальному ґрунті і т. д.

У даній статті висвітлюється алгоритм дій психологів з психологічного забезпечення розслідування тяжких злочинів. Деякі аспекти, запропоновані нижче, пройшли випробування в Солом'янському РУ, ТУМ Солом'янського РУ, Печерському РУ (Діденко О. І.), Дарницькому РУ (Діденко О. І., Безпалько А. М.) ГУМВС України в м. Києві та можуть використовуватись як самостійні зразки роботи психолога щодо забезпечення оперативно-слідчої діяльності.

Психологічне забезпечення розслідування тяжких злочинів проводиться в межах існуючих напрямків, описаних у профільній літературі, та шляхом врахування особливостей кримінальної справи, що розслідується.

При забезпеченні участі психолога в розслідуванні злочину слід, на нашу думку, дотримуватись таких вимог:

а) запрошувати до роботи з психологічного супроводження оперативно-слідчої діяльності не менше двох психологів;

б) психологи повинні знати основи оперативно-розшукової діяльності;

в) доцільно використовувати психолога як спеціаліста при розслідуванні окремих видів злочинів.

Процес побудови психологічного портрету складається з п'яти основних стадій.

Стадія 1 – збір інформації.

Побудова психологічного профілю починається з ретельного огляду місця події. Різноманітні незначні дрібниці можуть сприяти звуженю кола підозрюваних осіб. У ППЗ виділяють терміни – первинна і вторинна сцена місця злочину. Висновок буде ефективнішим, якщо внесено менше змін на місці злочину, з моменту його скоєння, враховуючи те, що зміна обстановки може дати неправильне уявлення про особистість злочинця.

Основними джерелами інформації виступають фотографії місця злочину, рапорти працівників після проведення огляду місця злочину, детальні результати розтину трупу (якщо він є), максимально повна інформація про жертву (для створення віктимологічного "психологічного портрету").

Стадія 2 – класифікація.

У разі роботи по серійних злочинах, враховуючи певний алгоритм поводження серійних злочинців, а також їх класифікацію, необхідно визначити належність злочинця до однорідної групи. Зважаючи на те, що кожна категорія злочинців включає в себе вже напрацьований об'єм вірогідних висновків, наявна можливість ще більше звузити коло підозрюваних осіб.

У теоретичному аспекті основний акцент ставиться не на основі класифікації, а на деталізації класифікаційних груп.

Домінантною класифікаційною основою виступає факт особистої організованості злочинця. Під фактом організованості слід розуміти ступінь планування злочину і фактор чіткості визначення жертви. Наступна важлива основа для класифікації – мотивація злочинця. Виділяють тип-привід (доцільність злочину виправдовується з точки зору яких-небудь моральних або релігійних поглядів) і тип-гедоніст (злочин скоюється в силу бажання його скоїти). І третя базова основа – цільова.

Тут виділяють злочинця, який сконцентрований на процесі (у випадку сексуальних вбивств — орієнтація на згвалтування і вбивство), і злочинця, зосередженого на акті (у випадку сексуального вбивства — на згвалтування). Слід відмітити, що остання підстава має більше відношення до серійних вбивць.

Стадія 3 – створення ймовірної моделі.

Враховуючи індивідуальні особливості злочинця, які були виявлені за результатами першої стадії, складається ППЗ.

Стадія 4 – пропозиція стратегії захоплення.

На основі висновку психолога з достатньою ймовірністю прогнозуються обставини (місце, час, жертва тощо) скоєння нового злочину і рекомендації щодо затримання злочинця.

Стадія 5 – рекомендація до методів допиту [3].

Як свідчить зарубіжний досвід, методика створення ППЗ взагалі сприяла затриманню сотень серійних злочинців у США та європейських країнах, довела свою ефективність, однак їй притаманні ряд недоліків.

Недоліки методики побудови ППЗ можна розділити на дві групи: недоліки методологічного характеру і проблемні моменти, що виникають при її використанні на практиці.

Серед методологічних недоліків доречно назвати такі:

1. ППЗ не називає "конкретних імен". Інформація, що міститься в ньому може застосовуватись до великої кількості людей. Тому метод ППЗ є лише одним із засобів оптимізації процесу розкриття злочину і не може претендувати на беззаперечну наукову цілісність і самостійність.

2. Метод можна застосовувати в розслідуванні окремих видів злочинів. Так, ефективний він при розкритті вбивств на сексуальному ґрунті з ознаками садистського глумлення над жертвою, безмотивних підпалів і вибухів, нанесенні ушкоджень жертві, ритуальних вбивствах і зґвалтуваннях. Однак вважається недоцільним його застосування без відповідної адаптації у тих випадках, коли жертва – лише засіб у досягненні злочинної мети, або у випадках перебування злочинця в момент скоєння злочину в стані наркотичного сп'яніння. В той же час метод ППЗ може успішно використовуватись при розкритті й інших видів злочинів, наприклад, викраденні людей.

3. Як вже зазначалось, найбільша ефективність методики побудови ППЗ досягається у випадках наявності у злочинця форми DSM – IV (соціопатія). Недоліком побудови ППЗ виступає вкрай обмежена можливість ідентифікації злочинця, що не належить до групи осіб, які мають подібні психічні відхилення.

4. Останнім із основних методологічних недоліків даного методу є обмежена кількість способів отримання інформації. Історично склалося так, що основний засіб отримання інформації про природу поведінки злочинця певної категорії – це інтерв'ю з особою, яка скоїла злочин.

Друга група недоліків – це проблеми, що виникають при використанні даного методу на практиці. До них можна віднести таке:

1. Як відомо, спеціалістам, що складають ППЗ, потрібний досить великий і максимально надійний обсяг інформації. Однак, недоліки проведення огляду місця злочину призводять до викривлення інформації, яка надається психологам. Особливо часто правоохоронці, надаючи психологу інформацію, не зазначають її вторинної природи.

2. Одна із проблем практики застосування "психологічного портрету" отримала назву "сліпота на зв'язку" (linkage blindness), тобто неможливість встановити взаємозв'язок між різними подіями, в силу нехватки інформації.

На початковому етапі розслідування, зокрема, такого злочину, як вбивство, виникає проблема в*становлення суб'єктів, причетних до їх скоєння, встановлення і затримання підозрюваних.* Психологічний аналіз слідів, залишених на місці вбивства, нерідко дозволяє побудувати гіпотези про особистість вбивці, його соціальний статус, вік, спосіб життя, особливості психіки, поведінки, стан, мотиви, що наштовхнули скоїти вбивство. Психологічна обґрунтованість гіпотез про причетність особи до злочину робить пошук більш цілеспрямованим, скорочується коло осіб, які підлягають перевірці, спрощується завдання об'єднання розрізнених епізодів в серію, що прискорює пошук і затримання злочинця.

На ранніх етапах розслідування, як правило, вирішується і завдання *доведення причетності* затриманого до скоєння вбивства. Відпрацювання правильної тактики допиту підозрюваного, отримання від нього правдивих свідчень – одне із найважчих слідчих завдань. Вирішення, також, інших проблем, що виникають при отриманні інформації від опитуваних, передбачає обізнаність слідчого з особливостями їх психіки, характеру, мотивів, психічного стану. Психологічна допомога у вирішенні цих проблем також може принести користь.

Приклад практичного використання психологічних знань при розслідуванні тяжкого злочину

(зґвалтування та вбивство малолітньої дівчинки)

23.05.2003 року в Дарницькому районі м. Києва приблизно о 22.00 на технічному поверсі було знайдено труп дівчинки віком 8 років, яка , як виявилося, проживала в цьому ж будинку. Потерпіла була двічі зґвалтована неприродним способом, на тілі знайдено 12 ножових ран, нанесених в область шиї та живота, рани – неглибокі, колотого характеру. За висновком судмедексперта, смерть настала від асфіксії.

На основі аналізу деяких матеріалів кримінальної справи (пояснення свідків, опитування друзів потерпілої, в тому числі близької подруги, яка останньою бачила її живою, бесід з працівниками, які проводили розслідування, аналізу висновків судово-медичної експертизи та місця злочину) був складений психологічний портрет злочинця.

Психологічний портрет підозрюваного у вчиненні вбивства малолітньої дитини:

Потерпіла: дівчинка 1995 року народження, худорлява, смаглява, з темним, довгим, волоссям, зібраним у "хвіст".

Вбивство скоєне: 23.05.2003 р.

Місце злочину: технічний поверх житлового будинку.

Який психологічний портрет підозрюваного злочинця?

ДОСЛІДЖЕННЯ:

Декілька попередніх зауважень

• "Психологічний портрет злочинця" – складне інтегративне поняття, направлене на висування найбільш перспективної, з точки зору кримінальної психології, версії про ролеві характеристики для розшуку злочинця.

• У дослідницькій частині представлений методологічний підхід: узагальнення наявних у розпорядженні психолога даних про спосіб дій – опис поведінкових характеристик ймовірного злочинця .

При розгляді наявних матеріалів на основі існуючих даних, слід виділити таке:

Вік: приблизно 27–30 років (не більше 35).

Будова тіла: середній зріст і вага, спортивно не розвинений.

Зовнішній вигляд: невиразний.

Фізичні особливості: в рухах можливі дещо своєрідні прояви (наприклад, вуглуватість, негармонійність, скованість, недостатня пластичність – "плигаюча" хода). Можлива незвичність в мові або інтонаціях. Ймовірні фізичні вади, що ним сприймаються як перешкода для повноцінного та адекватного сексуального спілкування з протилежною статтю.

Інтелектуальний розвиток: посередній, відсутність вищої освіти.

Ймовірно, особа, яка скоїла даний злочин, може мати психічний розлад (психопат, скоріше регресивний педофіл), проте може і не знаходитись на психіатричному обліку. Відрізняється емоційною холодністю; жорстокістю, в минулому, вірогідно мали місце випадки порушення закону, можливо затримання за скоєння злочинів, що носили агресивно-насильницький характер; зосередженістю на своєму внутрішньому світі, своїх переживаннях; несхильністю до співчуття.

У побуті може характеризуватися позитивно, відповідально ставитися до виконання своєї роботи. В своєму повсякденному житті намагається уникати конфліктних ситуацій. Робота, напевне, пов'язана з фізичною, а не інтелектуальною діяльністю. Може мати вільний графік роботи. Живе поблизу місця скоєння злочину. Можливо був знайомий з потерпілою та користувався її довірою. Згвалтування скоював свідомо, проте вбивство заздалегідь не планував.

Таким чином, надалі від нього можна очікувати повторних спроб зняття сексуальної напруги у подібний спосіб.

Згодом, на місці злочину працівники, які проводили розслідування, звернули увагу на написи на стіні, які після наведення їх маркером виявились віршем. Також у цьому місці був малюнок простим олівцем "фантастичної людини". На підставі аналізу характеру будови літер, спочатку було зроблено припущення, що вірш написаний лівою рукою, але потім прийшли до думки, що надпис було здійснено або вночі, коли не вистачає світла, або людиною з психічним захворюванням.

Надписи на стіні виявились сонетом №130 В. Шекспіра:

Її очей до сонця не рівняли,
Корал ніжніший за її уста,
Не білосніжні плеч, її овали,
Мов з дроту чорного коса густа.
Троянд багато зустрічав я всюди,
Та на її обличчі не стрічав,
І дише так вона, як дишуть люди, –
А не конвалії між диких трав.

І голосу її рівнять не треба
До музики, милішої мені,
Не знаю про ходу із неба
А кроки милої – цілком земні.
І все ж вона – найкраща поміж тими,
Що славлені похвалами пустими.

Переклад Д. Паламарчука

За відсутності точної інформації щодо часу появи надпису та малюнку на стіні (до скоєння злочину чи після), зображене злочинцем чи сторонніми особами, все ж було проаналізовано змістове навантаження даного сонету, а саме звернено увагу на перші чотири рядки, які описують зовнішність, дуже схожу на зовнішність потерпілої, та інтерпретовано малюнок "фантастичної людини".

Після затримання злочинець не може пригадати те, чи дійсно він малював даний малюнок та писав вірш, але, виходячи з психологічного аналізу малюнку, є підстави вважати, що даний малюнок належить йому.

Психологічна інтерпретація малюнку

✓ Переживання інтелектуальної неадекватності.

✓ Зв'язок між сферою контролю (головою) і сферою потягів (тілом) порушені.

✓ Потреба в захисному інтелектуальному контролі (є підстава припустити, що, можливо, дана особа нещодавно втратила людину, яка була в її житті деяким стримуючим фактором. Можливо, це смерть або переїзд близької людини (родича) жіночої статі).

✓ Усвідомлення тілесних імпульсів, намагання їх контролювати і поряд з цим поступливість своїм слабкостям і бажанням, вираження неподавленого імпульсу.

✓ Відчуття своєї великої сили (в даний момент) або надмірної заклопотаності силою і владою.

✓ Понурість, почуття провини.

✓ Наявність незадоволених потреб, які гостро відчуваються.

✓ Потреба домінувати, поряд з цим відчуває свою слабкість і нерішучість.

✓ Схильність уникати зорових контактів (можливо з жертвою).

✓ Ворожість та агресивність, грубість, черствість.

✓ Схильність до дій, недостатній контроль цих дій та їх імпульсивність.

✓ Можливо деколи ловить себе на думці, що його дії та вчинки вийшли у нього з-під контролю.

✓ Підсвідомо відчуває свою потребу в фізичній силі, хоробрості, але усвідомлено до них не прагне.

✓ Сильна потреба до кращої пристосованості до соціальних відносин з відчуттям неадекватності і схильністю до імпульсивної поведінки.

✓ Нехтування, непідвладність, беззахисність, ігнорування, непідкорюваність (до чого – невідомо).

✓ Відчуває тривогу, що викликана соціальним оточенням і потребою в спілкуванні (можливо, нещодавно відбулись значимі для нього зміни в соціальному оточенні); відсутність особистої рівноваги.

На жаль, особу, яку затримали за підозрою у скоєнні цього злочину на сьогоднішній день всебічно вивчити не є можливим.

На даний момент відомо, що затриманому:

25 років, він не працює, перебуває на психіатричному обліку з діагнозом шизофренія типу "Б" з захворюванням з 2000 року на ґрунті нещасливого ко-

хання; особами, які його знали характеризується позитивно; має невиразний зовнішній вигляд; згвалтування готував заздалегідь, але вбивство не планував; проживає в Подільському районі; його мати – інвалід по слуху; затриманий випадково при скоєнні крадіжки із автомобіля в Дніпровському районі; спостерігалось звуження свідомості з наступною фрагментарністю спогадів про скоєний злочин; визнав, що сонет написав власноруч; повідомив, що і раніше відчував сексуальний потяг до маленьких дівчаток.

Педофілія – це статевий потяг до дітей, який належить до сексуальних перверзій з порушенням психосексуальної орієнтації за віком об'єкта, де об'єкт статевого потягу є фізіологічно неадекватним і забороненим за існуючими соціально-правовими нормами.

Основою для формування педофілії слугують затримка психосексуального розвитку, порушення комунікації з особами протилежної статі і сексуальні розлади, які заважають нормальному статевому життю [4].

ВИСНОВКИ

1.Згідно з чинним законодавством України психолог може залучатися до розслідування кримінальної справи як спеціаліст, але чіткого алгоритму його взаємодії з оперативними та слідчими службами не визначено. А саме: якщо психолог залучається на надання одноразової консультації, психологічної інтерпретації окремих деталей кримінальної справи тощо – роль психолога визначена. Але якщо виникає необхідність психологічного супроводження з початку і до завершення розслідування злочину, роль психолога залишається незрозумілою. На нашу думку, необхідно визначитись з алгоритмом роботи психолога у конкретних видах кримінальних справ та звернутись з відкритим листом-роз'ясненням до керівництва оперативних та слідчих служб, в якому чітко окреслити вид та характер психологічної діяльності, види злочинів, при розслідуванні яких найбільш ефективна участь психолога. Обговорити організаційні аспекти цієї діяльності.

1. Постає питання допуску психолога до таємної інформації. Виходячи з отриманого досвіду, найбільш ефективно залучати двох спеціалістів з метою здійснення найбільш продуктивного аналізу отриманої інформації.

2. Висновки психолога, як правило, мають загальний характер. Консультація та написання психологічного портрету ймовірного злочинця на етапі розкриття злочину завжди носить приблизний зміст без вказування конкретних імен злочинців. Разом з тим, отримана інформація може бути використана при підготовці додаткових орієнтованих напрямків розслідування та побудови нових версій працівниками, які проводять розслідування.

5. Про перспективи використання даного методу автор статті "Mindhunter", опублікованій в журналі "Psychology Today (1983, №4)", зазначив: "…вірогідно недалекий той час, коли поліція за психологічними петлями та завитками, залишеними на місці злочину зможе розпізнавати злочинця так само швидко і надійно, як ніби-то він покрив всю стіну відбитками пальців" [2].

Література:

1. Баронин А. С. Психологический профиль убийц: Пособие по криминальной психологии и криминалистике. – К., 2001. – 175 с.

2. Образцов В. А., Богомолова С. Н. Криминалистическая психология// Закон и право. – М., 2002. – С.446.

3. Бюлетень з обміну досвідом роботи: Науково-практичне видання. – 2001. – №131.

4. Балабанова Л. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений). – Д.: Сталкер, 1998. – 432 с.

Розділ IV
ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІВ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ

РЕФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ОСВІТИ ТА ЗРУШЕННЯ В ПЕДАГОГІЧНІЙ НАУЦІ (1917–1920 рр.)

Н. М. Гупан,
начальник кафедри історії держави та права
Київського юридичного інституту МВС,
доктор педагогічних наук, професор

1917–1920 роки увійшли в історію вітчизняної педагогіки як період пошуків нових шляхів її розвитку. Але через постійні зміни влади, що мали різні соціально-політичні орієнтації, період визвольних змагань позначився більше визначенням перспектив і науково-педагогічних підходів до розв'язання проблем загальноосвітньої, професійно-технічної та вищої школи, ніж їхньою реалізацією [9, с. 33].

Відродження української державності за часів Центральної Ради супроводжувалося наростанням громадського руху за розбудову національної системи освіти. Яскравим представником цього процесу був І. М. Стешенко. Він прийняв пропозицію Центральної Ради очолити Генеральний секретаріат освіти, створений у червні 1917 року. Педагогічна громадськість добре знала І. М. Стешенка як засновника Товариства шкільної освіти.

Товариство активно опікувалося розробкою програм та навчально-методичного забезпечення для національної школи. З ініціативи Товариства і за безпосередньої участі І. М. Стешенка 5–6 квітня 1917 року в Києві відбувся Перший з'їзд українських педагогів. На думку організаторів цієї акції, метою з'їзду було поєднання зусиль освітян у розбудові рідної школи [1; 6]. Прийняті з'їздом рішення мали програмний характер і були направлені на розвиток національної освіти. Делегати визнали за доцільне: 1) організувати на місцях філії Українського Товариства шкільної освіти; 2) заснувати український педагогічний журнал; 3) видати наново існуючі підручники для народної школи в потрібному часі" [2, с. 13] тощо.

Водночас делегати, виступаючи на секціях, висвітлювали кризовий стан освіти. Вони звертали увагу на низький рівень писемності населення, нерозвинутість мережі навчальних закладів, на майже цілковиту відсутність позашкільної освіти та дошкільного виховання, на застарілі методи управління освітянськими справами тощо. Усі ці негаразди поглиблювалися й тим, що школа в Україні була російською. Навчання проводилося чужою для населення мовою.

Російська колонізація сформувала консервативний управлінський апарат шкільних округів. Вони чинили опір реформуванню освіти в Україні. Значна кількість учителів не поділяла ідей національної революції. Враховуючи таку складну ситуацію, з'їзд ухвалив рішення, за яким "... всі ті особи, що займали досі відповідальні посади і тільки перешкоджали справі народної просвіти увільнені од місць" [2, с. 13]. Фактично рішення з'їзду розмежувало минуле і майбутнє в українській освіті та визначило програму дій українського вчительства і Генерального секретаріату освіти.

В Україні став розгортатися громадський рух за розбудову освітньої системи, проте він не був однорідним. Відомий український історик С. Постернак виділяв у ньому чотири напрями.

Перший був представлений більшістю українського народу і мав на меті розбудову національної системи освіти. Вона повинна була охоплювати широкий загал установ, починаючи з дошкільних і закінчуючи університетами та академіями. На думку прихильників цього напряму, освіта мала здійснюватися рідною мовою. Але водночас представники цього руху з порозумінням ставилися до наслідків русифікаторської політики в Україні. Вони погоджувалися з тим, що на подолання імперських рудиментів потрібен час [4, с. 20].

Другий напрям представляли поміркувані кола українського громадянства. Один з лідерів цього руху В.П. Науменко, виступаючи на Першому українському педагогічному з'їзді, закликав проводити українізацію "... тактично і обережно... підходити помалу, додержуватися мудрої розважності" [4, с. 21]. Слід відзначити, що цей напрям не мав широкої підтримки серед населення України.

Третій напрям представляло "російське громадянство і російське вчительство, яке проживало в Україні". С. Постернак відзначав, що ці люди в принципі визнавали потребу української школи, але практично нічого не робили аби вона відродилася, а інколи навіть і гальмували цей процес [4, с. 21–22].

Четвертий напрям С. Постернак пов'язував з діяльністю принципових ворогів української шкільної освіти. В першу чергу це були чорносотенці та значна кількість колишніх царських чиновників, вихованих на традиціях "православія, самодержавства і народності" [4, с. 25–26].

Полярність громадського руху у розгортанні боротьби за створення національної системи освіти наростала ще й через посилення політичного протистояння Центральної Ради і більшовицького Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. Останній докладав значних зусиль аби дискредитувати діяльність Генерального секретаріату освіти.

Проте І. М. Стешенко та його однодумці змогли подолати негативні чинники на шляху до українізації освіти. Вагоме значення для розвитку національної школи мало те, що Генеральний секретаріат освіти розгорнув активну роботу з підготовки програмно-методичного забезпечення навчально-виховного процесу. На початку 1917/1918 навчального року усі школи одержали нові програми, розпочалася підготовка до видання українських підручників. Активну роль у цій роботі відігравав журнал "Вільна українська школа". Провідним напря-

мом діяльності часопису стало формування концепції національної системи освіти. На сторінках журналу часто друкувалися матеріали авторитетного педагога С. Ф. Русової. Так, у 1918 році було вміщено її статтю "Дещо з філософії виховання". Автор публікації наголошувала, що виховання повинно мати глибоку науково обґрунтовану основу. Водночас вона зазначала: "Наші часи поки що не висунули жодної широкої філософської думки, яка б керувала вихованням, поклалася б ґрунтом для усіх практичних методів та засобів" [5, с. 307].

Цікавими були роздуми С. Ф. Русової стосовно соціального аспекту виховання. Прилучення дитини до духовних скарбів свого народу, на думку автора статті, мало бути основою соціального виховання. С. Ф. Русова наголошувала на створенні умов для виявлення національних рис, прихованих у духовній свідомості особи.

Розбудовуючи загальноосвітню школу, Генеральний секретаріат освіти приділяв значну увагу школі професійній. Безпосередньо цією проблемою опікувався Департамент професійної освіти. Стратегію розвитку цього напряму визначала спеціально створена Рада професійної освіти. Виходячи з того, що ці проблеми потребували широкого кола представників різних господарських галузей, було вирішено створити на місцях губернські ради профосвіти.

Розбудова професійної освіти поставила питання про підготовку кваліфікованих викладачів. Водночас Генеральний секретаріат освіти на чолі з І. М. Стешенком наполягав, щоб викладацькі кадри були національно-свідомими та відданими ідеї національної революції. Було створено широку мережу підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних працівників. До планів їхньої роботи включалася українознавча тематика.

На початку 1917/1918 навчального року було проведено реорганізацію навчальних закладів педагогічної освіти. Вона наближувалася до розв'язання актуальних на той час проблем, пов'язаних із створенням нової системи освіти. У другій половині жовтня 1917 року в Києві розпочала свою діяльність Педагогічна академія.

Генеральний секретаріат освіти, намагаючись подолати дефіцит кадрів, звернувся з відозвою до всіх українців-педагогів, які проживали поза межами республіки, з проханням повернутися до рідного краю, аби прислужитися своєму народові. Але не все, що було задумано, вдалося реалізувати.

Наприкінці квітня 1918 року Центральна Рада зазнала краху. Вона поступилася владою новому режиму на чолі з гетьманом П. П. Скоропадським. У травні 1918 року гетьман затвердив Раду Міністрів, яка стала вищим органом виконавчої влади в Українській державі. Серед нового складу урядовців переважали політичні діячі з проросійськими настроями. Саме таким був міністр освіти М. П. Василенко. В минулому він обіймав посаду заступника міністра освіти Тимчасового уряду. Про своє бачення російсько-українських проблем М. П. Василенко висловлювався так: "Я мислю Україну як частину федеративної Росії. Я ворог всяких сепаратистських течій" [2, с. 64].

М. П. Василенко відносився до поміркованого крила громадського педагогічного руху в Україні, яке сформувалося ще на початку визвольних змагань.

Виступаючи на Першому українському педагогічному з'їзді, він закликав освітян обережно ставитися до українізації. М. П. Василенко залишився вірним своїм принципам і тоді, коли очолив Міністерство освіти за часів гетьманату. Проте, попри свої переконання відносно поміркованої українізації, він все ж таки змушений був докладати зусиль, щоб "... викладання в школах для українського люду велося рідною мовою на всьому просторі України" [2, с. 64].

Важливе значення у здійсненні такої політики мало рішення Ради міністрів гетьманату про відкриття на початку 1918/1919 навчального року 40 українських гімназій. Були й інші здобутки у цій сфері. Але темпи здійснення українізації та активність Міністерства освіти значно уповільнилися у порівнянні з періодом Центральної Ради. В окремих випадках педагогічна громадськість буквально підштовхувала міністерських чиновників до здійснення українізації. Показовим у цьому відношенні був лист Українського вчительського товариства в Катеринославі, який надійшов наприкінці літа 1918 року до Міністерства освіти. Вчителі з обуренням скаржилися, що на місцях майже нічого не робиться для української школи. У навчальних закладах не вистачає викладачів, які б знали українську мову, замість історії України у школах викладається російська історія і навіть ті вчителі, які прихильно ставляться до справи, часом не знають, що викладати учням, бо не мають ніякої інформації" [2, с. 67].

Питання українізації постало дуже гостро на Всеукраїнському з'їзді комісарів освіти, який зібрався в Києві на початку липня 1918 року. У виступах багатьох промовців звучало незадоволення млявою діяльністю чиновників гетьманської адміністрації в освітній сфері. Учасники з'їзду навіть склали текст ультиматуму і направили з ним делегацію до гетьмана. П. П. Скоропадський прийняв їх і заявив, що він знайомий з планами Міністерства освіти і вважає за доцільне не форсувати процес українізації, а "робити все поволі, але солідно, так, щоб нікого не дратувати" [2, с. 67].

Гетьманська адміністрація опинилася між двох вогнів. З одного боку, вона підпала під критику незадоволеної, проросійськи налаштованої частини вчительства та громадськості, які вимагали відмовитись від українізації освіти, започаткованої ще попередньою владою і поновити статус російської школи. З іншого боку, адміністрація П. П. Скоропадського опинилася під тиском національно-свідомих сил Української держави, позицію яких не можна було ігнорувати. У пошуках компромісу гетьманська адміністрація вимушена була вдаватися до показових акцій, які мали справити враження на громадськість відносно активних дій влади у сфері освіти. За період гетьманату було прийнято понад 70 законів і наказів, які стосувалися освіти та виховання. Гетьманська адміністрація визначила 20 стипендій для викладачів вищих шкіл з українською мовою навчання. До навчальних планів було введено українознавство. Влада проводила громадські акції з ушанування пам'яті українських національних діячів. Відкривалися нові українські школи, планувалися заходи на підтримку національного театру і кінематографу, які мали бути зорієнтовані на потреби освіти та виховання.

Не обминула своєю увагою гетьманська адміністрація й проблеми професійно-технічної освіти. Планувалося створити державну мережу професійно-техніч-

ного навчання, відкрити сучасні технічні школи [2, с. 79]. З цією метою при Міністерстві освіти передбачалося створити спеціальну комісію, яка мала визначити концепцію професійної освіти.

Проте більшість проектів залишилася тільки на папері. Українська держава на чолі з гетьманом проіснувала лише півроку. Чергова політична криза стрімко змінила ситуацію в Україні – до влади прийшла Директорія.

В освіті знову поновилися процеси децентралізації, які були характерні для періоду Центральної Ради. Програму своїх дій в освітній політиці Директорія сформулювала однозначно і без коливань: "Для українського народу школа повинна бути українська. Всі школи на Вкраїні потрібно поділити поміж всіма народностями відповідно кількості кожного населення, щоб ні над ким не було ніякого насильства в справі освіти. Але у всіх школах з викладовою материнською мовою повинні викладатися й предмети українознавства: українська мова, українська історія та історія українського письменства" [2, с. 94].

Директорія поновила повітові освітні ради, які були зруйновані гетьманським урядом, та заснувала нові в кожному повітовому місті. Розбудова шкільної справи у цей період була пов'язана з активною діяльністю І. І. Огієнка, який обіймав посаду міністра освіти. Він, на відміну від своїх попередників, відстоював принципи деполітизації школи, але водночас був палким прихильником розбудови національної системи освіти. І.І. Огієнко, очоливши освітянське відомство, мав свою концепцію розбудови освітньої системи України, головними складовими якої були: "онаціональнення" школи через її "знеросійщення та творення єдиної школи в українській державі" [2, с. 112; 7, с. 135]. Під його керівництвом було створено комісію для перегляду українського правопису. Педагогічна громадськість добре знала І.І. Огієнка і як науковця, автора праць: " Рідна мова в українській школі: Замітки з методики української мови" (1918), "Українська граматика: Підручник для 1-го року навчання в народних школах та для підготовчого класу шкіл середніх" (1918), "Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу (курс читаний в українському народному університеті)" (1918) та інші.

Водночас І. І. Огієнко був відомим прибічником українізації. Ставши міністром освіти, він звільнив чиновників, які мали проросійські настрої та чинили опір українізації. Усе діловодство було переведене на українську мову.

Міністерство освіти докладало значних зусиль по забезпеченню навчальних закладів необхідною літературою. З цією метою було розроблено план видання книжок та методичного забезпечення. Рада міністрів Директорії запланувала на 1919 рік виділити на видавничу справу 50 мільйонів карбованців [2, с. 114]. Більше половини цих коштів було реалізовано вже на початку року. Здійснюючи такий проект, міністерство освіти на чолі з І. І. Огієнком постановило: "Все, що друкується на державні кошти, повинно виходити на українській мові" [2, с. 113]. Державною мовою була визнана українська. Вона стала мовою викладання у навчальних закладах різних типів. Викладання іншими мовами дозволялося лише за узгодженням з міністром освіти і то тільки на певний термін.

Значна увага приділялася урядом Директорії проблемам забезпечення навчальних закладів кваліфікованими педагогами. Це питання обговорювалося на II з'їзді Всеукраїнської учительської спілки у січні 1919 року. З'їзд ухвалив організувати для вчителів "літні колонії", де б вони мали можливість поновити свої знання та підвищити рівень професійної майстерності. Окрім того, делегати порушили питання про належну матеріальну забезпеченість вчителів. Урядовці, які були присутні на з'їзді, запевнили делегатів, що влада зробить все можливе, аби покращити життєвий рівень педагогів. У січні 1919 року Директорія ухвалила "Закон про збільшення державної допомоги на утримання вчителів" і перерахувала міністерству освіти близько 12 мільйонів карбованців [2, с. 115].

Слід відзначити, що процес реформування системи освіти та педагогічної науки здійснювався в умовах крайньої політичної та економічної нестабільності. Територія України перетворилася на арену активних бойових дій. Директорія вела жорстоку боротьбу з більшовиками, які мали підтримку з боку радянської Росії. Значна частина української території контролювалася більшовицьким режимом, який намагався проводити свою освітню політику. На підвладній більшовикам території освітянськими справами керували волосні, повітові та міські відділи освіти, які існували при місцевих радах. Ці відділи підпорядковувалися Народному комісару освіти. Розбудова першопочатків радянської освітньої системи була пов'язана з діяльністю В. П. Затонського. У грудні 1917 року він очолив освітянське відомство у Народному секретаріаті – першому більшовицькому уряді України. Але радянська влада тоді протрималася в Україні три місяці. Більшовики не встигли розгорнути освітню діяльність. За часів другого приходу більшовиків у 1919 році В. П. Затонський, обіймаючи посаду Комісара народної освіти, безпосередньо опікувався реорганізацією цієї системи. Радянський уряд декларував, що нова влада приділятиме "... серйозну увагу організації шкільної та позашкільної освіти". Була проголошена ідея "... створення єдиної трудової школи на противагу старій шкільній організації" [2, с. 234].

Формування нової парадигми освіти підштовхнуло педагогів до висвітлення проблем трудової школи. Фактично ця ідея була на той час домінуючою у провідних країнах світу. В Україні довкола питання трудової школи розгорнулися гострі дебати. Вони були перенесені на сторінки педагогічних журналів. У першому номері часопису "Учитель і школа", заснованого групою пробільшовицько налаштованих учителів Харківщини, у 1919 році було опубліковано ряд статей": "На шляху до нової школи" (І. Ососков), "Трудова школа і дитячі клуби" (С. Попов), "Ідея трудового виховання в світлі соціалістичного світогляду" (Г. Гринько).

З інших позицій висвітлювалося проблема трудової школи у журналі "Вільна українська школа". У 1919 році в ньому було надруковано статтю Я.Ф. Чепіги "Школа і освіта на Україні", де автор чітко висловився, за "... єдину трудову вільну народну школу, школу праці, свободи й радості, школу дитини" [8, с. 135]. За Я.Ф. Чепігою трудова школа – це школа громадянина, творця своєї долі. Водночас він висловлював сумніви щодо запровадження в Україні єдиної тру-

дової школи на зразок російської, вбачаючи в ній надмірне захоплення великою індустрією, що могло негативно вплинути на навчально-виховний процес.

Концепцію трудової школи розробляли й інші дослідники. В тому самому журналі було опубліковано статтю В. Петруся "Трудовий принцип і пізнання (до питання про трудову школу)" (1919), де теоретично обґрунтовувалася необхідність трудової школи [3]. Автор визначав два аспекти трудового принципу – суто педагогічний і соціальний. Відповідно до них висвітлювалася проблема трудового виховання молоді. В. Петрусь проголошував трудовий принцип як соціально-перетворюючу ідею у розбудові нової української школи. Він вважав навчання і виховання рівноцінними сторонами освітнього процесу в трудовій школі.

Активно розробляв у цей час концепцію української школи С. Сірополко. У першому номері часопису "Вільна українська школа" за 1919 рік була опублікована його стаття "Завдання нової школи" [6]. В ній автор визначив основні риси нової школи, а саме: зміст освіти має задовольняти потреби розвитку людської індивідуальності, він повинен сприяти саморозвитку свободи особистості. С. Сірополко наголошував на необхідності єднання дитини з природою та своїм народом. Він підкреслював важливість естетичного виховання молоді. Водночас автор не обминув своєю увагою ідеї національної школи, яка, в його розумінні, мала бути школою праці, побудованої на трудовому принципі, як самодіяльна трудова громада, вільна від будь-якої політики.

Проте на початку 1920 року у зв'язку з глибокими політичними та соціально-економічними змінами в Україні посилився процес трансформації освіти і педагогічної науки. Почала розгортатися і набирати сили радянська школа. Зміна соціального замовлення спонукала педагогів до розробки принципово нових освітньо-виховних концепцій.

На початку 1920 року Народний комісаріат освіти України, на чолі з Г. Ф. Гринько, визначив основні засади освітньої політики в республіці. Вони були сформульовані в "Декларації про соціальне виховання дітей".

"Декларація" мала на меті, перш за все, відійти від підходів попередніх політичних режимів до проблем освіти та виховання. Водночас її автори враховували складний економічний стан республіки. Внаслідок революції та громадянської війни державною проблемою стала дитяча безпритульність. Окрім того, нова система освіти та виховання мала наблизити школу до розв'язання проблеми підготовки кваліфікованої робочої сили для потреб народного господарства.

Теоретики нової радянської школи вважали за доцільне обмежити виховний вплив сім'ї на дітей. Опікуючись облаштуванням колективного життя, вони надавали перевагу інститутам соціального виховання. Проте, незважаючи на нові політичні реалії, більшовицька влада вимушена була хоча б частково рахуватися з національними особливостями республіки. Більшовики не наважилися відкинути попередні здобутки у розбудові національної школи в Україні. У вересні 1920 року було видано Декрет "Про обов'язковість української мови в школах і радянських установах".

Більшовицьке керівництво, здійснюючи реформування освітньої системи, усвідомлювало відставання педагогічної теорії від активного розгортання практики. Воно намагалося знайти шляхи для поєднання цих процесів. У червні 1920 року наказом Наркомату освіти УСРР було відкрито тимчасові вищі педагогічні курси, які через місяць перетворилися в Академію теоретичних знань [9, с. 75].

Отже, період визвольних змагань виявився надзвичайно складним для вітчизняної педагогіки. Під впливом революційних перетворень постійно здійснювався процес реформування системи освіти та виховання. Усі ці зрушення відбувалися на тлі змін педагогічних парадигм, що призвело зрештою до відставання теорії від практики.

Література:

1. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920). Розділ II // Мандрівець. – 1995. – № 3 (6). – С. 4–41.

2. Лікарчук І.Л. Міністри освіти України: Монографія: В 2-х т. – Т. 1. (1917–1943 рр.). – К.: Видавець Ешке О.М., 2002. – 328 с.

3. Петрусь В. Трудовий принцип і пізнання (до питання про трудову школу) // Вільна українська школа. – 1918/1919. – № 10 – С. 15–18.

4. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часів революції (1917–1919 рр.). – К.: Друкар, 1920. – 127 с.

5. Русова С. Дещо з філософії виховання // Вільна українська школа. – 1918. – № 10. – С. 306–316.

6. Сірополко С. Завдання нової школи // Вільна Українська школа. – 1919. – №1. – С. 5–7.

7. Тіменик З. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). 1872–1972: Життєво-біографічний нарис. – Львів, 1997. – 151 с.

8. Чепіга Я. Ф. Школа і освіта на Україні // Вільна українська школа. – 1918/1919. №8–9. – С. 133–137.

9. Ярмаченко М. Д. Реформування освіти та педагогічної науки в Україні // Інститут педагогіки: погляд через роки (до 75-річчя від дня заснування Українського науково-дослідного Інституту педагогіки) Ред. колегія. – К.: Педагогічна думка, 2002. – 216 с.

ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНІЙ МОВІ У ВНЗ МВС УКРАЇНИ

Г. В. Боярко,
заступник завідувача кафедри
українознавства та мовної підготовки
Київського юридичного інституту МВС

Застосування інноваційних технологій в освіті, насамперед інформаційних і комунікативних, є ефективним засобом вдосконалення навчального процесу та вимагає переосмислення його традиційних організаційно–методичних аспектів і розробки нових, нерозривно пов'язаних із використанням сучасних інформаційних технологій навчання.

Беручи до уваги процес розбудови єдиного європейського освітньо–виховного простору, неможливо уявити собі процес інтеграції в глобальне суспільство знань [1] без висококваліфікованих фахівців, які вільно володіють іноземною мовою, тобто здатні працювати в іншомовному соціумі. У зв'язку з цим нагальним є питання підвищення якості підготовки майбутніх правоохоронців саме з іноземної мови, тому що володіння мовою міжнародного спілкування є однією з головних умов плідного співробітництва і взаєморозуміння в єдиному багатонаціональному просторі [2]. Це необхідний атрибут сучасного працівника-професіонала з точки зору розвитку комп'ютерної й інтерконтинентальної злочинності, активного використання іноземної мови у службовій діяльності з колегами за кордоном.

У такому контексті впровадження інформаційних технологій у процес навчання іноземній мові відкриває для викладачів і курсантів значні можливості, серед яких – покращення ефективності навчального процесу за рахунок розробки нових і модернізації традиційних форм організації навчального процесу, їх взаємозв'язку з сучасними технологіями, зокрема, інформаційними, комп'ютерними та телекомунікаційними. Переосмисленням функцій традиційних видів занять, а також розробкою нових, більш ефективних та проблемою їх впровадження на основі застосування сучасних інформаційних технологій навчання займаються такі дослідники, як Т. М. Алексєєнко, І. П. Підласий, Н. М. Савельєва, П. І. Сердюков, Т. І. Франчук, В. М. Хрипун та інші.

Метою цієї статті є виявлення резервів сучасних засобів інформаційних технологій навчання іноземній мові у різних формах організації навчального процесу й у їх взаємозв'язку. Наше завдання полягає у конкретизації ефективних форм, прийомів і методів роботи із застосуванням технічних засобів навчання, в уточненні оптимального варіанту зв'язку організаційних форм навчання в єдиному навчальному процесі, що сприятиме підвищенню результативності опанування іноземною мовою.

Використання сучасних інформаційних технологій у навчальному процесі ВНЗ МВС України при вивченні курсантами іноземної мови вимагає з'ясування таких питань:

- Що і як планувати, створювати, впроваджувати та вивчати, застосовуючи multimedia?
- Коли і в якому обсягу їх використовувати – все чи певну частину заняття, за фіксованим чи гнучким графіком?
- Які існують переваги й недоліки вивчення іноземних мов із застосуванням комп'ютерів?
- Яка роль викладача у цьому процесі? [3, с. 30].
- Які форми та методи роботи доцільно використовувати в різних формах організації навчального процесу?

У пошуках відповідей на ці запитання ми спиралися на особистісно орієнтовану модель навчання, що дає можливість організувати процес вивчення іноземної мови за індивідуальним принципом.

Комунікативний метод навчання іноземній мові у ВНЗ може здійснюватися на основі застосування сучасних засобів технології навчання, а саме: мультимедіа, Інтернету, гіпертексту, інтерактивного відео тощо.

Мультимедіа – це комп'ютерні технічні засоби, що дозволяють поєднати в комп'ютерній програмі текст, звук, графіку, анімацію та відеозображення. Мультимедіа розширює дидактико-психологічні можливості навчального процесу і дозволяє перебороти протиріччя між мовою як засобом природного спілкування і пізнання навколишнього світу та штучністю традиційного навчального середовища аудиторії [4].

Мультимедійні засоби за допомогою інформаційних технологій відкривають широкі можливості вивчення лексики, граматики, фонетики, орфографії. Курсанти мають змогу прослуховувати автентичні матеріали і потім перевіряти себе стосовно їх розуміння. У середовищі мультимедіа моделюються реальні комунікативні ситуації оперативно-службової діяльності майбутніх працівників правоохоронних органів, під час яких курсанти самостійно вирішують мовленнєві завдання, що сприяє розвитку самостійної та незалежної особистості.

Розглядаючи ***Інтернет*** як технічний засіб обміну інформацією, видається доцільним віднести його до системи масової і міжособистісної комунікації. Метою використання Інтернету при комунікативному підході є зацікавлення курсантів у вивченні іноземної мови та розширенні їх знань і досвіду [5, с. 14].

Частиною Інтернету є web-мережа, яка складається з поєднаних між собою комп'ютерів, в яких зберігаються текстові, графічні, аудіо та відеофайли, тобто, web-сторінки. ***Гіпертекст*** – це нова форма тексту, де створюються активні зв'язки між різними частинами одного тексту й іншими текстами. Технологія гіперпосилань робить швидким доступ до будь-якої інформації.

Інтерактивне відео дає можливість створити мультімедийне навчальне середовище шляхом сполучення можливостей відеозображення та комп'ютерної техніки. Це навчальна технічна система, у якій відеозапис подається на екрані за допомогою комп'ютерної програми.

Кваліфіковане і раціональне застосування персонального комп'ютера (ПК) дає можливість:

- інтенсифікувати навчальний процес, зокрема з іноземної мови;
- підвищити якість засвоєння матеріалу;
- диференціювати й індивідуалізувати процес оволодіння мовою;
- встановити зворотний зв'язок, вказуючи на помилки курсанта, ставлячи запитання, надаючи підказку тощо;
- забезпечити об'єктивний контроль рівня знань.

Одне з лінгводидактичних призначень ПК – спрямування самостійної роботи курсанта (під час лабораторних, практичних занять або в години самопідготовки) на відпрацювання всіх видів мовленнєвої діяльності. В умовах роботи у немовному ВНЗ зазначимо основні форми роботи з комп'ютерними навчальними програмами:

- вивчення тематичної лексики;
- відпрацьовування граматичних явищ;
- навчання читанню;
- розвиток навичок аудіювання (відпрацьовування вимови, контроль розуміння);
- навчання діалогічного і монологічного мовлення;
- формування навичок перекладу;
- навчання письму і письмовому мовленню.

Комп'ютерне навчання іноземній мові (Computer assisted language learning) – це навчання, в якому автоматизований навчальний курс використовується як засіб підтримки навчального процесу для розв'язання різноманітних дидактико-психологічних і навчально-методичних завдань. Існуючі автоматизовані навчальні курси з вивчення англійської мови, за допомогою мультимедійних засобів дозволяють забезпечити комплексний вплив на курсантів різних видів інформації у вигляді друкованого та звукового тексту статичної та динамічної наочності.

Ми вважаємо, що комп'ютер потрібно розглядати як мовний партнер курсанта [4], при цьому функції викладача змінюються. У сучасній освіті викладач втрачає монополію на інформацію і домінантну позицію в навчальному процесі, але здобуває нові, не менш важливі ролі, а саме – організатора, координатора самостійної навчально-пізнавальної, комунікативної, творчої діяльності тих, хто навчається. Він допомагає курсантам вибрати особистісну стратегію щодо опанування уміннями та навичками різних видів мовленнєвої діяльності.

Активно слід застосовувати у навчальному процесі комп'ютерні телекомунікаційні технології з використанням CD-ROM дисків, на яких міститься основна інформація для засвоєння. Довідковий та додатковий матеріал розташований на сервері в локальній мережі (наприклад, мовний курс "Talk to Me"). Сайти Dave's ESL Cafe, Randall's ESL Cyber Listening Lab, які розміщені в Інтернет за адресою: http://esl.cafe.com, http://www.esl.lab.com, – це колекція фільмів з більш як 100 ситуативними діалогами, які супроводжуються різноманітними завданнями.

Застосування інформаційних технологій забезпечує ефективну задіяність активних резервів організаційних форм навчального процесу, велика кількість яких у різних модифікаціях і сполученнях можлива саме завдяки сучасним засобам навчання. Зупинимось на деяких дійових аудиторних і позааудиторних формах, які застосовуються при навчанні іноземній мові.

Відповідно до мети заняття викладач обирає вид заняття і адекватні йому технічні засоби. На думку В. М. Синьова, у цьому випадку велике значення має саме вибір оптимальних методів і засобів досягнення мети, їх диференціація, що залежить, зокрема, від соціально-економічних, вікових особливостей, рівня культури курсантів [6, с. 37].

Найчастіше інформаційні технології під час заняття *(практичного комбінованого типу, семінарського, лабораторного)* потрібно використовувати частково, в гнучкому режимі, залежно від його виду.

Звичайно, робота з ними складається з трьох основних етапів.

На першому етапі викладач знайомить курсантів з навчальними цілями, проводить попереднє обговорення теми, над якою вони працюватимуть самостійно на другому етапі. В завдання цього етапу входить розвиток лексичних, граматичних і фонетичних навичок на основі різноманітних вправ, комунікативно орієнтованих ситуацій.

На другому етапі проводиться самостійна робота курсантів з використанням вищезгаданих засобів навчання. В процесі роботи реалізується навчально-тренувальна діяльність (в залежності від завдання) з читання, письма, аудіювання, говоріння, формується оцінка та самооцінка діяльності курсантів.

На третьому етапі курсанти продовжують працювати під безпосереднім управлінням викладача. Засвоєння навчального матеріалу відбувається на новому рівні: тренування в усних видах мовленнєвої діяльності – говорінні та аудіюванні. Закріплюються необхідні мовні навички, трансформуючись в нових ігрових ситуаціях тощо. Вдосконалення засвоєного матеріалу з теми, оформлення звіту з лабораторної роботи переноситься на самопідготовку. На підсумковому занятті з теми визначаються показники опанування знаннями, вміннями та навичками, оцінка діяльності курсантів.

На першому та третьому етапі спілкування між викладачем та курсантом носить безпосередній характер. На другому етапі взаємодія між ними в основному здійснюється через технічні засоби.

Новий матеріал, повідомлений викладачем на *практичному занятті, формування нових знань та вмінь* також потребують повторення і закріплення під час самостійної підготовки курсантів за допомогою комп'ютерного класу.

Комп'ютер може застосовуватись на різних етапах навчання іноземній мові у немовному ВНЗ. На І та ІІ етапах – за рахунок збільшення обсягу мовного тренування, прискорення процесу засвоєння і активізації лексико-граматичного матеріалу. На ІІІ етапі навчання можна здійснювати міжпредметні зв'язки, що необхідні для забезпечення професійної освіти.

Ресурси в мережі Інтернет, за допомогою яких навчають англомовній діяльності, досить широкі. Викладачі застосовують їх для підготовки навчальних

матеріалів на практичні, семінарські, лабораторні заняття. Як приклад можна навести сайт, створений американським видавцем A. Longman і розміщений в Інтернеті за адресою: http:\\Longman.awl.com.englishpages\basic_wkbk_read.htm. В ньому представлені 30 уроків з навчання читанню англійською мовою для студентів (курсантів) немовних ВНЗ. 19 уроків містять тексти проблемно-дискусійного та інформаційного характеру. Всі тексти побудовані згідно з комунікативним підходом, який передбачає відповідні завдання творчого та розвиваючого напрямку. Виділимо ті, які доречно застосовувати найчастіше в практиці навчання іноземній мові за різними рівнями підготовки при перевірці розуміння курсантами текстового матеріалу.

Для курсантів з низьким рівнем знань іноземної мови:

- відповісти на запропоновані запитання;
- намалювати плакат, таблицю; написати листа, рекламне оголошення (згідно з запропонованим зразком);
- створити список ключових термінів з теми та вивчити їх.

Для курсантів з середнім рівнем знань іноземної мови:

- зробити короткий конспект тексту, написати діалог з теми та відтворити його усно;
- пояснити, спростувати або аргументувати твердження;
- написати анотацію, доповідь, повідомлення.

Для курсантів з високим рівнем знань іноземної мови:

- проаналізувати розбіжності, авторську позицію;
- провести інтерв'ю;
- дослідити та написати наукову роботу з визначеної теми.

За допомогою Інтернет в години самопідготовки або у вільний час курсанти знайомляться з новинами фахового спрямування, додатковою інформацією з теми, що вивчається, готуючи короткі повідомлення (до 5 хвилин) на кожне практичне заняття з іноземної мови по черзі. Це дає можливість обмінюватися думками, накопиченими знаннями, шукати і знаходити шляхи вирішення проблем.

Показ відеоматеріалів (кінофільмів, кінофрагментів, відеозаписів) за допомогою сучасних засобів здійснюється як під час проведення занять, так і в позааудиторний час з метою підготовки до наступного заняття. Курсанти отримують можливість розвивати навички аудіювання, повторюючи (закріплюючи) вивчену лексику, одночасно з відновленням фонетичного та граматичного матеріалу. При роботі з відеоматеріалами ті, хто навчаються, відчувають емоційне піднесення, який викликає автентичність та реальність сюжету. Це дає змогу викладачу на *практичному занятті* чи семінарі використовувати найбільш актуальні, на наш погляд, методичні прийоми роботи, залежно від рівня підготовки курсантів, а саме:

- для курсантів з високим рівнем знань іноземної мови – інсценування відеофрагмента як рольової гри (наприклад, огляд місця злочину, допит підозрюваного, засідання суду тощо), аналіз побаченого;

- для курсантів з середнім рівнем – усний (письмовий) переказ побаченого, опис і характеристика персонажів;
- для курсантів з низьким рівнем – складання списку тих слів з вивченої теми, які вони почули в процесі перегляду сюжету, продовження кінця сюжету на рідній мові, написання короткого конспекту рідною мовою.

Нові інформаційні технології дозволяють подати мовний матеріал у різних формах, навчати різним видам читання автентичних матеріалів (комп'ютерне подання мовного матеріалу на основі інформаційних сайтів, статей, художньої літератури, роботи зі словниками), працювати з бібліотечними каталогами й довідковою інформацією, проводити ділові ігри, де моделюються ситуації справжнього спілкування між партнерами (за допомогою програм "Business English", "Tell Me More" тощо).

За допомогою сучасних інформаційних технологій у навчальному процесі створюються пріоритетні умови для самостійної пізнавальної діяльності, що відповідає тенденції вищої школи до посилення ролі самостійної роботи курсантів. Відомо, якими б досконалими не були методи та засоби навчання, без самостійно витрачених зусиль неможливо досягти успіхів у вивченні будь-якої дисципліни і чим більше їх вкладається, тим вищий рівень засвоєння матеріалу.

При розробці та впровадженні нових форм організації навчального процесу і модернізації традиційних з метою ефективного їх поєднання, нами було виявлено, що продуктивна самостійна робота курсантів виступає і як ланка, і як прояв активізації взаємозв'язку форм організації навчального процесу. Вона дає змогу значно підвищити результативність навчання іноземній мові. У зв'язку з цим особливого значення набуває самостійна позааудиторна робота курсантів, яка завершує й узагальнює завдання усіх видів навчальної діяльності з іноземної мови, розвиває самостійний підхід до отримання знань, збагачує інтелектуально, одночасно підвищує мотивацію до вивчення іноземної мови.

Під час самопідготовки курсанти працюють в комп'ютерних класах, де мають можливість удосконалювати знання та навички з 4-х видів іншомовної діяльності, застосовувати тренувально-навчаючі програми. Але не треба забувати, що індивідуальна робота з комп'ютером вимагає від курсантів самодисципліни, самоконтролю, організованості.

Надання консультацій у години самопідготовки (групових, індивідуальних) з метою більш якісної організації самостійної роботи забезпечує високі показники подальшої діяльності курсантів під час аудиторних занять.

Проектна робота являє собою привабливу форму діяльності над визначеним у позааудиторний час навчальним матеріалом за допомогою Інтернет (користуючись послугами IRC Internet Relay Chat). Курсанти із різним рівнем знань іноземної мови із задоволенням виконують проекти, поглиблюючи свої знання з теми, що вивчається, та реалізують приховані резерви своєї особистості, зростає їхня ініціативність, творчий підхід до справи.

Щодо застосування курсантами ігрових програм (ігор-пригод, ігор-дій, ігор-симуляторів, рольових тощо) у вільний час треба відмітити їх невисокий рівень

дидактичної ефективності, але не можна нехтувати мотиваційною привабливістю та високим ступенем інтерактивності учасників ігор.

Застосування вищезазначених засобів на заняттях з іноземної мови, а потім у професійній діяльності створює новий комунікативний простір для розвитку всіх вмінь та навичок мовленнєвої діяльності, дає можливість працювати у самостійному режимі, формуючи особистісну стратегію в отриманні знань, бачити результати свого навчання.

Таким чином, є всі підстави вважати, що нові прогресивні технології навчання дають змогу швидко і успішно досягти поставленої мети, зробити навчання більш мотивованим і ефективним, цікавим, варіативним, пізнавальним. Використання інформативних технологій дозволяє не тільки підвищити інтерес до навчання, але й оживити навчальний процес, працювати над мовою в зручний для курсанта час.

Але не варто забувати про те, що наведені засоби навчання лише допоміжні; для досягнення оптимальних результатів необхідно кваліфіковано інтегрувати їх використання у різних формах організації навчального процесу. Основним стає не передача знань курсантам, а організація їх самостійної пізнавальної активності, яка виступає як прояв взаємозв'язку форм організації навчального процесу. Навчання набуває розвиваючих рис. Отримані знання стають більш усвідомленими, у молодого покоління формується і розвивається науковий стиль мислення, здатність до міжкультурної комунікації.

Література:

1. World Declaration and Framework for Priority Action for Change and Development in Higher Education.: Guide for the Development of Language Education Policies in Europe. – 1996. – www.unesco.org.

2. Language Policy Division / Council of Europe. – 2002. – www.coe.int.

3. Gavalis B. Computers and the EFL Class: Their Advantage and Possible Outcome / / English Teaching Forum. – Vol. 35. – №4. – 1998. – 64 с.

4. Сердюков П. И. Теоретические основы обучения иностранному языку в языковом вузе с применением информационных технологий: Дис. ... док. пед. наук: 13.00.02. – К., 1997.

5. Полат Е. С. Интернет на уроках иностранного языка // Иностранные языки в школе. – М., 2001. – №2. – С. 14-15.

6. Синьов В. М., Пометун О. І., Кривуша В. І., Супрун М. О. Основи теорії виховання: Навчальний посібник / За заг. ред. академіка АПН України В. М.Синьова. – К.: РВВ КІВС, 2000. – 140 с.

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ЗАГАЛЬНОЇ ТА СПЕЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ

М. О. Супрун,
заступник начальника кафедри психолого-педагогічних основ роботи з персоналом Київського юридичного інституту МВС, кандидат педагогічних наук, доцент

З метою всебічного пізнання історико-педагогічних проблем у сфері загальної та спеціальної педагогіки, на наш погляд, доречно буде звернутися до наукового доробку А. І. Селецького, який поряд із глибинним розкриттям клінічних основ спеціальної педагогіки як дослідник постійно цікавився історією становлення цієї сфери знань. Вчений в одній із своїх праць досить влучно зазначив: "Кожна галузь науки має свою історію, засвоєння якої для того, хто бажає вивчити цю галузь, обов'язкове. Не знаючи минулого, важко орієнтуватися в сучасному, неможливо заглянути в майбутнє, через що неминучі вагання і навіть помилки. Кожний дослідник, розв'язуючи те або інше питання, вдається до його історії, в якій шукає шляхи реалізації свого задуму. Чим глибше вивчена історія певного питання, тим більш плідні будуть власні висновки з нього" [5, с. 13]. Дійсно, таке бачення професором історико-професійних проблем підтверджує його гіпотезу про те, що саме повнота розуміння сучасного стану науки і перспектив її розвитку багато в чому визначається обізнаністю щодо того, як виник цей "сучасний стан", що йому передувало, який шлях було пройдено до становлення і утвердження тих або інших наукових ідей і запровадження їх у практику. Пізнання процесу історичного розвитку науки не можна уявляти як звичайну цікавість. Воно практично потрібне для глибоких розробок теоретичних основ науки, для організації та практичного застосування цих знань [5].

На сучасному етапі розвитку історико-педагогічної науки цілком обґрунтовано висуваються вимоги до підвищення якості наукових досліджень у цій сфері знань. Зокрема, на нашу думку, одним із пріоритетних її завдань є вивчення становлення та розвитку методологічних засад педагогіки на різних етапах її розвитку.

За твердженням В. В. Краєвського, методологією педагогіки є система знань про основу та структуру педагогічних теорій, про принципи підходу та способи отримання знань, що відтворюють педагогічну дійсність, а також система діяльності з отримання таких знань та обґрунтування програм, логіки, методів і оцінки якості дослідницької роботи [3, с. 9]. Цілком доречним є твердження цього дослідника про те, що предметом методології педагогіки виступає співвідношення між педагогічною дійсністю та її відтворенням у педагогічній науці. Керуючись подібним філософсько-освітнім баченням проблем методо-

логії, історія педагогічної науки повинна проаналізувати методологію педагогіки у двох площинах: як систему знань і як систему науково-дослідницької діяльності. До цих видів діяльності В. В. Краєвський відносить методологічні дослідження й методологічне забезпечення. Завданнями методологічних досліджень сучасна педагогічна наука перш за все вважає виявлення та всебічне вивчення закономірностей і тенденцій їхнього розвитку у нерозривному зв'язку з повсякденною освітянською практикою. Серед широкого спектру методологічних засад педагогічних досліджень чільне місце займають також питання виявлення та наступного вивчення принципів підвищення ефективності й якості педагогічних досліджень, аналіз їхнього понятійного складу і методів. Методологічне забезпечення передбачає, перш за все, використання методологічних знань для обґрунтування програм досліджень і оцінки його якості у процесі проведення дослідницької роботи та після її завершення.

Подібна класифікація зумовлює виділення двох головних функцій методології педагогічної науки: дескриптивної, або описової, що полягає в теоретичному описанні об'єкта, та прескриптивної, чи нормативної, що визначає орієнтири у роботі дослідника [3].

Керуючись наявністю цих двох функцій, сучасні дослідники методологічних засад педагогічної науки поділяють основи методології педагогіки на дві групи: теоретичні та нормативні. Подібне бачення методологічних засад педагогічної науки зобов'язує історію олігофренопедагогіки ґрунтовно вивчити в історико-педагогічному ракурсі теоретичні основи методології цієї сфери знань, до яких, насамперед, належать: визначення методології; загальна характеристика методології всієї корекційної педагогіки й, зокрема, її важливої складової – олігофренопедагогіки; характеристика рівнів методології (загальнофілософського, загальнонаукового, конкретно-наукового методів та техніки досліджень); методологія як система знань у галузі спеціальної педагогіки та система діяльності, а також джерела методологічного забезпечення дослідницької діяльності; об'єкт і предмет методологічного аналізу означеної галузі знань.

Нормативні основи методології олігофренопедагогіки мають вбирати в себе форми пізнання педагогічної практики (наукову, стихійно-емпіричну, художньо-образну); передбачають диференціацію публікацій за різними типами (наукові, науково-методичні, методичні тощо), чітко визначаючи основні дефініції дослідження (проблема, тема, об'єкт, предмет, мета, завдання, гіпотеза, наукове та практичне значення проведеної роботи тощо); логіку педагогічного дослідження та його зв'язок з іншими науковими пошуками.

Сучасний етап розвитку загальної та спеціальної психолого-педагогічної науки характеризується значним, поглибленим зростанням інтересу до розвитку філософсько-освітніх знань. Одним із перших вчених, який всебічно обґрунтував взаємозв'язок між філософією та педагогікою, був К. Д. Ушинський. Цей дослідник у своїй педагогічній антропології сформував методологічні засади філософії виховання та навчання. Сучасні підходи до розвитку взаємозв'язку зазначених галузей знань визначаються пошуком раціонального

співвідношення загальнолюдських цінностей виховання і національних особливостей. Простеження аспектів взаємодії філософії та педагогіки, зокрема, спеціальної педагогіки, становить першочергове завдання історії філософії й історії спеціальної педагогіки, оскільки саме питання форм синтезу філософських та спеціально-педагогічних знань ще практично не досліджено. Аналіз широкого спектру праць у галузі філософії та спеціальної педагогіки [3; 4; 5] засвідчив, що зазначений історичний період характеризується вагомими здобутками у змісті та формах взаємодії.

Розглядаючи методологічні ракурси історико-педагогічного дослідження, необхідно, перш за все, зазначити, що розвиток будь-якої сфери знань, у тому числі й педагогіки, здійснювався суперечливо, неоднорідно стосовно її складових, "... з різною часовою, кількісною та якісною динамікою змістовного нарощування знань" [3, с. 10]. Отже, виявлення та здійснення історико-педагогічного аналізу цих явищ і має слугувати головним завданням нашого дослідження.

Вивчення історії спеціальної педагогіки, зокрема історії дидактики, на нашу думку, необхідно здійснювати з позицій розгляду трьох етапів її становлення та розвитку.

До цих етапів ми маємо віднести: емпіричний, науково-емпіричний та теоретичний.

На емпіричному рівні спеціальна педагогіка, як і всі інші сфери психолого-педагогічної науки, проходила етап збору, накопичення, узагальнення та класифікації результатів практичної діяльності педагогів тих закладів освіти, які створили основи її роботи.

На науково-емпіричному етапі розроблялися ідеалізовані моделі навчально-виховного процесу школи. Аналіз цього етапу має розкрити моделювання навчального процесу з позицій співвідношення його дослідницького й практичного компонентів.

Для аналізу теоретичного етапу розвитку корекційного навчання учнів різних типів спеціальних шкіл ми маємо передусім розглянути дослідницькі роботи педагогів, що сприяли виробленню цілісної корекційної теорії навчання учнів.

Для проведення історико-педагогічного аналізу цих етапів становлення та розвитку навчання в умовах закладу освіти сучасна педагогічна наука виділяє три шляхи: послідовний, паралельний та пріоритетний [3]. Для першого характерна зміна всіх етапів науково-педагогічної діяльності. Паралельний шлях пошуку передбачає поєднання вивчення розвитку емпіричного та теоретичного компонентів сфери знань, що вивчаються. Розбудова найбільш значимих теоретичних та практичних засад певної сфери діяльності людини складає основу пріоритетного шляху її розвитку.

Оцінюючи здобутки історії педагогіки на всіх етапах розвитку нашої держави, необхідно зазначити, що ще на початку 80-х рр. XX ст. З. І. Равкін наголосив на цілому ряді нагальних завдань історико-педагогічної науки [4]. Враховуючи соціально-політичну гостроту сучасного періоду розвитку нашого суспільства і, зокрема, його освітньої галузі, вбачається доцільним звернутися до них саме з позицій першочергових потреб сьогодення.

Зокрема, вчений постійно наголошував, що для підвищення якості досліджень у галузі історії педагогіки необхідне: "подальше зростання їх теоретико-методологічного рівня, посилення світоглядної спрямованості та концептуального характеру; забезпечення вченими-дослідниками інтеграції здобутих знань, системного цілісного підходу до вивчення педагогічних явищ; здійснення порівняльно-історичних досліджень, що базуються на типологічному аналізі процесів, на які спрямоване вивчення; вдосконалення методів обробки та аналізу історичних джерел, розширення їх кола, введення у науковий обіг нових та маловідомих документів, важливих за своїм значенням фактів" [4, с. 5].

Вихід у світ нової монографії доктора педагогічних наук Н. М. Гупана "Українська історіографія історії педагогіки" (Київ, 2002) – значна подія в сучасній історико-педагогічній науці України, яка дає відповіді на цілу низку питань, що ставить сам час до досліджень у цій сфері людських знань. Необхідно, на наш погляд, насамперед акцентувати увагу читачів на тому, що ця книга продовжує низку вагомих публікацій автора в галузі історії України й історії педагогіки. Серед численних наукових праць вченого доречно виділити, перш за все, його попередню монографію "Історіографія розвитку історико-педагогічної науки в Україні" (Київ, 2000), яка, як і вищезазначена, була виконана під науковим керівництвом академіка О. В. Сухомлинської.

Науково-практична значимість книги Н. М. Гупана полягає, на нашу думку, у тому, що автор вперше наводить у систематизованому вигляді історико-педагогічний матеріал, визначає періодизацію розвитку історії педагогіки нашої держави. Вже лише наявність цих характеристик дослідження дають йому незаперечне право бути знаним як у педагогічному середовищі України, так і всього колишнього СРСР, оскільки науковець вивчає розвиток історії педагогіки в контексті тогочасного єдиного освітянського простору Радянського Союзу.

Наявність у книзі численних знахідок про взаємовплив української та світової історико-педагогічних галузей знань відносять її до ряду тих вітчизняних наукових праць, що мають викликати жвавий інтерес зарубіжної педагогічної спільноти.

Монографія вміщує колосальний пласт наукової інформації, що є вельми значимою не тільки у певному колі фахівців-істориків педагогіки, а й дає змогу педагогам-практикам, аспірантам, студентам, курсантам і широкому батьківському загалу глибоко вивчати процеси становлення та розвитку історико-педагогічної галузі знань.

Виклад історії цілої науки – надзвичайно складне та відповідальне завдання. Складність тут полягає у тому, що вчений має не лише чітко володіти систематизацією джерел інформації, а й методологічно осмислити весь матеріал. Н. М. Гупану це завдання вдалося успішно вирішити.

Книга вміщує чотири розділи. Перший саме і присвячений розкриттю теоретико-методологічних основ дослідження.

Другий розділ розкриває питання історіографії розвитку школи та освіти в Україні (друга половина XIX ст. – перша половина 90-х років XX ст.).

У третьому розділі висвітлено питання, пов'язані з педагогічними персоналіями у вітчизняній історико-педагогічній науці у вищезазначений історичний період.

Історіографії розвитку педагогічної думки в Україні (друга половина XIX ст. – перша половина 90-х років XX ст.) присвячений четвертий розділ монографії.

Становлення та розвиток історії педагогіки оригінально розглядається Н. М. Гупаном з позицій історії освіти, педагогічних персоналій та історії національної педагогічної думки. Монографія розкриває авторське бачення цих дефініцій. Зокрема, вчений, коректно посилаючись на творчий доробок О. В. Сухомлинської, представником наукової школи якої, як уже зазначалося, він є, наголошує: "історія національної педагогічної думки – це сукупність уявлень, ідей, теорій та міркувань про освіту і виховання, накопичених та розроблених представниками педагогічної громадськості впродовж століть. Думка розглядається нами як широке поняття духовної сфери, яке включає в себе багато складових: філософію, релігію, мораль та етику, а також ряд феноменів, що не стосуються науки. Педагогічна думка є відбитком об'єктивної реальності і результатом цілеспрямованого й узагальненого пізнання суб'єктом педагогічних фактів, суттєвих зв'язків і співвідношень педагогічних явищ, творчого вироблення нових педагогічних ідей, прогнозування подій тощо. Розвиток педагогічної думки – це історичне явище, яке передбачає послідовність і спадкоємність знань, що набуваються від покоління до покоління. Саме тому педагогічна історіографія і складає одну із провідних засад для глибинного аналізу цього процесу" [1, с. 6].

Не менш повно дослідник розкриває й інші дефініції, які, з огляду на їхнє оригінальне авторське трактування, теж наведемо у повному обсязі:

– історія освіти включає історію становлення і функціонування різних типів навчальних та виховних закладів й установ, систем освіти та виховання в цілому, розвиток практики виховання і освіти на тому чи іншому етапі розвитку суспільства, сукупність соціальних інституцій, норм і правил, що її регулюють;

– педагогічні персоналії – творчі біографії та послідовне систематизоване висвітлення сукупності педагогічних поглядів окремих педагогів або видатних діячів, мислителів, що працювали в галузі освіти та виховання [1, 6].

Реалізація широкомасштабних завдань дослідження стала можливою лише завдяки чіткому дотриманню трьох основних підходів до систематизації праць: проблемно-тематичному, хронологічному і персоніфікованому.

Проблемно-тематичний підхід розглядається вченим як такий, що вимагає, щоб, залежно від особливостей і тенденції розвитку науки, у відповідному розділі розглядалися основні публікації з історії розвитку педагогічної думки в Україні; з історії вітчизняної школи і освіти та з історії освіти інших країн; педагогічна спадщина відомих педагогів або інших видатних осіб.

Хронологічний підхід, за твердженням автора, дає можливість розглянути історико-педагогічні дослідження у чітко визначених часових рамках у межах визначеної періодизації розвитку історико-педагогічної науки.

Персоніфікований підхід, як показали результати цього наукового пошуку, дозволив, з одного боку, з'ясувати значення педагогічної спадщини видатних педагогів та діячів минуло для вітчизняної науки, а з іншого – висвітлити внесок багатьох вітчизняних фахівців у загальний процес формування української історії педагогіки.

Саме чітке дотримання вищезазначених підходів в аналізі, класифікації й систематизації джерел дали змогу Н.М. Гупану організувати матеріал дослідження в певній послідовності, вирізняючи і охоплюючи навіть різні за змістом і завданнями окремі праці українських вчених.

Дослідник досить слушно зауважує, що одним із головних завдань історіографії історико-педагогічної науки є розробка періодизації її становлення і розвитку. Саме дотримання положень цієї тези дало йому змогу знайти оригінальне бачення самого поняття "періодизація" досліджуваної сфери знань, а також визначити чіткі періоди розвитку історії педагогіки:

- ✓ перший період (друга половина XIX ст. – 1916 р.) – становлення загальних основ вітчизняної історико-педагогічної науки;
- ✓ другий період (1917 – 20-і роки XX ст.) – формування нових тенденцій у вітчизняній історії педагогіки;
- ✓ третій період (30-і – перша половина 80-х років XX ст.) – розвиток вітчизняної історико-педагогічної науки на засадах марксистської методології;
- ✓ четвертий період (друга половина 80-х – 90-і роки XX ст.) – переосмислення історико-педагогічного процесу з нових методологічних позицій і створення національної науки.

Про науково-практичну значимість такого підходу до періодизації розвитку історії педагогіки в Україні свідчать численні відзиви педагогів вищої школи, науковців, учителів, які у своїй професійній діяльності почали дотримуватись поглядів на вивчення історії педагогічної думки з позицій її періодизації, що були запропоновані Н. М. Гупаном.

Визначений науковцем, відповідно до цих періодів, розгляд історії педагогіки, на його думку, став підґрунтям для розроблення засад всього рецензованого дослідження.

Доречно звернути увагу читача і на те, що автор при розгляді кожного із періодів в історії педагогіки щоразу налаштовує нас на необхідність користуватися своєрідною рефлексією – поверненням до розгляду попередніх етапів розвитку. Таке "повернення" вченому вдалось здійснити, досліджуючи, вишукуючи у минулому витоки актуальних ідей сьогодення.

Процес становлення й розвитку історії педагогіки як науки розкривається Н. М. Гупаном не як чітко відрегульований та прямолінійно-поступальний рух, а як складний, суперечливий процес з періодами підйому, спаду, вимушеного відступу тощо. Особливо цінним для педагогічної громадськості є те, що вчений-історик професійно розкриває соціальні причини виникнення й протікання тих чи інших педагогічних процесів.

Історія педагогіки – це не тільки історія розвитку окремих суспільних інститутів, теорії і практики навчання, а одночасно й історія життя окремих постатей, які власне й створили цю науку. Саме завдяки дотриманню цих поглядів, автор вдало аналізує джерела, присвячені науково-педагогічній діяльності К. Д. Ушинського, І. П. Соколянського, А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського та ін.

Ілюстративний матеріал книги дозволяє не тільки конкретизувати найбільш складні теоретичні посилання, а й створює відповідний позитивний емоційний настрій у читача. Подібне сприйняття тексту монографії обумовлюється ще й тим, що автор не просто констатує ті чи інші факти, а висловлює стосовно них власні аргументовані судження. Це проявляється в його оцінках, висновках та узагальненнях, співставленнях спірних точок зору і чіткому висловлюванні власної позиції.

Цілком природним є те, що теоретична й практична педагогіка, поряд із використанням свого творчого арсеналу, має звертатися до науково-практичної спадщини минулого.

Саме історико-педагогічні праці високого методологічного рівня, до яких, безумовно, належить і монографія Н. М. Гупана "Українська історіографія історії педагогіки", вміщують всебічний, повний, коректно опрацьований матеріал. Такий методологічно виважений, через використання історичного досвіду, підхід автора й обумовлює успішне вирішення завдань сьогоденної педагогічної теорії та практики.

Література:

1. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки – К: А.П.Н., 2002.

2. Гупан Н. М. Історіографія розвитку історико-педагогічної науки в Україні. – К.: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2000.

3. Краевский В. В. Методология педагогики: прошлое и настоящее // Педагогика. – 2002. – №1. – С. 3–10.

4. Равкин З. И. Методологическая функция историко-педагогических исследований // Сов. педагогика. –1984. –№ 12. – С. 50–56.

5. Селецький А.І. Психопатологія дитячого віку. – К.: РВВ КДПІ ім. О. М. Горького, 1970. – 158 с.

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ ПРОЦЕСУ ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

О. М. Тогочинський,
старший викладач військової кафедри
Київського юридичного інституту МВС,
кандидат педагогічних наук

Період, який переживає сучасне суспільство, дає підстави стверджувати, що виховання сьогодні можна віднести до найбільш проблемних галузей педагогічної науки й інноваційної практики. Розробляються спроби відтворювати виховання як сутнісну потребу людства в передачі досвіду життя наступним поколінням на новому якісному рівні. Вимоги гуманізації і демократизації освіти зумовлюють пошук шляхів вирішення протиріч у виховній роботі, що виражаються в розбіжності між усвідомленням потреби у вихованні людини-особистості із самоорганізованим творчим мисленням й організацією виховного процесу, спрямованого на виховання людини як засобу для досягнення державної, військової, економічної та іншої мети.

Нові підходи до проблем виховання розвиваються у парадигмі гуманістичної освіти і пов'язані з працями його методологів – К. О. Абульханової-Славської, Ю. К. Бабанського, Г. О. Балла, І. Д. Беха, О. О. Бодальова, Є. В. Бондаревської, М. Й. Боришевського, Л. С. Виготського, О. І. Вишневського, М. А. Вейта, О. С. Газмана, В. В. Давидова, В. П. Зінченка, В. С. Ільїна, Д. В. Іщенка, О. В. Киричука, І. А. Колесникової, І. С. Кона, А. І. Концова, І. Б. Котової, С. В. Кульневича, С. Д. Максименка, А. В. Мудрика, В. А. Петровського, О. І. Пометун, В. В. Серикова, В. А. Сластьоніна, В. І. Слободчикова, М. І. Сметанського, В. О. Сухомлинського, О. В. Сухомлинської, Є. Н. Шиянова, І. С. Якиманської та ін.

Загальний зміст нової для України парадигми полягає в різноаспектній розробці особистісно орієнтованої освіти як специфічної педагогічної діяльності, спрямованої на створення умов для цілісного прояву і розвитку особистісних структур свідомості його суб'єктів – викладача і курсанта – критичності, вмотивованості, рефлексії, колізійності, автономності, опосередкованості, смислотворчості, самоактуалізації, самореалізації тощо.

У розробці діагностико-розвиваючих технологій з проблем виховання, необхідних педагогам-практикам, особистісний підхід, його змістовна сторона, яка розглядається з позицій самопізнання й саморозвитку, стає одним з домінуючих напрямків. Пошук адекватних визначень особистості, ціннісних орієнтацій її виховання, основних проявів у спілкуванні, взаємодії людей між собою у різних видах діяльності, вивчення природи особистості, детермінант її розвитку і становлення веде до необхідності розширення й уточнення не тільки семантичного, але й феноменологічного простору виховання особистості [8].

Розглядаючи філософські концепції, які обґрунтовують формування моральних орієнтацій у контексті зростання ролі особистості в педагогіці, її місця

в протистоянні технократичним процесам, виділимо **феноменологічну спрямованість** філософського обґрунтування зазначеної проблеми. Для цього необхідно розглянути моральні цінності й орієнтації як феномени свідомості, а їх формування у процесі виховання – як феноменальний процес, філософську основу якого складають такі положення:

1. Філософія не має ніякого відношення ні до навколишнього світу, ні до наук, які його вивчають; її предмет – це виключно лише феномени (явища свідомості, представлені нам у досвіді, що осягаються за допомогою почуттів і розглядаються як єдино і безпосередньо дані).

2. Феномени розуміються не як психічні явища, а як легкі абсолютні сутності, які мають всезагальне значення, не залежать від індивідуальної свідомості, але, разом з тим, перебувають тільки у ній і не існують поза нею.

3. Вказані сутності не пізнаються шляхом абстрагуючої розумової діяльності, а безпосередньо переживаються і далі описуються так, як вони споглядаються в акті інтуїції.

Феноменологія пропонує відмовитись від настанови зверненості нашої свідомості до зовнішнього світу, звільнитися від усього того, що пов'язує нас з ним, переключити нашу свідомість на внутрішній світ, на самосвідомість. Тоді її зміст і створює предмет феноменолоґічного дослідження [9].

Проте таке трактування феноменології характеризує її з позицій спрощеної настановчої критики. Гуманістична сутність феноменології зумовлюється здатністю даної галузі наукового знання вивчати, осмислювати, описувати і перетворювати на особистісному рівні діяльність свідомості тих, хто навчається, як основу їх професійного саморозвитку в контексті саморганізованого знання і розкривається у філософських концепціях Н. Гартмана, Г. Гегеля, Е. Гуссерля, І. Канта. Якщо розглянути моральні орієнтації і цінності, які формуються у процесі виховання, як загальнозначуще, всезагальне, надособистісне, істинне, то для кожної конкретної особистості вони виявляються її "власною мовою", стилем, щоразу проявляючись ніби вперше, заново знаходячи свою мову, свою манеру прояву, тобто є особистісними, персональними, індивідуальними, авторськими, власноіменними.

Феноменологічний елемент формування моральних орієнтацій і цінностей невіддільний від свідомого життя – свідоме життя не може будуватися без філософського елементу феноменології. Якщо його немає, то це не свідоме життя, а життя у світі імітації. Філософському елементу, невід'ємному від нашого свідомого життя, властиве одне: він цілком замкнений на індивідуальній свідомості, її особистісній структурі і лише до цього предмета має відношення. Пізнати основи, корені, "серцевину" формування моральних орієнтацій і цінностей можна лише власним одноосібним шляхом, а це значить пізнати самого себе, власні основи і корені. Цей рух взаємний: моральність і особистість здатні вийти із власної темряви лише в процесі зустрічі. Причому і до власної темряви треба ще дібратися, вибираючись із усезагально-нічийних припущень як саме по собі зрозумілого, або з великої кількості завжди уже готових до послуг схем пояснення. Щоб була думка – повинна бути темрява, яка змушує

мислити. Ця зустріч передбачає редукцію самого себе, роззосередженого у світі і світу як середовища, як сукупності засобів і причин, як зібрання речей і людей, що володіють певними якостями, серед яких ми існуємо.

Феноменологія розглядає звичні речі і явища з інших, відмінних від традиційних поглядів, точок зору:

- ✓ світ властивостей, якостей, цінностей, світ-середовище, серед звичних зв'язків і повсякденних явищ якого звичайно існує людина, і сама людина, причетна до цих зв'язків і явищ, піддається тут редукції;
- ✓ редукція означає не усунення ("відсторонення"), а відновлення, заповнення світу і людини до себе. Світ не містить у собі конкретного явища серед інших явищ, а вміщається в нього, він є світ, як світ цього явища;
- ✓ таке зосередження світу в цілому, з усіма подіями і цінностями, це явище, в цю нульову точку і в цю мить – має місце як подія, яка відбувається одночасно і з людиною, здійснюючи, збираючи його в неділиме-індивідуальне-особистісне. У цьому випадку здійснюються повнота співучасті, співприсутності. "Реальне те, що відкриється повній присутності, – лише те, що відкриється повній присутності, має ознаку реальності" [12, с. 104];
- ✓ здійснення світу – когітальний (ноуменальний – від гр. noumeno – сутність, яка осягається розумом) акт або когітальний (ноуменальний) стан свідомості, і тільки в ньому можливі первинні – "оригінальні" (за термінологією Е. Гуссерля), "справжні" – почуття, сприймання, переживання (хвилювання), розуміння [7]. Тільки в ньому вони отримують сенс сприймання, розуміння справжнього, реального, "самих речей". Якщо ця присутність явища не виконується особисто, вона наповнюється ілюзіями, силами інерції і замінюється речами-знаками.

Звернення до феноменології опосередковується також і необхідністю розгляду проблем виховання в умовах переходу від техногенної (технократичної) парадигми освіти до антропогенної, відходу від знеособленого "формування" особистості до створення умов для її ненасильницького саморозвитку. Відродивши ідею самоцінності людини, оголосивши його метою, а не засобом політичного, економічного, культурного життя країни, демократія тим самим поставила соціальні інститути виховання перед необхідністю здійснити гуманістичну переоцінку сенсу всієї виховної діяльності: поставити зростаючу людину в центр педагогічного світогляду [6, с. 19].

У новій соціально-економічній і освітній ситуації загострюються протиріччя між функціонуванням педагогічної свідомості на рівні знань, закладених у неї традиційною підготовкою до реалізації нормативно-формуючих й відтворюючих функцій, і потребою у зверненні до внутрішньорозвивальних, смислотворчих аспектів виховання на рівні його смислів. За визначенням Є. В. Бондаревської, зростаюча людина все частіше виявляє реальну можливість самостійного вибору способів поведінки, форм спілкування, джерел світогляду [4]. Але соціальне замовлення на виховання особистості як суб'єкта соціального життя, ціннісними орієнтаціями якого є саморозвиток, самореалізація, самовизначення тощо, продовжує залишатися невиконаним.

Аналіз основних напрямків вітчизняної педагогічної думки дає можливість зробити висновок, що зараз найголовнішим постає питання про спрямованість

подальшого розвитку української освіти через взаємозв'язок домінуючих у різних напрямках ціннісних орієнтацій [5]. У цьому зв'язку розгляд проблем формування моральних орієнтацій як ціннісно-смислових категорій в педагогічній науці і практиці можливий шляхом прийняття за основу феноменологічних підходів до вивчення педагогічних явищ як феноменів із властивостями колізійності, протиріччя, проблемності, відкритості, нескінченності тощо, визначення зовнішніх і внутрішніх зв'язків феноменів освіти, особистості, творчості, педагогічного спілкування, альтернативних підходів і т. д., актуалізуюче осмислене критичне ставлення, творче переосмислення педагогічних традицій з питань виховання.

На всіх історичних етапах розвитку української освіти проблемам виховання надавалось значення "питань життя". "Головна справа виховання якраз і полягає в тому, – писав С. Л. Рубінштейн, – щоб тисячами ниток пов'язати людину з життям – так, щоб з усіх боків перед нею поставали завдання, для неї значущі, для неї притягальні, які вона вважає своїми, у розв'язання яких вона включається" [13].

У філософському обґрунтуванні формування моральних орієнтацій в педагогічній теорії і практиці лежать філософські погляди на світогляд, які дають відповідь на запитання "що таке "Ми – людство?" і "що таке "Я – індивід, вихованець, педагог?" у світопорядку з позицій моральності, свободи і культури особистості.

Значення моральних орієнтацій як феноменів не обмежується дослідженням і управлінням ними як зовнішньо виявленими фактами. Моральні орієнтації стають зрозумілими феноменами тільки тоді, коли розглядаються не лише їхні зовнішні прояви – результати, але й внутрішні зв'язки, джерела, механізми. Формування моральних орієнтацій як спрямованість усієї виховної діяльності можливе лише під час розуміння й усвідомлення моральних цінностей як педагогічних феноменів, тобто знання їх внутрішніх властивостей і природи зовнішніх проявів.

У цілому феномен формування моральних цінностей і орієнтацій проявляється в тому, що знання людиною їхньої сутності, зовнішніх проявів не означає, що ця людина – гуманна і її особистість орієнтована на моральність як основу життєдіяльності.

Істина, краса, доброчесність тощо існують у тій мірі, в якій вони на даний момент безпосередньо відтворюються відроджуваними і безперервно заново здійснюваними зусиллями. Хвиля зусилля несе існування чогось у часі і в тривалості, але людина в силу особистісних особливостей свого психологічного сприйняття, як правило, бачить тривалість і не бачить хвилі, яка її підтримує. Будь-яка особистісна особливість, особистісна функція не встановлюється, не формується раз і назавжди. Те, що покликано бути моральними орієнтаціями, "устоями" життя, нізвідки не прямує природним шляхом, ці устрої коріняться в ноуменальній свободі, а не у фізичній чи метафізичній (за І. Кантом) "природі", на них не можна покладатися, тому що вони самі тримаються щомиттєво особистісним відтворенням, успіх якого не гарантований.

Феноменологічний аналіз позицій різних вчених дозволяє представити узагальнений **критерій моральності**. Він є всезагальним, універсальним критерієм для педагогіки як ознака істинності або хибності того чи іншого положення, на підставі якого робиться оцінка.

Моральний вчинок (моральність) особистості не просто "виростає" або є наслідком якогось "початку", але саме початок і містить (повертається до ньо-

го), тримає сам початок, починання, виникнення із початку (з нічого). В цьому – основа моральності, яка, на відміну від будь-якої ідеологічно заданої, нормативної або правової категорії, "виникає", "тримається" не ідейним змістом (виправданням будь-якого вчинку чи проступку), а формою, причому формою не тільки зовнішньою, що виступає як непорушна норма (військовослужбовець внутрішніх військ затримує порушника тому, що зобов'язаний це робити), але й внутрішньою, яка виражається такими поняттями, як "благородство", "справедливість", "почуття власної гідності", "чуйність", "повага" (кантівська Achtung), "відповідальність", тобто одночасно і загальним визначенням і "моєю особистою справою" [1, с. 39].

У зв'язку з цим можна стверджувати, що моральними будуть добровільні і самодіяльні особистісні прагнення, почуття і дії людини, які погоджуються з прагненнями, почуттями і діями всіх членів суспільства. Застосовуючи критерій моральності, можна зробити висновок, що ***формування ціннісних орієнтацій у педагогіці буде аморальним якщо: звернення педагога до вихованців буде спрямовано тільки до чуттєвої оболонки свідомості, якщо педагогом використовуються насильницькі засоби прилучення до моральних цінностей як до встановленої, а не самостійно, добровільно прийнятої норми.***

Цей же критерій допомагає встановити зв'язок між незадоволеністю педагогічних запитів на глибинне обґрунтування змісту моральності і (феноменом) втечі від реальності значної частини сучасної молоді. Він проявляє поверхову орієнтацію виховання на почуттєво-емоційну сферу особистості, натреновану таким вихованням на відповідну реакцію (втеча від "страшної" реальності", а не на осмислення ситуації) [10, с. 35].

В сучасних умовах усе чіткіше проявляється потреба у вивченні внутрішньої смислової основи педагогічних явищ, що визначає необхідність звернення до педагогіки як науки про феномени, які володіють не лише зовнішніми, але й внутрішніми властивостями. У цьому зв'язку моральні цінності й орієнтації в педагогічній науці можуть розглядатися як комплекс різнорівневих феноменів, а педагогічний процес їх формування набуває виховного сенсу як феноменальна діяльність.

Таким чином, **феноменологія** – наука про гуманістичний (людський) сенс цілісно (зовнішньо і внутрішньо) представлених педагогічних феноменів: освіти, виховання, навчання. Ефективність їх розгляду (теоретичне обґрунтування і практичний розвиток) в сучасних умовах стає можливим у парадигмі особистісно орієнтованої освіти як найбільш адекватно гуманістичної спрямованості науково-педагогічних досліджень. ***Феноменологічна сутність процесу формування моральних орієнтацій як виховної діяльності*** – це переосмислення традиційного відтворення засобів і методів педагогічного впливу, що дозволяє конструювати власну картину світу і своїх дій у ньому шляхом самостійного з'ясування сутностей виховних феноменів. Таке з'ясування сутності досягається у процесі переживання свідомістю моральних орієнтацій за допомогою створення умов самоорганізованої виховної діяльності [11].

Моральні орієнтації виховання – це спрямованість виховної діяльності на розвиток, саморозвиток і самореалізацію особистості вихованця, включаючи

визначення мети, змісту, засобів і методів, етапів, вирішення протиріч тощо, адекватних природовідповідній потребі виховання "бути особистістю".

Формування моральних орієнтацій як педагогічний процес стає результативним за умови розуміння й усвідомлення особистістю моральних цінностей як особистісно-значущих феноменів, тобто з'ясування сутності внутрішніх складових через природу їх зовнішніх проявів. Це досягається у процесі самостійного осмислення, переосмислення і створення власної моральної оцінки явищ, тобто особистісним переживанням (у процесі надання явищу особистісного сенсу).

В основі формування моральних цінностей лежить особистісна орієнтація виховного процесу, для ефективності якого необхідне звернення до особистісних структур свідомості. Особистісно орієнтована освіта, як зазначає І. Д. Бех, виходить із самоцінності особистості, її духовності й суверенності, тому вона може вважатися гуманістичною. Її мета – формувати людину як особистість, творця самої себе і навколишніх умов. Відповідне технологічне забезпечення має ґрунтуватись на діалогічному підході, що визначає суб'єкт-суб'єктну взаємодію учасників педагогічного процесу, їх самоактуалізацію і самоорієнтацію. Технології такого спрямування передбачають перетворення суперпозиції того, хто виховує, і того, кого виховують, в особистісно-рівноправну позицію. Вона й дає змогу вихованцеві бути суб'єктом виховної діяльності, що сприяє практичній реалізації його прагнення до соціально-морального саморозвитку. Втілення перелічених засад у виховному процесі вимагає поставити на перший план розвиток вольових процесів особистості, без яких виховання не буде ні продуктивним, ні гармонійним. Одна з причин недостатнього особистісного розвитку індивіда полягає в тому, що він свою волю як внутрішньо складний процес підміняє тим чи іншим панівним почуттям (честолюбство, властолюбство, страх, боягузтво тощо). Ці почуття справді володіють індивідом, його свідомим **"Я"**, а не він ними. Тому індивід і зголошується йти шляхом найменшого опору, "пливучи у фарватері" егоїстичних почуттів. Більше того, він шукає ситуацій для їх вияву і не культивує тих, які вимагають вищих морально-вольових інстанцій.

Моральні цінності є адекватними індикаторами розвиненої особистості, з допомогою яких вона впізнається. Більше того, особистість володіє цими цінностями як власними якостями. При цьому рівень володіння ними повинен бути таким, щоб можна було їх розгортати в реальній життєдіяльності. Особистісне зростання залежить від того, наскільки певна особистість поєднується із загальноприйнятою системою моральних цінностей, якою мірою зміцнюється її духовна свідомість. Остання відіграє роль тієї внутрішньої інстанції, де відбувається згадане єднання як процес набуття смислу соціальних вимог. Рамки цих вимог до суб'єкта окреслюються необхідністю життєтворити і діяти за законами істини, добра і краси. Є всі підстави стверджувати, вважає І.Д. Бех, що розвиненою особистістю можна вважати ту, яка досягла вищого рівня духовного освоєння навколишнього світу [3]. Щоб це сталося, вона на такому ж рівні має освоїти і свій внутрішній світ, який часто буває для неї закритим. Тому слід формувати у вихованця здатність дедалі більше відкриватися самому собі, наближатися до найістотнішого в собі.

Моральні цінності не повинні замикатися у внутрішньому світі людини, а бути тими психологічними засобами, за допомогою яких цей світ стає відкритим на-

самперед для іншої людини і навколишнього світу. Йдеться про вчинковий спосіб існування людини. Як наголошував у цьому зв'язку відомий російський філософ і філолог М. М. Бахтін, "кожна думка моя з її змістом є мій індивідуально-відповідальний вчинок, один із вчинків, з яких складається все моє єдине життя, бо все життя в цілому може бути розглянуте як деякий суцільний вчинок" [2].

Філософський елемент феноменології моральних орієнтацій і цінностей невід'ємний від особистісних структур свідомості і припускає свідоме звернення кожної особистості до моральних орієнтацій і цінностей шляхом редукції самої себе, всіх своїх якостей у процесі життєдіяльності і життєтворчості. Вона стає можливою під час звернення до смислотворчого потенціалу свідомості. Однією з умов перетворення і переводу на особистісний рівень функціонування може бути виховне середовище клубу самодіяльної пісні. Одним із засобів потреби і прояву особистісних структур свідомості в даному випадку є смислоорієнтований зміст авторської пісні. Проте, феноменологічна сутність такого наявного "непомітного" виховання, як процесу самоорганізації ціннісних орієнтацій, потребує психолого-педагогічної інтерпретації.

Література:

1. Ахутин А. В. В стране Мамардашвили // Вопросы философии. – 1996. – № 7. – С. 38–40.
2. Бахтін М. М. К философии поступка // Философия и социология науки и техники. – М., 1985. С. 89.
3. Бех І. Д. Цінності як ядро особистості // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. зб. / За заг. ред. О. В. Сухомлинської. – К., 1997. – С. 8–11.
4. Бондаревская Е. В. Воспитание как возрождение гражданина, человека культуры и нравственности // Опыт разработки концепции воспитания. Ч. І. – Ростов н/Дону, 1993. – С. 11–42.
5. Бодина Е. А. Воздействие музыки на воспитание личности // Педагогика. – 1992. – №5–6. – С. 32.
6. Газман О. С. Гуманизм и свобода // Гуманизация воспитания в современных условиях. – М., 1990.
7. Гуссерль Э. Логические исследования. – Берлин, 1900.
8. Котова И. Б., Шиянов Е. Н. Философско-гуманистические основания современной педагогики. – Ростов н/Дону: РПГУ, 1997. – 80 с.
9. Краткая философская энциклопедия. – М.: Энциклопедия, 1994. – 576 с.
10. Кульневич С. В. Концепция личностно ориентированного воспитания в курсе "Новая педагогика" // Развитие новых педагогических систем в регионе: личностно ориентированное образование (Тезисы докладов научно-практической конференции 4–7 октября 1994 г.). – Волгоград, 1994. – С. 152–154.
11. Кульневич С. В. Личностная ориентация методологической культуры учителя // Педагогика. – 1997.– № 5. – С. 108–115.
12. Мамардашвили М. К. Картезианские размышления. – М., 1993.
13. Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самодеятельности // Вопросы философии. – 1989. – № 4.

КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ЯДРО КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНО-ДІЛОВОГО СПІЛКУВАННЯ

О. О. Рембач,

аспірантка Вінницького педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

В умовах глобальних соціально-економічних перетворень суспільства, переходу до ринкових відносин, інтеграції України у світовий простір, суттєво зростають вимоги до професійної компетентності, ділових якостей і загальної культури спеціаліста, основний аспект якої, на думку багатьох учених, складає культура професійно-ділового спілкування. Лише спеціаліст з високим рівнем комунікативної культури здатний правильно, логічно та переконливо виражати свої погляди, налагоджувати сприятливі взаємини з колегами, реалізовувати себе як фахівець, творчо і продуктивно вирішувати різноманітні проблеми та конфлікти, сприяти формуванню позитивного соціально-психологічного мікроклімату та гармонізації міжособистісних взаємин у колективі.

Термін "культура спілкування" вперше з'явився в наукових працях у 80-ті роки. Недивлячись на велику кількість визначень змісту цього поняття, загальноприйнятого поки що немає. Охарактеризовано лише окремі види культури спілкування (професійного спілкування менеджерів та управлінців, керівників), виокремлено компоненти цього феномена. У педагогіці досить широко висвітлені питання культури педагогічного спілкування, а також визначені функції та місце культури спілкування в структурі професійної діяльності викладача. Аналіз психолого-педагогічної, соціально-психологічної та психолінгвістичної літератури вказує на те, що різні підходи до вивчення феномена культура спілкування та культура професійно-ділового спілкування відображаються у виокремленні їх структурних компонентів і показників, визначенні ролі та функцій у професійній діяльності спеціаліста.

Як показує аналіз останніх досліджень з проблеми формування культури спілкування спеціаліста будь-якої сфери діяльності, складовими компонентами або ж показниками комунікативної культури виступає комунікативна компетентність. Це свідчить про те, що поняття *"культура спілкування"* тісно пов'язане з поняттям *"комунікативна компетентність"*. Для того, щоб зрозуміти як співвідносяться ці дві категорії, і чому компетентність у спілкуванні виступає важливою умовою ефективності ділового спілкування, а відповідно і показником високого рівня його культури, необхідно з'ясувати зміст та основні складові понять "комунікативна культура" (синонім "культура спілкування"), "культура професійно-ділового спілкування" і "комунікативна компетентність".

Проблемі комунікативної компетентності за останні роки приділяється значна увага. Їй прямо чи опосередковано присвячені дослідження психологів і педагогів (Г. М. Андрєєвої, Я. Яноушека, О. О. Бодальова, В. С. Грєхньова, Ю. М. Жукова, Ю. М. Ємельянова, О. В. Киричука, Я. Л. Коломинського, М. О. Коця, А. В. Мудрика, А. П. Панфілової, Л. А. Петровської, П. В. Растянникова, В. О. Сластьоніна, В. А. Семиченко, В. В. Соколової, Т. С. Яценко та інших).

Термін "компетентний" означає "знаючий, обізнаний, інформований, авторитетний в певній області". *Компетентний спеціаліст*. [7, с.248]. Аналіз використання термінів комунікативної компетенції та комунікативної компетентності дозволяє думати, що в широкому розумінні комунікативна компетенція постає як здібність та здатність до спілкування, а комунікативна компетентність – як реалізація цієї здібності у вигляді конкретних навичок та вмінь. Розмежування це послідовно не проводиться, проте спостерігається відповідна тенденція. За останні роки з'явилося чимало визначень поняття "комунікативна компетентність". Деякі з них відносяться до компетентних співрозмовників як індивідів, які володіють базовими знаннями про комунікативні принципи і якими вони вміло користуються відповідно до ситуації взаємодії [16, с. 5]. Інші визначення зосереджують увагу на досягненні поставлених комунікативних цілей як показнику компетентності [17]. Багатьма вченими комунікативна компетентність визначається також як здатність діяти належним чином відповідно до певних обставин взаємодії [15, с. 16].

В. В. Соколова вважає можливим зробити таке визначення поняття "комунікативна компетентність": "сукупність знань, вмінь і навичок в області вербальних та невербальних засобів для адекватного сприйняття та відображення дійсності в різних ситуаціях спілкування" [12, с. 99]. На її думку, саме набір комунікативних вмінь забезпечує, підтримує та формує комунікативну компетентність. Розвиток та вдосконалення таких вмінь повинні визначати завдання загальної середньої освіти та вищої педагогічної.

Аналогічної точки зору притримується Н. Беркел-Росфус, яка розглядає комунікативну компетентність не як рису чи здатність особистості, а як інтегрований набір, сукупність певних комунікативних вмінь, які можна спостерігати, відпрацьовувати та вдосконалювати [14]. "Оцінка комунікативної компетентності, – наголошує автор, – повинна базуватися не на відповідності комунікативної поведінки обставинам взаємодії, і не на тому, чи досягнуто поставлених цілей. Комунікативна компетентність орієнтується на отримувача, рецепієнта, тобто основний акцент на тому, як сприймає та реагує партнер, а не на намірах відправника" [14, с. 16]. Розвиток комунікативної компетентності полягає у вдосконаленні комунікативних вмінь. Автор виокремлює п'ять базових категорій комунікативних вмінь, які тісно пов'язані і взаємообумовлені: символізація, обробка даних, адаптація, контролювання та експресія. Кожна з категорій передбачає сукупність певних умінь: символізація – вміння використовувати вербальні та невербальні символи; обробка даних – вміння здійснювати відбір інформації, вміння організовувати її в певні паттерни або ж категорії, вміння інтерпретувати організовану інформацію, вміння її оцінити належним чином, вміння прогнозувати ефект повідомлення та вміння зрозуміти потреби, мотиви партнера та власні наміри; адаптація передбачає вміння визначати комунікативні правила, оцінювати комунікативну поведінку і реалізовувати нові паттерни взаємодії; сукупність вмінь здійснювати контроль включають: необхідну селекцію (відбір) інформації, контроль взаємодії, вміння справляти приємне враження і встановлювати просторово-часові рамки взаємодії. Експресія передбачає вміння виражати власні почуття, вміння розпізнавати та розуміти почуття інших, а також вміння заохочувати інших виражати власні почуття [14].

У дещо ширшому контексті розглядає зміст комунікативної компетентності А. П. Панфілова, визначаючи її як "сукупність знань, умінь, навичок, які включають: функції спілкування і особливості комунікативного процесу; види спілкування і основні його характеристики; засоби спілкування: вербальні та невербальні; репрезентативні системи та ключі доступу до них; види слухання і техніки його використання"; "зворотний зв'язок" – запитання та відповіді; психологічні та комунікативні типи партнерів, специфіку взаємодії з ними; форми і методи ділової взаємодії; технології і прийоми впливу на людей; методи генерування ідей та інтеграції персоналу для конструктивних комунікацій; *самопрезентацію та стратегію успіху*" *[8, с. 26]*.

Вчені Л. А. Петровська, Ю. М. Жуков, П. В. Растянников визначають комунікативну компетентність як "здатність встановлювати та підтримувати необхідні контакти з іншими людьми" [4, с. 3]. Як теоретичну основу змістового аналізу комунікативної компетентності вчені використовують уявлення про структуру предметної діяльності, розвинені у вітчизняній науці. Автори виділяють *орієнтовну* (аналіз та оцінка ситуації, формування мети), *виконавчу* (реалізація плану та (або) його корекція, оцінка ефективності) та *соціоперцептивну* (система внутрішніх (когнітивних) ресурсів та засобів діяльності, необхідних для адекватного аналізу, інтерпретації та регуляції ситуації) складові комунікативної компетентності [4].

Взагалі психологи зауважують, що комунікативна компетентність має, без сумніву, інваріантні загальнолюдські характеристики і, водночас, характеристики історично і культурно обумовлені [2]. Адже, якщо компетентність в різних областях діяльності набувається людиною через засвоєння тих чи інших текстів, то "комунікативна компетентність формується завдяки інтеріоризації соціальних текстів" [2, с. 6].

Ще Л. С. Виготський зазначав, що "роль культури, і, перш за все, людського колективу, первинна в процесі формування у індивіда вищих психічних функцій, тобто індивідуальний розвиток полягає в перетворенні суспільних відносин у психічні функції" [1, с. 199]. Тому і набуття комунікативної компетентності, як вважає Ю. М. Ємельянов, є "рухом від інтер- до інтра-, від актуальних міжособистісних подій до результатів усвідомлення цих подій, які закріплюються в когнітивних структурах психіки у вигляді умінь та навичок" [2, с.6].

Л. А. Петровська визначає компетентність людини у спілкуванні як її компетентність в міжособистісному сприйнятті, міжособистісній комунікації та

міжособистісній взаємодії [9]. Автор зауважує, що розвиток спілкування завжди включає дві тісно пов'язані грані – спілкування на основі суб'єкт-суб'єктної схеми, при якій партнерам відводяться ролі маніпулятора та об'єкта маніпулювання (спілкування у вигляді вказівок, наказів, розпоряджень і т. д.) та спілкування на основі суб'єкт-суб'єктної схеми. Останнє характеризується рівністю психологічних позицій учасників, активністю сторін, при якій кожний з них не лише піддається впливу, але і сам впливає на іншого. На зразок того, зауважує Л. А. Петровська, як в аналізі діяльності стало прийнятим виділяти аспекти та завдання двох типів – репродуктивні (стандартні, що повторюються й алгоритмізуються) та продуктивні (складають нестандартну, неформальну сторону), так і в розвитку спілкування можна виділити ці дві сторони. Відповідно компетентність у спілкуванні включає компетентність, яка відповідає суб'єкт-об'єктній та суб'єкт-суб'єктній схемам та охоплює вирішення як продуктивних, так і репродуктивних завдань, а також поширюється як на зовнішній поведінковий рівень спілкування, так і на його глибинний, особистісний рівень. При цьому як ядро такої компетентності розглядається компетентність в суб'єкт-суб'єктному спілкуванні, у вирішенні продуктивних завдань, в оволодінні глибинним, особистісним прошарком спілкування [11].

Однією із складових компетентності в спілкуванні, на думку Л. А. Петровської, є конфліктна компетентність, або компетентність людини в конфліктній ситуації. Означене поняття розглядається автором у контексті міжособистісного конфлікту, але, як зауважується, мова йде не про латентний (прихований, потенційний) конфлікт, а про ситуації, в яких конфліктуючі сторони проявляють себе в діях, поведінці [10, с. 41]. Виходячи із структури конфліктного спілкування (ті, що виступають сторонами конфлікту та конкретна ситуація), Л. А. Петровська виокремлює наступні складові конфліктної компетентності: компетентність учасника у власному Я ("Я-компетентність"), тобто його адекватна орієнтація у власному психологічному потенціалі, а також в потенціалі іншого учасника (учасників), ситуаційна компетентність та знання конфлікту. Основним гуманістичним критерієм конфліктної компетентності, вважає автор, є таке завершення конфлікту, такий вихід з нього, який супроводжується особистісним розвитком учасників, їх самореалізацією. Показниками конфліктної компетентності виступають: рівень рефлексивної культури та рівень культури саморегуляції, перш за все, емоційної [10].

Запропонована концепція конфліктної компетентності викликає значний інтерес у нашому дослідженні. Оскільки рівень культури спілкування спеціаліста будь-якого фаху, на нашу думку, визначається не лише мовленнєвими вміннями, технікою слухання та говоріння, вмінням ототожнювати себе з іншими, читати невербальну поведінку комунікатора, але й здатністю та вміннями взаємодіяти з іншими в конфліктних ситуаціях, вмінням знайти оптимальні шляхи розв'язання конфлікту чи запобігання його виникненню.

Розглядаючи комунікативну компетентність як "ідейно-моральну категорію, що регулює всю систему ставлення людини до природного та соціального

світу, а також до самого себе як синтезу обох світів" [2; 12], Ю. М. Ємельянов виокремлює в її структурі акціональний аспект, який передбачає усвідомлення: а) власних потреб та ціннісних орієнтацій, техніки власної роботи; б) своїх перцептивних вмінь, тобто здатності сприймати оточення без суб'єктивних викривлень та "систематизованих сліпих плям" (стійкого упередженого ставлення щодо тих чи інших проблем); в) готовності сприймати нове у зовнішньому середовищі; г) своїх можливостей у розумінні норм та цінностей інших соціальних груп та культур (реальний інтернаціоналізм); д) своїх почуттів та психічних станів у зв'язку з впливом факторів зовнішнього середовища (екологічна психокультура); е) способів персоналізації оточення, (тобто матеріального втілення (почуття "господаря"); ж) рівня своєї економічної культури (ставлення до середовища проживання – помешкання, землі, рідного краю, архітектури і т. п.) Акціональний рівень спілкування – комунікативне інобуття дій, заданих колективною цілеспрямованою діяльністю.

На думку Ю. М. Жукова, успіх ділової комунікації залежить від адекватності установок (настанов); активності й усвідомлення своєї предметної та міжособистісної позиції; знання закономірностей різних форм спілкування і правил поведінки в різноманітних ситуаціях; вміння сформувати тактичний план і реалізувати його на основі наявних соціальних навичок. Іншими словами, ефективність комунікації залежить від розвитку *особистісної, стратегічної, тактичної та технічної* складових комунікативної компетентності [5].

Загалом, у соціальній психології комунікативна компетентність визначається як орієнтованість в різноманітних ситуаціях спілкування, в основі якої лежать знання та чуттєвий досвід індивіда; здатність ефективно взаємодіяти з оточуючими завдяки розумінню себе та інших при постійній зміні психічних станів, міжособистісних взаємин та умов соціального середовища [6, с. 34].

Автор цієї статті повністю поділяє погляди вищезазначених авторів і визначає **комунікативну компетентність спеціаліста** як необхідну кількість певних знань, загальних комунікативних здібностей, якостей, вмінь та навичок. Компетентний співрозмовник – це особа, яка неодноразово, і в різноманітних контекстах, розглядається іншими співрозмовниками як така, що володіє необхідним набором вмінь, використовує їх відповідно до ситуації і передбачає досягнення спільних бажаних наслідків та результатів, тобто орієнтується не лише на досягнення власних цілей, але і цілей співрозмовників. У кожному виді діяльності комунікативна компетентність має свою специфіку. Варто також зазначити, що комунікативна компетентність передбачає певний рівень володіння вказаними вміннями та навичками.

Проте, чи можна стверджувати, що засвоєнні знання, вміння та навички – це культура спілкування? Розглянемо загальні підходи до визначення поняття комунікативна культура та культура професійно-ділового спілкування в психолого-педагогічній і лінгвістичній літературі.

Аналіз різних підходів до вивчення феномена культури у філософській, соціологічній та психолого-педагогічній літературі дозволяє визначати поняття "куль-

тура" як комплекс історично вироблених матеріальних і духовних цінностей, моральних норм, зразків та способів діяльності. Культура, як компонент соціального життя, відбивається в мові, поведінці, способі мислення, ціннісних орієнтаціях, системі символів, традицій і ритуалів окремої особистості та групи індивідів.

Аналіз літератури з проблеми дослідження свідчить про те, що в контексті *лінгвістичного підходу*, комунікативна культура або культура мовленнєвого спілкування спеціаліста розглядається як багатокомпонентне, інтегральне явище, яке передбачає володіння різними семіотичними системами і включає комплекс розвинутих вмінь використовувати вербальні та невербальні засоби з метою здійснення мовного впливу в різних умовах спілкування відповідно до поставлених цілей та змісту комунікативної діяльності. Культура спілкування як лінгвістичний феномен обумовлена високорозвиненою культурою мови та мовлення. "Культура мовленнєвого спілкування – це високо розвинуте вміння здійснювати комунікацію відповідно до норм, що історично склалися в даному мовному колективі, з врахуванням психологічних механізмів впливу на адресата, використовуючи лінгвістичні засоби та способи реалізації такого спілкування, з метою досягнення найбільшого запланованого прагматичного результату" [13, с. 7]. Відштовхуючись від такого визначення, культуру мовленнєвого спілкування, на думку автора, можна подати у вигляді певних "рівнів". До *першого* рівня відносяться високо розвинені пізнавальні процеси, в першу чергу, мислення (культура мислення). До *другого* – сукупність мовних і немовних знань. *Третій* рівень – це культура мовлення, яка виступає як сума навичок та вмінь, які забезпечують такі характеристики висловлювання, як логічність, експресивність, стилістична адекватність і т. д. На цьому рівні знаходяться ще і навички як правильного (нормативного), так і виразного використання невербальних засобів комунікації. І, нарешті, *четвертий* рівень включає вміння планувати дискурс і управляти ним з метою здійснення мовного впливу на адресата [13].

У контексті психолого-педагогічного підходу в структурі культури спілкування, професійно-ділового, зокрема, виокремлюють два взаємопов'язаних, але якісно своєрідних аспекти або рівні: зовнішній (поведінковий, операційно-дійовий, технологічний), який охоплює способи та прийоми взаємодії, і внутрішній (особистісний, глибинний, мотиваційно-ціннісний, морально-етичний), який, описуючи мотиваційно-ціннісні диспозиції особистості, визначає спрямованість спілкування, вибір тих чи інших способів комунікативної взаємодії з партнерами.

Ряд авторів (О. А. Баєва, Н. Ф. Долгополова, Б. Ф. Кузін, В. А. Лівенцова, А. В. Мудрик, О. І. Даниленко, В. А. Кан-Калик, Н. Б. Крилова, В. В. Полторацька, В. В. Соколова, та інші) переконані, що культура спілкування, професійно-ділового, зокрема, передбачає високий рівень вміння спілкуватися в різноманітних ситуаціях професійної діяльності. Показниками культури ділового спілкування виступають: професійно-гуманістична спрямованість особистості; знання основ психології ділового спілкування; висока комунікативна культура (мистецтво говорити та слухати); вміння об'єктивно сприймати, правильно розуміти й оцінювати власні дії та дії партнера (перцептивні вміння); вміння будувати взаємини з будь-яким партнером, добиватися ефективної взаємодії на основі взаємних інтересів, адекватно оцінювати ситуацію і здійснювати вибір комунікативної моделі поведінки, приймати рішенню в кризових, нестандартних ситуаціях (інтерактивні вміння); розвинуті комунікативно-творчі здібності та вміння; результативність спілкування в комунікативній діяльності; візуально-презентативні вміння (створення іміджу, поєднання природних і набутих рис).

На нашу думку, культуру професійно-ділового спілкування спеціаліста можна розглядати у широкому та вузькому значеннях: у широкому значенні вона виступає як сукупність норм та способів їх реалізації в професійних контактах, у вузькому – сукупність знань, вмінь та навичок ділового спілкування, які створені й прийняті в конкретному суспільстві на певному етапі його розвитку, ступінь володіння ними (іншими словами, комунікативна культура спеціаліста залежить від рівня розвитку комунікативної компетентності спеціаліста). Отже, можна впевнено сказати, що ефективність спілкування, ділового, зокрема, та рівень його культури в значній мірі визначаються комунікативною компетентністю кожного із учасників взаємодії.

Аналіз літератури дозволяє зробити висновок, що комунікативна культура – це не лише знання, вміння та навички, вона визначається ще й певними мотиваційно-ціннісними диспозиціями особистості, направленістю комунікативної діяльності. Багато в чому культура спілкування залежить від самої особистості, її якостей, рис характеру. "Спілкування – це своєрідний театр, де є п'єса певного змісту, актор, що виконує конкретну роль, і глядач, який сприймає цю п'єсу і цю роль. А потім глядач виступає як актор і хоче, щоб його також сприйняли як особистість. До того ж глядач в обох випадках є активною стороною" [3, с.13]. Для того, щоб контакт був справді глибоким, особистість, окрім знань про спілкування, певних навичок і вмінь, повинна мати ще й відповідну комунікативну установку на спілкування. Причому установку не просто на встановлення контакту, а на людину як загальнолюдську цінність. Тоді цей контакт стане олюдненим, і спілкування відбуватиметься на високому рівні.

Сказане свідчить про те, що поняття "культура спілкування" ширше від поняття "комунікативна компетентність", а також і про те, що ці два явища тісно пов'язані, проте не тотожні. Комунікативна компетентність виступає визначальним показником, базовим компонентом, невід'ємною умовою високого рівня розвитку культури спілкування.

Культуру професійно-ділового спілкування можна розглядати як професійно необхідну якість спеціаліста, показник його професійної зрілості й активності. Адекватні ціннісні орієнтації та гуманістична направленість взаємодії, спеціальні знання про ділове спілкування і відповідні комунікативні вміння складають зміст поняття "культура професійно-ділового спілкування спеціаліста".

Література:

1. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций. Из неопублик. трудов. – М.: Изд-во Академии пед. наук, 1960. – 500 с.

2. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение. – Л.: Изд-во ЛГУ. – 1985. – 165 с.

3. Етика ділового спілкування: Курс лекцій/ Т. К. Чмут, Г. Л. Чайка, М. П. Лукашевич, І. Б. Осечинська. – К.: МАУП, 1999. – 208 с.

4. Жуков Ю. М., Петровская Л. А., Растянников П. В. Диагностика и развитие компетентности в общении. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 104 с.

5. Жуков Ю. М. Эффективность делового общения. – М.: Знание, 1988. – 64 с.

6. Коллектив. Личность. Общение: Словарь социально-психологических понятий / Под ред. Е. С. Кузьмина и В. Е. Семенова. – Л.: Лениздат, 1987. – 144 с.

7. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 57 000 слов / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой. – 18-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1987. – 797 с.

8. Панфилова А. П. Деловая коммуникация в профессиональной деятельности: Учеб. пособие. – СПб.: Знание, СПбИВЭСЭП, 1999. – 469 с.

9. Петровская Л. А. Активные методы социально-психологического воздействия на коммуникативные процессы // Общение и оптимизация совместной деятельности / Под ред. Г. М. Андреевой, Я. Яноушека. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – С. 74-85.

10. Петровская Л. А. К вопросу о природе конфликтной компетентности // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 1997. – №4. – С. 41-45.

11. Петровская Л. А. Компетентность в общении: социально-психологический тренинг. – М.: МГУ, 1989. – 216 с.

12. Соколова В. В. Культура речи и культура общения. – М.: Просвещение, 1995. – 192 с.

13. Фаенова М. О. Обучение культуре общения на английском языке: Науч.-теорет. пособие. – М.: Высш. шк., 1991. – 140 с.

14. Buerkel-Rothfuss N. Communication: competencies and context. – New York: Random House, 1985. – 385 p.

15. Larson C., Backlund P., Redmond M., and Barbor A. Assessing Functional Communication. Falls Church, Va.: Speech Communication Association and ERIC, 1978). – P. 16.

16. Mc.Croskey. Communication Competence and Performance: A Research and Pedagogical Perspective. Communication Education 31.– 1982. – P. 1-8.

17. Wiemann J. Explication and Test of a Model of Communication Competence. Human Communication Research 3. – 1977. – P. 195-213.

ШЛЯХИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ ОВС

Т. В. Гороховська,

викладач кафедри українознавства та мовної підготовки Київського юридичного інституту МВС

Процес навчання мові досить об'ємний і багатоплановий, тому й виникає потреба з'ясувати принципи навчання мові з урахуванням сфери їх дії. Методична система вивчення дисципліни ділового українського мовлення, складовою частиною якої є культура професійного мовлення, спирається, по-перше, на загальнодидактичні принципи, які визначають увесь процес навчання мові, а по-друге – на специфічні (методичні), що характеризують процес формування й удосконалення мовленнєвих умінь і навичок курсантів. Серед загальних принципів дидактики вищої школи ми виділяємо такі: науковості, свідомості, міцності знань, систематичності і послідовності, наступності і перспективності, зв'язку теорії з практикою [3] .

Враховуючи те, що навчальна дисципліна "Ділова українська мова" не є спеціальною для курсантів – майбутніх працівників органів внутрішніх справ, слід враховувати також її специфічні принципи. Ми вважаємо, що для ефективного формування мовленнєвих умінь і навичок слід дотримуватися таких наукових принципів: структурного, що відображає певні зв'язки між одиницями мовлення (словоформою, фразою, надфразовою єдністю, текстом); функціонального, в основі якого лежить функція структури в мовленні, її зміст, форма в поєднанні з різними функціями; принципу комунікативної спрямованості, який виходить з практичної мети формування умінь і навичок професійного мовлення – оволодіння курсантами комунікативною діяльністю для спілкування, проведення зборів, нарад тощо; принципу ситуативності, який означає, що кожну лексико-граматичну структуру треба засвоювати у конкретних мовленнєвих ситуаціях.

На нашу думку, у засвоєнні культури професійного ділового мовлення важливу роль відіграє структурний принцип. Робота над текстом документа ґрунтується на двох аспектах спостереження: на розгляді взірцевих текстів і аналізі висловлювань, далеких від взірців, не позбавлених огріхів, яких треба уникати. Взірці мовлення на практиці найчастіше використовуються з метою засвоєння їх структури; їх доцільно використовувати на рівні словоформи, словосполучення, фрази, надфразової єдності. Але структурний принцип може діяти лише в поєднанні з іншими принципами – комунікативної спрямованості та ситуативності. Комунікативність передбачає вправи, котрі відтворюють явища суспільного життя і максимально наближені до природного мовлення, тобто матимуть місце у процесі природної комунікації. Принцип ситуативності передбачає використання реальних та уявних ситуацій мовлення, створених різними способами.

Принципами навчання зумовлена система правил педагогічної взаємодії викладача й курсантів, тобто методів навчання. За визначенням А.Алексюка, **методи навчання** є "певним логічним шляхом засвоєння знань, умінь і навичок"[1, с. 13]. Ю. Бабанський, здійснюючи цілісний підхід до процесу навчання, визначив три групи методів: 1) організації та самоорганізації навчально-пізнавальної діяльності; 2) стимулювання й мотивації учіння; 3) контролю і самоконтролю [2, с. 38]. Є. Дмитровський, О. Текучов, Л. Федоренко, С. Чавдаров за джерелами знань визначають такі методи навчання мови: розповідь, бесіда, аналіз мови, вправи, використання наочних посібників, робота з підручником [6]. За рівнем пізнавальної діяльності учнів О. Дудников, І. Лернер, М. Скаткін так класифікують методи: пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемно-пошуковий, дослідницький [6].

М. Пентилюк уважає найбільш прийнятною для навчання рідній мові класифікацію методів, що ґрунтується на взаємодії учителя й учнів (викладача й курсантів), запропоновану О. Бєляєвим [9, с. 32]. Ці ж методи знайдуть творче осмислення й використання в нашому дослідженні: усний виклад матеріалу (лекція, що включає розповідь, пояснення), бесіда, спостереження й аналіз мовних явищ (робота із зразками мовлення), робота з підручником, метод вправ.

Визначена Л. Федоренко класифікація методів вивчення рідної мови (залежно від джерела одержання знань) включає методи теоретичного (бесіда, повідомлення, робота з підручником) та теоретико-практичного вивчення мови (вправи з фонетики, граматики, орфографії, лексики, стилістики), практичного збагачення мови (активність мовного спілкування, копіювання мовних зразків) [6, с. 28].

Таке групування методів ми взяли за основу в процесі формування культури професійного мовлення майбутніх фахівців системи ОВС, виходячи з того, що саме вони сприяють цілеспрямованому формуванню та розвитку професійних мовленнєвих умінь і навичок, допомагають курсантам удосконалювати уміння самостійно набувати знання, використовувати ці знання на практиці.

Кожен з методів теоретичного вивчення мови – бесіда, повідомлення викладача (лекція), робота з підручником – цінний тим, що дає можливість проводити з курсантами такі логічні операції, як зіставлення, аналіз, синтез; судження, узагальнення, умовиводи. Застосування прийому зіставлення допомагає краще зрозуміти мовні явища, дає можливість курсантам побачити подібність або відмінність між літературною й загальнонаціональною формами мови, сприяє розвитку уваги й спостережливості, виробленню практичних умінь і навичок. Зіставлення мовних явищ проводиться викладачем, самими курсантами за допомогою викладача і самостійно.

Значні можливості для опанування нормами літературної мови дає і метод повідомлення (лекція). Ознайомлення курсантів з дібраним матеріалом під час лекційного спілкування, аналіз його викладачем, інформування курсантів про застосування цього матеріалу вивільняє час для практичного засвоєння знань.

Метод бесіди застосовується переважно на практичних та частково лекційних заняттях для ознайомлення курсантів з мовними явищами професійного

характеру. При цьому курсанти аналізують запропонований мовний матеріал шляхом запитань і відповідей, роблять висновки та узагальнення. У процесі бесіди вони мають можливість не лише слухати мову викладача як зразок літературного мовлення, а й висловлюватися самим. Крім того, бесіда спонукає до проведення аналізу, порівнянь, що має важливе значення для вироблення в курсантів навичок критичного підходу до своєї мови і мови своїх однокурсників.

Ефективними методами проведення практичних занять виступають різні види інтерактивного навчання, що покликані забезпечити творче професійне мислення, пізнавальну мотивацію і професійне застосування знань у навчальних умовах [3]. Професійне застосування знань – це вільне володіння рідною мовою, наукова точність в оперуванні формулюваннями, поняттями, визначеннями. Курсанти повинні навчитися виступати в ролі доповідача, опонента, володіти уміннями і навичками створювати й вирішувати проблемні ситуації, доводити свою думку чи спростовувати певне твердження. З іншого боку, завдання й цілі, які ставить викладач перед практичним заняттям: повторення, закріплення знань, контроль, повинні підпорядковуватися основній меті.

Усе це забезпечить єдність теорії і практики, умови якої моделюються на практичних заняттях, де розглядаються вузлові питання навчальної дисципліни, засвоєння яких визначає якість професійної підготовки курсантів. Розгляд цих тем може здійснюватися в умовах як індивідуальної (виступи курсантів), так і колективної роботи, що сприятиме активній участі кожного курсанта.

Проведення практичних занять у колективній формі – складне завдання для викладача і курсанта. Їхня взаємодія є навчальною моделлю діяльності. Беручи участь у колективній діяльності, курсант перебуває у діалогічній щодо інших курсантів і викладача позиції. У потоці своєї активності він засвоює норми професійних дій, норми стосунків у професійній діяльності. Прийняття таких норм, їх засвоєння означає виховання особистості фахівця.

До колективних форм взаємодії можна віднести заняття-диспути, заняття-дослідження, заняття-дискусії, ділові ігри. На практичних заняттях, проведених у колективній формі, можна запропонувати ролі ведучого, опонента чи рецензента, логіка, експерта тощо, залежно від того, який матеріал обговорюється, яку мету (навчальну і виховну) ставить викладач. На таких заняттях виявляється ініціатива курсантів, створюється ситуація впевненості, інтелектуальної розкутості, реалізується педагогіка співпраці. У всіх видах колективної роботи курсант одержує реальну практику формування й відстоювання своєї точки зору, осмислення системи аргументації, тобто перетворення інформації у знання, а знань – у переконання й погляди [3].

Широкого впровадження набули заняття у формі ділової гри. Хоча і досі не існує загальної концепції ділової гри, але вона є відтворенням предметного і соціального змісту професійної діяльності, моделюванням систем стосунків, характерних для підготовки спеціаліста. Під час ділової гри здійснюється розвиток особистості майбутнього працівника правоохоронних органів. У цих умовах дії набувають значення вчинків, які формують соціальні риси, характер

курсанта. Мотивація, інтерес та емоційний статус учасників ділової гри зумовлюються широкими можливостями для діалогічного спілкування, взаємодії мовців на проблемно поданому матеріалі ділової гри і для формування професійного творчого мислення. Під час ділової гри курсанти виконують дії, близькі до реальних, і тим самим мають можливість удосконалювати мовленнєві навички шляхом багаторазового повторення мовних конструкцій. Отже, ігрове імітаційне моделювання дає можливість готувати майбутніх фахівців до професійної діяльності [3].

Колективні форми взаємодії та спілкування вчать курсантів-правоохоронців формулювати думки рідною мовою, дотримуючись норм літературної мови, володіти усною і писемною формою мовлення, слухати і чути, розуміти інших, аналізувати власне і чуже мовлення, коректно й аргументовано вести дискусію. На таких заняттях формуються предметні й соціальні якості професіонала, досягається мета навчання і виховується особистість майбутнього працівника правоохоронних органів.

У формуванні мовленнєвої культури, окрім ефективних методів і прийомів навчання, велике значення мають засоби навчання, що допомагають правильно організувати й провести заняття, спрямоване на вдосконалення культури професійного мовлення майбутнього працівника правоохоронних органів. Аналіз методичної літератури, навчальних посібників дозволяє класифікувати засоби навчання за чотирма аспектами: 1) роллю в навчально-виховному процесі: основні і допоміжні; 2) адресатом: для викладача, для студента; 3) каналом зв'язку: слухові (звукові), зорові, зорово-слухові; 4) пов'язані з використанням техніки: технічні, нетехнічні [3].

До основних засобів навчання курсантів належать підручники, посібники, довідники з культури мови та практичного курсу ділової української мови, словники, таблиці та схеми, що допомагають краще засвоїти норми літературної мови, формувати чистоту, точність та логічність усних висловлювань, а також дидактичний матеріал, аудіозаписи, лінгафонний практикум, навчальні моделі тощо. Допоміжними засобами навчання вважаються посібники, що допомагають краще засвоїти норми літературної мови і не допускати помилки інтерферентного характеру; кодоскоп, теле-, радіо- та аудіотехніка, комп'ютер.

У роботі над вимовою дуже корисно застосовувати аудіозаписи, які демонстрували б зразки правильного мовлення, оскільки певні фонетичні особливості, які курсант може не відчути у мові викладача, часто стають для нього зрозуміліші, коли він чує диктора чи митця слова. Важливу роль тут можуть відіграти такі фактори, як зміна звучності, тембру голосу тощо. Крім того, демонстрування аудіозапису створює додаткові можливості для організації пояснень викладача, бо вони можуть не лише слідкувати за ним, а й супроводжувати мовлення.

Серед різних способів використання магнітофона для удосконалення навичок вимови особливо ефективним виявився такий, коли на стрічку невеликими частинами з інтервалами записується мовлення курсантів. Слухаючи чер-

гову частину навчального матеріалу, під час інтервалу курсант відтворює почуте (аналізує його, дає власну оцінку), а потім знову слухає (зразок, власне (чуже) мовлення). Така робота створює сприятливі умови для наслідування зразкової вимови, удосконалення власного мовлення.

Як відомо, основними засобами інтенсифікації навчання є комп'ютери. На думку психологів, комп'ютер може якісно змінити, збільшити можливості накопичення й застосування знань курсантами, можливості пізнання [3]. Виділяють три основні форми використання комп'ютера для виконання навчальних цілей: 1) як тренажер; 2) як репетитор, що виконує певні функції за викладача; 3) як засіб, що моделює певні предметні ситуації – імітаційне моделювання [3]. Можливості комп'ютера можна широко використовувати як з навчальною (вивчення нового матеріалу укрупненими частинами-блоками, навчання за модуль-рейтинговою системою), так і з контрольно-корекційною метою для перевірки здобутих знань та вироблення практичних умінь і навичок роботи зі словом, текстом (редагування, переклад, добір синонімів, виправлення помилок інтерферентного характеру тощо).

Застосування модульної системи тісно пов'язане з новими технологіями навчання, які відіграють важливу роль у підготовці майбутнього спеціаліста, що суттєво змінює зміст навчання курсантів. Модульне навчання – це пакет навчальних програм, повною мірою відповідає міждисциплінарній категорії соціалізації, яка в широкому контексті розкриває процес становлення особистості, вивчає оволодіння нею знаннями, нормами і цінностями. Модульне навчання зорієнтоване на комплексне формування і розвиток цілісної особистості як індивідуальності, яка стимулює розгортання процесів саморозвитку, самоактуалізації та здатна самореалізуватися [3]. Воно здійснюється за окремими функціональними вузлами, відбитими у змісті, організаційних формах і методах – модулях, призначення яких – досягнення конкретних навчальних цілей, які формують інтелектуальні здібності курсантів, розвивають пізнавальний інтерес, що сприяє становленню системи наукових знань.

Модульне навчання багато в чому схоже з програмованим навчанням (поділ матеріалу на кроки, порції). Однак модульне передбачає більш повне врахування потреб, інтересів і здібностей курсанта, забезпечення особливого режиму мислення: примушує його думати, тренує кмітливість, навчає експериментувати. Це особливо важливо для формування культури професійного мовлення майбутніх працівників ОВС.

Застосування модулів на практичних заняттях має розширювати можливості курсантів в оволодінні мовленнєвими уміннями й навичками, вносити елементи пошуку правильних рішень, полегшувати запам'ятовування поданого матеріалу, посилювати навички самоконтролю, розвивати аналітичні здібності; допомагати не лише побачити помилку, але й проаналізувати її, виправити, викликати зацікавленість предметом. Навчання за модульною системою осмислюється як цілісний процес освітньої діяльності, який виникає внаслідок вольового рішення особистості утвердити себе в навколишньому світі і

підтримується бажанням подолати конфлікт між недосконалістю власного інтелектуального досвіду та вимогами соціально-культурної практики. Таким чином, система формування культури професійного мовлення майбутніх працівників ОВС базується на основному принципі загальної теорії систем – принципі цілісності й єдності у навчанні та вихованні [3].

Робота з підручником також займає важливе місце серед методів і прийомів, що застосовуються викладачем для формування культури професійного мовлення курсантів. Цінність цього методу полягає в тому, що він сприяє розвитку навичок самостійної роботи над літературою, а ці навички конче необхідні курсантам для одержання знань як з гуманітарних, так і зі спеціальних дисциплін.

Важливого значення набувають і теоретико-практичні методи формування умінь і навичок культури професійного мовлення, оскільки сприяють закріпленню теоретичних відомостей з мови і вмінню застосовувати їх на практиці. Реалізацією теоретико-практичних методів є вправи.

Вправа – це завдання, що потребує повторного виконання дії з метою її засвоєння. Дії, на які орієнтуються вправи, можуть бути мисленнєвими, психомоторними, виконавчими тощо. У процесі виконання вправ відбувається з'ясування змісту дії, його закріплення, узагальнення, що дає змогу досягти певної сукупності характеристик привласнення дій: автоматизованості, диференційованості, узагальненості, свідомості, міцності, швидкості тощо. Дія, засвоєна у процесі вправляння до автоматизму, стає навичкою.

Головне призначення вправ у тому, що під час виконання практичних дій відбувається і засвоєння їх. Виконання вправ сприяє формуванню окремих психічних актів для вироблення навичок та умінь через самоконтроль, оцінювання й уточнення кожної повторюваної дії. Для досягнення мети необхідна система вправ. Саме завдяки багаторазовості виконання вправ досягаються певні нормативи правильності дії, надалі – точності, а потім швидкості. Можливо, що засвоєння дії до рівня правильності свідчить про наявність уміння, а точність та швидкість – про навички.

Т. П. Рукас визначає як обов'язкові такі вимоги до вправ:

- ✓ наявність конкретної мети кожної вправи;
- ✓ знання про послідовність та техніку виконання передбачуваних дій;
- ✓ багаторазове повторювання вправ;
- ✓ постійне самоконтролювання ходу та результату дій;
- ✓ контроль за ходом та результатами виконання з боку педагога.

Як бачимо з наведених вимог, у вправах усе відомо: мета, зміст, умова, порядок дій й результат. Основний результат виконання вправ – засвоєння дій, запроектованих викладачем [10].

Проте, щоб забезпечити функціонування психічних механізмів зв'язного мовлення, необхідно сформувати у курсантів автоматизми володіння мовним матеріалом. Становлення справжніх автоматизмів, як відзначає П. Б. Гурвич, можливе лише в результаті багаторазового вживання у мовленні матеріалу, який активізується, – у зв'язних висловлюваннях, що забезпечують виклад власних думок. Саме цьому сприяє система комунікативних вправ [5].

Комунікативними вважаються вправи, які відтворюють реальне спілкування. Крім самостійного змісту, вони передбачають наявність комунікативного завдання, котре слід розв'язати паралельно з граматичним.

Загальнодидактична система вправ розроблялася й розробляється Д. Богоявленським, В. Онищуком та ін.; методична – О. Текучовим, Л. Скуратівським, М. Шкільником, Л. Федоренко, О. Дудниковим та ін. Нам імпонує точка зору В. Онищука, котрий класифікує вправи за дидактичною функцією, виділяючи такі: підготовчі (пропедевтичні), вступні (мотиваційні, пізнавальні), пробні (попереджувальні, коментовані, пояснювальні), тренувальні (за зразком, інструкцією, завданням), творчі (реконструктивні, конструктивні), контрольні [3]. Така класифікація вправ допомагає відібрати потрібні вправи для кожного етапу навчання.

У методичній літературі є безпосередні вказівки стосовно використання вправ у навчанні мови. О.Текучов вважає: прийоми, розраховані на слухове сприйняття матеріалу, у ряді випадків повинні мати перевагу над прийомами, що ґрунтуються на зорових сприйняттях. О. Шейніна також рекомендує основну роль відводити вправам, що розвивають уміння правильного слухового сприйняття мови, навички літературної вимови та правопису, уміння користуватися на практиці засвоєними відомостями про співвідношення між вимовою та написанням [3].

Першочергову увагу слід приділити вправам усного характеру, оскільки вони сприятливо впливають як на формування внутрішнього мовлення, так і на зміст та структуру писемного. Ще Д.Богоявленський підкреслював важливу роль усних вправ, головна мета яких – „...полегшити переведення внутрішньої мови в розгорнуті форми писемного мовлення через посередництво усної" [4]. У зв'язку з цим видаються корисними рекомендації Г.Приступи: „...не підготовлений усними вправами перехід від правила до письма нерідко веде до закріплення помилкових написань" [9].

Серед теоретико-практичних методів організації навчально-пізнавальної діяльності курсантів належну роль відводимо методу контролю з елементами корекції мовлення. Цей метод є ефективним при узагальненні й систематизації знань, розроблений багатьма методистами й широко використовується викладачами-практиками. Так, Л. Забашта рекомендує вводити в структуру кожного узагальнюючого заняття з мови корекційно-оцінювальний етап [5]. Цей етап може мати місце на заняттях з ділової української мови, оскільки передбачає оцінювання й корекцію висловлювань курсантів і надання рекомендацій щодо подальшого вдосконалення їхнього професійного мовлення. І. Зварич, розробляючи систему контролю і оцінювання знань курсантів, стверджує, що контроль здійснюється з метою встановлення рівня якості вже засвоєних знань, готовності курсантів до сприйняття та накреслення нових напрямів корекції умінь і навичок [5, с. 29]. На нашу думку, контроль мовленнєвих умінь і навичок майбутніх працівників правоохоронних органів повинен бути не лише підсумковою перевіркою вже засвоєних знань, а й постійним елементом корекції мовлення курсантів безпосередньо під час спілкування.

Література:

1. Алексюк А.М. Загальні методи навчання в школі. – К.: Радянська школа, 1981. – 206 с.
2. Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения: Общедидактический аспект. – М.: Педагогіка, 1977. – 254 с.
3. Берегова Г.Д. Формування культури мовлення студентів-аграрників в умовах нижньонаддніпрянських говірок: Дис... канд. пед. наук: 13.00.02. – Херсон, 2003.
4. Богоявленский Д.Н. Психология усвоения орфографии. – М.: Просвещение, 1966. – 121 с.
5. Зварич І. Реалізація системи контролю і оцінювання знань студентів // Рідна школа. – 2000. – № 12. – С. 27-29.
6. Методика викладання української мови в середній школі / За ред. І. С. Олійника. – К.: Вища школа, 1989. – 439 с.
7. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах / За ред. М. І. Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2000. – 262 с.
8. Михайлюк В.О. Формування культури ділового мовлення у студентів аграрного вузу: Дис... канд. пед. наук: 13.00.02. – К., 1999. – 191 с.
9. Приступа Г.Н. Основы методики орфографии в средней школе. – Рязань, 1973. – 214 с.
10. Рукас Т. П. Формування культури ділового мовлення в майбутніх інженерів: Дис...канд. пед. наук: 13.00.02. – К., 1999. – 190 с.

СПІЛКУВАННЯ ПІДЛІТКІВ У КОЛІ ОДНОЛІТКІВ ЯК ПРОБЛЕМНИЙ ФАКТОР РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

В. В. Кобильченко,
старший науковий співробітник
Інституту спеціальної педагогіки АПН України,
кандидат педагогічних наук

Підлітковий вік є чи не найскладнішим періодом у житті людини. Він характеризується невизначеністю соціального статусу, втратою звичних життєвих координат, складним пошуком та самоствердженням власного "Я". Це період проб і помилок, втрат і надбань, час, коли людина заглиблюється у свій внутрішній світ, щоб збагнути, хто вона є насправді, чого вона дійсно варта.

Підлітковий вік характеризується кризою авторитетів. Дорослі, які володіли авторитетом у дитинстві, у перехідному віці втрачають його в очах підлітків, які прагнуть незалежності. Це пов'язано з процесами індивідуалізації, емансипації самооцінки та актуальними потребами підліткового віку. Підлітки шукають себе, ставлячи перед собою одвічні запитання: хто я? яким я хочу стати? яким мене бачать інші? Деякі підлітки переживають сумніви щодо наявності в них власної індивідуальності й сприймають себе як "копію" іншої людини. Саме із цього побоювання бере початок неприйняття існуючих соціальних еталонів, зокрема батьківських. Відповідно до цього вони починають шукати авторитети у середовищі своїх однолітків.

До об'єднання в однорідні за віком групи підлітків спонукають передусім невизначеність соціального статусу і потреба в самоактуалізації. Основна функція цих груп полягає в забезпеченні ерзац-статусу до закінчення підліткового періоду онтогенезу. Змінюється мотивація спільної діяльності підлітка. Часто метою взаємодії стає не її зміст, а просто бажання "бути разом".

Спільність інтересів і проблем, що хвилюють підлітків, можливість відкрито їх обговорювати, не побоюючись бути піднятими на сміх, рівноправні стосунки із товаришами – ось що робить атмосферу у таких групах більш привабливою для підлітків, ніж спільноти дорослих людей. Крім того, належність до компанії підвищує впевненість підлітка у собі і дає йому додаткові можливості для самоствердження.

Об'єднання підлітків у групи відбувається ще й за таких причин:

– взаємодія між підлітками – специфічний вид емоційного контакту, який характеризується емоційним комфортом, усвідомленням групової належності, солідарності, дружньої взаємодопомоги, що значно полегшує автономізацію підлітка від дорослих;

– взаємодія з однолітками, спілкування з ними є надзвичайно важливим специфічним каналом інформації, через який підлітки дізнаються про актуальні для себе речі, про які, за тими чи іншими причинами, уникають говорити з дорослими

ми. Тільки серед своїх ровесників підліток може вільно обговорювати будь-які теми, в тому числі й ті, на які дорослими накладено своєрідне «табу». Спілкування з однолітками відбувається в атмосфері найбільшої довіри, емоційної та духовної близькості, дозволяє підліткам повніше розкритися, відчути впевненість у собі, торкатися у своїй розмові найбільш хвилюючих і потаємних тем;

– саме у такій міжособистісній взаємодії у підлітка формується нова система людських стосунків, яка базується на рівноправності і взаємоповазі.

Таким чином, групу підлітків можна розглядати як невелику за своїм складом спільноту, члени якої об'єднані загальною діяльністю і знаходяться у більшменш тривалому особистому контакті один з одним, що є основою для виникнення як емоційних взаємозв'язків у групі (симпатії, антипатії, байдужості), так і особливих групових цінностей і норм поведінки.

Міжособистісна взаємодія підлітків спочатку екстенсивна і потребує частої зміни ситуацій і партнерів, великого кола учасників. Проте згодом групи однолітків стають усе більш стійкими, стосунки у них починають підпорядковуватися більш суворим правилам.

Кожен підліток психологічно належить до декількох *малих груп*: родини, шкільного класу, дружніх компаній і т. д. Процес індивідуалізації супроводжується активним пошуком колективу, де підліток буде прийнятий. Якщо мета і цінності груп не суперечать одна одній, формування особистості підлітка минає в однотипних соціальних умовах. Суперечливість норм і цінностей різноманітних груп ставить підлітка в позицію вибору. Моральний вибір може супроводжуватися міжособистісними і внутрішніми конфліктами.

Відповідно до доктрини людських стосунків, яку висунули у 20–30 роках минулого століття американські соціальні психологи Е. Мейо та Ф. Ретлісбергер, невелика група є часткою людської спільноти, у якій відносини "людина – людина" й "людина – група" є провідними, і які будуються на основі міжособистісної вибірковості індивідуальних зв'язків, взаємин, прихильностей, загальних інтересів і т. п.

Із безлічі сфер спілкування підлітком виділяється *референтна* група ровесників, з вимогами якої він рахується і на думку якої орієнтується в значущих для себе ситуаціях. Референтна група, за висловом Я. Л. Коломинського [2], утворює те "індивідуальне мікросередовище", яке суттєво визначає розвиток людини, її загальне психоемоційне благополуччя. На думку іншого дослідника, Л. Я. Гозмана [1], у людей, які мають між собою емоційні взаємини, існує тенденція оцінювати один одного більш високо, ніж це роблять інші. Це виявляється у доброзичливому стилі спілкування та позитивних характеристиках партнерів у розмовах з іншими людьми, що сприяє створенню психологічно-комфортної атмосфери в межах групи.

Референтність у психології визначається як ставлення значущості, що пов'язує суб'єкта з іншою людиною. Поняття референтності запровадив американський психолог Г. Хаймен [4], який стверджував, що судження людей про себе значною мірою залежать від того, з якою групою вони себе співвідносять.

Звідси, референтність розуміється як особлива якість особистості суб'єкта, що визначається мірою його значущості для іншого суб'єкта або групи, і постає фактором індивідуалізації особистості, оскільки референтні відносини інтеріоризуються свідомістю дитини й постають уже як її суб'єктивні чинники. Функцію референтного об'єкта може виконувати як окрема людина, так і група людей, з якою суб'єкт себе співвідносить.

Опора на авторитет "значущого кола спілкування" посилює ефект соціальних впливів. Розширення соціального середовища, з яким взаємодіють школярі, зумовлене їхнім прагненням визначити своє місце у світі. Належність до групи сприяє емансипації від дорослих і породжує відчуття психологічної захищеності з боку ровесників. Водночас, норми і оцінки товаришів більш жорстко регулюють поведінку підлітків, коригують їх загальну самооцінку.

Так, зокрема, інколи підліток має дуже високий рівень домагань і відповідно до нього включає у свої життєві перспективи нереальні завдання і плани. Картина, яку він малює у своїй уяві, яскрава і приваблива. Однак, ці фантазії та плани нерідко розбиваються об реальність. В основі такої дезадаптивної поведінки нерідко лежать неадекватні установки щодо себе, неадекватна (часто невиправдано завищена) самооцінка.

Егоцентричні підлітки вирізняються надмірним честолюбством, необґрунтованими очікуваннями щодо інших (наприклад, вимагають від оточуючих виключної уваги до себе), емоційною холодністю, байдужістю, виключно гострими реакціями на критику (у вигляді спалахів гніву чи депресивних станів), заздрістю до чужих успіхів, хаотичною активністю, яка зумовлена поверховістю інтересів [3].

Отже, референтна група постає для підлітка тією спільнотою, з якою він себе ідентифікує і яка виступає для нього не тільки певним соціальним еталоном, а й регулятором його поведінки, стосунків із соціумом.

Крім того, референтна група виконує ще й такі функції: *нормативну* й *порівняльну*. Нормативна функція проявляється у мотиваційних процесах – референтна група в цьому разі постає як джерело норм поведінки, соціальних установок та ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації й норми групи адаптують підлітка до самостійного життя, задовольняючи одночасно й специфічні підліткові потреби в стилі поведінки, моді, комунікації. Порівняльна функція референтної групи проявляється у перцептивних процесах, оскільки члени групи є тими еталонами, з якими підліток себе порівнює. Саме ровесник є для підлітка тим еталоном, взірцем, з яким він себе порівнює і який наслідує. Одноліток, поза всяким сумнівом, є авторитетною постаттю в очах підлітка, з думкою і позицією якого він рахується.

Таким чином, однолітки стають для підлітка референтними особистостями, від яких він очікує позитивних оцінок своєї зовнішності, психологічних якостей, поведінки. В разі, якщо ці очікування не виправдовуються, підліток може переживати важкий стрес, що травмує його самосвідомість, знижує загальну самооцінку.

В основі криз самооцінки є фрустрація актуальних потреб, насамперед потреб у самовиявленні та самоствердженні. Неуспіхи у провідній діяльності – спілкуванні з однолітками, завжди негативно позначаються на самооцінці підлітка, який потрапляє в ситуацію когнітивного дисонансу, що вимагає від нього перегляду власної самооцінки [6].

Одні підлітки, намагаючись зберегти звичну самооцінку, не беруть до уваги власний неуспіх, а причини його виникнення приписують незалежним від них обставинам, звинувачують в усьому оточуючих і при цьому не тільки не знижують свій рівень домагань, а часто навіть підвищують його. У таких підлітків спостерігається самозакоханість, зарозумілість, агресивна поведінка, надмірне прагнення до самоствердження.

Інші підлітки, навпаки, щоб досягнути успіху, ставлять перед собою явно легкі цілі. Ці діти характеризуються невпевненістю у собі, страхом розчарування у своїх можливостях. Вони вирізняються підвищеною сензитивністю, вразливістю, підозрілістю й недовірою.

Нерідко підлітки як першого, так і другого типів потрапляють в соціальну ізоляцію, уникаючи з різних причин стосунків зі своїми однолітками

Слід наголосити на тому, що тривале зберігання афективних переживань і афективних форм поведінки може призводити до закріплення останніх і стати відносно стійкими рисами характеру.

Стосунки підлітків з ровесниками, як правило, є менш конфліктними, ніж з дорослими, проте якщо вони виникають, підлітки переживають їх надзвичайно гостро.

Конфлікти між ровесниками найчастіше пов'язані із суперництвом та партнерством [5]. Конфлікти на ґрунті суперництва виникають як між хлопцями, так і між дівчатами переважно з представниками своєї статі. Хлопці змагаються за лідерство у групі, за успіхи у фізичній та інтелектуальній сферах, за дружбу. У дівчат-підлітків конфлікти виникають переважно через суперництво за прихильність більш старших за віком хлопців.

Конфлікти між однолітками починаються, як правило, наприкінці підліткового віку. Вони можуть виникати між підлітками через непорозуміння, взаємні образи і розчарування один в одному. Характерним є те, що ці конфлікти можуть існувати як між підлітками однієї статі, так і протилежної.

Головним регулятором стосунків у межах групи є прийняті у ній норми поведінки, "шкала престижу", лідерство і т.п. У межах референтної групи можуть виникати невеликі коаліції. Усе це відповідає соціальним потребам індивіда – в афіліації, визнанні і т.д. Саме на цьому ґрунтується механізм соціально-психологічного контролю групи за кожним із своїх членів, для чого група використовує як позитивні санкції (задоволення актуальних потреб), так і негативні (осуд, остракізм).

Хоча для підлітків типовим є усе більше віддалення від батьків під впливом референтної групи, саме від батьків у значній мірі залежить, яким чином це відбуватиметься. Так, наприклад, діти батьків, які вкрай негативно сприймають зв'язки дитини з ровесниками, усе більше орієнтуються як раз на референтну групу. Така орієнтація спочатку характеризується високим конформізмом, але на кінець підліткового періоду він втрачає свою жорсткість. Зростання ролі однолітків з віком виявляється у тому, що збільшується кількість часу, який підлітки проводять у колі своїх ровесників, у порівняні з тим часом, який вони проводять у сім'ї, з батьками.

Підсумовуючи усе вищесказане, слід зазначити, що за нормальних умов спілкування підлітка у колі однолітків – це не просто спосіб проведення часу, але, перш за все, можливість для нього самовиразитись і самоутвердитись, побудувати свої, принципово нові, стосунки з людьми. Спілкування з ровесниками – обов'язкова умова для здійснення генеральної репетиції «дорослості».

Література:

1. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 176 с.
2. Коломинский Я. Л. Психология личных взаимоотношений в детском коллективе. – Минск: Народная асвета, 1969. – 238 с.
3. Мистецтво життєтворчості особистості. – К., 1997. – Ч. 1. – 392 с.
4. Психология: Словарь. – М., 1990. – 494 с.
5. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст / Пер. с нем. – М., 1994. – 320 с.
6. Соколова Е. Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. – М., 1989. – 215 с.

ПІДБІР ПЕРСОНАЛУ ЮРИДИЧНОЇ КЛІНІКИ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ КАДРОВОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

А. О. Галай,
старший викладач
кафедри теорії держави та права
Київського юридичного інституту МВС

В умовах розбудови в Україні демократичної, правової, соціальної держави важливе місце займає зміцнення громадського сектора, розширення кола різноманітних об'єднань, які мають за мету правову просвіту і захист прав людини. Особливими громадськими організаціями названого спрямування є юридичні клініки вузів України, які існують майже у всіх регіонах і діяльність яких сьогодні не можна назвати непомітною.

Кадрове забезпечення діяльності юридичної клініки як неприбуткової громадської організації, за іншою термінологією – формування персоналу, охоплює велике коло питань, чимало з яких недосліджені, спеціалізовано не висвітлювались у літературі. Одне з них – це підбір персоналу юридичної клініки, розкриття якого є науковим завданням означеної праці.

Практично всі сучасні дослідження у сфері організації діяльності свідчать: якісний персонал – запорука успіху діяльності організації. Назвемо кілька прикладів напрацювань з означеної сфери – праці В. Б. Авер'янова [4], М. І. Ануфрієва [5], О. М. Бандурки 6], В. Ф. Кузнецової [10], Р. Марра та Г. Шмідта [17], В. П. Пєткова [11], В. Удовіци [16], В. В. Цвєткова [18], Г. В. Щокіна [21] та інших. Сьогодні існують нормативно-правові акти щодо належності та регламентованості підбору, зокрема, на державну службу [1; 2], це питання пропагується у державних програмах [3]. Саме від того, як персонал розуміє та на практиці реалізує завдання організації, залежить їх досягнення, тобто успіх діяльності організації.

Питання підбору персоналу цікавить і фахівців у сфері управління юридичною клінікою [8; 13; 22]. У юридичній клініці саме від дій її працівників залежить якість юридичних консультацій та інших юридичних послуг, що надаються клієнтам клініки; якість правопросвітницьких занять, результати діяльності в інших напрямках.

Постає проблема "якості" персоналу, це поняття не може бути адекватно замінено традиційним науковим терміном, скажімо, "кваліфікація персоналу" [7].

"Неякісний" персонал у нашому розумінні означає: або недостатньо підготований, з низьким рівнем кваліфікації; або неналежно, необґрунтовано підібраний до роботи, наприклад, несхильний до цієї роботи; або цей персонал просто не хоче працювати за запропонованою схемою роботи.

Відповідно, формується "якісний персонал" під час: 1) *підбору до організації*, коли можна відібрати тих, хто більше відповідає потрібним критеріям (модель персоналу); 2) *підготовки персоналу,* коли у кожного працівника складаються первинні знання, вміння та навички ефективного виконання покладених функцій; 3) *розвитку персоналу* в процесі діяльності та поза нею.

Якісний персонал юридичної клініки – студенти та викладачі, які розуміють та поділяють мету і завдання юридичної клініки, постійно працюють у ній, достатньо підготовані до цієї роботи.

У державному органі, що виконує важливі державні функції, у недержавній організації, яка працює на отримання прибутку, не виникає запитання щодо доцільності спеціалізованого забезпечення підбору персоналу.

Напевно кожна юридична клініка починала з того, що найважливішим принципом доступу студентів до її складу був принцип добровільності, до юридичної клініки міг потрапити майже кожен бажаючий. Це зумовлювалось необхідністю зайняття свого місця у вузі, було своєрідною рекламною акцією. Сьогодні, коли створені умови для суттєвого зростання якості діяльності та кількості юридичних клінік в Україні, значна кількість їх має 3–5-ти річний досвід діяльності, достатня кількість клінік зберегли стабільність своєї концепції та вибороли певне місце у своєму вузі, місті, регіоні. На цьому етапі, як нам бачиться, потрібно визначитись, чи кожен студент може потрапити до юридичної клініки. Наша позиція – добровільність, але у поєднанні з організаційно-управлінською доцільністю. Кількість студентів юридичної клініки зумовлюється можливістю якісного управління ними задля досягнення завдань діяльності. Тому, по-перше, чим більше є бажаючих на певну кількість місць, тим принциповіше має бути проведений підбір персоналу, по-друге, бажаючих може бути ще більше, їх потрібно знайти, підібрати.

Підбором персоналу в організації має займатися спеціальний підрозділ (працівник), цим питанням повинні опікуватися представники керівництва, як головного, так і лінійно-функціонального рівня. До підбору персоналу бажано залучати спеціальні кадрові агенції та психологів. З наведеного переліку в юридичній клініці є, загалом, керівник (керівники), причому часто є лише керівник організації (тобто відсутні лінійно-функціональні управлінці). А у керівника, звісно, є надзвичайно важливі і невідкладні справи, які не дозволяють "дійти" до підбору. Як результат, усі, або керівництво, усвідомлюють важливість підбору, але спеціалізовано, на наукових засадах, ним не займаються, що знову відкидає юридичну клініку до першого запитання із запропонованого переліку.

Наша юридична клініка вбачає спосіб подолання названої проблеми у визначенні відповідального керівника, який має час та вміє підібрати персонал; створенні Програми реалізації напрямку діяльності "Організаційно-управлінське забезпечення діяльності юридичної клініки", у якій відобразити положення щодо підбору персоналу; відображенні названих положень у корпоративній культурі організації; залученні до виконання окремих функцій з підбору персоналу лінійно-функціональних керівників (у нашій організації це студентські координатори, в числі яких – психолог (студент психологічного факультету).

Щодо підбору персоналу представником керівництва організації має бути визначено:

1) загальні засади (мета, завдання, система моделей (вимог) персоналу, загальна процедура (етапи) підбору);

2) концептуальний алгоритм підбору персоналу (послідовність дій, яка має бути дотримана при проведенні підбору);

3) функціональний механізм підбору персоналу (розрахунок функціонального забезпечення кожного суб'єкта, який бере участь у реалізації цього напрямку);

4) механізм контролю за якістю підбору (своєрідне продовження концептуального алгоритму і функціонального механізму реалізації напрямку діяльності, може бути складником загального механізму контролю за якістю діяльності організації, має передбачати способи виявлення результатів, їх аналізу, впровадження удосконалень й їх повторного контролю).

Як відомо, організаційно-управлінське забезпечення пов'язане з правовим, названі положення матимуть статус локальних актів у кожній юридичній клініці.

Звісно, з числа кандидатів, тобто студентів, які відповідають потрібним для організації критеріям. Система критеріїв чи вимог до персоналу має бути сформована завчасно та вирішувати усі проблеми підбору (вік, курс навчання, успішність навчання, індивідуальні вимоги до кандидатів). Ці питання розглядають автори моделювання персоналу (напр., [12, 14]). Названу нами систему доцільно, як нам бачиться, викласти у Моделі персоналу юридичної клініки, причому сформувати кілька моделей:

1) модель вступника (кандидата) до юридичної клініки – система особистих якостей та фактичних даних, яким повинна відповідати особа на момент вступу до юридичної клініки та початку роботи у ній (з цією моделлю слід працювати під час підбору);

2) модель фахівця-клініциста – система особистих якостей та фактичних даних, яким повинна відповідати особа на момент стабільної кількарічної роботи у юридичній клініці аж до випуску з вузу (з цією моделлю слід працювати у системі заходів з підготовки персоналу організації);

3) модель керівника юридичної клініки – система особистих якостей та фактичних даних, яким повинен відповідати керівник головного або лінійно-функціонального рівня (ця модель стосується, на наш погляд, як підбору (конкурсного відбору) керівництва організації, так і підготовки керівників).

Залежно від того, у якому напрямку працює студент або керівник юридичної клініки, модель, звісно, має різнитися. Так, реалізатор напрямку діяльності Юридичної клініки Київського інституту внутрішніх справ "Юридичне консультування" повинен мати досить суттєві відмінності за характером, особистими якостями, рівнем підготовки від того, хто працює за напрямком "Практичне право". Навіть "консультант за листуванням" різниться за вимогами від "консультанта, який працює з відвідувачами".

Питання щодо процедури підбору персоналу достатньо послідовно розглядаються в управлінській літературі, піднімаються на семінарах і конференціях юридичних клінік, тому спробуємо коротко охарактеризувати:

1) сучасну процедуру (етапи) підбору персоналу і її специфіку щодо юридичних клінік;

2) алгоритм підбору персоналу до Юридичної клініки при Київському інституту внутрішніх справ.

Питання підбору кадрів у світовій практиці засновується на трьох системах [20]: 1) "американській" (визначення кола функцій – підбір посадовця); 2) "японській" (підбір посадовця – визначення для нього з врахуванням його сильних та слабких сторін кола функцій); 3) "європейській" (визначення кола функцій – підбір під них посадовця – оптимальне використання його на посаді з врахуванням позитивних та негативних його сторін).

Перед тим, як здійснювати підбір кандидатів на посади, замислитись над підготовкою персоналу – потрібно проаналізувати наявний стан роботи працівників: чи потребує він зміни або доповнення, які конкретні сторони особистості працівників слід змінити, виправити. В цілому систему роботи по підбору персоналу організації можливо розподілити на такі складові [15]: вивчення потреби в спеціалістах; аналіз діяльності на посаді, на яку приймають кандидата; аналіз джерел залучення спеціалістів; залучення кандидатів на посаду; безпосередній відбір кандидатів; прийняття рішення про прийом на роботу.

Залежно від специфіки діяльності юридичної клініки вважаємо за доцільне дещо спростити названу процедуру, звівши її до таких етапів підбору: 1) підготовчі заходи щодо призначення (зарахування) до юридичної клініки; 2) призначення (зарахування) до юридичної клініки.

У межах названої системи перед підбором (перший етап) доцільно провести такі підготовчі заходи (алгоритм виконання цього етапу):

1. Оцінка кількісного та якісного складу наявного персоналу: а) на зібранні керівництва юридичної клініки обговорити це питання, завчасно презентувавши систему вимог; заповнити анкету; дійти висновків щодо очікувань наявного персоналу; б) підготувати і провести анкетування студентів юридичної клініки.

2. Прогнозування потреб (попиту) у персоналі, для чого відповідальний за цей напрямок керівник має: а) дослідити навантаження на плановий період (семестр, рік) наявного персоналу юридичної клініки; б) проаналізувати напрямки діяльності юридичної клініки у перспективі; в) врахувати можливі соціальні замовлення щодо діяльності юридичної клініки; г) врахувати можливе фінансування проектів юридичної клініки; д) проаналізувати, при можливості, плинність кадрів за попередній період; е) змоделювати потреби діяльності організації та відповідного їм попиту на виконавців.

3. Підшукування персоналу, який забезпечить реалізацію потреб юридичної клініки. Такий пошук, за управлінською літературою [19], може провадитись через посередників, через безпосереднє спілкування за рекомендаціями, всередині організації.

У юридичній клініці, як і в інших подібних волонтерських організаціях, абсолютна більшість персоналу (студентів), може відбиратися у вузі такими шляхами: особистого запрошення на заняттях керівників (викладачів) юридичної клініки; загального рекламування на заняттях керівників (викладачів) юридич-

ної клініки; рекомендацій персоналу, викладачів та керівників вузу; відкритого оголошення конкурсу і реклами про нього.

У діяльності Юридичної клініки при Київському інституті внутрішніх справ сформувалась стабільна процедура (алгоритм) підбору студентів до організації (другий етап підбору). Вона, як нам бачиться, враховує важливі принципи (добровільності роботи в юридичній клініці, відкритості юридичної клініки для доступу до неї бажаючих, прозорості процедур управління юридичною клінікою), а також долає типові проблеми "вседоступності" студентів до юридичної клініки. Ми пропонуємо спосіб майже вільного доступу до практичної перевірки готовності, можливості та бажання студента працювати у юридичній клініці.

Це, на наш погляд, своєрідний, "преломлений" крізь призму специфічної діяльності юридичної клініки конкурсний відбір персоналу. Система передбачає таку послідовність:

1) реклама (письмове чи усне оголошення, через пресу, в т. ч. внутрішню тощо);

2) попередня співбесіда претендентів з представником головного керівництва організації і допуск до конкурсу;

3) написання заяви та початок випробувального терміну, одночасно за кандидатом закріплюється наставник;

4) виконання досить насичених та орієнтованих на практичну роботу у юридичній клініці завдань випробувального терміну одночасно з контролем та наставництвом за цим процесом (наставник створює робочу атмосферу: через доброзичливість і опікування справами кандидата для останнього створюється швидкий ритм, націленість на результати та контрольованість діяльності – усе це походить з режиму, культури та традицій юридичної клініки);

5) ближче до закінчення випробування доцільно провести психологічне та юридичне тестування, на той час майже усі випадкові кандидати "відпадуть" і тестування "відшліфує" випробувальні завдання;

6) нарада з наставниками, підсумкова співбесіда за результатами випробувань;

7) урочисте прийняття до юридичної клініки.

Позитив пропонованої нами процедури полягає у її відповідності основним принципам діяльності юридичних клінік (називались вище); практичній спрямованості підбору (перевіряється не теоретична готовність, хоча це не виключається, а практична можливість виконувати завдання юридичної клініки); поєднанні механізмів підбору, конкурсного відбору та адаптації до діяльності.

Підбір все ж не може сформувати "готового" спеціаліста. Продовжуючи наголошену вище систему випробувального терміну, зазначимо його поєднання з іншою технологією формування персоналу: адаптаційним періодом, під час якого приймається рішення про доцільність подальшої співпраці організації та її потенційного працівника. Для юридичної клініки додатковим чинником проведення адаптаційного періоду є перевірка ступеня бажання кандидата дійсно працювати у ній. Адже трапляються випадки, коли студент приходить до юридичної клініки, не знаючи про досить високі вимоги до його роботи,

плутаючи її з традиційними гуртками, проблемними групами, секціями. У такому разі реальні завдання, які даються на досить обмежений (але реальний) термін, одразу відкинуть такого кандидата за межі випробування, причому таке рішення прийме сам горе-кандидат.

Для правильного застосування адаптаційного періоду потрібно, на наш погляд, дотримуватись таких умов: чіткість та реальність завдань, які ставляться до кандидатів та їх відповідність повсякденній діяльності організації; наявність реальних термінів, у які відбувається контроль за виконанням поставлених завдань; обмежений доступ кандидатів на час випробування до організаційної документації; увага до кандидатів; необхідність прийняття рішення щодо закінчення адаптаційного періоду (випробувального терміну).

До речі, адаптаційний період (випробувальний термін), це теж, як і багато у юридичній клініці – "навчання в дії", адже жодний інструктаж без спроби практично вирішити завдання не замінить включення у процес діяльності. Тому адаптаційний період є способом прояву одночасно конкурсного відбору та формування готовності персоналу і, на наш погляд, є корисним для впровадження у діяльності юридичних клінік.

Оптимальним рівнем роботи персоналу, позитивним результатом підбору персоналу до неї є максимальна укомплектованість працівниками, яких можна вважати "ядром кадрів". Це питання визначається різними складовими, зокрема, В. Кравчук вказує з даного приводу: "Кадрове ядро – це стійка, найбільш продуктивна, соціально надійна, об'єднана загальною метою головна частина виробничого колективу, в якій існує чіткий розподіл ролей, узгоджені відносини та трудові процедури" [9]. У будь-якій організації, в тому числі юридичній клініці, формування ядра кадрів не може забезпечити лише якісний підбір персоналу, тут потрібно долучити підготовку та розвиток персоналу, забезпечення гарантій ефективної діяльності, інші технології формування персоналу. Але від правильно організованого та проведеного підбору залежить початок цього важливого процесу.

Кожна успішна організація має гарний, якісний персонал. Людські ресурси, як зазначають фактично усі фахівці менеджменту, теорії управління – це капітал організації. Проведемо умовну алегорію: капітал – це гроші, а гроші, як відомо, люблять рахунок, гроші йдуть до грошей. Якщо люди – це гроші організації, то, відповідно, вони б хотіли працювати там, де налагоджена можливість розвитку і вже працюють успішні люди.

Рекомендації цієї статті засновані на авторській позиції та досвіді управління юридичною клінікою. Висловлюємо надію, що їх застосування допоможе вирішити деякі проблем кадрового забезпечення діяльності окремої юридичної клініки. Сподіваємося і на відгуки щодо змісту та якості цієї публікації, врахування яких дозволить авторові продовжити намічений пошук у сфері організаційно-управлінського забезпечення функціонування неприбуткових організацій громадського сектора.

Література:

1. Порядок проведення конкурсу при прийнятті осіб на роботу до органів державної виконавчої влади: затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 1993 року №1047.

2. Положення про конкурсний відбір талановитої молоді для навчання за освітньо-професійними програмами підготовки фахівців освітньої галузі "Державне управління" та професійними програмами функціональної спеціалізації "Державна служба": затверджене наказом Головного управління державної служби України та Міністерства освіти і науки України від 12 грудня 2001 року № 96/799.

3. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 22 липня 1998 року №810.

4. Аверьянов В. Б. Организация аппарата государственного управления (структурно-организационные аспекты). – К.: Наукова думка, 1990.

5. Ануфрієв М. І. Основні напрямки кадрового забезпечення органів внутрішніх справ України (організаційно-правовий аспект): Монографія. – Харків: НУВС, 2001.

6. Бандурка О. М., Соболев В. О. Теорія та методи роботи з персоналом в органах внутрішніх справ. – Харків: Ун-т внутр. справ, 2000.

7. Галай А. Концепція пенітенціарної діяльності в Україні: правовий аспект // Захист соціальних прав людини і громадянина в Україні: проблеми юридичного забезпечення: Матеріали науково-практичної конференції. 30 січня 2003 р., м. Київ / За ред. Н. Б. Болотіної. – К.: МП "Леся", 2003.

8. Галай А. Юридична Клініка як форма активізації практичної підготовки пенітенціарного персоналу // Аспект. Інформаційний бюлетень. – 2002. – № 2(7).

9. Кравчук В. Кадровое ядро коллектива // Персонал. – 2001. – №1.

10. Кузнєцова В. Ф. Правовые вопросы подбора, расстановки и подготовки управленческих кадров местных советов депутатов трудящихся. – Дисс… к.ю.н. – К., 1972.

11. Менеджмент у державному управлінні: Навчальний посібник / В. П. Пєтков, О. О. Соломенчук, С. В. Пєтков / За заг. ред. д-ра юрид. наук В. П. Пєткова. – Запоріжжя: ЮІ МВС України, 2001.

12. Моделирование деятельности специалиста на основе комплексного исследования / Е. Э. Смирнова, О. К. Крокинская, Л. А.Скабовская и др.; Под ред. Е. Э. Смирновой. – Л.: Изд. ЛГУ, 1984.

13. Организация и управление в юридической клинике: опыт практической деятельности в современной России: Учеб. Пособие. – М.: Дело, 2003.

14. Смирнова Е. Э. Пути формирования модели специалиста с высшим образованием. — Л.: Изд. ЛУ, 1997.

15. Смоловик П. Управление процессом подбора персонала // Персонал. – 2000. – №4.

16. Удовица В. Подготовка к тестированию при приеме на работу // Персонал. – 2000. – №4.

17. Управление персоналом в условиях социально-рыночной экономики / Ред. Марр Р., Шмидт Г. Межд. Орг. Труда. – М.: Изд. МУ, 1996.

18. Цвєтков В. В. Ефективність державного управління – найактуальніша теоретична і практична проблема сьогодення // Правова держава. Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М.Корецького НАН України. – К., 2002. – Вип. 13.

19. Чижов Н. А. Кадровые технологии. – М.: Экзамен, 2000.

20. Щекин Г. Новое управленческое мышление требует прихода менеджеров нового типа // Персонал. – 1998. – №6.

21. Щекин Г. В. Теория кадровой политики: Монография. – К.: МАУП, 1997.

22. "Юридичні клініки" в Україні: роль, завдання та організаційно-правові засади: Посібник / За ред. М. В. Дулеби. – К.: МП "Леся", 2003.

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ПЕРЕКОНАНЬ У ПРОЦЕСІ ВИХОВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

І. О. Грязнов,
доцент Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, кандидат педагогічних наук

Формування високоморальної особистості було і залишається одним із центральних напрямків виховання громадян, працівників різноманітних професій. У суспільстві є професії, для представників яких моральне виховання має особливе значення. До їх числа відносяться і прикордонники, для яких норми моралі, моральні переконання і почуття власної гідності професійно значимі. Причому завдяки гуманізації і демократизації суспільства роль моральних елементів у їхній поведінці і діяльності неухильно зростає.

У ДПС України (Державній прикордонній службі) проходять службу юнаки з визначеними моральними переконаннями та звичками, що склались у школі, на виробництві, вулиці. Це не може не впливати на процес морального виховання військовослужбовців в умовах військових частин та підрозділів. Зустрічаються окремі військовослужбовці строкової служби, яких треба не тільки вчити правилам поведінки, але й негайно усувати їх негативні звички. А це обов'язок їх командирів та начальників. Розвиток моральних переконань у підлеглих військовослужбовців є постійною нормою професійної діяльності офіцерського складу ДПС України.

У військових статутах Збройних Сил України визначені найбільш важливі критерії моральності військовослужбовця: чесність, хоробрість, дисциплінованість, старанність, пильність, військова дружба, військова ввічливість. Проведене в 2000–2001 роках дослідження у військових частинах ПВ України показало, що не всі статутні норми однозначно та глибоко сприймаються військовослужбовцями. Формальне їх заучування часто призводить до аморальних вчинків, нестатутних взаємовідносин. Кожен третій солдат строкової служби вважає, що його моральні переконання не розходяться з його вчинками, а повагу до начальників та старших виявляють тільки 21,5% опитаних. 65% респондентів при тестуванні відмітили в себе наявність грубості, невитриманості, неврівноваженості, емоціональної нестійкості у взаємовідносинах з людьми.

Проведене анкетування дало можливість встановити, що в моральному вихованні військовослужбовців головну роль відіграють батьки (53,3% опитаних), потім називалися товариші по службі (32%) та командири (14%) [1].

Формування у військовослужбовців стійких моральних переконань є важливим завданням морального виховання. Моральні переконання істотно впливають на всі сторони діяльності і поведінки військовослужбовця, оскільки являють собою ті укорінені в його свідомості принципи, норми, ідеали, категорії

етики, якими він вважає за необхідне жити. Визначаючи лінію поведінки військовослужбовців, їх конкретні вчинки, моральні переконання виступають як мотиви, тобто показують, в ім'я чого військовослужбовець робить ті чи інші дії або проявляє бездіяльність; яку переслідує мету: моральну чи аморальну.

Особливу увагу в процесі морального виховання необхідно приділяти офіцерському складу – керівникам військових колективів. Їх моральна культура, етика поведінки, ставлення до служби вирішальною мірою визначають загальний моральний клімат підрозділів та рівень морально-психологічного стану особового складу. Сформовані у вищому навчальному закладі моральні переконання стають для офіцера індивідуально-значимими мотивами поведінки, що визначають його ставлення до службової діяльності. Вони дозволять у майбутній роботі з підлеглими поводитися гуманно, справедливо, вірити в невичерпні можливості людини.

У наукових працях військових вчених моральне виховання розглядалось, в основному, при вивченні: загальних проблем виховання військовослужбовців (А. В. Катковський, І. С. Колодій, Г. Д. Темко та інші), виховання та самовиховання курсантів ВВНЗ (Д. М. Коцеруба, Ю. В. Кудінов, Ю. М. Семенов, Ю. Г. Юрчук, О. В. Фігура, В. І. Шевчук та інші). Однак, як показав аналіз наукових джерел, окремо проблема формування моральних переконань у процесі морального виховання військовослужбовців не досліджувалась.

Метою означеної статті є обґрунтування теоретичних та практичних аспектів процесу формування моральних переконань в системі морального виховання військовослужбовців.

В Указі Президента України про „Концепцію виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України" звертається увага на те, що виховна робота у Збройних Силах та інших військових формуваннях України - це система організаційних, морально-психологічних, інформаційних, педагогічних, правових, культурно-просвітницьких та військово-соціальних заходів, спрямованих на формування і розвиток у воїнів професійно необхідних психологічних якостей, моральної свідомості [4].

Основу моральної свідомості особистості становлять переконання і її власне ставлення до них – переконаність. На кожному етапі розвитку особистості здійснюється процес удосконалення моральної свідомості. Моральні переконання особистості носять значною мірою індивідуальний характер. Зміст ідей, поглядів, що панують у суспільстві, трансформується в індивідуальній моральній свідомості неповторним, унікальним способом.

Етичні знання військовослужбовців лише тоді набувають справжньої духовної цінності, коли є чітка соціальна спрямованість їх використання. Це забезпечується моральними переконаннями, які дають можливість активно ставитись до реалій дійсності. Звичайно, моральні переконання проявляються і можуть бути оцінені іншими людьми за здатністю людини правильно ставитися до явищ навколишньої дійсності.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дав можливість визначити, що моральні переконання військовослужбовця – це відібрані, перевірені практикою

життя особисті надбання, що стали духовною цінністю, які зв'язують почуття і знання, волю і поведінку при поєднанні особистих і суспільних інтересів. Моральні переконання є одним з основних мотивів дії, найважливішим елементом моральної оцінки і критерієм повсякденної діяльності. Цим у моральні переконання включений і вольовий компонент, що є необхідною передумовою їхньої реалізації в дійсності. Моральні переконання військовослужбовця являють собою своєрідний засіб активного ставлення до навколишньої дійсності, вираження переконаної правдивості, вірності своїй життєвій позиції, їх не можна запозичити, набути шляхом простого ознайомлення з чужими переконаннями.

Моральні переконання військовослужбовця існують у формі принципів, норм, ідеалів, поглядів на сучасне і майбутнє, особисте і громадське. Особлива роль цих елементів військовослужбовців виражається і в тому, що тільки вони здатні контролювати й орієнтувати у подібному напрямку почуття, емоції, вказувати на потребу стримувати, придушувати їх (прояви страху, невпевненості, нестриманості тощо), стимулювати, посилювати їх (почуття честі, відданості народу, Батьківщині, ненависті до її ворогів) [3].

Таким чином, характер моральних переконань – головний показник моральної зрілості військовослужбовця, один із соціальних мотивів його дій. Моральні переконання особистості народжуються в боротьбі думок і почуттів, бажань і обов'язку та обумовлюються поняттями честі і гідності.

Проведене дослідження свідчить, що моральні переконання військовослужбовців можуть бути стійкими. Це забезпечує стабільний позитивний результат діяльності в будь-яких умовах, і нестійкими, що легко змінюються під впливом різних факторів. Чим міцніші моральні переконання, тим авторитетніша і багатша поведінка особистості. Висока переконаність дозволяє військовослужбовцю бути завжди в роботі, вона дає йому велику моральну силу, надійний напрямок дій, озброює впевненістю. Моральна переконаність військовослужбовця формує активність і спрямованість його помислів, почуттів і дій. Така особистість не мириться з будь-якими формами грубості, безвідповідальності і бездушності окремих людей.

Велике значення для формування моральних переконань має науковий світогляд, що служить базою розуміння і ставлення військовослужбовця до конкретних явищ дійсності. Формування у військовослужбовців стійких моральних переконань на основі осмислення етичних знань – складний та суперечливий процес [2]. Він починається із засвоєння етичних знань. Варто підкреслити, що етичні знання автоматично не переростають у моральні переконання. Процес переходу етичних знань у моральні переконання складний, пов'язаний з оцінкою знань, порівнянням їх з фактами реального життя, потребами та інтересами людей. Перетворення знань у переконання означає, що вони стають основою для прийняття рішень у найскладніших ситуаціях. Як правило, моральні переконання, ставши підґрунтям соціальної орієнтації особистості, носять характер внутрішньоприйнятих військовослужбовцем зразків поведінки.

Процес переходу етичних знань у моральні переконання значною мірою визначається рівнем розвитку вольових якостей, бо воля визначає, чи буде

військовослужбовець керуватися засвоєними знаннями в житті, на практиці, долаючи, при необхідності, виникаючі труднощі. Недостатній рівень розвитку вольових якостей призводить до того, що слово і діло розходяться між собою.

Ефективність впливу моральних переконань пов'язана з загальною ерудицією військовослужбовців, з широтою і глибиною їх знань про світ, систематичністю і стійкістю цих знань. Основою для морального переконання служать лише ті етичні знання, в яких військовослужбовець впевнений, але знання формальні, механічно завчені, без почуття, не дозволяють формуватися власному ставленню до них, не викликаючи переживань, вони не використовуються на практиці. Цю закономірність, на жаль, не завжди враховують командири підрозділів.

Для того, щоб вплив на військовослужбовців з боку вихователів був успішним, потрібно мати на увазі, що знання людини мають досить широку градацію і, перш за все, щоб стати переконаннями, вони проходять декілька етапів свого розвитку. Експериментальна робота дала можливість визначити, що процес формування моральних переконань проходить п'ять рівнів.

Початковий рівень – "знання – уявлення", при якому військовослужбовці на поставлене запитання дають правильну відповідь, відтворюючи основний зміст раніше почутої або прочитаної інформації, але уточнення питань, що вимагають пояснень тих чи інших фрагментів у відповіді, викликає труднощі.

Другий рівень знань – "знання розуміння", які відображають суть процесу або явища. Тут відбувається важливий перехід від завчання до усвідомлення, продумування, пошуку додаткової інформації. Але цей рівень знань ще не гарантує їх використання на практиці.

Третій рівень розвитку знань – "знання – вміння", коли військовослужбовець бачить у своїй діяльності сферу використання цих знань та активно реалізує їх на практиці.

Четвертий рівень – "знання – відносини", тісно пов'язаний з професійною майстерністю, елементами творчості.

У процесі практичного використання військовослужбовцями знання поширюються, доповнюються і трансформуються. Поступово вони переходять на п'ятий рівень – "знання – потреби", що і являє собою безпосередню основу твердих моральних переконань. Такі знання стають власними, військовослужбовці живуть і діють відповідно до них.

Аналіз визначених рівнів переходу знань в переконання дає можливість зробити висновок, що знання перших двох рівнів носять нестійкий характер. Третій та четвертий рівні – це практичні знання. І лише знання п'ятого рівня є безпосередньо основою формування моральних переконань.

Експериментальна робота дала можливість зробити висновок про те, що моральні переконання, засновані на обмеженому за часом і об'ємом соціальному досвіді і неглибоких знаннях, звичайно, малостійкі, непродуктивні, легко піддаються змінам. Навіть незначні труднощі в здійсненні соціальних установок відразу ж відображаються на поглядах, оцінках таких людей. Прикладом

нестійкого морального переконання може служити неадекватна службовим потребам зміна в поведінці деяких військовослужбовців першого року служби. Якщо спочатку вони, як правило, бувають вимогливими до себе та інших, то під впливом нестійких моральних переконань деколи починають здійснювати негативні вчинки. Це обумовлено перш за все тим, що велика кількість військовослужбовців першого року служби володіє етичними знаннями, що ще не перейшли в моральні переконання. Більш стійкі моральні переконання – це ті, які виникли на основі роздумів, пройшовши складний шлях від їх усвідомлення до практики. Такі моральні переконання, проявляючись у дії та поведінці військовослужбовців, є постійними.

У проведеному дослідженні розроблено методичні рекомендації командному складу військових частин та підрозділів щодо формування моральних переконань у військовослужбовців, основними з них є такі:

1. Перехід етичних знань у моральні переконання успішно протікає лише тоді, коли він відбувається самостійно, на основі стійких інтересів і потреб. Коли військовослужбовці приймають етичні знання на віру, без доказу, то їх моральні переконання дозволяють діяти за прикладом. Для самостійних дій військовослужбовцю необхідна глибока впевненість, яка заснована на стійких етичних знаннях, отриманих у результаті роздумів, співставлень, переживань.

2. З етичних знань у моральні переконання переходять ті їх елементи, що торкаються інтересів військовослужбовців, і ця зацікавленість повинна усвідомлюватись за допомогою вихователя. Умова переходу етичних знань у моральні переконання є практичною реалізацією цих знань.

3. Важливим елементом процесу переходу етичних знань у моральні переконання є моральні почуття, завдяки яким у свідомості особистості соціальне середовище відображається у формі ставлення військовослужбовця до його предметів і об'єктів. Без моральних почуттів ідеї позбавлені життєвої енергії і нездатні реалізуватися. Вихователю слід враховувати, що сухий, позбавлений емоційного забарвлення вплив на військовослужбовців значно знижує вірогідність формування стійкого морального переконання.

4. Перевірити рівень розвитку моральних переконань у військовослужбовців можна лише в конкретних справах, при зіткненні з життєвими труднощами, при перевірці моральної стійкості у критичних життєвих ситуаціях. Стійкість і сталість думок, поглядів на життєво важливі питання, уміння їх відстояти, постійна готовність застосувати свої моральні переконання на практиці говорять про високий рівень моральної вихованості військовослужбовців.

Визначені в статті теоретичні та практичні аспекти формування моральних переконань військовослужбовців, результати спостереження, бесід та експертного опитування дали можливість розробити комплекс заходів, які було реалізовано в системі морального виховання військовослужбовців. Використання при проведенні дослідження заходів системи морального виховання в експериментальній групі створило умови для розвитку моральної свідомості військовослужбовців, нарощування їх інтелектуально-морального потенціалу.

Таким чином, завдання командного складу ДПС України полягають у тому, щоб загальноприйняті моральні норми донести до усвідомленого сприйняття військовослужбовцями, перетворити їх на міцні моральні переконання. Останні виникають у військовослужбовців при оволодінні системою етичних знань. Для того, щоб вони стали переконаннями, повинна бути сформована впевненість в їх реальності.

Виходячи з актуальності досліджуваної проблеми, доцільно продовжити дослідження за такими напрямками: педагогічні основи керівництва формуванням моральних переконань у процесі морального виховання військовослужбовців; особливості формування моральних переконань у курсантів ВВНЗ; розвиток моральних переконань у командирів підрозділів ДПС України.

Література:

1. Грязнов І. О., Крук С. Л., Кушнір В. С. Науково-дослідна робота "Професійна етика військовослужбовців Прикордонних військ" (шифр 202-0011 К "Етика"). – Хмельницький: НДІ ПВУ, 2002. – С. 79.

2. Грязнов І. О. Особливості формування етичних знань у курсантів – прикордонників // Збірник наукових праць. – Хмельницький: Видавництво Національної академії ПВУ, 2002. – № 23. – С. 31-35.

3. Ротань М. Етика військового керівника. Народна армія. 1999. – С. 4.

4. Концепція виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України. – К.: Видавництво "Друк", 1998. – 7 с.

ПЕДАГОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМ ПІДГОТОВКИ, МОДЕЛЮВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГА ВИЩОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ШКОЛИ

І. О. Хорєв,
доцент кафедри психолого-педагогічних основ роботи з персоналом Київського юридичного інституту МВС, кандидат педагогічних наук

Завдання якісної підготовки фахівців для органів внутрішніх справ може бути реалізоване лише тоді, коли підготовка самого викладача – головної фігури вищого спеціального навчального закладу буде відповідати сучасним вимогам і забезпечувати гармонійне поєднання науково-професійних, методичних, психолого-педагогічних, суспільно-культурних та інших аспектів його діяльності. В цьому плані корисно звернутися до досвіду підготовки, моделювання особистості та діяльності педагога у вищій військовій школі України [3].

*Роль викладача у наш час зазнала суттєвих змін у зв'язку із зміною соціаль*но відповідальної поведінки курсантів та слухачів [4; 5]. Остання стосується вияву якостей особистості у процесі передбачення нею соціальних та соціально-психологічних наслідків своїх дій (результат діяльності особи, її обов'язковість, старанність, ініціативність, сумлінність, надання взаємодопомоги у випадку спільних дій тощо).

Структурна перебудова ВВНЗ, проведена у процесі реформування військової освіти та реалізації постанови Кабінету Міністрів України від 15 грудня 1997 року № 1410 "Про створення єдиної системи військової освіти", Концепції військової освіти в Україні, дала можливість певною мірою зберегти науково-педагогічні кадри, сконцентрувати їх роботу за усіма напрямками підготовки військових фахівців, створити на базі ВВНЗ наукові центри.

Інститут підготовки викладачів для вищої військової школи існує в тій чи іншій формі у кожному ВВНЗ (школа молодих викладачів, постійно діючі семінари, курси підготовки та перепідготовки викладачів тощо) [6; 9]. Разом з тим, наведений у ряді НДР [6; 9] та проведений нами аналіз в ході виконання НДР "Система педагогічного проектування сучасних навчаючих комп'ютерних середовищ на основі інформаційно–комунікативних технологій" (шифр "Дидактика") у 2002–2003 навчальному році свідчить, що якісний рівень підготовки науково-педагогічних працівників (НПП) ще суттєво відстає від сучасних вимог, досить неефективно працює інститут підготовки викладачів в ад'юнктурах ВВНЗ (наприклад, за період з 1995 по 1999 рік з 835 ад'юнктів захистилися лише 237, що складає 28%), втрата системою військової освіти кваліфікованих НПП недостатньо компенсується надходженням фахівців, які готуються в цих закладах.

Узагальнений досвід підготовки викладачів у різних ВВНЗ дозволяє виділити такі етапи їх становлення: 1-й – підготовка молодого викладача до самостійного проведення занять (2–3 місяці), 2-й – становлення та подальше вдосконалення його майстерності (до 2-х років). Молодий викладач складає на 2 роки індивідуальний план самостійної роботи та залучається до 2-річної школи (семінару) молодих викладачів (загальний обсяг часу – 50–70 годин). Викладачі, стаж роботи яких становить більше 2-х років, підвищують свою майстерність самостійно в процесі викладацької діяльності, на навчально-методичних зборах, які проводяться перед початком навчального року в межах плану професійної підготовки, а також під час стажування.

Підготовка до викладацької діяльності, яка ведеться в ад'юнктурі, передбачає включення в індивідуальний план ад'юнкта таких основних навчальних дисциплін: основи педагогіки і психології вищої військової школи, спеціальна підготовка, методична підготовка, тактико-спеціальна підготовка, а також педагогічна практика. Обсяг часу, що витрачається на психолого-педагогічну та методичну підготовку ад'юнкта, складає 100–150 годин – на теорію, 100–200 годин – на педагогічну практику.

Крім того, підготовка викладачів проводиться на курсах при ряді ВВНЗ, наприклад, при Національній академії оборони України, Харківському військовому університеті *тощо за трьома напрямами: початкова підготовка викладачів* вищої військової школи (3 місяці, до 603 годин); підвищення кваліфікації викладачів вищої військової школи (2 місяці, до 378 годин); підвищення кваліфікації організаторів педагогічного процесу (2 місяці, до 297 годин). При цьому, на психолого-педагогічну та методичну підготовку, наприклад, викладачів-початківців витрачається до 310 годин, що значно більше, ніж при підготовці викладача безпосередньо у ВВНЗ.

З 2003–2004 навчального року в Національній академії оборони України започатковано підготовку військових фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня "магістр" за спеціальністю 8.000005 "Педагогіка вищої школи", освітнього рівня "Повна вища освіта, вища військова оперативно-тактична освіта", кваліфікації "Магістр педагогіки вищої школи, офіцер військового управління оперативно-тактичного рівня, викладач". Випускник Національної академії оборони України за цією спеціальністю має бути підготовлений до військової служби на посадах викладача ВВНЗ та викладача військового навчального підрозділу ВНЗ.

Започаткування підготовки викладачів вищої військової школи в НАОУ вирішує ряд важливих проблем:

- ✓ по-перше, зроблено вирішальний крок до створення чіткої безперервної єдиної системи підготовки і перепідготовки викладачів вищої військової школи;
- ✓ по-друге, особистість і діяльність педагога вищої військової школи реально проектуються, вперше створено кваліфікаційні вимоги до викладача вищої військової школи;
- ✓ по-третє, розроблено науково обґрунтовані програми підготовки викладачів, усі нормативно-методичні документи приведені у відповідність до сучасних вимог.

На підтримку необхідності введення нової спеціальності слід зазначити, що підготовка військового педагога-магістра в НАОУ може розглядатись як форма підготовки, що гармонійно доповнює іншу форму – підготовку до викладацької діяльності, яка здійснюється в ад'юнктурі, та навіть дещо конкурує з нею. Це, насамперед, можна аргументувати тим, що ад'юнкт головну увагу приділяє проведенню наукового дослідження та оформленню його у вигляді дисертаційної роботи, тобто ад'юнктура забезпечує, передусім, наукову підготовку майбутнього викладача. На противагу цьому, навчальні плани магістерської підготовки слухачів передбачають більш ґрунтовну, ніж в ад'юнктурі, психолого – педагогічну та методичну підготовку слухачів з різних аспектів викладацької діяльності у ВВНЗ.

Для виконання великої і різноманітної роботи від педагога вищої військової школи вимагаються визначені знання й уміння.

На прикладі освітньо-кваліфікаційної характеристики магістра за спеціальністю 8.000005 "Педагогіка вищої школи" окреслимо коло знань, якими він зобов'язаний володіти. "Магістр педагогіки вищої школи, офіцер військового управління оперативно-тактичного рівня, викладач" *повинен знати:*

- теоретичні основи педагогічної діяльності, шляхи і засоби широкого використання теорії в практиці підготовки майбутніх офіцерів;
- мету і завдання, побудову й особливості розвитку системи військової освіти на сучасному етапі реформування Збройних Сил України;
- педагогіку і психологію вищої військової школи;
- проектування і конструювання форм теоретичного і практичного навчання, позанавчальної діяльності курсантів (слухачів);
- теоретичні основи і методику професійної роботи з освоєння спеціальності викладача; основи теорії управління, теорію і методику управління кафедрою, вищим військовим навчальним закладом; принципи наукової організації педагогічної праці;
- сучасні технічні засоби навчання, навчальну техніку і навчальне устаткування, уміти кваліфіковано і вільно ними користуватися; шляхи і засоби залучення курсантів (слухачів) до їх використання у навчально-виховному процесі ВВНЗ; основи організації та управління частинами, підрозділами та з'єднаннями Збройних Сил, питання дотримання заходів безпеки особовим складом, основи військового права, економічні основи життєдіяльності Збройних Сил і системи підготовки військових кадрів;
- загальнонаукові основи навчальних дисциплін за профілем підготовки.

Крім того, педагог вищої військової школи повинен мати великий набір професійно-педагогічних умінь, а саме: гностичні (вивчення власної діяльності і діяльності курсантів), дидактичні, методичні, організаційно-методичні, комунікативні, прогностичні, діагностичні, конструктивно-педагогічні, конструктивно-технічні, оперативно-тактичні й ін. Тільки на базі цих умінь можливе застосування знань і успішне виконання різних видів діяльності. Усі знання між собою тісно пов'язані і взаємозалежні [8].

Психологічна характеристика педагога вищої військової школи повинна передбачати одночасно військову, гуманітарну і технічну спрямованість його особистості, відповідну світоглядну позицію, соціальний оптимізм, високу відповідальність [1; 2]. Кожна з цих властивостей сама по собі є складною.

Професіоналізм військового викладача визначає рівень його психолого-педагогічної і оперативно-тактичної підготовки, педагогічної майстерності, умінь і навичок не тільки за своєю вузькою спеціалізацією, а й більш широкого профілю.

Педагог вищої військової школи, як і педагог вищої школи взагалі, завжди повинен бути високоморальною людиною: гуманним, вихованим, емоційно чуйним, тактовним. Він не може бути людиною аморальною, авторитарною, конфліктною, ригідною, тобто нездатною у потрібний момент змінювати своє рішення, програму дій тощо [7, с. 72; 74; 204–209; 220].

Основою формування всіх цих якостей викладача є його психофізіологічні характеристики, зокрема властивості темпераменту. Легше стати військовим педагогом, якщо темперамент характеризується такими його властивостями, як екстравертність, активність, енергійність, урівноваженість, працездатність, емоційна стійкість, швидкий темп реакцій, достатня швидкість вироблення умовних рефлексів.

Усі ці професійно значимі властивості концентруються у функціях і типових завданнях діяльності викладача вищої військової школи. Варто розрізняти функції-цілі і функції-засоби їх досягнення [10, с.72].

Функції-цілі позначають той кінцевий результат, до якого повинен прагнути військовий педагог у своїй діяльності: розвиток майбутнього офіцера, сформованість його особистісного потенціалу.

***Функції-засоби*:** гностична, проектувальна, конструктивна, комунікативно-виховна, організаторська.

Гностична функція полягає у вивченні курсантів, педагогічного процесу, ситуації, системи, в умінні виявляти, аналізувати, формулювати виникаючі проблеми, ставити перед собою завдання і вирішувати їх, добувати нові педагогічні знання тощо.

Проектувальна функція вимагає від педагога уміння передбачати результати своєї діяльності, визначати послідовність своїх дій при досягненні мети, тобто зводити воєдино свою педагогічну стратегію і тактику.

Конструктивна функція пов'язана з обов'язком педагога уміти розробляти технології кожної форми діяльності курсантів, вирішувати кожне педагогічне завдання, що виникає.

Комунікативно-виховна функція виражається у встановленні зв'язків і відносин педагога з своїми колегами, курсантами, у цілеспрямованому та організованому формуванні особистості останніх.

Організаторська функція – обов'язок педагога, що виражається в умінні розподіляти свої сили і сили курсантів у навчальній та іншій діяльності, регламентувати взаємодію і працю, визначати відповідальність, контролювати тощо, керувати виконанням заходів забезпечення бойової готовності та організації бойових дій, повсякденною діяльністю підлеглих у мирний та воєнний час.

У зв'язку з існуючими поки що проблемами та з тим, що вже зроблено, на основі проведеного нами аналізу можна рекомендувати такий перелік подальших заходів щодо оптимізації інституту підготовки військових викладачів:

- завершення створення єдиної безперервної системи підготовки та перепідготовки військових викладачів, яка відповідала б сучасним вимогам та потребам;
- удосконалення самої системи та нормативно-методичних матеріалів щодо організації професійного відбору претендентів на посади військових викладачів;
- подальше вивчення та розробка вимог до викладача як до особистості, вихователя, педагога, а не тільки як до фахівця;
- розробка необхідних підручників, навчальних посібників тощо для методичної та психолого-педагогічної підготовки викладача вищої військової школи;
- створення для науково-педагогічних працівників відповідних умов, які б забезпечували їм можливість використати весь свій потенціал в інтересах творчої педагогічної та наукової діяльності, пошуків нових підходів до навчання, нових педагогічних технологій з урахуванням особистісних відмінностей, досвіду, потреб кожного слухача.

Література:

1. Державна програма реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року // Народна Армія. – 2000. – 13 жовтня.
2. Указ Президента України "Про заходи щодо подальшого зміцнення обороноздатності держави" // Народна Армія. – 2001. – 11 грудня.
3. Наказ МО України №164 від 25.05.99 "Про підвищення якості та вдосконалення підготовки офіцерських кадрів у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України".
4. Освіта в Україні. Доповідь міністра освіти і науки України на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти // Освіта України. – 2001 – 12 жовтня.
5. Біжан І. В. Проблеми та шляхи удосконалення професіоналізації військових фахівців // Наука і оборона. – 2000. – № 4. – С. 24–28.
6. Звіт з НДР "Методичні засади педагогіки співробітництва для військової освіти". – К. : КВГІ, 1998.
7. Журавський В. С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні. – К.: Видавничий дім "Ін Юре", 2003. – 416 с.
8. Нещадим М. І. Теоретико-концептуальні основи змісту військової освіти // Наука і оборона. – 1999. – № 3. – С. 23–29.
9. Підсумковий звіт з НДР "Проблеми гуманізації національної вищої військової освіти". – К.: КВГІ, 1997.
10. Хорєв І. О. Педагогічні основи професіоналізації викладача вищої військової школи // Зб. наук. праць. – К.: ВГІ НАОУ, 2002. – № 6 (31). – С. 72–76.

ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ СВЄТЛОВ (1931 – 1999)

У більшості із нас немає досвіду (та й нерідко морального права) давати оцінку пройденого людиною шляху, характеристику особистості, яка пішла у світ інший. Однак ми, живі, тісно пов'язані з багатьма померлими загальними з ними справами і своїми спогадами. У цьому випадку (якщо людина гідна світлої пам'яті) мовчання виглядає гріховним.

13 жовтня 1999 р. на 68-му році пішов із життя Олександр Якович Свєтлов – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу проблем кримінального права, кримінології і судоустрою Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України. Відтоді минуло п'ять років...

Народився Олександр Якович Свєтлов 28 жовтня 1931 р. у Харкові в родині службовця. Після закінчення середньої школи протягом 1949–1953 рр. навчався в Харківському юридичному інституті (нині – Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого), який закінчив із відзнакою.

Трудову діяльність розпочав в органах прокуратури Дніпропетровської області, де протягом 1953–1963 рр. займав різні посади.

З 1963 р. і до останніх днів – життя Олександра Яковича було пов'язане з Інститутом держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Тут він навчався в аспірантурі, потім працював молодшим науковим співробітником, старшим науковим співробітником, а з 1978 р. по 1999 р. – завідувачем відділу кримінально-правових і кримінологічних проблем (тепер – відділ проблем кримінального права, кримінології і судоустрою Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України). Виявив себе талановитим організатором юридичної науки, якій віддав більше половини свого життя.

У 1974–1991 рр. О. Я. Свєтлов був членом Комісії у справах неповнолітніх при Раді Міністрів України, у 1993–1994 рр. – членом Координаційного комітету по боротьбі з організованою злочинністю і корупцією при Президенті України, з 1970 р. – членом Науково-консультативної ради при Верховному Суді України.

У 1967 р. захистив кандидатську, а в 1981 р. — докторську дисертацію.

О. Я. Свєтлов був справжнім вченим і неабияким педагогом. Наукову діяльність він поєднував із викладанням кримінального права в юридичних вищих навчальних закладах України, до останнього часу здійснював наукове керівництво аспірантами і докторантами. Підготував 15 кандидатів і докторів наук.

У 1985 р. йому було присвоєно вчене звання професора, у 1994 р. – обраний членом-кореспондентом Академії правових наук України, а в 1999 р. – присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки і техніки України.

О. Я. Свєтлов є автором 140 наукових праць, з яких 4 індивідуальних і 17 колективних монографій. Серед них – "Боротьба із службовими злочинами" (1970), "Відповідальність за службові злочини" (1978), "Кримінальне право Української РСР на сучасному етапі. Частина Загальна" (1985), "Кримінальне право Української РСР на сучасному етапі. Частина Особлива" (1989), "Пияцтво і злочинність: історія, проблеми" (1989), "Наркотизм і злочинність" (1994), "Боротьба з господарськими злочинами" (1997), "Кримінальне покарання" (1997).

Олександр Якович Свєтлов очолював два міжнародних авторських колективи вчених СРСР, НДР, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії, Монголії і Куби. Результатом цього творчого співробітництва стало видання двох монографій: "Участь громадськості в соціалістичному кримінальному процесі" (1986) і "Перевірка законності й обґрунтованості вироків" (1991). Він активно брав участь у законопроектній роботі, зокрема, був членом робочої групи Кабінету Міністрів України з підготовки нового Кримінального кодексу України.

Олександр Якович Свєтлов мав ораторські здібності і довгі роки був провідним лектором товариства "Знання". Окрім інших, на його рахунку дві оригінальні книги – "Знати і суворо дотримувати" (К., 1984, у співавторстві) і "Відповідальність незворотна" (К., 1989). Розраховані вони на масового читача і тому були видані великим тиражем, перша – 150 тис., а друга – 100 тис. примірників. У популярній формі автор розповів про кримінальне законодавство, що визначає поняття злочину і покарання, коло протиправних діянь, які є злочинними. Одним словом – доступно й образно були викладені положення Загальної й Особливої частин Кримінального кодексу УРСР. До прикладу наведемо назви розділів хоча б однієї із цих книг – "Знати і суворо дотримувати", а саме: "Трохи історії", "Злочин і закон", "Складові злочину", "Злочинець", "І бездіяльність буває злочином", "А якщо декілька злочинів?", "Вчинено умисно", "Злочинна група", "Винуватий у замахові", "Інакше вдіяти не можна", "Навіщо карають злочинця", "Як призначається покарання", "Явка з повинною", "Іменем республіки", "Право оскарження вироку", "Не судимий", "Амністований. Помилуваний".

Книги викликали щирий інтерес у широкого загалу читачів і, без сумніву, слугували зміцненню правосвідомості і законності в країні.

З моменту заснування журналу "Підприємництво, господарство і право" (1997 р.) і до останніх своїх днів О. Я. Свєтлов залишався його головним редактором. Видання одержало визнання вчених, юристів-практиків і користується заслуженим авторитетом у країні.

В Україні нещодавно вийшов у світ останній том шеститомної "Юридичної енциклопедії". Потрібно відзначити, що подібного видання не було в Радянському Союзі. Серед членів редакційної колегії цієї унікальної праці значиться також і ім'я професора О. Я. Свєтлова.

* * *

Тепер про головне. Як визначити реальний внесок вченого у розвиток конкретної галузі науки? Який критерій покласти в основу оцінки його наукової діяльності? Звичайно, заслуговує на увагу й організаторська роль ученого-керівника, зокрема, створення ним творчих колективів, що досягли вагомих результатів у роботі. Яскравим слідом життя будь-якого вченого є і створена ним наукова школа. Це безсумнівне досягнення і гордість кожної творчої особистості. Але особливо виділяється при цьому, як нам видається, зовсім інша спадщина – написані людиною праці. Втім, простий арифметичний підрахунок виданих автором статей, монографій тощо тут, мабуть, не завжди є прийнятним. Головне – наукоємність тієї чи іншої праці. Дійсний коефіцієнт корисної дії (ККД) вченого нерідко можна оцінити після того, як минув певний час, через роки і навіть десятиліття. На наш погляд, тут йдеться власне про фундаментальні дослідження (це може бути і стаття), що продовжують "жити" і після смерті їхнього автора. Вони складають "золотий" фонд наукової думки, їх активно вивчають і на них навчаються.

Результати таких досліджень образно можна назвати інтелектуальними інвестиціями в майбутнє. Саме з цієї позиції ми спробуємо оцінити деякі наукові висновки і пропозиції О. Я. Свєтлова.

Як ученого, Олександра Яковича знають насамперед з його праць, у яких досліджуються проблеми кримінальної відповідальності за службові злочини. Це вже згадані вище монографії "Боротьба із службовими злочинами" і "Відповідальність за службові злочини". Остання праця покладена в основу його докторської дисертації "*Теоретичні проблеми кримінальної відповідальності* за службові злочини", яка була успішно захищена 30 січня 1981 р.

Не викликає сумніву, що О. Я. Свєтлов, глибоко і всебічно досліджуючи чинне законодавство, роботи своїх попередників, слідчу і судову практику, запропонував значну кількість досить серйозних, науково обґрунтованих пропозицій de lege ferenda, що стосуються відповідальності за службові злочини. Цей висновок підтверджується тим, що багато оригінальних думок ученого були сприйняті законодавцем, інші знайшли відображення у відповідних постановах Пленуму Верховного Суду України, а деякі ще можуть бути витребувані, оскільки залишаються актуальними і дотепер.

Очевидним є внесок О. Я. Свєтлова у кримінально-правову доктрину в частині його наукових розробок *поняття службової особи.* Він справедливо відзначав (тут і далі цитуються положення монографії "Відповідальність за службові злочини"), що "судова практика, через недосконалість законодавства і ... прогалини у праві, пішла шляхом поширювального тлумачення поняття службової особи і навіть прямої аналогії за суб'єктом злочину"; ряд вчених виступили з пропозиціями щодо вдосконалення кримінально-правових норм про відповідальність за службові злочини і, в першу чергу, визначення поняття службової особи. Однак усі ці пропозиції спрямовані на розширення цього поняття (с. 131).

Вчений критично оцінив таку позицію і назвав її "принципово неправильною". На його думку, необхідно було по-іншому підійти до цієї проблеми, а саме: усунути прогалину у праві, що викликана відсутністю в кримінальному законодавстві норм про відповідальність неслужбових осіб за суспільно небез-

печні діяння, пов'язані з їх роботою. Якщо такі норми будуть прийняті, тоді відпаде будь-яка необхідність поширювально тлумачити поняття службової особи, оскільки і неслужбових осіб можна буде притягти до кримінальної відповідальності за подібні злочини, кваліфікуючи їхні діяння за спеціальними кримінально-правовими нормами. За ці суспільно небезпечні діяння він пропонував передбачити менш суворі види покарань, ніж за відповідні службові злочини. Цим самим переслідувалася мета диференціювати в зазначених випадках відповідальність службових і неслужбових осіб.

З урахуванням викладеного О. Я. Свєтлов запропонував установити *відповідальність неслужбових осіб за використання своєї роботи з корисливою метою*, а саме: "Використання своєї роботи з корисливою метою особами, які не є службовими, якщо ці дії вчинялися систематично або в значних розмірах, або завдали істотної шкоди державі, громадській організації чи окремим громадянам" (с. 132).

Невдовзі, 24 вересня 1981 р., законодавець сприйняв доводи й основний зміст цієї пропозиції, Кримінальний кодекс УРСР був доповнений ст. 155[2] "Одержання незаконної винагороди від громадян за виконання робіт, пов'язаних з обслуговуванням населення". Зазначена стаття збережена й у Кримінальному кодексі України 2001 р., хоча і зазнала певних змін. Це ст. 354 "Одержання незаконної винагороди працівником державного підприємства, установи чи організації".

Запровадженння зазначеної норми не було спрямовано на розширення кримінальної репресії. Встановлення кримінальної відповідальності неслужбових осіб за вчинення дій, подібних одержанню хабара, дозволило у визначеній сфері суспільних відносин уникнути поширювального тлумачення поняття службової особи, уніфікувати відповідальність лікарів, медсестер, продавців, офіціантів і інших неслужбових осіб у разі використання ними своєї роботи з корисливою метою, ліквідувати різнобій у судовій практиці.

Цікавими є міркування О. Я. Свєтлова щодо *мінімального віку службової особи*. Він писав: "Згідно зі ст. 10 КК УРСР суб'єктом злочину може бути особа, яка досягла 16-річного віку. У наведеному в законі (ч. 2 ст. 164 КК УРСР) визначенні службової особи не йдеться про її мінімальний вік. Отже, якщо формально тлумачити букву закону, то можна зробити висновок, що службовою особою може бути і неповнолітній 16–17 років... На наш погляд, службова особа, крім того, що вона формально займає яку-небудь посаду, повинна мати певні знання, життєвий досвід, відповідну освіту. Тому буде неправильним відносити до числа службових осіб і засуджувати за службові злочини неповнолітніх" (с. 129–130).

Слід зазначити, що цьому питанню в юридичній літературі того часу зовсім не приділялася увага. Втім, у судовій практиці випадки засудження неповнолітніх за службові злочини були непоодинокими.

З огляду на те, що визнання службовою особою неповнолітніх, тобто фактично дітей, суперечить змісту чинного законодавства, О. Я. Свєтлов справедливо вказував на очевидну необхідність удосконалення кримінального закону

в цій частині. Він запропонував виділити (поряд з іншими) у визначенні поняття службової особи таку ознаку, як повнолітній вік.

Аналізовані думки і пропозиції є актуальними і зараз, оскільки законодавче визначення поняття службової особи в цій частині залишається тим самим.

Свого часу О. Я. Свєтлов неодноразово звертав увагу на те, що "певна частина державних функцій виконується, поряд із представниками влади, представниками громадськості". Сьогодні не виглядає надуманим таке питання: як бути, коли, наприклад, *члена громадського формування* з охорони громадського порядку і державного кордону (серед потерпілих він згадується у ст.ст. 342, 348 КК України) буде викрито в діях, що підпадають під ознаки складу одержання хабара? Якщо виходити із законодавчого визначення поняття службової особи, то в ньому нічого не говориться про *представників громадськості* і тому вони не можуть бути суб'єктом одержання хабара. У зв'язку з цим цілком обґрунтованими сприймаються сьогодні (як і тоді, наприкінці 70-х минулого сторіччя) критичні зауваження О. Я. Свєтлова стосовно прогалин у законодавстві.

"Варто визнати, – писав вчений, – що у питанні визначення правового статусу представників громадськості, які виконують певні функції владного характеру, кримінальне законодавство дещо відстає від практики. Необхідно внести відповідні зміни до законодавчого поняття службової особи, доповнивши ч. 2 ст. 164 КК УРСР вказівкою, що "під службовими особами... розуміються... представники громадськості з охорони громадського порядку і по боротьбі зі злочинністю". Вважаємо, що в наш час ця пропозиція не застаріла, оскільки в п. 1 примітки до ст. 364 КК України, де визначені ознаки службової особи, представники громадськості не згадуються.

Раніше в судовій практиці зустрічалися випадки залучення до відповідальності за службовий злочин (недбалість) вихователів дитячих ясел і садків, піонервожатих та інших осіб, які стежили за дітьми. Йдеться про ті випадки, коли в результаті недбалого ставлення зазначених осіб до роботи наставали тяжкі наслідки для здоров'я чи життя дітей. О. Я. Свєтлов запропонував передбачити *відповідальність за злочинно-недбале ставлення особи до дорученої роботи* і сформулював редакцію спеціальної норми. Багато років потому законодавець врахував цю пропозицію, і в новому Кримінальному кодексі України з'явилася ст. 137 "Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей". Її частина перша має таку редакцію: "Невиконання або неналежне виконання професійних чи службових обов'язків щодо охорони життя та здоров'я неповнолітніх внаслідок недбалого або несумлінного до них ставлення, якщо це спричинило істотну шкоду здоров'ю потерпілого, – карається...". Крім того, у Кримінальному кодексі України передбачена також відповідальність за неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником (ст. 140). Ця стаття і ст. 137 співвідносяться як спеціальна і загальна кримінально-правові норми.

Безперечним є те, що новели вітчизняного кримінального законодавства, котрі кореспондуються з пропозиціями О. Я. Свєтлова, певною мірою розв'я-

зали кримінально-правову проблему службової особи, зробили більш стабільною судову практику, що, у свою чергу, слугувало зміцненню законності.

Старий закон (як і новий КК) не вказував *мінімальної суми хабара.* На це звернув увагу О. Я. Свєтлов. Як показали проведені ним дослідження у Верховному Суді УРСР, серед засуджених за одержання хабара майже 9 % були визнані винуватими в незаконному одержанні матеріальної винагороди на суму до 50 крб. Аналогічні дані Верховного Суду РСФСР у той час складали 10 %. Зустрічалися випадки засудження за одержання хабара в незначних розмірах (8, 12, 15 крб.).

Підтримуючи думку Б.В. Здравомислова про необхідність ввести відповідне доповнення в закон і визнати великі розміри одержання хабара кваліфікуючою обставиною, О.Я. Свєтлов водночас обґрунтував доцільність встановлення кримінальної відповідальності за дрібне хабарництво і сформулював текст запропонованої ним статті. На нашу думку, такий підхід щодо вирішення питання про диференціацію кримінальної відповідальності за одержання хабара і сьогодні виглядає перспективним. Адже не секрет, що значна частина вироків у справах цієї категорії містять вказівку про призначення засудженим більш м'якого покарання, ніж передбачено законом.

Привертає увагу і той факт, що склад злочину *"провокація хабара"* (ст. 171 КК УРСР) був передбачений лише кримінальним законодавством УРСР. Цей склад злочину збережений і в новому Кримінальному кодексі України: "Провокація хабара, тобто свідоме створення службовою особою обставин і умов, що зумовлюють пропонування або одержання хабара, щоб потім викрити того, хто дав або взяв хабара, – карається..." (ч. 1 ст. 370 КК). Отже, за об'єктивною стороною провокація хабара є нічим іншим, як підбурюванням до давання чи одержання хабара. За станом на 1985 р. провокація хабара в судовій практиці УРСР фактично не зустрічалася (у 1982 р. у Києві було розглянута єдина в республіці за 25 років справа про цей злочин). Тому О. Я. Свєтлов цілком обґрунтовано запропонував виключити цей склад злочину із КК УРСР, а можливі дії винуватого кваліфікувати як підбурювання до давання чи одержання хабара. Сподіваємося, що колись так і станеться.

* * *

Доля мені подарувала можливість близько знати Олександра Яковича Свєтлова і спілкуватися з ним понад 20 років. Він мій учитель. Наші відносини були дружніми, ми часто зустрічалися – і в будень, і у свята.

О. Я. Свєтлов був неабиякою публічною особистістю – талановитий вчений, блискучий оратор, дотепний оповідач (хто не пам'ятає "анекдотів від Свєтлова"?!). Він був душею будь-якого колективу чи компанії. Його київську квартиру "на Бесарабці" (він жив у будинку, що біля ринку на Хрещатику) знали всі – вчені, юристи-практики, державні діячі, політики України і багатьох інших країн.

Вчитель виявляв жвавий інтерес до всього і при зустрічі завжди цікавився: що нового на кафедрі, як пройшла конференція, у якому стані робота над

рукописом тощо. Дуже любив аналізувати випадки із практики і кваліфікувати дії конкретних осіб. При цьому професійно відстоював свою позицію, гаряче сперечався і переконував опонента не лише науковими аргументами, а й глибоким знанням юридичної практики. Своїм комунікабельним характером він завжди й усіх приваблював до себе. Бувало, що він у якусь мить "вибухав", але відразу на його обличчі "сходило сонце" і завдяки природній чарівності Олександр Якович ставав собою – людиною, з якою було і легко, і цікаво. Мені здається, що у нього взагалі не було ворогів.

У 1963 р. О. Я. Свєтлов із Дніпропетровська переїхав до Києва, але завжди залишався харків'янином – у першій столиці України він народився, тут пройшло його дитинство. У Харківському юридичному інституті майбутній вчений одержав освіту. Багато років, до кінця своїх днів, О. Я. Свєтлов був активним членом однієї із спеціалізованих вчених рад по захисту докторських дисертацій при Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого.

Він усією душею любив кримінальне право і кримінальний процес, яким віддав усе своє життя. І не дарма...

Олександр Якович був глибоко інтелігентною людиною, делікатним, чуйним, добрим, втілював у собі кипучу енергію (надзвичайно динамічний: більше трьох діб не міг знаходитися вдома, постійно в поїздках, відрядженнях), завжди був зразком елегантності. Таким він назавжди залишиться в пам'яті усіх, хто його знав.

Прах вченого спочиває на Байковому цвинтарі в м. Києві.

Анатолій Ананійович Музика,
проректор з наукової роботи
Київського юридичного
інституту МВС,
доктор юридичних наук, професор

НАШІ ТВОРЧІ ЗДОБУТКИ

Колектив Київського юридичного інституту МВС вітає з успішним захистом у 2004 році дисертацій на здобуття наукових ступенів:
доктора психологічних наук – **Малхазова Олександра Ромуальдовича** (27.01.04),
доктора юридичних наук – **Ануфрієва Миколу Івановича** (29.01.04),
кандидата педагогічних наук – **Боярко Галину Валеріївну** (9.12.04),
кандидата юридичних наук:

Галая Андрія Олександровича (27.01.04),
Пікулю Тетяну Олександрівну (24.06.04),
Шостенко Оксану Іванівну (10.09.04),
Кислицю Наталію Вікторівну (23.09.04),
Романенка Олексія Володимировича (24.11.04),
Музику Лесю Анатоліївну (27.11.04).

Зичимо Вам міцного здоров'я, творчого натхнення, сімейного благополуччя, надійної підтримки рідних і друзів. Впевнені, що і надалі Ваші ділові і людські чесноти, незламний дух і невичерпна життєва енергія будуть вірними супутниками у розбудові України як правової демократичної держави.

* * *

20 травня 2004 року у Маріїнському палаці відбулась урочиста зустріч Президента України з обдарованою молоддю, яка здобула право реалізувати значущі творчі проекти у соціальній і гуманітарній сферах.

Старший викладач кафедри кримінального права та кримінології Київського юридичного інституту МВС ***Стаднік Володимир Володимирович*** *виборов грант (49 тис. грн.) на проведення наукового дослідження "Реформування виконання покарання у виді позбавлення волі: кримінально-правові, пенітенціарні та соціально-психологічні проблеми".*

Щиро вітаємо! Бажаємо здоров'я, творчої наснаги, нових наукових здобутків!

* * *

Наші колеги – молоді науковці ***Музика Леся Анатоліївна, Шадрін Єгор Вікторович*** *брали участь у конкурсі "Інтелект молодих – на службу столиці", оголошеного Головним управлінням освіти і науки м. Києва за підтримки Наукової ради при Київському міському голові.*

За його результатами 19 жовтня 2004 р. вони визнані переможцями у відповідних номінаціях, нагороджені дипломами і цінними подарунками: Музика Л. А. – за поданий науковий проект "Проблеми права комунальної власності в Україні", Шадрін Є. В. – за науковий проект "Окремі аспекти надання шефської допомоги курсантами ВНЗ МВС України школам-інтернатам м. Києва".

Так тримати! Подальших Вам успіхів на науковій ниві!

ЗМІСТ

Розділ І
ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Джига М. В.
Доцільність як філософсько-правова категорія при розслідуванні злочинів та її співвідношення із законністю..... 3

Штанько О. Ф.
Наукові засади методики оцінки ефективності діяльності слідчих..... 13

Баулін Ю. В.
Спеціальний вид звільнення громадянина України від кримінальної відповідальності за державну зраду..... 21

Грищук В. К., Євтушок В. П., Сенько М. М.
Деякі питання кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби..... 30

Иногамова-Хегай Л. В.
Совершенствование уголовного законодательства Российской Федерации в начале XXI века..... 44

Костенко О. М.
Деякі проблеми розвитку правосуддя в Україні..... 52

Кругликов Л. Л.
Использование средств законодательной техники при регламентации процесса. применения наказания..... 57

Литвак О. М.
Теоретичні основи попередження злочинності..... 65

Лопашенко Н. А.
Функции уголовного права..... 75

Мельник М. І.
Законодавчі аспекти відмежування злочинного діяння від незлочинного..... 83

Музика А. А., Школа С. М.
Історія виникнення, становлення і розвитку інститутів амністії та помилування..... 90

Навроцький В. О.
Міжгалузеві і внутрігалузеві колізії та їх подолання в ході правозастосування..... 106

Хомич В. М.
Уголовное законодательство Республики Беларусь нуждается в расширении альтернативных форм воздействия на правонарушителей при осуществлении правосудия по уголовным делам..... 119

Дудоров О. О.
Безпідставне відшкодування податку на додану вартість: проблеми кримінально-правової протидії..... 126

Хавронюк М. І.
Деякі проблеми визначення суб'єкта злочину за Кримінальним кодексом України... 134

Азаров Д. С.
Основні засади створення доктринальної моделі системи норм про кримінальну відповідальність за злочини у сфері комп'ютерної інформації..... 141

Горох О. П.
Проблеми застосування покарання у виді конфіскації майна..... 148

Багіров С. Р.
Причинний зв'язок, ускладнений втручанням привхідних сил (на прикладі транспортних злочинів)..... 155

Гороховська О. В.
Об'єкт вбивства через необережність..... 164

Нікітіна І. В., Матвійчук В. К., Нікітін Ю. В.
Психолого-кримінологічні детермінанти визначення суб'єктивної сторони злочину: новий аспект..... 171

Кваша О. О.
Основні форми організованої злочинності у світі..... 179

Головкін О. В.
Форми співучасті, які охоплюються поняттям групової злочинності..... 186

Огаренко Ю. В.
Перевищення меж заподіяння шкоди при виконанні спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованих груп або злочинних організацій..... 194

Ткачук О. І.
Кримінологічна характеристика осіб, до яких можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру..... 199

Євдокимов В. М., Корчовий М. М.
Щодо використання в оперативно-розшуковій роботі кримінологічної та віктимологічної інформації про особу потерпілого від злочину..... 204

Ціркаль В. В.
Правові підстави використання спеціальних знань у кримінальному процесі.....210

Заїка С. О.
Щодо "розумності" строків провадження судочинства у радянському та національному кримінально-процесуальному законодавстві.....217

Мельничук Ю. М.
Деякі аспекти застосування ст. 120 Кримінального кодексу України.....224

Розділ II
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ТА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Богатирьов І. Г.
Загальна характеристика кримінальних покарань, альтернативних позбавленню волі (теорія і практика їх упровадження).....229

Стаднік В. В.
До питання виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх у зарубіжних країнах.....235

Бодюл Є. М.
Особливості та деякі проблеми виконання покарання у виді обмеження волі за Кримінально-виконавчим кодексом України.....241

Болотіна Н. Б., Феськов М. М.
Право на рівні права та можливості: сучасні стандарти Ради Європи і юридична практика в Україні.....248

Музика О. А.
Про поняття фінансової відповідальності.....259

Пилипенко П. Д.
Система (структура) права соціального забезпечення.....265

Іващенко В. О.
Історико-правовий аналіз норм міжнародного права про боротьбу зі злочинами, що вчиняються на борту повітряного судна.....270

Пархоменко Н. М., Легуша С. М.
Поняття і юридичні властивості нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України.....275

Мірошніченко М. І.
До питання критерію правової нормативності.....283

Гриненко І. М.
Геополітика наркобізнесу.....290

Котляр В. Ю., Лупало О. А., Мороз І. М.
Обробка результатів вивчення громадської думки щодо оцінки діяльності органів внутрішніх справ.....298

Рева О. М., Радов Д. Г.
Стратегія оптимального передбачення у визначенні системи переваг суддів на множині обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання.....308

Кислиця Н. В.
Проблеми правового регулювання діяльності криміналістичних підрозділів системи МВС України.....319

Возна Т. І.
Аналіз міжнародно-правової бази у сфері протидії торгівлі людьми.....326

Гергелійник В. О.
Генезис Європейського суду з прав людини.....332

Силенко Л. М.
Деякі аспекти особистого страхування в Україні.....338

Бостан С. К.
Загальнометодологічні засади поняття "форма держави".....345

Мірошник Ю. П.
Проблеми законодавчого регулювання управління у сфері охорони державної таємниці 351

Кінащук Л. Л.
Проблеми міжнародно-правового регулювання проведення аудиту.....357

Розділ III
ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІВ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ

Мороз Л. І., Яковенко С. І.
Розвиток комунікативних умінь працівників міліції.....362

Медведєв В. С.
Жертва як об'єкт кримінально-психологічного аналізу.....370

Джужа О. М., Корчовий М. М., Корчова Г. Л.
Вплив наркотизму та психічних розладів на статеву поведінку неповнолітніх.....375

Майдіков Ю. Л., Поляков О. А.
Динаміка і швидкість розумової діяльності осіб різного віку.....383

Іванова О. В.
Використання соціально-психологічного тренінгу для адаптації курсантів ВНЗ МВС України до навчально-службової діяльності.....390

Христюк О. С.
Психологічні особливості суїцидального тероризму.....397

Шаповалов О. В., Кушнарьов С. В.
Психологічні складові феномена корупції.....403

Шамриленко І. Г.
Соціально-психологічна робота з неповнолітніми засудженими в період підготовки до звільнення.....411

Суліцький В. В.
Практичні основи конструктивної психології.....419

Діденко О. І.
Участь психолога в розслідуванні тяжких злочинів.....426

Розділ IV
ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІВ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ

Гупан Н. М.
Реформування вітчизняної освіти та зрушення в педагогічній науці (1917–1920 рр.)....436

Бояґко Г. В.
Використання сучасних інформаційних технологій навчання іноземній мові у ВНЗ МВС України.....444

Супрун М. О.
Українська історіографія історії загальної та спеціальної педагогіки в контексті розвитку сучасної вищої школи.....451

Тогочинський О. М.
Феноменологічна сутність процесу виховання моральних цінностей.....458

Рембач О. О.
Комунікативна компетентність як ядро культури професійно-ділового спілкування.....465

Гороховська Т. В.
Шляхи розвитку культури професійного мовлення майбутніх працівників ОВС....473

Кобильченко В. В.
Спілкування підлітків у колі однолітків як проблемний фактор розвитку особистості...481

Галай А. О.
Підбір персоналу юридичної клініки як технологія кадрового менеджменту.....486

Грязнов І. О.
Формування моральних переконань у процесі виховання військовослужбовців.....494

Хорєв І. О.
Педагогічний аналіз проблем підготовки, моделювання особистості та діяльності педагога вищої військової школи.....500

Музика А. А.
Олександр Якович Свєтлов (1931–1999).....505

Наші творчі здобутки.....512